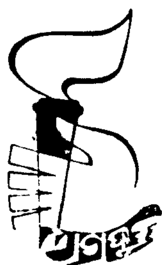
ସାହିତ୍ୟରେ ମୂଲ୍ୟବୋଧ

ଶ୍ରୀ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରାଉତରାୟ

ସାହିତ୍ୟରେ ମୂଲ୍ୟବୋଧ

ସାହିତ୍ୟରେ ମୂଲ୍ୟବୋଧ

ଶ୍ରୀ ସଚ୍ଚିଦାନଂଦ ରାଉତରାୟ

ସାହିତ୍ୟରେ ମୂଲ୍ୟବୋଧ

ଲେଖକ :

ଶ୍ରୀ ସଚ୍ଚିଦାନଂଦ ରାଉତରାୟ

ପ୍ରକାଶକ :
ଶ୍ରୀ ବୀରବର ମହାଂତ
ଅଗ୍ରଦୂତ
ବାଂକାବଜାର, କଟକ-୨

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ : ଶ୍ରୀଗୁଂଡିଚା, ଜୁନ ୨୧,୧୯୭୪

ମୁଦ୍ରାକର
ଶ୍ରୀ ଧନେଶ୍ୱର ରାଉତ
ଲୌନା
ଓଡ଼ିଆ ବଜାର, କଟକ-୧

ମୂଲ୍ୟ : ବାଇଶି ଟଂକା

SAHITYARE MULYAVODHA

(A Study in the evolution of Values in Literature)

Auther
Sri Satchidananda Rautroy

Publisher
Sri Birabar Mohanty
'Agraduta'
Banka Bazar,
Cuttack-2
First Edition : June 21,1974

Printer
Sri Dhaneswar Rout
Lownae
Oriya Bazar, Cuttack-1

Price : Twenty-two Rupees. only

ଗ୍ରଂଥ-ପ୍ରବେଶ

ବସ୍ତୁ-ଚେତନା ସଂପର୍କ

ସଂସ୍କୃତି ବା ସାହିତ୍ୟ ମଣିଷର ଜୀବନଚର୍ଯ୍ୟାର ଏକ ସାନନ୍ଦ ମୁହୂର୍ତ୍ତ । ଏହା ହଠାତ୍ ଆକସ୍ମିକ ଭାବରେ ଜନ୍ମ ହୁଏ ନାହିଁ । ମଣିଷର ଚେତନା ସ୍ୱୟଂଭୂ ବା ବସ୍ତୁ-ନିରପେକ୍ଷ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ବା ଆକସ୍ମିକ ସ୍ଫୁରଣ ରୂପେ ନ ଦେଖି ଜୀବନଯାତ୍ରାର ମାନସରୂପ ରୂପେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କଲେହିଁ ଆମେ ସେ ସବୁର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଓ ବିକାଶର ସୂତ୍ର ଧରି ପାରିବା । ମାତ୍ର ଭାବବାଦୀ ଲେଖକମାନେ ସଂସ୍କୃତି ତଥା ସାହିତ୍ୟକୁ ଜୀବନଜିଜ୍ଞାସା ଠାରୁ ପୃଥକ କରି ଦେଖିବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ । ବସ୍ତୁ ଓ ଚେତନା ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱାତ୍ମକ ସଂପର୍କ ବର୍ତ୍ତମାନ, ଏବଂ ଯାହା ଫଳରେ ବସ୍ତୁର ଚେତନାକୁ ଏବଂ ପରିମାଣର ଗୁଣକୁ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତି ସାଧିତ ହୁଏ—ସେମାନେ ସେ ସଂବନ୍ଧରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଚେତନ । ଫଳରେ ସତ୍ୟ ଦର୍ଶନ ସେମାନଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ପ୍ରାପ୍ତ ଘଟେ ନାହିଁ । ମାର୍କସ୍ ଏମାନଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କହିଥିଲେ, ସତ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ନାକ ଆଗରେ ରହିଛି, ତଥାପି ଏମାନେ ଅକାରଣରେ ଭୁଆଁ ବୁଲନ୍ତି ଏବଂ ଅନ୍ୟଙ୍କୁ ବୁଲାନ୍ତି । ଅନ୍ୟ କଥାରେ ଏମାନେ ସତ୍ୟକୁ ଧୁଆଁଳିଆ କରି ପ୍ରକାଶ କରିବାରେ ବ୍ୟସ୍ତ । ଏମାନେ ଚିରନ୍ତନ ସତ୍ୟ, ସନାତନ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଇତ୍ୟାଦିର ଡିଆ ଉଠାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଭୁଲିଯାଆନ୍ତି ଯେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୂଲ୍ୟ-ବୋଧ ବା ଆଦର୍ଶ ମଣିଷର ଜୀବନ ସଂଗେ, ତାର ବଂଚିବାର ତାଗିଦ୍ ରେ, ନିତ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଚାଲିଛି ଏବଂ ଏଇ ପରିବର୍ତ୍ତନର ଧାରା ସିଧାସଳଖ ନୁହେଁ, ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱାତ୍ମକ । ମଣିଷ ପାଇଁ ହିଁ ଆଦର୍ଶ, ଆଦର୍ଶ ପାଇଁ ମଣିଷ ନୁହେଁ । ମାତ୍ର ଏ ସହଜ ସତ୍ୟଟା ସେମାନଙ୍କ ବୁଦ୍ଧିର ଅଗମ୍ୟ । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ପ୍ରତି ପଦରେ ଭୁଲ କରି ଚାଲନ୍ତି ।

ଭାବବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ

ଆମର ଯେଉଁ ପୂର୍ବସୂରୀ ବା ସମକାଳୀନମାନେ ଇତିହାସର ଧାରାକୁ ଭୁଲ ବୁଝି ମଣିଷର ମାନସ-ସଂପଦକୁ ତା'ର ବସ୍ତୁଜଗତଠାରୁ ପୃଥକ ଓ ବିକୃତ କରି ଦେଖନ୍ତି ଓ ଦେଖାନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ବୌଦ୍ଧିକ ସତତାରେ ହୁଏତ ସଂଦେହ କରାଯାଇ ନ ପାରେ, କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଭୁଲଟାକୁ ମାନିନେବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ଭାବବାଦୀ ଦୃଷ୍ଟି-କୋଣ ଅନେକ ସମୟରେ ବାସ୍ତବର ଅଯଥା ଆଦର୍ଶୀକରଣ

କରି ତାକୁ ସତ୍ୟଠାରୁ ଦୂରକୁ ନେଇଯାଏ । ତେଣୁ ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଗ୍ଭର-ଧାରା ପକ୍ଷରେ ଏହା ସୃଷ୍ଟି କରେ ପଦେ ପଦେ ବାଧା ଓ ବିପଦ ।

ମୁଁ ଏହି ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରାକ୍-ଆର୍ଯ୍ୟ-ଯୁଗରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସ୍ୱାଧୀନ ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମ ଦେଶର ମଣିଷର ଧ୍ୟାନ-ଧାରଣା ଓ ମନନ-କଳ୍ପନାରେ କିପରି ମୂଲ୍ୟବୋଧର ଜନ୍ମ, ବିକାଶ ଓ ରୂପାନ୍ତର ଘଟିଛି, ତହିଁର ଏକ ବସ୍ତୁବାଦୀ ଓ ବିଜ୍ଞାନସମ୍ମତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେବାକୁ ଯାଇଛି । ଏ ପୁସ୍ତକର ସୀମିତ ପରିସର ଭିତରେ ଏଭଳି ଏକ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ବିଷୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ଏକଥା ପାଠକମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରିବେ । ତଥାପି ମୁଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରଶସ୍ତ ସୂଚନା-ରେଖା (guide-lines) ଟାଣି ନେଇ ସେହି ଅନୁସାରେ ମୋର ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ରୂପରେଖ ଦେବାକୁ ଯାଇଛି ।

ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ଭାଷୀ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପରେ ପ୍ରାକ୍-ବୈଦିକ ଓ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ଜନଙ୍କର ଜୀବନଯାତ୍ରାର ଉପାଦାନ ଓ ମାନସ-ରୂପରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବୌଦ୍ଧ-ତନ୍ତ୍ରର ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନ ମଧ୍ୟ ଦେଇ, ସାମନ୍ତ-ଯୁଗର ଐତିହାସିକ କ୍ରମ ଅତିକ୍ରମ କରି, ମୁଁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ୱାଧୀନ ଯୁଗରେ ପହଞ୍ଚିଛି ଏବଂ ସେଇଠାରେ ହିଁ ଏ ପୁସ୍ତକ ଶେଷ କରିଛି । ମଝିରେ ମୁଁ ଜୟଦେବ ଓ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଓ ସାରଳା-ଯୁଗ ପରିକ୍ରମା କରିବାକୁ ଭୁଲି ନାହିଁ । ପ୍ରାକ୍-ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ତଥା ମହାଭାରତ ଯୁଗରେ ପ୍ରଚଳିତ ମୂଲ୍ୟବୋଧ, ମାତୃପ୍ରଧାନ ଓ ଗଣଗୋଷ୍ଠୀୟ ସମାଜର ବିବିଧ ଓ ବିଚିତ୍ର ଆଚାର-ଅନୁଷ୍ଠାନ ଓ ଚଳଣିରେ ତତ୍କାଳୀନ ମୂଲ୍ୟବୋଧର ବିଚାର, ତନ୍ତ୍ରର ଆଦିରୂପ ଏବଂ ଯାଦୁବିଶ୍ୱାସ ଓ ମୈଥୁନଯୋଗ ସଙ୍ଗେ ତା'ର ସମ୍ପର୍କ ଏବଂ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ପରକୀୟା ତତ୍ତ୍ୱର ବିଚାର ଏ ପୁସ୍ତକର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବିଷୟ । ଏହା ଛଡ଼ା ସାରଳା-ଯୁଗର ବିସ୍ତାରଶୀଳ ପ୍ରେକ୍ଷାପଟ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱାଧୀନ ଯୁଗର ଅବକ୍ଷୟମାନ ପଟଭୂମିରେ ଚିନ୍ତା ସହିତ କର୍ମର ବିଚ୍ଛେଦ ଏବଂ ସମାଜମାନସ ସହିତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନସର ବିଚ୍ଛେଦ କାଳରେ ରଚିତ, ଆଙ୍ଗିକ-ସର୍ବସ୍ୱ କାବ୍ୟକବିତାର ସଂକ୍ଷେପ ପଟବିଚାର ଓ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ମଧ୍ୟ ଏ ବହିର ପରିସରଭୁକ୍ତ ହୋଇଛି । ପଟବିଚାର ଛଡ଼ା ପ୍ରକୃତ ସାହିତ୍ୟିକ ମୂଲ୍ୟାୟନ ଅସମ୍ଭବ । ତେଣୁ ସମସ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନରେ ପଟଭୂମି ଉପରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଆଲୋକପାତ କରାଯାଇଛି ।

ଯେଉଁ ରସଜ୍ଞ ପାଠକମାନେ ଏ ବହିରେ ପୂରା ସାହିତ୍ୟିକ ମୂଲ୍ୟାଙ୍କନ ଖୋଜିବେ କିମ୍ବା ରସତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନାନ୍ଦନିକ ବିଚାର-ବିଶ୍ଳେଷା ଆଦି ଆଶା କରିବେ, ସେମାନେ ହୁଏତ ନିରାଶ ହେବେ । କାରଣ ଏ ପୁସ୍ତକଟି ସଂସ୍କୃତ ବା ସାହିତ୍ୟର

ଇତିହାସ କିଂବା ସମୀକ୍ଷା ନୁହେ । ଏହା କେବଳ ବସ୍ତୁ-ଚେତନା ସଂପର୍କରୁ ମୂଲ୍ୟ-ବୋଧର ଅନ୍ୱେଷଣ ଏବଂ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମାତ୍ର ।

ବସ୍ତୁବାଦୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା

ଭାରତବର୍ଷରେ ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ, ଶ୍ରୀ ଏସ: ଏ: ଡାଂଗେ, ଶ୍ରୀ ଗୋପାଳ ହାଲଦାର ଏବଂ ଡଃ ଦେବୀପ୍ରସାଦ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ ପ୍ରମୁଖ ଯେଉଁ କେତେଜଣ ପୂର୍ବାଗ୍ରହ ଇତିହାସ ତଥା ସଂସ୍କୃତିର ବସ୍ତୁବାଦୀ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ସେମାନେ ନିଜ ନିଜ ବାଟରେ ଅଳ୍ପ କେତେ ଦୂର ଯାଇଛନ୍ତି ମାତ୍ର । ସେମାନେ ବହୁ ବିଷୟ ବାଦ୍ ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଯାହା ବା ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି, ତାହା ସାହିତ୍ୟ ଦିଗରୁ ନୁହେଁ । ପୁରାତନର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁହେଲେ ଆମକୁ ପ୍ରାଚୀନମାନଂକର ଦୃଷ୍ଟି-କୋଣରୁ ହିଁ ଅତୀତକୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ତା ନ କରି ଆମେ ଯଦି ଅତୀତକୁ ଆମ ଯୁଗକୁ ଟାଣି ଆଣି ଆମ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ନେଇ ଦେଖୁ, ତା' ହେଲେ ଆମେ ଅନେକ ଜିନିଷ ଧରି ପାରିବା ନାହିଁ । ମଣିଷର ମାନସଜଗତ ତା'ର ବସ୍ତୁଜଗତର ଉପର ଖଂଜା (super structure) ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ବସ୍ତୁତାର ସିଧାସଳଖ ପ୍ରତି-ଫଳନ ନୁହେ । ବହୁ ଦ୍ୱଂଦ୍ୱାତ୍ମକ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦେଇ ଏଇ ରୂପାଂତର ସଂଘଟିତ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟକୁ ବସ୍ତୁଜଗତର କେବଳ ବର୍ହିରୂପାୟନ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ରୋମକ ସଭ୍ୟତା ଗ୍ରୀସୀୟ ସଭ୍ୟତା ତୁଳନାରେ ଢେର ବେଶୀ ଉନ୍ନତ ଓ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଥିଲା ; ମାତ୍ର ଗ୍ରୀକ୍ ସାହିତ୍ୟ ରୋମାନ ସାହିତ୍ୟ ଠାରୁ ଅଧିକ ଉନ୍ନତ, ଅଧିକ ସମୃଦ୍ଧ ଥିଲା । ଅତୀତର ବହୁ ଚଳଣି, ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଐତିହାସିକ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହରାଇ କେବଳ ରୂପାଂତର ମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ବଂଚି ରହିଥାଏ । ସେ ସୂତ୍ରକୁ ଇତିହାସର କବର ତଳୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବାକୁ ହେଲେ ଆମକୁ ଅତିକଥା, ଲୋକଗାଥା, ପୁରାଣ ଏବଂ ବ୍ରତ-ଓଷା-ପର୍ବ-ପର୍ବାଣୀ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ-ଧାରଣାର ଅଂଧିକଂଧିରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସେମାନଂକର ସଂଧାନ କରିବାକୁ ହେବ । ଆମକୁ ସେମାନଂକ ଯୁଗକୁ ଫେରି ଯାଇ ସେ-ଯୁଗୀୟ ବସ୍ତୁ-ଚେତନା ସଂପର୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନଂକର ଆପେକ୍ଷିକ ସ୍ଥିତି କଳନା କରିବାକୁ ହେବ । ଏହାହିଁ ହେଉଛି ପ୍ରକୃତରେ ବସ୍ତୁବାଦୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା—ଯାହା ଐତିହାସିକ ଅଦୃଷ୍ଟବାଦ (Determinism) ଏବଂ ଯାଂତ୍ରିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ଏବଂ ଅଧିକ ମାତ୍ରାରେ ଜୀବଂତ । ମାର୍ଗାନ, ଏଂଗେଲସ୍, ଏବଂ ସାଂପ୍ରତିକ ଯୁଗରେ କଡୱେଲ, ଜର୍ଜ ଟମସନ ପ୍ରମୁଖ ପୂର୍ବାଗ୍ରହଗଣ ଏ ଦିଗରେ ଯଥେଷ୍ଟ ମାର୍ଗ-ଦର୍ଶନ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ଜର୍ଜ ଟମସନଂକର Aechylus and Athens ବହିଟିରେ ଏଥେନଆନ ଗଣତଂତ୍ରର ଏକ କ୍ରିୟା ରୂପେ ଗ୍ରୀକ୍ ଟ୍ରାଜେଡିର ସାକ୍ଷାତ ପାଉ । ସେ ଯାହା ହେଉ, ଭାରତବର୍ଷରେ, ବିଶେଷ କରି

ଓଡ଼ିଶାରେ ଏ ବିଷୟରେ ପୁଣି ଚର୍ଚ୍ଚା ହେବା ଉଚିତ । ମୋର ଏ ବହିଟି ସେ ଦିଗରେ ଏକ ବିନମ୍ର ପଦକ୍ଷେପ ମାତ୍ର ।

ଏ ଗ୍ରଂଥରେ ଆମର ବହୁ ଧ୍ୟାନ-ଧାରଣା, ମନନ ଓ କଳ୍ପନାରେ ପ୍ରାକ୍-ଆର୍ଯ୍ୟ କୌମ-ସମାଜର (tribal society) ବିଶ୍ୱାସ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ଥିବା କଥା ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ସେ ସମସ୍ତ ରୁଚି ଓ ଅରୁଚିକର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ । ଆମର ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ମନ ସେ ସବୁକୁ ଗ୍ରହଣ କରୁ ବା ନ କରୁ ଇତିହାସର ତାହା ବାସ୍ତବ ସତ୍ୟ । ଭୂତପ୍ରେତବାଦ, ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦ, 'ପ୍ରଜନନଶକ୍ତି ଓ ଯାଦୁଶକ୍ତିର ପ୍ରତୀକ ଉଦ୍ଭିଦ ଉପରେ ଦେବତ୍ୱ ଆରୋପ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଶୁଭାଶୁଭ ନିୟଂତ୍ରଣ

ରୂପାଂତରର ଧାରା

କ୍ଷମତା ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ' ଏ ସମସ୍ତ ଆଦିମ କୌମ-ସମାଜର ଦାନ; କଂଧ, କୋହ୍ଲ, ମୁଂଡା, ଶବର ପ୍ରଭୃତି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ପରିବାରର ଜନଂକ ଐତିହ୍ୟରୁ ଗୃହୀତ । ଶ୍ରାଦ୍ଧାନୁଷ୍ଠାନ, ପିଂଡ-ଦାନ, ଶ୍ରାଦ୍ଧ ସଂଗେ ଜଡିତ ବୃଷକାଷ୍ଠ ଓ ତା'ର ବିସର୍ଜନ, ମଂଗଳକାର୍ଯ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ଆଭ୍ୟୁଦୟିକ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ମୃତ ପୂର୍ବପୁରୁଷଂକର ସ୍ମରଣ ଏ ସମସ୍ତ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ ଐତିହ୍ୟରୁ ପରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଧର୍ମ-ଧାରାରେ ପ୍ରବେଶ କରେ । 'ପିଂଡ' ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଶବ୍ଦ ସଂଗେ ଜଡ଼ିତ । ଲିଂଗଯୋନି ପୂଜା, ଷଷ୍ଠୀ ପୂଜା, ସର୍ପପୂଜା ବା ମନସାପୂଜା, ଚଡ଼କପୂଜା, ବୃକ୍ଷପୂଜା ଏ ସମସ୍ତ ମଧ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀର ପରଂପରାରୁ ଗୃହୀତ । ଶସ୍ୟ ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟର ଦେବୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ବୌଦ୍ଧ ଦେବୀ ହାରିତୀ (ଯିଏ ଧନଦାତ୍ରୀ ଏବଂ ଜଂତାଳଂକ ଶକ୍ତି) ଏ ସମସ୍ତେ ଅର୍ଯ୍ୟ-ପୂର୍ବ କୃଷିସମାଜର ସ୍ମାରକ ଏବଂ ଯାଦୁବିଶ୍ୱାସ ସଂଗେ ଜଡିତ । ହୋଲି ବା ହୋଲିକ ପର୍ବର ସଂଧାନ ବାତ୍ସ୍ୟା-ୟନଂକ କାମସୂତ୍ରରୁ (୩ୟ-୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରୁ) କାମମହୋତ୍ସବରୂପେ ମିଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ପ୍ରାକ୍-ବୈଦିକ କୃଷିସମାଜର ବଳି ଓ ତତ୍‌ସଂବଂଧିତ ଜାତିଆଣ ନୃତ୍ୟ-ଗୀତ-ଉତ୍ସବର ରୂପାଂତର । ଏଥିରେ ବ୍ୟବହୃତ ପିଚକାରୀ ଓ ଅବିର ଅସ୍ତ୍ର ଓ ରକ୍ତର ସ୍ମାରକ । ଏଇପରି ଆଦିମ ସମାଜର ଯାଦୁବିଶ୍ୱାସ ଆମର ବହୁ ବ୍ରତ-ଓଷା ଆଚାର-ଅନୁଷ୍ଠାନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ । ପ୍ରାଚୀନ ଗଣଗୋଷ୍ଠୀୟ ସମାଜରେ ନାରୀର ଗୋଧନ ଓ ଶସ୍ୟଭଂଡାର ଉପରେ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଏବଂ ସଂତାନର ପିତା ଅଜ୍ଞାତ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମାତାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଚୟ—ଏ ସମସ୍ତହିଁ ବାସ୍ତବ ସତ୍ୟ । ଏ ସବୁ ଯେଉଁ ଅତୀତକୁ ଆମେ ପଛରେ ଛାଡ଼ି ଆସିଛୁଁ, ତା'ର ସ୍ମାରକ ଓ ମୂର୍ତ୍ତ-ରୂପ ଯାହା ଆମର କାବ୍ୟ ପୁରାଣ ଓ ଲୋକକଥା ଏବଂ ଧର୍ମୀୟ ଆଚାର-ଅନୁଷ୍ଠାନର ଅଂଗୀଭୂତ ହୋଇ ରହିବ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଐତିହ୍ୟରେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶା ତଥା ଭାରତବର୍ଷର ଧ୍ୟାନ-ଧାରଣା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ସମନ୍ୱୟଶୀଳ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବୃକ୍ଷୋପାସକ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀର ଦାରୁ-ପୂଜାଠାରୁ ଜୈନଧର୍ମୀର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ କଳ୍ପବୃକ୍ଷଧର୍ମ ଏବଂ ବୌଦ୍ଧ-

ଜଗନ୍ନାଥ

ଗବେଷଣାରେ

ବିଡ଼ମ୍ବନା

ମାନଙ୍କର ଶୂନ୍ୟବାଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଏବଂ ସୌର, ଗାଣପତ୍ୟ ଶାକ୍ତ, ବୈଷ୍ଣବବାଦ ଓ ତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ପ୍ରବାହର ସମନ୍ୱୟ ଜଗନ୍ନାଥ-ପରମ୍ପରା ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଲୀନ । ଏ ପୁସ୍ତକରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମୂଳବୋଧ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସଂକ୍ଷେପରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ।

ଦୁଃଖର କଥା ଆମ ଦେଶରେ ଗବେଷଣା ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧିତ୍ସା ନହୋଇ ଭାବପ୍ରବଣତା, ଏକଦେଶଦର୍ଶିତ, ପ୍ରାଦେଶିକତା ତଥା ଆଞ୍ଚଳିକ ମନୋଭାବ ଇତ୍ୟାଦିରେ ପୀଡ଼ିତ । ଫଳରେ ଗୋଟିଏ ମିଥ୍ୟାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାକୁ ଯାଇ ବହୁ ମିଥ୍ୟାକୁ ପ୍ରଶ୍ରୟ ଦେବାକୁ ହୋଇଥାଏ । ଏ ସମସ୍ତର କାରଣ ହେଉଛି ଆମର ଅଧିକାଂଶ ଗବେଷକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଭୂୟୋଦର୍ଶନର ଅଭାବ । ଫଳରେ ଗବେଷଣା କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାନା ବିଭ୍ରାଟ ଓ ବିଭ୍ରାନ୍ତି ଦେଖା ଦେଇଛି । ସାରଳା ଦାସଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପଞ୍ଚସଖା ଯାଏଁ, ମାଦଳାପାଞ୍ଜିଠାରୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଯାଏଁ ସବୁ କିଛୁ ବିଭ୍ରାନ୍ତିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ସବୁ ସ୍ୱରଜାତ୍ୟ ଭାଷାସାହିତ୍ୟ ପରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରକାଶ ଆମେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହିଁ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ଏଥିପୂର୍ବରୁ ଅବଶ୍ୟ କେବେ କେବେ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ଅଭିଲେଖମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାକୃତର ବ୍ୟବହାର କିମ୍ବା କେତୋଟି ଓଡ଼ିଆ ଅକ୍ଷରର ବର୍ତ୍ତୁଳାକାର କ୍ରମବିକାଶ ନଜରକୁ ଆସିଥିଲା । ମାତ୍ର ଏକ ସାହିତ୍ୟ ଭାବରେ ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକଶିତ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ଭାବରେ ଏହାର ପ୍ରକାଶ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଆମକୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତକର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଏହା ସତ୍ତ୍ୱେ ଆମର ପଣ୍ଡିତମାନେ ଶପଥ କରି କହନ୍ତେ ଯେ ମାଦଳାପାଞ୍ଜି ଭଳି ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ଯଯାତିକେଶରୀଙ୍କ ସମୟରୁ (ଖ୍ରୀ: ୮ମ ଶତକରୁ) କିମ୍ବା ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବଙ୍କ ଅମଳରୁ (ଖ୍ରୀ ୧୧୦୦) ଲିଖିତ ହୋଇଆସୁଛି, ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟ-ରଚନା ଶିଶୁବେଦର ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟମ-ନବମ ଶତକରେ ଜନ୍ମ ଏବଂ ଜୟଦେବ ଓଡ଼ିଆ ଗୀତିକବିତା ରଚନା କରିଯାଇଛନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ, କିଏ ଜୟଦେବଙ୍କୁ ଇତିହାସର ୩୦୦ ବର୍ଷ ତଳୁଆଇଁ ଆଣି ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ସମସାମୟିକ କରି ନାଟକ-ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଲଣି ତ କିଏ ସାରଳାଦାସଙ୍କୁ ୪୦୦ ବର୍ଷ ପଛକୁ ଠେଲି ନେଲଣି । ପୁଣି ଜୟଦେବ ଗୌଡ଼-ବଙ୍ଗୀୟ ରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭା ସହିତ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ ଥିବା କଥା ତାଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଲେଖିଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏବଂ ସଦୁକ୍ତି-ସଂକଳନରୁ ତାଙ୍କର ଦୁଇ ଦୁଇଟା ସେନ-ବନ୍ଦନା ମିଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶା ରାଜସଭାର ପଣ୍ଡିତ କହି ସେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ କେଉଁଠି ବସି କେଉଁ ଛନ୍ଦ (ସର୍ଗ)

କେତେବେଳେ ଲେଖିଥିଲେ ସେ ବିଷୟରେ ଦୀର୍ଘ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥିତ ପୁସ୍ତକମାନ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି । ଯେପରି ମନେ ହେଉଛି ଆମ ପଣ୍ଡିତମାନେ ରାଜଧାନୀରେ ସରକାରୀ ଭବନରେ ଆଉ ଇତିହାସ ସଙ୍ଗେ ହୋଲି ଖେଳୁଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟ ଓ ଲିପି ବିଷୟ ବିଚାର କରାଯାଉ । ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତ ରଚନା ହେଲା ବେଳକୁ ଖାଲି ଓଡ଼ିଆ କାହିଁକି ପୂର୍ବ-ଭୂଖଣ୍ଡର କୌଣସି ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାର ଜନ୍ମ ହୋଇ ନାହିଁ । କେତେକ ଆଞ୍ଚଳିକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତା ଥିବା ଏକ ସାଧାରଣ ଭାଷାହିଁ ସେତେବେଳେ ସମଗ୍ର ପୂର୍ବ-ଭାରତରେ ଚଳୁଥିଲା ।

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା

ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତକାର ତେଇଶ ଜଣ ସିଦ୍ଧଙ୍କ ଭିତରୁ କିଏ ଓଡ଼ିଆ କିଏ ବଙ୍ଗାଳୀ, କିଏ ବିହାରୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବ-ଭାରତର ସେଇ ସାଧାରଣ ଭାଷାରେହିଁ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତମାନ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ଟୀକାକାର ମୁନିଦତ୍ତ ଏହାକୁ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ଆଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହି ଭାଷାରୁ ପରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପରେଖ ନେଇ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା, ଆସାମୀ, ମୈଥିଳୀ, ମାଗଧୀ ଓ ଭୋଜପୁରୀ ବିକାଶଲାଭ କଲା । ଲିପି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସମଗ୍ର ପୂର୍ବ-ଭାରତରେ ଏକ ଥିଲା—ଯାହାକୁ ବୃହଲର ପ୍ରତ୍ନ-ବଙ୍ଗଳା ବୋଲି ନାମିତ କରିଛନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ବା ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର ଚିହ୍ନବର୍ଣ୍ଣ ସୁଦ୍ଧା ନଥିଲା । ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୮ମଠାରୁ ୧୦ମ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ ରଚିତ ବୋଲି ଧରାଯାଇପାରେ ।

ପୁଣି, ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତକାର ସିଦ୍ଧଗଣ ସମସାମୟିକ ନ ଥିଲେ । କାହାର କାହାର ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ପୁରୁଷର ବ୍ୟବଧାନ ଥିବା କଥା ସେମାନଙ୍କ ଗୁରୁ-ପରମ୍ପରାରୁ ଜଣାଯାଏ । କାହ୍ନୁପା, ଲୁଇପା, ଭୁସୁକୁପା ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍କଳୀୟ ଥିବା ବେଳେ ଶବରପା ବଙ୍ଗଳା ଦେଶର ପର୍ବତବାସୀ ଥିଲେ । କୁକୁରୀପା ଓ କମ୍ବଳପାଦ ବଙ୍ଗାଳୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିଲେ । ତେଣୁ ଚର୍ଯ୍ୟାଚର୍ଯ୍ୟା-

ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତର ଭାଷା

ବିନିଶ୍ଚୟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଗୀତ-କବିମାନେ ଗୋଟିଏ ଅଞ୍ଚଳର ଲୋକ କିମ୍ବା ସମସାମୟିକ ନ ଥିଲେ । ତେଣୁ ସେଇ ଗୀତଗୁଡ଼ିକୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ବା ପ୍ରାଚୀନ ବଙ୍ଗଳା ବା ପ୍ରାଚୀନ ମୈଥିଳୀ ବା ପ୍ରାଚୀନ ମାଗଧୀ କହିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ବରଂ ସବୁ ପ୍ରାଚ୍ୟଭାଷାର ମୂଳରୂପ ଏଥିରେ ନିହିତ । ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତକାର କବିମାନେ ଚଉରାଶି ସିଦ୍ଧ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତର ଭାଷା ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶର ଶେଷ ସ୍ତର ବୋଲି ଆପାତତ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି ।

ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତର କାହ୍ନୁପା ବା କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ୍ୟପାଦ ଉତ୍କଳୀୟ ଥିଲେ ବୋଲି ତିବ୍ବତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଗ-ସମ-ଜୋନ୍-ଜାଙ୍ଗରୁ ଜଣାଯାଏ । ସେ ଥିଲେ ଜାଲନ୍ଧରି-ପାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଏବଂ ଜାଲନ୍ଧରୀପା ଥିଲେ ବ୍ରଜଯାନୀ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ । ଡଃ

ବିନୟତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ କାହ୍ନୁପାଙ୍କ ଜୀବତ୍ତ ସମୟ ଖ୍ରୀ:୭୧୭, ଡଃ ସୁନୀତିକୁମାର ଚାଟାର୍ଜୀଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀ: ୮ମରୁ ୧୨ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ, ସାଂକୃତ୍ୟାୟନଙ୍କ ମତରେ ୮ମ-୯ମ ଶତାବ୍ଦୀ, ଡଃ ଧର୍ମବୀର ଭାରତୀଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀ· ୯୬୦-୧୦୦୦ ଏବଂ ଡଃ ଶହୀଦୁଲ୍ଲାହଙ୍କ ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ଖ୍ରୀ ୬୭୫-୭୧୭ । ଲୁଇପା ଉତ୍କଳୀୟ ବୋଲି ପାଗ-ସମ ଜୋନ-ଜାଂ ଓ ଶାନ୍ତିରକ୍ଷିତଙ୍କ ‘ଅଭିସମୟ ମଂଜରୀ’ ସାକ୍ଷ୍ୟରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ତାଙ୍କ କାଲ-ପରିଧି ଡଃ ବିନୟତୋଷଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀ. ୬୬୯ ମଧ୍ୟରେ, ସାଂକୃତ୍ୟାୟନଙ୍କ ଅନୁସାରେ ୮ମ-୯ମ ଶତକ, ଏବଂ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଅନୁସାରେ ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ । ଡୋମ୍ବିପା ଓ ତିବ୍ବତୀୟ ସୂତ୍ର ଅନୁସାରେ ଶବରୀପା ଥିଲେ ବଂଗାଳବାସୀ । ଭୁସୁକୁପା ଉତ୍କଳବାସୀ ଥିଲେ ବୋଲି ଅଧ୍ୟାପକ ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର ‘ଦିଗଂତ’ ପ୍ରବଂଧରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛଂତି । ଏହାହିଁ ହେଉଛି ମୋଟାମୋଟି ଖ୍ରୀ: ଏକାଦଶ ଶତକ ଅବଧି ପୂର୍ବାଞ୍ଚଳୀୟ ଭାଷାମାନଙ୍କର ବିକାଶ-ସ୍ତର । ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତି ପ୍ରସଂଗରେ ଏ ପୁସ୍ତକରେ ବିଶଦ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ।

ଓଡ଼ିଆ ଲିପି

ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର ସ୍ୱଷ୍ଟରୂପ ଆମେ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବଙ୍କ ସୀମାଚଳମ ଶିଳାଲେଖ ପୂର୍ବରୁ କେଉଁଠି ଦେଖିନାହୁଁ,—ଯଦିଚ ଗଂଗବଂଶୀୟ ପ୍ରତ୍ନ-ବଂଗଳା ଅଭିଲେଖ ତଥା ତାମ୍ରଶାସନମାନଙ୍କରେ କେତୋଟି ଓଡ଼ିଆ ଅକ୍ଷର କୁଟିଳାକାର ଧାରଣ କରି କ୍ରମେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆକାର ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିଲା । ମାତ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣାଂଗ ଓଡ଼ିଆ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର ଆବିର୍ଭାବ ସୀମାଚଳ ଲିପି ଆଗରୁ ଏ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ନଜରକୁ ଆସି ନାଇ ।

ସିଂଧୁ ଉପତ୍ୟକାର ମହେଂଜୋଦାରୋ-ହରପ୍ପାରୁ ମିଳିଥିବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷ ତଳର ‘ଚିତ୍ରଲିପି’ ସଂଗେ ବ୍ରାହ୍ମୀଅକ୍ଷରରେ ଖୋଦିତ ଅଶୋକଙ୍କ ଧର୍ମଲିପିର (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ୩ୟ-୪ର୍ଥ ଶତକ) ୧୯ଟି ଅକ୍ଷରର ସାମଂଜସ୍ୟ ରହିଛି ବୋଲି ଡଃ ଲଂଗଡ଼ନ ପ୍ରମୁଖ କହିଂଛ । ସଂବଲପୁର ଜିଲ୍ଲାର ବିକ୍ରମଖୋଲ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରସ୍ତରୋପରି ଅଂକିତ ଚିତ୍ରଲିପି ଜୟସ୍ୱାଲ ଆବିଷ୍କାର କରିଂଛ । ଏ ଚିତ୍ର-ଲିପିର କେତେକ ଚିହ୍ନ ସୈଂଧବ ଲିପି ସଂଗେ ପ୍ରାୟ ସମାନ, ପୁଣି ଆଉ କେତୋଟି ଚିହ୍ନ ବ୍ରାହ୍ମୀ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ସଦୃଶ । ଏଥିରୁ ସୈଂଧବ ଲିପି ଓ ବ୍ରାହ୍ମୀଲିପି ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରାୟ ଅଢ଼େଇ ହଜାର ବର୍ଷର ଯେଉଁ ଶୂନ୍ୟ-ସ୍ଥାନ ରହିଥିଲା ତାହା ପୂରଣ ହୋଇ ପାରିବ ବୋଲି ପଂଡ଼ିତମାନେ ମନେ କରଂଛ । ଡଃ ହେରେସଂକ ମତରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଏକ ହଜାର ବର୍ଷ ତଳେ ସଂବଲପୁର ସମେତ ଏକ ବିଶାଳ ଭୂଖଂଡରେ ଦ୍ରାବିଡ଼

ଭାଷା ପରିବାରର ଏକ ଜାତି ବାସ କରୁଥିଲେ —ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଭାଷାର ନାମ ଥିଲା 'ବ୍ରହୁଇ' । ଏହା ତାମିଲ ଭାଷା ସଂଗେ ସଂପୃକ୍ତ ।

ତିବ୍ବତରେ ଦୁଇଟି ଭାରତୀୟ ଲିପି 'ଓ୍ୟାଚୁ' ଓ 'ଲନସା' ନାମରେ ପ୍ରଚଳିତ କରିଥିଲା । ସେଥିରୁ ଓ୍ୟାଚୁ ଲିପି ସଙ୍ଗେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର ବହୁ ସାମଂଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । କାହାରି କାହାରି ମତରେ ଓଡ଼ିଶାର ଚୈନିକ ନାମ wa-chr ର ଅପଭ୍ରଂଶ ଓ୍ୟାଚୁ । ତିବ୍ବତ ସଂଗେ ଓଡ଼ିଶାର ସଂପର୍କ ଶାଂତି-ରକ୍ଷିତ ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ଖ୍ରୀ ସପ୍ତମ ଶତକରୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର କ୍ରମବିକାଶ 'ପ୍ରତ୍ନ-ବଂଗଳା' ଲିପିରୁହିଁ ହୋଇଛି । ଓଡ଼ିଆ ଲିପି ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସାରଳା-ଯୁଗରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ।

ସାରଳା-ଯୁଗ ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତତ୍କାଳୀନ ଐତିହାସିକ, ଭୌଗଳିକ, ଭାଷାତାତ୍ତ୍ୱିକ, ସାଂସ୍କୃତିକ, ଦାର୍ଶନିକ ଓ ରାଜନୈତିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ତଥା ପରି-ବେଷ୍ଟନୀ ଆଦି ବିଚାର କରାଯାଇଛି । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ଶବ୍ଦର ଆବେଦନ ଆଧୁନିକ ପାଠକ ପକ୍ଷରେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଗ୍ରହଣୀୟ ଏବଂ ସ୍ମରଣୀୟ । ସାରଳା ଯୁଗ ପ୍ରତିଟି ଶବ୍ଦ ଆଧୁନିକ ପାଠକ ମନରେ ପ୍ରସୂତ ଉଦ୍ଦୀପନା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଚିତ୍ରକଳ୍ପର ସଦ୍ୟତା ଓ ଛବିଳତା ସଂଗ୍ରହ କରେ । ତାଙ୍କର ଅଧିକାଂଶ ଶବ୍ଦ ଆଧୁନିକ ପାଠକକୁ ପ୍ରାୟ ଗର୍ଚ୍ଛିତ ଶବ୍ଦପରି ମନେ ହୁଅଂତି ନାହିଁ ।

ସାରଳା ଦାସଙ୍କର କେତେକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଅନନ୍ୟ ଚିତ୍ରମୟତା ଫୁଟି ଉଠିଛି, ଯାହା ପାଠକ ଚିତ୍ତରେ ଏକ ନୂତନ କାବ୍ୟ-ଚେତନା ଉଦ୍ରେକ କରେ ।

"ଆଦି ଶୂନ୍ୟ ଅଛଇ ଯେ ଶୂନ୍ୟ ଉପବନ
ପବନରୁ ଜାତ ହେଲେ ଯୋଗ ପୁଷ୍ପମାନ ।"

କିଂବା, "ସେ ଅଣାକାର ଯେ ଶୂନ୍ୟେ ଭୁବନ ରଚିଲ
ଅଲେଖ ଲେଖ ବିନ୍ଦୁ ଦୂରେକ ସଂଚଲ ।
ନିର୍ମଳ ଭୁବନ ଅଛି ସେ ଅଲେଖ ପୁର ।"

ମନେହୁଏ କବି ଯେପରି ଏଇ ଶବ୍ଦ ତଥା ଚିତ୍ରକଳ୍ପ ଗୁଡିକୁ କେଉଁ ଅତିମାନସ ରାଜ୍ୟରୁ ଆହରଣ କରିଆଣିଛଂତି । ଶବ୍ଦର ଏଭଳି ଚିତ୍ରଧର୍ମୀ କ୍ଷମତା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ କବିଙ୍କର ନାହିଁ ।

ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ସାରଳା-ଯୁଗର ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ କରା-ଯାଇଛି । ମାତ୍ର ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ଦାସ ଓ ତାଂକ ମଣ୍ଡଳୀଙ୍କର ଯଶୋବଂତ ଦାସ ଆଧ୍ୟୁଣିକ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ସାମ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସାରଳା-ଯୁଗର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ

ସମସ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେମାନେ ଧାରଲା ଦାସଂକର ପ୍ରାପ୍ତ ଗୃଶଶହ ବର୍ଷ ପରବର୍ତ୍ତୀ ମନେ ହୁଅାଂତ ।

ପଂଚସଖା ତଥ୍ୟଟି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅମୂଳକ ବୋଲି ଏଇ ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇଛି । ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ନିଃସଂଦେହରେ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଂକର ସମସାମୟିକ ଏବଂ ଅଂତରଂଗ ଥିଲେ ମଧ୍ଯ ପଂଚସଖା ତତ୍ତ୍ୱର ଏକମାତ୍ର ପଂଚସଖା ପ୍ରଗ୍ଚରକ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ଦାସ ଏବଂ ଯଶୋବଂତ ପ୍ରଭୃତି ଯେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗର ଲୋକ ଏକଥା 'ଦାଗଂତ' ମାଧ୍ୟମରେ ବହୁ ବର୍ଷ ତଳେ ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଥିଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକ ଭାଷା ଏବଂ ଗୁରୁ-ପରଂପରା ଏବଂ ତାଂକ ଗ୍ରଂଥରେ ଅରୁଣସ୍ତଂଭ, ପୁରୀ ନାକଚଣ୍ଟି ସତ୍ୟବାଦୀ ମଂଦର ଏବଂ ଦିବ୍ୟସିଂହଦେବ ଏବଂ ବୀରକେଶରୀ ଦେବ ପ୍ରଭୃତିଂକର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାଂକୁ ଚୈତନ୍ୟଂକର ପ୍ରାପ୍ତ ୩୫୦ ବର୍ଷ ପରବର୍ତ୍ତୀ କହିବା ସଂଗତ ହେବ । ଏ ପୁସ୍ତକରେ ତହିଁର ବିଶଦ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ଭୁଲ ମତ ଓ ଭୁଲ ତଥ୍ୟ ଖଂଡନ କରି ସତ୍ୟର ଠାବ କରିବା ହିଁ ଏ ପୁସ୍ତକର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ସତ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବାଦ ବିସଂବାଦର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ । ଏହା କୌଣସି ପ୍ରାଦେଶିକ ବା ଆଂଚଳିକ ସୀମାରେଖା ସ୍ୱୀକାର କରେ ନାଇ । ଅମଳିନ ସତ୍ୟହିଁ ଇତିହାସର ଧ୍ରୁବ-ପଥ ।

ମୁଁ ନିଜେ ଜଣେ ଗବେଷକ ନୁହେଁ । ତଥାପି ପୁରାତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଇତିହାସର ମୁଁ ଜଣେ ଆଗ୍ରହୀ ଛାତ୍ର । ଦେଶ ବିଦେଶର ଗବେଷକମାନଂକର ତଥ୍ୟ ଓ ବିଗ୍ଚରଧାରା ଅଧ୍ୟୟନ କରି ମୁଁ କେତେକ ସିଦ୍ଧାଂତରେ ପହଂଚିଛି । ଯେଉଁ ସବୁ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରଂଥମାନଂକରୁ ମୁଁ ତଥ୍ୟ ଓ ସାହାଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଛି ବା ଅଂଶ ବିଶେଷ ଉଦ୍ଧାର କରିଛି ସେ ସବୁର ନାମ ଓ ମୂଳ-ଉତ୍ସର ସୂଚନା ଯଥାସ୍ଥାନରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଛି । ମୋର ଅନୁଧ୍ୟାନ ଗୁଡ଼ିକ ପାଠକମାନେ ପରୀକ୍ଷାକରି ଦେଖିବେ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ ।

ଆମ ଦେଶରେ ଗବେଷଣା ନାମରେ ଯେପରି ନାନା ପ୍ରକାର ଭ୍ରମାତ୍ମକ ବିଗ୍ଚରଧାରା ମୁଂଡଟେକି ଉଠିଛି ସେଥିରେ ସତ୍ୟଦର୍ଶୀ ପକ୍ଷରେ ନାନା ଦୃଶ୍ୟ ଓ ଅଦୃଶ୍ୟ ବାଧା ବିଘ୍ନ ଓ ବିପଦର ସଂଭାବନା ପଦେ ପଦେ ରହିଛି । ଏହା ମୁଁ ନିଜେ ମୋର ସ୍ୱଳ୍ପ ଅଭିଜ୍ଞତାରୁ ବେଶ୍ ଅଂଗେ ଲିଭାଇଛି । ସବୁ କ୍ଷେତ୍ର ପରି ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ନ୍ୟସ୍ତସ୍ୱାର୍ଥର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ଏବଂ ସେମାନଂକର ଖାସ୍‌ମାହାଲ ଭିତରେ ଅନ୍ୟ କାହାର ଅନୁପ୍ରବେଶ ସେମାନେ ଗ୍ଚହାଂନ୍ତି ନାଇ । ସେମାନଂକର ଭୁଲର ଫସଲ ଉଜୁଡ଼ି ଯାଉ ଏହା ସେମାନେ ଇଚ୍ଛା କରଂନ୍ତି ନାଇଁ ।

ଅନେକ ସମୟରେ ଭ୍ରାନ୍ତ ତଥ୍ୟ ଓ ଉଦ୍‌ଭ୍ରାନ୍ତ ମତ ପ୍ରଚାର ଫଳରେ ଭ୍ରଷ୍ଟ ମୂଲ୍ୟବୋଧର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ବାସ୍ତବର ଆଦର୍ଶୀକରଣ କରିବା ଫଳରେ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୁଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଅଶୋକଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ ବିଜୟ (ଖ୍ରୀ.ପୂ ୨୬୧) ଧର୍‌ଯାଉ । ଭିନ୍‌ସେଂଟ୍ ସ୍ମିଥ୍‌ଙ୍କ ଅନୁଯାୟୀ କଳିଙ୍ଗ ବାହାରେ ଖୋଦିତ

ଭ୍ରଷ୍ଟ ମୂଲ୍ୟବୋଧ

ସମସ୍ତ ଅନୁଶାସନରେ ଅଶୋକ କଳିଙ୍ଗ ଯୁଦ୍ଧରେ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲୋକଙ୍କର ପ୍ରାଣହାନି ଘଟାଇଥିବାରୁ ଗଭୀର ଅନୁଶୋଚନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ହିଂସାପଥ ଛାଡ଼ି ଧର୍ମ-ପଥ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିବା କଥା ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଭାବିକ କାରଣରୁ ସେ ଏଇ ଅନୁତାପ-ସଂବଳିତ ଅନୁଶାସନ ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ହେଲେ କଳିଙ୍ଗରେ ଖୋଳାଇ ନାହାନ୍ତି । ସେ ଯାହା ହେଉ ଏହାକୁ ନେଇ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ଲଜ୍ଜା ଓ ଅପମାନରେ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅଶୋକଙ୍କ ହୃଦୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ଦେଇଥିବା ହେତୁ ଗର୍ବ ଅନୁଭବ କରିବା ପ୍ରକୃତରେ ଏକ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ବିରୋଧାଭାସ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେ । ସଂବଲପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନ ଭାଷଣରେ ଭାରତର ପୂର୍ବତନ ରାଷ୍ଟ୍ରପତି ଜାକିର ହୋସେନ୍ ଏଥିପାଇଁ କଳିଙ୍ଗକୁ ବଧାଇ ଦେଇ ଏହାକୁ ମହା ପୁଣ୍ୟଭୂମି ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲେ । ଦେଶର ଅନେକ ଐତିହାସିକ ମଧ୍ୟ କଳିଙ୍ଗବାସୀ ଏପରି ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କ ଭାବରେ ମରି ଚଣ୍ଡାଶୋକକୁ ଧର୍ମାଶୋକରେ ପରିଣତ କରିଥିବା ଯୋଗୁ ଗର୍ବ ଓ ଗୌରବ ଅନୁଭବ କରିଥାନ୍ତି ! ଏହା ଭ୍ରଷ୍ଟ ମୂଲ୍ୟବୋଧର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ଉଦାହରଣ ଛଡ଼ା ଆଉ କ'ଣ ହୋଇପାରେ ?

ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ସତ୍ୟ ରୂଢ଼ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ୟ, ଏବଂ ଗ୍ରହଣୀୟ । ତା'ର ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଡଃ ନୀହାରରଂଜନ ରାୟଙ୍କ 'ବାଂଗାଲୀର ଇତିହାସ'ରୁ ଦେଲେ ବୋଧହୁଏ ଅପ୍ରାସଂଗିକ ହେବ ନାହିଁ । ସାଂପ୍ରତିକ ଜଳବାୟୁରେ ଏଭଳି ବିକଳ୍ପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । କାଶ୍ମୀରୀ କବି କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କର 'ଦେଶୋପଦେଶ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏକାଦଶ ଶତକରେ କାଶ୍ମୀରରେ ପଢୁଥିବା

ବିକଳ୍ପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ

ବଂଗାଳୀ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀଙ୍କ ପ୍ରତି ତୀବ୍ର କଟାକ୍ଷ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ମାଂକଡ଼, ରୂଢ଼, ଅମାର୍ଜିତ, କହିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନେ ଓଁକାର ଓ ସ୍ୱସ୍ତି ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି । ଡଃ ରାୟ ତାଙ୍କ ଇତିହାସରେ ସେ ସବୁ ଅବିକଳ ଉଦ୍ଧାର କରି ନିର୍ଲିପ୍ତ ଭାବରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେଥିରୁ ତତ୍କାଳୀନ ବଂଗାଳୀ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର ପରିଚୟ ମିଳେ ବୋଲି ମନ୍ତବ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଡଃ ରାୟ କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବାକ୍ୟ ଖଣ୍ଡନ ନ କରି ତାହାକୁ ତଥ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି । କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି :—

"ଏମାନଂକର ପ୍ରକୃତି ଓ ବ୍ୟବହାର ଥିଲି ରୁଢ଼, ଅମାଜିତ । ଏମାନେ ଥିଲେ ଖୁବ୍ ଶୁଚିବାୟୁଗ୍ରସ୍ତ, ଏମାନଂକ ଦେହ କ୍ଷୀଣ, କଂକାଳ-ସାର ମାତ୍ର, ଏବଂ ଟିକିଏ ଧକ୍କା ଲଗିଗଲେ ଭାଂଗିପଡ଼ିବେ ; ଏଇ ଆଶଂକାରେ ସମସ୍ତେ ସେମାନଂକଠୁ ଦୂରରେ ରହ଼ଂତି । କିଂତୁ କିଛି ଦିନ ପ୍ରବାସ-ଜୀବନ ଯାପନ କଲି ପରେ କାଶ୍ମୀରର ପାଣି ପବନରେ ଏମାନେ ବେଶ୍ ମେଦ ଓ ଶକ୍ତି ସଂଚୟ କରଂତି । "ଓଁ କାର" ଓ "ସ୍ୱସ୍ତି" ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବା ଯଦିଚ ଥିଲି ଏମାନଂକ ପକ୍ଷରେ କଷ୍ଟ କାମ, ତଥାପି ପାଂଡିକଲଭାଷ୍ୟ, ତର୍କ ମୀମାଂସା ସବୁ କିଛି ପଢ଼ିବା ଗୃହ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ ଧୀରେ ଧୀରେ ବାଟ ଚଲେ ଏବଂ ରହି ରହି ତା ମୁଂଡଟିକୁ ଏପାଖକୁ ସେପାଖକୁ ହଲାଉଥାଏ । ଚଲିଲାବେଲେ ସେମାନଂକର ମୟୂର-ପଂଖୀ ଜୋତାରେ ମଚ ମଚ ଶବ୍ଦ ହୁଏ, ମଝିରେ ମଝିରେ ସେମାନେ ନିଜ୍ ନିଜ ସୁବେଶ ସୁବିନ୍ୟସ୍ତ ଚେହେରା ଅଡ଼କୁ ଅନାଇ ଦେଖୁଥିବେ । ସେମାନଂକର କ୍ଷୀଣ କଟିରେ ଲଲ୍ କଟିବଂଧ, କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଶ୍ୱେତଦଂତ-ପଂତିରେ ସେମାନେ ଦେଖଯାଂତି ମାଂକଡ଼ଟି ପରି । ସେମାନଂକର ଦୁଇ କାନରେ ଥାଏ ଦୁଇଟି କରି କର୍ଣ୍ଣଭୂଷଣ । ହାତରେ ଯଷ୍ଟୀ, ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ ସତେ ଯେପରି ସାକ୍ଷାତ କୁବେର । ଟିକିକ କଥାରେ ସେମାନେ ରାଗି ଯାଇ ସହ-ଅଧିବାସିଙ୍କ ପେଟରେ ଛୁରୀ ଭୁଷିଦେବେ । ଗର୍ବ କରି ସେମାନେ ନିଜର ପରିଚୟ ଦିଅଂତି ଠକ୍କର ବା ଠାକୁର ବୋଲି । କମ ଦାମରେ ବେଶି ଜିନିଷ ଦାବୀ କରି ସେମାନେ ଦୋକାନଦାରଂକୁ ଉତ୍ୟକ୍ତ କରଂତି । ଇତ୍ୟାଦି ।"

ଐତିହାସିକ ଡଃ ଗୁପ୍ତ ଏହାକୁ ଅବିକଳ ଉଦ୍ଧାର କରି ମଂତବ୍ୟ କରିଛଂତି "ବିଦେଶରେ ବଂଗାଳୀ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର ବସନଭୂଷଣ ବ୍ୟବହାର ଆଦିର ଆଂଶିକ ପରିଚୟ ଏଇ କାହାଣୀରୁ ମିଳେ ।" କ୍ଷେମେଂଦ୍ର 'ବଂଗାଳୀ ଛାତ୍ରମାନେ ଓଁକାର ଓ ସ୍ୱସ୍ତି ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ପାରଂତି ନାଇ' ବୋଲି ଯାହା ଲେଖିଛଂତି ତାହା ଉପରେ ଡଃ ଗୁପ୍ତ କହିଛଂତି :—"ବୋଧହୁଏ କାଶ୍ମୀରୀ ମାନଦଂଡରେ 'ବଂଗାଳୀର ସଂସ୍କୃତ ଉଚ୍ଚାରଣ ଯଥେଷ୍ଟ ଶୁଦ୍ଧ ଓ ମାର୍ଜିତ ନ ଥିଲି, ଏହାହିଁ ସଂଭବତ କ୍ଷେମେଂଦ୍ରଂକର ବକ୍ରୋକ୍ତିର କାରଣ ।"

ତେଣୁ ତଥ୍ୟ ରୁଢ଼ ଓ ଅରୁଚିକର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଇତିହାସ ପକ୍ଷରେ ମୂଲ୍ୟବାନ ଉପାଦାନ ହୋଇପାରେ । ଡଃ ଗୁପ୍ତ ଏଠାରେ ପ୍ରାଦେଶିକ ମନୋଭାବର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ ରହି ସମଗ୍ର ବିଷୟଟିକୁ ଐତିହାସିକର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କରିଛଂତି । ଇତିହାସ ଯେ

ପ୍ରାଦେଶିକ ମନୋଭାବ ଉପରେ ତାହା ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ହିଁ ଏଠାରେ ଏ ଉଦାହରଣଟି ଦିଆଗଲା ।

ଇତିହାସ ଏକ ଜୀବନ୍ତ ପ୍ରକ୍ରିୟା । ଏହା ଅତୀତ ସହିତ ବର୍ତ୍ତମାନକୁ ଏବଂ ପରଂପରା ସହିତ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଏକ ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ ବିକାଶର ସୂତ୍ରରେ ବାନ୍ଧିରଖେ । ଇତିହାସ-ଚେତନା ଛଡ଼ା କଳା, ସାହିତ୍ୟ, ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରକୃତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅସମ୍ଭବ । ମାତ୍ର ଦୁଃଖର କଥା ଆମର ଅଧିକାଂଶ ଐତିହାସିକ ଇତିହାସକୁ କେବଳ ସନ, ତାରିଖ, ଯୁଦ୍ଧ-ବିଗ୍ରହ ଏବଂ କେତେ ଜଣ ରାଜାରାଣୀଙ୍କ ବ୍ୟାପାର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ମନେ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ମଣିଷର ଜୀବନ ପ୍ରବାହର ଯେଉଁ ଛନ୍ଦ ଏହାର ପ୍ରତିଟି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଅନ୍ତଃସଲିଳ, ତାହା ସେମାନଙ୍କ କାନରେ ବାଜେ ନାହିଁ, ବାଜେ କେବଳ କଙ୍କାଳର ଠକ ଠକ ଶବ୍ଦ । ଅତୀତ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ କେବଳ ଏକ ଯାଦୁଘର—ଯେଉଁଠି ଅଛି ଖାଲି ଦେହ-କଙ୍କାଳର ଥାକ—ସମସ୍ତର ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ସ୍ତୂପ—ଜୀବନର ସଂକେତ ନୁହେଁ ।

କେବଳ କଥାରେ ନୁହେଁ, କାର୍ଯ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ କିଛି କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ଭାବି ମୁଁ ଓଡ଼ିଶାର କଳା, ସାହିତ୍ୟ ଓ ଇତିହାସ ଉପରେ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଆଲୋଚନା ସଂପାଦନ ଏବଂ ସେ ସବୁର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ନିଦର୍ଶନମାନ ପ୍ରକାଶ କରି ଦେଶ ବିଦେଶରେ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚୟ ବଢ଼ାଇବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ କଟକଠାରେ ଦିଗନ୍ତ ଦିଗନ୍ତ ସଂଗ୍ରହାଳୟ ଏବଂ ଦିଗନ୍ତ କଳା ଗବେଷଣା ପ୍ରତିଷ୍ଠାନ ସଂଗ୍ରହାଳୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲି । ଏହା ମାଧ୍ୟମରେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ ଅପ୍ରକାଶିତ କାବ୍ୟ 'ଚୋଳପୋଇ', କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥଙ୍କ ଅପ୍ରକାଶିତ ଗଦ୍ୟକାବ୍ୟ ''ହାସ୍ୟକଲ୍ଲୋଳ' ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଅପ୍ରକାଶିତ ପୋଥି 'ଉଷା ହରଣ' ଯଥାକ୍ରମେ ଅଧ୍ୟାପକ ଡଃ ଜାନକୀବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଏବଂ ଅଧ୍ୟାପକ ଡଃ ବଂଶୀଧର ମହାନ୍ତିଙ୍କ ସଂପାଦନାରେ ଧାରାବାହିକ ଭାବେ 'ଦିଗନ୍ତ'ରେ ସଟୀକ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । ଏହା ଛଡ଼ା 'ଜଗନ୍ନାଥ ଚୈତିଫାସ୍ତ୍ର' ନାମକ ଏକ ସଂସ୍କୃତ ଇତିବୃତ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ଅଧ୍ୟାପକ ଡଃ କାହ୍ନୁଚରଣ ମିଶ୍ରଙ୍କ ସଂପାଦନାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲୁଁ । ଏହା ଛଡ଼ା 'ଦିଗନ୍ତ' ମାଧ୍ୟମରେ ପଂଚସଖା ଓ କଳାର ପ୍ରକୃତି ଉପରେ ବିଭିନ୍ନ ଲେଖକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆଲୋକପାତ କରାଯାଇଥିଲା ଏବଂ ପଂଚସଖାର ଶେଷ ତିନିଜଣ କବି ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗର ଲୋକ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରାଯାଇଥିଲା ।

ଏ ସବୁ ଛଡ଼ା ବହୁ ଅର୍ଥ ବ୍ୟୟରେ କେତେକ ଉଚ୍ଚକୋଟିର ତାଳପୋଥି ସଂଗ୍ରହ କରି, ସେ ସବୁର ରଙ୍ଗୀନ ମାଇକ୍ରୋଫିଲ୍ମ ଉଠାଯାଇଥିଲା । କଟକଠାରେ ତା ୫ । ୧୦ । ୭୦ ରେ ଡଃ ସୁନୀତିକୁମାର ଚାଟାର୍ଜୀଙ୍କ ଅଧ୍ୟକ୍ଷତାରେ, ଏବଂ ପରେ

ଅନେକ ମୂଳପୋଥି ଓ ରଂଗୀନ୍ ସ୍ଲାଇଡ୍‌ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଦର୍ଶନୀ (exhibitions) କରାଯାଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶା ଷ୍ଟେଟ ମ୍ୟୁଜିୟମ କିଂବା ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ କେନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜ ନିଜ ସଂଗୃହୀତ ତାଳପୋଥିର ବହୁବର୍ଣ୍ଣ ମାଇକ୍ରୋଫିଲ୍ମ ଉଠାଇ ନ ଥିଲେ ।

ଏହାଛଡ଼ା ଆମ ସଂଗୃହୀତ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଓ ଶିଳାଲେଖଗୁଡ଼ିକର ଫଟୋଚିତ୍ର ଓ ପାଠୋଦ୍ଧାର ଅଧ୍ୟାପକ ଡଃ କୁଞ୍ଜ ବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ ଓ ଶ୍ରୀ ପ୍ରଶାନ୍ତ କୁମାର ରାୟଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କରାଇ 'ଦିଗନ୍ତ' ଓ ଇଂରାଜି ପୁସ୍ତିକା ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲୁଁ । ଓଡ଼ିଶା ଷ୍ଟେଟ ମ୍ୟୁଜିୟମକୁ ମଧ୍ୟ ଏଇ ଶିଳାଲେଖ ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ଲାଷ୍ଟର କପି ଦିଆ ଯାଇଥିଲା ।

ଓଡ଼ିଶାର ଦୁଇ ଜଣ ରାଜ୍ୟପାଳ, କେତେକ କେନ୍ଦ୍ର ଓ ରାଜ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରୀ ଏବଂ ଦେଶ ବିଦେଶର ବହୁ ବିଶିଷ୍ଟ ସଂପାଦକ, ଗବେଷକ, କବି, ଲେଖକ ଯଥା ଡଃ ସୁନୀତି କୁମାର ଚାଟାର୍ଜି, ଶ୍ରୀ ତୁଷାରକାନ୍ତି ଘୋଷ, ଡଃ ସାହ୍ଲାଦ ଜହୀର, ଆନ୍ଧ୍ର କବି ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ, ଡଃ କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ, ଶ୍ରୀ ପରମାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଡ଼ଃ ମାନସିଂ ଓ ପ୍ରାୟ ଅଧିକାଂଶ ଲେଖକ ବନ୍ଧୁ ଦିଗନ୍ତ ସଂଗ୍ରହାଳୟ ପରିଦର୍ଶନ କରି ଗଭୀର ସନ୍ତୋଷ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଗତବର୍ଷ ତଲେ ଓଡିଶା ସରକାର ଦିଗନ୍ତ ମ୍ୟୁଜିୟମକୁ କିଣିବେ ବୋଲି ଏକ ପ୍ରସ୍ତାବ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ଡଃ ମନ୍ମଥ ଦାସ, ଡଃ କେ· ସି. ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଓ ଡଃ ନବୀନ କୁମାର ସାହୁଙ୍କୁ ନେଇ ଏକ ମୂଲ୍ୟାୟନ କମିଟି ଗଠନ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଏଭଳି ଏକ ନାନ୍ଦନିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ—ଯାହାର ଆବେଗିକ ମୂଲ୍ୟହିଁ ଅଧିକ, ଲକ୍ଷେ ଟଙ୍କା ନୁହେଁ; ସରକାରଙ୍କୁ ବା ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ହସ୍ତାନ୍ତର କରିବା ସୁନ୍ଦର ହୋଇ ନ ଥାନ୍ତା । ସେ ଯାହାହେଉ, ଗଭୀର ଦୁଃଖର କଥା ଯେ ଅନତି-କ୍ରମଣୀୟ ଅଭାବ ଅସୁବିଧା ଯୋଗୁ ଏବଂ ସମାନଧର୍ମୀ ସହକର୍ମୀ ଅଭାବରୁ ଦିଗନ୍ତ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ କର୍ମସୂଚୀ ଆଜିଯାଏ ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଛି । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, କେତେକ ପରିଚିତ କୁଶୀଳବଙ୍କ ଜରିଆରେ ମୋର ଏବଂ ଏଇ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନର ବଦନାମ ରଟାଇବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ବେଳେବେଳେ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଏହାହିଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଗବେଷଣା କ୍ଷେତ୍ରରେ ମୋର ଏକକ ଉଦ୍ୟମର ଇତିହାସ ଓ କ୍ରମ-ପରିଣାମ ।

ଏ ସମସ୍ତ ଛଡ଼ା ଦିଗନ୍ତ ରାଇଟରସ୍ ଓ୍ୱାର୍କସପ୍ (Diganta Writers Workshop) ମାଧ୍ୟମରେ କଟକ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ କେନ୍ଦ୍ର ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ

ସାହିତ୍ୟ ସଂଳାପ

ଆଲୋଚନାଚକ୍ର ଓ ସାହିତ୍ୟ-ସଂଧ୍ୟାର ଆୟୋଜନ କରାଯାଇ ସୃଜନ-ଧର୍ମୀ ସାହିତ୍ୟିକ, ଶିଳ୍ପୀ ତଥା ସମୀକ୍ଷକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତ ସଂଳାପର (Dialogue) ବ୍ୟବସ୍ଥା କରାଯାଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାର

ବହୁ ବିଶିଷ୍ଟ ଲେଖକ ଲେଖିକା, ଶିଳ୍ପୀ, ସମାଲୋଚକ ଢଂଗଡ ଓ୍ୱାର୍କସପର ଅଗ୍ରଣୀ ଓ ସକ୍ରିୟ ସଦସ୍ୟ ।

'ଢଗଂଡ'ର କୌଣସି ପ୍ରକଳ୍ପ ପାଇଁ ଓଡ଼ିଶା ସରକାର କୌଣସି ପ୍ରକାର ସହାୟତା କରନାହାଂନ୍ତି । ଫୋର୍ଡ ଫାଉଂଡେଶନ୍ ଭାରତ ସରକାରଂକ ଶିକ୍ଷା ମଂତ୍ରଣାଳୟର ପରାମର୍ଶକ୍ରମେ ତିନିବର୍ଷ ତଳେ ଏଇ ପ୍ରତିଷ୍ଠାନର ଏକ ପ୍ରକଳ୍ପ ପାଇଁ ପ୍ରାୟ ଆଠହଜାର ଟଂକା ମଂଜୁର କରିଥିଲେ—ମାତ୍ର ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିବା ସଂଭବ ହେଲା ନାଇ । ଏହାହିଁ ଏ ଦିଗରେ ମୋର 'ନିଜସ୍ୱ କଥନ' ।

ମୋର ଆଶା ଓ ବିଶ୍ୱାସ, ଏ ବହିଟି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଇତିହାସ ଅଧ୍ୟୟନରେ ଏକ ନୂତନ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଦିଖାଇବା ସଂଗେ ସଂଗେ

ପୁନର୍ଜିଜ୍ଞାସା

ପ୍ରଚଳିତ ମୂଲ୍ୟବୋଧମାନଂକୁ ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ନୂତନ-ଲବ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ଓ ତଥ୍ୟର ଆଲୋକରେ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିବାକୁ ସୁଯୋଗ ଦେବ । ଏହା ବିଭିନ୍ନ ମହଲରେ ଏକ ପୁନର୍ଜିଜ୍ଞାସା ଉଦ୍ରେକ କଲେ ମୁଁ ସୁଖୀ ହେବ ଏବଂ ଶ୍ରମସାର୍ଥକ ମନେ କରିବ ।

ଏ ବହିଟି ଯଦି ସୁଧୀପ୍ରିୟତା ଲାଭକରେ ତେବେ ଏହାର ଉତ୍ତର ଭାଗ, ଯାହା ଆଧୁନିକ କାଳ ପର୍ଯଂତ ବିସ୍ତୃତ, ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ମୁଁ ଉତ୍ସାହ ପାଇବି । ପାଠକ ପାଠିକାମାନେ ସେମାନଂକର ମତାମତ ମୋତେ ଜଣାଇଲେ ମୁଁ ଖୁସି ହେବ ।

ଶେଷରେ ଯେଉଁମାନେ ଏ ବହିଟିର ଗ୍ରଂଥନ ଓ ପ୍ରକାଶନରେ ମୋତେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛଂନ୍ତି ସେମାନେ ମୋର ଆଂତରିକ ଧନ୍ୟବାଦର ପାତ୍ର । 'ଅଗ୍ରଦୂତ' ପ୍ରତିଷ୍ଠାନର ଶ୍ରୀ ବୀରବର ମହାଂନ୍ତିଂକର ଉତ୍ସାହ ଓ ଉଦ୍ୟମ ଏ ଦିଗରେ ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ । ଏ କାଗଜ ଦୁର୍ମୂଲ୍ୟ ସମୟରେ ସେ ଯେପରି ସାହସର ସହିତ ଏ ବହିଟି ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଅଗେଇ ଆସିଛଂନ୍ତି ତାହା ବାସ୍ତବିକ୍ ପ୍ରଶଂସାର୍ହ ।

ସଚ୍ଚିଦାନଂଦ ରାଉତରାୟ

ରଜ ସଂକ୍ରାଂନ୍ତି ।
ଜୁନ ୧୫, ୧୯୭୪
ମିସନ୍ ରୋଡ୍, କଟକ-୧.

॥ ଅନୁକ୍ରମ ॥

(ପଂଚମ ଅଧିକରଣ ଭୁଲକ୍ରମେ ଦୁଇ ଥର ଛପା ହୋଇଯାଇଥିବାରୁ ଅଷ୍ଟମ ଅଧିକରଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧିକରଣ ତା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଂକକୁ ବୁଝାଇବ । ଅଷ୍ଟମ ଅଧିକରଣ ସେଥିଯୋଗୁ ଦିଆ ଯାଇନାଇ । ୯ମ ଅଧିକରଣଠାରୁ କ୍ରମ ଠିକ୍ ଅଛି ।)

———

॥ ପ୍ରଥମ ଅଧିକରଣ ॥

କୌଣସି ମୂଲ୍ୟବୋଧ ସନାତନ ନୁହେଁ

ସମାଜରେ ଯେପରି ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସେପରି, କୌଣସି ଆଦର୍ଶ, କୌଣସି ମୂଲ୍ୟବୋଧ ସନାତନ ନୁହେଁ । ଏପରିକି ଈଶ୍ୱରୀୟ ସ୍ଥିତି ଓ ଈଶ୍ୱରୀୟ ଧର୍ମ-ଧାରଣା, ଯାହା ଚିରଂତନ ବୋଲି ସଚରାଚର କୁହାଯାଇଥାଏ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଚିରସ୍ଥାୟୀ କିଂବା ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ନୁହେଁ । ତାର କାରଣ ମଣିଷର ସମାଜ-ସଂପର୍କ,—ଯାହା ତାତ୍କାଳିକ ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀରୁ ହିଁ ଜନ୍ମ ହୋଇଥାଏ, ଏବଂ ଯାହା ପୁଣି ତାର ଭାବଜଗତ ଓ ମନନଶୀଳତାକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ, ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିବା ଯୋଗୁଁ ସ୍ୱତଃ ବଦଳିଯାଏ । ଏପରି କୌଣସି ଆଦର୍ଶ ବା ମୂଲ୍ୟବୋଧ ନାହିଁ ଯାହା ସମାଜନିରପେକ୍ଷ, କିଂବା ସ୍ୱୟଂଭୂ ପରି ହଠାତ୍ କାହାର ଖିଆଲରୁ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରେ । ତେଣୁ ଇତିହାସର ଏକ ବିଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶ ବା ମୂଲ୍ୟବୋଧ ସତ୍ୟ ବୋଲି ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଏ, ପରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ସମାଜ-ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ତାର ପରିମାଣାତ୍ମକ ଏବଂ ଗୁଣାତ୍ମକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥାଏ । ଅତୀତର ବହୁ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଓ ଚଳଣି ମୂଲ୍ୟ-ପରିବର୍ତ୍ତନ ଯୋଗୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମାଜ-ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ କେବଳ ସ୍ମୃତି ଓ ରୂପାନ୍ତର ମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ତିଷ୍ଠି ରହିବାର ଦେଖାଯାଏ । ମଣିଷର ବସ୍ତୁଜଗତ ସହିତ ତାର ଭାବଜଗତର ଯେଉଁ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ-ସମନ୍ୱୟର ସଂପର୍କ ବର୍ତ୍ତମାନ, ତାହା ହିଁ ତାର ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଗୁଡ଼ିକୁ ଜନ୍ମ ଦେଇଥାଏ । ତେଣୁ ଆଜି ଯାହା ଅଖଣ୍ଡ ସତ୍ୟ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ, ଭବିଷ୍ୟତରେ ତାହା ଅର୍ଦ୍ଧସତ୍ୟ ବା ଅସତ୍ୟରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଥାଏ।

ଅନ୍ୟ ଦିଗରୁ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ, ମଣିଷ ପାଇଁ ହିଁ ଆଦର୍ଶ, ଆଦର୍ଶ ପାଇଁ ମଣିଷ ନୁହେଁ । ମଣିଷର ବଂଚିବାର ସଂଗ୍ରାମରେ ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶ ବା ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଯେତେବେଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାହାଯ୍ୟ କରେ, ସେତେବେଳ ଯାଏଁ ତାହା ସ୍ୱୀକୃତ ବା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଥାଏ । ତା'ପରେ ତାହା ସ୍ୱତଃ ମଉଳି ଯିବାକୁ ଆରଂଭ କରେ । ଯଦି ବା ତାହା କୃତ୍ରିମ ଉପାୟରେ କିଂବା ଜବରଦସ୍ତି ବଂଚି ରହିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ତେବେ ତାକୁ ହଟାଇ ଦେବା ଦରକାର ହୁଏ ।

ତା' ନହେଲେ ପ୍ରଗତି ଅସଂଭବ । ଆଦର୍ଶର ଜନ୍ମ ହେଉଛି ଏକ ଦିଗରେ ମନନଶୀଳତା ସଂଗେ ପ୍ରକୃତିର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ସାମାଜିକ ବ୍ୟକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ-ସମନ୍ୱୟର ସଂପର୍କ ମଧ୍ୟରୁ, ଏବଂ ଏଇ ଅର୍ଥରେ ଆଦର୍ଶର ସ୍ରଷ୍ଟା ହେଉଛି ମଣିଷର ମସ୍ତିଷ୍କ । ହଠାତ୍ ଗୋଟାଏ ଆଦର୍ଶ କେଉଁଠୁ ଆସିଛି ଏବଂ ମଣିଷର ମସ୍ତିଷ୍କ ତାକୁ ବହନ କରି ନେଇ ବୁଲୁଛି, ଏପରି ଭାବରେ ଆଦର୍ଶର ଜନ୍ମ ହୋଇନାହିଁ । 'ସମାଜର ଅଭ୍ୟନ୍ତରରେ ପ୍ରଗତି ପାଇଁ, ବଞ୍ଚିବା ପାଇଁ, ପ୍ରକୃତି ବିରୁଦ୍ଧରେ ଲଢ଼ିବାକୁ ଯାଇ ମଣିଷର ମସ୍ତିଷ୍କ ଓ ପ୍ରକୃତିର ସଂଘାତ ଫଳରେ ଯେଉଁ ମନନଶୀଳତାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ତା'ର ଫଳରେ ହିଁ ଭାବଜଗତର ଜନ୍ମ । ଏଠାରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା ସ୍ମରଣ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ମଣିଷର ମସ୍ତିଷ୍କ ଓ ପ୍ରକୃତି ସଂଗରେ ସଂଘର୍ଷ ମଧ୍ୟ ଯେତେ ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲାରେ, ଉତ୍ପାଦନର ପ୍ରୟୋଜନରେ, ମଣିଷ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ସମାଜ-ଚୈତନ୍ୟର ଉନ୍ମେଷ ଘଟେ ଏବଂ ମଣିଷ ସମାଜବଦ୍ଧ ହୁଏ । ତେଣୁ ମଣିଷର ଜୀବନ ଯେପରି ବଦଳୁଛି, ପ୍ରକୃତି ଯେପରି ବଦଳୁଛି, ସମାଜ ମଧ୍ୟ ସେଇପରି ବଦଳୁଛି; ଫଳରେ ମଣିଷ ଓ ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟରେ ସଂଘର୍ଷର ରୂପ ମଧ୍ୟ ବଦଳୁଛି । ଆଉ ତା ସଂଗରେ ପୁଣି ସମାଜର ସମସ୍ୟାଗୁଡ଼ିକର ରୂପ ବି ବଦଳି ଯାଉଛି । ଫଳରେ ଆଦର୍ଶ ଗୋଟାଏ ଜାଗାରେ ବସି ରହିପାରେନା । ଆଦର୍ଶ ମଧ୍ୟ ବଦଳିବାକୁ ବାଧ୍ୟ । ତେଣୁ ସମସ୍ତ ଆଦର୍ଶ ଓ ଆଦର୍ଶବାଦର ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁର ଗୋଟାଏ ଇତିହାସ ରଚନା କରିହୁଏ ଏବଂ ଇତିହାସ ଅଛି ମଧ୍ୟ । ଶାଶ୍ୱତ ଆଦର୍ଶ, ଶାଶ୍ୱତ ନୀତି, ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ସନାତନ ମୂଲ୍ୟବୋଧ—ଏସବୁ ମିଠା କଥା ସତ, କିନ୍ତୁ ମିଠା ବାଜେ କଥା, କାମର କଥା ନୁହେଁ । ବଡ଼ ମଣିଷଙ୍କ ମୁହଁରୁ ବାହାରିଛି ବୋଲି କୌଣସି ଆଦର୍ଶ ଶାଶ୍ୱତ ସତ୍ୟ ହୋଇଯାଏ ନାଇ । କାରଣ ବଡ଼ ମଣିଷଙ୍କ ଚିନ୍ତା ମଧ୍ୟ ପରିବେଶ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ । ସେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ବରପୁତ୍ର ନୁହଁନ୍ତି । ସେ ମଧ୍ୟ ସମାଜିକ ଜୀବ । ସମାଜର ଅଭ୍ୟନ୍ତରସ୍ଥ ଆଲୋଡ଼ନ ଦ୍ୱାରା, ମଣିଷ ଓ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ସଂଘର୍ଷର ଆଲୋଡ଼ନ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କ ଚିନ୍ତା ଆବର୍ତ୍ତିତ । ଏଇ ଦୁଇ ସଂଘର୍ଷର ଆଲୋଡ଼ନର ଆବର୍ତ୍ତରେ ଯେ କୌଣସି ବଡ଼ ମଣିଷ ଆବର୍ତ୍ତିତ' ।* ସମାଜକୁ ଛାଡ଼ି କୌଣସି ବଡ଼ ମଣିଷ ବଡ଼ ମଣିଷ ହେବା ହିଁ ଅସଂଭବ ।

ବସ୍ତୁ-ଚେତନା ସଂପର୍କ

ମଣିଷ ସହିତ ମଣିଷର ସଂପର୍କ ମୁଖ୍ୟତଃ ଉତ୍ପାଦନର ସଂପର୍କ । ମଣିଷ ନିଜର ଜୀବନ ନିର୍ବାହ ସକାଶେ ଉତ୍ପାଦନ କରୁ ନଥିଲେ ବା ସେଥିପାଇଁ ହତିଆର

* 'ମାର୍କସବାଦ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଆନ୍ଦୋଳନ'—ଶିବଦାସ ଘୋଷ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ବ୍ୟବହାର କରୁ ନଥିଲେ, ସେ ସମାଜବଦ୍ଧ ହୋଇ ପାରନଥାଂନ୍ତା । କାର୍ଲ୍ ମାର୍କସ୍ ସେଥିପାଇଁ ମଣିଷର ସମାଜ-ସଂପର୍କକୁ ଉତ୍ପାଦନର ସଂପର୍କ ବା Production-relation ରୂପେ ସାବ୍ୟସ୍ତ କରିଛଂନ୍ତି । ଅନେକ ମାର୍କସ୍‌ଙ୍କର ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥନୈତିକ ସଂପର୍କ ହିସାବରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରଂନ୍ତି । କିଂନ୍ତୁ ମାର୍କସ କେବଳ ବୈଷୟିକ ଉତ୍ପାଦନ ଅର୍ଥରେ ଏହା ବ୍ୟବହାର କରି ନାହାଂନ୍ତି । ଉତ୍ପାଦନ ଅର୍ଥରେ ସେ ବୈଷୟିକ ଓ ମାନସଜାତ ଉଭୟ ଉତ୍ପାଦନକୁ ହିଁ (mๅterial production and spiritual production) ଅଂନ୍ତର୍ଗତ କରିଛଂନ୍ତି । ତାଂକର କହିବାର କଥା ହେଉଛି, ଏହି ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନ-ବିଜ୍ଞାନ, ସାହିତ୍ୟ, ଶିଳ୍ପ, ମୂଲ୍ୟବୋଧ, ଶିକ୍ଷାବ୍ୟବସ୍ଥା ନଂଦନତତ୍ତ୍ୱ, ନୀତିନିୟମ ଓ ଆଇନ-କାନୁନ, ବିସ୍ୱତତ୍ତ୍ୱ ସବୁ ହେଉଛି ମଣିଷର spiritual production ବା ମନନଶୀଳତାରୁ ଜାତ । ଆଉ ବସ୍ତୁଗତ ଉତ୍ପାଦନ ବା material production ହେଉଛି ଅର୍ଥନୈତିକ ବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ କେଂନ୍ଦ୍ର କରି ଯେଉଁ ଉତ୍ପାଦନ ହୁଏ ଏବଂ ଯାହାକୁ ଆମେ ଭୋଗ କରୁଁ ତାହାହିଁ । ସଂଗେ ସଂଗେ ମାର୍କସ ଏକଥା ମଧ୍ୟ କହିଛଂନ୍ତି ଯେ ବସ୍ତୁଗତ ଉତ୍ପାଦନ ଯେଉଁ ଶ୍ରେଣୀ ନିୟଂନ୍ତ୍ରଣ କରେ, ଆତ୍ମିକ ଉତ୍ପାଦନକୁ ମଧ୍ୟ ସେହି ଶ୍ରେଣୀ 'କଂଟ୍ରୋଲ' କରେ । ଏହାର ଅର୍ଥ ସମାଜର ବସ୍ତୁଗତ ଉତ୍ପାଦନ ଯେଉଁ ଶ୍ରେଣୀ ହାତରେ ଥାଏ, ଯାହାର ଆଧିପତ୍ୟରେ ଥାଏ, ସମାଜର ଗୋଟା ମାନସିକତାଟାକୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ପ୍ରଭାବିତ କରଂନ୍ତି । ଏହା ନ ହୋଇ ଉପାୟ ନାହିଁ । ଶିକ୍ଷବ୍ୟବସ୍ଥା, ବିଭିନ୍ନ ମୂଲ୍ୟବୋଧ, ନୈତିକତା ଯେ କୌଣସି ବିଶେଷ (given) ନିକଟସ୍ଥ ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ, ତାହା ଯେତେ ଦିନଧରି ପ୍ରଚଳିତ ଥାଉ ନା କାହିଁକି ଏବଂ ଯେତେ ପ୍ରଭାବ ମଣିଷ ମନରେ ବିସ୍ତାର କରିଥାଉ ନା କାହିଁକି, ତାର ସଠିକତା, ତାର ଚରିତ୍ର ପ୍ରଗତିଶୀଳ ନା ପ୍ରତିକ୍ରିୟାଶୀଳ, ତାହା ଆମର ଉପକାର କରିବ ନା ସମାଜ-ପ୍ରଗତିରେ ବାଧା ସୃଷ୍ଟି କରିବ ଏ ବିଚାର ସବୁବେଳେ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଆଉ ଏ ବିଚାର କଲାବେଳେ ସବୁବେଳେ ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ମୂଲ୍ୟବୋଧ କେଉଁ ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀର ଉପର ସ୍ତର ବା super-structure । କାରଣ ମାର୍କସ୍‌ଂକ ମତରେ ମଣିଷର ସମଗ୍ର ଭାବଜଗତଟାହିଁ ତାର ବସ୍ତୁଜଗତର ଏକ ଉପର ଖଂଜା (ସୁପର ଷ୍ଟ୍ରକ୍‌ଚର) ।*

ସମାଜ ଯେତେବେଳେ ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ନଥିଲା, ସମାଜର ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀ ଯେତେବେଳେ ଶ୍ରେଣୀଗତ ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ହୋଇ ନଥିଲା, ସେତେବେଳେ ସମାଜ-ଚିଂନ୍ତା ବି ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ହୋଇ ନଥିଲା । କିଂନ୍ତୁ ଯେବେଠୁ ସମାଜ ଶ୍ରେଣୀ-

---

*Ibid

ବିଭକ୍ତ ହୋଇଛି, ସେତିକବେଳେ ସମାଜ-ଚିନ୍ତା ବି ଶ୍ରେଣୀରୂପ ଧାରଣ କରିଛି । ଗୋଟାଏ ଦିଗରେ ମାଲିକ ଶ୍ରେଣୀ ବା ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତଭୋଗୀ ଶ୍ରେଣୀର ଚିନ୍ତା, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଶୋଷିତ ବା ଉତ୍ପାଦକ ଶ୍ରେଣୀର ଚିନ୍ତା । ଗୋଟାଏ ଆଡ଼େ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାଶୀଳ ଚିନ୍ତା, ଅନ୍ୟ ଆଡ଼େ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଚିନ୍ତା । ଗୋଟିଏ ବିଶେଷ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ସମାଜ-ଚିନ୍ତାର ଯେପରି ରୂପରେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଦେଇ ବ୍ୟକ୍ତିକରଣ (personification) ଘଟେ, ତାହା ହେଉଛି ବ୍ୟକ୍ତି-ଚିନ୍ତା । ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତି ବା କପରି ଶ୍ରେଣୀ ବା ସମାଜର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଉଠିବ ? ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ବା ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କ ଚିନ୍ତା—ତାହା ହେଉଛି ସମାଜ-ଚିନ୍ତାର ଗୋଟାଏ ବିଶେଷ ଧରଣର ପର୍ସନଫିକେଶନ । ଏଇ ଚିନ୍ତା ପୁଣି ସମାଜ-ଚିନ୍ତାକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରୁଛି, ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ସନ୍ଦେହ ନାଇ । ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତିଚିନ୍ତା ଓ ସମାଜ-ଚିନ୍ତା ଉଭୟଙ୍କର ସଂପର୍କ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଓ ସମନ୍ୱୟ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ବା dialectical, ଗୋଟିଏ ଅପରକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରେ । ଏଠି ମୂଳତଃ ଯାହା ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ତା ହେଉଛି, ସମାଜ-ଚିନ୍ତା ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତିଚିନ୍ତା ଦେଇ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ, ବ୍ୟକ୍ତିକୃତ ହୁଏ । ଏହାର ନାମହିଁ ବ୍ୟକ୍ତିଚିନ୍ତା । ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମୌଳିକ ମଣିଷ—ସେ ଯେତେ ମହାପୁରୁଷ ହୁଅନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, ଏକ ବିଶେଷ ଶ୍ରେଣୀର ଚିନ୍ତା-କୋଣକୁ ହିଁ ପ୍ରକାଶ କରିଥାନ୍ତି, ପ୍ରତିଫଳିତ କରିଥାନ୍ତି । ଅତୀତର ସମସ୍ତ ମହାମାନବଙ୍କ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହା ଘଟିଛି ।

ସେମାନେ ଯେତେବେଳେ ଗୋଟା ମଣିଷ କାହାର କଥା କହୁଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ହୁଏତ ନିଜେ ଜାଣି ନାହାନ୍ତି ଯେ ସେମାନେ ପ୍ରକୃତରେ ଗୋଟାଏ ଶ୍ରେଣୀ ଚିନ୍ତାକୁହିଁ ପ୍ରତିଫଳିତ କରୁଛନ୍ତି । ଏହା ସେମାନେ ନ ଜାଣି ପାରନ୍ତି ଏବଂ ନ ଜାଣିଲେ ସେମାନଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସତତାର ପ୍ରଶ୍ନ ହୁଏତ ଉଠିବ ନାଇ । ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କର ଚିନ୍ତାର ସ୍ୱରୂପିକ ଗୁଣ ନିରୂପଣ ପାଇଁ ଏଭଳି ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଶ୍ଳେଷଣର ପ୍ରୟୋଜନ ଅଛି ।

ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଆମ ଦେଶର ସ୍ୱାଧୀନତା ଆନ୍ଦୋଳନ ଯୁଗର କଥା ଧରାଯାଉ । ସ୍ୱାଧୀନତା ଆନ୍ଦୋଳନ ସମୟରେ ଦେଶର ବୁର୍ଜୋୟା ଶ୍ରେଣୀର ଚିନ୍ତା ଏବଂ ସେଇ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଆଦର୍ଶବାଦ, ଦେଶାତ୍ମବୋଧର ଧାରଣା, ଦେଶର ଐକ୍ୟର ଧାରଣା, ମାନବତାର ଧାରଣା, ନ୍ୟାୟନୀତି, ତାହା ସବୁ ବୁର୍ଜୋୟା ଶ୍ରେଣୀର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ତତ୍କାଳୀନ ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାଦବିରୋଧୀ ସ୍ୱାଧୀନତା ଯୁଗରେ ସାମନ୍ତତାନ୍ତ୍ରିକ ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥା ଭାଙ୍ଗିବା ଲକ୍ଷ୍ୟରେ

ପ୍ରଗତିଶୀଳ ଥିଲା । କାର୍ଯ୍ୟତଃ ତାର ଗୋଟାଏ ବିପ୍ଳବାତ୍ମକ ରୂପ ଥିଲା । ତେଣୁ ସେଇ ଆଦର୍ଶର ସେତେବେଳେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନତା ବାଚ୍ୟର, ପ୍ରଥା ସାମନ୍ତତାନ୍ତ୍ରିକ ଓ ଔପନିବେଶିକ ପ୍ରଥା ଉପରେ ଯେତେବେଳେ ତାର ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର ହୋଇଚି, ଜାତି ବା ଶ୍ରେଣୀ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସମଗ୍ର ଦେଶର ମାନସିକତା ସେତେବେଳେ ପ୍ରାଣସ୍ପନ୍ଦନରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଉଠିଚି । ମାତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସେ ଆଦର୍ଶ ଓ ସେ ମାନସିକତା ସ୍ୱତଃ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ଯାଇଚି । ସ୍ୱାଧୀନତା ବା ଜାତୀୟତା ବୋଧର ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶରେ ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ ସେତେବେଳେ ମଣିଷ ଜୀବନ ଉତ୍ସର୍ଗ କରୁଥିଲା, ଆଜି ସେଇ ବୁର୍ଜୋୟା ସ୍ୱାଧୀନତାର ଧ୍ୟାନଧାରଣା, ଦେଶାତ୍ମବୋଧ ଓ ଦେଶପ୍ରେମର ଧ୍ୟାନଧାରଣା ଶୋଷକ ଶ୍ରେଣୀ ହାତରେ ସୁବିଧାର ଅସ୍ତ୍ରରେ ପରିଣତ ହୋଇଚି । ଅର୍ଥାତ୍ ସେଇ ଆଦର୍ଶବାଦ ଆଜି ଶୋଷକ ଶ୍ରେଣୀର ଶାସନ, ଜୁଲୁମ ଓ ଆଧିପତ୍ୟ ରକ୍ଷାର ଆଦର୍ଶରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଚି । ଏଥିରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାର କିଛି ନାହିଁ । ଇତିହାସରେ କୌଣସି ଆଦର୍ଶ ଶାଶ୍ୱତ ବା ଚିରସ୍ଥାୟୀ ନୁହେଁ ।

ତେଣୁ ପ୍ରଗତିଶୀଳ ବୋଲି ଯେଉଁମାନେ ନିଜକୁ କହନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ କେଉଁ ଶ୍ରେଣୀର ଚିନ୍ତା ପ୍ରଗତିଶୀଳ, କେଉଁ ଶ୍ରେଣୀର ଚିନ୍ତା ଗୋଟାଏ ବିଶେଷ ସମାଜର ଗୋଟାଏ ବିଶେଷ ପରିବେଶରେ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାଶୀଳ, ଏହାହିଁ ମୂଳ ବିଚାର୍ଯ୍ୟ ବିଷୟ । *

ସାହିତ୍ୟରେ କୌଣସି ଆଦର୍ଶ ବା ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଶାଶ୍ୱତ ବା ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ନୁହେଁ । ଏଇ ସବୁ ଆଦର୍ଶ ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଶ୍ରେଣୀମାନସ ପ୍ରତିଫଳିତ କିମ୍ବା ସାହିତ୍ୟିକ ଚିନ୍ତକମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିମାନସ ରୂପାୟିତ, ତାହିଁର ଶ୍ରେଣୀ-ଚରିତ୍ର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ । ଜୀବନର ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳତା ସଙ୍ଗେ ଖାପ ଖୁଆଇ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ଘଟୁଥିବାରୁ ସାହିତ୍ୟରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ସମୟ ବା ସାମାଜିକ ପରିବେଶ ଭିତରୁ ସମ୍ଭୂତ ମୂଲ୍ୟବୋଧକୁ ଚିରକାଳ ପାଇଁ ଧରି ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ବିଡ଼ମ୍ବନା ଛଡ଼ା ଆଉ କଣ ହୋଇପାରେ ?

ସାହିତ୍ୟରେ 'ମୂଲ୍ୟ'

ଏହା ବୈଜ୍ଞାନିକ ସତ୍ୟ ଯେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯୁଗରେ ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀହିଁ ସେ-ଯୁଗର ମୂଲ୍ୟମାନ ସୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରଧାନ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ । ଉତ୍ପାଦନ-ସମ୍ପର୍କ

* Ibid

ହିଁ ସମାଜର ମୋଟାମୋଟି ଗଠନ ଏବଂ ତାକୁ ସୁହାଇଲା ଭଳି ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ବିଧିବିଧାନ, ନୀତିନିୟମ, ନନ୍ଦନତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଆଦର୍ଶଗତ ଧାରଣାମାନଙ୍କୁ ଜନ୍ମ ଦେଇଥାଏ । ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଗେ ସଂଗେ ଖାଲି ଯେ ସମାଜ-ସଂପର୍କ ବଦଳିଯାଏ ତା ନୁହେଁ, ମଣିଷର ଭାବଜଗତର ଢାଂଚା (ideational pattern) ମଧ୍ୟ ବଦଳିଯାଏ କିଂବା ରୂପାଂତର ମଧ୍ୟରେ ତିଷ୍ଠି ରହେ । ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ରୀତିନୀତି, ଧ୍ୟାନଧାରଣା ଏବଂ ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ସାମାଜିକ ଚଳଣିରୁ ବାଦ୍ ପଡ଼ିଯାଇ କେବଳ ସ୍ମୃତି ବା ରୂପାଂତର ମଧ୍ୟରେ ବଂଚି ରହିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ସ୍ୱାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀ ସଂପର୍କରେ କେତେକ କ୍ରମପରିଣାମ ଖ୍ରୀଷ୍ଟବର୍ଷ କିଂବା ମିଶରୀୟ ସଭ୍ୟତାରେ ଦେଖାଦେଇ-ଥିଲା, ତାହା ଆଜି ସ୍ମୃତିରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ଭାରତରେ ସତୀଦାହ ପ୍ରଥା ଏବଂ ମିଶରରେ ଫାରୋମାନଙ୍କ ସଂଗେ ତାଙ୍କର ଅଗଣିତ ପତ୍ନୀ-ଉପପତ୍ନୀ, ପାରିଷଦ-ବର୍ଗଙ୍କର ସହସମାଧି ଲାଭ ପ୍ରଥା ଆଜି କେବଳ ସିନେମାରେ ହିଁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅତୀତର ସ୍ୱାମୀଧର୍ମ ଆଜି ପାଶବିକତା ଏବଂ ଅମାନବିକତାର ଚରମ ନିଦର୍ଶନ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୁଏ । ସେହିପରି ମେରିଆ ବଳି, ପଶୁବଳି ଓ ନରବଳି ପ୍ରଭୃତି ଦିନେ ପବିତ୍ର ଧାର୍ମିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆଜି ସେସବୁ ପ୍ରତିମୂଲ୍ୟହିଁ (anti-value) ସୃଷ୍ଟି କରେ ।

ସମାଜରେ ଏଇ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଓ ଧ୍ୟାନଧାରଣାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିବାରୁ ଭାବଜଗତରେ, ଯଥା ଶିଳ୍ପ, ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ନୀତିବୋଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଏ ସମସ୍ତ 'ମୂଲ୍ୟର' ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଓ ପରେ ଚଳଣି ଲୋପ ପାଇଯାଇଛି । କେଉଁଠି କେଉଁଠି ଏଇ ପ୍ରଥାଗୁଡ଼ିକର କେତେକାଂଶ ସ୍ମୃତି ବା ରୂପାଂତର ମାଧ୍ୟମରେ ବଂଚିରହିଛି । (ଯଥା, ନରବଳି ଓ ପଶୁବଳି ପରିବର୍ତ୍ତେ ଦେବୀଙ୍କୁ କାକୁଡ଼ି ବଳି ଦିଆଯାଉଥିବା ଦୃଷ୍ଟାଂତରୁ ଜଣାଯିବ ।) ପରିବର୍ତ୍ତମାନ ବିଶ୍ୱରେ ସମସ୍ତ ମୂଲ୍ୟ ଓ ଧ୍ୟାନ-ଧାରଣା ଯେ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ, ଏହାହିଁ ଏଥିରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

ସଂସ୍କୃତିର ମୂଳସୂତ୍ର

ମଣିଷର ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ମୂଳ ପ୍ରେରଣା ହେଉଚି ପ୍ରକୃତିର ଦାସତ୍ୱରୁ ମୁକ୍ତି । ସଂସ୍କୃତିର ଅର୍ଥ ମାନବ-ପ୍ରକୃତିର ସ୍ୱାଧୀନତା ଲାଭ । ଜୀବ ଜଗତ, ପ୍ରକୃତିର ନିୟମରେ ବନ୍ଧା, ସେଇ ନିୟମକୁ ହିଁ ସେମାନେ ନିଜର ନିୟମ ବୋଲି ମାନି ନେଇ ବଂଚନ୍ତି, ପୁଣି ମରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବ-ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ଟିକିଏ

ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟଲାଭ କରିଛି । ବଂଚିବାର ଉପାୟ—ଜୀବିକାର ଉପାୟ ସେ ନିଜେଇ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରେ—ପ୍ରକୃତିର ଏକାଂତ ମୁଖାପେକ୍ଷୀ ହୋଇ ରହିନାଇ । ତେଣୁ ସେ ଚେଷ୍ଟା କରି ଚାଲିଛି କିପରି ଜୀବନ-ଯାତ୍ରା ତାର ସୁଲଭ ହେବ, ସାଧାରଣ ତାର ସହଜ ହେବ । ଯାହାକୁ ନେଇ ତାର ବିପୁଳ ପ୍ରୟାସ ଆଉ ପ୍ରକୃତି ସଂଗରେ ତାର ଅଶେଷ ସଂଗ୍ରାମ । ଏଇ ସଂଗ୍ରାମରେ ଯେ ଯେତେ ଦିଗଏ ଜୟୀ ହୋଇଛି, ଜୀବିକାର ତାଡ଼ନା ଓ ଜୀବନର ତାଗିଦ୍ ଯେତେ ଦିଗେ ମିଟାଇ ପାରିଛି, ତାର ସଭ୍ୟତାରେ, ସଂସ୍କୃତିରେ ସେଇ ଦିଗକର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ । ତେଣୁ, ଏଇ ସଭ୍ୟତା ବା ସଂସ୍କୃତି ତାର ସେଇ ଚିର-ସଂଗ୍ରାମର ହିଁ ଜୟ-ଚିହ୍ନ, ପୁଣି ତାର ଜୟ-ଅସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ । ସେଇ ସଂଗ୍ରାମର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତରରେ, ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ତାର ଅସ୍ତ୍ରର ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତର, ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଦେଖା ଦେଇଛି, ଜୟ-ଚିହ୍ନ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି ବିଚିତ୍ରତର ।

ମଣିଷକୁ ସେଥିପାଇଁ ଜୀବ-ଜଗତଠାରୁ ପୃଥକ କରି କୁହାଯାଇଥାଏ ଯେ ସେ ହେଉଛି ଏକ ହତିଆର-ବ୍ୟବହାରକାରୀ ଜୀବ । ('Man is a tool-using animal') ଏଇ ହତିଆର ହିଁ ହେଲା ମଣିଷ ସଭ୍ୟତାର ମୂଳ ଉପକରଣ । ମଣିଷ ଯଦି ତାର ଜୀବନଯାତ୍ରା ପାଇଁ ହତିଆର ବ୍ୟବହାର କରୁ ନଥାଂତା, କେବଳ ପ୍ରକୃତିର ଦାନରେ ସଂତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଥାଂତା, ତାହାହେଲେ ସେ ହୁଏତ ଆଦୌ ସମାଜବଦ୍ଧ ହୋଇ ନଥାଂତା, ଜଂଗଲର ଫଳ ମୂଳ ଖାଇହିଁ ଗୁହା-ମାନବ ଭଳି ଏକକ ଓ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥାଂତା । ତା'ର ଭାଷା ବା ସଭ୍ୟତାର ହୁଏତ ବିକାଶହିଁ ହୋଇ ନ ଥାଂତା, ସଂସ୍କୃତି କହିଲେ ଯାହା ବୁଝାଏ ତାହା ଆଦୌ ସଂଭବ ହୋଇ ନଥାଂତା । ଅନ୍ୟ କଥାରେ ମଣିଷ ମୋଟେ ମଣିଷହିଁ ହୋଇ ନଥାଂତା ।

ସମାଜର ରୂପ—ଉପାଦାନର ଦାନ

ସମାଜର ପରିଚୟ ଆମେ ଅବଶ୍ୟ ଜାତିଗତ ଓ ଧର୍ମଗତ ବୋଲି ମନେ କରିଥାଉଁ । କିଂତୁ ଆଉ ଟିକିଏ ପଛକୁ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଯେତେବେଳେ ଏଇ ଜାତି ଓ ଧର୍ମର ଠିକଣା ଦୁର୍ଲଭ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସମାଜକୁ ଆମେ ଚିହ୍ନିତ କରୁଁ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଉପାୟରେ—ତାର ଜୀବିକାର ଉପାଦାନ ବା ଉତ୍ପାଦନର ହତିଆର (means of living) ଦେଇ ହିଁ ସେତେବେଳେ ତାର ପରିଚୟ । ଯେପରି,

୧ । 'ସଂସ୍କୃତିର ରୂପାଂତର'—ଗୋପାଳ ହାଲଦାର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ମଣିଷ—ପଥରର ଛୁରିକା, ବର୍ଛା, ଏବଂ କୁଠାର ଓ ତୀର ଥିଲା ଏମାନଙ୍କର ଜୀବିକାର ଅସ୍ତ୍ର, ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଓ ତାମ୍ର ଯୁଗର ମଣିଷ—ପଥର ଛଡ଼ା ବି ଧାତୁର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ଏମାନେ ଶିଖିଥିଲେ; ଏବଂ ଶେଷରେ ଲୌହଯୁଗର ମଣିଷ—ଲୁହାର ବ୍ୟବହାର ଏମାନେ କରି ପାରୁଛନ୍ତି ।

ସଂସ୍କୃତିର ମୂଳ ପରିଚୟ

ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଯେଉଁମାନେ ସଂସ୍କୃତିର ବିଚାର କରନ୍ତି ସେମାନେ ଏଇ ସତ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଆନ୍ତି ଯେ ମଣିଷର ଜୀବନ-ସଂଗ୍ରାମର ବା ପ୍ରକୃତି ଉପରେ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିବାର ମୋଟ ପରିଚୟଟି ହେଉଛି ସଂସ୍କୃତି । ତେଣୁ ପ୍ରଥମତଃ ତାର ମୂଳଭିତ୍ତି ସେଇ ଜୀବନ ସଂଗ୍ରାମର ବାସ୍ତବ ଉପକରଣସମୂହ (material means), ଦ୍ୱିତୀୟତଃ, ତାର ପ୍ରଧାନ ଆଶ୍ରୟ ସମାଜ-ଯାହାର ବାସ୍ତବ ବ୍ୟବସ୍ଥା (social structure); ଏବଂ ତୃତୀୟତଃ ତାର ଶେଷ ପ୍ରକାଶ ମାନସ ସଂପଦ (ideational products)—ଯାହା ହେଉଛି ସମାଜର ପରିଣତ ରୂପ (*super structure*) । ମୂଳ କଥା ହେଉଛି ଏଇ ଯେ ସଂସ୍କୃତି ବାସ୍ତବ ଜୀବନର ଏକ ଅଂଗ ଏବଂ ତାର ପ୍ରତିଫଳନ ମଧ୍ୟ, ସମାଜ-ଦେହର ଖାଲି ଲାବଣ୍ୟ-ଛଟା ନୁହେଁ, ତାର ସମଗ୍ର ରୂପ । ତେଣୁ ସମାଜର ପରିଚୟ ଦେଇ ହିଁ ସଂସ୍କୃତିର ପରିଚୟ—ଏହାହିଁ ହେଉଛି ଅସଲ କଥା । *

ରୂପାନ୍ତରର ଧାରା

ଯୁଗେ ଯୁଗେ ମଣିଷ ତାର ଜୀବିକାର୍ଜ୍ଜନ ଚେଷ୍ଟାରେ କ୍ରମଶଃ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ଯାଇଛି—ନିଜର ପରିବେଶକୁ କରିଚି ବାରବାର ପରିବର୍ତ୍ତିତ, ପ୍ରକୃତିକୁ କରିଚି ପଦେ ପଦେ ପରାଜିତ; ଆଉ ତା' ଫଳରେ ତାର ନିଜ ଶକ୍ତି ବି ହୋଇଚି ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ; ଆଉ ନିଜ ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟ ହୋଇଚି ପରିବର୍ତ୍ତିତ । ପରିବର୍ତ୍ତନ ଅନନ୍ୟ ଜଣା-ଅଜଣାରେ ପ୍ରତି ନିୟତ ଘଟି ଚାଲିଚି । କିନ୍ତୁ ଜୀବନଯାତ୍ରାର ଏକ ସ୍ତରରୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ସ୍ତରକୁ ମନୁଷ୍ୟ ନିତ୍ୟ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ନାଇ । ସେଭଳି ବିରାଟ ଭଂଗା-ଗଢ଼ା, ବିପ୍ଳବ ବିପ୍ଲବ ଘଟେ ଏକ ଏକ ଯୁଗରେ ଥରେ । ଏଇ ଯୁଗାନ୍ତରରେ ସମାଜର ହୁଏ ଦେହାନ୍ତର ଏବଂ ସଂସ୍କୃତିର ହୁଏ ରୂପାନ୍ତର । ତାହାଦ୍ୱାରା ମାନବ-ପ୍ରକୃତି ବି ନିଜ ବିକାଶ ପଥରେ ଆଉ ପଦେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଯାଏ, ଆଉ ବିଶ୍ୱ-ପ୍ରକୃତି ତାର ବିଜୟ ସ୍ୱୀକାର କରି ଆଉ ଟିକିଏ ନତି ସ୍ୱୀକାର କରେ । (ଏକ୍କ)

* Ibid

ମଣିଷ ଏଇପରି ଭାବେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଛି ଅନେକ ପଥ । ସେଇ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ମଣିଷ ଆଜି ଆଉ ନାହିଁ । ଶିଳ୍ପ ଯୁଗର ମଣିଷ ସଂଘଶକ୍ତିରେ ସଚେତନ ଓ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠ ହେବାକୁ ଯାଉଛି । କିନ୍ତୁ ଏକଥା ଭୁଲିଗଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ ଯେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ମଣିଷ ପ୍ରକୃତିର ଏକାଂଶ ମଧ୍ୟ ଜୟ କରିପାରି ନାହିଁ । ଆଉ ପ୍ରକୃତି ସଂଗରେ ମଣିଷର ଏଇ ସଂଘାତ ଯେପରି ତାର ଜନ୍ମଗତ, ସେଇପରି ମଣିଷ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର ଏକାଂଶ ମାତ୍ର । ବହିଃପ୍ରକୃତିର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ପ୍ରତିକୂଳ ଶକ୍ତି ମାନବ-ପ୍ରକୃତି । ପ୍ରକୃତିର ସେଇ ବିଶେଷ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ସେ ଛିଡ଼ାହୁଏ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱରେ — ପ୍ରକୃତିଜାତକୁ ନିଜର ପ୍ରୟୋଜନାନୁସାରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରି ନେବାପାଇଁ । ବହିଃପ୍ରକୃତି ସହିତ ଏଇପରି ପ୍ରୟାସରେ ତାକୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରି କରି ମାନବପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟ ସଂଗେ ସଂଗେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଯାଏ । *

> "He opposes himself to nature as one of his own forces, setting in motion arms and legs, head and hands......in order to appropriate nature's productions in a form adapted to his own wants By thus acting on the external world and changing it, he at the same time changes his own nature." ('Capital', Vol 1, Marx

ଏହାହିଁ ସଂସ୍କୃତିର ସୂତ୍ର ଏବଂ ତାର ରୂପାନ୍ତରର ଧାରା ।

ପରିମାଣରୁ ଗୁଣରେ ରୂପାନ୍ତର

ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱ-ଜଗତ ଏକ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱମୂଳକ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ବିଶ୍ୱ-ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ତସ୍ଥଳରେ ଗୋଟାଏ ଆଲୋଡ଼ନ ସଦାସର୍ବଦା କ୍ରମାଗତ ଚାଲିଛି । ତା'ର ଫଳରେ ନୂଆ ନୂଆ ସୃଷ୍ଟିର ଆବିର୍ଭାବ । ବିଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ସେଇ କଥା ପ୍ରମାଣ କରିଥାଏ । ବସ୍ତୁକଣିକାଙ୍କର ପଞ୍ଜର ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଘୂର୍ଣ୍ଣୀ ହାଓ୍ୱା ଅବିଶ୍ରାନ୍ତ ବହି ଚାଲିଛି । ବୈଜ୍ଞାନିକ ତାର ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି ଇଲେକ୍ଟ୍ରନ ଓ ପ୍ରୋଟନ । ତା'ର ସଂଘର୍ଷରେ ଜନ୍ମହୁଏ ନୂଆ ନୂଆ ବସ୍ତୁର । ଅବଶ୍ୟ ଏଇ ନୂତନ ଆବିର୍ଭାବ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଲୁକ୍କାୟିତ ଥାଏ ସେଇ ଚିରନ୍ତନ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ, ପୁଣି ଲାଗେ ସଂଘର୍ଷ, ପୁଣି ତାର ସମାଧାନ ହୁଏ ନୂତନତରର ଆବିର୍ଭାବରେ । ଏଇପରି ଭାବରେ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ-ସଂଘର୍ଷରେ ଚଞ୍ଚଳ ବସ୍ତୁ ଆପଣାର ଅନ୍ତର୍ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱର ତାଗିଦ୍‌ରେ ଅଭିନବ ହୋଇ ଉଠୁଛି ।

* 'ସଂସ୍କୃତିର ରୂପାନ୍ତର'—ଗୋପାଳ ହାଲଦାରଙ୍କ ପୁସ୍ତକରୁ ଗୃହୀତ ।

ଯେପରି, ଉଦ୍‌ଜାନ ଓ ଅମ୍ଳଜାନ କଣିକାଂକ ଦ୍ୱଂଦ୍ୱରେ ହଠାତ୍ ଦେଖାଦିଏ ଜଳ, ପୁଣି ପାଣି ଫୁଟି ଫୁଟି ଏକ ସମୟରେ ବାଷ୍ପ ହୋଇ ଉଡ଼ିଯାଏ । ବସ୍ତୁ-ଚାଂଚଲ୍ୟ ପଛରେ ଅଛି ଦ୍ୱଂଦ୍ୱ, ଆଉ ଆଭ୍ୟଂତରୀଣ ସେଇ ଦ୍ୱଂଦ୍ୱ ଫଳରେ ବସ୍ତୁ ଇମିତି ବଢ଼ି ଚାଲିଚି ଯେ ଶେଷରେ କଣିକାର ପରିମାଣ ବଢ଼ି ବଢ଼ି (quantitative change) ପୁରୁଣା ବସ୍ତୁ ଏକ ନୂତନ ଧରଣର, ନୂତନ ପ୍ରକୃତିର ବସ୍ତୁ (qualitative change) ହୋଇଉଠେ, ଆଉ ସେଇ ନୂତନ ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ସେତେବେଳ ପାଇଁ ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ ପୁରୁଣା ବିରୋଧ, କିଂତୁ ଦ୍ୱଂଦ୍ୱ ଯେତେବେଳେ ମୂଳ ଧର୍ମ, ସେତେବେଳେ ନୂତନ ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟ ନୂତନତର ହେବ ଏଇ ନିୟମ ଅନୁସରଣ କରି । ହେଉଚି ମଧ୍ୟ ସେଇଆ । ଖାଲି ପୁରୁଣାରୁ ନୂତନ ବା ନୂତନରୁ ନୂତନତର ପାହାଚକୁ ଯେଉଁ ସମୁତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ ଆକସ୍ମିକ ରୂପରେ—ଏକ ବଡ଼ ଧରଣର ବାଧା ଡେଇଁ—ସେଇ ଉତ୍କ୍ରାଂତିର (Jump) ନାମହିଁ ମଣିଷ ସମାଜରେ ବିପ୍ଳବ । ଏହା ବଳରେ ବିରୋଧର ବିନାଶ, ନୂତନର ଆବିର୍ଭାବ, ପୁଣି ନୂତନର ବୁକୁ ଫଟାଇ ନୂତନତରର ଜନ୍ମ । ଏହାରି ନାମହିଁ 'ବିପ୍ଳବୀ ବାସ୍ତବବାଦ ।'

ବସ୍ତୁର ବୁକୁ ତଳେ ଏପରି ଏକ ପରମ ମହତ୍ତ୍ୱ ବିପ୍ଳବ ଘଟେ, ଯେତେବେଳେ ପ୍ରାଣବୀଜ ବସ୍ତୁକେଂଦ୍ରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରେ—ଯାହାକୁ ପ୍ରାଣବିଜ୍ଞାନ ନାମ ଦେଇଚି ପ୍ରୋଟୋପ୍ଲାଜାମ୍ । ବସ୍ତୁରୁ ପ୍ରାଣ—ଦୂରତ୍ୱଟା ଭାବିଲେ ମନରେ ସଂଶୟ ଲାଗେ ସତ, କିଂତୁ ପ୍ରୋଟୋପ୍ଲାଜାମ୍ ବସ୍ତୁର ବଡ଼ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ । ଏହାପରେ ଦ୍ୱଂଦ୍ୱମୂଳକ ବସ୍ତୁ-ପ୍ରଗତିର ଯେଉଁ ଇତିହାସର ଆରଂଭ, ଡାରଉଇନଂକ ଶିଷ୍ୟଗଣଂକ କଲ୍ୟାଣରୁ ତାହା ସୁବିଦିତ ଏବଂ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟଂତ ମଧ୍ୟ ଅବସଂବାଦିତ । ଏଇପରି ଭାବରେ ଆଉ ଏକ ବିପ୍ଳବ ଫଳରେ ଅଚେତନ ପ୍ରାଣୀର ଧାରା ଅନୁସରଣ କରି ଚେତନ ପ୍ରାଣୀର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା, ଯେଉଁ ଚେତନ ପ୍ରାଣୀର ଚରମ ନିଦର୍ଶନ ମଣିଷ । ଏଠି ମଧ୍ୟ ପୁଣି ସଂଦେହ ଜାତ ହେବା କଥା । କିଂତୁ କ୍ଷୀଣ-ଚେତନ, ପ୍ରାୟ-ଅଚେତନ ଓ ଅଚେତନ ପ୍ରାଣୀଂକର କ୍ରମ-ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଧରି ଚାଲି ଆସିଲେ କଥାଟା ଅସଂଭବ ମନେ ହୁଏନାଇ । ବସ୍ତୁ-ବିକାଶର ଶେଷ ଦାନ ହେଉଚି କିଂତୁ ମନୁଷ୍ୟର ଏଇ କ୍ରମ-ପରିଷ୍ଫୁଟ ଚୈତନ୍ୟ, ଯାହା ବଳରେ ସିଏ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ବସ୍ତୁକୁ ନିଜର ଦାସ କରିଦେବାକୁ ଶିଖିଚି; ପ୍ରକୃତିର ନିୟମରେ ବଂଧା ହୋଇ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତିକୁ ବଂଦନୀ କରିବାକୁ ଆରଂଭ କରିଚି । କିଂତୁ ତା' ହେଲେ ବି ତା ଯୁଗ ଭିତରେ ସେଇ ଚିରଂତନ ଦ୍ୱଂଦ୍ୱ-ବିରୋଧର ନବ ନବ ସୂତ୍ର, ତାର ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଅନୁସୃତ

ହୋଇ ଆସୁଛି । ତା ଅଛୁ ବୋଲି ତ ତାର ସଭ୍ୟତା ସଂସ୍କୃତି ସଂଘାତ ଭିତର ଦେଇ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ, ନୂତନ ହୁଏ, ଉଚ୍ଚତର ସ୍ତରକୁ ଉଠିଯାଏ ଏବଂ ଏଇ ଉଚ୍ଚତର ସ୍ତରକୁ ଉଠିବାର ପଥହିଁ ହେଉଛି ସଂକଟ (crisis) ଓ ବିପ୍ଳବର ପଥ ।

ବିଶ୍ୱନିୟମର ଏଇ ମୂଳସୂତ୍ରଟିକୁ ମନେ ରଖିହିଁ ମଣିଷର ପ୍ରଗତିର ଧାରା ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାକୁ ହେବ । ତା'ନହେଲେ ପଦେ ପଦେ ଭୁଲ ଭ୍ରାନ୍ତି ଘଟିବାର ସଂଭାବନା ପ୍ରଚୁର । ଇତିହାସର ପୃଷ୍ଠା ପୃଷ୍ଠାରେ ଏହିପରି ବହୁ ବିପ୍ଳବ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତିର ସାକ୍ଷାତ୍ ମିଳେ । ମଣିଷର ଇତିହାସ ତଳେ କେଉଁ ଶକ୍ତି ଜମି ଉଠି ତାକୁ ଏପରି ଭାବେ ଉପରକୁ ଠେଲି ଠେଲି ଦିଏ, ବସ୍ତୁଜଗତିର ସୂକ୍ଷ୍ମ ନଜରାଣି ମଧ୍ୟ ତାହାର ସଂଧାନ କରାଯାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ କେବଳ ମାତ୍ର ଇତିହାସର କ୍ରମାଭିବ୍ୟକ୍ତିର ଧାରା ଅନୁସରଣ କରିହିଁ ତାର ଆଭାସ ମିଳିପାରେ ।* ମଣିଷ କଣ ଥିଲା, କଣ ହୋଇଛି, କଣ ହେବ ଏହାର ପରିଚୟ ଇତିହାସର ପୃଷ୍ଠଭୂମିକା ଛଡ଼ା ଆଉ କେଉଁଠାରୁ ବା ମିଳି ପାରିବ ? ଏକମାତ୍ର ଇତିହାସହିଁ ତ ବର୍ତ୍ତମାନକୁ ଚିହ୍ନାଇଦିଏ ଏବଂ ତାକୁ ଠିକ୍ ଭାବରେ ବୁଝିବାକୁ ସାହାଯ୍ୟ କରେ ।

---

* ଏଙ୍ଗଲ୍ସ

ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧିକରଣ

ଇତିହାସର ଧାରା

ମୋଟ ଉପରେ, ମଣିଷର ଇତିହାସ ଏଇ ଉତ୍ପାଦନ-ଶକ୍ତି ଏବଂ ଉତ୍ପାଦନ-ସମ୍ପର୍କର ଦ୍ୱଂଦ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଦେଇ କ୍ରମୋନ୍ନତିର **ଇତିହାସ**। ନୃତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ସମାଜତତ୍ତ୍ୱର ଗବେଷକମାନେ ଏଇ ଦୃଷ୍ଟିରୁ **ଇତିହାସକୁ ବିଶ୍ଲେଷଣ** କରିଥାଂନ୍ତି। ମଣିଷ ନିଜ ଦୈହିକ ଗଠନ ବଳରେ ଜୀବନ ସଂଗ୍ରାମର ଅବଲଂବନ ଉତ୍ପନ୍ନ କରିବା ଫଳରେ ଅପରେଶଷ ଭାବରେ ଜୀବନ ଯାତ୍ରାର ବସ୍ତୁ-ଉପକରଣ (means) ମଧ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲା। ଏଇ ଜୀବିକା-ଅବଲଂବନ କି ପ୍ରଣାଳୀରେ ଉତ୍ପାଦିତ ହେବ ତାହା ନିର୍ଭର କରେ ସେ ଅବଲଂବନଟି କ'ଣ ତାହା ଉପରେ। ଯେପରି, ଶସ୍ୟ ଯେଉଁଦିନ ଜୀବିକାର ଉପାଦାନ ହେଲା, ସେଦିନ ଲଂଗଳଗୃଷ, ବୀଜ ବପନ ପ୍ରଭୃତି ହେଲା ପ୍ରଣାଳୀ[୧], ପଶୁପାଳନ ଯେତେବେଳେ ହେଲା ଜୀବନର ଉପାୟ, ସେତେବେଳେ ପଶୁଚାରଣା, ପଶୁରକ୍ଷା ଏବଂ ଦୋହନର ପଦ୍ଧତି ଇତ୍ୟାଦି ହେଲା ମଣିଷର ଜୀବନ-ପ୍ରଣାଳୀ (mode)। ଜୀବନ ଯାତ୍ରାର ରୂପାୟଣ, ମଣିଷ ଅସଲ ସେଇଆହିଁ। ତେଣୁ ମଣିଷର ପରିଚୟ ମଣିଷର ଉତ୍ପାଦନରେ। ସେ କ'ଣ ଉତ୍ପାଦନ କରୁଛି,—ଶସ୍ୟ ନା ପଣ୍ୟ—ଆଉ କିପରି ଉତ୍ପାଦନ କରୁଛି—କୃଷି ନା ଯଂତ୍ରଦ୍ୱାରା—ସେଥିରୁହିଁ ତାର ପରିଚୟ ମିଳେ। 'ଜର୍ମାନ୍ ଆଇଡିଓଲଜି' ଗ୍ରଂଥରେ ମାର୍କସ-ଏଂଗେଲସ ଯାହା କହିଛଂତି ତାହା ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ :—

> "As individuals express their life, so they are, what they are, therefore, coincides with their production — what they produce as well as how they produce What individuals are, therefore, depends on the material conditions of their production."

ଆଗରୁ କହିଛି, ମଣିଷ ତାର ଉପାୟ ଉଦ୍ଭାବନ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଜୀବନଯାତ୍ରାର ବସ୍ତୁଉପକରଣ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ କରେ। ('By producing

୧। Ibid

their means of existence, men indirectly produce their material life'—'German Ideolgy'—Marx-Engels.)

ତେଣୁ ମୂଳକଥା ହେଲା, ଜୀବନର ରୂପରେଖା ତଥା ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ନିର୍ଭର କରେ ଜୀବିକା ଉପରେ। ଜୀବିକାର ତାଡ଼ନାରେ ମଣିଷ ଜୀବନ-ସଂସ୍ଥାନର ଉପାୟ ଆୟତ୍ତ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଉନ୍ନତତର ଉପାୟ ସବୁବେଳେ ଖୋଜି ବୁଲୁଛି। ଯେତେବେଳେ ସେ ଗୋଟିଏ ଉପାୟ ଆୟତ୍ତ କରୁଛି ସେତେବେଳେ ସେଇ ସୂତ୍ରରେ ଅନ୍ୟ ମଣିଷ ସଂଗେ ତାର ସଂପର୍କ ନୂତନ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରୁଛି, ସମାଜର ରୂପ ବଦଳି ଯାଉଛି। ଆଉ ମଣିଷର ନୂତନ ରୂପ, ତାଂ ଚିନ୍ତାଧାରା, ଭାବନାର ଧାରା ଜୀବିକା ସଂଗେ ଖାପ ଖୁଆଇ ନୂତନ ରୂପ ଧାରଣ କରୁଛି। ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଭ୍ୟତାରେ ତେଣୁ ଅଛି ଏଇ ତିନୋଟି ଦିଗ: ବାସ୍ତବ ଉପକରଣ, ସମାଜ-ରୂପ ଓ ମାନସ-ସୃଷ୍ଟି।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଣୀ ନିକଟରେ ପରିବେଶ ବିଜ୍ଞାନ (Ecology) ଏକମାତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ର ହୋଇପାରେ, ମାତ୍ର ମନୁଷ୍ୟ ନିଜ ପରିବେଶକୁ ଅନେକ ପରିମାଣରେ ଜୟ କରିବାର ଶକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ। ସେ ଉତ୍ପାଦନକ୍ଷମ ଯନ୍ତ୍ରପାତି ଉଦ୍ଭାବନ କରିବା ଦ୍ୱାରାହିଁ ଏଇ ଶକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ପାରିଛି।

ଇତିହାସର ଧାରା ନିରୂପଣ କରିବାରେ ପଂଡିତମାନେ ମନୁଷ୍ୟର ଉତ୍ପାଦନ ପ୍ରଣାଳୀକୁହିଁ ପ୍ରଧାନ ପରିମାପକ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛଂତି। ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଇତିହାସ ମନୁଷ୍ୟର ଜୀବିକୋପାୟର ହିସାବାନୁସାରେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବିଭକ୍ତ। ବୈଜ୍ଞାନିକ-ଐତିହାସିକ ସେଇ ଯୁଗ ଗୁଡ଼ିକର ମୋଟାମୋଟି ପରିଚୟ ଏବଂ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ କହି ଦେଇ ପାରଂତି। ସେଇ ସବୁ ଯୁଗର ନାମକରଣ ହୋଇଛି ସେଇ ସେଇ ଯୁଗର ଜୀବିକା-ଅବଲଂବନରୁ (implements)। ଅବଶ୍ୟ ଏଇ ସବୁ ଯୁଗ ଏକାବେଳେକେ ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ନୁହଂନ୍ତି। ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପାଖାପାଖି ଦୁଇ ତିନୋଟି ଯୁଗର ଉପାୟ-ଉପକରଣ ରକ୍ଷିତ ହୁଏ। କାଂରୁ ଯୁଗର ନାମକରଣ ହୁଏ, କେଉଁଟି କେତେବେଳେ ମୁଖ୍ୟ ସେଇଥିରୁ। (ଏଜ୍ଞ) ତା'ନହେଲେ ପ୍ରାଚୀନତମ ଯୁଗର ଚିହ୍ନ ମଧ୍ୟ ଆଧୁନିକତମ ଯୁଗର ପାଖାପାଖି ଖୋଜିଲେ ମିଳିପାରେ। ଯେପରି ଆଜିକାଲି ମଧ୍ୟ କେଉଁଠି କେଉଁଠି ଲୋକେ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ଉପାୟ-ଉପକରଣ ବ୍ୟବହାର କରିଥାଂତି।

କୌଣସି ରାଜା ବା ରାଜବଂଶର ରାଜ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ବା ରାଜ୍ୟଚ୍ୟୁତି ଦେଇ ଆମେ ସାଧାରଣତଃ ଇତିହାସର କାଳ ବିଭକ୍ତ କରିବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ । କେଉଁଠି କେଉଁଠି ପୁଣି ଧର୍ମ ବା ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ ବା ବାହ୍ୟ ଶତ୍ରୁର ଆକ୍ରମଣ ଇତ୍ୟାଦିକୁ ନେଇ ଇତିହାସର ଯୁଗ ବିଭାଗ କରିଥାଉଁ । କିନ୍ତୁ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ମଣିଷର ଉତ୍ପାଦନ ପ୍ରଣାଳୀରୁ ହିଁ ତାର ସମ୍ୟକ ପରିଚୟ ଓ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ସଂଧାନ ମିଳିପାରେ । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ମଣିଷ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ଉତ୍ପାଦନର ଉପାୟ ଗୁଡ଼ିକ ଦେଇହିଁ ଇତିହାସର କାଳବିଭାଗ କରିବାର ପକ୍ଷପାତୀ ।

ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗ

ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗହିଁ ଆଦି ଯୁଗ । ଏହା ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ, ଯଥା, ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗ ଓ ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗ । ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗକୁ ସମାଜବିଜ୍ଞାନୀମାନେ paleaolithic ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର କାଳ କୋଡ଼ିଏ ପ୍ରାୟ ଲକ୍ଷାଧିକ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ । ସେ ସମୟରେ ମଣିଷ ପଥରର କୁରାଢ଼ି, ବର୍ଚ୍ଛା ପ୍ରଭୃତି ଅସ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ିକର ତିଆରି କରୁଥିଲା, ଦଳବଦ୍ଧ ହୋଇ ଶିକାର କରୁଥିଲା, ଶିକାରର ପଶୁ ପକ୍ଷୀକୁ ସମସ୍ତେ ମିଳିମିଶି ଭାଗକରି ଖାଉଥିଲେ । ଶେଷ ଆଡ଼କୁ ମାଛ ବି ଧରିବାକୁ ଶିଖିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ମୋଟ ଉପରେ ଖାଦ୍ୟ ସେତେବେଳେ ଥିଲା ବଡ଼ ଅନିଶ୍ଚିତ ଏବଂ ଅପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ । ମଣିଷର ସେତେବେଳେ ଥିଲା ନା ପରିବାରର ଚିହ୍ନ, ନା ସଂପତ୍ତି, ନା ଧର୍ମବୋଧ । କାରଣ ସମାଜ-ସଂପର୍କ ଥିଲା ଜୀବିକାଗତ, ଆଉ ମାନସ-ବୋଧ ବି ଠିକ୍ ସେଇପରି । *

Neolithic ବା ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର କାଳ-କ୍ରମଦଶ ହଜାର ବର୍ଷ ନା କଣ । ଏଇ ସମୟରେ ପ୍ରସ୍ତରାସ୍ତ୍ର କ୍ରମଶଃ ମସୃଣ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହୁଏ । କୁରାଢ଼ି ଓ ତୀର ଦେଖା ଦିଏ । ଅଗ୍ନି ଆବିଷ୍କୃତ ହେବା ଫଳରେ ମଣିଷର ଜୀବନଧାରଣ ସହଜ ହୁଏ ।

ତା'ପରେ ମଣିଷ ସଂଧାନ ପାଏ ଧାତୁର, ପ୍ରଥମେ ସୁନା ଓ ତମ୍ବାର, ପରେ ବ୍ରୋଂଜ୍ ଓ ଲୁହାର । ଏଇ ସମୟରେ ହୁଏତ ପ୍ରାଥମିକ କୃଷିବିଦ୍ୟା ବି

* Ibid

ମଣିଷ ଆୟତ୍ତ କରେ, ଘଟ ଓ ପାଧ୍ୟ ନିର୍ମାଣ ଶୃଲେ, ପଶୁପାଳନ ଶୃଲୁହୁଏ । ଶେଷରେ ସୂତାକଟା ଓ ଲୁଗାବୁଣା ଆରଂଭ ହୁଏ । ଏଇ କେତେ ହଜାର ବର୍ଷରେ ମଣିଷ ସମାଜ ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ନୂଆ ରୂପ ପାଇଲା, ସେଥିରୁ ଗୋଟିଏ ହେଉଚ ପଶୁଗ୍ଚରଣ, ଅନ୍ୟଟି କୃଷି (Pastoral and Agricultural) ` ଏ ଯୁଗ ମାତୃକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱର ଯୁଗ—ମାତାହିଁ ଥିଲା ଗୋତ୍ରର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ, ପିତା ଥିଲା ଅଜ୍ଞାତ ।

ପଶୁଚ୍ଚରଣ ଯୁଗ

ପଶୁଚ୍ଚରଣ ଯୁଗରେ ଜୀବନ ଟିକଏ ସୁସ୍ଥିର ହେଲା, ସଂପତ୍ତି ଜୁଟିବାକୁ ଲାଗିଲା—ଗୋରୁ, ମଇଁଷି, ମେଂଢା, ଛେଳି ଯାହାର ନାମ 'ଗୋଧନ' । ଚ୍ଚରଣ କ୍ଷେତ୍ର ପାଇଁ ଘୁରି ବୁଲିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ତେଣୁ ମଣିଷ ହେଲା ଯାଯାବର । ଅନ୍ୟର ଜମି କାଢ଼ିନେବା ଦରକାର ପଡ଼ୁଥିଲା, ତେଣୁ ପରାଜିତଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ହତ୍ୟା କରା-ଯାଉଥିଲା, ପରେ ତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟା ନ କରି କାମରେ ଲଗାଗଲା, କରାଗଲା 'ଦାସ' । ଏଇ ପଶୁ ଓ ଦାସର ଭାଗବଂଟାରୁ ହିଁ କୁଆଡ଼େ ସଂପତ୍ତିର ସୂତ୍ରପାତ ।

କୃଷି ଯୁଗ

କୃଷିର ଉଦ୍‌ଭାବନ ମଣିଷର ଇତିହାସରେ ଏକ ମସ୍ତବଡ଼ ପଦକ୍ଷେପ । ମଣିଷ ଏଣିକି ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ ଟିକଏ ସ୍ଥିର ହୋଇ ବସିଲା । ଗୃହସ୍ଥ ହେଲା । ଜମି ହେଲା ତାର ସଂପତ୍ତି, ଅବଶ୍ୟ ପଶୁ ବି ଥିଲା । ଏ ଯୁଗରେ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରୟୋଜନ ନଦୀ ବା ବୃଷ୍ଟି ର, ତେଣୁ ଇଂଦ୍ର ଦେବଶ୍ରେଷ୍ଠ, ନାଇଲ ଦେବତା, ଗଂଗା ଦେବୀ । ପ୍ରାକୃତିକ ଶକ୍ତି ସବୁ ଥିଲେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭୂତ ପ୍ରେତ, କ୍ରମେ ଦେବତାର ଆସନ ଦଖଲ କରି ବସିଲେ । କୃଷିର ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଜମିଜମା ସବୁ ଥିଲା 'ଜନ୍' ବା ଜନର ସଂପତ୍ତି, ମଣିଷ ଗୋଷ୍ଠୀବଦ୍ଧ ହୋଇହିଁ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିଲା, ସବୁ ଥିଲା ସାଧାରଣ ସ୍ୱତ୍ୱ । ସେତେବେଳେ ବିବାହ ମଧ୍ୟ ହେଉଥିଲା ଗୋଷ୍ଠୀଗତ— ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀର ଝିଅ ଅନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ସ୍ତ୍ରୀ । ମାତାହିଁ ଥିଲା ଗୋତ୍ରର ମାତା— ପିତା ଥିଲା ଅଜ୍ଞାତ କିଂବା ଅନାମଧେୟ । ପରେ ଅବଶ୍ୟ ଧୀରେ ଧୀରେ ପିତୃବିଧି ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ନାନା ରକମ ସଙ୍କର ଥିଲା ସେ ସମାଜ ବିନ୍ୟାସରେ । ²

---

୧ । ଏଙ୍ଗେଲ୍ସ

୨ । ,, ,,

କୃଷି ଯୁଗରେ ବୃଷ୍ଟିର ଅନିଶ୍ଚିତତା ଯୋଗୁ କୃଷକଙ୍କୁ ନାନା ଦୁର୍ବିପାକର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡୁଥିଲା । ତେଣୁ ମଣିଷର ମାନସିକ ରୂପ ଥିଲା ଅଦୃଷ୍ଟ ଉପରେ ଅଟଳ ବିଶ୍ୱାସ, ପ୍ରକୃତିର ଅଂଧଶକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସଂବଂଧରେ ଭୟ, ଏବଂ ଏକ ରହସ୍ୟମୟ ଧାରଣା, ଏବଂ ଧ୍ୟାନ-ଧାରଣା ଥିଲା ଆଦିଭୌତିକ । କ୍ରମେ ଗୋଷ୍ଠୀ-ପତିର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଧୀରେ ଧୀରେ ଗୋଷ୍ଠୀପତି ଦେବତାର ସ୍ଥାନକୁ ମଧ୍ୟ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇଥିଲା ।

ମାତୃ-ପ୍ରଧାନ ସମାଜ

ଡଃ ଦେବୀପ୍ରସାଦ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ 'ଲୋକାୟତ ଦର୍ଶନରୁ' ଆମେ ଏଇ ଚିତ୍ର ପାଉଁ—ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜ ମାନେ ଆଦିମ ଗଣସମାଜ । ସେ ସମାଜ ଆମେ ଯାହାଙ୍କୁ ଅସଭ୍ୟ, ବର୍ବର କହୁଥାଉଁ, ତାଙ୍କର ସମାଜ । ସେ ସମାଜର ଲୋକମାନେ ଛୋଟ ଛୋଟ ଦଳ ବାଂଧି ବାସ କରୁଥିଲେ । ଛୋଟ ବଡ଼ ଅନୁସାରେ ଦଳଗୁଡ଼ିକର ନାମ ଥିଲା ଭିନ୍ନ—ଗୋତ୍ର, ଭ୍ରାତ୍ରୀ, ଗଣସଂଘ । ମନେହୁଏ ଗଣହିଁ ହେଉଛି ମର୍ଗାନ-ବର୍ଣ୍ଣିତ phratry । ଏଇ ଦଳଗୁଡ଼ିକ ଥିଲେ ଆତ୍ମଭିତ୍ତିକ, ସଂପତ୍ତି ବା ଦେଶଭିତ୍ତିକ ନଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦଳରେ ଲୋକସଂଖ୍ୟା ଥିଲା କମ । କାରଣ ଖାଦ୍ୟର ଥିଲା ନିତାଂତ ଅଭାବ । ସେମାନେ ଖାଦ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ ଜାଣିନଥିଲେ । ଖାଦ୍ୟ ସଂଗ୍ରହ କରି ହିଁ ଜୀବନଧାରଣ କରୁଥିଲେ । ବଣର ଫଳମୂଳ, ନଦୀର ମାଛ, ଶିକାରଲବ୍ଧ ପଶୁମାଂସ ଥିଲା ସେମାନଙ୍କର ଖାଦ୍ୟ । ପୁରୁଷମାନେ ଯାଉଥିଲେ ଶିକାରକୁ, ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନେ ରହୁଥିଲେ ଘରେ । କାଳକ୍ରମେ ଏଇ ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନେହିଁ ଆବିଷ୍କାର କଲେ ପ୍ରାଥମିକ କୃଷି । ସେ ସମୟରେ ଏହା ଥିଲା ଏକ ଯୁଗାଂତକାରୀ ଆବିଷ୍କାର । କାଠ ବା ପଥରର ଖଣ୍ଡ (ଖନିତ୍ର) ଓ କୋଦାଳ ଦେଇ ମାଟି କାଟି ସେମାନେ ଚାଷ କରୁଥିଲେ । ପ୍ରଥମିକ କୃଷି ଯୁଗରେ ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ କାମଟି ଥିଲା ସ୍ତ୍ରୀଲୋକମାନଙ୍କର ଏକଚାଟିଆ । ଉନ୍ନତ ପର୍ଯ୍ୟାୟର କୃଷି ଅର୍ଥାତ୍ ଲଂଗଳ ଦ୍ୱାରା ଚାଷ, ଏହା ହେଲା ତେର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆବିଷ୍କାର ଓ ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଆବିଷ୍କାର । ପୁରୁଷମାନେ ହିଁ ଏ କାମ କରୁଥିଲେ, କାରଣ ଏଥିରେ ଅଧିକ ଶାରୀରିକ ପରିଶ୍ରମ ଦରକାର ଥିଲା । ଲୁହାର ଆବିଷ୍କାର ପୂର୍ବରୁ ଲଂଗଳ ଦ୍ୱାରା ଚାଷ କରିବା ସଂଭବ ନଥିଲା । କିଂତୁ ହଳ କର୍ଷଣ ପୂର୍ବରୁ ମଣିଷ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲା । ଯଥା ବନ୍ୟ ପଶୁଙ୍କୁ ପୋଷା ମନାଇବା । ଏ ଆବିଷ୍କାରଟି ମଧ୍ୟ ଥିଲା ପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଏବଂ ସେଇମାନେହିଁ ପଶୁପାଳନ କରୁଥିଲେ ।

ପ୍ରାଥମିକ କୃଷିର ଅବସ୍ଥାର ଫଳରେ ମଣିଷର ଖାଦ୍ୟର ପରିମାଣ ଆଗ ତୁଳନାରେ ଅନେକ ବଢ଼ିଗଲା ସତ, କିନ୍ତୁ ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ କିଛି ରହୁ ନଥିଲା । ସେ ସମୟର ସମାଜ-ବିନ୍ୟାସ ଥିଲା ମାତୃପ୍ରଧାନ । ନାରୀହିଁ ଥିଲା ସମାଜର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ । ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ପଶୁପାଳନ ପରେ । ପଶୁପାଳନ ମଣିଷର ଅବସ୍ଥାରେ ଆଣିଲା ବୈଷମ୍ୟ—ଧୀରେ ଧୀରେ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଧନୀ-ଦରିଦ୍ର, ପ୍ରଭୁ-ଦାସ ଭେଦ ଦେଖାଦେଲା । ସମାଜ ହୋଇଗଲା ଦୁଇ ବିପରୀତ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ । ଏଇ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜରେ ପରେ ଆବିଷ୍କୃତ ହେଲା ରାଷ୍ଟ୍ର । *

ମର୍ଗାନଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରାକ୍-ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ବା ଆଦିମ ସାମ୍ୟତନ୍ତ୍ରୀ ସମାଜ ମାତ୍ରେହିଁ ମାତୃପ୍ରଧାନ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ସମାଜ ମାତ୍ରେହିଁ ପିତୃପ୍ରଧାନ । ମାତୃତାନ୍ତ୍ରିକ ସମାଜରେ ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ସମସ୍ତେହିଁ ଏକ ଆଦିମାତାର ସନ୍ତାନ, ସନ୍ତାନର ପରିଚୟ ମାଆର ନାମାନୁସାରେ । ଏଇ ସମାଜରେ ବିଶେଷ କିଛି ନଥିବାରୁ ଉତ୍ତରାଧିକାରୀର ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠୁନଥିଲା । ପିତା ସନ୍ତାନର ଜନ୍ମଦାତା ମାତ୍ର, ସେ ମାତାର ଗୋତ୍ରର କେହି ନୁହେଁ, ତାର ଗୋତ୍ର ଭିନ୍ନ । ମାତ୍ର ପିତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜରେ ଠିକ୍ ତାର ବିପରୀତ । ପିତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜରେ ପୁରୁଷହିଁ ହେଲା ଗୋତ୍ରର ପିତା ଏବଂ ସନ୍ତାନ ପିତାର ସମ୍ପତ୍ତି ଓ ନାମର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ । ଏଇ ସମାଜରେ ମାତାର ସ୍ଥାନ ଗୌଣ ।

ମର୍ଗାନଙ୍କ ସିଦ୍ଧାନ୍ତାନୁଯାୟୀ ମଧ୍ୟବନ୍ୟ ଅବସ୍ଥାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଉଚ୍ଚବନ୍ୟ, ନିମ୍ନବର୍ବର ଓ ମଧ୍ୟବର୍ବର ଅବସ୍ଥା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହେଉଛି ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜ । ଏ ସମୟ କେତେ ଦୀର୍ଘ ? ମର୍ଗାନ କହନ୍ତି, ଯଦି ଧରିନିଆଯାଏ ଯେ ପୃଥିବୀ ପୃଷ୍ଠରେ ମଣିଷର ଆବିର୍ଭାବ ଏକଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ଧରି ହୋଇଛି, ତେବେ ପ୍ରଥମ ଷାଠିଏ ହଜାର ବର୍ଷ ମଣିଷର ବନ୍ୟଦଶା, ପରବର୍ତ୍ତୀ କୋଡ଼ିଏ ହଜାର ବର୍ଷ ମଧ୍ୟବନ୍ୟଦଶା ପରି ପନ୍ଦର ହଜାର ବର୍ଷ ମଧ୍ୟ ଓ ଉଚ୍ଚ ବର୍ବରଦଶା ଓ ଶେଷ ପାଞ୍ଚହଜାର ବର୍ଷ ସଭ୍ୟଦଶା । ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାୟ ଅଶୀ-ପଂଚାଅଶୀ ହଜାର ବର୍ଷ ଧରି ରହିଥିଲା ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜ, ପିତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜର ଆୟୁ ମାତ୍ର ପନ୍ଦର କୋଡ଼ିଏ ହଜାର ବର୍ଷ । *

ଭାରତବର୍ଷୀୟ ସମାଜର ବହୁଳାଂଶରେ ମାତୃପ୍ରାଧାନ୍ୟ ତିଷ୍ଠି ରହିଥିଲା ପ୍ରାୟ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧର ଅନତିପୂର୍ବ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ମହାଭାରତୀୟ ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ

* "ଦିଗନ୍ତ (ନୂଆପର୍ଯ୍ୟ) – ଜାନୁଆରି-ଫେବ୍ରୁଆରି, ୧୯୬୬ ସଂଖ୍ୟାରେ "ଲୋକାୟତ ଦର୍ଶନ" ପୁସ୍ତକର ସମୀକ୍ଷା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ମଧ୍ୟରେ ମାତୃବଂଶ-ପ୍ରଚଳିତ ସମାଜର ମୂଲ୍ୟବୋଧ ତଥା ଚଳଣି ବିଶେଷ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ । ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ଆଜକୁ ପ୍ରାୟ ସାଢ଼େ ତିନି ହଜାର ବର୍ଷ ତଳେ, କଳିଯୁଗର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରେ ଘଟିଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

[ବଙ୍କିମଚନ୍ଦ୍ର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ମତରେ 'ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ'ରୁ ଯେଉ ଖ୍ରୀ:ପୂ; ୧୪୩୦ ମିଳେ ତାହାହିଁ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧର ସମୟ ବୋଲି ଠିକ୍ ମନେହୁଏ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତଗଣ ପ୍ରାୟ ସେହି ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । କୋଲବ୍ରୁକ୍, ଉଇଲସନ୍, ଏଲଫନ୍‌ଷ୍ଟୋନ୍, ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତକରେ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ର ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି । ଉଇଲ୍‌ଫୋର୍ଡ଼ଙ୍କ ମତରେ ୧୩୭୦ ପୂର୍ବ-ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ, ପ୍ରାଟ୍‌ଙ୍କ ମତରେ ଦ୍ୱାଦଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ-ପୂର୍ବ ଶତାବ୍ଦୀରେ, ବୁକାନନଙ୍କ ମତରେ ତ୍ରୟୋଦଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ-ପୂର୍ବ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏବଂ ରମେଶଚନ୍ଦ୍ର ଦତ୍ତଙ୍କ ମତରେ ୧୨୫୦ ପୂର୍ବ-ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କୁରୁପାଣ୍ଡବ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତ, ଦ୍ୱାଦଶ ସ୍କନ୍ଧ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ, ୨୬ଶ ଓ ୨୮ଶ ଶ୍ଳୋକରେ ଉଲ୍ଲେଖିତ ଅଛି ଯେ ଶୁକଦେବ, ପରୀକ୍ଷିତଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି,—"ତୁମ ଜନ୍ମାବଧି ନନ୍ଦର ଅଭିଷେକ କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହେଉଚି ଏକ ସହସ୍ର ଏକ ଶତ ପଞ୍ଚଦଶ ବର୍ଷ । ("ଆରଭ୍ୟ ଭବତୋ ଜନ୍ମ ଯାବନ୍ନନ୍ଦାଭିଷେଚନମ । ଏତଦ୍‌ବର୍ଷସହସ୍ରନ୍ତୁ ଶତଂ ପଞ୍ଚଦଶୋତ୍ତରମ୍ । x x") 'ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ,' ଚତୁର୍ଥାଂଶ, ଚତୁର୍ବିଂଶାଧ୍ୟାୟ, ୪ର୍ଥ, ୬ଷ୍ଠ, ଓ ୭ମ ଶ୍ଳୋକରେ ଏଇ ନନ୍ଦ ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଚି । 'ମହାନନ୍ଦୀର ଶୂଦ୍ରାଗର୍ଭଜାତ ଅତିଲୋଭୀ ମହାପଦ୍ମ-ନନ୍ଦନାମା ଏକ ପୁତ୍ର ଜାତ ହେବ । ଏହି ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱିତୀୟ ପରଶୁରାମଙ୍କ ପରି ଅଖିଳ କ୍ଷତ୍ରିୟ-କୁଳର ବିନାଶ କରିବ ।···ମହାପଦ୍ମ ଏବଂ ତତ୍‌ପୁତ୍ରଗଣର ରାଜ୍ୟଭୋଗ କାଳ ଏକ ଶତ ବର୍ଷ । କୌଟିଲ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ (ଚାଣକ୍ୟ) ନଅ ଜଣ ନନ୍ଦ-ବଂଶୀୟଙ୍କୁ ଉଚ୍ଛେଦ କରିବେ । ତତ୍ପରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ ଶୂଦ୍ର-ରାଜଗଣ ପୃଥିବୀ ଭୋଗ କରିବେ । କୌଟିଲ୍ୟ ମୌର୍ଯ୍ୟ-ବଂଶୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କରିବେ ।' ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତ ଦ୍ୱାଦଶ 'ସ୍କନ୍ଧ' ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ମଧ୍ୟ ମହାନନ୍ଦୀର ପୁତ୍ର ଶୂଦ୍ରା-ଗର୍ଭଜାତ କ୍ଷତ୍ରିୟଗଣଙ୍କ ହନ୍ତା ନନ୍ଦ ନାମକ ରାଜା ଜନ୍ମିବା କଥା ଏବଂ ଚାଣକ୍ୟ ନାମକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ତାର ଆଠ ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ବିନାଶ କରି ମୌର୍ଯ୍ୟ-ବଂଶୀୟ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତଙ୍କୁ ରାଜ୍ୟାଭିଷିକ୍ତ କରିବେ ବୋଲି ଉକ୍ତ ହୋଇଚି । ୩୧୫ ପୂର୍ବ-ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ ମୌର୍ଯ୍ୟ ମଗଧ-ସିଂହାସନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୁଅନ୍ତି । ତତ୍ପୂର୍ବେ ନନ୍ଦ-ବଂଶର ରାଜତ୍ୱ ଏକ ଶହ ବର୍ଷ । ନନ୍ଦ-ବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ନନ୍ଦ ରାଜତ୍ୱ ପାଇଥିଲେ ପରୀକ୍ଷିତ ଜନ୍ମ ହେବାର ଏକ ହଜାର ପନ୍ଦର

ବର୍ଷପରେ । ତା'ହେଲେ ପରୀକ୍ଷିତଂକଠାରୁ ଆରଂଭ କରି ଚଂଦ୍ରଗୁପ୍ତଂକ ରାଜ୍ୟପ୍ରାପ୍ତିର ବର୍ଷ ବ୍ୟବଧାନ କାଳ (୧୦୧୫+୧୦୦)=୧୧୧୫ ବର୍ଷ । ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳର ବ୍ୟବଧାନ (୧୧୧୫+୧୦୦+୩୧୫+୧୯୭୩)=୩୫୦୩ ବର୍ଷ ('ଭାରତବର୍ଷ'— ଦୁର୍ଗାଦାସ ଲାହିଡ଼ୀ ।)]

ମହାଭାରତରେ ବହୁ ଗଣ ଗୋତ୍ରର (matriarchal gens) ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଏଇ ଗଣଗୋତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଗଣମାତୃକାମାନଂକଠାରୁ ହିଁ ସଂଭୂତ । ଏଇ ସମସ୍ତ ଗୋତ୍ରର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ନାରୀ, ପୁରୁଷ ନୁହେଁ । ଯଥା— ଅଦିତି, ଦିତି, ଦନୁ, ପ୍ରଧା, କ୍ରୋଧିକା, ସିଂହିକା, ପୁଲୋମା ପ୍ରଭୃତି ଗଣମାତୃକାଂକ-ଠାରୁ ଯଥାକ୍ରମେ ଆଦିତ୍ୟ, ଦୈତ୍ୟ, ଦାନବ, ପ୍ରଧେୟ, କାଥିକେୟ, ସୈଂହି-କେୟ, ପୌଲମସ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ଗଣର ସୃଷ୍ଟି । ଏଥିରୁ ତାତ୍କାଳିକ ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜର ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏ ବିଷୟରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଶଦ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ । 'ଗଣ'ରେ ମାତା ହିଁ ଥିଲା ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ, ଏହା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି । ମାତାର ପ୍ରଧାନ କାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା ଖାଦ୍ୟ ମାପି ଗଣର ଲୋକମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ବିତରଣ କରିବା । 'ମା—ତୃ' ମା ଧାତୁରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ଯାହାର ଅର୍ଥ ମାପିବା । 'ପି-ତୃ' ପା-ଧାତୁର ଉତ୍ପନ୍ନ, ଯାହାର ଅର୍ଥ ରକ୍ଷା କରିବା । ପିତା ବା ପୁରୁଷମାନେ ବହିଃଆକ୍ରମଣରୁ ଗଣକୁ ରକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ।

ମାତୃପ୍ରାଧାନ୍ୟର କାରଣ ବିଭିନ୍ନ ସମାଜତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌ମାନେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଦର୍ଶାଇଛଂତି । Baschhfen କହଂତି, ଗୋଷ୍ଠୀ-ବିବାହ ହିଁ ମାତୃପ୍ରାଧାନ୍ୟର କାରଣ । ମର୍ଗାନ-ଏଂଗେଲସ୍ ମଧ୍ୟ ଏଇ ମତ ପୋଷଣ କରଂତି । ସେ ଦୁହିଂଙ୍କ ମତରେ, ଗୋଷ୍ଠୀ ବିବାହ—ଯେଉଁ ପ୍ରଥାରେ ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀର ଦଳେ ପୁରୁଷ ଅନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ଦଳେ ସ୍ତ୍ରୀଅଂକୁ ବିବାହ କରଂତି ଏବଂ ତା'ଫଳରେ ସଂତାନର ପ୍ରକୃତ ପିତା କିଏ ତାହା ଜଣା ନଗଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତ ମାତା ଜଣାଯାଏ—ମାତୃବିଧିକୁ ଜନ୍ମ ଦିଏ । ବ୍ରିଫଲ୍ଟ-ଟମସନ ଜଂକରୁ ଭିନ୍ନ ମତ ପୋଷଣ କରଂତି । ସେ ଦୁହିଂଙ୍କ ମତରେ ନାରୀ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଥମିକ କୃଷିର ଆବିଷ୍କାର ଏବଂ ଶସ୍ୟ ଭଂଡ଼ାର ଉପରେ ତାର ଅଧିକାର ସମାଜରେ ମାତୃପ୍ରାଧାନ୍ୟର ମୂଳ କାରଣ । ଡଃ ଦେବୀପ୍ରସାଦ ଚଟ୍ଟୋପା-ଧ୍ୟାୟ ତାଂକ "ଲୋକାୟତ ଦର୍ଶନ" ଗ୍ରଂଥରେ ମର୍ଗାନ-ଏଂଗେଲସଂକୁ ଛାଡ଼ି ବ୍ରିଫଲ୍ଟ-ଟମସନଂକ ମତକୁ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିଛଂତି । ଆମର ମନେହୁଏ, ମର୍ଗାନ-ଏଂଗେଲେସଂକ ମତ ହିଁ ସୁଦୃଢ଼ ଭୂମି ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, କାରଣ ନାରୀଦ୍ୱାରା

ପ୍ରାଥମିକ କୃଷି ଆବିଷ୍କୃତ ହେବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଗଣ-ସମାଜରେ ମାତୃପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା; ଏବଂ ମାର୍କସଙ୍କ ମତରେ କୃଷି ପ୍ରଚଳନର ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ, ଏପରିକି ଧାତୁନିର୍ମିତ କୁରାଢ଼ି, ଲାଙ୍ଗଳ ଏବଂ ବ୍ରୋଞ୍ଜ ଓ ଲୁହାର ବର୍ଚ୍ଛାଫଳକ, ତୀର ପ୍ରଭୃତିର ଉଦ୍ଭାବନର ବହୁ ପରେ ପଶୁପାଳନ (domestication of animal) ଉଦ୍ଭାବିତ ହୋଇଥିଲା।[୧] ତେଣୁ ପଶୁଚାରଣ ଯୁଗ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାଥମିକ କୃଷିକୁ ସ୍ଥାନ ଦେବାକୁ ହବ।

ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ସମାଜ

କ୍ରମେ ଜନସଂଖ୍ୟା ବଢ଼ିଲା। ଗୃହଜମି ମଧ୍ୟ ଚାଷର ସୁବିଧା ପାଇଁ ଏକ ଏକ ପରିବାର ହାତରେ ରହିବାକୁ ଲାଗିଲା। ଇଆଡ଼େ ପଶୁ ଓ ଦାସ ସଂଗ୍ରହ ପକ୍କା ହୋଇ ଉଠୁଚି। ସିଆଡ଼େ ପୁଣି ଢଙ୍ଗରେ ଲୁଗାବୁଣା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଚି। ଧାତୁଜ ଦ୍ରବ୍ୟ ତରଳାଇ ନୂଆ ନୂଆ ଅସ୍ତ୍ର ଓ ଅଳଙ୍କାରମାନ ତିଆରି ହେଉଚି, ଅର୍ଥାତ୍ ଗୃହଶିଳ୍ପର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଚି। ପଶୁପାଳନ, କୃଷିକର୍ମ ଓ କୁଟିରଶିଳ୍ପ ଏ ସବୁକିଛୁ ସକାଶେ ଦାସର ଉପଯୋଗିତା ବଢ଼ିଲା। ତା'ପରେ ଏହି ସବୁ ନୂଆ ନୂଆ ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀକୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରିବା ପାଇଁ ଦରକାର ହେଲା ଶ୍ରମ-ବିଭାଗ, ଗୋଷ୍ଠୀଗତ ଅଧିକାରରେ ଆଉ ଚଳୁ ନାହିଁ। ତେଣୁ ସଂପତ୍ତି ପରିବାରଗତ ହେଲା।

ଏହି ପରିବାରର ଆବିର୍ଭାବ ମଣିଷର ମାନସିକ ଜୀବନରେ ଏକ ଖୁବ୍ ବଡ଼ ଘଟଣା। ଆଜି ମଧ୍ୟ ପାରିବାରିକ ସଂପର୍କ ଅପେକ୍ଷା ପବିତ୍ରତମ ସଂପର୍କର କଥା କଳ୍ପନା କରି ପାରୁନା। କିନ୍ତୁ ମୂଳତଃ ଏହାର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା ସମାଜର ଆର୍ଥିକ ପରିବର୍ତ୍ତନରେ, ଗୋଟାଏ ଆର୍ଥିକ ବିନ୍ୟାସର ତାଗିଦ୍‌ରେ। ମାଆ ଥିଲା ଏତେଦିନ ସମାଜର, ଗୋଷ୍ଠୀର କର୍ତ୍ତୀ। ଶିଶୁର ପିତୃ-ପରିଚୟ ବୋଲି ବିଶେଷ କିଛି ନଥିଲା। କିନ୍ତୁ ପରିବାର ସୃଷ୍ଟି ହେବା ପରେ ଶିଶୁ ପିତୃମୁଖ ଦର୍ଶନ କଲା ପ୍ରଥମ କରି, ପିତୃ-ସ୍ନେହର ସ୍ପର୍ଶ ପାଇଲା। ପିତା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଥମ ଥର ପାଇଁ ନିଜର ସନ୍ତାନକୁ ଚିହ୍ନି ପାରିଲା ଏବଂ ସନ୍ତାନ ପ୍ରତି ସ୍ନେହ ମମତା ଅନୁଭବ କଲା। ନାରୀର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଧୀରେ ଧୀରେ ଅଧୋଗମନ କରି ଶେଷରେ କେବଳ ଗୃହଲକ୍ଷ୍ମୀ ହେବାରେ ହିଁ ସୀମିତ ହେଲା। ନାରୀର ବର୍ତ୍ତମାନ ଏକମାତ୍ର କାମ ହେଲା

[୧] । Fundamentals of Marxism—Leninism, 2nd Edition Moscow, ୧୯୬୩।

ସଂସ୍ଥାନ ଧାରଣ ଓ ପାଳନ । ତାର କାରଣ, ସଂପତ୍ତି ସଂଗରେ ଉତ୍ତରାଧିକାର ପ୍ରଶ୍ନ ଜଡ଼ିତ । କିଏ ପାଇବ ପିତାର ସଂପତ୍ତି ? ଏଇଠାରୁ ହିଁ 'ସତୀତ୍ୱର' ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭୂତ ହେଲା । ସଂସ୍ଥାନର ଦର ବଢ଼ିଲା । ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ସଂପତ୍ତି ପରିବାରଗତ ହୋଇଥିବାରୁ ବିବାହ ମଧ୍ୟ ପରିବାରଗତ ଥିଲା । ଏବେ ମଧ୍ୟ କେଉଁଠି କେଉଁଠି ସେ ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ମହାଭାରତରେ ଦ୍ରୌପଦୀଙ୍କର ପଂଚପାଣ୍ଡବଙ୍କୁ ବିବାହ ବୋଧହୁଏ ଏହାର ଏକ କ୍ଷୀଣ ଅବଶିଷ୍ଟ । ଏହାଛଡ଼ା ବହୁ ବିବାହ ଓ ବିବାହ ବିଚ୍ଛେଦ ମଧ୍ୟ ଥିଲା । ଭାରତର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ, ମାଲାବାର ପ୍ରଭୃତିରେ ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜବିଧି ଏବେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି ।

ଇଆଡ଼େ କୃଷି ସଂଗେ ଶିଳ୍ପ ଶୁରୁ ହେବାରୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ଜିନିଷପତ୍ରର ବିନିମୟ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଦେଖାଦେଲା କିଣା ବିକା, ନେଣ-ଦେଣ, ଅଦଳ-ବଦଳ ଏବଂ ପଣ୍ୟର ଉଦ୍‌ଭବ । ଗୋଧନ, କାଷ୍ଠ।ପଣ ଇତ୍ୟାଦି ବିନିମୟର ମାଧ୍ୟମ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । *

ରାଜା ଓ ରାଷ୍ଟ୍ର

ଏହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ତରଗୁଡ଼ିକ ଏଇ କୃଷି-ସମାଜ ମଧ୍ୟରୁ ହିଁ କ୍ରମାଗତ ଫୁଟି ବାହାରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ବହିଃଶତ୍ରୁ ହାତରୁ ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ତାଗିଦ୍‌ରେ ପରିବାର ଗୁଡ଼ିକ ଐକ୍ୟବଦ୍ଧ ହେଉଥିଲେ । ଯୁଦ୍ଧର ପ୍ରୟୋଜନରେ ସେମାନେ ଲୋଡ଼ିଲେ ନେତା, ଧର୍ମର ପ୍ରୟୋଜନରେ ଖୋଜିଲେ ପୁରୋହିତ । ଯୁଦ୍ଧଲବ୍ଧ ସାମଗ୍ରୀ, ଯଥା ଦାସ, ପଶୁ ପଣ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିର ବେଶୀ ଭାଗ ଯାଇପଡ଼ୁଥିଲା ଏଇ ନେତା ବା ଗୋଷ୍ଠୀପତିମାନଙ୍କ ହାତରେ । ଫଳରେ ଧନୀ-ଗରିବ, ପ୍ରଭୁ-ଭୃତ୍ୟ ଆଦି ଶ୍ରେଣୀର ସୃଷ୍ଟି ଅପେ ଆପେ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା । କ୍ରମେ ଗଣ-ଗୋତ୍ର ଓ ଗଣ-ସମାଜଗୁଡ଼ିକ ନାନା ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଦୁର୍ବଳତା ଏବଂ ଅନ୍ତର୍ବିରୋଧ ଫଳରେ ଫାଟ ଧରି ଯାଉଥିଲେ, କ୍ରମେ ସେ ସବୁ ଭୂଷଣ୍ଡି ପଡ଼ି ରାଜନ୍ୟକୁଳ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବରେ ଶାସିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ସମାଜର ପ୍ରୟୋଜନରେ ଯେଉଁ ଚାତୁର୍ବର୍ଣ୍ୟ ପ୍ରକାରାନ୍ତରରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା ତାହା କ୍ରମେ ପାକଳ ହୋଇ ଶ୍ରମ-ବିଭାଗରେ ପରିଣତ ହେଲା । ଇଆଡ଼େ ଗଣ-ସଂଘଗୁଡ଼ିକରେ ରାଜା ବା ରାଜନ୍ୟକୁଳ ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠିଲେ । ପରାଜିତ ବନ୍ଦୀ ଓ ଦାସମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ସେବା, ଆଉ ସମାଜର ଶୀର୍ଷରେ କ୍ଷାତ୍ରଶକ୍ତିର କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲା ସେ ସବୁ ଭୋଗ କରିବା । କେଉଁଠି

* "ସଂସ୍କୃତିର ରୂପାନ୍ତର"—ଅଧ୍ୟାପକ ଗୋପାଳ ହାଲଦାର ।

କେଉଁଠି ପୁରୋହିତଙ୍କ ସମାଜରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ-ଶକ୍ତିର ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ଏହି କ୍ଷାତ୍ରଶକ୍ତି ଦଖଲ କରି ବସୁଥିଲା । ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ପରିଶ୍ରମମୂଳକ କାର୍ଯ୍ୟ, ଯଥା ଖାଦ୍ୟ-ଉତ୍ପାଦନ ଇତ୍ୟାଦି ଦାସମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ସଂପନ୍ନ ହେଉଥିଲା, କ୍ଷତ୍ରିୟ-ମାନଙ୍କର କାମ ଥିଲା ସେ ସବୁ ଉପଭୋଗ କରିବା ଏବଂ ପରରାଜ୍ୟ ଲୁଂଠନ ଓ ଗୋଧନ ଛଡ଼ାଇ ନେବା ଇତ୍ୟାଦି । ସମାଜରେ ଦଳେ ପରିଶ୍ରମ କରିବେ ଏବଂ ଆଉ ଦଳେ ତାହାର ଫଳଭୋଗ କରିବେ, ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଏପରି ଏକ ଉତ୍କଟ ବୈଷମ୍ୟ ଓ ବିରୋଧିତାର ସଂପର୍କ ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ ଉଠିଲା । (ଏକ୍ସ)

ଦାସପ୍ରଥା

ଏଇପରି ଭାବରେ ଦାସ-ପ୍ରଥା ସମାଜରେ କାଏମ ହେଲା । ଆମ ଦେଶର ବୁନିଆଦ ଓ ପରିଚିତ ସଭ୍ୟତା ଏଇ ଦାସମାନଂକର ପରିଶ୍ରମ ଉପରେହିଁ ଓଗଇ ସମୟରୁ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ଅସୁଚି ଏବଂ ତିଷ୍ଠି ରହିଚି । ଖାଲି ଆମ ଦେଶ ନୁହେଁ, ପୃଥିବୀର ସବୁ ଦେଶର ଇତିହାସରେ ଏପରି ଏକ ବଂଚିତ ଓ ଲୁଂଠିତ ଶ୍ରେଣୀର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଦେଖାଯାଏ—ଯେଉଁମାନେ ସମାଜରେ ସଂଖ୍ୟାଗରିଷ୍ଠ ଏବଂ ପ୍ରକୃତ ଉତ୍ପାଦନ ଶକ୍ତି ହେଲେହିଁ ସେମାନଂକ ଆୟାସଲବ୍ଧ ସଂପଦକୁ ମୁଷ୍ଟିମେୟ ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତଜୀବୀ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକ ଭୋଗଦଖଲ କରିଥାଂତି ।* ଆମ ସମୟର ଜଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଐତିହାସିକ ଆର୍ଣୋଲ୍ଡ ଜେ, ଟୟେନବି ଏହାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଲେଖିଛଂତି:— "ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶର ସଭ୍ୟତାର ଏକ ସାଧାରଣ ଲକ୍ଷଣ ହେଉଚି ଏକ Dominant Minority ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି Internal Proletariat ଅର୍ଥାତ୍ ଏକ କ୍ଷମତାପନ୍ନ ସଂଖ୍ୟାଲଘୁ ଶ୍ରେଣୀ ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ଆଭ୍ୟଂତରୀଣ ସର୍ବହରା ଶ୍ରେଣୀ ।୧ ରବୀଂଦ୍ରନାଥଂକ ଭାଷାରେ "ମଣିଷର ସଭ୍ୟତାରେ ସବୁବେଳେ ଦଳେ ଅଖ୍ୟାତ ଲୋକ ଥାଂତି, ଯେଉଁମାନଂକ ସଂଖ୍ୟା ବେଶୀ, ସେଇମାନେହିଁ ବାହନ; ସେମାନଂକର ମଣିଷ ହେବାକୁ ସମୟ ନାହିଁ, ଦେଶର ସଂପଦର ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟରେ ସେମାନେ ପାଳିତ.. । ସେଇମାନେ ହିଁ ସଭ୍ୟତାର ପିଲସଜ, ମୁଂଡରେ ପ୍ରଦୀପ ଧରି ଛିଡ଼ା ହୋଇ ରହଂତି—ଉପରେ ସମସ୍ତେ ଆଲୁଅ ପାଂତି, ସେମାନଂକ ଗୋଡ଼ ଦେଇ ତେଲ ଝରି ପଡ଼େ । .."୨

* Ibid

୧ । A Study of History—Arnold J. Toynbee.

୨ । "ଋଷିଆର ଚିଠି"—ରବୀଂଦ୍ରନାଥ ।

ସାମଂତ ତଂତ୍ର

ଏହାପରେ ଏଇ ବୈଷମ୍ୟର ସୂତ୍ର ଧରି ଦେଖାଦିଏ ସାମଂତତଂତ୍ର, ସାର୍ବଭୌମ ରାଜତଂତ୍ରର ଛତ୍ରଛାୟା ତଳେ। ସାମଂତ-ଭୌମିକ ହିଏ ଜମିର ମାଲିକ ଏବଂ ତା ତଳେ ଥାଂନ୍ତି ଅଗଣିତ କୃଷିଜୀବୀ, ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରକୃତରେ ଜମିରୁ ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ କରନ୍ତି। ଏଇ ସାମଂତମାନଂକ ଭିତରେ ପୁଣି ଛୋଟ ବଡ଼ ନାନା ପ୍ରକାର ସ୍ତର-ଭେଦ ରହିଚି। ସବୁରି ଉପରେ ରହିଥାଂନ୍ତି ରାଜା। [୧] ଜମିର ସ୍ୱତ୍ୱ ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ ରାଜାଠାରୁ କୃଷକ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଲଂବିଯିବା, ମଝିରେ ଦଳେ ମଧ୍ୟସ୍ୱତ୍ୱାଧିକାରୀ ସାମଂତଂକର କାଏମୀ ସ୍ୱାର୍ଥର ବାହାଲି, ଏଇ ପ୍ରଥାର ଚରିତ୍ର ଓ ବିଧି। Sub-infeudation of land, ଏ-ପ୍ରଥାର ମୂଳସୂତ୍ର। ସ୍ୱାମୀ-ଧର୍ମ (Nobless Oblige) ହିଁ ଏଇ ଜାୟଗିରଦାରୀ-ପ୍ରଥାର ପ୍ରଧାନ ଆଦ୍ଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତତ୍ତ୍ୱ। ତା'ଛଡା ବୀରତ୍ୱର ଲଢ଼ାଇ (gallantry), ସ୍ତ୍ରୀଜାତି ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ଆତ୍ମବଳିଦାନ, (Chivalry) ଏବଂ ବୈରନିର୍ଯ୍ୟାତନ ମଧ୍ୟ ଏ-ଯୁଗର ଚରିତ୍ରିକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ଅଂତର୍ଗତ। [୧]

ବଣିକ-ତଂତ୍ର

ଆମେରିକା ଆବିଷ୍କାର ପରେ ପେରୁର ଲୁଟ୍ ସୁନାରେ ୟୁରୋପର ବୈଶ୍ୟମାନଂକର ଘର ଭରିଗଲା ପରେ ବଜାର ଫାଂପି ଉଠିଲା। ସେତେବେଳକୁ ନୂଆ ନୂଆ ଶିଳ୍ପ ଦେଖା ଦେଇଚି। ସେଇ ବୈଶ୍ୟ-ବଣିକ ଓ ମଧ୍ୟସ୍ୱତ୍ୱଭୋଗୀଂକ ଦଳ ଆଉ ସାମଂତ-ଭୌମିକଂକୁ ମାନିବାକୁ ରାଜି ହେଉ ନାହାଂନ୍ତି, କାରଣ ସେଇମାନେହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରକୃତ ଉତ୍ପାଦନ-ଶକ୍ତି। ସେମାନେ ଥିଲେ ଭୂମ୍ୟଧିକାରୀଂକ ତୁଳନାରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବଂଚିତ ଶ୍ରେଣୀ। ସେମାନେ ଚାହିଁଲେ ରାଷ୍ଟ୍ରରେ ସ୍ୱାଧିକାର ଏବଂ ସମାଜରେ ପ୍ରଚୁର ସ୍ୱାଧୀନତା। ନୂତନ ବ୍ୟବସାୟ-ବାଣିଜ୍ୟ ପାଇଁ ସାମଂତତଂତ୍ରର ଉଚ୍ଛେଦ ଦରକାର ହୋଇ ପଡ଼ିଲା। ନୂତନ ଉତ୍ପାଦନ-ଶକ୍ତି ପୁରାତନ ଉତ୍ପାଦନ ଶକ୍ତିକୁ—ସାମଂତ-ଗୋଲାମ ସମ୍ପର୍କକୁ ଭାଂଗି ଦେବାକୁ ବସିଲା। [୨] ଏହା ଫଳରେ ଇଂଲଂଡରେ ଦେଖାଦେଲା କ୍ରମୱେଲଂକ ନେତୃତ୍ୱରେ ୫୦-ବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ବିପ୍ଳବ, ଫ୍ରାନସରେ ଫରାସୀ ବିପ୍ଳବ, (୧୭୮୯)। ସାମଂତ ଯୁଗର ଅବସାନରେ ଆସିଲା

୧। ଡଃ ଭୂପେଂଦ୍ରନାଥ ଦତ୍ତ ପ୍ରଣୀତ "ସାହିତ୍ୟେ ପ୍ରଗତି" ପୁସ୍ତକ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ। ଡଃ ଦତ୍ତ ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନଂଦଂକର କନିଷ୍ଠ ଭ୍ରାତା।

୨। 'ସଂସ୍କୃତିର ରୂପାଂତର'

ବଣିକ-ମହାଜନଂକ ବୁର୍ଜୋୟା-ପୁଂଜିତଂତ୍ରର ଯୁଗ । କିଂତୁ ଏମାନେ ମଧ୍ୟ ପରଶ୍ରମଭୋଗୀ, ଶ୍ରମିକମାନଂକ ଉତ୍ପନ୍ନ ପଣ୍ୟସଂଭାର ନେଇ ମୁନାଫା କରଂତି । ଶ୍ରମିକଂକୁ ସେମାନେ ଶ୍ରମମୂଲ୍ୟ ଫାଂକି ଦଅଂତି । ମାର୍କସ ଦେଖାଇଲେ, ସେମାନଂକର ଏଇ ମୁନାଫାହିଁ ଶ୍ରମିକର ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ଶ୍ରମ—ଯାହାର ମୂଲ୍ୟ ସେ ପାଏନା । ଏହାରି ଉପରେ ବଣିକ-ତଂତ୍ରର ସୌଧ ଓ ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼ି ଉଠିଳା । ଏଇ ମୁନାଫାହିଁ ହେଲା ତାର ସମସ୍ତ ପ୍ରୟାସର ମୂଳକଥା । କମେ ନିଜ ଦେଶର ବଜାର ଛଡ଼ା ଏମାନେ ପରଦେଶୀୟ ବଜାରମାନ ମଧ୍ୟ ଦଖଲ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରଂତି—ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଗଢ଼ଂତି —ବିଜିତମାନଂକ ଶିଳ୍ପ ନଷ୍ଟ କରି ନିଜ ମାଲ୍ ଚଲାଂତି । (ଏଇ_ନ) ଶେଷରେ ଶିଳ୍ପ-ବିପ୍ଲବ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଏମାନେ ବିଦେଶକୁ ପୁଂଜି ମଧ୍ୟ ଗ୍ରୁନ୍ନନ (ରପ୍ତାନି) କରଂତି ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଦେଶରେ କଳକାରଖାନା ବସାଂତି, ସ୍ୱଦେଶରେ କଂଚାମାଲର ଅଭାବ, ଏବଂ ଅତ୍ୟଧିକ ଶ୍ରମିକ-ମଜୁରି ଜନିତ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କଲେ । ଦୂର ଦେଶକୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟ ପଠାଇବାର ଜାହାଜ ମାସୁଲ ଏବଂ ଶୁଳ୍କ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଏଇପରି ଭାବେ ରିହାତି ପାଇଆଂତି, ଯାହା ମୁନାଫାର ଅଂକକୁ ..ଅଧିକ ପ୍ରସାରିତ କରେ । ଏଇ ବଣିକ—ପୁଂଜିତଂତ୍ର (Merchant Economy) ପୃଥିବୀର ବଜାର ଦଖଲ କରିବାକୁ ଚାହେଁ, ଏକଚାଟିଆ ବାଣିଜ୍ୟ ଚାହେଁ । ଭାରତବର୍ଷରେ ବ୍ରିଟିଶ ଶାସନର ମୂଳପତ୍ତନ ଓ ବିସ୍ତାରର ଇତିହାସ ଏଇଆହିଁ ।

ଶିଳ୍ପଯୁଗ

ବ୍ରିଟିଶ ବୁର୍ଜୋୟାର ସେଇ ଲୁଟି ଧନରେ ବ୍ରିଟିଶ ଶିଳ୍ପ-ବିପ୍ଲବର ସମସ୍ତ ପୁଂଜି ସଂଗୃହୀତ ହୁଏ । ପୃଥିବୀରେ ହୁଏ ଶିଳ୍ପ ଯୁଗର ମୂଳପତ୍ତନ । କାରଣ, ବିଜ୍ଞାନର କ୍ରମପ୍ରସାରମାନ ଜ୍ଞାନ ଏପରି ବହୁ ଯଂତ୍ର ଉଦ୍ଭାବନ କରିଥିଲା, ସେଥିରୁ ଜିନିଷ ତିଆରି ହୁଏ ଖୁବ୍ ଜଲଦି ଏବଂ ଖୁବ୍ ବେଶୀ । ନୂଆ ନୂଆ କଳ କାରଖାନା ଗଢ଼ି ଉଠିଲା । ଶିଳ୍ପୀମାନେ ପ୍ରତିଦ୍ୱଂଦ୍ୱିତାରେ ହାରିଯାଇ କଳ-ମଜଦୁର ଭାବେ କାମ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହାହିଁ ହେଲା ପୁଂଜିତଂତ୍ର (Capitalism) । ଯଂତ୍ର ରହିଲା ମାଲିକ ହାତରେ, ବ୍ୟକ୍ତିଗତ; କିଂତୁ ଯଂତ୍ରଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ ତିଆରି ହେଲା ମଜଦୁରର ସମଷ୍ଟିଗତ ଶ୍ରମରେ (Socialised labour) । କିଂତୁ ମଜଦୁର ପାଏ କେବଳ ବଂଚିରହିବା ଭଳି ମଜୁରି, ବାକି ସବୁତକ ପାଏ କଳ ମାଲିକ ମୁନାଫାରୂପେ । ଏଇ ମୁନାଫାଟାହିଁ ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ଶ୍ରମମୂଲ୍ୟ (Surplus Value) ବୋଲି ମାର୍କସଂକର ସିଦ୍ଧାଂତ । ଏ ସିଦ୍ଧାଂତରେ ଆଧୁନିକ ପରବର୍ତ୍ତୀର କିଛି କିଛି

ପରିବର୍ତ୍ତନର ଅବକାଶ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମୂଳତଃ ଏହା ଯେ ଠିକ୍, ଏହା ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ବହୁ ଅର୍ଥନୀତିଜ୍ଞ ମତ ଦିଅନ୍ତି । ଯେତେ କଳ କାରଖାନା ବଢ଼େ, ଯେତେ ମଜଦୁର ଜୁଟନ୍ତି, ସେତେ ମୁନାଫା ବଢ଼େ ଏବଂ ସେଇ ମୁନାଫା ବିନିଯୋଗଦ୍ୱାରା ପୁଣି ନୂଆ ନୂଆ କଳ କାରଖାନା ବସାଯାଏ, ନୂଆ ଯନ୍ତ୍ର ଉଦ୍ଭାବନର ଚାହିଦା ବଢ଼େ । ଏଇ ନିୟମରେ ଯନ୍ତ୍ରଯୁଗର ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ ଶହ ବର୍ଷର ଇତିହାସ ଅତିକାୟ କାରଖାନାରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଛି । ଦେଶର କ୍ରୟଶକ୍ତି ଏଇ ଅତିଉତ୍ପାଦନର ମୁକାବିଲା କରି ନ ପାରିଲେ କିମ୍ବା ବଜାରରେ ମୂଲ୍ୟ କମିଗଲେ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ତାଲାବନ୍ଦ କିମ୍ବା ମାଲିକ-ଅନୁପ୍ରାଣିତ ଧର୍ମଘଟ .. ଏକ କୃତ୍ରିମ ଅଭାବ ସୃଷ୍ଟି କରି ଉତ୍ପନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟର ମୂଲ୍ୟବୃଦ୍ଧି କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା । ଅନେକ ସମୟରେ ଏ ମୂଲ୍ୟରେ ସ୍ଥିରସାମ୍ୟ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ମାଲକୁ ନଷ୍ଟ ମଧ୍ୟ କରି ଦିଆଯାଏ ।

ଯୁଗ ହିସାବରେ ଇତିହାସରେ ଦେଖା ଦେଇଛି କୃଷିଯୁଗ ପରେ ଶିଳ୍ପଯୁଗ । ସମାଜ ଓ ସଭ୍ୟତା ବହୁ ରୂପାନ୍ତର ଲାଭ କରିଛି । ସମାଜ-ସମ୍ପର୍କ ଯାଇଛି ବଦଳି । ଆଜି ମାଲିକ-ମୂଲିଆ କିମ୍ବା ଉତ୍ପାଦକ-କଣାଳୀ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ପର୍କ ବଦଳରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି ଏକ ନୈର୍ବ୍ୟକ୍ତିକ ସମ୍ପର୍କ । ଅଜଣା ବଜାରରେ ହିଁ ଶ୍ରମିକର ଶ୍ରମଜାତ ଦ୍ରବ୍ୟ ବିକ୍ରି ହୁଏ, କାହା ସହିତ କାହାରି ଖୋଲା ଖୋଲି ସମ୍ପର୍କ ନାହିଁ । କୃଷି ଯୁଗର ପ୍ରାକୃତିକ ଅନ୍ଧଶକ୍ତି ଭଳି ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗର ମଣିଷ ମନରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଅନ୍ଧ ଅଦୃଷ୍ଟବାଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଔଦ୍ୟୋଗିକ ବିପ୍ଳବ ମଣିଷକୁ ବୁଦ୍ଧି ବା ପ୍ରଜ୍ଞାର ପ୍ରସାର ପାଇଁ ଯେଉଁପରି ବିଜ୍ଞ କ୍ଷେତ୍ର ଯୋଗାଇଛି, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ତାକୁ ଭୟ ଓ ବିଡ଼ମ୍ବନାର ଶିକାର ହେବା ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ବାଧ୍ୟ କରିଛି । ଆଜି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ବିଖଣ୍ଡନ ଯେପରି ବ୍ୟାପକ ଆକାର ଧାରଣ କରିଛି ତାହା ଏଥିପୂର୍ବରୁ କେବେ ହୋଇନଥିଲା ।

ପୁଞ୍ଜିତନ୍ତ୍ରର ଦାନ

ଏ ପୁଞ୍ଜିତନ୍ତ୍ରର ବିଶେଷ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଦାନ ଅଛି—ଯେଉଁଥିରେ ଏହାର ବିଶେଷ ଲକ୍ଷଣ ଗୁଡ଼ିକ ପରିସ୍ଫୁଟ ।

୧ । ବ୍ୟକ୍ତିସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ : ସମାଜରେ ବ୍ୟକ୍ତି ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧୀନତା ଚାହେଁ । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ପୁଞ୍ଜିର ଦରକାର ଥିଲା ଏହା । ପୁଞ୍ଜି ନିଜ ଗରଜରେହିଁ ଚାହେଁ ଯେ ସମାଜରେ ସମସ୍ତେ ନିଜର ଶ୍ରମଶକ୍ତି ବିକ୍ରି କରିବାର ଅଖଣ୍ଡ ସ୍ୱାଧୀନତା ପାଆନ୍ତୁ, କାରଣ

ସାମନ୍ତ-ଭୌମିକର ଦାସ ହୋଇ ରହୁଥିଲେ ଅଧିକାଂଶ ଶିଳ୍ପୀ ଓ କୃଷକମାନେ । ସାମନ୍ତ ପ୍ରଭୁର ଅନୁମତି ନ ପାଇଲେ ସେମାନେ ଅନ୍ୟର କଳ କାରଖାନାରେ କାମ କରି ପାରୁ ନଥିଲେ । ସାମନ୍ତଯୁଗର ଦାସମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱାଧୀନ ମଜଦୁରରେ ପରିଣତ କରି ନ ପାରିଲେ ପୁଞ୍ଜିଦାର ମଜଦୁର ପାଇବ ନାହିଁ । ଏହି ମତ ଗ୍ରାହ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ନିଜର ସଂପତ୍ତିର ଅଖଣ୍ଡ ଅଧିକାରୀ ବୋଲି ସ୍ୱୀକୃତ ହୁଅନ୍ତି । ବ୍ୟକ୍ତିସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟହିଁ ହୋଇଉଠେ ପୁଞ୍ଜିଦାରର ଆର୍ଥିକ ତତ୍ତ୍ୱ । Laissez-faire ବା ବ୍ୟବସାୟ-ବାଣିଜ୍ୟରେ ଅବାଧ ସ୍ୱାଧୀନତା ଏମାନଙ୍କର ଗୃହୀତ ମତ ।

୨ । ଦେଶପ୍ରେମ : ବା ପେଟ୍ରିୟଟିଜମ୍ । ଦେଶପ୍ରେମ ପୁଣି ବାଣିଜ୍ୟ ପ୍ରସାର ଉପଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପରରାଜ୍ୟଗ୍ରାସୀ (Predatory) ହୁଏ । ଔପନିବେଶିକ ଦେଶମାନଙ୍କରେ ବିଦେଶୀ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିତା ତଥା ବିଦେଶୀ ପୁଞ୍ଜିର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱରୁ ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ଲାଗି ସ୍ୱଦେଶୀ ପୁଞ୍ଜିପତିମାନେ ସ୍ୱାଧୀନତା ସଂଗ୍ରାମକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରିଥାନ୍ତି । ଭାରତବର୍ଷରେ ସ୍ୱଦେଶୀ ଆନ୍ଦୋଳନ ଭଳି ପରଦେଶୀ ଦ୍ରବ୍ୟ-ବର୍ଜନ ଆନ୍ଦୋଳନ ଏ ଦେଶର ପୁଞ୍ଜିପତିମାନଙ୍କୁ ଯଥେଷ୍ଟ ସୁହାଇଥିଲା । ସେ ଯାହାହେଉ, ଦେଶପ୍ରେମର ଯେ ଗୋଟାଏ ବୈପ୍ଳବିକ ଦିଗ ଅଛି ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

୩ । ଡେମୋକ୍ରେସି (ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର) : 'ମଣିଷର ଅଧିକାର' (Rights of Man) ଦାବୀ ନେଇ ସାମନ୍ତ ଓ ଯାଜକମାନଙ୍କର ସୁଯୋଗ ଗୁଡ଼ିକ ବଣିକ-ଧନିକମାନେ ଉଚ୍ଛେଦ କରନ୍ତି । ରାଷ୍ଟ୍ରଯନ୍ତ୍ର ଚାଳନାରେ ଏମାନେ ସକ୍ରିୟ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରଜାତନ୍ତ୍ର ବା ଡେମୋକ୍ରେସିର ଅର୍ଥ ରାଷ୍ଟ୍ର ଚକ୍ଷୁରେ ସମସ୍ତେ ସମାନ, କିନ୍ତୁ ତାର ଅର୍ଥ ନୁହେଁ ଯେ ଆର୍ଥିକ ବୈଷମ୍ୟ ବିଦୂରିତ ହେବ । ବରଂ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ମୁନାଫା, ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପତ୍ତି ସର୍ବସ୍ୱୀକୃତ ହେବା ଫଳରେ ଏହି ବୈଷମ୍ୟର ବ୍ୟବଧାନ ଆହୁରି ବଢ଼ିଯିବାକୁ ଲାଗେ । ଧନିକ ଶ୍ରେଣୀ ଜନ୍ମରୁହିଁ ନିଜ ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ସୁଯୋଗ ସୁବିଧା ପାଇଥାଏ, ଆଉ ବଞ୍ଚିତ ଶ୍ରେଣୀ, ଦରିଦ୍ର ଶ୍ରେଣୀ ଶତ ଚେଷ୍ଟା କରି ମଧ୍ୟ ଦୁଇ ଓଳି ପେଟପୂରାଇ ମୁଠେ ଖାଇବାକୁ ପାଏ ନାହିଁ । ଧନିକତନ୍ତ୍ରର ଭିତରର ଅବସ୍ଥାଟା ହେଉଛି ଏହିପରି ।

* "ସଂସ୍କୃତିର ରୂପାନ୍ତର"
୧ । Ibid

ତେବେ ଏଇ ପୁଂଜିବାଦୀ ଯୁଗ ପୂର୍ବ ଯୁଗମାନଂକ ତୁଳନାରେ ଯେ ଅଧିକ ଉନ୍ନତ, ଏଥିରେ ଅବଶ୍ୟ କାହାର ସଂଦେହ ନାଇ । ତାର କାରଣ ଯେଉଁ ସବୁ ଯନ୍ତ୍ର ପୁଂଜିବାଦ ନିଜର ସୁବିଧା ପାଇଁ ଗ୍ରହଣ କରିଚ,—ପରୋକ୍ଷଭାବରେ ଇଚ୍ଛାରେ ନୁହେ, ସେଥିରେ ମଣିଷର ମନ ପ୍ରସାରିତ ହେବାକୁ ସୁବିଧା ପାଇଚ । ପୃଥିବୀ ଆଜି ବହୁତ ନିକଟତର ହୋଇ ଯାଇଚ । ଦେଶ ବିଦେଶର ମଣିଷ ପରସ୍ପରକୁ ଚିହ୍ନିବାର— ପରସ୍ପରର ସଂଗ୍ରାମ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ରୂପ ଦେଖିବାର ଅବକାଶ ପାଇଚ । ସଂଗେ ସଂଗେ ପୁଂଜିବାଦର ଆଭ୍ୟଂତରୀଣ ସଂକଟ ମଧ୍ୟ ଦିନକୁ ଦିନ ବଢ଼ି ଚାଲିଚ । ବିଜ୍ଞାନର ଦ୍ରୁତ ଅଗ୍ରଗତି ଫଳରେ ନାନା ପ୍ରକାର ଧ୍ୱଂସକାରୀ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରର ଉଦ୍ଭାବନ ହୋଇଚ, ଏପରିକି ଗୋଟିଏ ବୋମା ଟିପିଦେଲେ ସମଗ୍ର ମଣିଷ ସଭ୍ୟତା ଏକ ମିନିଟରେ ଧ୍ୱଂସ ହୋଇଯାଇ ପାରିବ । ବଡ଼ ବଡ଼ ରାଷ୍ଟ୍ରମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱାର୍ଥର ସଂଘର୍ଷ ଓ ଭାରସାମ୍ୟ ନେଇ ଝଗଡ଼ା ଉତ୍କଟତର ହେଉଚ । ଆଜି ପୃଥିବୀ ଯେଉଁ ବୋମା-ଟିପା ସଭ୍ୟତାର ତୁଂଗ ଶିଖରରେ ପହଂଚଚ ସେଥିରେ ମଣିଷ ଚଂଦ୍ର ବିଜୟର ବିଜୟ-ଉଲ୍ଲାସ ସଂଗେ ଏକ ବାରୁଦଗଦା ଉପରେ ବସିରହିଥିବା ପରି ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଅନୁଭବ କରୁଚ ।

ପୁଂଜିବାଦର ସଂକଟ

ପୁଂଜିବାଦ ଯେ ପରିଣତ ଅବସ୍ଥାରେ ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାଦରେ ପରିଣତ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ, ଏକଥା ଲେନିନ୍ ତାଂକ "ସାମ୍ରାଜ୍ୟବାଦ" ପୁସ୍ତିକାରେ ଦେଖାଇଥିଲେ । ନାନା ଅଂତର୍ଦ୍ୱଂଦ୍ୱ, ଯଥା ଅତିଉତ୍ପାଦନ ପ୍ରଭୃତି ସଂକଟରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ପାଇଁ ଏହା ବହିର୍ଦେଶ ବଜାର ଦଖଲ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ଫଳରେ ଯୁଦ୍ଧ ଅବଶ୍ୟଂଭାବୀ ହୋଇଉଠେ । ନୂଆ ନୂଆ ପ୍ରକାର ଯଂତ୍ରପାତିର ଉଦ୍ଭାବନ, ଏବଂ ତା ଫଳରେ ବେକାର ସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି, ବ୍ୟବସାୟ ପୁଂଜିର (finance capital) ରପ୍ତାନୀ, କ୍ରମବର୍ଧମାନ ଶ୍ରେଣୀ-ସଂଗ୍ରାମ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଆଭ୍ୟଂତରୀଣ ଓ ବହିରଂଗ ସଂକଟ ପୁଂଜିତଂତ୍ରକୁ ଘେରି ରହିଚ । ପ୍ରଥମତଃ ଆଂତର୍ଜାତିକ ଜଗତରେ ପୁଂଜିତଂତ୍ରୀ ରାଷ୍ଟ୍ରଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ବଳ କଷାକଷି ଆଂତର୍ଜାତିକ ଦ୍ୱଂଦ୍ୱର ଜନ୍ମଦିଏ । ଏହାଛଡ଼ା ପୁଂଜିତଂତ୍ରୀ ଓ ସମାଜବାଦୀ ରାଷ୍ଟ୍ର ରାଷ୍ଟ୍ର ମଧ୍ୟରେ ସଂଘର୍ଷ ଓ ବିବାଦ ମଧ୍ୟ ଅଧିକ ଘନୀଭୂତ ହେଉଚ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜାତି ନିଜର ଶିଳ୍ପକୁ ଅନ୍ୟର ଶିଳ୍ପ-ଆକ୍ରମଣରୁ ବଂଚାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ଶୁଳ୍କ-ପ୍ରାଚୀରରେ ସମଗ୍ର ଦେଶକୁ ଘେରାଇ ରଖେ । ଫଳରେ

ସମସ୍ତଂକର କ୍ରୟ-ବାଣିଜ୍ୟ ବାଧାପାଏ । ଏହାହିଁ ଅଂତ ଜାତିକ ଦ୍ୱଂଦ୍ୱ ପାଇଁ ରସଦ ଯୋଗାଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପରପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ପୁଂଜିତଂତ୍ର ନିଜକୁ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରି ନ ପାରିଲେ ଏହାର ଭବିଷ୍ୟତ ଘୋର ସଂକଟାପନ୍ନ ମନେହୁଏ । ବସ୍ତୁତଃ ପୃଥିବୀର ଇତିହାସ ପଟରେ କେତେକ ପ୍ରଜାତଂତ୍ରୀ ରାଷ୍ଟ୍ରର ଯେପରି ଦ୍ରୁତ ପତନ ଘଟିଛି ଓ ଘଟୁଛି, ସେଥିରୁ ପୁଂଜିତଂତ୍ରର ଯଥେଷ୍ଟ ଶିକ୍ଷା କରିବାର ଅଛି ।

ସମାଜବାଦୀ ସମାଜ

ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ସମାଜବାଦୀ ରାଷ୍ଟ୍ରଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମେ ଦୃଢ଼ତର ହେଉଛନ୍ତି । ସମାଜବାଦୀ ଦେଶରେ ଉତ୍ପାଦନ ତଥା ବଣ୍ଟନର ଉପାୟଗୁଡ଼ିକ ରାଷ୍ଟ୍ରାୟତ୍ତ । ସମାଜବାଦୀ ସମାଜ ବେକାରୀ, ଆର୍ଥିକ ଓ ସମାଜିକ ବୈଷମ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିରୁ ବହୁ ପରିମାଣରେ ମୁକ୍ତ । ଏଇ ସମାଜବାଦୀ ରାଷ୍ଟ୍ରଗୁଡ଼ିକ ସୁସ୍ଥିର ପରିକଳ୍ପନା (Plan) ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ପାଦନ, ବଣ୍ଟନ ନିୟଂତ୍ରଣ କରିଥାଂନ୍ତି । ବ୍ୟକ୍ତିର ସମାଜିକ ନିରାପତ୍ତା ମଧ୍ୟ ରାଷ୍ଟ୍ର ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ । ଫଳରେ ଜୀବନ ଏଠାରେ ଅନେକ ନିରାପଦ ଏବଂ ବିପଦ-ମୁକ୍ତ ।

ସମାଜବାଦୀ ସମାଜରେ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ରାଷ୍ଟ୍ରଦ୍ୱାରା ନିୟଂତ୍ରିତ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ । ଲେଖକ ଓ ଶିଳ୍ପୀମାନଂକର ଅବାଧ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ତଥା ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ସ୍ୱଚ୍ଛଂଦ ପ୍ରକାଶ ଏକାୟତ୍ତ ସମାଜରେ ନାନା 'ଅଂକୁଶ' ଦ୍ୱାରା ନିୟଂତ୍ରିତ ।

ଏଇ ରାଷ୍ଟ୍ରଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷ୍ୟ "From each one according to his alibity, to each one according to his need". ଅର୍ଥାତ୍ "ଯାହାର ଯାହା ଦେବାର କ୍ଷମତା ତାହା ସେ ଦେବ ଏବଂ ବଦଳରେ ତାର ଯେତିକି ଆବଶ୍ୟକ ସେତିକି ପାଇବ ।"

ପୁଂଜିତଂତ୍ରୀ ସମାଜ ବା ତଥାକଥିତ ମୁକ୍ତ ସମାଜରେ ଲେଖକ ବା ଶିଳ୍ପୀକୁ ଅନବରତ ଆର୍ଥିକ ଅନାଟନ ଓ ଅନିଶ୍ଚିତତା ଭିତରେ ସଂଗ୍ରାମ କରିବାକୁ ପଡ଼େ, ଫଳରେ ଅଭାବ ଓ ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ମଧ୍ୟରେ ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତି-ସ୍ୱରୂପକୁ ଭଲ କରି ଚିହ୍ନିବାର ଅବକାଶ ତାକୁ ନ ମିଳନ୍ତି ମିଳେ । ଗାଁହଉ ଏଠାରେ ତାର ଅବାଧ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶର ସ୍ୱାଧୀନତା ବା କେତେ ଟିକେ ? ତାର ଜୀବନ କାଳରେ ନାନା ପ୍ରକାର ଅଦୃଶ୍ୟ ବାଧା ବଂଧନର ନିଗଡ଼ ସୃଷ୍ଟିକରି ପ୍ରଚଳିତ ସମାଜ ତାର ଗତିପଥ

ବୋଧ ନଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ଯଦିଓ ତାର ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ତାକୁ ଏକ ଜ୍ୟୋତିର୍ମଣ୍ଡଳ-ବଳୟରେ ଘେରାଇ ଦେଇ ତାକୁ ବାସ୍ତବତାଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ଦେବାକୁ ପ୍ରବଳ ଚେଷ୍ଟା କରେ । (ଲେନିନ୍) ତାର କର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ବାଆଁଗୁଣ୍ଡା କରିଥାଏ । ବିକଳ୍ପ ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ରାଷ୍ଟ୍ରାୟତ୍ତ ସମାଜରେ ତାର ନିମ୍ନତମ ବୈଷୟିକ ନିରାପତ୍ତା ସୁରକ୍ଷିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାର ଆତ୍ମିକ ସ୍ୱାଧୀନତା କେତେକାଂଶରେ ଖଣ୍ଡିତ, ଏହା ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ପୃଥିବୀର କେତେକ ରାଷ୍ଟ୍ରାୟତ୍ତ ସମାଜରେ ସେ ଦେଶର କେତେକ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସୃଜନ-ଧର୍ମୀ ସାହିତ୍ୟିକଙ୍କର ଲାଞ୍ଛନା ଓ ନିଗ୍ରହ ଏବଂ ବିଡ଼ମ୍ବନା ଏ ଦିଗରେ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ସୂଚକ ।

ଧନତାନ୍ତ୍ରିକ ସମାଜ ସୃଜନଧର୍ମୀ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଅନବରତ ଅଭାବ, ଅନାଟନ ମଧ୍ୟରେ ରଖି ତତ୍ତ୍ୱ ବାଢ଼ିଥାଏ ଯେ Necessity is the mother of invention—ଅର୍ଥାତ୍ ଅଭାବହିଁ ନୂତନ ଉଦ୍ଭାବନର ପ୍ରେରଣା-ଉତ୍ସ । ସମାଜବାଦୀ ସମାଜର ଧେୟ ହେଉଛି :—Security is the mother of invention—ଅର୍ଥାତ୍ ନିରାପତ୍ତା ହିଁ ନୂତନ ସୃଜନର ପ୍ରେରଣା-ଉତ୍ସ । ମଣିଷର ନିମ୍ନତମ ନିରାପତ୍ତା ସଂଗେ ତାର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶର ସ୍ୱାଧୀନତା ମଧ୍ୟ ମଣିଷର ଏକ ନ୍ୟାଯ୍ୟ ଦାବୀ ଏହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସମାଜ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଉଚିତ ।

ଭବିଷ୍ୟତର ସମାଜ-ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ମଣିଷ ଯେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମିକ ସ୍ୱାଧୀନତା ହାସଲ କରିବ ଏହା ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ । କାରଣ ମଣିଷ ଏପରି ଏକ ପ୍ରାଣୀ ଯିଏ ପ୍ରତି ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଆଡ଼କୁହିଁ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛି । କେଣୁ ତାର ଚରମ ଅଦୃଷ୍ଟରେ ବିଶ୍ୱାସ ରଖିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଚେତନ ବ୍ୟକ୍ତିର ଉଚିତ ।

ଇତିହାସର କାଳ-ବିଭାଗ

ମଣିଷର ଜୀବନ-ସଂଗ୍ରାମର ଉପାଦାନ (implements) ଗୁଡ଼ିକ ଦେଇ ଇତିହାସକୁ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗ, ନୂତନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗ, ପଶୁଚାରକ ଯୁଗ, ଏବଂ କୃଷି ଯୁଗ, ଶିଳ୍ପଯୁଗ ଓ ସମାଜତନ୍ତ୍ରୀ ଯୁଗ ପ୍ରଭୃତିରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଏହାର ଲକ୍ଷଣମାନ ଉପରେ କୁହାଗଲା । ମର୍ଗାନ ପ୍ରଭୃତି ସମାଜବିଜ୍ଞାନୀମାନେ ମଣିଷର ଇତିହାସକୁ ବନ୍ୟଦଶା, ବର୍ବରଦଶା ଏବଂ ସଭ୍ୟଦଶା ଏଇପରି ତିନି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମଧ୍ୟ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ମର୍ଗାନଙ୍କ ମତରେ ପୃଥିବୀ ପୃଷ୍ଠରେ ମଣିଷ ଅବସ୍ଥାନର ପରିକଳ୍ପିତ ଏକ ଲକ୍ଷ ବର୍ଷ ଭିତରୁ ପ୍ରାୟ ଅଶୀ-ପଂଚାଅଶୀ ବର୍ଷ ଧରି ରହିଥିଲା

ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜ, ଏବଂ ଅବଶିଷ୍ଟ ପନ୍ଦର କୋଡ଼ିଏ ହଜାର ବର୍ଷ ଧରି ରହିଛି ପିତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜ । ଭାରତବର୍ଷରେ ବହୁଳାଂଶରେ ମାତୃ-ପ୍ରଧାନ ସମାଜର ପ୍ରଚଳନ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧର ଅନତିପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତିଷ୍ଠି ରହିଥିଲା ବୋଲି ଆମରୁ ବୁଝାଯାଇଛି । "ମହାଭାରତ"ର ଆଦିପର୍ବରେ ଉଦ୍ଦାଳକ ଋଷିଙ୍କ ପୁତ୍ର ଶ୍ୱେତକେତୁ ମାତୃବଧ ରହିତ କରି ପିତୃବଧ ଚଳାଇଥିଲେ ବୋଲି ପାଣ୍ଡୁ କୁନ୍ତୀଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି । ଏହି ଶ୍ୱେତକେତୁ ୧୦୦୦ କଳି ବର୍ଷ ବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୧୦୨ ବେଳକୁ ଯାହା ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ୯୦୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ, ଜୀବିତ ଥିଲେ ବୋଲି କେ. ଏଲ. ଦପ୍ତରୀ ପ୍ରଭୃତି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି । ତାହାହେଲେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଯେ ଅନ୍ୟୁନ ୪୪୦୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଭାରତବର୍ଷରେ ମାତୃବଧ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଯେଉଁ ମାତୃବଧ ଏତେ ଦୀର୍ଘକାଳ ଆମ ଦେଶ ଓ ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ତାହାର ସ୍ମାରକ ଯେ ସାମାଜିକ ସ୍ମୃତି, ତଥା ପୁରାଣ ଓ ଅଡ଼ିକଥାରେ ସଂଚିତ ହୋଇ ରହିବ, ଏଥିରେ ସଂଦେହର କାରଣ କଣ ଅଛି ? ଆମର ଧାନ-ଧାରଣା ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ମଧ୍ୟରେ ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜର ନାନା ସ୍ମୃତି, ଚଳଣି ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ରୂପାନ୍ତରର ମାଧ୍ୟମରେ ବଂଚି ରହିବାହିଁ ଏକାନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ । ଆମର ଶିଳ୍ପ, ସଂସ୍କୃତି, କଳା ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହିଁର ପ୍ରତିଫଳନ କିପରି ଭାବରେ ହୋଇଛି ତାହାର ସଠିକ ଅନୁଧ୍ୟାନ ନକଲେ ସେ ସବୁର ଐତିହାସିକ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବୁଝିବା ସଂଭବ ନୁହେଁ ।

ମର୍ଗାନଙ୍କ ସୂତ୍ର ଧରି ମାର୍କସ-ଏଂଗେଲସ୍ ମଧ୍ୟ ଓ ଉନ୍ନତ ବନ୍ୟଦଶା ଏବଂ ନିମ୍ନ, ମଧ୍ୟମ ଏବଂ ଉନ୍ନତ ବର୍ବର ଦଶା ଉପରେ ନାନା ଦିଗରୁ ବହୁ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି, ମଧ୍ୟବନ୍ୟଦଶାରେ ଅଗ୍ନିର ଆବିଷ୍କାର ଏବଂ ରନ୍ଧନ କଳା ଏକ ଏକ ବିଶେଷ ଘଟଣା । ଏହି ସମୟରେ ନଦୀ ଏବଂ ଉପକୂଳ ପଥ ଧରି ମଣିଷ ପୃଥିବୀର ପ୍ରାୟ ସର୍ବତ୍ର ନୂତନ ଆବିଷ୍କାର ନିଶାରେ ଖେଳାଇ ହୋଇଯାଇଥିଲା ।

ଏଂଗେଲସ କହନ୍ତି, ଆଦି ପଥର ଯୁଗରେ ସ୍ଥୂଳ ଓ ରୁକ୍ଷ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ନିଦର୍ଶନମାନ ପୃଥିବୀର ପ୍ରାୟ ସବୁ ମହାଦେଶରେ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରୁହିଁ ମଣିଷର ବହୁ ଦେଶଗମନର ସୂଚନା ମିଳେ । ନୂତନ ଅଂଚଳମାନ ଅଧିକାର କରି ଏବଂ ଘର୍ଷଣ ଦ୍ୱାରା ଅଗ୍ନି ଜାତ କରି ମଣିଷ ନୂଆ ନୂଆ ଖାଦ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ପାରିଲା । ନାନାପ୍ରକାର ଚେରମୂଳ ବଡ଼ ବଡ଼ ଚୁଲ୍ଲୀମାନଙ୍କରେ ରନ୍ଧା ଯାଉଥିଲା, ପ୍ରାଥମିକ ଅସ୍ତ୍ର ଗଦା ଓ ବର୍ଚ୍ଛାର ଉଦ୍ଭାବନ ପରେ ଶିକାର ମାଂସ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ଯୋଗ

କରିଗଲା । କିଂତୁ ଖାଲି ଶିକାର ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ମଣିଷ ଚଳିବା କଥା ଯାହା ବହୁମାନଂକରେ ଲେଖାଯାଇଛି, ତାହା ସତ୍ୟ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ ନିୟମିତ ଶିକାର ଜୁଟିବା ଅସଂଭବ ବ୍ୟାପାର । ପରିଣାମରେ ଏକ ସମୟରେ ଖାଦ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟର ଅଭାବ ମେଂଟାଇବା ପାଇଁ ନରମାଂସଭକ୍ଷଣ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିବା କଥା ଜଣାଯାଏ ଏବଂ ଏହା ବହୁ ଦିନଯାଏ ପୃଥିବୀରେ ରହିଥିଲା । ଅଷ୍ଟ୍ରେଲିଆନ ଏବଂ ବହୁ ପଲିନେସିଆନମାନେ ଆଜି ମଧ୍ୟ ମଧ୍ୟବନ୍ୟଦଶାରେ ରହିଛଂତି ।[১]

'ଉଚ୍ଚତରବନ୍ୟଦଶା ମଧ୍ୟରେ ଧନୁ ଓ ଶରର ଉଦ୍ଭାବନ ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖ-ଯୋଗ୍ୟ କଥା । ଏହା ଫଳରେ ନିୟମିତ ଶିକାର ପାଇବା ଅଧିକ ସହଜ ହୋଇ ଉଠିଲା ।'

ଏଂଗେଲସ୍ଙ୍କ ମତରେ ଗ୍ରୀକ୍ Genea ଏବଂ ରୋମାନ ଓ ଆମେରିକାନ ଇଂଡିଆନ ଜାତିର Gentes ପ୍ରାୟ ଅନୁରୂପ ଓ ଏକାର୍ଥବ୍ୟଂଜକ । ବରଂ ଆମେରିକାନ ଅନୁଷ୍ଠାନଟି ମୌଳିକ, ଗ୍ରୀକ୍ ଏବଂ ରୋମାନ ତାର ବହୁତ ପରେ ।[২] ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜମାନେ ଆଦିମ ଗଣସମାଜ । ସେ ସମାଜ ପ୍ରାକ୍-ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ଏବଂ ସ୍ୱଭାବତ ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜ । ସେ ସମାଜ ଗଣ-ଗୋଷ୍ଠୀୟ ଏବଂ ଗୋତ୍ରଭିତ୍ତିକ । ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ବ୍ରାତ ବା ଗଣ-ସଂଘ । (ମନେହୁଏ ଏଣ୍ଡେଲ୍ସ ହେଉଛି ମର୍ଗାନ-ବର୍ଣ୍ଣିତ Phratry ।) ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ 'ବର୍ବର' ଏଇ ଗଣ-ସମାଜରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ଏଂଗେଲସଙ୍କ ମତରେ ମର୍ଗାନ ଲାଟିନ ଶବ୍ଦ gens କୁ ଗ୍ରୀକ୍ genos ର ସମର୍ଥଜ୍ଞାପକ ଶବ୍ଦ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିଛଂତି । ଏହା ଆର୍ଯ୍ୟ 'ଗଣ' ଧାତୁରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ । ଜର୍ମାନରେ—ଯେଉଁଠି ଆର୍ଯ୍ୟ 'G' ନିୟମାନୁସାରେ 'K' ହୁଏ, ଏହା Kan, ଯାହାର ମୂଳ ଅର୍ଥ ଜନ୍ମ କରିବା । ସଂସ୍କୃତ 'ଜନ', ଗଥିକ୍ Kuni, ପ୍ରାଚୀନ ନର୍ଡିକ୍ ଏବଂ ଆଂଗ୍ଲୋ-ସାକସନ୍ Kyn, ଏବଂ ଇଂରାଜୀ Kin, ଓ ମଧ୍ୟ-ଜର୍ମାନ ମାଳଭୂମି Kunnee, ଏ ସମସ୍ତ ଏକାର୍ଥ-ବୋଧକ । ଏହା ଗୋଷ୍ଠୀ ବୁଝାଏ ।[২] ଲାଟିନ gens ଏବଂ ଗ୍ରୀକ୍ genos ଏହା ମଧ୍ୟ ସୂଚିତ କରେ ଯେ 'ଗଣ' ଅଂତର୍ଗତ ସମସ୍ତେ ଏକ ଗୋତ୍ରରୁ (ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜଣେ ସମ ପୂର୍ବପୁରୁଷଂକଠାରୁ) ସମ୍ଭୂତ । ..

---

[১] Ibid

[২] 'The Origin of the Family, Private Property and the State' F, Engles, P.24

ଜୈନ 'ଆଗମ' ମାନଂକରେ କୁଳକାର' ତତ୍ତ୍ୱ

ଜୈନ 'ଆଗମ'ମାନଂକରେ 'କୁଳ' ଶବ୍ଦ ଠିକ୍ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନଂକ genea ଓ ରୋମାନମାନଂକ gentes ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ବୋଲି ଜେ. ସି. ସିକଦାର ପ୍ରମୁଖ ଜୈନ୍ୟବିଦ୍ୟାବିଶାରଦମାନେ ପ୍ରମାଣ କରିଛଂତି । ସିକଦାରଂକ ମତରେ, ଜୈନ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଂକରେ 'କୁଳ' ବା 'ଗଣ' ଗୁଡ଼ିକ ଟ୍ରାଇବ୍‌ର ଆଦ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ରୂପେ ଉଦ୍ଭୁତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ 'କୁଳ' ଜଣେ ଜଣେ ନେତା ବା 'କୁଳକାର'ଂକ ନେତୃତ୍ୱରେ ଚାଲୁଥିଲା । ଏଇ 'କୁଳକାର' ପ୍ରଥା tribal ବା gentile ପ୍ରଥାର ଅନୁରୂପ ଥିଲା । ଏଇ 'କୁଳକାର' (ଗୋଷ୍ଠୀପତି ବା ଗୋଷ୍ଠୀନେତା) 'କୁଳ' ଦ୍ୱାରା ମନୋନୀତ ହେଉଥିଲେ । ତାଂକର କାମଥିଲା 'କୁଳ' ଅଂତର୍ଗତ ସମସ୍ତଂକୁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଉତ୍ପାଦନ ପ୍ରଣାଳୀ ତଥା ଶିଳ୍ପ ପ୍ରଣାଳୀ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ଏବଂ ସେଥି ନିମଂତେ ସଂଗଠିତ କରିବା । ତାଂକର ଦୋଷୀକୁ ଦଂଡ ଦେବାର କ୍ଷମତା ମଧ୍ୟ ରହିଥିଲା । 'କୁଳ' ଅଂତର୍ଗତ ଲୋକମାନେ ଯେପରି ପରସ୍ପରକୁ ଲୁଟ୍ ନ କରିବେ, ହତ୍ୟା ନ କରିବେ, ତଦ୍ଧିର ପ୍ରତିକାର କରିବା ମଧ୍ୟ "କୁଳକାର'ର ଦାୟିତ୍ୱ ଥିଲା । [୧]

ଦିଂଗବର ଜୈନ ପରଂପରା ଅନୁଯାୟୀ ବିଭିନ୍ନ 'କୁଳ'ମାନଂକରେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ୧୪ ଜଣ 'କୁଳକାର' ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇଥିଲେ । ଯଥା :-(୧) ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି, (୨) ସନମତି, (୩) କ୍ଷେମଂକର, (୪) କ୍ଷେମଂଧର (୫) ସୀମଂକର, (୬) ସୀମାଂଧର, (୭) ବିମଳବାହନ, (୮) ଚକ୍ଷୁଷ୍ମାନ, (୯) ଯଶବାହନ, (୧୦) ଅଭିଚଂଦ୍ର, (୧୧) ଚଂଦ୍ରାଭ, (୧୨) ମରୁଦେବ (୧୩) ପ୍ରସେନଜିତ (୧୪) ନାଭି । [୨]

ଏଇ କୁଳକାରମାନେ ଯଥାକ୍ରମେ ସେମାନଂକ କୁଳକୁ ଯାହା ଯାହା ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ ତାହାର କ୍ରମପର୍ଯ୍ୟାୟ ଆଲୋଚନା କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ତାହା ମାର୍କସ-ଏଂଗେଲସ୍ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମଧ୍ୟବନ୍ୟ ଓ ଉଚ୍ଚ ବନ୍ୟ ଓ ନିମ୍ନ ବର୍ବର ଦଶାର

---

୧ । 'Jain Journal,' January 1973, 'Kulakara System of Society as Depicted in the Jain Agamas' by J. C. Sikdar

୨ । 'Tiloyapannathi' by Dr. A. N. Upadhyaya and Dr. H. L. Jain, 1943.

ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀ ସଂଗେ ପ୍ରାୟ ସମତୁଲ୍ୟ । ତ. ଛଡ଼ା ମର୍ଗାନ ଏବଂ ମାର୍କସ-ଏଂଗେଲସ ବର୍ଣ୍ଣିତ 'ଗଣ' ବା Phratry ସଂଗେ 'କୁଳ'ର ବହୁ ସାମଂଜସ୍ୟ ଏବଂ ଏକାର୍ଥକ୍ତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଥମ କୁଳକାର ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଚଂଦ୍ରର ଉଦୟ ଅସ୍ତ ସଂବଂଧରେ ଏବଂ ଦିନ ରାତି ସଂବଂଧରେ ଲୋକଂକୁ ବୁଝାଇଥିଲେ । ତାହା ବୋଧହୁଏ ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ବା ଉକ୍ତଯୁଗର କଥା । କାରଣ ସେଥିରେ ଉତ୍ପାଦନର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ଏହା ଆଦି ବନ୍ୟଦଶା ସହିତ ତୁଳନୀୟ । ଦ୍ୱିତୀୟ କୁଳକାର ସନମତି ଗ୍ରହନକ୍ଷତ୍ର ବିଷୟରେ ବୁଝାଇଥିଲେ । ତୃତୀୟ କୁଳକାର 'କ୍ଷେମଂକର' ବନ୍ୟପଶୁମାନଂକୁ କିପରି ପାଳନ କରାଯିବ, ତାହା ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ । ଚତୁର୍ଥ କୁଳକାର କ୍ଷେମଂଧର କାଠ ଓ ପଥରରୁ କିପରି ଅସ୍ତ୍ର ତିଆରି କରାଯିବ ତାହା ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ । ଏଇଠାରୁ ବୋଧହୁଏ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ଆରଂଭ ଏବଂ ଏଂଗେଲସ୍-ବର୍ଣ୍ଣିତ ବନ୍ୟଦଶାର କାଳଲକ୍ଷଣର ପ୍ରକାଶ ।

ପଂଚମ କୁଳକାର ସୀମାଂକର ବୃଷ୍ଟି ଓ ବନ୍ୟାରେ ଧ୍ୱସ୍ତ କଳ୍ପବୃକ୍ଷମାନଂକର ଅବଶିଷ୍ଟ କିପରି ଅଧିବାସୀମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ସୁଷମ ବଂଟନ ହେବ ତାହାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ ଏବଂ ଜମିର ଇଲକା ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରି ସେମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ କଳହ ନିବାରଣ କରିଥିଲେ । ସପ୍ତମ କୁଳକାର ସୀମାଂଧର କଳ୍ପବୃକ୍ଷ ଅଭାବ ଯୋଗୁ ଖାଦ୍ୟ ଅନାଟନ ଦୂରୀକରଣାର୍ଥେ ଅଧିବାସୀମାନଂକୁ ଜମିରେ କିଛି କିଛି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅଧିକାର ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଂକୁ କଳହରୁ ନିବୃତ୍ତ କରିଥିଲେ । ଏଠାରୁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପତ୍ତି ବା ସଂପତ୍ତିର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ମାଲିକାନା ସଂବଂଧରେ ସାକ୍ଷ୍ୟ ମିଳେ । ସପ୍ତମ କୁଳକାର ବିମଳବାହନ ଗୃହପାଳିତ ପଶୁମାନଂକୁ କିପରି କାମରେ ଲଗାଇବାକୁ ହୁଏ ସେ ବିଷୟରେ ତାଲିମ ଦେଇଥିଲେ । ଅଷ୍ଟମ କୁଳକାର ଚକ୍ଷୁଷ୍ମାନଂକ ସମୟରେ ଯମଜ ଭ୍ରାତା-ଭଗ୍ନୀ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଂକ ପିତାମାତା ମୃତ୍ୟୁ ମୁହଁରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପରିବାର ପରିଚିତ ରୂପରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଛି । ନବମ କୁଳକାର ଯଶବନ୍ ପିଲାଙ୍କୁ ନିଜର ବୋଲି ଭାବି ଯତ୍ନ କରିବାକୁ ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପରିବାର ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୋଇଛି ଏବଂ ମାତୃବଂଶ-ପ୍ରଚଳିତ ସମାଜ-ବ୍ୟବସ୍ଥା ସ୍ଥାନରେ ପିତୃବଂଶର ପ୍ରାଥମିକ ପ୍ରକାଶ ଘଟିଛି ।

ଦଶମ କୁଳକାର ଅଭିଚଂଦ୍ର ଲୋକମାନଂକୁ ନିଜନିଜ ପୁଅ ଝିଅଂକ ସଂଗେ ଖେଳିବାର ଦେଖିଥିଲେ । ସେ ପ୍ରଥମେ ନିଜ ପୁଅ ଝିଅଂକ ସଂଗେ ଚଂଦ୍ର ଆଲୁଅରେ

କ୍ରୀଡ଼ା କରିଥିବାରୁ ଅଭିଚଂଦ୍ର ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏଥିରୁ ପରିବାରରେ ପିତାର ପରିଚୟ ସୁନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହେବାର ପ୍ରଥମ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜରେ ପିତା ଥିଲା ଅଜ୍ଞାତ ଏବଂ ପରିବାର ବୋଲି କିଛି ନଥିଲା । ଏକାଦଶ କୁଳକାର ଚଂଦ୍ରାଭଂକ ସମୟରେ ସଂତାନ ସନ୍ତତିମାନଂକୁ ଅତ୍ୟଂତ ଯତ୍ନ ଓ ଆଦର ସହିତ ଲାଳନ ପାଳନ କରାଯାଉଥିଲା ।

ଦ୍ୱାଦଶ କୁଳକାର ମରୁଦେବ ଅବଶିଷ୍ଟ କଳ୍ପବୃକ୍ଷମାନଂକୁ ସମାଜର ଅଧୀନକୁ ଆଣିଥିଲେ ବା ସେଗୁଡ଼ିକର ପୁନର୍ଜାତୀୟକରଣ କରିଥିଲେ । ସେ ଡଂଗା ଓ ଭେଳା ଉଦ୍‌ଭାବନ କରିଥିଲେ । ତ୍ରୟୋଦଶ କୁଳକାର ପ୍ରସେନଜିତ୍ ଜରାୟୁବିଦ୍ୟା (embryology) ଲୋକଂକୁ ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ କୁଳକାର ନାଭି ନବଜାତକମାନଂକର ନାଭିଛେଦନ ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ, ତେଣୁ ସେ 'ନାଭି' ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହେଲେ ।

ନାଭିଂକ ସମୟରେ ଅବଶିଷ୍ଟ ଥିବା କଳ୍ପବୃକ୍ଷମାନ ବୃଷ୍ଟି, ବନ୍ୟାରେ ଧ୍ୱଂସ ପାଇ ଯାଇଥିଲା । ଫଳରେ 'କୁଳ'ରେ ଉତ୍କଟ ଖାଦ୍ୟ ସଂକଟ ଦେଖାଯାଇଥିଲା । କିଂତୁ ପୃଥିବୀ ବହୁ ଶସ୍ୟ ଓ ଫଳମୂଳ ଧାରଣ କରିଥିଲା । ଲୋକେ ଏଥିରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ନାଭିଂକୁ ପଚାରିବାରେ ନାଭି କହିଥିଲେ ଯେ ଭୋଗଭୂମି ମୃତ, କର୍ମଭୂମିର ଜନ୍ମ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ସେମାନଂକୁ ଏଣିକି କଠିନ ପରିଶ୍ରମ କରି ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ ପାଇଁ ଖାଦ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ ଓ ସଂଗ୍ରହ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ :—

"Kammbhumi bhuruh samajaya etc"—Prakrit Mahapuran, S. II, 14. P. 30

ସେ ମଧ୍ୟ ଲୋକଂକୁ ବୁଝାଇଥିଲେ ଯେ କଳ୍ପବୃକ୍ଷ ଲୋପରେ କ୍ରଂଦନ କରିବା ଅନୁଚିତ । (ସଂସ୍କୃତ ମହାପୁରାଣ, ୪. ୧୮୪. ପୃ ୭୨) ଏଥିରୁ ସୂଚିତ ହୁଏ ଯେ ପ୍ରଥମେ ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରକୃତିଦେଉ ଫଳମୂଳ ଖାଇ ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ କରୁଥିବା ଅବସ୍ଥାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟି ପ୍ରାଥମିକ କୃଷିର ପ୍ରଚଳନ ହୋଇଛି । ସେ ଲୋକଂକୁ ବୁଝାଇଥିଲେ ଯେ ମେଘ ଏବଂ ବୃଷ୍ଟିର ଦାକ୍ଷିଣ୍ୟରୁ ପୃଥିବୀ ବହୁବିଧ ଶସ୍ୟର ଜନ୍ମଦାତ୍ରୀ ହୋଇଛି । ନାଭି ମଧ୍ୟ ଅଗ୍ନି, ରଂଧନବିଦ୍ୟା ଏବଂ ବସ୍ତ୍ରବୟନକଳା ଲୋକଂକ ମଂଗଳାର୍ଥେ ଉଦ୍‌ଭାବନ କରିଥିବା କଥା "ପ୍ରାକୃତ ମହାପୁରାଣ"ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ।

"datta—Kanakamdana sihisamdhukkanaim paya-navihanaim bhaviyam,

kappasasutta pariyaddanaim padaparimmaim daviyam."
—Prakrit Mahapurana, S. 11. 14. P. 30

କୁଳକାର ପ୍ରଥାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପଶୁପାଳନ, ବୃକ୍ଷରୋପଣ, ମୃତ୍ତିପାତ୍ର ନିର୍ମାଣ ଏବଂ ଲୁହାପଥର ଗଳେଇ ଆଦି ଘଟିଥିଲା ।

କାର୍ଲ୍ ମାର୍କସ କହନ୍ତି, କୃଷି ପ୍ରଚଳନର ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ, ଏବଂ ଧାତୁନିର୍ମିତ କୁରାଢ଼ି, ଲଙ୍ଗଳ, ବ୍ରୋଞ୍ଜ ଏବଂ ଲୁହାର ବର୍ଗ ଫଳକ, ତୀର ପ୍ରଭୃତିର ଉଦ୍ଭାବନର ବହୁ ପରେ ପଶୁପାଳନ (domestication of animal) ଉଦ୍ଭାବିତ ହୋଇଥିଲା । * ଏଂଗେଲସ କହନ୍ତି, "ନିମ୍ନବର୍ବର ଅବସ୍ଥାରେ ମୃତ୍ତିପାତ୍ର ନିର୍ମାଣ ହୋଇଥିଲା । ବର୍ବରଦଶାର ପ୍ରଧାନ ଚରିତ୍ର ହେଲା, ପଶୁଙ୍କୁ ପୋଷା ମନାଇବା ଏବଂ ବୃକ୍ଷରୁଷ । ଏଂଗେଲସ୍ ପୁଣି ମଧ୍ୟ କହୁଛନ୍ତି, "ପ୍ରାଚ୍ୟ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ପଶୁଙ୍କୁ ପୋଷା ମନାଇବା ଏବଂ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟରେ ଖାଦ୍ୟୋପଯୋଗୀ ଉଦ୍ଭିଦ ରୋପଣ ବା ରୁଷ କରିବା ମଧ୍ୟବର୍ବର-ଦଶାରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଉଚ୍ଚର ବର୍ବରଦଶା ଲୌହପିଣ୍ଡ ତରଳାଇବାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଏଇ ଅବସ୍ଥାରୁ ଲିପିର ପ୍ରଚଳନ ପରେ ମନୁଷ୍ୟ ସଭ୍ୟତା ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶ କରେ ।"

ଜୈନ "ଜମ୍ବୁଦ୍ୱୀପ ପ୍ରଜ୍ଞପ୍ତି" ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପଞ୍ଚମ କୁଳକାର ଋଷଭଦେବ ପ୍ରଥମେ ଖଣ୍ଡା ଉଦ୍ଭାବନ କରିଥିଲେ । ଲୌହପିଣ୍ଡକୁ ତରଳାଇ ସେ ଏହା ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରଥମ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ମଧ୍ୟ ସେ ଉଦ୍ଭାବନ କରିଥିଲେ । ଅତଏବ ନାଭି ଏବଂ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଋଷଭଦେବଙ୍କ ସମୟରୁହିଁ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବା ସମ୍ଭବ ।

ମର୍ଗନ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ମନୁଷ୍ୟ ଇତିହାସର କାଳବିଭାଗ (periodisations) ଏଂଗେଲସ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପ୍ରକାରେ କରିଛନ୍ତି :—

> " Savagery—the period in which the appropriation of natural products, ready for use, predominated: the things produced by man were in the main, instruments that facilitated this appropriation. Barbarism—the period in which knowledge of cattle breeding and land cultivation was acquired, in which methods of increasing the productivity of nature through human activity were learnt.

---

*'Fundamentals of Marxism' ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ଏବଂ ଏଂଗେଲସଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ 'Origin of the Family……' ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

Civilization—the period in which knowledge cf the further working up of natural products, of industry proper and of art was acquired"*

ଅର୍ଥାତ୍ 'ବନ୍ୟଦଶାରେ ମନୁଷ୍ୟ ମୁଖ୍ୟତ ପ୍ରକୃତିଦତ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲା । ମଣିଷ ଯାହା ତିଆରି କରିଥିଲା, ତାହା କେବଳ ସେଇ ସବୁ ପ୍ରାକୃତିକ ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ସଂଗ୍ରହ କରିବା ପାଇଁ କିଛି କିଛି ହତିଆର ଛଡ଼ା ବେଶୀ କିଛି ନୁହେଁ । ବର୍ବର ଅବସ୍ଥା :—ଏଇ ସମୟରେ ପଶୁପାଳନ ଓ ଜମିଚାଷ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରକୃତିର ଉତ୍ପାଦିକା ଶକ୍ତି ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ମନୁଷ୍ୟ ନିଜ କର୍ମତତ୍ପରତା ବଳରେ ପ୍ରାକୃତିକ ସମ୍ପଦର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସାଧନକରେ । ସଭ୍ୟତା :—ଏଇ ସମୟରେ ପ୍ରକୃତିର ଉତ୍ପାଦନ ଶକ୍ତି ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ଶିଳ୍ପ ଓ କଳାର ବିକାଶ ଘଟେ ।

ଜୈନ ଆଗମମାନଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ କୁଳକାରବାଦରେ ଉତ୍ପାଦନର କ୍ରମବିକାଶର ଧାରା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଫଳିତ । 'ଭୋଗଭୂମି' ପୃଥିବୀ କିପରି କ୍ରମପର୍ଯ୍ୟାୟରେ 'କର୍ମଭୂମି'ରେ ପରିଣତ ହେଲା, ଏବଂ ମଣିଷର ଜୀବନ ନିର୍ବାହରେ ବିଶ୍ୱ ପ୍ରକୃତି ଉପରି ମଣିଷର ଉଦ୍ୟମରେ ଅଧିକ ଉତ୍ପାଦିକାଶକ୍ତି-ସମ୍ପନ୍ନ ହେଲା, ତାହିର କ୍ରମପରିଣାମର ସୂଚନ ସେଥିରୁ ମିଳେ ।

ଯୁଗ-ପ୍ରକରଣ

ହିନ୍ଦୁ ଶାସ୍ତ୍ର-ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଯୁଗ-ପ୍ରକରଣର ବହୁ ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସମୟକୁ ଚାରି ଯୁଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଥିଲେ । ଯଥା କଳି, ଦ୍ୱାପର, ତ୍ରେତା, କ୍ରେତା । ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଏଇ ଯୁଗ-ପ୍ରକରଣରୁ ମଣିଷର ଉତ୍ପାଦନ-ସମ୍ପର୍କର ବହୁ ସଙ୍କେତ ମିଳେ ।

ଋଗ୍‌ବେଦର—'ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏଇ ଚାରିଯୁଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି :

କଳି ଶାୟିତ ।
ଦ୍ୱାପର ଧୀର ମନ୍ଥର ଗତିରେ ଚଳମାନ ।
ତ୍ରେତା ଦଣ୍ଡାୟମାନ ।
କ୍ରେତା ଭ୍ରାମ୍ୟମାଣ ।

"କଳିଃ ଶୟାନୋ ଭବତି ସଞ୍ଜିହାନସ୍ତୁ ଦ୍ୱାପରଃ ।
ଉତ୍ତିଷ୍ଠନ୍ତ୍ରେତା ଭବତି କୃତଂ ସଂପଦ୍ୟତେ ଚରନ୍ ।।"

ତ୍ରେତା ଯୁଗରେ ଆଦିମ ଶିକାରଜୀବୀ ଯାଯାବର ମଣିଷର ସୂଚନା ମିଳେ । ଶିକାରଜୀବୀ ମଣିଷ କାଠ ପଥରର ସ୍ଥୂଳ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ନେଇ ଏଣେତେଣେ ବୁଲୁଥିଲା । ଏଇ ଦଶାକୁ ବନ୍ୟଦଶା କୁହାଯାଏ । ଏହାପରେ ମଣିଷ ଧନୁଶର ଇତ୍ୟାଦି ଉଦ୍ଭାବନ କରେ, ଅଗ୍ନି ଆବିଷ୍କାର କରେ ଏବଂ ବନ୍ୟ ପଶୁମାନଂକୁ ପୋଷାମନାଏ । ପ୍ରାଥମିକ କୃଷି ମଧ୍ୟ ଆରଂଭ ହୁଏ । ଜୀବନ କିଛିଏ ସ୍ଥିର ହୁଏ—ଯଦିଓ ଖୁବ୍ ସୁସ୍ଥିର ନୁହେ । ତେଣୁ ତ୍ରେତାକୁ ଦଂଡାୟମାନ ଅବସ୍ଥାରେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ତ୍ରେତାକୁ 'ବର୍ବର' ଅବସ୍ଥା କୁହାଯାଇ ପାରେ । ତା'ପରଠାରୁ ମଣିଷର ପ୍ରଗତି ଦ୍ରୁତତର ହୁଏ । ଧାତୁ ନିର୍ମିତ ଅସ୍ତ୍ରମାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ, ଲୁହାର କୁରାଢ଼ି, ଲଂଗଳ ଇତ୍ୟାଦିର ପ୍ରଚଳନ ହୁଏ ଏବଂ କୃଷି ଉନ୍ନତତର ହୁଏ । ଜନସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଦ୍ରୁତ ବଢ଼ି ଚାଲେ, ଫଳରେ ମଣିଷ ଦୂର ଦୂରାଂତର ଯାଇ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟହୁଏ । ଜୀବନ ଅନେକଟା ସୁସ୍ଥିର ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ଣ ସ୍ଥିରତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇନଥାଏ । ଶେଷରେ ଯଂତ୍ରପାତିର ଦ୍ରୁତ ବିକାଶ, ହସ୍ତଶିଳ୍ପର ପ୍ରସାର, ସହର, ଜନପଦ ଗ୍ରାମମାନଂକର ପ୍ରଭାବ, ପୌର ସଂସ୍କୃତିର ବିକାଶ ଏବଂ ମଣିଷର ଉତ୍ପାଦନ ତଥା ସାମାଜିକ ସଂପର୍କରେ ବୈପ୍ଳବିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ କଳିର ଆବିର୍ଭାବ ।

ମହାଭାରତ ଶାଂତି ପର୍ବରେ (୨୦୭-୩୭, ୩୮, ୩୯) ଚାରିଯୁଗର ବର୍ଣନା ସଂଗେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯୁଗର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, ଚରିତ୍ର ଏବଂ ତାତ୍କାଳିକ ସମାଜ-ସଂପର୍କ ଏବଂ ଯୌନ-ସଂପର୍କ ସଂବଂଧରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନାମାନ ଦିଆଯାଇଛି । ବୈଦିକ ପରଂପରା ଅନୁଯାୟୀ ଅଗ୍ନି ଆବିଷ୍କୃତ ହେବାପରେ ଏବଂ ମଣିଷ ପଶୁପାଳନ ତଥା ବସତି ସ୍ଥାପନ କଲା ପରେ ବ୍ରହ୍ମା ତାଙ୍କୁ ଯଜ୍ଞ ଦାନ କରିଥିଲେ, ତ୍ରେତା ଯୁଗରେ ।

> "ତ୍ରେତାଯୁଗେ ବିଧିସ୍ତୁ ଏଷ ଯଜ୍ଞନାମ୍—ନ କୃତଯୁଗେ(ମହାଭାରତ,ଶାଂତିପର୍ବ)
> "ତ୍ରେତାଦୌ ଯଜ୍ଞଃ" । (ମହାଭାରତ, ଶାଂତିପର୍ବ, ୨୨୪-୧୪)

ଆର୍ଯ ମାନବ ମହାକାଳକୁ ଯୁଗ, ମନ୍ୱଂତର ଇତ୍ୟାଦିରେ ବିଭକ୍ତ କରିବା ଜାଣିଥିଲା । ତାର ବିଭିନ୍ନ ମାନସ-କୃତିରେ ସେ ସବୁର ପରିଚୟ ମିଳେ ।

॥ ତୃତୀୟ ଅଧିକରଣ ॥

ଗଣ-ସଂଘ

ପାଣିନି ଓ କୌଟଲ୍ୟ କେତେକ ଗଣର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ପାଣିନି (ଖ୍ରୀ: ପୂ: ୬୦୦) ଏଗୁଡ଼ିକୁ 'ଗଣ ସଂଘ' ରୂପେ ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । କେତେକଂକୁ ସେ 'ଆୟୁଧଜୀବୀ ସଂଘ' ରୂପେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି । ପରେ କୌଟଲ୍ୟ (ଖ୍ରୀ: ପୂ ୩୦୦) ଏମାନଂକୁ 'ଅସ୍ତ୍ରୋପଜୀବୀ' ବୋଲି ନିଜ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଏଇ ଗଣଗୁଡ଼ିକର ଶସ୍ତ୍ର ବ୍ୟବସ୍ଥାର ବୃତ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୂଚନା ମିଳେ । କୌଟଲ୍ୟଂକ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ 'ବୈରାଜ୍ୟ ଗଣ'ର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ସେମାନଂକ ସମାଜରେ 'ମୋର' ଓ 'ତୋର' ଭେଦଭାବ ନଥିଲା ।*

ଗଣଗୁଡ଼ିକ ସ୍ୱୟଂଶାସିତ ସଶସ୍ତ୍ର ସଂଗଠନ ଥିଲା । ସମସ୍ତେ ଗଣମତ ମାନି ଚଳୁଥିଲେ ଏବଂ ସାମୂହିକ ଦାୟିତ୍ୱ ପାଳନ କରୁଥିଲେ । କେହି ଗଣ ଆଇନ ଭଂଗ କଲେ ଗଣମତଦ୍ୱାରା ଦଂଡନୀୟ ହେଉଥିଲା । ସବୁଠାରୁ ଗୁରୁତର ଅପରାଧ ଥିଲା ଗଣ-ଅଂତର୍ଗତ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବଧ ବା ଜ୍ଞାତି ହତ୍ୟା । ହତ୍ୟାକାରୀକୁ ସାଧାରଣତ ଗଣରୁ ନିର୍ବାସିତ କରାଯାଉଥିଲା । ଗଣ କୌଣସି ଆଂଚଳିକ ସୀମା ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନଥିଲା । ଏହା ମୂଳତ ଥିଲା ଜ୍ଞାତି-ଭିତ୍ତିକ ବା ରକ୍ତସମ୍ପର୍କୀୟ ମାନଂକର ଏକ ସଂଗଠନ । ମୋଟ ଉପରେ ଏହା ରାଜ୍ୟ ବା ରାଷ୍ଟ୍ର କହିଲେ ଯାହା ବୁଝାଏ, ତାହା ନଥିଲା । ରାଜା ମଧ୍ୟ ନଥିଲେ । ଗଣପତି ବା ଗଣ-ପରିଚାଳକମାନେ ଲୋକମାନଂକ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଚିତ ହେଉଥିଲେ ।

ଆହୁରି ପଛକୁ ଗଲେ ମହାଭାରତରେ ଏଇ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଯଥେଷ୍ଟ ସୂଚନା ମିଳେ । ପିତାମହ ଭୀଷ୍ମଂକୁ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପାଂଡବ ରାଜପଦର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ସଂବଂଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିଥିଲେ :—"ଜଣେ ସାମାନ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ—ଯିଏକି ଠିକ୍ ଅନ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟଂକ ସଦୃଶ,—ଯିଏ ଅନ୍ୟମାନଂକ ପରି ଚକ୍ଷୁ ଓ ହସ୍ତ ପାଇଛି ଏବଂ ମରଣଶୀଳ, ସେ

---

* ବୈରାଜ୍ୟଂ ତୁ ଜୀବତଃ ପରସ୍ୟାଚ୍ଛିଦ୍ୟ 'ନ ଏତନ୍ମମ' ଇତି ମନ୍ୟମାନଃ, କର୍ଷୟତି, ଅପବାହୟତି, ପଣ୍ୟଂ ବା କରୋତି ବିରକ୍ତଂ ବା ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ଅପଗଚ୍ଛତି ଇତି ।—ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର—୭-୨

କୌଟଲ୍ୟଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ 'ଚଣକ', ତେଣୁ ତାଂକୁ ଚାଣକ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ସେ କୁଟଲ୍ୟ ଗୋତ୍ରରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବାରୁ କୌଟଲ୍ୟ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । 'କୌଟଲ୍ୟ' ଲେଖିବା ଅଶୁଦ୍ଧ । (ବିଷ୍ଣୁଗୁପ୍ତ)

କିପରି ରାଜା ହୋଇ ତା'ଠାରୁ ଅଧିକ ବୁଦ୍ଧିମାନ ଏବଂ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ମନୁଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଶାସନ କରେ ?"** ଉତ୍ତରରେ ଭୀଷ୍ମ ପିତାମହ ରାଜାମାନଙ୍କର କିପରି ସୃଷ୍ଟି ହେଲା, ସେ ବିଷୟରେ ସେ ଯାହା ଜାଣିଥିଲେ ତାହା କହିଥିଲେ । ତାଙ୍କ କଥାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏପରି ଏକ ସମୟ ଥିଲା ଯେତେବେଳେ 'ରାଜନ' (ଯାହାର ଅର୍ଥ ରାଷ୍ଟ୍ର) ନଥିଲେ । 'କୃତଯୁଗରେ ରାଜ୍ୟ ନଥିଲା କି ରାଜା ନଥିଲେ, ଦଣ୍ଡଦାତା ନଥିଲେ କି ଦଣ୍ଡିତ ବ୍ୟକ୍ତି ନଥିଲେ । ରାଷ୍ଟ୍ର ନଥିଲା କି ଶୋଷଣ ନଥିଲା । ବଂଶବାର ଧର୍ମରେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ।'[୧]

ଗଣଗୁଡ଼ିକର କିପରି ଅବସାନ ଘଟିଲା, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଭୀଷ୍ମଦେବ କହିଛନ୍ତି:—"ଗୃହବିବାଦ, ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିତା, ଏବଂ ସଂପତ୍ତି ଲୋଭ ଯୋଗୁ ଐକ୍ୟନଷ୍ଟ ହୋଇ ଗଣଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମେ ଲୋପ ପାଇଗଲା । 'ଗଣଗୁଡ଼ିକ ଭାଙ୍ଗିଯିବାର ବଡ଼ କାରଣ ହେଉଛି, ଜ୍ଞାତିମାନଙ୍କୁ ଅସ୍ୱୀକାର ଏବଂ ରକ୍ତ-ସଂପର୍କକୁ ଭୁଲିଯିବା ।' ଗଣଅନ୍ତର୍ଗତ ସମସ୍ତେ 'ଜାତି ଓ ଗୋତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସମାନ ଥିଲେ ଏବଂ ଏହାହିଁ ଥିଲା ସେମାନଙ୍କ ପାରସ୍ପରିକ ସଂପର୍କର ମୂଳଭିତ୍ତି ।' ମହାଭାରତ ଶାନ୍ତିପର୍ବ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

"ଶ୍ରୟନ୍ତେ ହି ପୁରାଣେଷୁ ପ୍ରଜା ଧିଗ୍‌ଦଣ୍ଡ ଶାସନାଃ । ୭୦୦-୮

ପାଲ୍ୟମାନାସ୍ତଥାନ୍ୟୋନ୍ୟମ୍ । ପରସ୍ପରମ୍ ଭବସ୍ୟନ୍ତଃ

ପୁରା ଧିଗ୍‌ଦଣ୍ଡ ଏବାସୀଦ୍—ବଧଦଣ୍ଡୋଽଦ୍ୟ ବର୍ତ୍ତତେ । ୨୬୭-୧୯

ସଂହତ୍ୟା ଧର୍ମ ଧରତାଂ ପୁରାସୀତ୍ ସୁଖମେବ ତତ୍

ତେଷାଂ ନାସୀଦ୍ଧି ଧାନତଷ୍ୟଂ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତଂ କଥଂଚନ । ଶାନ୍ତି, ୨୬୭-୧୨

ଜାତ୍ୟା ଚ ସଦୃଶାଃ ସର୍ବେ କୁଲେନ ସଦୃଶାସ୍ତଥା । ଶାନ୍ତି, ୧୦୭-୩୧

ରାଜାହୀନ ରାଷ୍ଟ୍ରକୁ 'ଅରାଜକ' କୁହାଯାଉଥିଲା । ଏଥିରେ କାହାର ସଂପତ୍ତି ଉପରେ ଅଧିକାର ନଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । "ନ ହି ବଭେଷୁ ପ୍ରଭୁତ୍ୱଂ

**ସମାନ ଜନ୍ମମରଣଃ ସମଃ ସର୍ବୈର୍ନୈବନ୍ତୃଣାମ୍

ବିଶିଷ୍ଟ ବୁଦ୍ଧିନ୍ ଶୁରାଂଶ୍ଚ କଥମେକୋଧିତିଷ୍ଠତି ॥

ମହାଭାରତ : ଶାନ୍ତିପର୍ବ-୫୮-୮

୧ । ନୈବ ରାଜ୍ୟଂ ନ ରାଜାଽସୀନ୍ନ ନ ଦଣ୍ଡୌ ନ ଦଣ୍ଡକଃ

ଧର୍ମେଣୈବ ପ୍ରଜାଃ ସର୍ବା ରକ୍ଷନ୍ତିସ୍ମ ପରସ୍ପରମ୍ । ଶାନ୍ତିପର୍ବ—୫୮—୧୪

କସ୍ୟଶ୍ଚିଦ୍ଧା ।' (ଶାଂତି—୪୭-୩୬) । ମହାଭାରତରେ ଦେଖୁଁ 'ଅରାଜକ' ନାମକ ଏକ ଗଣସଂଘର ଲୋକମାନେ ପରସ୍ପରକୁ ଧ୍ୱଂସ କରି କ୍ଷୟ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ । ଶେଷରେ ସେମାନେ ପିତାମହ ବ୍ରହ୍ମାଂକର ଉପଦେଶ ଲୋଡ଼ିଲେ । ବ୍ରହ୍ମା ତାଂକୁ ଏକ ରାଜା ନିର୍ବାଚନ କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଲେ ।

ଗଣସଂଘ ଓ ଗଣ-ଗୋଷ୍ଠର ସ୍ୱରୂପ

ଗଣସଂଘ ବା ଗଣଗୋତ୍ରଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱରୂପ କ'ଣ ଥିଲା ଏବଂ ସେଥିରେ ସାମାଜିକ ଚେତନା ଏବଂ ସେଥିରୁ ସଂଭୂତ ମୂଲ୍ୟବୋଧ କିପରି ଥିଲା, ସେ ବିଷୟରେ ଏସ. ଏ. ଡାଂଗେ ତାଂକ ପ୍ରଣୀତ "India—From Primitive Communism to Slavery' ପୁସ୍ତକରେ ବିଶେଷ ଆଲୋକପାତ କରିଛଂତି । ଅଥର୍ବ ବେଦରେ ଗଣ-ସଂଘର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଆଦିମ ସାମ୍ୟବାଦ ସଂବଂଧରେ ସୂଚନା ମିଳେ ।

"ଜ୍ୟାୟସ୍ୱ ସ୍ୱଂତଶ୍ଚିତିନୋ ମାବି ୟୌଷ୍ଟ ସଂରାଧୟଂତଃ ମଧୁରାଶ୍ଚରଂତଃ
ଅନ୍ୟୋଅନ୍ୟସ୍ମୈ ବଲ୍‌ଗୁ ବଦଂତ ଏବ ସଧ୍ରୀଚନାନ୍ୟ ଯଂମନସସ୍କୃଣୋମି ।
ସମାନି ପ୍ରପା ସହବୋଽନ୍ନଭାଗଃ ସମାନେ ୟୋକ୍ତ୍ରେ ସହବୋ ୟୁନଜ୍ମି ।
(ଅଥର୍ବ—୩-୩୦-୫-୬)

ଏହାର ବ୍ଲୁମଫିଲ୍ଡ୍ କୃତ ଇଂରାଜି ଅନୁବାଦ:—

"...Do ye come here co-operating, going along the same wagon pole, speakings agreeably to one another ! ..... Identical shall be your drink, in common shall be your sha-e of food. I yoke you together in the same traces..."

('ତୁମେ ସମସ୍ତେ ସହଯୋଗ ସୂତ୍ରରେ ଏଠାକୁ ଆଗମନ କର ଏବଂ ସମାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନେଇ ଯାଅ । ତୁମେ ସମାନ ପାନୀୟ (ସୁରା) ଗ୍ରହଣ କର ଏବଂ, ଏକତ୍ର ସମାନ ଅନ୍ନଭାଗ ନିଅ । ମୁଁ ତୁମକୁ ଏକତ୍ୱ-ସୂତ୍ରରେ ବଂଧନ କରୁଛି' ।)

ଏଠାରେ ଭୋଜନ (common meals) ସାମାଜିକ ପଂକ୍ତିଭୋଜନ ବା ଗଣଭୋଜ ନୁହେଁ । ଏହାହିଁ ଥିଲା ଗଣଜୀବନର ଅଂଶ । ଶ୍ରୀ ଡାଂଗେଂକ ମତରେ ବୈଦିକ ଯଜ୍ଞ-ସମାଜର ଆଦିପର୍ବରେ 'ସତ୍ର'ଯଜ୍ଞ ସାମୂହିକ ଉତ୍ପାଦନକୁହିଁ ବୁଝାଏ । ଏଠାରେ ସାମାଜିକ ଶ୍ରମର ପ୍ରତୀକ-ରୂପ ଯଜ୍ଞ—ଯଜ୍ଞଫଳ ସାମୂହିକ ଭାବରେ ଏବଂ ସମାନ ଭାବରେ ସମସ୍ତଂକ ମଧ୍ୟରେ ବିତରିତ ହେଉଥିଲା—ଯାହା 'ସମାଖ୍ୟା' ବିଧିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ, ଯଦିଚ ଯଜ୍ଞ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ପରିଣତ ହୁଏ—ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷ 'ଯଜମାନ' ହୁଅଂତି । ସତ୍ର ଯଜ୍ଞରେ କେବଳ

ସମଗୋତ୍ରୀୟ ବା ସମାନ ରକ୍ତ-ସଂପର୍କ ଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିମାନେହିଁ ଅଂଶଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ । ଏହି ସତ୍ର-ଯଜ୍ଞରେ ତାତ୍କାଳିକ ଗଣସମାଜର ଦୈନଂଦିନ ଶ୍ରମ-ବିଭାଗ ପ୍ରତିଫଳିତ ।

ଯଜ୍ଞର ସାମୂହିକ ରୂପ

ଏହି ଯଜ୍ଞର ପ୍ରଧାନ ଅଂଗ ଅଗ୍ନିଷ୍ଟୋମ, ସୋମଯାଗ, ଏବଂ ଷଡ଼ାଂଗ କ୍ରତୁ ଓ ଦେବସତ୍ର । ଅଗ୍ନି ହିଁ ଥିଲା ସମାଜର ପ୍ରଧାନ ସହାୟକ, ଖାଲି ଖାଦ୍ୟ ପାଇଁ ନୁହେଁ, ଉତ୍ପାଦନ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ । ତେଣୁ ଅଗ୍ନି ନିମଂତେ ସମିଧ ଓ ଘୃତାଦି ସଂଗ୍ରହ ଥିଲା ଏକ ବଡ଼କାମ । କୋଠ ରଂଧାଗୃହରେ ଜାଳେଣି କାଠ ଓ ଘିଅ ରଖା ଯାଉଥିଲା । ଖାଦ୍ୟ ଉପକରଣ ଯଥା ଶସ୍ୟ ଆଦି ଖାଦ୍ୟର ସାମୂହିକ ବିତରଣ ପାଇଁ ରଖାଯାଉଥିଲା । ଏହାର ନାମ ଥିଲା ହବନ—ଏହାହିଁ ଥିଲା (Community kitchen) । ଏହାହିଁ ଅଗ୍ନିଷ୍ଟୋମ । ତା'ପରେ କୋଠ ସୁରାଭଟି ବା ସୋମରସ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା ପାଇଁ ଉପକରଣ ସଂଗ୍ରହ ବା ସୋମଯାଗ । 'ହୋତା'ଙ୍କର କାମଥିଲା ପ୍ରତିଦିନ ଦେବତା (ଗୋଷ୍ଠୀପତି) ଓ ଲୋକମାନଂକୁ ଡାକି ସମବେତ କରିବା । ତା'ପରେ କାମ ବଂଟନ କରାଯାଉଥିଲା । 'ଦୁହିତା' ଗାଈ ଦୁହିଁ ଥିଲା, ନାରୀମାନେ ଶସ୍ୟ ପେଶୁଥିଲେ । 'ଦୁହିଁବା'ରୁହିଁ 'ଦୁହିତା'ର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଯଜ୍ଞ ଭାଗର ଅଗ୍ରଭାଗ ପ୍ରଥମେ ଦେବଗଣଂକୁ ଦିଆ ଯାଉଥିଲା । ଅଂଗିରସ ଯେ ଅଗ୍ନି ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ ଏକଥା ଋକ୍‌ବେଦରେ ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି । ଅଗ୍ନିର ଅନ୍ୟନାମ ବିଶପତି ବା ବିଶର [Settlement] ଅଧିଷ୍ଠାତା ଦେବତା । ଅଗ୍ନିଂକ ଛଡ଼ା ଇଂଦ୍ର, ବରୁଣ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ଦେବତା ବା ସମାଜପତି ରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହେଉଥିଲେ । ବସୁ, ରୁଦ୍ର, ଏବଂ ଆଦିତ୍ୟ ଏହି ତିନି ଦେବଗଣ ପ୍ରଜାପତିଂକ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଆଖ୍ୟାୟିକାରୁ ଜଣାଯାଏ । ଦେବଗଣଂକ ପରେ 'ପିତରଃ' ବା ପିତୃମାନେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଂକର ଭାଗ (ହବି) ପାଉଥିଲେ । ଏବଂ ଯାହା 'ହୁତାଶେଷ' ରହୁଥିଲା ତାକୁ ଗଣର ସମସ୍ତେ ସମାନ ଭାବରେ ଭୋଜନ କରୁଥିଲେ ।*

'ଗଣ' ଏବଂ 'ଯଜ୍ଞ' ଉଭୟ ଶବ୍ଦ ମୂଳ ଧାତୁ 'ଜନ'ରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ—ଯାହାର ଅର୍ଥ ପ୍ରଜନନ ବା ଉତ୍ପାଦନ କରିବା । ଏଂଗେଲସ୍ ଦେଖାଇଛଂତି, ମର୍ଗାନ - ବ୍ୟବହୃତ ଲ୍ୟାଟିନ୍ gens ଏବଂ ଗ୍ରୀକ୍ genors ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ 'jan' ଏକାର୍ଥବୋଧକ । ତେଣୁ ଯଜ୍ଞ-ସମାଜ ଗଣଭିତ୍ତିକ ଏବଂ ଋତଭିତ୍ତିକ । ଏହା ଏକାଧାରରେ ଅର୍ଥନୈତିକ ଏବଂ ଯୌନ ସଂଗଠନ—ଯାହାର କାମ

* 'India—From Primitive Communism to Slavery'
—S. A. Dange

ସାମୂହିକ ଭାବରେ ଉତ୍ପାଦନ କରିବା ବା ଜନ୍ମ ଦେବା, to produce, to beget[୧] । ତେଣୁ ଯଜ୍ଞ ଯେ ମୂଳତ ଏକ ସାମୂହିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଏଥିରେ ସଂଦେହ ନାହିଁ ।

'ଆଚାରାଂଗ' ଜୈନସୂତ୍ରରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଗଣର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ, ଯଥା, ଅରାଜ୍ୟାନି, ଗଣରାଜ୍ୟାନି, ଯୁବରାଜ୍ୟାନି, ଦୁରାଜ୍ୟାନି, ଦ୍ୱି-ରାଜ୍ୟାନି, ବିରୁଦ୍ଧ-ରାଜ୍ୟାନି । ପ୍ରଥମ ଗଣ ଅରାଜ୍ୟାନି anarcho-societyର ନାମାଂତର । ଏଇ ଗଣ-ସଂଘଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଧାନ ଚରିତ୍ର ଥିଲା ସେମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପତ୍ତି ନଥିଲା, ଶ୍ରେଣୀ ନଥିଲା, ଶୋଷଣ ନଥିଲା । ସେମାନେ ଏକତ୍ର କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ପାନାହାର କରୁଥିଲେ । ବୈରାଜ୍ୟ ସଂବିଧାନ ଥିବା ଗଣଟି ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରଧାନ ଗଣ ଥିଲା । ଏମାନଂକ ଭିତରେ ରାଷ୍ଟ୍ର ବା ରାଜାର ବିକାଶ ଘଟି ନଥିଲା—ମାତ୍ର ଏକ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣ-ବିଭାଗ ରହିଥିଲା । ବୃତ୍ତି ଅନୁଯାୟୀ ଲୋକ-ମାନଂକୁ ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା । ସଂପତ୍ତିରେ ମଧ୍ୟ କିଛି କିଛି ବିଭାଗ ଆରଂଭ ହୋଇଥିଲା । ଦାସ-ପ୍ରଥାର ଅଂକୁରୋଦ୍‌ଗମ ମଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ଉତ୍ତର କୁରୁ, ଉତ୍ତର ମଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ତର ଭାରତୀୟ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର କେତେକ ଅଂଶରେ ବୈରାଜ୍ୟ ସାମାଜିକ ବିଧାନ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । କୁରୁ ଓ ମଦ୍ର କହିଲେ ହିମାଦ୍ରି ଅଂଚଳକୁ ବୁଝାଉଥିଲା ।

କୁରୁ ଓ ମଦ୍ରମାନଂକର ଗଣ-ରାଜ୍ୟର ଚରିତ୍ର କଣ ଥିଲା ? ସମସ୍ତ 'ଜନପଦ' 'ରାଜା' ର ଆସନ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲା । ମାତ୍ର ଏକ ପ୍ରାକୃତିକ ଗଣ-ରାଜ୍ୟ ବା ଗଣ-ସମାଜଠାରୁ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକୃତିର ଥିଲା । ବୈରାଜ୍ୟ ସଂବିଧାନରେ ଖାଲି ଯେ ବୃତ୍ତି ଅନୁଯାୟୀ ବିଭକ୍ତ ତିନୋଟି ବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ, ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣ ଶୂଦ୍ର ବା ଦାସ ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଅଂତର୍ଗତ ଥିଲା । ଏଇ ଶୂଦ୍ରହିଁ ଥିଲା ସେମାନଂକର ଶକ୍ତି । ଶୂଦ୍ରକୁ ପାଇବା ଫଳରେ ସେମାନେ ଗୃହଆଡ଼େ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ଏବଂ ବହୁ ରାଜ୍ୟ ଜୟକରି 'ବିରାଟ' ହେଲେ । ଏହା ଫଳରେ ସେମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ରାଷ୍ଟ୍ରଗଠନର ସଂକଳ୍ପ ଜାଗରିତ ହେଲା । ବେଦର 'ପୁରୁଷସୂକ୍ତ' ରେ ଏଇ ବର୍ଣ୍ଣ-ପ୍ରଥାର ସୂଚନା ମିଳେ । 'ପୁରୁଷସୂକ୍ତ'ର ଋଷି ବିସ୍ତାରିର ସ୍ୱପ୍ନରେ ମଉଆଳ ହୋଇଗଲା ପରି ଜଣାଯାଏ ।

ବୈରାଜ୍ୟ ସଂଗଠନର ପାଖାପାଖି ପଶ୍ଚିମ ଭାରତରେ 'ସ୍ୱରାଜ୍ୟ' ସଂଗଠନର ପ୍ରଚଳନ ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରେ ଗଣଗୁଡ଼ିକ ଖୁବ

---

୧ । Ibid

ଜ୍ଞାଳକାୟ ହୋଇ ଉଠିଥିବାରୁ ସମାଜ ପରିଚାଳନା କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହେବାରୁ ବର୍ଷିଆନମାନଂକୁ ନିର୍ବାଚିତ କରି ଏକ ସଭା (council) ଗଠନ କରିଥିବା କଥା ଜଣାପଡ଼େ । କ୍ରମେ ଗଣର ପରିସର ମଧ୍ୟରେ କିଂବା ଏକାଧିକ ଗଣର confederecy ମଧ୍ୟରେ ଏଇ ନିର୍ବାଚିତ ବର୍ଷିଆନମାନଂକ (elders) ସ୍ଥାନ ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମିକ ବା ଉତ୍ତରାଧିକାର-ସୂତ୍ରରେ ପ୍ରାପ୍ୟ ହୋଇପଡ଼େ । ସେଥି-ପାଇଁ ପରେ ଏଇ ଗଣଗୁଡ଼ିକୁ 'କୁଳ' ବା କେତେକ ପରିବାରବର୍ଗଂକ 'ସଂଘ' ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁ 'ସ୍ୱରାଟ୍' Council of elders ବା ଗଣ-ପ୍ରତିନିଧିମାନଂକ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଚିତ ହେଉଥିଲେ, କାଳକ୍ରମେ ଗଣର 'ରାଜନ' (Superior) ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହେଲେ ।

> "କୁଳାନାଂ ହି ସମୂହସ୍ତୁ ଗଣଃ ସଂପରିକୀର୍ତ୍ତିତଃ" ('ବୀରମିତ୍ରୋଦୟ')
>
> କିଂବା ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ :—
>
> "ଏତସ୍ୟାଂ ପ୍ରତୀଚ୍ୟାଂ ଦିଶି ଯେ କେ ଚ ନୀଚ୍ୟାନାଂ ରାଜାନୋ ଯେଽପାଚ୍ୟାନାଂ ସ୍ୱରାଜ୍ୟାୟୈବ ତେଽଭିଷିଚ୍ୟଂତେ ସ୍ୱରାଡ଼ ଇତ୍ୟେନାନ୍ ଅଭିଷିକ୍ତାନ୍ ଆଚକ୍ଷତ' (୭-୪)
>
> ସ ଏବ ବିଦ୍ୱାନ ବାଜପେୟେନ ଯଜତି । ଗଚ୍ଛତି
> ସ୍ୱାରାଜ୍ୟମ୍ । ଅଗ୍ରଂ ସମାନାନାଂ ପର୍ଯ୍ୟେତି । ତିଷ୍ଠଂତେଽସ୍ମୈ
> ଜ୍ୟୈଷ୍ଠ୍ୟାୟ । [ତୈତ୍ତିରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ୧-୩-୨-୨]

'ସ୍ୱରାଜ୍ୟ' ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ଆଦୌ ସ୍ୱୟଂ-ଶାସନ ନୁହେଁ । ଏଠାରେ ଏହା ଗଣର ନିର୍ବାଚିତ ନେତୃତ୍ୱକୁହିଁ ବୁଝାଉଛି ଯାହା ଜ୍ୟେଷ୍ଠ (elders) ।

କ୍ରମେ ଗଣର ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟେ । ଗଣଗୁଡ଼ିକ ଅଭିଜାତ କଥିତ ଭାଷା ବ୍ୟବହାର ନକରି ସମଗ୍ର 'ରାଜ୍ୟମ୍'ର ଭାଷା ବ୍ୟବହାର କରଂତି । ଏଇ 'ରାଜ୍ୟମ୍' ଗଣ-ସଦସ୍ୟ ଓ ବାହାର ଲୋକଂକୁ ନେଇ ଗଠିତ ହେଉଥିଲା ।

ଅଭିଜାତ 'କୁଳ' ଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମେ 'ରାଜକୁଳ'ରେ ପରିଣତ ହୁଅଂତି । ଶ୍ରେଣୀହୀନ ଗଣ ଏବଂ ଶ୍ରେଣୀ-ଭିତ୍ତିକ ଓ ଦାସ-ଅଧିକାରୀ ରାଜକୁଳ ମଧ୍ୟରେ ସଂଘର୍ଷ ଓ ସଂଗ୍ରାମ ଦେଖା ଦେଇଛି । ଶୁଦ୍ର ବା ଦାସ ତଥା ଭୂମିର ଅଧିକାରୀ ରାଜକୁଳ ବିଜୟୀ ହେଲେ ରାଜନ୍ୟ ବା ନୃପତି ରୂପରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହେଉଥିଲେ । ପୂର୍ବେ 'ସମିତି' ଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗଣଭିତ୍ତିକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଥିଲା । 'ସଭା' ବଳଶାଳୀ ପରିବାରମାନଂକ ମଧ୍ୟରୁ ଗଣ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଚିତ ପ୍ରତିନିଧିମାନଂକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ଧୀରେ ଧୀରେ ସହର

ଓ ଗ୍ରାମ ମଧ୍ୟରେ ବିଚ୍ଛେଦ ଘଟିଲା । ହସ୍ତଶିଳ୍ପ ଓ ବ୍ୟବସାୟ ବାଣିଜ୍ୟର ବିକାଶ ଘଟିଲା । ଫଳରେ 'ଜନପଦ' ଓ 'ପୌର' ଗଢ଼ି ଉଠିଲା । ଜନପଦ ଓ 'ପୌର' ସମିତି ଓ ସଭାର ଆସନ ଅଧିକାର କଲେ । ସେତେବେଳକୁ ଗଣର ପ୍ରାୟ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଥିଲା ଏବଂ ରାଷ୍ଟ୍ରର ଉଦ୍ଭବ ହେବାକୁ ଯାଉଥିଲା ।

('India'—S. A. Dange)

ପାଣିନିଂକ ଲେଖାରେ ଏବଂ ମହାଭାରତର କେତେକ ପର୍ବରେ ଏଇ ଗଣର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଆଲେକ୍‌ଜାଣ୍ଡାରଂକ ସଂଗେ ଯେଉଁ ଗ୍ରୀକ୍ ଐତିହାସିକ ଆସିଥିଲେ, ସେ ମଧ୍ୟ ଏଇ ଗଣଗୁଡ଼ିକ ବିଷୟରେ ଲେଖିଯାଇଛଂତି । ଇତିହାସରେ ଆଉ କେତେକ ଗଣର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ ଯେଉଁମାନଂକୁ 'ରାଜନ୍ୟ-ଗଣ' କୁହା ଯାଉଥିଲା । ଏମାନେ ନିଜ ନିଜ ଭିତରେ ଅଂତର୍ଯୁଦ୍ଧରେ ଏତେଦୂର ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲେ ଯେ ନିର୍ବାଚିତ ହୋଇଥିବା ସଂଭ୍ରାଂତ କୁଳର ପ୍ରଧାନଙ୍କ ବଂଶଧରହିଁ ଉତ୍ତରାଧିକାର-ସୂତ୍ରରେ ଗଣର ପରିଚାଳନା କରୁଥିଲେ । ରାଜନ୍ୟ-ଗଣଂକ ମଧ୍ୟରେ ଶାକ୍ୟ, ଲିଚ୍ଛବି, ମଲ୍ଲ, ମୌର୍ଯ୍ୟ, କୁକର, କୁରୁ, ପାଂଚାଳ ପ୍ରଭୃତି ରାଜନ୍ୟ-ଗଣର ଅଂତର୍ଗତ । ମହାଭାରତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକ ଗଣ ଅଂଧକ-ବୃଷ୍ଣିମାନେ ମଧ୍ୟ ପରେ ଏମାନଂକ ସଂଗେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ ।

ମୋଟ ଉପରେ ପ୍ରାଚୀନ ଗଣଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମେ କ୍ଷୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନୂତନ ରାଜନ୍ୟ-ଗଣସଂଘ ମାନଂକର ସୃଷ୍ଟି ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଶ୍ରେଣୀହୀନ ସାମ୍ୟତାଂତ୍ରିକ ସମାଜ ସ୍ଥାନରେ ନୂଆ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ, ଦାସଭିତ୍ତିକ ସମାଜ-ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦେଖାଦେଲା । ଏଇ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପରିପ୍ରେକ୍ଷିତରେ ନାରୀର ସମସ୍ତ ଅଧିକାର ପୁରୁଷ ଛଡ଼ାଇନେଲା ଏବଂ ଏକ ନୂଆ ସ୍ୱାମୀ-ଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କଲା । ମହାଭାରତ ସୁଦ୍ଧାହିଁ ପ୍ରାଚୀନ ଗଣ-ସଂଘଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ନୂତନ ରାଜନ୍ୟ-ଗଣଗୁଡ଼ିକର ରକ୍ତକ୍ଷୟକାରୀ ସଂଗ୍ରାମର ପ୍ରେକ୍ଷାପଟ ଉନ୍ମୋଚନ କରେ ।

ବୁଦ୍ଧଦେବଂକ ସମୟକୁ ଷୋଳଟି ଗଣ-ଶାସିତ ରାଜ୍ୟର ଅବଶିଷ୍ଟ ଥିବା କଥା 'ଅଂଗୁତ୍ତର ନିକାୟ' ଏବଂ 'ଲଳିତବିସ୍ତର' ପ୍ରଭୃତିରେ ଲେଖା ଅଛି । ଏଇ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ 'ମହାଜନ'- ପ୍ରଧାନ ଥିଲା । 'ମହାଜନଂ'କୁ 'ରାଜା' କୁହାଯାଉଥିଲା । ତ୍ରିପିଟକ ଗ୍ରଂଥମାନଂକରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏଇ ଗଣ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ଗ୍ରାମମାନଂକର ନେତାଂକୁ 'ରାଜା' କୁହାଯାଉଥିଲା । ସବୁ ରାଜା ଏକାଠି ହୋଇ ନିଜ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣକୁ ଅଧ୍ୟକ୍ଷରୂପେ ନିର୍ବାଚିତ କରୁଥିଲେ । ଏମାନେ 'ମହାରାଜା' ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏଇ ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ବୋଧହୁଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ପାଇଁ ନିର୍ବାଚିତ ହେଉଥିଲେ । 'ଅଂଗୁତ୍ତର ନିକାୟ' ଗ୍ରଂଥରେ ଲେଖାଅଛି —

"ଯୋ ଇମେସଂ ସୋଳସନ୍ନଂ ମହାଜନପଦାନଂ ପହୂତସତ୍ତରତନାନଂ ଇସ୍ସରାଧିପଚ୍ଚଂ ରଜ୍ଜଂ କାରେୟ୍ୟ ସେୟ୍ୟ ଥିଦଂ..." ସେଇ ଷୋଳଟି ଗଣ-ରାଜ୍ୟର ନାମ ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି ଯଥା :...

"ଅଂଗାନଂ, ମଗଧାନଂ, କାସୀନଂ, କୋସଲାନଂ, ବଜ୍ଜୀନଂ, ମଲ୍ଲାନଂ, ଚେତୀନଂ, ବଂସାନଂ, କୁରୁନଂ, ପଂଚାଲନଂ, ମଚ୍ଛାନଂ, ସୁରସେନାନଂ, ଅସ୍ସକାନଂ, ଅବନ୍ତୀନଂ, ଗଂଧାରାନଂ, କଂବୋଜାନଂ" ।

ଗଣରାଜ୍ୟର ପତନ

ଏଗୁଡ଼ିକ ଭିତରୁ ବହୁ ଗଣ-ରାଜ୍ୟରୁ ଗଣ-ଅଧିକାର ସ୍ୱଳିତ ଶାସନ ପଦ୍ଧତି ଲୋପପାଇ ଏକଛତ୍ର ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ବୁଦ୍ଧଂକ ଶାକ୍ୟ-ବଂଶ ପରିଚାଳିତ ରାଜ୍ୟଟି ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବେ ଗଣ-ରାଜ୍ୟ ଥିଲା । ପରେ ତାହା ନିଜର ସ୍ୱାଧୀନତା ହରାଇ କୋଶଳ ରାଜ୍ୟର ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା ।* ଗଣ-ଅଧିକାର ସ୍ୱଳିତ ଶାସନ ପଦ୍ଧତି ଲୋପ ପାଇବା ପରେ ଏଇ ଗଣ-ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଜଣେ ଜଣେ 'ମହାରାଜା'ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜନ୍ମ ହେବା ବେଳକୁ ଏଇ ଷୋଳଟି ଗଣ-ରାଜ୍ୟ ଭିତରୁ ଅଧିକାଂଶ 'ମହାରାଜା'ଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହେବା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । [୧]

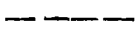
ଶ୍ରୀ କେ. ପି. ଜୟସ୍ୱାଲ ତାଂକର 'ହିଂଦୁ ପଲିଟି' ନାମକ ଗ୍ରଂଥରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତବର୍ଷରେ ଗଣ-ରାଜ୍ୟମାନଂକରେ କିଭଳି ଶାସନ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ତହିଁର ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କରିଛଂତି । ପ୍ରାଚୀନ କାଳରେ ଭାରତବର୍ଷରେ (ଜଂବୁଦ୍ୱୀପ) ଯେ ଗଣ-ଶାସନ ପଦ୍ଧତି ଅଜ୍ଞାତ ନଥିଲା, ତାହା ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ଧର୍ମାନଂଦ କୋସଂବୀଂକ ମତରେ ନିର୍ବାଚିତ 'ମହାଜନ'ମାନଂକୁ 'ରାଜା' କୁହାଯାଉଥିଲା ଏବଂ ସେମାନେ ଯାହାଂକର କ୍ଷମତାଧୀନ ଥିଲେ ସେମାନଂକୁ 'ମହାରାଜା' କୁହାଯାଉଥିଲା । ××× ବୁଦ୍ଧଂକ ସମୟକୁ ଏଇ ମହାଜନଙ୍କର ଶାସନ ପଦ୍ଧତି ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ତାହାର ସ୍ଥାନରେ ଏକଛତ୍ର ଶାସନ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ଏଇ ଗଣରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ପତନର କାରଣ, ଉପର ସ୍ତରରେ ବିଳାସିତା ଏବଂ ରାଜମଣ୍ଡଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଂକର ପ୍ରଭାବ । ଏ ଦୁଇ କାରଣରୁ ଆମୂଳ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିଲା ।...କେବଳ ମଲ୍ଲମାନଂକର ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ଗଣରାଜ୍ୟ ଏବଂ ବଜ୍ଜୀମାନଂକର ଯେଉଁ ଗଣଶାସିତ ରାଜ୍ୟଟି ରହିଯାଇଥିଲା,

* 'ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ'...ଧର୍ମାନଂଦ କୋସଂବୀ

୧ । " "

ତାହା ମଧ୍ୟ ଏକାଧିପତ୍ୟ ଶାସନ ପଦ୍ଧତିର କବଳିତ ହେଲା । କ୍ରମେ ଗଣରାଜାମାନଙ୍କର ନିର୍ବାଚନ ଆଉ ହେଲା ନାହିଁ । ବାପ ପରେ ପୁଅ ରାଜା ହେଲେ । ବଂଶ ପରଂପରା କ୍ରମେ ଏଇପରି ଅଧିକାର ମିଳିଯିବା ଫଳରେ ସେମାନେ ବିଳାସୀ ଓ ଦାୟିତ୍ୱହୀନ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ବଜ୍ଜୀମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଲଳିତବିସ୍ତର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଗଣରାଜାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଅନାଦର ଭାବ ଥିଲା, ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ନିଜକୁ ଏକମାତ୍ର ରାଜାବୋଲି ମନେ କରୁଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରିନିର୍ବାଣ ପରେ ବଜ୍ଜୀମାନଙ୍କ ଗଣରାଜ୍ୟରେ ଭେଦଭାବ ସୃଷ୍ଟି କରି ଅଜାତଶତ୍ରୁ ସେଇ ରାଜ୍ୟ ଅଧିକାର କରି ପାରିଥିଲେ । ('ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ'—କୋସାମ୍ବୀ) ଗଣରାଜ୍ୟ ଓ ଗଣରାଜାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ବଡ଼ ଆଦର ଥିଲା । ବଜ୍ଜୀମାନଙ୍କର ଉନ୍ନତି ଲାଗି ବୁଦ୍ଧ ସାତୋଟି ନୀତିଶିକ୍ଷା ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ ପୁରାତନ ଗଣ-ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ ମଧ୍ୟରୁ ନୂତନ ଓ ସୁବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଶାସନ ପଦ୍ଧତି କିପରି ଉଦ୍ଭୂତ ହୋଇ ପାରିବ, ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଚିନ୍ତା କରିଥିବାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଗଣରାଜ୍ୟମାନଙ୍କରେ କୌଣସି ରାଜା ଯଦି ଅନ୍ୟାୟ କରେ, ତାହାହେଲେ ଅନ୍ୟ ଗଣରାଜାମାନେ ତାର ପ୍ରତିକାର କରିବେ, ନା ଲୋକମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ସମୟ ସମୟରେ ନିର୍ବାଚିତ କରି ସେମାନଙ୍କ ଉପରେ ନିଜର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଜାରି କରିବେ, ଏସବୁ ବିଷୟରେ ବୌଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟରେ କୌଣସି ବିଚାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଅନୁଗାମୀମାନେ ଗଣଶକ୍ତିଚାଳିତ ରାଜ୍ୟର କଳ୍ପନା ପୁରାପୁରି ପରିତ୍ୟାଗ କରି ବସିଲେ । 'ଦୀଘ ନିକାୟ'ରେ ଆଦର୍ଶ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀମାନଙ୍କ ଶାସନ ପ୍ରଣାଳୀ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଦୁଇଟି ସୂତ୍ର ଅଛି, ଯଥା ଚକ୍କବତ୍ତି ସୁତ୍ତ, ଓ 'ମହାସୁଦସ୍ସନ ସୁତ୍ତ' । ଏଥିରେ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜାମାନେ ଲୋକଙ୍କୁ ସଚଶୀଳ ପାଳନ ପାଇଁ ଉପଦେଶ ଦେଉଥିବା କଥା ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ସୁଖୀ କରାଇବା ପାଇଁ ସର୍ବଦା ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିବା କଥା ଅତିରଂଜିତ ହୋଇ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଚି । (ଭ : ବୁ)

॥ ଚତୁର୍ଥ ଅଧିକରଣ ॥

ଭାରତରେ ଜାତିପ୍ରବାହ

ପ୍ରାଚୀନତମ କାଳରୁ ଇଂରାଜ ଆଗମନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁଜନ, ବହୁ ସଂସ୍କୃତି ଏବଂ ରକ୍ତର ଧାରା ଭାରତବର୍ଷର ପୁଣ୍ୟଭୂମିରେ ସମନ୍ୱୟ-ସୂତ୍ରରେ ମିଳିତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଭାରତତୀର୍ଥକୁ ମଣିଷର ମିଳନକ୍ଷେତ୍ରରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଲେଖିଛନ୍ତି ;—

"କେହ ନାହି ଜାନେ, କାର ଆହ୍ୱାନେ
କତ ମାନୁଷେର ଧାରା,
ଦୁର୍ବାର ସ୍ରୋତେ ଏଲ କୋଥା ହତେ
ଏ-ସମୁଦ୍ରେ ହ'ଲ ହାରା ।"

ନେଗ୍ରିଟୋ

ନୃତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ମାନେ ମନେ କରନ୍ତି ଯେ ଭାରତୀୟ ଜନତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରଥମ ସ୍ତର ନେଗ୍ରିଟୋ । ଆଣ୍ଡାମାନ ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜ ଓ ମାଲୟ ଉପଦ୍ୱୀପରେ ସେମାନେ ବସବାସ କରୁଥିଲେ । ସଂପ୍ରତି ହ୍ୟାଟନ, ଲପିକ୍ (Lapique) ଓ ବିରଜାଶଂକର ଗୁହ ପ୍ରଭୃତି ଦେଖାଇଛନ୍ତି ଯେ ଆସାମର ଅଂଗମି ନାଗାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ପେରାମ୍ବକୁଲମ୍ ଏବଂ ଅନ୍ନାମାଲାଇ ପାହାଡବାସୀ କାଦାର୍ ଓ ପୁଲାୟନମାନଙ୍କ ଭିତରେ ନେଗ୍ରିଟୋ ରକ୍ତପ୍ରବାହ ସ୍ପଷ୍ଟ । ନେଗ୍ରିଟୋ ସଂସ୍କୃତିର କୌଣସି ଚିହ୍ନ ଭାରତବର୍ଷର କୃଷ୍ଟିର ମାନଚିତ୍ରରେ ନାହିଁ । ଜର୍ମାନ ପଣ୍ଡିତ ଆଇକଷ୍ଟେଡଟ୍ ତ ଭାରତବର୍ଷରେ ନେଗ୍ରିଟୋ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ମତରେ, 'ଏ ଦେଶରେ ସଂଧାନ-ସଂଭବ୍ୟ ଅଦମତମ ସ୍ତରରେ ନେଗ୍ରିଟୋ ସଦୃଶ ଦେହଲକ୍ଷଣ ବିଶିଷ୍ଟ (ଖର୍ବକାୟ, କୃଷ୍ଣାଭ ଚର୍ମ, କୁଞ୍ଚିତ କେଶ, ଦୀର୍ଘ ମୁଣ୍ଡାକୃତି ଦେହବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ-ଯୁକ୍ତ) ଏକ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ବିସ୍ତାର ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ନେଗ୍ରିଟୋ ବୋଲି ନିଶ୍ଚିତଭାବରେ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ ।'*

ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟ (ପ୍ରୋଟୋ-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲଏଡ୍)

ନୃତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହି ଜନ ଏକ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ-ଭାରତରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତ, ସିଂହଳରୁ ଆରଂଭ କରି ଅଷ୍ଟ୍ରେଲିଆ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ

---

*'ବାଂଗାଲୀର ଇତିହାସ'—ଡଃ ନୀହାରରଞ୍ଜନ ରାୟ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ବେଣ୍ଟ ଥିଲା । ଏମାନଂଙ୍କ ଦେହବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ସୂତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଭାରତବର୍ଷର, ବିଶେଷତ ମଧ୍ୟ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀଂଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏବଂ ଅଷ୍ଟ୍ରେଲିୟାର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀଂଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରହିଛି । ଏହି କାରଣରୁ ବୋଧହୁଏ ଏମାନଂଙ୍କର ଆଦି ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟ (Proto-Australoid) ନାମକରଣ ହୋଇଛି । ମଧ୍ୟ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଖର୍ବକାୟ, କୃଷ୍ଣବର୍ଣ, ଦୀର୍ଘମୁଂଡ, ପ୍ରଶସ୍ତନାସ, ତାମ୍ରକେଶ ଆଦିବାସୀମାନେ ଆଦି ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟ ବଂଶଧର, ଏଥିରେ ସଂଦେହ ନାହିଁ । ମଧ୍ୟ-ଭାରତର କୋଲ୍, ଭିଲ, କରୱା, ଖାରଓୟାର, ମୁଂଡା, ଭୂମିଜ, ମାଲପାହାଡ଼ୀ, ପ୍ରଭୃତି ଲୋକମାନେ, ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଚେଂଚୁ, କୁରୁବ, ୟେରୁବ ପ୍ରଭୃତି; ବଂଗଦେଶର, ବିଶେଷ କରି ରାଢ଼ ଅଂଚଳର ସାଂତାଳ, ଭୂମିଜ, ମୁଣ୍ଡା, ବାଂଶଫୋଡ଼ ପ୍ରଭୃତି ଜନର [୧] ଲୋକମାନେ ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟ ବଂଶଧର । ବେଦରେ ନିଷାଦମାନଂକର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ ଅଂଗାର-କୃଷ୍ଣବର୍ଣ, ଖର୍ବକାୟ, ଚେପ୍ଟାମୁହଁ, ନିଷାଦମାନଂକର ସଂବାଦ ମିଳେ । ଭାଗବତ-ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଏହି କାକକୃଷ୍ଣ, ଖର୍ବାକୃତି, ରକ୍ତଚକ୍ଷୁ ନିଷାଦମାନଂକ କଥା ଲେଖା ଅଛି ।[୨]

ତୁଳା ଲୁଗାର ବ୍ୟବହାର ଅଷ୍ଟ୍ରିକଭାଷୀମାନଂକରହିଁ ଦାନ । କାର୍ପାସ ହେଉଛି ମୂଳତ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ । ପଟ, କର୍ପଟ (ପଟ୍ଟବସ୍ତ୍ର) ଏ ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ମୂଳତ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷାରୁ ଗୃହୀତ । ମେଂଢା ସଂଗେ ଏମାନେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ମେଂଢାର ଲୋମକୁ ଏମାନେ କାମରେ ଲଗାଇବା ଜାଣିଥିଲେ କି ? 'କଂବଳ' କଥାଟି କିଂତୁ ମୂଳତ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍, ଏବଂ ଆମେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥରେ ଏ ଶବ୍ଦଟି ବ୍ୟବହାର କରୁଁ, ସେହି ଅର୍ଥରେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀମାନେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ ।"

ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ସଂସ୍କୃତି

ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ବା ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟମାନେ ମୂଳତ କୃଷିଜୀବୀହିଁ ଥିଲେ । ତେବେ ସେମାନଂକର କେତେକ ଶାଖା ଅରଣ୍ୟଗୃହୀ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଏହି ଅରଣ୍ୟଗୃହୀ ନିଷାଦ, ଶବର, ଭିଲ, କୋଲ୍ଡି, ମୁଂଡା, ଗଦବ, ହୋ, ସାଂତାଳ ପ୍ରଭୃତିଂକର ପ୍ରଧାନ ଜୀବିକା ଥିଲା ପଶୁ-ଶିକାର, ଏବଂ ପଶୁପକ୍ଷୀ-ଶିକାର କରିବାରେ ସେମାନେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ କାଣ୍ଡ, ଧନୁ, ପିନାକ ଇତ୍ୟାଦି—ଏବଂ ଏହି ସବୁ କେତୋଟି

---

୧ । 'ଜନ' ଶବ୍ଦଟି ଇଂରାଜୀ People ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି । ନୃତତ୍ତ୍ୱ ଓ ପ୍ରାଣୀତତ୍ତ୍ୱର 'race' ବୁଝାଇବାକୁ 'ନର' ବା 'ନରଗୋଷ୍ଠୀ' ଏବଂ 'tribe' ଅର୍ଥରେ ହିଂଦୁସ୍ଥାନୀ 'କୋମ' ଶବ୍ଦ ଡଃ ଜୀ-ର-ରାୟ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବଂଗାଳୀ ଐତିହାସିକମାନେ ବ୍ୟବହାର କରିଛଂତି । ଓଡ଼ିଆରେ 'tribal' ଅର୍ଥରେ 'କୌମ' ଏବଂ 'tribe' ଅର୍ଥରେ 'କୋମ' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇପାରେ । କାରଣ 'ଟ୍ରାଇବ୍' ଅର୍ଥଜ୍ଞାପକ ଭଲ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ନାହିଁ । ଲେଖକ ।

୨ । Idid

ଶବ୍ଦ ମୂଳତ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ । ଏମାନେ ଯେଉଁ ସବୁ ପଶୁ ପକ୍ଷୀ ଶିକାର କରୁଥିଲେ, ତା ଭିତରେ ଥିଲେ ହାତୀ, ମେଣ୍ଢା, କାକ, କର୍କଟ (କାଙ୍କଡା), ଏବଂ କପୋତ (ଯବାର ଅର୍ଥ, ଖାଲି କାପ୍ତା ପକ୍ଷୀ ନୁହେଁ, ଯେ କୌଣସି ପକ୍ଷୀ) । ଗଜ, ମାତଙ୍ଗ, (ହସ୍ତୀ ଅର୍ଥରେ) ସବୁ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷାରୁ ଗୃହୀତ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅସ୍ତ୍ରୋପକରଣ ମଧ୍ୟରେ ଦାଆ ଓ କରାତର ନାମ କରାଯାଇପାରେ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟ୍ରିକଗୋଷ୍ଠୀର ଭାଷାଲବ୍ଧ ବୋଲି ଶବ୍ଦତାତ୍ତ୍ୱିକମାନେ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ।*

ସମୁଦ୍ରତୀରବର୍ତ୍ତୀ ଦେଶ, ଦ୍ୱୀପ, ଓ ଉପଦ୍ୱୀପବାସୀ ଅଷ୍ଟ୍ରିକଭାଷୀ ମେଲାନେଶୀୟ, ପଲିନେଶୀୟ ପ୍ରଭୃତି ଲୋକଙ୍କ ସଂଗେ ବ୍ୟବସାୟ-ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ସକାଶେ କାଠ ଖୁଂଦ ଏକପ୍ରକାର ଲଂବା ଡଂଗା (ଏ ଶବ୍ଦଟି ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍) ତିଆରି କରୁଥିଲେ । ଏ ତଥ୍ୟ ନୃତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌ମାନେ ଆବିଷ୍କାର କରିଛନ୍ତି । ଏଇସବୁ ଡଂଗା ଓ ଭେଳାରେ ଚଢ଼ି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀମାନେ ନଦୀ ଓ ସମୁଦ୍ରପଥରେ ଯିବା ଆସିବା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଏକ ବୃହତ୍ ସାମୁଦ୍ରିକ ବାଣିଜ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଗଢ଼ି ତୋଳିଥିଲେ ।** ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଅଷ୍ଟ୍ରିକଭାଷୀମାନଂକ ଦାନର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ଦେଖି ଲେଭି କହିଛଂତି :—

" We must know whether the legends, the religion and the philosophical thoughts of India do not owe anything to this past, xxx It ought to be remembered that India is a great maritime country—the movement which carried the Indian colonisation (in historical times) towards the Far East was far from inaugurating a new route. Adventurers, traffickers, and missionaries profited by the technical pogress of navigation and followed under better conditions of comfort and efficiency, the way traced from time immemorial by the mariners of another race, whom Aryan or Aryanised India despised as savages."

ଅଥାତ୍ ଭାରତର ଲୋକକଥା, ଧର୍ମ-ଧାରଣା ଓ ଦର୍ଶନତତ୍ତ୍ୱ ଏଇ ଅତୀତ ଉପରେହିଁ ଭିତ୍ତିଶୀଳ । ଭାରତବର୍ଷ ଏକ ବୃହତ୍ ନୌବାଣିଜ୍ୟ-କାରୀ ଦେଶ—ଯାହା ଫଳରେ କ ପରେ ଐତିହାସିକ ଯୁଗରେ ସୁଦୂର ପ୍ରାଚ୍ୟରେ ଭାରତୀୟ ଉପନିବେଶମାନ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା ।

* Ibid
** "

ସମୁଦ୍ର-ଯାତ୍ରା

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ସମୁଦ୍ର-ଯାତ୍ରାକୁ ଯେଉଁ ଦୁଃସାହସୀ ସୁଦୂର-ସନ୍ଧାନୀ ଓ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକମାନେ ଅଧିକ ଉନ୍ନତ ପ୍ରଣାଳୀରେ ସୁଦୂର-ପ୍ରସାରିତ କରିଥିଲେ ସେମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟ ନରୁ ବା ଆର୍ଯ୍ୟ ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଭାରତବର୍ଷ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ବନ୍ୟ 'ବର୍ବର' କହି ଘୃଣାରେ ନାସିକାକୁଞ୍ଚନ କରେ, ସେଇ ଅନ୍ୟ ଜାତିର ଲୋକଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଅନୁସୃତ ପଥ ଅନୁସରଣ କରିହିଁ ତାହା କରି ପାରିଥିଲେ ।

ଐତିହାସିକ ଶରତକୁମାର ରାୟ ମହାଶୟ କହନ୍ତି:—"ସଂଗୃହୃତ ପ୍ରଥା ସମ୍ଭବତ ଭାରତରେ ପ୍ରଥମେ ଏଇମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ । ସଂଗୃହୃତକୁ ଏମାନେ ସତରେ ଧର୍ମାଧିକରଣ ଜ୍ଞାନରେ ମାନ୍ୟ କରନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ଅଦାଲତରେ ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦେବା ପୂର୍ବରୁ ମୁଣ୍ଡା ସାକ୍ଷୀ ତାର ଜାତି-ପ୍ରଥା ଅନୁସାରେ ସଂଚର ନାମ ନେଇ ଶପଥ କରେ, 'ସିରମାରେ-ସିଂଗବୋଂଗା ଓତେରେ ସଂଚ', ଅର୍ଥାତ୍ 'ଆକାଶରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ-ଦେବତା, ପୃଥିବୀରେ ସଂଗୃହୃତ ।' ଶ୍ରୀ ରାୟ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ଯେ 'ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି କୌଣସି ଜାତିର କିଂବଦନ୍ତୀ ଅଛି ଯେ ଏକ ସମୟରେ ଭାରତରେ ଏମାନେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ-ବଡ 'ଗଣତନ୍ତ୍ର'ର ରାଜା ଥିଲେ । ରାଜଶକ୍ତିର ଚିହ୍ନସ୍ୱରୂପ ମୁଣ୍ଡା ଓ ହୋ ପ୍ରଭୃତି ଜାତିର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମସଂଘରେ ଓ ଗ୍ରାମରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଚିହ୍ନ ଅଙ୍କିତ ପତାକା ସଯତ୍ନରେ, ସସମ୍ମାନେ ରକ୍ଷିତ ହୁଏ ।" 'ରାଜା' ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ପ୍ରାଚୀନ ଗଣ-ସଂଘର ନିର୍ବାଚିତ ପରିଚାଳକ ବା ନେତୃ-ମଣ୍ଡଳୀ ନିଶ୍ଚୟ, ଯାହା ସାମାଜିକ ସ୍ମୃତିରେ ରୂପାନ୍ତର ମାଧ୍ୟମରେ ତିଷ୍ଠି ରହିଛି ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଶବର, କନ୍ଧ, କୋଲ୍‌ହ, ସାନ୍ତାଳ ପ୍ରଭୃତି ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନେ ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟ ବଂଶଧର । ନିମ୍ନବର୍ଣ୍ଣର ବଙ୍ଗାଳୀ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଆଦିବାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟ ଜନଜ ପ୍ରଭାବ ଖୁବ୍ ବେଶୀ । ତେଣୁ ଏମାନେ ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟ ମାନଙ୍କ ସଂଗେ ସମ୍ପୃକ୍ତ ବୋଲି ନୃତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌ଙ୍କ ମତ । ମଧ୍ୟ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ ଏବଂ ସିଂହଳର ଭେଡ୍ଡା ପ୍ରଭୃତି ଜନ ଏବଂ ଉତ୍ତର-ଭାରତର ଗାଂଗେୟ ପ୍ରଦେଶର ଆଦିବାସୀ ଏଇ ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏଇ ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟମାନଙ୍କ ସହିତ ପୂର୍ବତନ ନେଗ୍ରିଟୋମାନଙ୍କର କେଉଁଠି କେଉଁଠି ରକ୍ତମିଶ୍ରଣ ଘଟିଥିବା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ତା'ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ-ଭାରତ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତ ଏବଂ ବଂଗଦେଶର ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟମାନଙ୍କ ଭିତରେ

ଦେହବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ଯେଉଁ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ତାର ଯଥେଷ୍ଟ କାରଣ ଖୋଜି ପାଇବା କଷ୍ଟ । *

ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀର ଜୀବନ-ପ୍ରଣାଳୀ

ଚାଷର ଉପାଦାନ

ଭାରତବର୍ଷ କୃଷିପ୍ରଧାନ ଦେଶ । ଏଇ କୃଷିକାର୍ଯ୍ୟ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟମାନେ ଆମ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳନ କରିଥିବାର ବହୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ପ୍‌ଶିଲସ୍କି ନିଃସଂଦେହରେ ପ୍ରମାଣ କରିଛଂତି ଯେ 'ଲଂଗଳ' କଥାଟା ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷାରୁ ଗୃହୀତ । ଏହାର ମୂଳଅର୍ଥ 'ଚାଷ-କରିବା' ବା 'ଚାଷ କରିବାର ଯଂତ୍ର' । ଖୁବ୍ ପ୍ରାଚୀନକାଳରେ 'ଲଂଗଳ' ଶବ୍ଦଟି ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷାରେ ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ଯେ ଅର୍ଯ୍ୟଭାଷୀମାନେ ଚାଷ କାର୍ଯ୍ୟ ଜାଣି ନଥିଲେ । ତେଣୁ ଚାଷ ଓ ଚାଷ କରିବାର ଯଂତ୍ର (ଲଂଗଳ) ଏ ଦୁଇଟିଯାକଯାକ ସେମାନେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ-ଭାଷାଭାଷୀ ଲୋକଂକଠାରୁ ପାଇଥିଲେ । ତୀକ୍ଷ୍ଣମୁଖ କାଷ୍ଠଦଂଡ ଯଂତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷାଭାଷୀମାନେ ଯାହା ଚାଷ କରୁଥିଲେ, ତାହା ହେଉଛି ଧାନ । ସମତଳଭୂମିରେ ଏବଂ ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ ପାହାଡ଼ କାଟି ସେମାନେ ବନ୍ୟ ଧାନକୁ ଲୋକାଳୟର କୃଷିବସ୍ତୁ କରି ନେଇଥିଲେ । ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ଲୋକମାନଂକର ବିସ୍ତୃତ ଭାରତ-ବର୍ଷରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନମାନଂକରେ ଥିଲା, ସବୁଠାରେ ଧାନର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ତେବେ ନଦୀବହୁଳ ସମତଳଭୂମିମାନଂକରେ ତାହା ବେଶୀ । ଆସାମ, ବଂଗଳା, ଓଡ଼ିଶା, ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତର ସମତଳ ସମୁଦ୍ର ଉପକୂଳ ଦେଶ, ପ୍ରଭୃତିରେ ସେମାନେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିଲେ ବେଶୀ, ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ସେତେଟା ନୁହେଁ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ଭାଷୀ ଦୀର୍ଘମୁଂଡବିଶିଷ୍ଟ ଲୋକମାନେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯବ ଓ ଗହମ ଚାଷ ପ୍ରଚଳନ କରଂତି ଏବଂ ଏହା ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ସୀମାଂତରୁ ଆରଂଭ କରି ବିହାର ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଛଡ଼େଇ ପଡ଼େ ।[୧]

ଧାନଛଡ଼ା ଅଷ୍ଟ୍ରିକଭାଷୀ ଲୋକମାନେ କଦଳୀ, ବାଇଗଣ, ଲାଉ, ଲେଂବୁ ପାନ, ନଡ଼ିଆ, କରମଂଗା, ଡିମିରି, ହଳଦୀ, ଗୁଆ, ଡାଳିଂବ ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟ ଚାଷ କରୁଥିଲେ । ଏଇ କୃଷିଦ୍ରବ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟେକଟିର ନାମ ଅଷ୍ଟ୍ରିକଗୋଷ୍ଠିର ଭାଷାରୁ ଗୃହୀତ । ବରଜ (ପାନ) ଶବ୍ଦଟି ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ । ଏଇ ସବୁ ଶବ୍ଦର

* I bid

୧ । S. Levi,

ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ ଅପଭ୍ରଂଶ ନେଇ ଯେଉଁ ସବୁ ବସ୍ତୁତ ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି, ସେଥିରୁ ଇତିହାସର ଏ ଇଂଗିତ ସ୍ପଷ୍ଟ । କିଂତୁ କୃଷିବାଦ ଏମାନେ ଶୁରୁ ଜାଣିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗୋପାଳନ ଜାଣିଥିଲେ ବୋଲି ମନେ ହୁଏନାଇ । ବସ୍ତୁତଃ, ଅଷ୍ଟ୍ରିକଭାଷୀଂକ ମଧ୍ୟରେ ଗୋପାଳନ ଆଜି ମଧ୍ୟ କମ । ଯେଉଁମାନଂକ ଭିତରେ ବା ଏହାର ପ୍ରଚଳନ ଦେଖାଯାଏ ସେମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀମାନଂକଠାରୁ ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଯେତେଦୂର ସଂଭବ, ଗୋପାଳନ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ମାନଙ୍କ ସଂଗେ ଜଡ଼ିତ ।[୧] (Pre-Aryan Pre-Dravidians;— papers by S. Levi, Przlusky & J. Bloch)

ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଶବ୍ଦାବଳୀ

ବଂଗ ଓ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଭୃତି ଦେଶରେ ଯେଉଁ ଏକ କୋଡ଼ି, ଦୁଇ କୋଡ଼ି, ପଣ (୮୦ଟାରେ ଏକ ପଣ) ଇତ୍ୟାଦି ଗଣନା ପଦ୍ଧତି ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି, ସେହି ପ୍ରଣାଳୀଟି ଏବଂ 'କୋଡ଼ିଏ' ଶବ୍ଦଟି ଉଭୟେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ । ହାଟ ବଜାରରେ ଜିନିଷ ପତ୍ରର ଗଣତି ଆଜି ମଧ୍ୟ ଏହି ରୀତିରେ ହୋଇଥାଏ । ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ଭାଷୀଂକ ମଧ୍ୟରେ କୋଡ଼ିଏ ଶବ୍ଦଟି ମଣିଷ ଦେହର କୋଡ଼ିଏଟି ଅଙ୍ଗୁଳି ସଂଗେ ସଂପୃକ୍ତ, ଏବଂ କୋଡ଼ିଏ ହେଉଛି ସେମାନଂକର ସଂଖ୍ୟାଗଣନର ଶେଷ ଅଂକ । କୋଡ଼ିଏ ଗଂଡାରେ (୨୦×୪) ଏକ ପଣ । ଏହା ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ଭାଷୀର ଗଣନା । ଚେଙ୍ଗା (ବାଉଁଶ), ମେଢ଼ା (ମେଂଢା), ବାଦୁଡ଼ି, କରତ, ଦାଆ, ବାଇଗଣ, ଏପରିକି ଗଂଗା (ଯାହାର ଅର୍ଥ ନଦୀ) ସବୁ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷାରହି ଦାନ । ଲେଭିଂକ ମତରେ ପୁଳିଂଦ-କୁଳିଂଦ, ମେକଲ-ଉତ୍କଳ, ଉଂଡ୍ର-ପୁଂଡ୍ର-ମୁଂଡ୍ର, କୋଶଳ-ତୋଷଳ ଅଂଗ-ବଂଗ, କଳିଙ୍ଗ-ତିଲିଂଗ ଏହି ପ୍ରକାର ଜାତିବାଚକ ଯମଜ-ନାମକରଣ ପଦ୍ଧତିଟି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଏବଂ ଏ ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ।

ଲିଂଗ ପୂଜା ଓ ଯୋନି-ପୂଜା

ଅଷ୍ଟ୍ରିକଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଲିଂଗପୂଜା ଓ ଯୋନିପୂଜାର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ବସ୍ତୁତ 'ଲିଂଗ' ଶବ୍ଦଟିହିଁ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଶବ୍ଦ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ପଲିନେଶୀୟ ଜାତିଂକ ମଧ୍ୟରେ ଲିଂଗ ଶବ୍ଦଟି ଅବିକଳ ସେହି ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର

---

୧ । ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍, ଦ୍ରାବିଡ, ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ସେହି ସେହି ଭାଷାକୁ ବୁଝାଏ । ଯେଣୁ ଡଃ ନୀହାରରଂଜନ ରାୟ ପ୍ରମୁଖ ଏହାକୁ ଭାଷାରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିଛଂତି, ଜାତିବାଚକ ଶବ୍ଦରୂପେ ନୁହେଁ ।

ତଂତ୍ର-ସାଧନାର ମୂଳ ବୀଜ ଏଇ ଲିଂଗ ପୂଜା ମଧ୍ୟରେ ନିହିତ । ପ୍ରଶଲସ୍କିଂକ ମତରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ତାଂକ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଆଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀମାନଂକଠାରୁ ଲିଂଗପୂଜା ଓ ଯୋନିପୂଜା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଡ଼ଃ ଦେବୀପ୍ରସାଦ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ ତାଂକ 'ଲୋକାୟତ ଦର୍ଶନ' ଗ୍ରଂଥରେ ଦେଖାଇଛଂତି ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ ସହିତ ଆଦିମ ଯୋନି-ପୂଜା ଓ ମୈଥୁନ-ଯୋଗ ଜଡ଼ିତ । ଆଦିମ ମନୁଷ୍ୟର ଧାରଣା ଥିଲା ଯେ ଅଧିକ ମୈଥୁନ କଲେ ଅଧିକ ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ ହୁଏ । ସେଇ ମୌଳ ଧାରଣାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ସେ ମୈଥୁନ-ଯୋଗ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ତଂତ୍ରର ପ୍ରଭାବ ଜଗନ୍ନାଥଂକ ଉପରେ ପଡ଼ିଚି । ଜଗନ୍ନାଥ ଭୈରବ ଏବଂ ବିମଳା ଭୈରବୀ ରୂପରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ମାନଂକଠାରୁ ସିଂଧୁ-ତୀରବାସୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଲିଂଗ-ପୂଜା ଓ ମାତୃକା-ପୂଜା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ମହେନ୍‌-ଜୋ-ଦାରୋରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଧ୍ୱଂସାବଶେଷରୁ ମାତୃକାପୂଜାର ବହୁ ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ ଏବଂ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଏହାର ପ୍ରଚଳନ ସଂବଂଧରେ ନିର୍ଭରଯୋଗ୍ୟ ସାକ୍ଷ୍ୟ ମିଳେ । ଦ୍ରାବିଡ଼ର ଦେବତା ଶିବ ଭୈରବରୂପରେ ଏବଂ ଶକ୍ତି ଭୈରବୀ ରୂପରେ ପୂଜିତ ହୁଅଂତି । ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଲିଂଗ-ପୂଜା ଓ ଯୋନି-ପୂଜା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସାଂଖ୍ୟ-ଦର୍ଶନରେ ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷ ସଂଯୋଗରେ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଏଇ ତତ୍ତ୍ୱରେ ପରିଣତ ହୁଏ ।

ଫନ୍ ଆଇକଷ୍ଟେଡ୍‌ଟ ଭାରତବର୍ଷର ପୂର୍ବାଂଚଳବାସୀ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀମାନଂକୁ 'କୋଲିଡ୍‌' ଏବଂ ସିଂହଳୀୟ ଅଂଶକୁ 'ଭେଡ୍‌ଡ଼ିଡ୍‌' କହିଛଂତି । ଭାରତରେ ଏମାନେ ବିଂଧ୍ୟପର୍ବତଠାରୁ ପୂର୍ବ-ଉପକୂଳ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ବିସ୍ତୃତି ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଦ୍ରାବିଡ ଏବଂ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀଂକ ଚାପରେ ଏମାନେ କ୍ରମେ ଉତ୍କଳ, ବଂଗ ଏବଂ ମଧ୍ୟ-ଭାରତର ନିମ୍ନ ଅଂଶକୁ ହଟି ଆସିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ଏମାନଂକର ଏକ ଅଂଶ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ।

ପଞ୍ଚମ ଅଧିକରଣ

ଜଗନ୍ନାଥ

॥ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀଙ୍କର ଦାନ ॥

ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ପରମ ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ମୂଳତଃ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ବା ଶବର ଦେବତା, ଏହା ପ୍ରମାଣସିଦ୍ଧ । ଶବର ବା ଦୈତ୍ୟମାନେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷାଭାଷୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ଏହି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ଶବରମାନଙ୍କର Totemism ବା ସଙ୍କେତବାଦରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୃକ୍ଷୋପାସନା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଉତ୍ତର ଅଷ୍ଟ୍ରେଲିଆର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଜୀବଜନ୍ତୁଙ୍କ ଛଡ଼ା ବୃକ୍ଷଲତା ଟୋଟେମରୂପେ ପ୍ରଚଳିତ ।

> 'Each member of the tribe has a totem usually chosen from the animal world, but in the North tending to include plants......" (The New Universal Enclyclopaedia"—Australian Aborigins)

ପରେ, ଅଷ୍ଟ୍ରିକଭାଷୀ ଜାତିପ୍ରବାହ ପରେ ଯେଉଁ ଦ୍ରାବିଡ଼ଭାଷୀ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ ଓ ହରପ୍ପା ପ୍ରଭୃତି କର୍ମକୃତିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀଙ୍କଠାରୁ ଜୀବୋପାସନା ଓ ବୃକ୍ଷୋପାସନା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । *

ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଶବରମାନେ 'କିତୁଂଗ'ର ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ସୌର ଭାଷାରେ 'କିଂତୁଗ'ର ଅର୍ଥ 'ଦେବତା' । ଏହା କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦେବତାର ନାମ ନୁହେଁ । 'ଦେବତା' ଭଳି 'କିତୁଂଗ' ଏକ ସାଧାରଣ ଅର୍ଥବାଚୀ ଶବ୍ଦ । କିତୁଂଗର ଦଶଟି ରୂପ ଅଛି ବୋଲି ଶବରମାନେ କହନ୍ତି । ଯଥା, ଜଗଂତ, ଜୋଡ଼, ଗୁମନ, ଭୀମ, ରଂରଂ, ଗସିର୍, ସମନ୍, ଯୋଜେପଲ, ମଉ, ଡଡ । କେତେକ ଉତ୍ସବରେ ଦଶଟି ଯକର ଷକଟାକାର ଚିହ୍ନ ଗୋଟିଏ ଘରକାନ୍ଥରେ ଲେଖାହୁଏ । ଡ଼ଃ ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀଙ୍କ ମତରେ, ଜଗନ୍ନାଥ

* Comparative Religion—T. E. Carpenter ଓ The History of Culture of Indian People—R. C. Majumdar.

ଶବ୍ଦଟି ଶବର ଭାଷାରେ ବ୍ୟବହୃତ "ଜଗଂତ" ଶବ୍ଦର ସଂସ୍କୃତ ରୂପ । ସୌରାମାନେ କହନ୍ତି ଯେ କାରୁଂଗ ଶବର ଜାତିର ମୂଳ ଦେବତା ଓ ସେ ସମସ୍ତ ଶବର ଗୋଷ୍ଠୀ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ଗାଁ ବାହାରେ ବଣ ଭିତରେ ଗୋଟିଏ ଗଛରେ କାରୁଂଗ ରହିଥିବାର ସେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ଯେଉଁ ବୃକ୍ଷକୁ ସେମାନେ 'ଜଗଂତ' ବୋଲି କହନ୍ତି, ସେହି ବୃକ୍ଷକୁ, ଏପରିକି ସେ ଥିବା ବନର କୌଣସି ବୃକ୍ଷକୁ ସେମାନେ ଛେଦନ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ମନେ ହୁଏ ଯେଉଁ ବୃକ୍ଷ ବା ଦାରୁକୁ, ସେମାନେ 'ଜଗଂତ' ଆଖ୍ୟାରେ ପୂଜା କରୁଥିଲେ ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ଶବ୍ଦର ମୂଳ ହୋଇଥାଇପାରେ । ଯେପରି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଶବ୍ଦ (କୋଲ୍ଲ ଭାଷାର) 'ମରକ୍' (ମୟୂର) ପରେ ଅଥର୍ବ ବେଦରେ 'ମ୍ରୋକ' ରୂପେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି । ('ବାଦୁଡ଼ି' ଶବ୍ଦଟି ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ ଭାଷାରୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷା-ପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଯାଇଛି ।*)

ପୁଷ୍ପର ଦଇତା, ଯାହା ଶବରର ଅନ୍ୟ ନାମ 'ଦୈତ୍ୟ'ରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଜ୍ଞାତି ରୂପେ ସୁବିଦିତ । 'ଦଇତା'ମାନେ ଶବର ବଂଶଧର, ଏହା ଜଣାଶୁଣା କଥା । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟେତର ନରକୁ 'ଅସୁର' ବା 'ଦୈତ୍ୟ' ବୋଲି ବେଦରେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି । ସ୍ନାନ-ପୂର୍ଣ୍ଣିମାଠାରୁ ରଥଯାତ୍ରା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସମସ୍ତ ପୂଜା-ବିଧି ଏହି ଦଇତାମାନେହିଁ ସମ୍ପନ୍ନ କରଥାନ୍ତି । 'ଅସୁର' ଏସୀରୀୟ ଦେଶବାସୀଂକୁ ବୁଝାଏ ।

ଭାରତର ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମନ୍ଦିରରେ ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜିତ ହେଉଥିବା କଥା ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ସବୁଠି ପଥର ବା ଧାତୁର ବିଗ୍ରହ ପୂଜିତ ହୁଅନ୍ତି । କେବଳ ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ, ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେହିଁ ଦାରୁ-ବିଗ୍ରହ ପୂଜା

ଦାରୁଦେବତା

ହୁଅନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ପ୍ରଥମେ ବୃକ୍ଷୋପାସକ ଶବରର ଦେବତା ଥିଲେ ଏବଂ ପରେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଦେବତାରେ ପରିଣତ ହେଲେ, ଏହାର ବଳିଷ୍ଠ ସମର୍ଥନ ମିଳେ । ଓଡ଼ିଶାର କିଂବଦନ୍ତୀ, ଲୋକଗାଥା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଶବର-ପ୍ରଭବ ବିଷୟରେ ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦିଏ । ଅଷ୍ଟ୍ରିକଭାଷୀ-ମାନଂକ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁ ନିଗ୍ରୋମାନେ ଭାରତବର୍ଷରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ, ସେମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ 'ପିପ୍ପଳ ବୃକ୍ଷୋପାସନା' (Cult of Ficus Tree) ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲି ବୋଲି ବହୁ ଐତିହାସିକ କହନ୍ତି । ପରେ ଏହା ମହେଂଜୋଦରୋରୁ ଉଦ୍ଭୂତ ସୈନ୍ଧବ ସଂସ୍କୃତି ବା ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ କରେ ।

* ଅଥର୍ବବେଦ—୬-୪-୩ ଓ ୧୬, ୧-୭ । କୋହ୍ଲ ଭାଷାରେ ମୟୂରକୁ 'ମରକ୍' କହନ୍ତି ।

ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଶ୍ୱତ୍ଥ ବୃକ୍ଷୋପାସନା ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା ବୋଲି ଆର୍. ସି. ମଜୁମଦାରଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ "The History and Culture of the Indian People" ଗ୍ରଂଥରୁ ଜଣାଯାଏ । ଡ଼ଂ ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ କହନ୍ତି, 'ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ପାର୍ଲାଖେମିଣ୍ଡି ମାଳ ଅଂଚଳ ଭିତରେ, କାଗଂଗା, କଂଦସିଂ, ଗୁରୁଗୁଂଡା ପ୍ରଭୃତି ନିବିଡ଼ ଜଂଗଲ ଭିତରେ, ସୌରାମାନଂକ ଭିତରେ

ବୃକ୍ଷ-ଉପାସନା

ପିପ୍‌ପଳ ବୃକ୍ଷକୁ ଦେବତା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସେମାନେ କଣାବିକା ସମୟରେ ବିଶ୍ୱାସର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ୱରୂପ ଓସ୍ତପତ୍ରଟିଏ ହାତରେ ନଧରି କୌଣସି ଚୁକ୍ତି କରିବାକୁ ଯାଆଂତି ନାହିଁ । କ୍ରେତା ବା ବିକ୍ରେତାଂକ ମଧ୍ୟରୁ କିଏ ହେଲେ ଜଣେ ଓସ୍ତପତ୍ରଟିଏ ହାତ ପାପୁଲିରେ ରଖି ସେଥିରେ ଗୋଟିଏ ବଳିତା ଜଳାଂତି । ଆଉ ଜଣକ ଆଉ ଗୋଟିଏ ପତ୍ରଧରି ଅପର ହସ୍ତରେ ତାହା ଘୋଡାଇ ଦିଅଂତି । ସେତେବେଳେ ଯାଇ ସର୍ତ୍ତ ବା ଚୁକ୍ତି ସ୍ଥିରହୁଏ ।'[୨] ଇ. ଥର୍ଷ୍ଟନଂକ ପ୍ରଣୀତ Castes and Tribes of Southern India, Vol VI ଗ୍ରଂଥର ୩୩୫ ପୃଷ୍ଠାରେ ଏ ବିବୃତ୍ତି ଦିଆଯାଇଛି । ଶବରମାନେ କୌଣସି ଓସ୍ତଗଛରେ (ଶୁଖିଲ ହେଉ ବା କଂଚା ହେଉ) କେବେ ଚଢ଼ଂତି ନାହିଁ କି ଚୋଟ ଲଗାଂତି ନାହିଁ । ଏହାର କାରଣ ସେମାନଂକ ଗାଁ ମୁଖିଆଂକୁ (ଗମାଂଗଂକୁ) ପଚାରିଲେ ଉତ୍ତର ମିଳେ : 'ଏହା ଆମର ପୂର୍ବପୁରୁଷ କରି ଆସିଛଂତି ।' ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ପିପ୍‌ପଳ ଉପାସନା ସେମାନଂକର ପରଂପରା ସିଦ୍ଧି । ନେକ୍ରିଟୋମାନଂକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଦାରୁଉପାସନା ମୂଳତ ପ୍ରଟୋ-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲଏଡ୍ ବା ଶବର ଜାତିର । ଜଗନ୍ନାଥ ଉପାସନା ଦାରୁ ଉପାସନାମୂଳକ ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ଶବର ଦେବତା ବିନା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଧର୍ମର ଦେବତା ବୋଲି କହିଲେ ଅସଂଗତ ହେବ । ଏଣୁ କହିପାରୁଁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାରୁଦେବତାରହିଁ ରୂପାଂତର ଏବଂ ସେ ମୂଳତ ଶବରମାନଂକର ଦେବତା ।'[୩]

ଜଗନ୍ନାଥଂକର ପ୍ରାଚୀନତ୍ୱ

ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ଜନପ୍ରବାହର ବହୁପରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀମାନଂକର ଆଗମନ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ତୁଳନାରେ ପ୍ରାଚୀନତର । ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷାରେ 'ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ

---

୧ । ଡ଼ଃ ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀଂକ ପ୍ରଣୀତ "ଦାରୁଦେବତା" ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

୨ । 'ଦାରୁଦେବତା'

୩ । ଏକ୍ସ

'ଅଗନ୍ତ' । ଏଥିରୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଯେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରବାହର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ ଏ ଦେଶରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଥିଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟ ମାନବର ଆଦିଗ୍ରଂଥ ଋକ୍‌ବେଦରେ ସମୁଦ୍ର ତୀରରେ ଏକ ଅପୁରୁଷ ଦାରୁ ଭାସୁଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ।

"ଅଦୋ ଯଦ୍ଦାରୁ ପ୍ଲବତେ ସିଂଧୋ ପାରେ ଅପରୁଷମ୍ ।
ତଦାରଭସ୍ୱ ଦୁର୍ହଣୋ ତେନ ଗଚ୍ଛ ପରସ୍ତରମ ।'
(ଋ, ୧୦ମ ମଣ୍ଡଳ, ସୂକ୍ତ ୧୫୫, ମଂତ୍ରି)

ଏହାର ଅର୍ଥ ପଂଡିତ ନୀଳକଂଠ ଦାସ ଏମ୍ ପ୍ରକାରେ କରିଛଂତି' :—

"The priest speaks to Durhanu (literally one whose speech is bad), you discard (cut or kill) A-rabhasva (the same as Alabhasva) that wood which is manifest (floats beyond (or in the coast of) the ocean, for that is no Purusha' Then you go to the best stratum (ie, the spiritual plane)*

ସିଂଧୁ ତୀରରେ ପ୍ରକଟିତ ଅପୁରୁଷ ଦାରୁକୁ ଛେଦନ କଲେ ପରମପଦ ଲାଭ ହେବ ବୋଲି ବୈଦିକ ଋଷି ଦୁର୍ହଣଂକୁ କହୁଛଂତି । ଏଇ ବୈଦିକ ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦାରୁକୁ 'ଅପୁରୁଷ' କହିବା ଦ୍ୱାରା ଏହା ବୈଦିକ ଧର୍ମର ବାହାରେ କୌଣସି ଦେବମୂର୍ତ୍ତିକୁ (ଘୃଣାବ୍ୟଂଜକ ଅର୍ଥରେ) ବୁଝାଉଛି, କିଂବା 'ଅଣାର୍ଯ୍ୟ' ଦାରୁମୂର୍ତ୍ତିକୁ ବୁଝାଉଛି । ପରସ୍ତର ଅର୍ଥରେ ସାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରକୁହିଁ ବୁଝାଇଛଂତି । ('ଯଦ୍ଦାରୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମାଖ୍ୟଂ ଦେବତାଶରୀରଂ') ଏଇ ମଂତ୍ରୋକ୍ତ 'ପୁରୁଷ' ଶବ୍ଦଟି 'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ'ର ସୂଚନା ବୋଲି କେହି କେହି ମନେ କରଂତି । 'ଦୁର୍ହଣ' ଶବ୍ଦଟି ଅଲକ୍ଷ୍ମୀ-ବାଚକ ।

ଏଥିରୁ ସିଂଧୁତୀରବର୍ତ୍ତୀ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭକ୍ତୀ ଦାରୁଦେବତା ପ୍ରତି ବୈଦିକ ଋଷିର ଘୃଣାଭାବହିଁ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି । ଋକ୍‌ବେଦ ଆଜକୁ ପ୍ରାୟ ଚୁଇହଜାର ବର୍ଷ ତଳେ ୧

* 'Hints on the Significance and History of Jagannath— Pandit Nilakantha Das. (Nikhil Bharat Prabasi Utkal Simmelan Souvenir, Calcutta, Jany, 1959)

୧ । ମ୍ୟାକ୍ସ ମୁ୍ୟଲର ଋକ୍‌ବେଦର ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣରେ ଋକ୍‌ବେଦର କାଳ ଖ୍ରୀ: ପୂ ୧୨୦୦ ବର୍ଷ ବୋଲି କହିଛଂତି । ଗ୍ରିଫିଥ୍‌ସନ୍ ତାଂକ 'Hymns From Rig Veda' ଗ୍ରଂଥରେ ଏହା ଖ୍ରୀ: ପୂ ୧୫୦୦ ବେଳେ ଲେଖା ହୋଇଥିଲା ବୋଲି କହିଂଛନ୍ତି । "Vedic Reader" ପ୍ରଣେତା ମ୍ୟାକଡୋନେଲ ଖ୍ରୀ: ପୂ ୧୩୦୦ ଶତକ ଏବଂ ଭିଣ୍ଟର ଖ୍ରୀ ପୂ ୨୦୦୦-୧୫୦୦ ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛଂତି । Weber ତାଂକ 'History of Indian Literature' ରେ ଖ୍ରୀ: ପୂ ୧୬୦୦ ଶତକ ଭାରତରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଆଗମନ କାଳ ବୋଲି କହଂତି ।

ଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ଜଗନ୍ନାଥଂକ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଯେ ତାର ବହୁପୂର୍ବରୁ, ଆର୍ଯ୍ୟ-ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ଥିଲା ଏଥିରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା କିଛି ନାହିଁ ।

ପଂଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ନୀଳାଂବର ଦାସଂକ "ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେଉଳ ତୋଳା"ରେ ଦେଖୁଁ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଥମେ 'ନୀଳମାଧବ' ନାମରେ, ପୂର୍ବ ସମୁଦ୍ର ତଟରେ, ବିଶ୍ୱାବସୁ ନାମକ ଶବର ଦ୍ୱାରା ଘୋର ଜଂଗଲ ଭିତରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲେ । ମାଳବ ଦେଶର ରାଜା ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଏହା ନାରଦଂକଠୁ ଜାଣି ପାଖ ନିଜ ମଂତ୍ରୀ ବିଦ୍ୟାପତିଂକୁ ଏହାର ସଂଧାନ କରିବା ପାଇଁ ପଠାଇଲେ । ବିଦ୍ୟାପତି କୌଶଳ କରି ବିଶ୍ୱାବସୁଂକ ଅତିଥି ହେଲେ । ତା' ପରେ ସେ ବିଶ୍ୱାବସୁଂକ କନ୍ୟାକୁ (ଲଳିତା) ପ୍ରଣୟ ପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ କଲେ । ଏହି କନ୍ୟା ସାହାଯ୍ୟରେ ସେ ନୀଳମାଧବଂକୁ ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାକୁ ଯିବା ବାଟ ମଧ୍ୟ କୌଶଳକ୍ରମେ ଜାଣିଗଲେ । ତା' ପରେ ସେ ଯାଇ ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଂକୁ ସମସ୍ତ ଖବର ଦେଲେ । ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବହୁ ସୈନ୍ୟ ନେଇ ଓଡ଼ିଶା ଅଭିମୁଖେ ଯାତ୍ରା କଲେ । ବିଶ୍ୱାବସୁ ତାଂକ ବିରାଟ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ଦେଖି ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କଲେ । ବାଂକ ଚର୍ଚ୍ଚିକାଠାରେ ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଓ ବିଶ୍ୱାବସୁଂକ ମଧ୍ୟରେ ଭେଟ ହେଲା । ଦୁହେଁ ମିତ୍ର ହେଲେ । ମାତ୍ର ନୀଳମାଧବ ଇଆଡେ ଅନ୍ତର୍ଧ୍ୟାନ ହୋଇଗଲେ । ତେଣୁ ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ୨୧ ଦିନ କାଳ ଅନ୍ନଜଳ ତ୍ୟାଗ କରି ଧାରଣା ଦେଇ ବସିଲେ । ତାଂକୁ ସ୍ୱପ୍ନ ହେଲା ଯେ ନୀଳମାଧବ ଦାରୁ ରୂପରେ ସମୁଦ୍ର ଜଳରେ ଭାସୁଛଂତି । ସେହି ଦାରୁରେ ମୂର୍ତ୍ତି ତିଆରି କରାଇ ସ୍ଥାପନ କଲେ ସେ ସେଥିରେ ବାସ କରିବେ ।……ତଦନୁସାରେ ବିଶ୍ୱକର୍ମାଂକୁ ଡକାଇ ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତି ତିଆରିର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ ।……('ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ'—ଡ଼ଃ ହ: କୃ ମହତାବ୍)

'ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ'ରେ ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ 'ଇଂଦ୍ରନୀଳୀଖ୍ୟ ବିଗ୍ରହ'ଙ୍କୁ (ଯାହା ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ ପୂଜା ପାଉଥିଲେ) ସ୍ଥାପନା କରି ମଂଦିର ତୋଳାଇବା ପାଂଚବା କଥା, ଏବଂ ସେ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇ ଯାଇ ସମୁଦ୍ରରେ ଦାରୁରୂପେ ଭାସୁଛଂତି ବୋଲି ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିବା କଥା ଏବଂ ସେ ଦାରୁକୁ ଆଣି ମୂର୍ତ୍ତି ଗଢ଼ାଇ ଏକ ମଂଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇ ସ୍ଥାପନ କରିବା କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଚି । ସ୍କଂଦ ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ

---

* Kaigଂକ 'Rig-Veda'ରେ ଋଗ୍‌ବେଦର କାଳ ଖ୍ରୀ: ପୂ ୧୬୦୦ ଶତାବ୍ଦ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଚି । ଲୋକମାନ୍ୟ ତିଲକ 'ଓରିଅନ' ବା ସପ୍ତର୍ଷି-ମଂଡଳର ସୂତ୍ର ଧରି ଏହାର ସମୟକୁ ଅତିକ ପଛକୁ ଟାଣି ନେଇଛଂତି ।

ଅନୁରୂପ ଶ୍ଳୋକ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । 'ଏଥିରେ 'ନ୍ୟଗ୍ରୋଧ ବୃକ୍ଷବି ନାରାୟଣ' ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବା ଦେଖୁଁ । ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣସ୍ଥ 'ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡ' ବର୍ଣ୍ଣିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଚରିତ ପ୍ରାୟ ନୀଳାମ୍ବର ଦାସଙ୍କ 'ଦେଉଳତୋଳା'ର ଆଖ୍ୟାନ ସହ ମିଳିଯାଏ ଏବଂ ନୀଳଗିରି ନିକଟସ୍ଥ ରୋହିଣୀ କୁଣ୍ଡର ଉତ୍ତରକୁ ନୀଳମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତି ଶବର ବିଶ୍ୱାବସୁ ଦ୍ୱାରା ପୂଜିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା କଥା ସେଥିରେ ଲେଖା ଅଛି ।[୧] (ମାତ୍ର ବେଢ଼ ଜନ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟରେ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖିବା କଥା ଏଥିରେ ନାହିଁ ।) ନାରଦ ପୁରାଣ, ପଦ୍ମପୁରାଣ, କପିଳ ସଂହିତା ଏବଂ ନୀଳାଦ୍ରି ମହୋଦୟ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ତଥା ଓଡ଼ିଆ, ବଂଗଳା, ଓ ତେଲଗୁ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ବହୁ ପୋଥିମାନଙ୍କରେ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଥମେ ଶବର ଦ୍ୱାରା ପୂଜିତ ହେଉଥିବା କଥା ଏବଂ ପରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ତାଙ୍କୁ ଆଣି ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଦେବତା ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବା ବିଷୟ ଲେଖା ଅଛି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ମୂଳତଃ ଶବର ଦେବତା ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ଆଦ୍ୟ-ସତ୍ତା ନୀଳମାଧବ ଥିଲା ବୋଲି ମଧ୍ୟ ବହୁ ସୂତ୍ରରୁ ସନ୍ଧାନ ମିଳେ । ମାତ୍ର ଏହି ନୀଳମାଧବ ଅର୍ଥ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଏକ ନାମ ମାଧବ ବୋଲି ଧରିନେବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ, ନୀଳମାଧବର ଏହିପରି ଅର୍ଥ କରିଛନ୍ତି—

> The name does not appear to be any Sanskrit name. The Sanskrit name may mean blue husband of Ma (mother) or Lakshmi. But even so, the word 'Nila' (blue) has no significance......... It can only mean Nila (blue) Ma (mother), and Dhaba (white) It is a Dravidian name which thus means black-mother-white.... which philosophically means non-existence—principles of generation—the phenomenal expression of the universe."

ମାତ୍ର 'ନୀଳମାଧବ' ଶବର ବା ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ଭାଷୀଙ୍କ ଦେବତା ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ଦ୍ରାବିଡ଼ଭାଷୀମାନଙ୍କ ଆଗମନର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତି ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏ ଦେବ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାନୁସାରୀ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସଂଗତ ନୁହେଁ । ଯେପରି ମନେହୁଏ ଏ ଦେବ ହୁଏତ ନୀଳ ବା କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣ କାଠର ମୂର୍ତ୍ତି ହୋଇଥିବ ଏବଂ ତାର ଆକାର ପ୍ରକାର ବିଶେଷ କିଛି ନ ଥିବ । ପରେ ଏହାକୁ ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣ ଗ୍ରନ୍ଥରେ 'ନୀଳମାଧବ' ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି । 'ନୀଳମାଧବ' ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ବା ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସୂଚିତ କରେ ।

୧ । 'ଦାରୁଦେବତା' ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ

ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଯିବା ଆଗରୁ ସେଠାରେ ଦାରୁ ଦେବତା ଶବର ଦ୍ୱାରା ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା କଥାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଶବରଙ୍କ ବିପ୍ରକୁ ଅନ୍ଧପଟଲ ବାଂଧି ଚଂଦନବନ ଭିତରେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମଂଙ୍କୁ ଦେଖାଇବା ପରେ ସେ ଯାଇ ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଂଙ୍କୁ କହିଲେ—

"ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ମୂରତି ମୁଁ ଦେଖିଲି ବୋଲିବ ।
ଯମଜକ ବନେ ଏବେ ଗୃହଂରୁ ଚଳି ଦେବ" । (ବନପର୍ବ)

ଶ୍ରୀ ଗୁରୁଦାସ ସରକାର 'ମଂଦିରେର କଥା'ରେ ଲେଖିଛଂତି "ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ସମ୍ଭବତଃ ଅଧମ ଶବର ଜାତି ନିକଟରୁ ଧାର ଆଣିଥିବା ଦେବତା ...ଯେଉଁ ଶବର ଜାତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଆଜି ଯାଏଁ ଏଧର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରି ଆସିଛଂତି ଓ ଯାହାଂକର ବଂଶଧରଗଣ ବିଂଧ୍ୟାଚଳଠାରୁ ମହାନଦୀ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ବିସ୍ତୃତ ଭୂମିରେ ବାସ କରି ଆସିଛଂତି ସେ ଶବର ଜାତିର କେଉଁ ଟେ ଖ ଟ୍ରଣ ଖ ର cult ବା Totem ପ୍ରତୀକଟିଏ ନେଇ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଂଙ୍କ ଦ୍ୱାରା "ଜଗନ୍ନାଥ" ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇ ଦେବତାରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ହେବା ଅସଂଭବ ନୁହେଁ ।"

ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ଛାଂକ "ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ କିଂବଦଂତୀର ଐତିହାସିକତା" ପ୍ରବଂଧରେ 'ଜଗନ୍ନାଥଂଙ୍କୁ ଶବର ଦେବତା କହିବାର ଅନେକ କାରଣ ଅଛି' ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂତି ।

ମହା ମହୋପାଧ୍ୟାୟ ପଂଡିତ ହରିପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ, ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରଭାତ ମୁଖାର୍ଜି ଏବଂ ମନମୋହନ ଗାଂଗୁଲି ପ୍ରମୁଖ କଂରୁ ମନେ କରଂତି ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ, ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ଦେବତା । ଡଃ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ୍ ଛାଂକ 'ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ'ରେ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରା ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନ, ଯଥା ବୁଦ୍ଧ, ଧର୍ମ ଓ ସଂଘର ରୂପାଂତର ବୋଲି ସାବ୍ୟସ୍ତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛଂତି । କନିଂଗହାମ ଜଗନ୍ନାଥଂଙ୍କ ରଥଯାତ୍ରା ସହିତ ସିଂହଳର ବୌଦ୍ଧଦଂତ-ଯାତ୍ରାର ସାମଂଜସ୍ୟ ଦେଖି ଏହା ବୌଦ୍ଧ ଅନୁଷ୍ଠାନ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରଂତି । ଖ୍ରୀ : ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚୀନ ପରିବ୍ରାଜକ ଫାହିୟାନ ଖୋଟାନରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଯେଉଁ ରଥଯାତ୍ରାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛଂତି, ତାହା ସଂଗେ ଜଗନ୍ନାଥଂଙ୍କ ରଥଯାତ୍ରାର ବହୁ ସାମଂଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏଠାରେ କଂରୁ ସ୍ମରଣୀୟ ଯେ ସିଂହଳରେ ବୁଦ୍ଧଂଙ୍କ ଦଂତକୁ ବୈଶାଖ ଶୁକ୍ଳ ତ୍ରୟୋଦଶୀ ଦିନ ବାହାର କରି ହାତୀ ଉପରେ ଥୋଇ ମହାସମାରୋହରେ ଚୋ'ଅଧାତ୍ରୀ ୧୬ ସ୍ଥାନକୁ ନିଆଯାଏ । ସେ ଦଂତ ନଗର ବାହାରେ ଏକ

ମଣ୍ଡପରେ ଛଅଦିନ ରହିବା ପରେ ପୁଣି ମନ୍ଦିରକୁ ଫେରିଆସନ୍ତି । ମାତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ଆଷାଢ଼ ଶୁକ୍ଳ ଦ୍ୱିତୀୟା ଦିନ କାଷ୍ଠନିର୍ମିତ ରଥରେ ନିଜ ବଡ଼ଭାଇ ଓ ଭଉଣୀଙ୍କ ସହିତ ଗୁଣ୍ଡିଚା ବିଜେ କରନ୍ତି । ତେଣୁ ଏ ଦୁଇ ଅନୁଷ୍ଠାନ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ବୈଷମ୍ୟ ରହିଛି । *

ରଥଯାତ୍ରା ପରମ୍ପରା

ରଥଯାତ୍ରା କେବଳ ଏକ ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମୀୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ନୁହେଁ । ରଥଯାତ୍ରାର ବର୍ଣ୍ଣନା ସମସ୍ତ ବାବିଲୋନୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ମିଳେ ବୋଲି ଧର୍ମାନନ୍ଦ କୋଶାମ୍ବୀ ଆପଣଙ୍କ 'ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ କହିଛନ୍ତି । ବାବିଲୋନିଆର ଅଧିବାସୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଇଶ୍ତର ଦେବୀଙ୍କ ଗଳ୍ପଟିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେ 'ତମ୍ମୁଜ' ବା 'ଦମୁଜି' (ବୈଦିକ ଦମୁନସ୍) ନାମକ ଦେବତାଙ୍କଠାରେ ପ୍ରେମାସକ୍ତ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ଅକାଳରେ "ତମ୍ମୁଜ"ଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲା । ତାଙ୍କୁ ପୁନର୍ଜୀବିତ କରିବା ପାଇଁ ଅମୃତ ଆଣିବାକୁ ଇଶ୍ତର ପାତାଳରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ସେଠାର ରାଣୀ ଅଲ୍ଲତୁ ଥିଲେ ଇଶ୍ତରଙ୍କର ଭଉଣୀ । ତଥାପି ସେ ଇଶ୍ତରଙ୍କୁ ବହୁତ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଦେଇଥିଲେ । କ୍ରମେ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ଅଳଙ୍କାର କାଢ଼ି ନେଇ ତାଙ୍କୁ ରୁଗ୍ଣ କରିଦେଲେ, କାରାଗାରରେ ବନ୍ଦୀ କଲେ । ସ୍ଥିର ଛ'ମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଭୋଗିବା ପରେ ଭଉଣୀ ଅଲ୍ଲତୁଙ୍କଠାରୁ ଅମୃତ ନେଇ ସେ ପୃଥିବୀକୁ ଫେରିଲେ । ଇଶ୍ତର ଯେଉଁ ଋତୁରେ ପାତାଳରୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ଫେରିଲେ ସେହି ଋତୁରେ ତାଙ୍କର ଉତ୍ସବ 'ରଥଯାତ୍ରା' ହେଉଥିଲା । ନାଲିଆ ବଳଦ ଗାଡ଼ିରେ ଇଶ୍ତରଙ୍କର ରଥଯାତ୍ରା ହେଉଥିଲା ! ପରେ ଘୋଡ଼ାର ସନ୍ଧାନ ମିଳିବା ପରେ ଘୋଡ଼ାମାନେ ସେହି ରଥ ଟାଣିବାରେ ନିୟୋଜିତ ହେଲେ । ଋକବେଦରେ ଉଷାଦେବୀଙ୍କ ରଥରେ ନାଲିଆ ବଳଦ ଯୋଚି ହେବା କଥା ରହିଛି । ପୁଣି ଅରୁଣ ବର୍ଣ୍ଣ ଘୋଡ଼ା ଟଣା ରଥରେ ଉଷାଦେବୀ ଆସନ୍ତି ବୋଲି ଉକ୍ତ ଅଛି । "ଏଷା ଗୋଭିରରୁଣେଭିର୍ଯୁଜାନା" "ବହତ୍ୟରୁଣପ୍ସୁଭିରଶ୍ୱୈ" ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ଉପରେ ବାବିଲୋନୀୟ ଗଳ୍ପର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଛି ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।[୧] (ଋକ୍‌ବେଦ ୫ । ୮୦ । ୩ ଏବଂ ୭ । ୭୫ । ୬) ତେଣୁ ରଥଯାତ୍ରାର ପରମ୍ପରାଟି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ସିଂହଳରେ ବୌଦ୍ଧ-ଦନ୍ତର 'ହାତିଯାତ୍ରା' ସଙ୍ଗେ ଏହାର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଇ ଏହାକୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ବୋଲି କହିବା କିମ୍ବା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ-ଦେବତା କହିବା ଅସଙ୍ଗତ କଥା ।

---

* ଓ.ଇ

୧ ଧା : ଦେ

ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତ

ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଦନ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ରହିଛି ବୋଲି ଏକ ଜନଶ୍ରୁତି ଅଛି । ମାତ୍ର ସିଂହଳର ଧର୍ମ-କୀର୍ତ୍ତିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ପାଲି ଗ୍ରନ୍ଥ 'ଦାଠାଧାତୁ ବଂଶ'ରେ ଯେଉଁ ଗଳ୍ପ ଅଛି ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମହାପରିନିର୍ବାଣ ପରେ ତାଙ୍କର ଜଣେ ଶିଷ୍ୟ ଖେମାତ୍ଥେର ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ବାମ ଦନ୍ତଟିଏ ଆଣି ତତ୍କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗ ରାଜା ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତଙ୍କୁ ଦେଇଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମଦତ୍ତ ସେ ଦନ୍ତକୁ ଏକ ସ୍ତୂପ ନିର୍ମାଣ କରାଇ ତହିଁରେ ସ୍ଥାପନା କରିଥିଲେ ଏବଂ ପୂଜାବିଧିର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । ସେ ସ୍ଥାନ ଦନ୍ତପୁର ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହେଲା । ଏଇ ଦନ୍ତପୁର ପୁରୀ ନୁହେ । ଏହାର ୮୦୦ ବର୍ଷ ପରେ ଖ୍ରୀ ୩୦୦ ରେ ପାଟଳିପୁତ୍ରର ରାଜା ଗୌତମୀ ପୁତ୍ର ସାତକର୍ଣ୍ଣୀ ତାଙ୍କ ସେନାପତି ଚୈତ୍ୟାୟନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା କଳିଙ୍ଗ ଜୟକରି ତତ୍କାଳୀନ କଳିଙ୍ଗରାଜା ଗୁହଶିବଙ୍କ ସହ ଦନ୍ତକୁ ପାଟଳିପୁତ୍ର ନେଇ ଯାଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ଦନ୍ତର ମାହାତ୍ମ୍ୟରେ ବିସ୍ମିତ ହୋଇ ସେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରହଣକରିଥିଲେ । ପରେ ସେ ଗୁହଶିବ ଓ ଦନ୍ତକୁ କଳିଙ୍ଗ ପଠାଇ ଦେଇଥିଲେ । ଦନ୍ତ କଳିଙ୍ଗ ଆସି ଦନ୍ତପୁରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା । ଏହାର କିଛିକାଳ ପରେ କ୍ଷୀରଧର ରାଜାଙ୍କ ଭ୍ରାତୃପୁତ୍ର ଦନ୍ତପୁର ଆକ୍ରମଣ କରିବାରୁ ଗୁହଶିବ ନିହତ ହେଲେ । ତା'ପରେ ଗୁହଶିବଙ୍କ କନ୍ୟା ହେମମାଳା ଏବଂ ତାଙ୍କ ସ୍ୱାମୀ ଉଜ୍ଜୟିନୀ ରାଜକୁମାର 'ଦନ୍ତକୁମାର' ଦନ୍ତକୁ ନେଇ ତାମ୍ରଲିପ୍ତ ବନ୍ଦର ବାଟେ କରମଣ୍ଡଳ ଉପକୂଳ ଦେଇ ଜାହାଜରେ ସିଂହଳ ଚାଲିଗଲେ । ସିଂହଳର ରାଜା ମହାସେନଙ୍କ ପୁତ୍ର ମେଘବନ (ଖ୍ରୀ ୩୦୨-୩୩୦) ଏଇ ଦନ୍ତକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ମହା ଅନୁରାଗରେ ପୂଜାକଲେ ଏବଂ ନିଜରାଜ୍ୟର ଅନୁରାଧାପୁରଠାରେ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇ ଦନ୍ତକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ସେହିଦିନୁ ଦନ୍ତ ସିଂହଳରେ ଅଛି । ତେଣୁ ବୁଦ୍ଧଦନ୍ତ ଆଉ କଳିଙ୍ଗରେ ନାଇ । ଯେତେବେଳେ ବ ଏହା କଳିଙ୍ଗରେ ଥିଲା ସେତେବେଳେ ଏହା ଦନ୍ତପୁରରେ ରହିଥିଲା, ପୁରୀରେ ନୁହେ । (ଓ. ଇ. ଓ ଦା.ଦେ)

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଦେବତା କହିବା ଅର୍ଥ ତାଙ୍କର ସତରହଜାର ବର୍ଷର ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବା । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଆରମ୍ଭ ମାତ୍ର ଖ୍ରୀ: ପୂ: ପଞ୍ଚମ ଶତାବ୍ଦୀରେ । ମାତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଆମେ ଋକ୍‌ବେଦର ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ : ପୂ ୧୦୦୦ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ପାଉଁ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ତ୍ରିରତ୍ନର ରୂପାନ୍ତର କହିବା ସେଥିପାଇଁ ଅସଂଗତ । ସେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଅସ୍ତ୍ରିକ୍ ଦେବତାରୂପେ ବୃକ୍ଷୋପାସନା ମଧ୍ୟରେ ରହିଆସିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ଧର୍ମପନ୍ଥ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଛି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ତାଙ୍କ ଭିତରେ ଅନ୍ୟ ବହୁ ଧର୍ମ ପରି ଏକ

ପରମ ସମନ୍ୱୟରେ ଲୀନ ହୋଇ ଯାଇଛି । ସେଥିପାଇଁ ବହୁ କବି ଓ ଲେଖକ ତାଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ-ମୂର୍ତ୍ତିରୂପେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ କରିବା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱାଭାବିକ । ସାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ତାଙ୍କୁ 'ବୌଦ୍ଧ ମୂରତି' ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଯଥା :—'ବୌଦ୍ଧ ରୂପରେ ବିଜେ ଅଛୁ ଜଗନ୍ନାଥେ' (ସଭାପର୍ବ), 'ସଂସାର ଉଦ୍ଧାର ନିମନ୍ତେ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ୱରୂପ '(ଶଲ୍ୟପର୍ବ) 'ବୌଦ୍ଧ ରୂପେ ବିଜେ ଛନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥେ' ଇତ୍ୟାଦି ।

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପରେ ଗଣ-ଗୋଷ୍ଠୀୟ ସମାଜର ପ୍ରଭାବ

ଜଗନ୍ନାଥ-ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରା ଏହି ଭାଇ-ଭଉଣୀ ଏକାଠିକ ଭାରତର ଧର୍ମଜଗତରେ ବିରଳ । ଏହା ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ଗଣ-ଗୋଷ୍ଠୀୟ ସମାଜର ହିଁ ସଙ୍କେତ ବହନ କରେ । ସେ ସମାଜ ଥିଲା ମାତୃ-ପ୍ରଧାନ । ତେଣୁ ଭାଇ-ଭଉଣୀ ସମାବେଶ ତାର ଏକ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ କ୍ରମପରିଣାମ । ବହୁ ପରେ ସାଂଖ୍ୟର ପୁରୁଷ-ପ୍ରକୃତି ସୂତ୍ର ଧରି ତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭାବରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୮ମ ଓ ୯ମ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଡ଼କୁ ଅବତାର ଓ ତାଙ୍କ ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ପତି-ପତ୍ନୀ ସମ୍ପର୍କ ପରିକଳ୍ପିତ ହେଲା । ଏହି ପୂର୍ବରୁ

ସାତ୍ୱତ ଧର୍ମ

ସାତ୍ୱତ ଧର୍ମ ମାଧ୍ୟମରେ କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବଙ୍କ ପୂଜା ଏବଂ ବଳରାମଙ୍କ ପୂଜା ପ୍ରାୟ ତିନି ହଜାର ବର୍ଷ ହେଲା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲଣି । ତୈତ୍ତିରୀୟ ଆରଣ୍ୟକରେ "ନାରାୟଣାୟ ବିଦ୍ମହେ ବାସୁଦେବାୟ ଧୀମହି ତନ୍ନୋ ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରଚୋଦୟାତ୍" ଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ଘୋର-ଅଙ୍ଗିରସ-ଶିଷ୍ୟ ଦେବକୀପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅଛି । ପ୍ରାୟ ବାଇଶି ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଘୋଷୁଣ୍ଡୀ ଲିପିରେ ଉକ୍ତ ଅଛି ଯେ ପାରାଶରୀୟ ପୁତ୍ର ଗାଜାୟନ, ନାରାୟଣବାଟ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ଭଗବାନ ସଙ୍କର୍ଷଣ ଓ ବାସୁଦେବଙ୍କ ଶିଳାପ୍ରାକାର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଏହି ସମୟର ବେସନଗର ଲିପିରେ ଗରୁଡ଼ଧ୍ୱଜ ବିଷ୍ଣୁ (କୃଷ୍ଣ), ତାଳଧ୍ୱଜ ସଙ୍କର୍ଷଣ, ମକରଧ୍ୱଜ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଏବଂ ବନତଢଙ୍କ ଦେବତାରୂପେ ମୃଗଧ୍ୱଜ ଅନିରୁଦ୍ଧ ଏହି 'ଚତୁର୍ବ୍ୟୂହ' ପୂଜାର ପରିଚୟ ମିଳେ । ବାଳଗଙ୍ଗାଧର ତିଲକ 'ଗୀତାରହସ୍ୟ'ରେ ଉପନିଷଦ୍ ପରେ ଏବଂ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପୂର୍ବରୁ ବାସୁଦେବ ଭକ୍ତିମୂଳକ "ଭାଗବତଧର୍ମ" ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା କଥା ଲେଖିଛନ୍ତି । ଜର୍ମାନ ପଣ୍ଡିତ ବ୍ୟୁଲର ମଧ୍ୟ ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମହାବୀରଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପୂର୍ବରୁ ଦେବକୀ-ପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣଙ୍କ (ବାସୁଦେବ) ଉପାସନାମୂଳକ ଧର୍ମ ଭାରତରେ

* ଏ ବିଷୟ ଶ୍ରୀ ଅରବିନ୍ଦ ଏବଂ ଡଃ ସର୍ବପଲ୍ଲୀ ରାଧାକୃଷ୍ଣନ ମଧ୍ୟ ନିଜ ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ବୋଲି କହୁଂଛି । ତା'ଛଡ଼ା ଖ୍ରୀ: ପୂ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୌଧାୟନଂକ ଗୃହ୍ୟସୂତ୍ରରେ "ଓଁ ନମୋ ଭଗବତେ ବାସୁଦେବାୟ" ମଂତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ ଏବଂ ପାଣିନିଂକ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଗ୍ରଂଥରେ ବାସୁଦେବ ପୂଜାର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖି କହୁଥାନ୍ତି ଯେ କୃଷ୍ଣ ବାସୁଦେବ ଖ୍ରୀ:ପୂ: ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଉପାସିତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲେ* । ରାଧା-କୃଷ୍ଣ ବା ଅବତାରଂକ ସଙ୍ଗ ତାଂକ ଶକ୍ତିର ଉଦ୍ଭବ ହେବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ ଓ ସଂକର୍ଷଣ ପୂଜା ଏ ଦେଶରେ ଚଳି ଆସୁଥିଲା । ଏଇ ଭ୍ରାତା-ଭଗିନୀ ସମାବେଶ ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ଗଣ-ଗୋଷ୍ଠୀୟ ସମାଜରହିଁ ସ୍ମାରକ ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତା'ଛଡ଼ା ପ୍ରାଚୀନ ଗଣ-ସମାଜର ସାମ୍ୟଧର୍ମ ପୁଣି ଜଗନ୍ନାଥ ମଂଦିରରେ ଯେପରି ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ତାହା ଭାରତରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ମଂଦିରରେ ଦେଖାଯାଏନାହିଁ ।

ସୁତରାଂ ଅବଶ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ (ଜଗନ୍ନାଥ), ବଳରାମ ଏବଂ ସୁଭଦ୍ରାଂକର ପରିକଳ୍ପନା ବା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇ ନଥିବ । ତାର କାରଣ ଜଗନ୍ନାଥ ଥିଲେ ମୂଳତ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷୀଂକର ଦେବତା ଏବଂ ବୃକ୍ଷୋପାସନାରେହିଁ ତାଂକର ମୂଳ ନିହିତ । ପ୍ରଥମେ ହୁଏତ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ଶବରମାନଂକର କୌଳିକ 'ଟୋଟେମ' (ବା ସଙ୍କେତ) ରୂପେ ସେ ବୃକ୍ଷଦେହରେ ରହୁଥିବେ । ପରେ ତାଂକ ଉପରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ବା ଆଦି ଜୈନଧର୍ମୀମାନଂକର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ୁଥିବ ଏବଂ ତା ଫଳରେ ବହୁରୂପ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ସେଇ ବୃକ୍ଷ କ୍ରମେ ମୂର୍ତ୍ତି ପରିଗ୍ରହଣ କରିଥିବ । ଜୈନମାନେହିଁ ଭାରତରେ ପ୍ରଥମେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା ପ୍ରଚଳନ କରିଥିଲେ । ଏକଥା 'ଶ୍ରମଣ ଭଗବାନ ମହାବୀର' ଗ୍ରଂଥରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ମହେଂଜୋଦାରୋ ଓ ହରପ୍ପା ପ୍ରଭୃତିରୁ ମିଳିଥିବା ଜୈନ ମୂର୍ତ୍ତିମାନହିଁ ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ଏହାପରେ ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ କରଗତ କରିବାପରେ ଆରଂଭ ହେଲା ତାଂକର ଆର୍ଯୀକରଣ । ଜଗନ୍ନାଥଂକର ଆର୍ଯୀକରଣ ପରେ କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ (ଜଗନ୍ନାଥ), ବଳରାମ (ବଳଭଦ୍ର) ଏବଂ ସୁଭଦ୍ରା ଏବଂ ଧର୍ମଚକ୍ରର ବିକୃତରୂପ ସୁଦର୍ଶନଚକ୍ର ପ୍ରଭୃତିଂକର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଥିବ । ପଂଡିତ ନୀଳକଂଠଂକ ମତରେ ଇଂଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଗଂଗବଂଶର ଚୋଡ଼ଗଂଗ ଦେବଂକ (ଖ୍ରୀ : ୧୦୭୭—୧୧୪୭) ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହଂନ୍ତି ।

---

* ବୌଧାୟନ ଖ୍ରୀ: ପୂ ନିମ ଶତାବ୍ଦୀର ଏବଂ ପାଣିନି ଖ୍ରୀ: ପୂ ୭ମ ଶତକର ଲୋକ । "Early History of Vaishnav Sect'—H. C. Rai Chodhuary, ଓ "Ancient Indian Historical Tradition'—F. E. Pergiter ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ

ଏବଂ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗଙ୍କ ଧର୍ମଗୁରୁ ରାମାନୁଜ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ (ଯିଏ ସେତେବେଳେ ପୁରୀରେ ଆସି ରହୁଥିଲେ ଏବଂ ଏମାର ମଠ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ) କହୁଛନ୍ତି ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣର 'ଉତ୍କଳ ଖଣ୍ଡ'ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ 'ନାରଦ'। ଏଇ ଚୋଡ଼ଗଙ୍ଗହିଁ ପ୍ରଥମେ ଶବରମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପୂଜିତ ନିମ୍ବକାଠର ଦେବତା 'ଶବରୀ ନାରାୟଣ'ଙ୍କୁ ଆଣି ଏକ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରାଇ ତହିଁରେ ସ୍ଥାପନା କରିଥିଲେ। ସେ ପୁଣି କହନ୍ତି ଯେ 'କଳିଙ୍ଗ ଜିନ' କହିଲେ ଜଗନ୍ନାଥହିଁ ବୁଝାନ୍ତି। ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଜୈନଧର୍ମୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା "କଳିଙ୍ଗ ଜିନ"ରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଥିଲେ। ମଗଧର ରାଜା ନନ୍ଦ (ଖ୍ରୀ : ପୂ ୫୦୦—୪୦୦) ଏହି କଳିଙ୍ଗ ଜିନଙ୍କୁ କଳିଙ୍ଗ ଜୟକରି ନିଜ ରାଜ୍ୟକୁ ନେଇ ଯାଇଥିଲେ। ପରେ ବୀର ସମ୍ରାଟ ଖାରବେଳ (ଖ୍ରୀ. ପୂ ୨୦୦) ଯେ କି ଜଣେ ପରମ ଜୈନ ଥିଲେ—ମଗଧ ଆକ୍ରମଣ କରି କଳିଙ୍ଗ ଜିନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ନିଜ ଦେଶକୁ ଫେରାଇ ଆଣିଥିଲେ। ସେ ଯାହାହେଉ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଆର୍ଯ୍ୟକରଣ ପରେହିଁ କୃଷ୍ଣ-ବଳରାମ-ସୁଭଦ୍ରା ବା ଜଗନ୍ନାଥ-ବଳଭଦ୍ର-ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଥିଲା। ଏହା ଜଗନ୍ନାଥ ଆର୍ଯ୍ୟ-ପରିସର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବା ପରର କଥା। କୃଷ୍ଣ-ବଳରାମ ପୂଜା ସାତ୍ୱତ ଧର୍ମ ମାଧ୍ୟମରେ ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଚାଲି ଆସୁଥିଲା।*

ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଜୈନ-ଧର୍ମ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ବାସ୍ତବିକ ସର୍ବ ଧର୍ମର ସମନ୍ୱୟ। ଏହା ଖାଲି ଆର୍ଯ୍ୟୋତ୍ତର କାଳର ସମସ୍ତ ଧର୍ମୀୟ ମତବାଦର ନୁହେଁ, ପ୍ରାକ୍-ଆର୍ଯ୍ୟ କାଳର ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଓ ଦ୍ରାବିଡ ଧର୍ମ-ଧାରଣାର ମଧ୍ୟ ସମ୍ମିଶ୍ରଣ। ଆର୍ଯ୍ୟ ପରିସର-ଭୁକ୍ତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ପ୍ରଭାବ ଏବଂ ତା'ପରେ ବୌଦ୍ଧ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ପଡ଼ିଥିଲା।

ଯେଉଁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତାର ନିଦର୍ଶନ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋ-ହରପ୍ପା ପ୍ରଭୃତିରୁ ମିଳେ, ସେଇ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଥିଲେ ମୂଳତଃ ଜୈନ। ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋରୁ ମିଳିଥିବା ପ୍ରତ୍ନଦ୍ରବ୍ୟଗୁଡ଼ିକରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ଯେ ସେମାନେ ଥିଲେ ଶିବଭକ୍ତ ଏବଂ କେତେକ ପରିମାଣରେ ବୃକ୍ଷ-ଧର୍ମୀ, ଯାହା ସେମାନେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକମାନଙ୍କଠାରୁ ଗ୍ରହଣ

---

* ପଦ୍ମପୁରାଣ ମତରେ, "ସତ୍ତ୍ୱସ୍ୱରୂପ, ସତ୍ତ୍ୱାଶ୍ରୟ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣାତ୍ମକ କେଶବଙ୍କୁ ଯିଏ ଅନନ୍ୟମନରେ ଉପାସନା କରେ, ସେ ସାତ୍ୱତ। କୂର୍ମପୁରାଣରେ କୁହାଯାଇଛି, ଯଦୁବଂଶୀୟ ଅଂଶୁଙ୍କ ପୁତ୍ର ସତ୍ୱତ, ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ସାତ୍ୱତ ନାରାୟଣଙ୍କ ନିକଟରୁ ଏଇ ଧର୍ମକୁ ପାଇ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ। ଏହା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମ।

କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମହିଁ ଥିଲା ଜୈନ ଧର୍ମ । ଏହି ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କୁ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ବେଦରେ 'ଅସୁର' ନାମରେ ଅଭିହିତ କରୁଥିଲେ । ଏହି ଅସୁରମାନେ ଏସିରୀୟଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହଁନ୍ତି । ଅସୁର ଜାତି ସେମିଟିକ୍ ପରିବାରର ଲୋକ ।** ସୁମେରିଆନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ସହିତ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଜୈନଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ମୁଣ୍ଡ ଲଣ୍ଡା ହେବା ଆଦି କେତେକ ବ୍ୟବହାରିକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଏମାନେ ଯେ ସିନ୍ଧୁ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଏହା ଡଃ ସୁନୀତିକୁମାର ଚାଟାର୍ଜି ପ୍ରମୁଖ ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଏହି ସଭ୍ୟତାର ଗୌରବର ଯୁଗ ଥିଲା ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ : ପୂ ୩୨୫୦—୨୭୫୦ ।[୧]

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱ

'ପୁରୁଷୋତ୍ତମ' ତତ୍ତ୍ୱଟି ଜୈନ ପରମ୍ପରାରୁ ଗୃହୀତ । ଜୈନ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁସାରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମଶାସ୍ତ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହେଉଛନ୍ତି ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଗୀତା-ବର୍ଣ୍ଣିତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ । ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ରମ-ପରିଣାମ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ କହନ୍ତି, ଗୀତାରେ ଯେଉଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି ତାହା ହେଉଛି ଆଗରୁ ଲୋକରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା କୌଣସି ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କୁ ଦାର୍ଶନିକଭାବରେ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ । ମନେହୁଏ ଗୀତାରେ ଏ ପରମ ସମାଧାନର ତତ୍ତ୍ୱଟି ପ୍ରକାଶିତ ଓ ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା ବେଳକୁ ଏହି ଦର୍ଶନର ସଙ୍କେତରୂପେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଉପାସନା ଲୋକରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ସାରିଥିଲା ।

ଏହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱର ସଙ୍କେତ ଯେ ନୀଳାଚଳରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦାରୁଦେବତାଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହେ ଏହା ନିଶ୍ଚିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏଣୁ କହିପାରୁଁ ଗୀତା ଯୁଗବେଳକୁ ଦାରୁଦେବତା ଲୋକରେ ଖ୍ୟାତିଲାଭ କରିସାରିଲେଣି, ଯେହେତୁ ଲୋକରେ ଉପାସ୍ୟ ଦେବରୂପେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ହେଉଛନ୍ତି 'ପ୍ରାଚୀନ କଳିଙ୍ଗ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ଓଡ଼ିଶାର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ପୁରୀ ବା ପୁରୀର ଜଗନ୍ନାଥ । ଆଉ କୁତ୍ରାପି ଭକ୍ତର ଉପାସ୍ୟ ଦେବରୂପେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାହାଁନ୍ତି,' ଯଦିଚ ବିଶେଷଣ ରୂପେ କେବେ କେବେ ଏ ଶବ୍ଦଟି ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି, (ଯଥା ରାମାୟଣରେ ରାମଙ୍କ ନାମ ପୂର୍ବରୁ) । ଜୈନଧର୍ମୀଙ୍କ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ

** The Story of the Nation Assyria ।

୧ । ଡଃ ସୁନୀତିକୁମାର ଚାଟାର୍ଜିଙ୍କ "ଭାରତର ଭାଷା ଓ ଭାଷା ସମସ୍ୟା' ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ନାମ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ପୁଣି ନାରାୟଣ, ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟାୟବାଚୀ ଶବ୍ଦ ପରି ଜୈନ ଉପାସ୍ୟଙ୍କ ଅନ୍ୟନାମ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ । ବୃକ୍ଷଧର୍ମୀ ଶବରର ଦେବତା ଉପରେ ଜୈନଧର୍ମର କଳ୍ପବୃକ୍ଷର ଆରୋପ ହୋଇ କଳ୍ପବୃକ୍ଷ ବହୁ ଦିନରୁ ପୂଜା ପାଇ ଆସୁଛି । ('ଦାରୁଦେବତା')

କ୍ରମେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନ ବୁଝାଇ କ୍ଷେତ୍ରବିଶେଷରେ ପରିଣତ ହେଲା । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ପୁରୀରେ କଳ୍ପବୃକ୍ଷଧର୍ମ ଜୈନଧର୍ମ ପରମ୍ପରା ସଂଗେ ଅଭେଦ୍ୟ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ପ୍ରଥମେ ବଟବୃକ୍ଷକୁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିଲା । ଯଥା :—'ପୁରୁଷେଣ ପିତଃ ଖ୍ୟାତଂ ବଟରାଜ ସନାତନମ୍' । (ଅ ୫୬-୧୭) ପରେ ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣରେ, ମଧ୍ୟ ଏଇପରି ଏକ ଶ୍ଳୋକ ଦେଖୁଁ, ଯଥା 'ନ୍ୟଗ୍ରୋଧରୂପଂ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱାପି ନାରାୟଣଂ କଲୁଷମ୍' (୧୬) ଅର୍ଥାତ୍ ନ୍ୟଗ୍ରୋଧରୂପୀ ନାରାୟଣଙ୍କୁ ଦେଖିବାମାତ୍ରେ ମନୁଷ୍ୟର ପାପକ୍ଷୟ ହୋଇଯାଏ । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ଓ ନାରଦ ପୁରାଣରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସମୁଦ୍ରରେ ଭାସୁଥିବା ଦାରୁରେ ବିଶ୍ୱକର୍ମାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରାଇ ଏକ ପ୍ରାସାଦ ତୋଳାଇ ସେଥିରେ ସେମାନଙ୍କୁ ନେଇ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବା କଥା ଦେଖୁଁ । ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣ ଲେଖାହେଲା ବେଳକୁ ଏହି ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ଅଧିକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ହୋଇ ଉଠିଥିଲେ । ଏଇ ପୁରାଣରେ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଙ୍କୁ ମହାନାୟକ ରୂପେ ଦେଖାଇଦେଇଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ମହାଭାରତ-ବର୍ଣ୍ଣିତ ମହାବେଦୀ ଚରିତର ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ରାଜା ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ଓ ନାରଦପୁରାଣର ଉପାଖ୍ୟାନଗୁଡ଼ିକୁ ଏକତ୍ର ମିଳାଇ ଏକ ସୁନ୍ଦର ଆଖ୍ୟାୟିକା ଛିଡ଼ା କରାଯାଇଛି । (ଦା. ଦେ)

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୈନବାଦ କାଳରେ ବିଭିନ୍ନ ଜୈନ ଧର୍ମଗୁରୁମାନେ କଳିଂଗ ଆସି ଏଠାର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀ ଶବରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ଜୈନ ଦର୍ଶନ କରିଥିବା କଥା ଜଣାଯାଏ । ମହାବୀର ବର୍ଦ୍ଧମାନ ଓଷଲୀ, ମୋଷଲୀ, ତୋଷଳୀ ଆସିଥିବା କଥା ଜୈନସୂତ୍ରରୁ ଜାଣୁଁ । 'ହରିଭଦ୍ରୀୟ ବୃତ୍ତି'ରେ ଦେଖୁଁ ମହାବୀରଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ତତ୍କାଳୀନ କଳିଂଗ ରାଜା ମହାବୀରଙ୍କୁ କଳିଂଗରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିବା ପାଇଁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିଥିଲେ । ଜୈନ ହରିବଂଶରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ସମର୍ଥନ ମିଳେ । ଜୈନ ଆବଶ୍ୟକ ସୂତ୍ରରେ 'କରଣ୍ଡୁ' ନାମକ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କଳିଂଗରାଜା ଜୈନଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ ବୋଲି ସଂବାଦ ପାଉ । ଜୈନଧର୍ମର 'କେବଳୀ' ଭାବ ପୁରୁଷୋତ୍ତମର ପ୍ରସାଦ ରୂପରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବ ବୋଲି ଡଃ. ବି. ଏମ୍. ପାଢ଼ୀ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଏଭଳି କୈବଲ୍ୟଲଭ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଛଡ଼ା ପୃଥିବୀରେ ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଏହା ଜୈନବାଦର ଜୀବ-ଅଜୀବର ଏକାକାର—ଯାହାପରେ ନିର୍ବାଣ । ପରବର୍ତ୍ତୀ

ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମରେ ଯେଉଁ ସାଯୁଜ୍ୟ ମୁକ୍ତି ଦେଖି ତାହା କୈବଲ୍ୟ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେ ।

ବସ୍ତୁତଃ ଜୈନଧର୍ମ ପୃଥିବୀର ମୂଳ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଧର୍ମ । ବୈଦିକ ଧର୍ମ ଏ ଦେଶକୁ ଆସିବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଜୈନଧର୍ମ ଏ ଦେଶରେ ଥିଲା । ପ୍ରାକ୍‌ବୈଦିକମାନଂକ ଭିତରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଂକ ମଧ୍ୟରେହିଁ ଏହା ରହିଥିଲା । ଏହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜୈନଗ୍ରଂଥ-ମାନଂକରୁ ଯେପରି ଜଣାଯାଏ, ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସୂଚନା ମିଳେ । ବେଦରେ ଆଦିନାଥ-ଋଷଭ, ଆଦିନାଥ ଓ ଅରିଷ୍ଟନେମୀ ପ୍ରଭୃତିଂକର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଜୈନଧର୍ମ ତତ୍‌ପୂର୍ବରୁ ଥିବା କଥା ଜଣାପଡ଼େ । ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ ଓ ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତରେ ଭଗବାନ୍ ବିଷ୍ଣୁଂକ ଦଶାବତାର ପୂର୍ବ ଏକ ଅବତାର ବୋଲି ଋଷଭ ବର୍ଣ୍ଣିତ । (ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତ-୧୧ମ ସ୍କଂଦ, ୨ୟ ଅଧ୍ୟାୟ, ଶ୍ଳୋକ ୧୬ ଏବଂ ଅ ୪—ଶ୍ଳୋ ୧୭)*

ଜୈନସିଦ୍ଧାଂତରେ ଈଶ୍ୱର ସତ୍ତା ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଅତ୍ମ-ଶରୀର ବା ଜୀବ-ଅଜୀବ ସଂଯୋଗରେହିଁ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଏବଂ ତାହାହିଁ ସବୁ ବଂଧନର ମୂଳକାରଣ । ସୁତରାଂ ନୂଆ ନୂଆ ସୃଷ୍ଟି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେହି ସୃଷ୍ଟିରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବାକୁ ହେଲେ 'ନିର୍ବାଣ' ଲଭ କରିବା ନିତାଂତ ପ୍ରୟୋଜନ । ପ୍ରଥମେ କର୍ମଚ୍ଛେଦ କରିବାକୁ ହେବ । କାରଣ ନାନାବିଧ କର୍ମବଂଧନ ଦ୍ୱାରା ଅତ୍ମା ଆବୃତ । କାର୍ମଣ ଶରୀରକୁ ନାଶ କରି ପାରିଲେ ନିର୍ବାଣ ଲଭହୁଏ । ଏହି ଦର୍ଶନରୁ ପରେ ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନର ଉତ୍ପତ୍ତି । ସାଂଖ୍ୟର 'ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷ' ସଂଯୋଗରେ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି' ତତ୍ତ୍ୱଟି ଜୈନଦର୍ଶନରୁହିଁ ବିକାଶ ଲଭ କରିଥିଲା । 'ଅତ୍ମା' ଓ 'ବସ୍ତୁ ସଂଯୋଗରେ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏହି ଜୈନତତ୍ତ୍ୱଟି ଉପରେ ସାଂଖ୍ୟର ପ୍ରକୃତି ଜଡ, ପୁରୁଷ ଚେତନ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱଟି ଆଧାରିତ । ଅତ୍ମା ଅବିନଶ୍ୱର କି ନୁହେ ସେ ବିଷୟରେ ଜୈନଦର୍ଶନ କହେ, ଅତ୍ମା ଅବିନାଶୀ, ମାତ୍ର ବସ୍ତୁ ସହିତ ତାର ସଂପର୍କ ବିନାଶଶୀଳ । ଦ୍ରାବିଡ଼ ଜୈନର ଜାନ୍ମାଂତରବାଦ ପରେ ଅର୍ଯ୍ୟ-ଧର୍ମରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା । ଦ୍ରାବିଡ଼ ଜୈନମାନେ ଥିଲେ ବହୁ-ଉପାସକ । ସଭ୍ୟତା-ବିକାଶର ଉନ୍ମେଷ ସ୍ତରରେହିଁ ବହୁ-ଉପାସନା ଦେଖା ଯାଇଥାଏ, ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ତରରେ ଏକ-ଉପାସନା ପ୍ରଚଳିତ

---

* Ibid.

** ସାଂଖ୍ୟ-ଦର୍ଶନ ଓ ଜୈନ-ଦର୍ଶନ ଉଭୟେ ନିରୀଶ୍ୱରବାଦୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଜୈନ ସାଦ୍ୟନ୍ତିବାଦ-ଦର୍ଶନ ନାସ୍ତିକ ବୋଲି ପରିଗଣିତ । ମାତ୍ର ସାଂଖ୍ୟ-ଦର୍ଶନ ଆସ୍ତିକ ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ହୋଇଥାଏ । (ଦା.ଦେ)

ଥାଏ । ' ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ଶବର ଦେଇ 'ଦାରୁ'କୁ ସ୍ମରଣାତୀତ କାଳରୁ ପୂଜା କରି ଆସୁଥିଲା ଜୈନ ପ୍ରଭାବରେ ତାହା ବହୁତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବ, ଅର୍ଥାତ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି କିଂବା ଧର୍ମଚକ୍ର ସୁଦର୍ଶନ ଚକ୍ରକୁ ମିଶାଇ ଚତୁର୍ଧା ମୂର୍ତ୍ତିରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବ । ଏକରୁ ବହୁତ୍ୱ ସଭ୍ୟତାର ଉନ୍ନତ ଅବସ୍ଥାରେହିଁ ସଂଭବ ହୋଇଥାଏ ।[2] ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଥିଲେ ପୃଥିବୀର ସର୍ବପ୍ରଥମ ମୂର୍ତ୍ତି-ପୂଜକ । ତେଣୁ ସେଇ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଜୈନଂକ ପ୍ରଭାବରେହିଁ ଚକ୍ର ବା ଗୃହ ଦାରୁ-ମୂର୍ତ୍ତି ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବ ।

ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ଶବରର ଦାରୁପୂଜା ଯେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଜୈନଂକ ପ୍ରଭାବରେ ନୂତନ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥିଲା ଏଥିରେ ସଂଦେହ ନାଇ । ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ସେଥିପାଇଁ 'ଜିନନାଥ' ବୋଲି କଳ୍ପନା କରିବା ଅସଂଭବ ନୁହେଁ । ଏଠାରେ 'ନାଥ' ଅର୍ଥ ପୁରୁଷ । ଅଧିକାଂଶ ଜିନଂକ ନାମରେ 'ନାଥ' ଯୋଗ କରାଯାଇଛି । ଯଥା ଋଷଭନାଥ, ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ, ଗୋରଖନାଥ, ଜଳନ୍ଧିନାଥ, ଜିନନାଥ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଅଷ୍ଟମ ଶତକରେ ସଂବଲପୁର ଅଂଚଳର ବଜ୍ରଯାନୀ ରାଜା ଇଂଦ୍ରଭୂତି ତାଂକ 'ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି' ଗ୍ରଂଥର ମଂଗଳାଚରଣରେ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ 'ପ୍ରଣିପତ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଂ ସର୍ବଜିନବରାର୍ଚ୍ଚିତଃ' ବୋଲି ବନ୍ଦନା କରିଛଂତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ତାଂକର ଜିନତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି ।

ଆଉ କେତେକ ଲେଖକ ଯଥା କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ପ୍ରମୁଖ କହଂତି, ନୀଳମାଧବ ମୂର୍ତ୍ତି ପଥରରେ ଖୋଦିତ ଜୈନ ତ୍ରିରତ୍ନ-ମୂର୍ତ୍ତି । ଏହାହିଁ କଳିଂଗର ଜିନାସନ ବା ଜିନସିଂହାସନ । ଏହାକୁହିଁ ଶବରମାନେ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ପରେ ଜୈନ ତ୍ରିରତ୍ନର ଅନୁକରଣରେ କାଷ୍ଠରେ ତ୍ରିମୂର୍ତ୍ତି ହେବାରୁ ଏମାନେ ହସ୍ତ-ପଦ-ଶୂନ୍ୟ । ପଂଡିତ ନୀଳକଂଠଂକ ମତରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ-ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଉଡ୍ଡୀୟାନ କହିଲେ କେଉଁଝର, ସଂବଲପୁର, ସୋନପୁର, ଘୁମୁସର, ମୟୂରଭଂଜ ପ୍ରଭୃତିକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ଏଠାରେ ଶବରମାନେହିଁ ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟାରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ

1. The Encyclopaedia Britanica, PP 446 ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ
2. "The nations of Antilles suppose that certain trees instructed sorcèrs to shape their trunks into idols and to instal them in temples, huts where they could be worshipped," Ibid.

କରି ରହିଥିଲେ । ସେମାନେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ନିଂବକାଠ-ନିର୍ମିତ ଶବର୍-ନାରାୟଣ ମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସନା କରି ଆସୁଥିଲେ । (ମାତ୍ର 'ନାରାୟଣୀ' ଶବ୍ଦଟି ଜ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ନୁହେଁ !) ବୋଧହୁଏ ଏଇମାନେହିଁ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ନିଂବ କାଠରେ ଗଢ଼ି ନିଜର କରି ରଖିଥିଲେ । ପରେ ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଉଡ୍ଡିୟାନ ରାଜା ଇଂଦ୍ରଭୂତି ଯେ କି ଜଣେ ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନୀ ଥିଲେ, ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ତାଂକ 'ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି' ଗ୍ରଂଥର ମଂଗଳାଚରଣରେ 'ସର୍ବଜିନଚରାଚିତ' ଓ 'ସର୍ବ-ବୁଦ୍ଧ-ମୟ' କହିବା ଦ୍ୱାରା ତାଂଙ୍କର ଜିନତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ତାଂକର ବୌଦ୍ଧତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କଲେ । ପୁରୀ ଶବରଅଂଚଳ ଅଂତର୍ଗତ ଥିଲା । ସେଠାର ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲେ । ହୁଏନସାଂ ତାଂକ ଭ୍ରମଣକାହାଣୀରେ ଉଡ୍ଡିୟାନରେ ଯେଉଁ ନବେ ଫୁଟ ଉଚ୍ଚର କାଷ୍ଠ ପୂଜା ପାଉଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂତି, ତାହାହିଁ ବୋଧହୁଏ ନିଂବକାଷ୍ଠ-ନିର୍ମିତ ଶବର୍-ନାରାୟଣ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ, ଯାହାକି ସେ କାଳର ପାଷାଣ ଦେବା-ଦେବୀଂକ ସହିତ ସମ୍ଭଂତତ୍ୱଙ୍କ ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରି ଆସିଥିଲା । ସେ ପୁରୀ କହୁଛଂତି, କଳିଂଗ ଉପକୂଳରେ ପ୍ରଥମେ ଜଗନ୍ନାଥ ସମ୍ଭବତ ଖଂଡିଏ କଳା ପଥରରେ ଥିଲେ ଏବଂ ଏହାକୁ କଳିଂଗ ଜିନ ବା ଜିନଂକର ପ୍ରତୀକ କୁହାଯାଉଥିଲା । ପରେ ଏହାର ନାମ 'ନୀଳମାଧବ' ହେଲା । ଏ ନୀଳମାଧବ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦ ନୀଳମାଧବରୁ ପୃଥକ । ଏହାର ଅର୍ଥ ନୀଳ-ମା-ଧବ (ଶୁଭ୍ର) ଅର୍ଥାତ୍ Blue-Mother-White—ଯାହା ଦାର୍ଶନିକ ଅର୍ଥରେ ନାସ୍ତି (non-existence), ଜନନ (principle of generation) ଏବଂ ଧବ ବା ଶୁକ୍ଳ (phenomenal expression of the universe) । ପଂଡିତ ନୀଳକଂଠଂକ ମତରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଏକ ଜୈନ ଅନୁଷ୍ଠାନ । *

ପଂଡିତ ନୀଳକଂଠଂକ ମତରେ କଳିଂଗ ରାଜା ଚୋରଗଂଗ ଦେବ (ଖ୍ରୀ: ୧୦୭୭-୧୧୪୮) ଆଲବାର ରାମାନୁଜଂକ ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଓ ବାସୁଦେବ-ଧର୍ମ, ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଭକରି ଜୈନରୁ ବୈଷ୍ଣବ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଜୈନ ପ୍ରତୀକ ନୀଳମାଧବ ବା ଜଗନ୍ନାଥଂକ ନିମଂତେ ଏକ ବଡ଼ ମଂଦିର ନିର୍ମାଣ କରାଇ ତାହାକୁ ହିଂଦୁ ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ପୀଠରେ ପରିଣତ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଏହି କଳିଂଗ ଜିନଂକୁ ମଗଧର ରାଜା ନଂଦ ଖ୍ରୀ: ପୂ ୪ର୍ଥ

*'Hints on the Significance and History of Jagannath' (ନିଖିଳ ଭାରତ ପ୍ରବାସୀ ଉତ୍କଳ ସମ୍ମିଳନୀ ସ୍ମରଣିକା, କଲିକତା, ଜାନୁଆରୀ ୧୯୫୧)

କିଂବା ୫ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବଳପୂର୍ବକ ଓଡ଼ିଶାରୁ ନେଇ ଯାଇଥିବା କଥା ପୂର୍ବେ କହିଛୁଁ । କିନ୍ତୁ କଳିଂଗ ସମ୍ରାଟ ବୀର ଖାରବେଳ ଯେ କି ଜୈନ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ, ମଗଧ ଆକ୍ରମଣ କରି ଖ୍ରୀ: ପୂ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ 'କଳିଂଗ ଜିନ'ଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଫେରାଇ ଆଣିଥିଲେ । (Ibid) ସ୍ୱୈରଗଂଗ ରାମାନୁଜଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ ଜୈନ ପ୍ରତୀକ ନୀଳମାଧବ ବା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମନ୍ଦିରରେ ସ୍ଥାପନା କରିଥିଲେ । ରାମାନୁଜ ନିଜେ ବାସୁଦେବ ଭକ୍ତ ଥିଲେ । ତେଣୁ ଜଗନ୍ନାଥ ବାସୁଦେବ ଧର୍ମର ଦେବତାରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲେ । ମନ୍ଦିରରେ କୃଷ୍ଣ, ବଳଦେବ ସୁଭଦ୍ରା ଏବଂ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମଚକ୍ରର ଆକାରବିଶିଷ୍ଟ ସୁଦର୍ଶନ ଚକ୍ର ଏଇ ଚାରି ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ । ଜୈନ 'ନାଥ' ପରଂପରା ଅନୁଯାୟୀ ଜଗନ୍ନାଥ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବେ ବୋଲି ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ମନେ କରନ୍ତି । ଏଇ ନାଥ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ 'ଉପାସ୍ୟ ପୁରୁଷ' ଯଥା ଋଷଭନାଥ, ନମିନାଥ, ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ । ଅନ୍ୟ କେହି କେହି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଦେବତା ପର୍ଯ୍ୟାୟୀ 'ଜଗନ୍ତ' ସହିତ ଜୈନ 'ନାଥ' ସଂଯୋଗରେ 'ଜଗନ୍ତନାଥ' ଓ ପରେ 'ଜଗନ୍ନାଥ' ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ବଳଭଦ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ସ୍ଥାନ ସଂଦେହ ସୃଷ୍ଟି କରେ । ପ୍ରଭାତକୁମାର ମୁଖାର୍ଜିଙ୍କ ମତରେ, ଗୁପ୍ତବଂଶୀ ରାଜାମାନଙ୍କ ସମୟରୁ ବାସୁଦେବ ଧର୍ମ ବା ଭାଗବତ ଧର୍ମ ଚଳି ଆସୁଛି । ଏହା ପରେ ବୈଷ୍ଣବ

ସୁଭଦ୍ରା

ଧର୍ମରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ସେଇ ବାସୁଦେବ ଧର୍ମ ପ୍ରଭାବରେ ବାସୁଦେବ ଓ ସଂକର୍ଷଣ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବଳରାମ ନାମରେ ପୂଜା ପାଇବାକୁ ଲାଗିଲେ । ବରାହମିହିରଙ୍କ ବୃହତ୍ ସଂହିତା ଅନୁଯାୟୀ କୃଷ୍ଣ ଓ ବଳରାମଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ 'ଏକାନଂଶା ଦେବୀ'ଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ସେଇ ଏକାନଂଶା ଦେବୀହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ସୁଭଦ୍ରା । ସେ ଏକାଧାରରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭଉଣୀ ଏବଂ 'ଶକ୍ତି' ବା 'ସ୍ତ୍ରୀ ମଧ୍ୟ । ତେଣୁ ଭାଗବତ ଧର୍ମର କୃଷ୍ଣ-ଏକାନଂଶା-ବଳରାମ ହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ-ସୁଭଦ୍ରା-ବଳଭଦ୍ର । ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ 'ଶକ୍ତି' ବା ସ୍ତ୍ରୀ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣରେ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଲୋକ ଅଛି :—"ତସ୍ୟ ଶକ୍ତିସ୍ୱରୂପେୟଂ ଭଗିନୀ ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିକା" । ତାହାହିଁ ଏଇ ସଂଦେହ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ।

ଏଇ 'ଭଗିନୀ ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିକା'ର ଅର୍ଥ ଡଃ ହ : କୃ. ମହତାବ ଏବଂ ଡଃ ପାଢ଼ୀ ପ୍ରମୁଖ ପ୍ରଚଳିତ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ମଧ୍ୟରେ ଖୋଜି ପାଇପାରି ନାହାଁନ୍ତି । ଏହାର ମୂଳସୂତ୍ର ଖୋଜିବାକୁ ହେଲେ ଆମକୁ ମାତୃପ୍ରଧାନ ଗଣ-ସମାଜ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ପକାଇବାକୁ ହେବ । ମହାଭାରତ ଶାନ୍ତି ପର୍ବରେ ପିତାମହ ଭୀଷ୍ମ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ଯେଉଁ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ବିବାହ କଥା କହିଛନ୍ତି ସେଥିରେ ସେତା ଯୁଗରେ 'ସଂକଳ୍ପ' ବିବାହ ଅଧମତମ । ସେଥିରେ ଭ୍ରାତୃ-ଭଗିନୀ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବିବାହ

ସେବାହ୍ମ (ଯୌନ-ସଂପର୍କ) ନିଷିଦ୍ଧ ନଥିଲା ! ତାର କିଛି ଦୂର ସଂକେତ ଏଥିରେ ରହିଯାଇ ନାଇଛି !

କେବଳ ଜୈନ ବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ନୁହେଁ, ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ହିଂଦୁ ଧର୍ମୀୟ ମତବାଦର ସମନ୍ୱୟ 'ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ'ରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଶାକ୍ତ, ପାଶୁପତ, ଗାଣପତ୍ୟ, ସୌର ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଧର୍ମ ଏବଂ ଶଂକରାଚାର୍ଯ୍ୟଂକ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ଏବଂ ଅଲବାର ରାମାନୁଜ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦ ପ୍ରଭୃତି ମତବାଦ ଏବଂ ମଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଂକର ମତବାଦ ଏଇ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମରେ ମିଶି ଏକାକାର ହୋଇ ଯାଇଚ । ସେ ଦୂର ଦୂରାଂତରରୁ ବହୁ ପ୍ରବାହକୁ ନିଜ ମଧ୍ୟକୁ ଟାଣି ଆଣିଛଂତି । ମଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଜୟଦେବ, ଏବଂ ଶେଷରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମରେ ରହି ଦ୍ୱୈତ-ସଂଗୀତ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟରସର ପ୍ଲାବନ ସୃଷ୍ଟି କରିଛଂତି ଏବଂ ସେ ପ୍ରବାହ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମର ସାମାନ୍ୟ-ବିଶିଷ୍ଟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ଚେତନାରେ ନୂତନ ତରଂଗ ସୃଷ୍ଟି କରିଚ । ଏପରିକି ଶିଖ ଧର୍ମର ଗୁରୁନାନକ, ଧର୍ମ-ସମାଜ ସଂଗଠନରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇଛଂତି, ଯାହାର ପ୍ରମାଣ ଗୁରୁ ନାନକଂକର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଅବସ୍ଥାନରୁ ମିଳେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ-ପ୍ରବାହ ସହିତ ସମାଂତରାଳ ଭାବେ ଶାକ୍ତମତ ଏବଂ ତଂତ୍ର-ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଂକ ଉପରେ ତାର ପ୍ରଭାବ ପକାଇବାକୁ ଭୁଲିନାଇ । ବିମଳାଂକୁ ଭୈରବୀ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ଭୈରବରୂପେ ଏବଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମକୁ 'ଭୈରବୀଚକ୍ର" ରୂପେ (ପଂ. ବିନାୟକ ମିଶ୍ର) ଗ୍ରହଣ କରି ତଂତ୍ରମତ ତଥା ତଂତ୍ରସାଧନାକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ସ୍ୱୀକୃତି ଦିଆଯାଇଚ । ଏଇ ସାଧନାର ପଂଚୋପକରଣ, ବା ପଂଚମକାରକୁ ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଂକ ନୀତି-ନିୟମରେ ମିଶାଇ ଦିଆଯାଇଚ । ବିମଳାଂକ ନିକଟରେ ମହାଷ୍ଟମୀ ରାତ୍ରରେ ଧୂମ ଘାତର ଛଅଟି ଏକ ଗୁଗୁଳି ଦେବା ବ୍ୟବସ୍ଥା ରହିଚବୋଲି ମନମୋହନ ଗାଂଗୁଲି ଓ ମହନ୍ତାବଂକ ଇତିହାସରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଏହାଛଡ଼ା କଂସାପାତ୍ରରେ ପଡ଼ିଥିବା ପାଣି ଓ କଲା ଓଳିରେ ଜାଇଫଳ ଘଷା ପାଣି ମଦ୍ୟ ସ୍ଥାନୀୟ, 'କାଂଜି' ନାମକ ଲଂବଲଂବ ବରହ ପିଠା ମତ୍ସ୍ୟ ସ୍ଥାନୀୟ, ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ବଡ଼ ଛୋଟ ପିଠା 'ମେଡ଼' ସ୍ଥାନୀୟ, ତେଂତୁଳି ରସରେ ବଟା ଅଦା ରୁଧିର ସ୍ଥାନୀୟ ମଂତ୍ର ଓ ଅଶ୍ଳୀଳ ମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରଦର୍ଶନ ମୁଦ୍ରା ଓ ମୈଥୁନ ସ୍ଥାନୀୟ ଭାବରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ବିମଳାଂକଠାରେ ସମର୍ପିତ ହୁଏ । ଜଗନ୍ନାଥଂକ ମହାପ୍ରସାଦ କେବଳ ବିମଳାଂକୁହିଁ ଦିଆଯାଇଥାଏ, ଅନ୍ୟ କାହାକୁ ନୁହେଁ । (ଓ; ଇ)

ଜଗନ୍ନାଥଂକର ଦୀର୍ଘ ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷର ବିବର୍ତ୍ତନର ଚିତ୍ର ଏଥିରୁ ମିଳିପାରିବ । ମୋଟ ଉପରେ ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛଂତି ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶା ଭୂଖଂଡର

ଅଷ୍ଟ୍ରିକଭାଷୀଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର କ୍ରମବିକାଶର ଇତିହାସ ସଂଗେ ସଂପୃକ୍ତ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶା ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ସମସ୍ତ ଚଳଣି, ଧ୍ୟାନଧାରଣା ଏବଂ କ୍ରମପରିବର୍ତ୍ତମାନ ଭାବ-ରୂପର ମୂର୍ତ୍ତ ପ୍ରତୀକ । ଗୋଟିଏ କଥାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଜଗନ୍ନାଥହିଁ ହେଉଛନ୍ତି ଓଡ଼ିଶା ଏବଂ ଓଡ଼ିଶା ହେଉଛି ଜଗନ୍ନାଥ ।

ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ଆର୍ଯଭାଷୀ ନରଗୋଷ୍ଠୀ

ଉପରିକଥିତ ଜନ ଛଡ଼ା ଆଉ ଦୁଇଟି ଦୀର୍ଘମୁଣ୍ଡ ଜନ ପରିବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ଆସି ବସବାସ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏଇ ଦୁଇ ଜନର କିଛିକିଛି କଂକାଳାବଶେଷ ମିଳିଛି ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାରେ । ମକରାନ୍, ମହେନ୍-ଜୋଦାରୋ, ହରପ୍ପାର କନ୍ଦରରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ନରକଂକାଳରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଗୋଷ୍ଠିକର ଦେହ-ଗଠନ ଅଳ୍ପ ସୁଦୃଢ଼ ଓ ବଳିଷ୍ଠ, ଅସ୍ଥିର ସେତେ ବଳିଷ୍ଠ ନୁହେଁ, ଦୈର୍ଘ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଟିକିଏ ଊଣା, ମାଂସ ମୁଖାବୟବ ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଓ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ, ନାସିକା ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଓ ଉନ୍ନତ, କପାଳ ଧନୁପରି ବଂକିମ । ଏମାନଂକଠାରେ ଭୂମଧ୍ୟ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ଦେହଲକ୍ଷଣ ସହିତ ସାଦୃଶ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାରେ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ସଭ୍ୟତାର ଯେଉଁ ପରିଚୟ ମିଳେ, ତାହା ଏଇମାନଂକରହିଁ ସୃଷ୍ଟି ।* ଉତ୍ତର-ଭାରତରେ ସର୍ବତ୍ର, ସବୁ ବର୍ଣ ମଧ୍ୟରେହିଁ, ବିଶେଷତଃ ଉଚ୍ଚବର୍ଣର ଲୋକମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଏଇ ଦୀର୍ଘମୁଣ୍ଡ ନରବଂଶର ରକ୍ତଧାରା ପ୍ରବହମାନ । ଏମାନଂକର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଧାରାର ମଧ୍ୟ ପରିଚୟ ମିଳେ । ଉପରୋକ୍ତ ଦୀର୍ଘମୁଣ୍ଡ ଜନଗଣ ଯେଉଁ ଜନସ୍ତର ଗଢ଼ିଥିଲେ, ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମରୁ ଆଗତ ଏକ ଗୋଲମୁଣ୍ଡ ଜନ ଆସି ତା' ଭିତରେ ନିଜର ରକ୍ତପ୍ରବାହ ସଞ୍ଚାର କଲେ । ଏମାନଂକର ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ସାକ୍ଷ୍ୟ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଛି ମହେନ୍-ଜୋ-ଦାରୋ ଏବଂ ହରପ୍ପାରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ମୁଣ୍ଡ-କଂକାଳରୁ । ଏଇ ଗୋଲମୁଣ୍ଡ ଜାତିହିଁ De Lapang, Ripley, ଓ Luschan ଏବଂ ରମାପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ କଥିତ ଅଲପାଇନ (Homo Alpinees) ନରଗୋଷ୍ଠୀ । ଏମାନଂକ ସଂଗେ ପୂର୍ବ-ୟୁରୋପୀୟ ଦିନାରୀୟ ଏବଂ କେତେକାଂଶରେ ଆର୍ମେନୀୟ ଜାତିର ସମ୍ବନ୍ଧ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ତେଣୁ ବିଜ୍ଞାନୀଂକର କେହି ଏମାନଂକୁ କହନ୍ତି ଆଲ୍ପୋ-ଦିନାରୀୟ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ଏବଂ ଆଇକ୍‌ଷ୍ଟେଡ୍‌ଟ୍ କହନ୍ତି ପଶ୍ଚିମ ଓ ପୂର୍ବ ବ୍ରାକିଡ୍ ବା ଗୋଲମୁଣ୍ଡ ନରଗୋଷ୍ଠୀ । ବଂଗଳା, ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଭୃତି ପୂର୍ବଉପକୂଳୀୟ ପ୍ରଦେଶରେ ଉତ୍ତମ ସଂକର ଓ ମଧ୍ୟମ ସଂକର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଗୋଲ ଓ ମଧ୍ୟମ ମୁଣ୍ଡାକୃତି, ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଓ ଉନ୍ନତ ବା ମଧ୍ୟମ ନାସାକୃତି ଓ ମାଧ୍ୟମିକ ଦେହ-

* ଡଃ ଚାଟାର୍ଜି ଓ ଅନ୍ୟମାନେ ।

ଦୈର୍ଘ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ଅନେକାଂଶରେ ଏଇ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ଦାନ। ବସ୍ତୁତ ବଂଗଳାରେ ଓ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ସଂସ୍କୃତି ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ଗଢ଼ିଉଠିଛି ତାର ପ୍ରାୟ ସମଗ୍ର ମୂଳ ଉପାଦାନଟି ପ୍ରଧାନତ ଆଲପାଇନ ଓ ଆଦିଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟ ଏଇ ଦୁଇ ଜନର ଦାନ। ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଆଗତ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷାଭାଷୀ ଆଦି-ନର୍ଡିକ୍ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ରକ୍ତପ୍ରବାହ ଓ ସଂସ୍କୃତି ତାର ଉପର ସ୍ତରର ଏକ କ୍ଷୀଣ ଆସ୍ତରଣ ମାତ୍ର ଏବଂ ଏଇ ଆସ୍ତରଣ ସମାଜର ଉପର ସ୍ତରରେହିଁ ଆବଦ୍ଧ, ଏହାର ଧାରା ଲୋକଂକର ଜୀବନ ଓ ସମାଜର ମୂଳ ସ୍ତରରେ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇ ପାରି ନାଇ।*

ଯେ ଯାହାହେଉ, ପାମୀର ମାଳଭୂମି, ତାକ୍‌ଲାମାକାନ ମରୁଭୂମି, ଆଲପ୍‌ସ ପର୍ବତ, ଦକ୍ଷିଣ ଆରବ ଏବଂ ପୂର୍ବୟୁରୋପବାସୀ ଏଇ ଆଲ୍‌ପାଇନ ଜନର ବଂଶଧର ଭାରତବର୍ଷରେ ବହୁ ଅଂଚଳରେ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇ ରହିଛଂତି, ଗୁଜରାଟ, କର୍ଣ୍ଣାଟ, ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, କୁର୍ଗ, ମଧ୍ୟଭାରତ, ବିହାର, ବଂଗଳା, ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଦେଶରେ। ସବୁଠି ଏଇ ଦେହ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସମାନ ଭାବରେ ବିଦ୍ୟମାନ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେଉଁଠି ଗୋଲମୁଂଡ, ଉନ୍ନତନାସ ମନୁଷ୍ୟର ରକ୍ତଧାରା ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ଅଛି, ସେଠି ଏଇ ଗୋଲମୁଂଡ, ଉନ୍ନତନାସ ଆଲପାଇନ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ଉପସ୍ଥିତ। ପଶ୍ଚିମ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କ ବଂଶଧର ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, କୁର୍ଗ ଓ ଗାଂଗେୟ ଉପତ୍ୟକାର ଦୀର୍ଘଦେହ ମଣିଷଂକ ମଧ୍ୟରେ ଏବଂ ପୂର୍ବ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ ଶାଖା ବଂଗଳା ଓ ଓଡ଼ିଶା ଲୋକଂକ ମଧ୍ୟରେ ବିଦ୍ୟମାନ। ଏଇ ଦୁଇ ଶାଖାହିଁ ଆଇକ୍‌ଷ୍ଟେଡ଼୍‌ଟଂକ ମତରେ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ 'ଇଂଡିଡ୍' ନାମକ ବୃହତ୍ତର ନରଗୋଷ୍ଠୀର ଅଂତର୍ଗତ। ଆସାମୀୟ ଓ ପୂର୍ବପ୍ରାଂତଶାୟୀ ପାର୍ବତ୍ୟ ଦେଶମାନଂକରେ ମଂଗୋଲୀୟ ରକ୍ତଧାରାର ପରିଚୟ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ। ଆଲପୋ-ଦିନାରୀୟ ଜାତିର ଲୋକମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷାଭାଷୀ।

ଏଥିପୂର୍ବରୁ ଜନତତ୍ତ୍ୱର ବିଶ୍ଳେଷଣ ପ୍ରସଂଗରେ ବୁଝାଯାଇଛି ଯେ ଉତ୍ତୋଟି ଦୀର୍ଘମୁଂଡ ଜାତି ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲ୍‌ୟମାନଂକ ପରେ ଭାରତବର୍ଷର ଜନପ୍ରବାହ ମଧ୍ୟକୁ ଝାଂପ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ। ଏଥିରୁ ଦ୍ୱିତୀୟ ଧାରାଟି ପଂଜାବ ଅତିକ୍ରମ କରି ବେଶୀ ଦୂର ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ପାରି ନାହିଁ। ପ୍ରଥମ ଧାରାଟି ମଧ୍ୟ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ବସ୍ତିଲାଭ କରିଥିଲା ଏବଂ ସେଠାରେ ପୂର୍ବତନ ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲ୍‌ୟଂକ ସଂଗରେ

---

* 'ବାଂଗାଲୀର ଇତିହାସ'—ଡଃ ନିହାରରଂଜନ ରାୟ।

† Ibid.

ସେମାନଂକର କଚ୍ଛଂଶ ସମିଶ୍ରଣ ଘଟିଥିଲା । ଭୂମଧ୍ୟ ଧାରାଟି ସଗରେ ସୁମେରୀୟ-ଅସୀରୀୟ-ବାବିଲନୀୟ ପ୍ରଭୃତି ଭୂମଧ୍ୟ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ସବଧ ଘଟନ୍ତି । ଏହି ଧାରାଟିହିଁ ହରପ୍ପା, ମହେଞ୍ଜୋ-ଦାରୋର ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ସିଂଧୁ-ସଭ୍ୟତାର ଜନକ । ଏମାନେ ବସ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ଉତ୍ତର-ଭାରତରେ ସର୍ବତ୍ର । ଏହି ପ୍ରଥମ ଓ ତୃତୀୟ ଦୀର୍ଘମୁଂଡ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ସମନ୍ୱୟରେ ଯେଉଁ ଜନ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲା, ସେହି-ମାନେହିଁ ଖୁବ ସଂଭବ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାଗୋଷ୍ଠୀର ବର୍ତ୍ତମାନ ତାମିଲ-ତେଲେଗୁ-ମାଲୟାଳୀ କନ୍ନଡ଼ଭାଷୀ ଲୋକଂକର ପୂର୍ବପୁରୁଷ । ତେବେ ସିଧ୍ୟଗାର କମ୍ ଉପତ୍ୟକାରେ ବେଲୁଚିସ୍ଥାନର ଦ୍ରାବିଡ଼ଭାଷୀ ବ୍ରାହୁଇମାନଂକ ଅସ୍ତିତ୍ୱରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ଯେ, ଏହି ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ଥିଲା ସିଂଧୁ-ଉପତ୍ୟକାର ତୃତୀୟ ଧାରାର ଦୀର୍ଘମୁଂଡ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ଭାଷା (ବାଂଗ) ।

ତେଣୁ ଏହି ଦ୍ରାବିଡ଼ ବା ଦ୍ରବିଡଭାଷୀ ନରମାନଂକର ପରିଚୟ ବଡ଼ ଜଟିଳ ମନେ ହୁଏ । ପ୍ରାକ-ଆର୍ଯ୍ୟ ଯୁଗରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାଭାଷୀ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ଥିଲେ ତାହା ସଠିକ କହିବା କଷ୍ଟ, ଯଦିଚ ଐତିହାସିକ ଯୁଗରେ ଦାମିଲ-ଦ୍ରମିଲ ତାମିଲ ଜାତିର ଲୋକଂକ ଭାଷା ଦ୍ରାବିଡ଼ ବୋଲି ନିଃସଂଦେହରେ କୁହା ଯାଇପାରେ ।

ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଭ୍ୟତା ଓ ପୌର ସଂସ୍କୃତି

ନବ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗର ଏହି ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାଭାଷୀ ଲୋକମାନେ ଭାରତ-ବର୍ଷରେ ନାଗର ସଭ୍ୟତାର ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷାରେ 'ପୁର', 'ପୁର' ଓ 'କୁଟ' ପ୍ରଭୃତି ନଗର-ଜ୍ଞାପକ ଶବ୍ଦ ଗୁଡ଼ିକ ଦ୍ରାବିଡ ଭାଷାରୁ ଉଦ୍ଭୂତ । ରାମାୟଣରେ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଲଂକାର ବିବରଣ, ମହାଭାରତରେ ମୟଦାନବର ଉପାଖ୍ୟାନ ଏବଂ ମହେଞ୍ଜୋ-ଦାରୋର ନଗର ବିନ୍ୟାସର ଉନ୍ନତ ଓ ସମୃଦ୍ଧ ରୂପ, ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ଧ୍ୱଂସାବଶେଷ ଏମାନେହିଁ ପ୍ରାକ୍ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ଦୀର୍ଘମୁଂଡ ଦ୍ରାବିଡ଼-ଭାଷା ଭାଷୀ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ନାଗରିକ ସଭ୍ୟତା ଅଡ଼କୁ ଇଂଗିତ କରେ । ସେମାନେ ବିଭିନ୍ନ ଖଣିଜ ବସ୍ତୁର ବ୍ୟବହାର ଜାଣିଥିଲେ । ସୁନା, ରୁପା, ସୀସା, ବ୍ରୋଂଜ ଓ ଟିଣର ବ୍ୟବହାର ଜାଣିଥିଲେ । ନାନା ପ୍ରକାର ପଥର, ଜାଂତବ ହାଡ଼, ପୋଡ଼ାମାଟି, ଖଣିଜ ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ସାମୁଦ୍ରିକ ଦ୍ରବ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି ଅଳଂକରଣ ଓ ବିବିଧ ରଚନାରେ ସେମାନେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ବର୍ଚ୍ଛା, ତୀର ଖଡ଼୍ଗ, କୁଠାର, ଗଦା, ଧନୁ, ମୁଷଳ, ତରବାରୀ, ଖରଫଳକ ଥିଲା

ସେମାନଂକର ଅସ୍ତ୍ରୋପକରଣ । ପଥରର ହଳମୁଖ, ଚକମକ ପଥରର ଛୁରି ଓ କୁରାଢ଼ି, ନାନା ପ୍ରକାର ଧାତୁ ଓ ମାଟିର ଥାଳି ଗିନା, ନାନା ପ୍ରକାର ନିତ୍ୟ ବ୍ୟବହାର୍ଯ୍ୟ ଗୃହୋପକରଣ, ମାଟିର ଖେଳନା, ତଂବା ଓ ବ୍ରୋଂଜର ଦେହ-ସଜ୍ଜା, ଖେଳିବା ପାଇଁ ଗୋଟି ଓ ପଶା, ପ୍ରଭୃତି ଅସଂଖ୍ୟ ଓ ବିବିଧ ଉପାଦାନ ଏଇ ସଭ୍ୟତାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଗୋରୁଗାଡ଼ି ବୋଧହୁଏ ଏଇ ସଭ୍ୟତାର ଦାନ । ସୂତାକଟା ଓ ଲୁଗାବୁଣା ତ ସେମାନେ ଜାଣିଥିଲେ । ଯବ ଓ ଗହମ, ମାଛ, ମେଷ, ଶୂକର ଓ କୁକ୍କୁଟ-ମାଂସ ଥିଲା ଏମାନଂକର ଆହାର୍ଯ୍ୟ । ବଡ଼ ମେଂଢା, ଗୋରୁ, ମଇଁଷି, ହାତୀ, ଓଟ, ଘୁଷୁରି, ଛେଳି, କୁକ୍କୁଟ, କୁକୁର ପ୍ରଭୃତି ଥିଲେ ଏମାଂନଙ୍କର ଗୃହପାଳିତ ପଶୁ । ଏମାନଂକର ବିଳାସ ଦ୍ରବ୍ୟର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଆରାମ ଉପ-ଭୋଗର ଉପକରଣ ତଥା ଜ୍ୟାମିତିକ ରେଖାଂକନ ଓ କାରୁଶିଳ୍ପର ଯେଉଁ ପରିଚୟ ଆମେ ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ସୈଂଧବ ସଭ୍ୟତାର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷ ମଧ୍ୟରୁ ପାଉଁ, ତାହା ସେଂମାନଙ୍କର ସମୃଦ୍ଧ ନଗର-ସଭ୍ୟତା ତଥା ପୌର ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ମାରକ ।

ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବଡ଼ ରାସ୍ତା, ଜଳ ନିଃସରଣ ପ୍ରଣାଳୀ, ବଡ଼ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଏକାଧିକ ତାଲ-ବିଶିଷ୍ଟ ଇଟା ଓ କାଠର ଘର, ଦୁର୍ଗ, ଓ ସିଡ଼ି, ଖିଲଣଯୁକ୍ତ ଦରଜା, ଝରକା, ସ୍ନାନା-ଗାର, ଜଳକୁଂଡ, ପ୍ରାଂଗଣ, ପୂଜାମଂଦିର, ମୃତଦେହ ସତ୍କାର ପାଇଁ ସ୍ଥାନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରଭୃତି ଯାହା କିଛି ନଗର-ବିନ୍ୟାସର ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ଉପାଦାନ, ଏଇ ତାମ୍ର-ପ୍ରସ୍ତର ଯୁଗୀୟ ଦୀର୍ଘମୁଂଡ ଦ୍ରାବିଡ଼ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ସଭ୍ୟତାରେ ସେ ସବୁର କିଛି ଅଭାବ ନ ଥିଲା । ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ 'କମାର' ଶବ୍ଦଟି ଦ୍ରାବିଡ଼ 'କର୍ମାର' ଶବ୍ଦରୁ ଗୃହୀତ । ଶିଳ୍ପକଳା ସଂଗେ ସେମାନଂକର ପରିଚୟର ପ୍ରମାଣ 'ରୂପ' ଓ 'କଳା ଏଇ ଦୁଇଟିଯାକହିଁ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଶବ୍ଦ । 'ତଂଡୁଲ' ଓ 'ବ୍ରୀହି' ଦ୍ରାବିଡ ଭାଷାରୁ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଭାଷାକୁ ଯାଇଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଥମ ସ୍ତରରେହିଁ ଦ୍ରାବିଡ ସଭ୍ୟତାର ଏଇ ସବୁ ବାସ୍ତବ ଉପକରଣ-ସୂଚକ ଶବ୍ଦାବଳୀ ଗୃହୀତ ଯାଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଶବ୍ଦ ଋକ୍‌ବେଦ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପ୍ରଭୃତିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେମାନଂକର କାରୁକଳା, ମୃତ୍ତିଶିଳ୍ପ ଓ ଜ୍ୟାମିତିକ ନକ୍‌ସାର ପରଂପରା ଆଜି ମଧ୍ୟ କେତକ ସ୍ଥାନରେ ଅନୁସୃତ ହୁଏ । ସେମାନେ ଯେ ମତ୍ସ୍ୟାହାରୀ ଥିଲେ ଏହା ସୁବିଦିତ, ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀମାନେ ଥିଲେ ମାଂସାହାରୀ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ, ନାନାକାରଣରୁ ଏମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀର ଅହିଂସା-ବାଦର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଫଳରେ ଆମିଷାହାର ପ୍ରତି ବିରାଗ ଜନ୍ମେ । ଏଇମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଜୈନ ଧର୍ମର ମୂଳପତନ ହୁଏ । (ବାଂ ଇ)

ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦ୍ୱାରା ଜଣାଯାଇଚ ଯେ ସୈଂଧବ ସଭ୍ୟତାର ଉଷାକାଳ ଖ୍ରୀ: ପୂ ୩୦୦୦ ଶତାବ୍ଦୀ । ଏହା ଭାରତରେ ଆର୍ଯ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ପ୍ରବେଶର ବହୁ ପୂର୍ବର କଥା । ଜୈନ ପରଂପରା ଅନୁଯାୟୀ ଆଦିନାଥ ଋଷଭ, ଯେ କି ପ୍ରଥମ ଜିନ ତୀର୍ଥଂକର, ଜୈନ ଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ଏଇ ସିଂଧୁ-ଉପତ୍ୟକାବାସୀ ଜୈନମାନେ ଶ୍ରମଣ-ଧର୍ମ ଅନୁସରଣ କରୁଥିଲେ । ଜୈନଧର୍ମାବଲଂବୀ ଥିବାରୁ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଂକର ଅନ୍ୟ ନାମ ଥିଲ ବ୍ରାତ୍ୟ । ଲିଛବୀ ପ୍ରଭୃତିର ଅଧିବାସୀଗଣ ଏବଂ 'ଅସୁର' ଜାତି ମଧ୍ୟ ଜୈନଧର୍ମୀ ଥିଲେ । 'ବ୍ରାହ୍ମଣ'ମାନଂକରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ 'ଅସୁର' ମାନେ ପ୍ରଜାପତିଂକ ଠାରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନେ ବୈଦିକ ଅଯମାଂନକର ବିରୋଧୀ ଥିଲେ (ଋକ୍‌ବେଦ, ୧୮, ୧୭୪, ୫) । ଜୈନମାନଂକର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ ପ୍ରଜାପତି ଋଷଭଂକ ଛଡା ଅନ୍ୟ କେହି ନୁହଂତି । ସାର୍ ଜନ୍ ମାର୍ଶାଲ ଯଥାର୍ଥରେ କହିଛଂତି, ସୈଂଧବ ସଂସ୍କୃତି ଓ ବୈଦିକ ସଂସ୍କୃତି ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ମୌଳିକ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ସୈଂଧବ ସଂସ୍କୃତି ମୂର୍ତ୍ତି-ଉପାସନା ଗ୍ରହଣ କରିଚ, ମାତ୍ର ବୈଦିକ ସଂସ୍କୃତିରେ ମୂର୍ତ୍ତି ଉପାସନା ନାଇ, ଏହା uniconic । ଜୈନମାନେ ଯେ ଭାରତରେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର (Iconism) ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ, ଏହା ସ୍ୱୀକୃତ । ଡ: ଜ: ନାୟାର Indus Valley Civilisation ରେ କହିଛଂତି :—

> ସୈଂଧବ ସଭ୍ୟତାର ରୂପ ରେଖ

"It is a fact that the Jains are the first Indian people who took inconism in their religious worship and made images of their Tirthankuras which resembled those found in Harappa and Mahenjodaro. The Harpapa statuette is a male torso in nude form which resembles the torsos found in Lochianpur (Patna)" ('Jain Journal,' April 1972)

ଅର୍ଥାତ୍ ସୈଂଧବ ଉପତ୍ୟକାର ଜୈନମାନେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜକ ଥିଲେ ଏବଂ ଏମାନେହିଁ ଭାରତରେ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ମୂର୍ତ୍ତି-ଉପାସନା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ଏମାନେ ତୀର୍ଥାଂକରମାନଂକର ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ହରପ୍‌ପାରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଏକ ମସ୍ତକହୀନ ନଗ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ପାଟନା ନିକଟସ୍ଥ ଲୋହିଆନପୁରରୁ ମିଳିଥିବା ମସ୍ତକହୀନ ମୂର୍ତ୍ତିର ବହୁ ସାମଂଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ପରେ ଯେଉଁ ସବୁ ତୀର୍ଥାଂକର ବିଗ୍ରହମାନ ତିଆରି ହୋଇଥିଲ, ସେ ସବୁ ସହିତ ହରପ୍‌ପା ମହେଂଜୋଦାରୋରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତିମାନଂକର ସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଚ । ମହେନ୍-ଜୋ-ଦାରୋରୁ ମିଳିଥିବା ସଂଚକ (seal) ରେ ଯେଉଁ ଯୌଗିକ ମୁଦ୍ରା ଦେଖାଯାଏ ତାହା ଜୈନ ଯୋଗୀଂକର

ଦେଖିଷା ମୁଦ୍ରା । ଭାରତୀୟ ଆରକିଓଲଜି ବିଭାଗର ପୂର୍ବ ଡିରେକ୍ଟର-ଜେନେରାଲ ଶ୍ରୀ ଟି. ଏନ. ରାମଚନ୍ଦ୍ରନ୍ ଏଇ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ : "We are perhaps recognising in Harappa statuette a fullfledged Jain Tirthankura in the characteristic pose of physical abandon (Kayotsarga) The statuette under description is therefore, a splendid representative specimen of this thought of Jainism at perhaps its very inception."

ଅର୍ଥାତ୍ "ଆମେ ବୋଧହୁଏ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ଯାଉଁଛୁ ଯେ ହରପ୍ପା ମୂର୍ତ୍ତି ଟି କାୟୋତ୍ସର୍ଗ ମୁଦ୍ରାରେ ଜଣେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କରଙ୍କର ବିଗ୍ରହ, ଏବଂ ସେଇ ଅର୍ଥରେ ଜୈନ ଧର୍ମର ପ୍ରାରମ୍ଭ-ଅବସ୍ଥାରେ ଜୈନ ଧର୍ମମତର ଏକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିନିଧିମୂଳକ ନିଦର୍ଶନ ।" ଅଧ୍ୟାପକ ରମାପ୍ରସାଦ ଚନ୍ଦ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି ସିନ୍ଧୁ ସଂସ୍କୃତିମାନଙ୍କରେ ଖୋଦିତ ଉପବିଷ୍ଟ ଦେବରୂପ ଗୁଡ଼ିକର ଯୋଗମୁଦ୍ରା ସିନ୍ଧୁ ଉପତ୍ୟକାରେ ଯୋଗର ବ୍ୟାପକ ପ୍ରଚଳନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦିଏ । ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଦେବରୂପଗୁଡ଼ିକ ଯୋଗର କାୟୋତ୍ସର୍ଗ ମୁଦ୍ରାର ପରିସ୍ପୁଷ୍ଟିକ—ଯାହା କେବଳ ଜୈନଯୋଗୀଙ୍କରହିଁ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଋଷଭ ନାମଟିର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ବୃଷଭ (ଷଣ୍ଢ) ଏବଂ ଜୈନ ଋଷଭଙ୍କର ସଙ୍କେତ ହେଉଛି ମଧ୍ୟ ବୃଷଭ । ମହେଞ୍ଜୋ-ଦାରୋରୁ ପ୍ରାପ୍ତ 'ବୃଷଭ' ସଙ୍କେତଟି ସର୍ବଜନବିଦିତ ।

ଧର୍ମ-ଧାରଣା

ପଣ୍ଡିତ ନାଲଙ୍କଠଙ୍କ ମତରେ, ଜୈନଧର୍ମ ମଣିଷକୁ ଚରମ ସ୍ୱାଧୀନତା ଦେଇଛି । ଏହାହିଁ ଭାରତର ପ୍ରାଚୀନତମ ଧର୍ମ । ଏଇ ଧର୍ମ ଅନୁସାରେ, ମଣିଷ ଓ ତାର କର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ କେହି ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରି ପାରେ ନାଇ । ମଣିଷ ଯେଉଁ କର୍ମ କରେ ତାହା ଏବଂ ତାର କର୍ମଫଳ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ କାହାର କିଛି କରିବାର ନାହିଁ । ଏଇ ତତ୍ତ୍ୱ ଯୋଗୁ ଜୈନଧର୍ମ ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମଠାରୁ ଏତେ ପୃଥକ । କାରଣ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟାନ ଧର୍ମ, ଇସଲାମ ଧର୍ମ ଏବଂ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ଭଗବାନ କିମ୍ବା ପ୍ରଫେଟ୍ କିମ୍ବା ପ୍ରିଷ୍ଟକୁ,—ମଣିଷ ଓ କର୍ମଫଳ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟସ୍ଥି କରନ୍ତି ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରେ । ମାତ୍ର ଜୈନବାଦ କହେ ଆତ୍ମା ଏକାକୀ, ତାହାହିଁ କେବଳ ନିଜ କର୍ମ ପାଇଁ ପୂର୍ଣ୍ଣତ ଦାୟୀ । ଜୈନବାଦ କହେ ମଣିଷର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଦ୍ୱୈତ, ବସ୍ତୁମୂଳକ ଓ ଅନନ୍ତ ।

---

*ଲୋହାନୀପୁରର ଜୈନ ମୂର୍ତ୍ତି ଗୁଡ଼ିକ ଡ଼ଃ କେ. ପି; ଜୟସୱାଲଙ୍କ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଅନୁସାରେ ମୌର୍ଯ୍ୟ-ସୁଙ୍ଗ ଯୁଗର ।

ଆତ୍ମ-ସତ୍ତା ଦ୍ୱାରା ମଣିଷ ବସ୍ତୁସତ୍ତାକୁ ଜୟ କରିପାରେ ଏବଂ ଜିନ ହୋଇପାରେ । ମଣିଷର ଆତ୍ମା, ଚିର ମୁକ୍ତ ଏବଂ ଆନଂଦମୟ ।* ମଣିଷର ଏଇ ଦ୍ୱୈତ ସତ୍ତା ଜୀବ ଓ ଅଜୀବ; ଏହା ସାଂଖ୍ୟର ପୁରୁଷ-ପ୍ରକୃତି ତତ୍ତ୍ୱରେ ଏବଂ ପରେ, ବେଦାଂତରେ ମଧ୍ୟ ଗୃହୀତ ହୁଏ ଏବଂ ଆହୁରି ବିକାଶ ଲାଭ କରେ । ଶାକ୍ୟମୁନି ବୁଦ୍ଧ ମାଧ୍ୟମିକ ପଥ ଉଦ୍ଭାବନ କରି, ଜୈନ କୃଚ୍ଛ୍ର ସାଧନା ଏବଂ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସହଜ ଜୀବନ ଯାପନ କରିବାର ପକ୍ଷପାତୀ ଲୋକାୟତ ପଂଥୀ ଜୈନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ମଧ୍ୟମ-ମାର୍ଗ ପ୍ରଦର୍ଶନକରି ଥିଲେ । ତେଣୁ ପଂଡିତ ନୀଳକଂଠ ତାଂକୁ ଜଣେ ଧର୍ମ ସଂସ୍କାରକ (reformer) ବୋଲି କହଂତି, ଧର୍ମ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ନୁହେ ।** ଜଗନ୍ନାଥ ଏକ ଜୈନ ଅନୁଷ୍ଠାନ ବୋଲି ସେ ଦୃଢ଼ ମତ ପ୍ରକାଶ କରି ଯାଇଛଂତି । ଆଦିମ ଜୈନଧର୍ମ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂ ୭ମ ଓ ୭ମ ଶତକରେ ଗ୍ରୀସର ଓରଫିକସ୍ ଏବଂ ପାଇଥାଗରୀନସ୍‌ଂକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ସେମାନେ ବହୁ ସଂଖ୍ୟାରେ ନିରାମିଷାଶୀ ଥିଲେ ଏବଂ କର୍ମବାଦରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦଟି ମଧ୍ୟ ଜୈନ-ଦର୍ଶନରୁ ସଂଭୂତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ପରେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଧର୍ମରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା । ଏହା ମୂଳତ ଏକ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଧର୍ମମତ ।

ଆର୍ଯ୍ୟ-ପ୍ରବାହ

ଅଲ୍‌ପୋ-ଦୀନାରୀୟ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ବାସ୍ତବ-ସଭ୍ୟତା ସଂବଂଧରେ କିଛି ସଠିକ କହିବା ସଂଭବ ନୁହେ । କାରଣ ବୈଦିକ ଅର୍ଯ୍ୟଭାଷା ଓ ସଭ୍ୟତାଠାରୁ ତାର ଏକ ପୃଥକ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଥିଲା । ଏକଥା ବହୁ ଐତିହାସିକ ସ୍ୱୀକାର କରଂତି । ପୂର୍ବ-ଭାରତୀୟ ଅବୈଦିକ ଅର୍ଯ୍ୟଂକୁ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ଘୃଣାଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଂକୁ 'ବ୍ରାତ୍ୟ' ବୋଲି ଅଭିହିତ କରୁଥିଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀରେ ଥିବା ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନଂକ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ସେମାନଂକର ଏଇ 'ବ୍ରାତ୍ୟ' ଶବ୍ଦ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ ଥିଲା । ଏଇଥିରୁ ବୋଧହୁଏ ପରେ ସ୍ମୃତି ଓ ପୁରାଣରେ 'ଅଂଗ ବଂଗ କଳଂଗେଷୁ, ସୌରାଷ୍ଟ୍ର ମଗଧେଷୁଚ, ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା ବିନା ଗତ୍ୱା ପୁନଃସଂସ୍କାର ମର୍ହତି ।' ଅର୍ଥାତ୍ ତୁମେ ଯଦି ଅଂଗ ବଂଗ କଳଂଗ କିଂବା ସୌରାଷ୍ଟ୍ର ବା ମଗଧକୁ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା ବିନା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣରେ ଯାଅ, ତେବେ ତୁମକୁ ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏସବୁ ଯେ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଦେଶ ଥିଲା ତା ନୁହେ, ବହୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଋଷୀ ମଧ୍ୟ

---

*Outlines of Jainism—Jagmanderlal Jaini

**Hints on the Significance and History of Jagannath—Souvenier of All India Prabasi Utkal Sammelan, Calcutta, January 1939

ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଅଧିବାସୀଙ୍କ ସହ ଏଠାରେ ରହୁଥିଲେ । ତଥାପି ଆର୍ଯ୍ୟ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଧର୍ମ-ଧାରଣା ଏ ସବୁ ପ୍ରାଂତର ସମାଜସ୍ତରରେ ବିଶେଷ ଦୃଢ଼ମୂଳ ହୋଇ ପାରି ନଥିଲା । ଏକଥାର ସଂକେତ ପୂର୍ବେ ଦେଇଛୁଁ ।

ଆର୍ଯ୍ୟ-ଭାଷୀ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ଶାରୀରଲକ୍ଷଣ ଆଦିର ପରିଚୟ ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ଦିଆଯାଇଛି । ଫନ୍ ଆଇକ୍‌ଷ୍ଟେଡେଟଂକ ମତରେ ଭାରତବର୍ଷରେ ମୋଟାମୋଟି ତିନୋଟି ରକ୍ତପ୍ରବାହ ଉପସ୍ଥିତ । ଏହାର ଶାଖାପ୍ରଶାଖା ମଧ୍ୟ ଅଛି । ସେଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି (୧) ଭେଡିଡ୍ ବା ଭେଡ୍‌ଡୀୟ ଯାହା ଉତ୍ତରଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ନରଗୋଷ୍ଠୀ ଭିତରେ ପ୍ରବାହିତ (୨) ମେଲାନିଡ୍—ପ୍ରଧାନ ବାସସ୍ଥାନ ଦକ୍ଷିଣ-ଭାରତର ସମତଳ ପ୍ରଦେଶ, ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ତାମିଲଭାଷୀମାନେ ଏମାନଂକ ବଂଶଧର । ଉତ୍ତରରେ ହୋ'ମାନଂକ ଭିତରେ ଏବଂ ଗାଂଗେୟ ଉପତ୍ୟକାରେ କେଉଁ କେଉଁ କ୍ଷୁଦ୍ରଜାତିର ଶାଖାରେ, ବିଶେଷତଃ ନିମ୍ନବର୍ଣ୍ଣ ଭିତରେ ଏହାର ଚିହ୍ନ ସ୍ପଷ୍ଟ । କୋଲ୍, ମୁଂଡା ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ଏକ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଶାଖା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନୃତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ କହଂତି, ଭାରତ ବହିର୍ଭୂତ ମିଶର ଏଶୀୟ ବା ଭୂମଧ୍ୟ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ଆତ୍ମୀୟତାର ସଂଧାନ ଯେଉଁ ଭାରତବର୍ଷୀୟ ଦୀର୍ଘମୁଂଡ-ଉନ୍ନତନାସ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ମିଳୁଛି, ସେମାନେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଏବଂ 'ମେଲାନିଡ୍' । ତୃତୀୟ ପ୍ରବାହଟି 'ଇଂଡିଡ୍' । ସେଇମାନେ ମୋଟାମୋଟି ଆଦି-ନର୍ଡିକ ଗୋଲମୁଂଡ ନରଗୋଷ୍ଠୀ । ଯେଉଁମାନଂକୁ ଆଗରୁ ଆଲପାଇନ୍ ବା ଆଲପୋ-ଦୀନାରୀୟ କୁହାଯାଇଛି ସେମାନେ ଏହାର ଗୋଟିଏ ଶାଖା । ଏମାନଂକର ତିନୋଟି ଶାଖା ଅଛି, ପୁଣି ବହୁଧାରା ଉପଧାରା ରହିଛି । ମୋଟା ମୋଟି ଏମାନେହିଁ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ଗୋଲମୁଂଡ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ।

ଭାରତୀୟ ଇଂଡିଡ୍

ଆର୍ଯ୍ୟ-ସଂସ୍କୃତି

ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଂକର ସଂସ୍କୃତି ଥିଲା ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ତରର । ନଡ଼ା, ବାଉଁଶ, ଲତାପତ୍ରର କୁଡ଼ିଆ ଘରେ ସେମାନେ ରହୁଥିଲେ । ଢେର୍ ବେଶୀ ହେଲେ, କେବେ କେବେ ପଶୁ ଚମଡ଼ାରେ ନିର୍ମିତ ତଂବୁରେ ରହୁଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ସେମାନେ ଗୋପାଳନ ଜାଣିଥିଲେ, ପଶୁମାଂସ ପୋଡ଼ି ତାହାହିଁ ଆହାର କରୁଥିଲେ ଏବଂ ଦଳବଦ୍ଧ ହୋଇ ଗୋଟିଏ ଜାଗାରୁ ଅନ୍ୟ ଜାଗାକୁ ଘୁରି ବୁଲୁଥିଲେ । ଡଃ ସୁନୀତିକୁମାର ଚ୍ୟାଟାର୍ଜିଂକ ମତରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେମାନଂକ ପିତୃଭୂମିରୁ ଘୋଡ଼ା ଆଣିଥିଲେ ଏବଂ ଭାରତରେ ଆର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବ ଜାତିମାନେ ଯଥା ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼

ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କଠାରୁ ଘୋଡ଼ା ପାଇଥିଲେ । * ଏଇ ଘୋଡ଼ାହିଁ ସଂଭବତଃ ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଜାତିଙ୍କ ଉପରେ ପ୍ରାଥମିକ ବିଜୟ ହାସଲ କରିବାରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଯଥେଷ୍ଟ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ଯାଯାବରବୃତ୍ତି ତ୍ୟାଗ କରି ଏ ଦେଶକୁ ଆସି ସ୍ଥିତିଲାଭ କଲା ପରେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକଭାଷୀ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଲୋକମାନଙ୍କ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସି ସେମାନଙ୍କର ଯଥାକ୍ରମେ କୃଷିବିଦ୍ୟା ଓ ଗ୍ରାମ୍ୟ-ସଂସ୍କୃତି, ଏବଂ ନାଗର ସଂସ୍କୃତି ସଂଗରେ ପରିଚୟ ହେଲା । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିବାର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଗୋଷ୍ଠୀର ଲୋକମାନେ ଏ ଦେଶରେ କୃଷି ଓ ନଗର-ବିନ୍ୟାସ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବହୁ ଉନ୍ନତି ସାଧନ କରି ସାରିଥିଲେ । କ୍ରମେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଏ ଦୁଇଟି ଧାରା ଆତ୍ମସାତ୍ କରି ଉଭୟର ସମନ୍ୱୟରେ ନିଜସ୍ୱ ଏକ ବାସ୍ତବ ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼ିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଲେ । ଭାରତକୁ ଆସିବା ପରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ସେମାନଙ୍କର ସଂଘର୍ଷ ଲାଗି ରହିଲା । ବହୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ପରାଜୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ପଡ଼ୁଥିଲା—ଯାହା ଋକ୍‌ବେଦର ବହୁ ସୂକ୍ତରୁ ଜଣାଯାଏ । ପରାଜିତ ଆର୍ଯ୍ୟ ଦୁଃଖରେ ତାର ଦେବତା ନିକଟରେ ଏଇ ପରାଜୟ ଦୁଃଖ ଦେଇଥିବାରୁ ଅଶ୍ରୁବିଗଳିତ ନେତ୍ରରେ ନାନା ଅଭିଯୋଗ ବାଢ଼ିଚି ଏବଂ ଜୟ ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଚି ।[୧] ଅନାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସେମାନେ 'ଅସୁର', 'ଦୈତ୍ୟ,' 'ଦସ୍ୟୁ' 'ଦ୍ରମିଳ' ଇତ୍ୟାଦି ଘୃଣାବ୍ୟଂଜକ ନାମରେ ଅଭିହିତ କରୁଥିବାର ଋକ୍‌ବେଦରୁ ଜଣାଯାଏ । ଇଂଦ୍ର ଥିଲେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ନେତା ବା ଦେବତା । ଅସୁର-ଦ୍ରାବିଡ଼-ମାନଙ୍କ ସଂଗେ ସେମାନଙ୍କର ଲଢ଼େଇରେ ଇଂଦ୍ର ହିଁ ନେଉଥିଲେ ନେତୃତ୍ୱ । ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କର 'ପୁର' ବା ନଗରମାନଙ୍କୁ ସେ ଭାଂଗି ଦେଉଥିଲେ ବୋଲି ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ନାମ 'ପୁରଂଦର ।'

ବ୍ଲୁମ୍‌ଫିଲ୍ଡ ପ୍ରମୁଖ ମନେ କରନ୍ତି ଯେ ଋଗ୍‌ବେଦ ଧନୀ କ୍ଷତ୍ରୀୟ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଯାଗଯଜ୍ଞାଦି କଥାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏଥିରେ ଦାନ ସ୍ତୁତି, ଦଶରାଜାର ଯୁଦ୍ଧ, ଇଂଦ୍ର ବୃତ୍ର ସମର, ଇଂଦ୍ରଙ୍କର ସଂବର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ, ଗଣସ୍ତୁତିରେ ପାତ୍ରବେଷ୍ଟିତ ରାଜା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । 'ମହାକୁଳ' ଓ 'ମଘବନ' ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ବେଦର ପୁରୁଷ ସୂକ୍ତରେ ଯେଉଁ ସହସ୍ରଶୀର୍ଷା ପୁରୁଷର ବନ୍ଦନାରେ ବୈଦିକ ଋଷି ଭାବବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି ସେ ତତ୍କାଳୀନ ପ୍ରସାରଣଶୀଳ ଆର୍ଯ୍ୟ-ସମାଜରହିଁ ଏକ ଭାବରୂପ । ସେ ସମାଜ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ, ବର୍ଣ୍ଣ-ଭିତ୍ତିକ ଏବଂ ଦାସ-ଅଧିକାରୀ ସମାଜ । କାରଣ ଯେଉ

* ସାଂସ୍କୃତିକା (୨ୟ ଖଂଡ଼) ଡଃ ସୁ. ଚ୍ୟାଟାର୍ଜି ।

୧ ଋକ୍‌ବେଦ, ୨ୟ ମଂ, ସୁ ୨୬, ୨୮ ।

ପୁରୁଷ ଯେତେବେଳେ ବିଭକ୍ତ ହୁଅଂତି, ତାଂକ ମୁହଁରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ବାହୁ ଯୁଗଳରୁ କ୍ଷତ୍ରିୟ-ରାଜନ୍ୟ, ଉରୁ ଦ୍ୱୟରୁ ବୈଶ୍ୟ ଏବଂ ପାଦରୁ ଶୂଦ୍ର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିଲେ । ଏହାହିଁ ଥିଲା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ବୈଦିକ ସମାଜ । ପ୍ରାଥମିକ କାଳରେ କିଂତୁ ଋଗବେଦ ଥିଲା ଆର୍ଯ୍ୟ ଗଣ-ସମାଜର, ଗଣମାତୃକା ସମାଜର ନାନା ସଂକେତରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ଯାହାର ସୂଚନା ଆମେ ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ଦେଇଛୁଁ । ମୋଟ ଉପରେ, ଭାରତରେ ସ୍ଥିତିଲାଭ କରିବା ପରେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ସଂସ୍କୃତିର ବହୁମୁଖୀ ବିକାଶ ସାଧିତ ହେଲା, ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସଂସ୍କୃତିର ସାର ସଂଗ୍ରହ କରି, ତାର ଆର୍ଯ୍ୟ ନାମ (ଋ+ଣ୍ୟତ୍, ଋ=ଗମନ, ବ୍ୟାପ୍ତି) ସାର୍ଥକ ହେଲା—ସାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ଯାହାର ଅର୍ଥ କରିଥିଲେ ଚରଣୀୟ ବା ଗମନଶୀଳ ।

ଇଂଦ୍ର-ବୃତ୍ର ସମର ବୃତ୍ତାଂତରୁ ଜାଣ୍ରି ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ଲୁହା କିଂବା ବ୍ରୋଂଜର ବ୍ୟବହାର ଜାଣି ନଥିଲେ । ପଥର ଏବଂ ହାଡ଼ର ଅସ୍ତ୍ର ଶସ୍ତ୍ର ସାହାଯ୍ୟରେ ହିଁ ସେ ଅସୁରମାନଂକ ସଂଗେ ସଂଗ୍ରାମ କରୁଥିଲେ । ଦଧୀଚିଂକ ହାଡ଼ରେ ନିର୍ମିତ ଅସ୍ତ୍ର ହିଁ ତାର ସେତେବେଳେ ସବୁଠାରୁ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଅସ୍ତ୍ର ବା 'ବଜ୍ର' ଥିଲା ଏବଂ ତାହାର ଦ୍ୱାରା ଇଂଦ୍ର ବୃତ୍ରକୁ ବଧ କରିଥିଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀର ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୟମାନଂକର କୃଷି-ଭିତ୍ତିକ ଜୀବନ ଯାପନ ପ୍ରଣାଳୀ ବାସ୍ତବ ଉପାଦାନ କିଂବା ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଂକର ନଗର-ନିର୍ଭର ଜୀବନ ଯାପନର ଉନ୍ନତ ବାସ୍ତବ ଉପକରଣ ତା' ହାତରେ ନଥିଲା । ମାତ୍ର ସେ ଏ ଦୁଇ ଜୀବନ ଧାରାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକ ଆହରଣ ସୂତ୍ରରେ ଲାଭ କରି ନିଜସ୍ୱ ଏକ ସମୃଦ୍ଧ ସଂସ୍କୃତି ଓ ସମାଜ ଗଢ଼ି ପାରିଥିଲା ।

ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ନର ଥିଲା ପ୍ରକୃତି-ଉପାସକ, ଆଶାବାଦୀ, ଏବଂ ପୌତ୍ତଳିକତା ବିରୋଧୀ (uniconist) । ତାର ବାସ୍ତବ ଜୀବନବୋଧ ଓ ଜୀବନ ଜିଜ୍ଞାସା ମଧ୍ୟ ଋଗବେଦର ସେଇ ସୂକ୍ତ ଓ ମଂତ୍ରଗୁଡ଼ିକରେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣା ଉଷାଦେବୀଂକ ବଂଦନାରେ ସେ ଗାଈ ଏବଂ ଅଶ୍ୱ ନିମଂତେ ପ୍ରାର୍ଥନାକୁ ଯୋଡ଼ି ଦେଇଛି । ଆର୍ଯ୍ୟ-ମାନସ ବାସ୍ତବ ଓ କଳ୍ପନାର ଏକ ଚୈତ୍ର ସମନ୍ୱୟ, ପାର୍ଥିବ ଓ ଅପାର୍ଥିବର ବିଚିତ୍ର ସମାବେଶ । କିଂତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ, ଉପନିଷଦ ଯୁଗରେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ସଂସ୍କୃତି ଆଉ ତାର ନିଜସ୍ୱ ହୋଇ ରହିଲା ନାଇ । ଆର୍ଯ୍ୟ-ଆର୍ଯ୍ୟେତର, ଦ୍ରାବିଡ଼-ଆଦିନିବାସୀ ସମସ୍ତଂକ ମିଳିତ ଅବଦାନ ଓ ମାନସ-ଉପାଦାନରେ ତାହା ଏକ ମହାଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିରେ ରୂପାଂତର ଲାଭ କଲା । କିଂତୁ ସେଇ ସମନ୍ୱୟ ସାଧନର ସମସ୍ତ କର୍ମ-କୀର୍ତ୍ତି ଏକାଂତ ଭାବରେହିଁ ଆର୍ଯ୍ୟର ।

ଏଠାରେ ଲକ୍ଷଣୀୟ ଯେ ଆର୍ଯ୍ୟ କିଂବା ଦ୍ରାବିଡ଼, ଅଥବା ମିଶ୍ର ଦ୍ରାବିଡ଼ ଆର୍ଯ୍ୟର ପୌର ସଂସ୍କୃ... ଉତ୍ତର ଭାରତ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେହିଁ ବିଶେଷ ଭାବେ

ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହି ଯାଇଛି । ପୂର୍ବ ଉପକୂଳଶାୟୀ ପ୍ରଦେଶଗୁଡ଼ିକରେ—ଆସାମ, ବଙ୍ଗଳା କିମ୍ବା ଓଡ଼ିଶାରେ, ଏହା ସମାଜର ମୂଳସ୍ତରକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିପାରିନାହିଁ । ଭାରତୀୟ ପୂର୍ବ ଉପକୂଳବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରଦେଶମାନଙ୍କରେ ନାଗର ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଭାବ କମ ପଡ଼ିବାର କାରଣ ବୋଧହୁଏ ସେ ସବୁର ବିଚ୍ଛିନ୍ନତା । ପୂର୍ବ ଉପକୂଳୀୟ ଜନଜୀବନ, ଆସାମ, ବଙ୍ଗଳା, ଓଡ଼ିଶା ଆଦି ପ୍ରଦେଶରେ ଉନ୍ନବିଂଶ ଶତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାସ୍ତବ ସଭ୍ୟତାର ରୂପଥିଲା ଗ୍ରାମୀଣ । ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କଠୁ ଉଦ୍‌ଭୂତ ନାଗର-ସଭ୍ୟତାର ସ୍ପର୍ଶ ସେଥିରେ ଖୁବ୍ କମ ଲାଗିଛି । ସେଥିପାଇଁ ଏଇସବୁ ପ୍ରଦେଶରେ ସୁଦୀର୍ଘ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ନଗରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ନଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ରାଜଗୃହ, ପାଟଳୀପୁତ୍ର, ସାକେତ, ଶ୍ରାବସ୍ତୀ, ହସ୍ତିନାପୁର, କାନ୍ୟକୁବ୍ଜ, ମଥୁରା, ତକ୍ଷଶିଳା, ବିଦିଶା, କୌଶାମ୍ବୀ ପ୍ରଭୃତି ନଗର, ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଅସଂଖ୍ୟ ସାମୁଦ୍ରିକ ବନ୍ଦର, ପୁର, ନଗର ପ୍ରଭୃତି ଭାରତ ଇତିହାସରେ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି, ଓଡ଼ିଶା, ବଙ୍ଗଳା ପ୍ରଭୃତିରେ ସେପରି କୌଣସି ନଗର-ନଗରୀ ସେ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିନାହିଁ । ଏଇସବୁ ପୂର୍ବଦେଶମାନଙ୍କର ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ନଗରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ କମ । ତାର କାରଣ ଏଇ ପ୍ରଦେଶଗୁଡ଼ିକ ପୁରାତନ କାଳରୁ ଭାରତବର୍ଷର ଏକ ପ୍ରାନ୍ତରେ ନିଜର ଗ୍ରାମୀଣ ସଭ୍ୟତା ନେଇ ପଡ଼ି ରହିଛି । (ବାଂ.ଇ)

ବିଭିନ୍ନ ଜନର ମାନସ-ପ୍ରକୃତି

ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀର ମାନସ-ପ୍ରକୃତି

ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ, ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟ ଜନର ମାନସ-ପ୍ରକୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ସୂଚନା ଦେବା ଆବଶ୍ୟକ । ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟ ବା ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀମାନେ ଖୁବ୍ ସରଳ ଏବଂ ନିରୀହ ପ୍ରକୃତିର ଲୋକ । ଐତିହାସିକ ଯୁଗରେ, ଐତିହାସିକ ବିବର୍ତ୍ତନ ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଙ୍ଗେ ଖାପ ଖୁଆଇ ଚଳିବା ଭଳି ଦୃଢ଼ତା ଓ ବାସ୍ତବବୋଧ ଏମାନଙ୍କର କିଛି ଅଭାବ ଥିଲା ବୋଲି ମନେହୁଏ । ସହଜରେ ଏମାନେ ପର ପାଖରେ ବଶ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର ଏବଂ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରୁଥିଲେ । ବହୁବାର ଅଧିକତର ପରାକ୍ରାନ୍ତ ଜାତି ନିକଟରେ ବଶ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର କରି ମଧ୍ୟ ଏମାନେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଜର ଜନଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ପ୍ରକୃତି ଅଟୁଟ ରଖି ପାରିଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗର ଶବର, ମୁଣ୍ଡା, କନ୍ଧ, ସାନ୍ତାଳ ପ୍ରଭୃତି ଜନଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ମନେହୁଏ ଏମାନେ ଟିକିଏ କଳ୍ପନାପ୍ରବଣ, ଦାୟିତ୍ୱବିହୀନ, ଏବଂ ଅଳସ-ଭାବୁକ, ନିର୍ଜନତାପ୍ରିୟ ଏବଂ ନିଚ୍ଛଟା କାମପରାୟଣ । ଭାରତବର୍ଷର ଇତିହାସରେ ଖ୍ରୀ.ପୂ. ପଞ୍ଚ ଶତାବ୍ଦୀ କେତେ ଯେ

ବିଭିନ୍ନ ଜନର ମାନସ-ପ୍ରକୃତି

ପରିବର୍ତ୍ତନ-ବିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଯାଇଛି, କିଂତୁ ଏମାନଂକର ପ୍ରକୃତିଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବିଶେଷ ବଦଳି ନାଇ (ଏଜ୍‌ନ)

ଜନ୍ମାଂତରବାଦ ଓ ଲିଂଗପୂଜା

ଏଇ ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟମାନଂକର ଏକାଧିକ ଜୀବନରେ ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା । କାହାର ମୃତ୍ୟୁ ହେଲେ ତାର ଆତ୍ମା କେଉଁ ପାହାଡ଼ କିଂବା ଗଛ ଅଥବା କେଉଁ ଜଂତୁ ବା ପକ୍ଷୀ ବା ଅନ୍ୟ କେଉଁ ଜୀବକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ବଂଚି ରହେ ବୋଲି ଏମାନଂକର ଧାରଣା । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଏଇ ଧାରଣାହିଁ ହିଂଦୁ ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦ ଓ ପରଲୋକବାଦରେ ରୂପାଂତରିତ ହୁଏ । କେହି ମରିଗଲେ ଏମାନେ ବୃକ୍ଷର ବକ୍‌କଲ କିଂବା ଲୁଗାରେ ମୃତଦେହକୁ ଢାଂକି ବଡ଼ ବଡ଼ ପଥର ତଳେ କବର ଦେଇ ଦିଅଂତି କିଂବା ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ହେଲେ ସୋଜା କରି ଶୁଆଇ ଦେଇ ମାଟିତଳେ ପୋତି ଦିଅଂତି । ମୃତବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଏମାନେ ମଝିରେ ମଝିରେ ଆହାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଦାନ କରଂତି, ଯାହା ପରେ ହିଂଦୁମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିଛଂତି । ଲିଂଗପୂଜା ମଧ୍ୟ କୌଣସି କୌଣସି ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । 'ଲିଂଗ' ଶବ୍ଦଟିହିଁ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷାର ଦାନ । ଏମାନେ ସମାଧି ଉପରେ ପଥରଟିଏ ଚାପା ଦେଇ ତା ଉପରେ ଏକ ଦୀର୍ଘ ପଥର ଛିଡ଼ା କରି ରଖଂତି । ଏହା ଯୋନି ଓ ଲିଂଗ ବୋଲି କେହି କେହି ନୃତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ଅନୁମାନ କରଂତି । ପ୍ରଜିଲସ୍କି ଏ ବିଷୟରେ କହିଛଂତି:— ଭାରତୀୟ ଶୈବଧର୍ମରୁ Phallic cultର ଉଦ୍‌ଭବ ହୋଇଛି ବୋଲି ଯେଉଁ ଧାରଣା ତାହା ଠିକ ନୁହେ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନଂକ ନିକଟରୁ ହିଁ ଲିଂଗ-ଉପାସନା ଗ୍ରହଣ କରିଛଂତି ।

ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ମାନେ ବିଶେଷ ବିଶେଷ ବୃକ୍ଷ, ପାହାଡ଼, ପଶୁ, ପକ୍ଷୀ ଉପରେ ଦେବତ୍ୱ ଆରୋପ କରି ସେ ସବୁର ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ତାହା କରଂତି । ବୃକ୍ଷ-ପୂଜା ତ ଏବେ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରାମମାନଂକରେ ଦେଖାଯାଏ । ଆମର ଅନେକ ଆଚାର-ଅନୁଷ୍ଠାନ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍-ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଗ୍ରାମୀଣ ସଭ୍ୟତାର ସ୍ମୃତି ଓ ଐତିହ୍ୟ ସଂଗେ ଜଡ଼ିତ । ଶ୍ରାଦ୍ଧାଦିରେ କିଂବା କୌଣସି ଶୁଭକାର୍ଯ୍ୟରେ ଆମେ ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁ 'ଅଭ୍ୟୁଦାୟିକ' କରି ପିତୃପୁରୁଷଂକର ପୂଜା କରୁଁ ତାହା ଏଇମାନଂକଠାରୁ ହିଁ ଗୃହୀତ । ଆମର ସମସ୍ତ ଶୁଭକାର୍ଯ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ବ୍ୟବହୃତ ଦ୍ରବ୍ୟ ଭିତରେ ତ ଧାନ, ଗୁଆ, ନାରିକେଳ, ଦୁବା, ହଳଦୀ, ସିଂଦୁର, କଦଳୀ ଗଛ ଅନେକ ଜାଗା ମାଡ଼ି ବସିଛି । ଏ ସବୁ କିଂତୁ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ମାନଂକଠାରୁ ନିଆ । (ଏଜ୍ନ)

ଦ୍ରାବିଡ଼ ମାନସ-ପ୍ରକୃତି

ଦ୍ରାବିଡ଼ ଜନର ମାନସ ପ୍ରକୃତି ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ପ୍ରସ୍ତର-ତାମ୍ର ଯୁଗର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଶିଳ୍ପକଳା ଓ ସାହିତ୍ୟରୁ ଧାରଣା କରାଯାଇ ପାରେ । ମନେହୁଏ, ସେମାନେ କର୍ମଠ ଓ ଉଦ୍ୟମଶୀଳ ଏବଂ ହୃଷ୍ଟ, ଏବଂ ସଂଘଶକ୍ତିରେ ସୁଦୃଢ଼, ଶିଳ୍ପନିପୁଣ ଏବଂ ଅଧ୍ୟାତ୍ମରହସ୍ୟ-ସଂପନ୍ନ ପ୍ରକୃତିର ଲୋକ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ସଭ୍ୟତାର ଉନ୍ନତି ସଂଗେ ଶ୍ରେଣୀ ବିଭାଗ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଥିଲା । ଦ୍ରାବିଡ ସମାଜର ଶ୍ରେଣୀବିଭାଗରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଥିଲା ରାଜା ବା 'ମାନ୍ନେର', ତା'ପର ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ 'ବଲ୍ଲାଳ' ବା ସମାଂତ-ରାଜା, ତା ତଳକୁ 'ବେଲ୍ଲାଳ' ବା କୃଷକ, ତା ତଳକୁ 'ବଣିଡ଼' ବା ବ୍ୟବସାୟୀ । ଏଇ ସବୁ ଶ୍ରେଣୀ ଥିଲା ଉଚ୍ଚ ବା 'ମଲ୍ଲୋର' । ତାପରେ ଶ୍ରମଜୀବୀ 'ବାଲଇବଲର' ଏବଂ ସର୍ବନିମ୍ନ ଶ୍ରେଣୀରେ ଦାସ ଜାତି ବା 'ଅଦିଓର' । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ରେଣୀ ଭିତରେ ପୁଣି ବହୁ ଉପ-ବିଭାଗ ରହିଛି । ଉଚ୍ଚ-ନୀଚ ଭେଦ ପ୍ରବଣତା ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ଦ୍ରାବିଡ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇଥିଲା । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ହଠଯୋଗର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ତେଣୁ ସଂଭବତ ସେଥିଯୋଗୁ କାଳକ୍ରମେ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟତାବୋଧର ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ଏମାନେ ଯେତେବେଳେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ନର୍ଡିକ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସି ଦେଖିଲେ ସେମାନେ ଶୁଚି-ପ୍ରବଣତା ଯୋଗୁ ଅପରିଚ୍ଛନ୍ନ ଅନ୍ୟ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ସଂସ୍ପର୍ଶ ବର୍ଜନ କରୁଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଏମାନଙ୍କର ଶୁଚିବୋଧ ଅଧିକ ଉତ୍ତେଜିତ ହୋଇଥିବ ବୋଲି ଶରତ୍ ଚଂଦ୍ର ରାୟ ପ୍ରମୁଖ ମନେ କରନ୍ତି । ଦ୍ରାବିଡମାନେ ଥିଲେ ପ୍ରତିମା-ପୂଜକ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ହିଂଦୁ ଧର୍ମରେ ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜା, ମଂଦିର, ବହୁ ଦେବ ଦେବୀ, ପଶୁବଳି, ଶିବ ପାର୍ବତୀ, ଶିବ ଲିଂଗ, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଶ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କଲେ ତା ମୂଳରେ ଥିଲା ଦ୍ରାବିଡ ପ୍ରଭାବ । ଯାଗ ଯଜ୍ଞ ମଧ୍ୟ ଯେତେଦୂର ମନେହୁଏ ଏଇ ଭୂମଧ୍ୟ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ଭିତରେ ବେଶୀ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ମିଶର, ଆସିରିୟା ଏବଂ ବ୍ୟାବିଲନର ସୁପ୍ରାଚୀନ ଧ୍ୱଂସାବଶେଷ ମଧ୍ୟରେ ଯଜ୍ଞ ବେଦୀର ନିଦର୍ଶନ କିଛି କିଛି ମିଳିଛି ଏବଂ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର ବିଷୟ, ଅରଣି ଓ ବ୍ରୀହି—ଯଜ୍ଞର ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ଉପାଦାନ, ଏଇ ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ ସଂଭବତ ଦ୍ରାବିଡ ଭାଷା ସଂଗେ ସଂପୃକ୍ତ । ଅବଶ୍ୟ ଏହା ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ ଯେ ଯାଗଯଜ୍ଞ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ଆଦି-ନର୍ଡିକ ଉଦ୍ଭୂତ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ, କିଂତୁ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନର୍ଡିକ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ତାର ପ୍ରଚଳନ ନଥିବାରୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ମନେ କରିବା ଅସଂଗତ ହେବ ନାଇ ଯେ ଋକ୍‌ବେଦୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭୂମଧ୍ୟ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିହିଁ ଯାଗଯଜ୍ଞବିଧିର ପରିଚୟ ପାଇଥିଲେ; କିଂବା ଭାରତକୁ ଆସିବା ଆଗରୁ ତାହା

ହୋଇଥିବା ମଧ୍ୟ ଅସଂଭବ ନୁହେଁ । ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା 'ପୁଜନ' ଓ 'ପୁଜା' ଏ ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟି ଋକ୍‌ବେଦରେ ମିଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ସଂଗେ ସଂପୃକ୍ତ । ଲିଂଗ ପୂଜା ଓ ମାତୃକା ପୂଜା ପ୍ରାଗୈତିହାସିକ ସିଂଧୁଉପତ୍ୟକାବାସୀଂକ ଭିତରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ବୋଲି ହରପ୍‌ପା ଓ ମହେଞ୍ଜୋଦାରୋର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଲିଂଗପୂଜା କ୍ରମେ ଶିବଙ୍କ ସଂଗେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ଶିବଲିଂଗରେ ଏବଂ ଶକ୍ତିଯୋନି ପୂଜାରେ ରୂପାଂତରିତ ହୁଏ । ଅବଶ୍ୟ ଲିଂଗ ଓ ଯୋନିପୂଜା ଓ ସର୍ପପୂଜା ଭାରତବର୍ଷ ବାହାରେ ପୃଥିବୀର ବହୁ ଆଦିମ ଅଧିବାସୀଂକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ସିଂଧୁଅବବାହୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ଂକ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସର୍ପପୂଜା, ବାନର ପୂଜା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ପରେ ଏହାହିଁ ହୁଏତ ମନସାପୂଜା ଓ ହନୁମାନ-ଦେବତାରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିବ । ଦ୍ରାବିଡ଼ର 'ୱାଣ୍' ବା ଆକାଶ-ଦେବତାର ବିଷ୍ଣୁରେ ରୂପାଂତର ହୁଏତ ଅନେକ ସୁପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ହୋଇଥିବ । (ଏଜ୍ନ) ।

ଶ୍ମଶାନ-ପ୍ରାଂତର-ପର୍ବତର ରକ୍ତ-ଦେବତା 'ଶିବନ୍' ଏକାଂତ ଭାବେ ତାଂ ଭର, ଯାହାର ଅର୍ଥ ରକ୍ତ ବା ଲାଲ ଏବଂ ଶେଂବୁ—ଯାହାର ଅର୍ଥ ତାମ୍ର । ଏହା ହିଁ କ୍ରମେ ରୂପାଂତରିତ ହୋଇ ଆର୍ଯ୍ୟ ଦେବତା ରୁଦ୍ରଂକ ସଂଗେ ଏକ ହୋଇଯାଏ । ପରେ ଶିବନ୍—ଶିବ, ଶେମ୍ବୁଂ—ଶଂଭୁ, ଏବଂ ରୁଦ୍ର = ଶିବ ଏବଂ ମହାଦେବରେ ରୂପାଂତର ଲାଭ କରେ । ମହେନ୍-ଜୋ-ଦୋଡ଼ ଧ୍ୱଂସାବଶେଷରୁ ଜଣାଯାଏ ସେଠାର ଲୋକେ ମୃତକୁ କବର ଦେଉଥିଲେ । କେହି କେହି ପୁଣି କହୁଁଛା ପୋଡ଼ି କେବଳ ଅସ୍ଥିଗୁଡ଼ିକୁ କବରସ୍ଥ କରୁଥିଲେ । (ବାଂ:ଇ)

ଜନ୍ମାଂତରବାଦ, ଶୈବ-ପଂଥା ଓ ତଂତ୍ରର ମୂଳବୀଜ

ଆଗରୁ କହିଛୁଁ ମହେନ୍-ଜୋ-ଦୋଡ଼ରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଭଗ୍ନାବଶେଷରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସୈଂଧବ ଜନଗୋଷ୍ଠୀର ଏକ ବୃହତ୍ତମ ଅଂଶ ଥିଲା ଶିବ-ଉପାସକ ଓ ପାଶୁପତ-ଧର୍ମୀ । ଶିବହିଁ ଦ୍ରାବିଡ଼ର 'ଶିବନ୍' ବା ଶ୍ମଶାନ-ପ୍ରାଂତରବାସୀ ଦେବତା । ମାତୃକାପୂଜା ଅର୍ଥାତ୍ ଲିଂଗ ଓ ଯୋନି ଉପାସନା ଥିଲା ଦ୍ରାବିଡ଼ର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ । ଏହି ମାତୃକାପୂଜାହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତଂତ୍ର-ପନ୍ଥରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଶିବ ହେଉଛଂତି ଭୈରବ, ସୈଂଧବ ସଭ୍ୟତାରେ ପୂଜିତ ହୋଇ ଆସୁଥିବା ସର୍ପଦେବତା ତାଂକର ଭୂଷଣରୂପେ କଳ୍ପିତ । ଶିବହିଁ ମହାକାଳ, ତାଂକର ଶକ୍ତି ପାର୍ବତୀ । ଅନେକେ ମନେ କରଂତି ଯେ ଜୈନ ଆଦିନାଥ ଋଷଭଂକୁ ସପତ୍ନୀକ କରାଇ ଶିବ-ଶକ୍ତିରେ ରୂପାଂତରିତ କରାଯାଇଛି । ଶତ୍ରୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଂକୁ ପରାସ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଦେବତାଂକ ନିକଟରେ ପଶୁବଳି ତଥା ନରବଳି ପ୍ରଥାର ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଭବ

ହୋଇଥିଲା । 'ଅହିଂସା-ସତ୍ୟ-ମୈତ୍ରେୟ' ମୂଳକ ସାଧନାମାର୍ଗରୁ ଦୂରେଇ ଯାଇ ମହାକାଳ ବା କାଳଭୈରବଙ୍କର ପୂଜା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । ଜୈନ ଲୋକାୟତ ପଂଥୀମାନେ ମାତୃକାପୂଜା ସଂଗରେ ମଦ୍ୟ, ମତ୍ସ୍ୟ, ମାଂସ, ମୁଦ୍ରା ଓ ମୈଥୁନ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ—ଯାହା ପରେ ତଂତ୍ରଧର୍ମ ରୂପେ ଭାରତର ସମସ୍ତ ଧର୍ମକୁ, ଯଥା ବୌଦ୍ଧ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମକୁ ଗ୍ରାସ କରିଥିଲା । ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଂକର ଜନ୍ମାଂତରବାଦ ତତ୍ତ୍ୱଟି ମଧ୍ୟ ପରେ ଅର୍ଯ୍ୟମାନଂକ ଦ୍ୱାରା ଗୃହୀତ ହୋଇଥିଲା । ଜମ୍ବରଂକ ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଜନ୍ମାଂତରବାଦ କଣ ତାହା ଅର୍ଯ୍ୟ ଜାଣି ନଥିଲା । ଦ୍ରାବିଡ଼ ସାଂକର୍ଯ୍ୟରେ ହିଁ ଏହା ଅର୍ଯ୍ୟଧର୍ମରେ ପ୍ରସାର ଲଭକଲା । ମହେନ୍-ଜୋ-ଦାରୋ ଯୁଗର 'ସବଂଜବଦଯ୍ୟାପର' ଋଷଭ କାଳକ୍ରମେ କାଳଭୈରବ ବା କପାଳୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଛଂତି । ଋଷଭଂକର ଲାଂଛନ ବା ସଂକେତ ରୂପେ ଗୃହୀତ ବୃଷଭ ଶିବଂକର ବାହନ ରୂପେ ପରିଚିତ । ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଂକର ଆଉ ଏକ ଅଂଶ ଶୈବ-ଧର୍ମର ପକ୍ଷପାତ ମଧ୍ୟରେ ରହି ମଧ୍ୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିରାମିଷାଶୀ ଥିଲେ । ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଦ୍ରାବିଡ଼ (ତାମିଲ) ଭାଷାରେ 'ଶେବର' ଅର୍ଥ 'ଟୋଂଟି ନିରାମିଷାଶୀ ।'*

ଆର୍ଯ୍ୟ ମାନସ-ପ୍ରକୃତି

ଆଲପୋ-ଦୀନାରୀୟ ଅର୍ଯ୍ୟ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ମାନସ-ପ୍ରକୃତି ସଂବଂଧରେ କିଛି କହିବାର ଉପାୟ ନାଇ । ତେବେ ମହେନ୍-ଜୋ-ଦାରୋର ଉପରିତମ ସ୍ତରର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷରୁ ଜଣାଯାଏ ଏମାନେ ମୃତଦେହକୁ ପୋଡ଼ି ଦେଉଥିଲେ ଏବଂ ଭସ୍ମଶେଷ ଗୋଟିଏ ପାତ୍ରରେ ରଖି ତାହା କବରସ୍ଥ କରୁଥିଲେ । ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଚି ନର୍ଡିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେମାନଂକର ଭାଷା-ଭ୍ରାତ ଆଲପୋ-ଦୀନାରୀୟ ଅର୍ଯ୍ୟଂକୁ ପ୍ରୀତି-ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁ ନଥିଲେ, ବରଂ ସେମାନଂକୁ 'ବ୍ରାତ୍ୟ' ବା ପତିତ କହି ଘୃଣା କରୁଥିଲେ । ଏଇ 'ବ୍ରାତ୍ୟ'ମାନେ ମଧ୍ୟ ବୈଦିକ ଅର୍ଯ୍ୟଂକର ଯାଗଯଜ୍ଞ, ଅଗ୍ନିଅନୁଷ୍ଠାନ ପ୍ରଭୃତିକୁ ପସଂଦ କରୁନଥିଲେ । ଅଲପୋ-ଦୀନାରୀୟ ଅଯଭଷୀଂକ ଅବଶେଷ ସିଂଧୁତୀର ଉପରିଭାଗରେ ମିଳେ, ଯେଉଁଥିରୁ ଏମାନେ ଅଧି-ନର୍ଡିକ ବୈଦିକ ଅର୍ଯ୍ୟଭାଷୀଂକ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତକୁ ଆସିଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ମୋଟାମୋଟି ଆର୍ଯ୍ୟ ଜନ ଥିଲା ପ୍ରଚଂଡ ଶକ୍ତିଶାଳୀ, ଏକାଂତ-କର୍ମୀ, ଅପୂର୍ବ କଳ୍ପନାଶୀଳ ଏବଂ ଶୃଙ୍ଖଳାସଂପନ୍ନ, ଆତ୍ମସମାହିତ ଜାତି ଯେଉଁମାନେ ବାସ୍ତବ ସଭ୍ୟତାର ନଂଦନ ଉଦ୍ୟାନପଦ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନୂତନ ବସ୍ତୁ ଉଦଯୋଗୀ ହେଲେ

* ଦାଃଦେ ଓ "Origin of Tamil Sidhantam—V.R. Ranganathan

ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ସଦା-ଚେଷ୍ଟିତ । ଆଦ୍ୟ-ନର୍ଡିକ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ଆସି ଖଂଡ-ବିଭକ୍ତ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଏକ ଧର୍ମରାଜ୍ୟ ସୂତ୍ରରେ, ଏକ ଭାଷା ଓ ଏକ ସଂସ୍କୃତର ଗ୍ରଂଥିରେ ବାଂଧି ଦେଲା । ଭାରତବର୍ଷକୁ ସେମାନେ ବୈଦିକ କର୍ମ, ଦେବତାବାଦ ଏବଂ ବେଦର କିଛୁ କିଛୁ ମଂତ୍ର ଓ ସୂକ୍ତ ନେଇ ଆସିଥିଲେ, ସେମାନେ ନେଇ ଆସିଥିଲେ ସେମାନଂକର ନିଜସ୍ୱ ସଂସ୍କୃତ, ଯେଉଁଥିରେ ଆର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବ ନରଗୋଷ୍ଠୀ, ବିଶେଷତଃ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଓ ଭୂମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତର ପ୍ରଭାବ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ପଡ଼ିଥିଲା । (ବାଂ.ଇ)

ଏତାଦୃଶ ବିରୋଧ-ମିଳନ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଭାରତବର୍ଷରେ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ଆଦ୍ୟ-ନର୍ଡିକମାନେ ଏକ ସମନ୍ୱିତ ଜନ, ଧର୍ମ ଓ ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼ିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । କିଂତୁ ସେମାନେ ଯେଉଁ ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼ିଥିଲେ ତାହା ଆଉ ଆର୍ଯ୍ୟ-ସଭ୍ୟତା ହୋଇ ରହିଲା ନାଇ । ସେଥିରେ ଧ୍ୱନିତ ହେଲା ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଜନ ଓ ବିଚିତ୍ର ବହୁ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତର ସ୍ୱର । ତାହା ହେଲା ଏକାଂତ ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା । ଏଇ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟବିଧାୟିନୀ ଶକ୍ତିହିଁ ହେଲା ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦାନ । ସେମାନଂକର ନିଜସ୍ୱ ବାସ୍ତବ ସଭ୍ୟତା ବୋଲି ବିଶେଷ କିଛୁ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏଇ ସମନ୍ୱୟ-ଶକ୍ତି ବଳରେ ହିଁ ସେମାନେ ଏତେବଡ଼ ବିରାଟ ଏକ ଭାରତୀୟ ସଭ୍ୟତା ଗଢ଼ି ପାରିଲେ । (ଏଜ୍‌ନ)

ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀର ସମାଜ-ବିନ୍ୟାସ

ବି. ଆର. ଆଂବେଦକାର ତାଂକର Who Were the Shudras ଗ୍ରଂଥରେ ପୁରୁଷ-ସୂକ୍ତର 'ଚାତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ' ବିଭାଗକୁ ଋକ୍‌ବେଦର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଂଶ ସହିତ ସାମଂଜସ୍ୟହୀନ ବୋଲି କହଂତି । ତାଂକ ମତରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଭ୍ୟତାର ଉନ୍ନତ ଅବସ୍ଥାରେ ଶ୍ରମ-ବିଭାଗ ଦେଖାଯାଏ । ମାତ୍ର ଏହାକୁ ଏକ ସାମାଜିକ ସଂବିଧାନ ବା norm ରେ ପରିଣତ କରିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କେବଳ ଋକ୍‌ବେଦ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରଂଥରେ ଦେଖାଯାଏ ନାଇ । ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜକୁ ଏହା ଏକ ଆଦର୍ଶରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିବାକୁ ଚାହିଁଚ ।

" The scheme of the Purusha Sukta is the only instance in which the real is elevated to the dignity of an ideal....... Secondly, no community, has given the de facto state of class composed society a legal effect by accepting it as a de Jure connotation of an ideal society. The case of the Greeks is a case in point. Class composition was put forth as an ideal

social structure by no less an advocate than Plato. But the Greeks never thought of making it real by giving it the sanction of law. The 'Purusha Sukta' is the only instance in which an attempt was made to give reality to the ideal by invoking the sanction of law. Thirdly, no society has accepted that the class composition is an ideal At the most they have accepted it as being natural. The Purusha Sukta goes further. It not only regards class composition as natural and ideal, but also regards it as sacred and divine." (Who Were the Shudras—B. R. Ambedkar.

ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀକ ସମାଜରେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରମ-ବିଭାଗ ଥିଲା ଏବଂ ପ୍ଲେଟୋଙ୍କ ଭଳି ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଏହାର ପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର କୌଣସି ସମାଜ ଆଇନ ସାହାଯ୍ୟରେ ଏହାକୁ ଆଦର୍ଶରେ ପରିଣତ କରିବାକୁ ଯାଇ ନାହାଁନ୍ତି । ମାତ୍ର "ପୁରୁଷ ସୂକ୍ତ" ଏ ଦିଗରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୋଲି ଜଣାଯାଉଛି । ଏହା ଏଇ ଶ୍ରମ-ବିଭାଗକୁ କେବଳ ସ୍ୱାଭାବିକ ବା ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଶାନ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ, ଏହାକୁ ପବିତ୍ର ଓ ଐଶ୍ୱରିକ-ବିଧାନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଋଗ୍‌ବେଦର ପନ୍ଥା ଧରି ଆପସ୍ତମ୍ବ ଧର୍ମସୂତ୍ର, ବଶିଷ୍ଠ ଧର୍ମସୂତ୍ର, ଏସବୁ ପରେ ମନୁ ସଂହିତା ପ୍ରଭୃତି ଚାତୁର୍ବର୍ଣ୍ୟକୁ ଏକ ସାଂବିଧାନିକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ରୂପେ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ଋଗ୍‌ବେଦରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ମୂଳ ସ୍ଥିତିରେ ପାଞ୍ଚଟି 'ଜନ' ବା tribeରେ ବିଭକ୍ତ ଥିଲେ । ଯଥା, Yadus, Turvasas, Durhyuh, Anus, Purus.

Rig Veda, , 108, 8 : "If, O Indra and Agni, ye are abiding among the "Yadus, Turvasas, Druhyus, Anus, Purus, come hither, vigorous heroes from all quarters, and drink the Soma which has been poured out" (Muir, Vol I, P 180) *

ଏଇ ପାଞ୍ଚୋଟି 'ଜନ' (ଜାତି) ପ୍ରତ୍ୟେକ 'ଜନ' ଥିଲେ ଏକକ ସମାଜ ଗଠନ କରି ବସବାସ କରୁଥିଲେ । ଋଗ୍‌ବେଦରେ 'tribe' ଅର୍ଥରେ 'ଜନ' ଶବ୍ଦଟି ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି ।

1. Rig Veda, VI, II 4 : Agni, whom, abounding in oblations the five tribes, bringing offerings honour with prostrations, as if he were a man.
2. Rig Veda, VII, 15 2 : "The wise and youthful master of the house, Agni, who has taken up his abode among the five tribes in every house."

ଏଇ ପଂଚ 'ଜନ' କଏ ସେ ବିଷୟରେ ମତଦ୍ୱୈଧ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା ତାଂକ ମତରେ କହୁଛଂତି ଏମାନେ ଗଂଧର୍ବ, ପିତୃ, ଦେବ, ଅସୁର, ରାକ୍ଷସ । ମାତ୍ର ଏହା ସଂପୂର୍ଣ ଭିତ୍ତିହୀନ । ଋକ୍‌ବେଦ, ୨ୟ ଖଂଡ (Muir) ୨, ୧୦ରେ ଦେଖାଯାଏ ; "May our glory shine aloft among the five tribes, like the heaven unsurpassable." ଋକ୍‌ବେଦ VI, 49, 7 ରେ :-"Indra, whatever force or vigour exists in the tribe of Nahusha or whatever glory belongs to the five races bring for us." ଅଥର୍ବ ବେଦରେ ଏହାର ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ଶୁଣି ।

"These five regions; the five tribes springing from Manu." (Atharva Vede, iii. 2) ଏଠାରେ ସ୍ୱୟଂଭବ ପୁତ୍ର ମନୁଂକଠାରୁ ଏଇ ପଂଚ ଜନ ଉତ୍ପନ୍ନ ବୋଲି ବୁଝାଯାଇଛି । 'ପୁରୁଷ ସୂକ୍ତ'ରେ କିଂତୁ ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ପୁରୁଷଂକଠାରୁ ହୋଇଛି ବୋଲି ବୁଝାଯାଇଛି ।

ଆର୍ଯ୍ୟଜାତିର ପରିଚୟ ତାର ଭାଷା

'ଆର୍ଯ୍ୟ' କହିଲେ ସେ ଏକ 'ଜାତି'କୁ ନ ବୁଝାଇ ଏକ ଭାଷା ଗୋଷ୍ଠୀର ଲୋକଂକୁ ବୁଝାଏ ଏ ବିଷୟରେ ସମସ୍ତେ ପ୍ରାୟ ଏକମତ । ମ୍ୟାକ୍ସ ମୁଲର କହଂତି :—

"There is no Aryan race in blood; Aryan, in scientific language, is utterly inapplicable to race. It means language and if we speak of Aryan race at all, we should know that it means no more than——Aryan speech——

"I have declared again and again that if I say Aryan, I mean neither blood, nor bones, nor hair, nor skull; I mean simply those who speak an Aryan language. The same applies to Hindus, Greeks, Romans, Germans, Celts and Slavs......To me, an ethnologist who speaks of Aryan race, Aryan blood Aryan eyes and hair is as great a sinner as a linguist who speaks of a dolich-cephalic dictionary or a brachycephalic grammar. It is worse than a Babylonian tongues, it is downright theft."

ଅର୍ଥାତ୍ 'ଆର୍ଯ୍ୟ' କହିଲେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଜାତି, ବା ଆର୍ଯ୍ୟ ରକ୍ତକୁ ବୁଝାଏ ନାହିଁ । ଆର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥ ଏକ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷାକହୁଥିବା ଜନଗୋଷ୍ଠୀକୁହିଁ ବୁଝାଏ । ମୁଁ 'ଆର୍ଯ୍ୟ' କହିଲେ ରକ୍ତ,ହାଡ଼, ବାଳ କିଂବା ଖପୁରି ଚିହ୍ନକୁ କହୁନାହିଁ । ଏହାର ଅର୍ଥ କେବଳ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଭାଷା ଏବଂ

କେବଳ ମାତ୍ର ଭାଷା । ଏଇ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷା ବହୁବିଧ । ଠିକ୍ ଏଇଅର୍ଥରେ ମୁଁ ହିନ୍ଦୁ, ଗ୍ରୀକ୍, ରୋମାନ, ଜର୍ମାନ, କେଲ୍ଟ ବା ସ୍ଲାଭମାନଙ୍କୁ ବୁଝେ ।

ଦେହ ଲକ୍ଷଣ ଅବଶ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷୀମାନଙ୍କର କେତେକ ଦେହ-ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ଶାରୀର ସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଛି ଏହା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ରିପ୍‌ଲେଙ୍କ ଭାଷାରେ ।—

"The Aryan type...is marked by a relatively long (dolichocephalic) head, a straight finely-cut (leptorrhine) nose, a long symmetrically narrow face, well-developed regular features and a high facial angle. The stature is fairly high and the general build of the figure well-proportioned, rather than massive. ('Races of Europe'—Ripley, P 121)

ଅର୍ଥାତ୍ ଦୀର୍ଘ-ମୁଣ୍ଡ (dolichocelphic), ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଉନ୍ନତନାସ (leptorrhine) ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ-କୌଣିକ ମୁଖ, ସୁଗଠିତ ଅବୟବ, ଦୀର୍ଘ-ଋଜୁ ଦେହ ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି । ମାତ୍ର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ନୃତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଭାଷୀ ବିଶେଷତ ଆଲ୍‌ପ-ନର୍ଡିକ ଜନ ଏକ ଗୋଲମୁଣ୍ଡ ଓ ଉନ୍ନତନାସ ଜନର ବଂଶଧର ବୋଲି କହନ୍ତି । କେବଳ ଦେହ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବା ଶାରୀର ସାଦୃଶ୍ୟ ଥିଲେ କୌଣସି 'ଜନ'କୁ ଜାତି ବୁଝାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କୁ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ହେଲେ ଏକ "People" ବୁଝାଯାଇପାରେ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଉପ୍‌ଲେ ଇହୁଦୀ (Jews) ମାନଙ୍କୁ ଏକ ଜାତି ବା race କହିବାକୁ ନାରାଜ । କାରଣ ଜଳବାୟୁ ଅନୁସାରେ ଶାରୀର ଲକ୍ଷଣ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେବାକୁ ବାଧ୍ୟ । ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ଦେଶରେ ବସବାସ କରି ରହିଥିବା ଇହୁଦୀ ବା ଜ୍ୟୁମାନଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ଏହା ସହଜରେ ବୁଝାଯିବ ।

ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷା ଆର୍ଯ୍ୟ ଭାଷା କହିଲେ ୟୁରୋପର ଭାଷା ଗୋଷ୍ଠୀ ଏବଂ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଯେଉଁମାନଙ୍କର ମୂଳ ଏକ, ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ୟୁରୋପର ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷା ନର୍ଡିକମାନେ (ଯେଉଁମାନେ କି ବୃହତ୍ତମ ଇଣ୍ଡୋ-ଜର୍ମାନ) ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ ନା ଆଲ୍‌ପାଇନମାନେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଏକ ବିବାଦୀୟ ବିଷୟ । ଋକ୍‌ବେଦର ବୁଲିଟି ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ଜାତିର (race) କଥା ବୁଝାଯାଇଚି । ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ କିଏ ଆଗ ଭାରତବର୍ଷକୁ ଆସିଥିଲ ତାହା ସେଥିରୁ ଜାଣିବା କଷ୍ଟ । ଯିଏ ଆସିଥାଉନା କାହିଁକି ସେମାନଙ୍କ ସଂଗେ ପରେ ଆସିଥିବା ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀଙ୍କର ସଂଘର୍ଷ ଘଟିଥିବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଡଃ ବପ୍ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ "Comparative Grammar" (ଖ୍ରୀ. ୧୮୩୫)ରେ କହନ୍ତି ଯେ ୟୁରୋପର ଅଧିକାଂଶ ଭାଷା ଏବଂ ଏସିଆର

କେତେକ ଭାଷା ଏକ ମୂଳ ଭାଷା ବା (Common ancestral speech)ର ସମ୍ଭୂତ । ଏହି ଭାଷାଗୋଷ୍ଠୀକୁ "ଇଂଡୋ-ଜର୍ମାନକ୍" ବୋଲି ବପ୍ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି ।

ଆର୍ଯ୍ୟଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଆଦ ଆର୍ଯ୍ୟ ଭୂମି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ଆଲୋକପାତ କରେ । ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦଳରେ ଶାଖାସ୍ଥିତ ହୋଇ ବିଭକ୍ତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ସେମାନଙ୍କର ଆଦ ବାସଭୂମି କେଉଁଠି ଥିଲା ସେ ବିଷୟରେ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ କେତେକ ସାଧାରଣ (Common) ଶବ୍ଦ ବହୁ ସୂଚ ଯୋଗାଇ ଦିଅନ୍ତି । ପ୍ରଫେସର ଆଇଜାକ ଟେଲର ଏହିପରି କେତେକ ଶବ୍ଦ ଆଦ ଆର୍ଯ୍ୟଭୂମି ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଆଦ ବାସସ୍ଥାନ ୟୁରୋପ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି, ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷାମାନଙ୍କରେ ଭାଲୁ, ଗଧିଆ ପ୍ରଭୃତି ପଶୁ ଏବଂ ଫର୍ ଓ ବାର୍ଚ୍ଚ ପ୍ରଭୃତି ବୃକ୍ଷର ଉପସ୍ଥିତିରୁ ଏହି ସମସ୍ତ ପଶୁ ଓ ବୃକ୍ଷ ସଂଦୋହିତମଂଡଳ, ବିଶେଷ କରି ୟୁରୋପରେ ସଂଭବ ଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେମାନଙ୍କର ଆଦ ବାସଭୂମି ୟୁରୋପ ବୋଲି କହିପାରୁଁ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ସେମାନଙ୍କର ଭାଷାରେ ଦକ୍ଷିଣ ଏସିଆରେ ମିଳୁଥିବା ସିଂହ, ବାଘ ଏବଂ ପ୍ରଧାନ ଏସୀୟ ପଶୁଦଳ ପଶୁ ଓଟ ପ୍ରଭୃତି ପଶୁ ଏବଂ ତାଳ - ପ୍ରଭୃତି ବୃକ୍ଷର ଅଭାବ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେମାନେ ମେସପିଆନ ହ୍ରଦର ପୂର୍ବାଂଚଳରୁ ଆସିଥିଲେ ବୋଲି କହିବା କଷ୍ଟ । ଗ୍ରୀକ୍ ମାନେ ସିଂହକୁ ତାର ସେମିଟିକ୍ ନାମରେହିଁ ଜାଣନ୍ତି । ଭାରତୀୟମାନେ ମଧ୍ୟ ସିଂହକୁ ଅର୍ଯ୍ୟଭାଷା-ବହିର୍ଭୂତ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଶବ୍ଦରେ ଜାଣିଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଭାରତୀୟ ତଥା ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନଙ୍କର ଆଦ ବାସଭୂମିରେ ସିଂହ ଅଜ୍ଞାତ ଥିଲା । ବେନଫି ଏବଂ ଗିଗର ପ୍ରଥାକ୍ରମେ କୃଷ୍ଣସାଗରର ଉତ୍ତର ଦଗସ୍ଥ ଭୂଖଂଡ ଏବଂ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ୟୁରୋପ ବା ମଧ୍ୟ ଓ ପଶ୍ଚିମ ଜର୍ମାନୀ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । ଗଗର the fir, the willow, the ash the alder, the hazel ପ୍ରଭୃତି ବୃକ୍ଷ ସଂଗକୁ the birch, the beach ଏବଂ the oak ପ୍ରଭୃତି ବୃକ୍ଷର ଉତ୍କ୍ଷେଣ ଉତ୍ପତ୍ତିସ୍ଥାନ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି । ଉକ୍ତ ଗ୍ରୀକ୍ ନାମାନ୍ତର Phegus, ଟ୍ୟୁଟନିକ beechର ସମକାଳୀୟ । ତେଣୁ ସେ ମନେ କରନ୍ତି ଯେ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ଓକ୍-ବୃକ୍ଷଥିବା ଭୂଖଂଡରୁ ବିଚ୍-ବୃକ୍ଷଥିବା ଦେଶକୁ ବହୁ ଗମନ କରିଥିଲେ । ଅଧ୍ୟାପକ ସ୍ପେଗେଲ ପ୍ରମୁଖ ଆର୍ଯ୍ୟ-

* 'The Origin of the Aryans'—Isac Taylor, pp 24-26

ଭାଷାଂକର ଗଠନ ଓ ତୁଳନାତ୍ମକ ସାଦୃଶ୍ୟରୁ ସେମାନେ କକେସିଆନ ଅଂଚଳରୁ ଆସିଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ତିଲକ ଋଗ୍‌ବେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ମାସ ଚାଲି ଦୀର୍ଘ ଉଷା ଓ ଗୋଧୂଳିରୁ ସେମାନେ ଉତ୍ତର ମେରୁ ପ୍ରଦେଶରୁ ଦେଶାନ୍ତର ଗମନ କରିଥିବା କଥା କହନ୍ତି ।

ମ୍ୟାକ୍ସ ମୁଲରଙ୍କ ମତରେ ar ବା ára ଧାତୁର କୃଷିଭୂମି-ସୂଚକ ପ୍ରାଚୀନତମ ନାମ । ଏହା କୃଷିଭୂମିକୁହିଁ ବୁଝାଏ । ସଂସ୍କୃତରେ ଏ ଶବ୍ଦଟି ଲୋପ ପାଇ ଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରୀକ୍ 'era' ମଧ୍ୟରେ ବଂଚିରହିଛି । ତେଣୁ 'ଆର୍ଯ୍ୟ' ଅର୍ଥ କୃଷିଜୀବୀ ବୋଲି ସେ କହନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତରେ 'ବୈଶ୍ୟ' ଶବ୍ଦଟି 'ବିଶ୍'ରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ—ଯାହାର ଅର୍ଥ ଗୃହପାଳୀ । 'ବୈଶ୍ୟ'ର ଅର୍ଥ ଗୃହସ୍ଥ ।

ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ବନାମ ଦାସ-ଦସ୍ୟୁ ବା ଶୂଦ୍ର

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଗବେଷକଙ୍କ ମତରେ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀମାନେ ଭାରତ ବାହାରୁ ଆସିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଯେଉଁମାନେ ଭାରତର ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ ସେମାନେ 'ଦାସ' ବା 'ଦସ୍ୟୁ' ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲେ । ଏହି 'ଦାସ' ବା ଦସ୍ୟୁମାନେ ଥିଲେ କୃଷ୍ଣକାୟ ଏବଂ ଜାତି ସ୍ତରରେ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀମାନଙ୍କଠାରୁ ପୃଥକ (racially different) । ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀମାନେ ଶ୍ୱେତବର୍ଣ୍ଣର ଥିଲେ । ସେମାନେ ଦାସ ବା ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କୁ ପରାଜିତ କରି, ବର୍ଣ୍ଣଭୁକ୍ତ କରି ରଖିଥିଲେ ଏବଂ କ୍ରୀତଦାସ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ଏହିମାନେହିଁ ହେଲେ ପରେ ଶୂଦ୍ର । ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀମାନେ ନିଜ ବର୍ଣ୍ଣର ମୌଳିକତା ଯେପରି ନଷ୍ଟ ନହୁଏ, ସେଥିପ୍ରତି ସଜାଗ ଥିଲେ ଏବଂ କୃଷ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣର ଦାସ-ଦସ୍ୟୁ ଶୂଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ଦୂରରେ ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । କାରଣ ସେମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣ ଦୁରାଗ୍ରହ (Colour prejudice) ଥିଲା ପ୍ରବଳ । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନେ ବର୍ଣ୍ଣବୈଷମ୍ୟର ପ୍ରାଚୀର ସୃଷ୍ଟି କରି ଶୂଦ୍ରମାନଙ୍କ ସଂସର୍ଗରୁ ନିଜର ଜାତିସ୍ୱ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରତାକୁ ରକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ କେତେକ ଭାରତୀୟ ଲେଖକ ଏଥିରେ ଏକମତ ନୁହନ୍ତି । ସେମାନେ କହନ୍ତି, ପ୍ରଥମେ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ଏକ ପୃଥକ ବର୍ଣ୍ଣ ନଥିଲା । ଶୂଦ୍ରମାନେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ସମାଜରେ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭାଗ ଦେଖାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ବୈଷମ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ନଥିଲା । ସଂହିତା ଯୁଗ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ 'ପ୍ରାଚୀନ

* Repley's Races of Europe, pp 436-37
I The Arctic Home in the Vedas—B. G. Tilak, pp 58-59

ଦାସ ବା ଦସ୍ୟୁ ଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଥିଲେ ଏବଂ ଏମାନେ ଉଭୟେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଶତ୍ରୁ ଥିଲେ । 'ମହାଭାରତ' ଶାନ୍ତିପର୍ବରେ ଉଲ୍ଲେଖିତ ଅଛି :-

"ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ ମାନୁଷେ ଲୋକେ ସର୍ବବର୍ଣ୍ଣେଷୁ ଦସ୍ୟବଃ
ଲିଙ୍ଗାନ୍ତରେ ବର୍ତ୍ତମାନା ଆଶ୍ରମେଷ୍ୱଚତୁର୍ଷ୍ୱପି ।"

ଅର୍ଥାତ୍ ; 'ପ୍ରତ୍ୟେକ ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଆଶ୍ରମରେ ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତି ଦେଖାଯାଏ ।' ତେଣୁ ଦାସ ବା ଦସ୍ୟୁ ନାମରେ କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ ନଥିଲା ।

ସୁଦାସ ଓ ଦଶରାଜା ଯୁଦ୍ଧ

ପରେ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ଅନୁଷ୍ଠାନର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଶ୍ରୀ ବି. ଆର ଅମ୍ବେଦକାର ତାଙ୍କର 'Who Were the Shudras' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏଇ ମତ ଘୋଷଣ କରନ୍ତି । ଋକ୍‌ବେଦ-ବର୍ଣ୍ଣିତ ରାଜା ସୁଦାସ 'ଦାସ' ନଥିଲେ କି 'ଆର୍ଯ୍ୟ' ନଥିଲେ । ଉଭୟ 'ଦାସ' ଓ 'ଆର୍ଯ୍ୟ' ତାଙ୍କର ଶତ୍ରୁ ଥିଲେ ବୋଲି ଋକ୍‌ବେଦରୁ (୮ମ,୮୩, ୧) ଜଣା ପଡ଼େ । ସୁଦାସଙ୍କ ପିତା Divodasa ଜଣେ ରାଜା ଥିଲେ । ସେ Turvasas, ଯଦୁ , ଶମ୍ବର, ପରାକ, କରଞ୍ଜ ଓ ଶୃଂଗୁ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିଥିଲେ । ସେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ସମୟରେ ସଂଗ୍ରାମ କରିଥିଲେ ।* ସୁଦାସଙ୍କ ମାତାଙ୍କ ବିଷୟରେ କିଛି ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ପତ୍ନୀ ସୁଦେବୀଙ୍କ ବିଷୟରେ ଋକ୍‌ବେଦରେ (୧ମ, ୧୦୨, ୧୯) ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଇ ସୁଦେବୀଙ୍କୁ ସୁଦାସ ଅଶ୍ୱିନୀମାନଙ୍କଠାରୁ ପାଇଥିଲେ । ଅଶ୍ୱିନଦ୍ୱୟ (ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଭିଷକ) ଆର୍ଯ୍ୟ ନଥିଲେ, ଏକଥା ଋକ୍‌ବେଦରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଋକ୍‌ବେଦର ବିଖ୍ୟାତ ଦଶରାଜା ଯୁଦ୍ଧରେ ସୁଦାସହିଁ ଅନ୍ୟତମ ନାୟକ । ଏ ଯୁଦ୍ଧରେ ଇନ୍ଦ୍ର, ବରୁଣ ପ୍ରଭୃତି ସୁଦାସଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । (ଋକ୍‌ବେଦ, ସପ୍ତମ ମଣ୍ଡଳ, ୧୮ମ ସୂକ୍ତ)

"Indra and Varuna, you protected Sudas, overwhelming the yet unassailed Bheda with your fatal weapons, etc etc' । ୧୯ଶ ସୂକ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ର ସୁଦାସଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିଥିବା କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏଇ ଦଶରାଜା ଯୁଦ୍ଧ ଋକ୍‌ବେଦର ଏକ ପ୍ରଉ.ଂତନ.ସା ଯୁଦ୍ଧ । ଏଇ ଯୁଦ୍ଧରେ ସୁଦାସଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯେଉଁ ରାଜାମାନେ (ଯଥା, Shinyu, Turvasha, Druhyu, Kavasha, Puru, Anu,

* Rig Veda VI, 15, 5

Yadu, Matsya, Shiva, Manyu, Uchata, Prithu ପ୍ରଭୃତି) ସମସ୍ତେ ଅଧାର୍ମିକ ବୋଲି ଋକ୍‌ବେଦ ୭ମ ମଣ୍ଡଳ, ୮୩,୭ ସୂକ୍ତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଇଙ୍ଗିତ ମିଳେ ଯେ ଏହା ଏକ ଧର୍ମ-ଯୁଦ୍ଧ ଥିଲା ଏବଂ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବ୍ୟାପକ ଥିଲା । ଶୂଦ୍ରମାନେ ଯେ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ ଏ ବିଷୟରେ ଅଥର୍ବ ବେଦ, (୪ର୍ଥ,୨୦,୪) କଥକ ସଂହିତା, (xxxiv, 5) ବାଜସେନେୟୀ ସଂହିତା (xxxiii ୩୦-୩୧) ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଏ ସବୁଥିରେ 'ଆର୍ଯ୍ୟ' ଓ ଶୂଦ୍ରମାନଙ୍କୁ ପୃଥକ ପୃଥକ ଭାବେ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ଶ୍ରୀ କାନେ ତାଙ୍କ 'ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର' (ii(i),ପୃ ୩୩)ରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ବିଭାଜନ ରେଖା 'ବ୍ରାହ୍ମଣ' ଏବଂ 'ଧର୍ମସୂତ୍ର' ସମୟରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଛି ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ—

> "The word 'Dasa' in later literature means a 'Serf' or slave. It follows that the Dasa tribe that we see opposed to the Aryas in the Rig Veda were graduallv va quished and made to serve the Aryas—Therefore, it is reasonable to infer that the Dasas or Dasyus conquered by the Aryans were gradually transformed into the Shudras.

ଶ୍ରୀ ଏ. ସି. ଦାସ ମଧ୍ୟ ଶୂଦ୍ରମାନେ ବର୍ବର ବା ଅ-ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ-ଗୋଷ୍ଠୀର ଲୋକ ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି

ଆର୍ଯ୍ୟ ବନାମ ଆର୍ଯ୍ୟ

ଯେ ଯାହାହେଉ, 'ଆର୍ଯ୍ୟ'ମାନଙ୍କୁ ଯେ କେବଳ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଯଥା ଦାସ ବା ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସଂଗ୍ରାମ କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା ତା ନୁହେଁ, ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଲଢ଼େଇ କରିବାକୁ ହେଉଥିଲା । ଋକ୍‌ବେଦ (୬ଷ୍ଠ,୩୩,୩) ରେ ଲେଖା ଅଛି : "ହେ ଇନ୍ଦ୍ର, ତମେ ଆମର ଉଭୟ ଶତ୍ରୁ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦାସମାନଙ୍କୁ ବିନାଶ କରିଛ ।" "ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ଅଗ୍ନି, ଏ ତୁମ୍ଭେ ସତ୍ ଓ ନ୍ୟାୟବନ୍ତ ଲୋକଙ୍କର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା, ଏବଂ ଆମର ଅନିଷ୍ଟକାରୀ ଦାସ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ହନ୍ତା ।" (୬ଷ୍ଠ, ୬୦, ୩) "ଇନ୍ଦ୍ର ଓ ବରୁଣ ସୁଦାସଙ୍କ ଶତ୍ରୁ ଦାସ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କୁ

---

* Dharma-Shastra by Kane, II (i) P. 33.

** Rig Vedic Culture, p. 133—A. C. Das &
Who Were the Shudras—B. R. Ambedkar.

ବଧ କରି ସୁଦାସଂକୁ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ (୭ମ, ୮୧, ୧) ହେ ଇନ୍ଦ୍ର ତୁମେ ଆମକୁ ଦସ୍ୟୁର ରାକ୍ଷସମାନଂକ ହାତରୁ ରକ୍ଷା କରନ୍ତ ଏବଂ ସିଂଧ ତୀରବାସୀ ଅର୍ଯ୍ୟମାନଂକ ହାତରୁ ମଧ୍ୟ ରକ୍ଷା କରିଛ ଏବଂ ଦାସମାନଂକୁ ସେମାନଂକ ଅସ୍ତ୍ରରୁ ବଂଚିତ କରିଛ । (୭ମ, ୨୪, ୨୭) "ହେ ଇଂଦ୍ର ; ଦାସ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଅଧର୍ମୀ ଏବଂ ଆମର ଶତ୍ରୁ । ସେମାନଂକୁ ଦମନ କରିବା ତୁମେ ଆମ ପକ୍ଷରେ ସହର୍ଜ କର । ତମ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆମେ ସେମାନଂକୁ ନିପାତ କରିବୁଁ ।" (୧୦ମ, ୩୮, ୩) "ହେ ମାନ୍ୟୁ ! ତମେ ପ୍ରାର୍ଥନାକାରୀଙ୍କ ଶକ୍ତି ଦାନ କରିଥାଅ । ତମ ସାହାଯ୍ୟରେ ଆମେ ଆମର ଶତ୍ରୁ ଦାସ ଓ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଂକୁ ସଂହାର କରିବୁ ।" (୧୦ମ, ୮୨, ୧୯) ସିଂଧୁ ଉପତ୍ୟକାରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଂକ ଛଡ଼ା ଋକ୍‌ବେଦୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟପ୍ରବାହ ପୂର୍ବରୁ ଅନ୍ୟ ଏକ ଆର୍ଯ୍ୟପ୍ରବାହ ଭାରତକୁ ଆସି ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ରହିଥିବା କଥା ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଏମାନେ ଅ-ବୈଦିକ, ମ୍ଳେଚ୍ଛ ଅଧର୍ମୀ ବୋଲି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆର୍ଯ୍ୟଋଷୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲେ ।

ପରେ ମନୁ ସଂହିତାରେ ଆର୍ଯ୍ୟଋଷୀମାନଂକର ସେବା (ଦାସତ୍ୱ) କରିବା ପାଇଁ ଭଗବାନ ଶୂଦ୍ରକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛଂତି ବୋଲି ଲିଖିତ ହେଲା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଶୂଦ୍ରର ଆଜନ୍ମ ଦାସତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦିତ କରି ବିଧାନମାନ ପ୍ରଣୟନ କଲେ । କିଂତୁ ଶୂଦ୍ରମାନେ ଏକ ସମୟରେ ରାଜପଣର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ । ମହାଭାରତ ଶାଂତିପର୍ବରେ ପୂର୍ବକାଳରେ Paijavan ନାମକ ଜଣେ ଶୂଦ୍ର ରାଜାଂକ କଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ସେ ଏକ ଲକ୍ଷ ପୂର୍ଣ୍ଣପାତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଂକୁ ତାଂକ ଯଜ୍ଞ ସମାପନ କରିଥିବା ଯୋଗୁ ଦକ୍ଷିଣା ଦେଇଥିଲେ । ଶୂଦ୍ରମାନେ ଯେ ଯଜ୍ଞ କରିବାର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ସେମାନଂକର ଯଜ୍ଞକରି ଦକ୍ଷିଣା ନେଉଥିଲେ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ଆର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣ ଶୂଦ୍ର

ପୂର୍ବେ ଯେଉଁମାନେ ଶୂଦ୍ର ବା ଦାସ (ବା ଦସ୍ୟୁ) ଭାରତର ପ୍ରାକ୍-ଆର୍ଯ୍ୟ-ଯୁଗରେ ଅଧିବାସୀ ଥିଲେ । ସେମାନଂକର ଦେହର ରଂଗ କଳା ଥିଲା । ତେଣୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେମାନଂକୁ ପୃଥକ କରି ରଖିବାକୁ ବର୍ଣ୍ଣବୈଷମ୍ୟ ବା ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ-ଯାହାରି ମୂଳରୂପ ଆମେ ଋକ୍‌ବେଦୀୟ ପୁରୁଷସୂକ୍ତରୁ ପାଉଁ । ଋକ୍‌ବେଦ ୭ମ ମଂଡଳ, ୪୭, ୧୧ ରେ ଦେଖୁ ଦାସମାନଂକୁ 'କୃଷ୍ଣ ଯୋନି' ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଋକ୍‌ବେଦରେ ଦସ୍ୟୁମାନଂକୁ 'ଅନାସ' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ମ୍ୟାକ୍ସ ମୁଲାର

ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ

ଏହାର ଅର୍ଥ କରନ୍ତି ନାସାହୀନ ବା ଚେପଟା ନାକବିଶିଷ୍ଟ' (ଅ-ନାସା)। ସାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଏହାର ଅର୍ଥ "ମୁଖହୀନ" (ଅନ-ଆସ) କରନ୍ତି, ଯାହାର ଅର୍ଥ ଦୁର୍ବାକ୍ (devoid of good speech) ହୋଇପାରେ। ଋକ୍‌ବେଦର ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଯଥା:—୧ମ, ୧୭୪.୨ ଏବଂ ୫ମ, ୩୨.୮, ୭ମ ୬.୩ ଏବଂ ୭ମ, ୧.୮୩ ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କୁ 'ମୃଧ୍ରବାକ୍ କୁହାଯାଇଛି, 'ଯାହାର ଅର୍ଥ 'ଅମାର୍ଜିତ ଭାଷା' ପ୍ରୟୋଗକାରୀ ବା ଦୁର୍ଭାଷୀ। ତେଣୁ ସାୟଣାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସହ ଏହାର ସାମଂଜସ୍ୟ ଲକ୍ଷଣୀୟ।

ତଥାପି ଦ ସ-ଅର୍ଯ୍ୟ ଏଇ ବିଭାଜନ ରେଖା ପ୍ରଥମେ ଖୁବ୍ କଡ଼ାକଡ଼ି ହୋଇନଥିବ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ। ଋକ୍‌ବେଦରୁ ଜଣାଯାଏ ଦାସମାନେ ମଧ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଅର୍ଯ୍ୟମାନେ ଦାସ ଥିଲେ।

ଋକ୍‌ବେଦ (୬ଷ୍ଠ, ୨୨ ୧୦): "ହେ ବଜ୍ରୀ! ତମେ ଦାସମାନଙ୍କୁ ଅର୍ଯ୍ୟ କରିଚ, ମନ୍ଦ ଲୋକଙ୍କୁ ଉତ୍ତମ ଲୋକରେ ପରିଣତ କରିଚ। ଆମକୁ ମଧ୍ୟ ସେଇ ଶକ୍ତି ଦିଅ ଯାହା ବଳରେ ଆମେ ଶତ୍ରୁମାନଙ୍କୁ ପରାଭୂତ କରିପାରିବୁଁ।"

ଋକ୍‌ବେଦ (୧୦ମ, ୪୯.୩). (ଇନ୍ଦ୍ର କହୁଛନ୍ତି) "ମୁଁ ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କର ଅର୍ଯ୍ୟ ଉପାଧିରୁ ବଂଚିତ କରିଚି।" (I have deprived the Dasyus of the title of Aryas.)

ଋକ୍‌ବେଦ (୧ମ, ୧୫୧.୮): "ହେ ଇନ୍ଦ୍ର! କିଏ ଦସ୍ୟୁ, କିଏ ଆର୍ଯ୍ୟ ଖୋଜ ବାହାର କର, ଏବଂ ସେମାନଙ୍କୁ ପୃଥକ ପୃଥକ କରିଦିଅ।"

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଜଣେ ଦସ୍ୟୁ ବା ଦାସ ମଧ୍ୟ 'ଅର୍ଯ୍ୟ' ହୋଇ ପାରୁଥିଲା। ତେଣୁ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଉପରେ ଭାର ଦିଆ ଯାଇଥିଲା ସେମାନଙ୍କର ପୃଥକୀକରଣ କରିବା ପାଇଁ।*

---

*Who Were the Shudras—B. .R Ambedkar ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ।

ପଂଚମ ଅଧିକରଣ

ମୂଲ୍ୟବୋଧର କ୍ରମପରିଣାମ

ବୈଦିକ ଯୁଗ

ପୂର୍ବରୁ କହିଛୁ ଁ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଥିଲେ ମୁଖ୍ୟତଃ ପଶୁପାଳକ । ତେଣୁ ସେମାନଂକର ସମାଜ ଥିଲା ପିତୃପ୍ରଧାନ । କିଂତୁ ସେମାନେ ହଠାତ୍ ଦିନକରେ ପଶୁପାଳକ ହୋଇ ନଥିବେ । ସେମାନଂକର ଅତୀତ ସମାଜ ଯାହାକୁ ସେମାନେ ପଛରେ ଛାଡ଼ି ଆସିଛଂତି, ନିଶ୍ଚୟ ମାତୃପ୍ରଧାନ ହୋଇଥିବ । ଏହାହିଁ ତ ସମାଜ ବିଜ୍ଞାନର ଧାରା । ସେଇ ଅତୀତ ସମାଜର ବହୁ ସ୍ମାରକ ରୂପାଂତରର ମାଧ୍ୟମରେ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ସେମାନଂକ ପିତୃଭୂମିରୁ (ଉରାଲ ଅର୍ଥାତ ଦକ୍ଷିଣ ରୁଷରୁ) ଘୋଡ଼ା ନେଇ ଆସିଥିଲେ ବୋଲି ଡ଼ଃ ସୁନୀତିକୁମାର ଚ୍ୟାଟାର୍ଜି କହଂତି । ଅସୁର-ବାବିଲ ଦେଶର ଲୋକମାନେ ଏବଂ ଭାରତରେ ଆର୍ଯ୍ୟପୂର୍ବ ଯୁଗର ଅଧିବାସୀ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଂକଠାରୁ ଘୋଡ଼ା ପାଇଥିଲେ । ଅସୁର-ବାବିଲ ଦେଶୀୟ ଲୋକଂକ ବଂଶଧରମାନେ ଗୋରୁ, ମେଂଢା, ଛେଳି ଓ ଗଧ ପୋଷିବା ଜାଣିଥିଲେ, ମାତ୍ର ଘୋଡ଼ା ପୋଷାଟି କେବଳ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ହିଁ ଜାଣିଥିଲେ ।*

ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ଜନର ପ୍ରଧାନ ଧାରାଟି ଆଢ଼-ନର୍ଡିକ ଥିଲେ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଏମାନେ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ୟୁରୋପରୁ ଆସିଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଆର୍ଯ୍ୟଭାଷୀ ନରଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରାକ୍‌ବୈଦିକ ଧାରା, ଆଲ୍‌ପା-ଦୀନାରୀୟମାନଂକ କଥା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି । ସେମାନେ ସିଂଧୁନଦୀର ଉପତ୍ୟକାରେ ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟର ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଆସି ରହିଥିଲେ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଉତ୍ତର ମେରୁରେ ବାସ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଋକ୍‌ବେଦରେ ଥିବା ଉଷାଦେବୀଂକ ସୂକ୍ତଟିକୁ ଭିତ୍ତିକରି ଲୋକମାନ୍ୟ ବାଳ ଗଂଗାଧର ତିଳକ ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛଂତି । ତାଂକର 'The Arctic Home in the Vedas' ଗ୍ରଂଥରେ ସେ ଏ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା କରିଛଂତି । ଋକ୍‌ବେଦର ୧ମ ମଂଡଳ, ୧୨୩-୮ ସୂକ୍ତରେ ଉଷାଦେବୀଂକ ସଂବଧରେ ଲେଖାଅଛି :"ସଦୃଶୀରଦ୍ୟ ସଦୃଶୀରିଦୁ ଶ୍ୱୋ ଦୀର୍ଘଂ ସଚଂତେ ବରୁଣସ୍ୟ ଧାମ ।" ଏହାର ଅର୍ଥ ଆଜି ଏବଂ କାଲି, ଏ ଦୁହେଁ ସମାନ, ଏମାନେ ବହୁଦିନ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ବରୁଣଂକ ଘରକୁ ଯାଂତି । ଲୋକମାନ୍ୟ ତିଳକଂକ ମତ ଅନୁସାରେ ଏଇ ମଂତ୍ର ଏବଂ ଏଇ ପ୍ରକାର ଅନ୍ୟ ମଂତ୍ରମାନ

*"ସାଂସ୍କୃତିକୀ"—୨ୟ ଖଂଡ—ଡଃ ସୁନୀତି କୁମାର ଚ୍ୟାଟାର୍ଜି

ଉତ୍ତରମେରୁର ଉଷାକାଳକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ରଚିତ ହୋଇଛି । 'ଉଷାକାଳ ବହୁ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବରୁଣଙ୍କ ଘରକୁ ଯାଏ, ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି, ଉତ୍ତରମେରୁରେ ଛଅ ମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ଧକାର ରହେ ।' କିନ୍ତୁ ଧର୍ମାନନ୍ଦ କୋଶାମ୍ବୀ କହନ୍ତି, 'ଏହି ସୂକ୍ତର ଦ୍ୱାଦଶ ମନ୍ତ୍ରରେ ଉଷାଙ୍କର ଏକ ବିଶେଷଣ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତାହା ହେଉଛି—"ଅଶ୍ୱାବତୀ ଗୋମତୀ ବିଶ୍ୱବାରା' ଅର୍ଥାତ୍ ତାଙ୍କ ନିକଟରେ ବହୁ ଘୋଡ଼ା ଓ ଗାଈ ଅଛି ଓ ସେ ସମସ୍ତଙ୍କର ପୂଜନୀୟା ଅଟନ୍ତି । ଉତ୍ତରମେରୁ ବା ତାର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳରେ ଆଜିକାଲି ମଧ୍ୟ ଘୋଡ଼ା ବା ଗାଈ ନାହାନ୍ତି । ପୁଣି ହଜାର ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ସେଠାରେ ଗାଈ ପ୍ରଚୁର ଥିବାର କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ନାହିଁ । କେବଳ ଏହି ଗୋଟିଏ ସୂକ୍ତରେ ନୁହେଁ, ଉଷାଦେବୀଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସୂକ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ବହୁ ବିଶେଷଣ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଯାହାର ଅର୍ଥ, ଉଷାଦେବୀ ଗାଈ ଓ ଘୋଡ଼ା ଦିଅନ୍ତି, 'ଗାଈର ଜନ୍ମଦାତ୍ରୀ ଅଟନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି । ଏଥିରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ ଏହି ମନ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ବା ଏହି ସୂକ୍ତଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ତର ମେରୁ ନିକଟରେ ରଚିତ ହୋଇ ନଥିଲା ।"*

ନାରୀ-ପୁରୁଷ ସଂପର୍କ

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖାଯାଉ, ସମାଜ-ସମ୍ପର୍କରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସହିତ ନାରୀ-ପୁରୁଷ ସମ୍ପର୍କରେ କିପରି ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରାକ୍-ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ସମାଜରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ପତ୍ତି ନଥିଲା କି ପରିବାର ମଧ୍ୟ ନଥିଲା । ତେଣୁ ସେ ସମାଜର ଧର୍ମ ଥିଲା ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର । ବର୍ତ୍ତମାନର ବିବାହପ୍ରଥା ଶ୍ରେଣୀ-ସମାଜ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ପତ୍ତିର ଭିତ୍ତିଭୂମିରେ ହିଁ ଗଢ଼ି ଉଠିଛି । ଏ-ପ୍ରକାର ସଂପର୍କ ସବୁ ଯୁଗରେ ନଥିଲା । ପିତାମହ ଭୀଷ୍ମ ନାରୀ ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟରେ ଯୌନ-ସଂପର୍କ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ (ଅର୍ଥାତ୍ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀରେ) କିପରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଥିଲା ତାହା ମହାଭାରତ ଶାନ୍ତିପର୍ବରେ କହିଛନ୍ତି:—

କୃତ ଯୁଗେ—"ନ ତେଷାଂ ମୈଥୁନୋ ଧର୍ମୋ ବଭୂବ ଭରତର୍ଷଭ ।
ସଂକଳ୍ପାଦେବ ଚୈତେଷାଂ ଗର୍ଭଃ ସମୁତ୍ପଦ୍ୟତେ । ୨୦୩-୪୨
ତତସ୍ତ୍ରେତାଯୁଗେ କାଳେ ସଂସ୍ପର୍ଶ ଜାୟତେ ପ୍ରଜା ।
ନ ହ୍ୟଭୂନ୍ମୈଥୁନୋ ଧର୍ମସ୍ତେଷାମପି ଜନାଧିପ । ୪୩ ।
ଦ୍ୱାପରେ ମୈଥୁନୋ ଧର୍ମଃ ପ୍ରଜାନାମଭବନ୍ନୃପ
ତଥା କଳିଯୁଗେ ରାଜନ୍ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱମାପେଦିରେ ଜନାଃ ।" । ୪୪ ।

(ମହାଭାରତ, ଶାଂତି, ୨୦୩-୪୪)

* 'ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ' ଧର୍ମାନନ୍ଦ କୋଶାମ୍ବୀ

ଅର୍ଥାତ୍ କୃତଯୁଗରେ ସଂକଳ୍ପ, ତ୍ରେତାଯୁଗରେ ସଂସ୍ପର୍ଶ, ଦ୍ୱାପରଯୁଗରେ ମୈଥୁନ ଏବଂ କଳିଯୁଗରେ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ରୂପକ ସଂପର୍କ ପ୍ରଚଳିତ । 'ସଂକଳ୍ପ ସଂପର୍କ' ଏକ ପ୍ରକାର ଅବାଧ ଯୌନ ମିଳନ (Promiscuity) । ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଯିଏ ଯାହାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲା ତାହା ସହିତ ଯୌନସଂଗମ କରି ପାରିବ । 'ସ୍ପର୍ଶ' ବିବାହରେ ନିକଟ ଆତ୍ମୀୟ ଏବଂ ସମଗୋତ୍ରୀୟଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ବାକି ଅନ୍ୟନାରୀ ପୁରୁଷଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯୌନସଂପର୍କ ରଖିବାରେ କୌଣସି ବାଧା ନିଷେଧ ନଥିଲା । ଏହା ମଧ୍ୟ ଏକପ୍ରକାର ଯୌଥ ବିବାହ, ଯଦିଚ ସମଗୋତ୍ରୀୟ ନୁହେଁ । ଦ୍ୱାପର ଯୁଗରେ ପ୍ରଚଳିତ 'ମୈଥୁନ' ନାମକ ବିବାହ ହେଉଛି ପ୍ରାକୃତିକ ବିବାହର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟ । ଏହି ପ୍ରଥାରେ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷ ଯେତେଦିନ ଇଚ୍ଛା ପରସ୍ପର ସହିତ ବାସ କରି ପାରନ୍ତି । ଏଇଠାରୁ ନାରୀ ପୁରୁଷର ଯୋଡି ଯୋଡ଼ି ହୋଇ ରହିବାର ଆରମ୍ଭ । ଯେତେଦିନ ଯାଏ ସେମାନେ ଏକତ୍ର ରହିବେ ସେ ସମୟ ଭିତରେ ଅନ୍ୟ ସହିତ ସହବାସ ନିଷିଦ୍ଧ । କଳିଯୁଗରେ 'ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ' ନାମକ ବିବାହ-ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ । ଏହାହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନର ଏକ-ବିବାହ ପ୍ରଥା ବା Monogamy ।

ସଂକଳ୍ପ ବିବାହ

ଗଣ-ସମାଜରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଆଦିମ ଅବସ୍ଥାରେ ସମଗୋତ୍ରୀୟ ଏବଂ ନିକଟ ଆତ୍ମୀୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଯୌନସଂଗମ ନିଷିଦ୍ଧ ନଥିଲା । ଉଦାହରଣ : 'ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ'ରେ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ପ୍ରଜାପତି ପ୍ରଜା ସୃଷ୍ଟି ଲାଗି ନିଜ କନ୍ୟା ସହ ଯୌନସଂଗମ କରିଥିଲେ । "ପ୍ରଜାପତିର୍ବୈ ସ୍ୱାମ୍ ଦୁହିତରମ୍-ଅଧ୍ୟାୟତ୍" । ମତ୍ସ୍ୟ ଓ ବରାହ ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଏହି କଥା କୁହାଯାଇଛି । 'ହରିବଂଶ'ରେ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କ କନ୍ୟା ଶତରୂପା ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ହୋଇଥିବା କଥା ବଶିଷ୍ଠ ମୁଖରେ କଥିତଅଛି । ମନୁ ନିଜ କନ୍ୟା ଇଳାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ('ହରିବଂଶ', ୧୦ମ ଅଧ୍ୟାୟ) ଜହ୍ନୁ ନିଜ କନ୍ୟା ଜାହ୍ନବୀଙ୍କୁ (ଗଂଗାଙ୍କୁ) ପତ୍ନୀ କରିଥିଲେ (ହରିବଂଶ, ୨୭ଶ ଅଧ୍ୟାୟ) । ଅଥଚ ଗଂଗା ଭାରତର ପବିତ୍ରତମ ନଦୀ ଏବଂ ପାତକନାଶିନୀ ରୂପେ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୂଜିତ ହୋଇ ଆସିବାରେ କିଛି ବାଧାନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମା ମଧ୍ୟ ପରମପୂଜ୍ୟ ଦେବତା ରୂପେ ପୂଜିତ ହୋଇ ଆସୁଛନ୍ତି । ହରିବଂଶରୁ ପୁଣି ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରଚେତାମାନେ ଦଶ ଭାଇ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ସୋମ ନାମକ ଏକ ପୁତ୍ର ଥିଲା । ସୋମଙ୍କର ମରିଷା ନାମକ ଏକ କନ୍ୟା ଥିଲା । ଏହି ଦଶଭାଇ ଓ ସୋମ ସମସ୍ତେ ମରିଷାଙ୍କ ଗର୍ଭରେ ଏକ ପୁତ୍ର ଜାତ କରାଇଥିଲେ ।

* S. A. Dange'ଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ "India—From Primitive Commuuism to Slavery' ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ତାଙ୍କର ନାମ ଥିଲା ଦକ୍ଷ ପ୍ରଜାପତି । ଦକ୍ଷଙ୍କର ସତେଇଶଟି ଝିଅ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ସେମାନଙ୍କୁ ନିଜ ପିତା ସୋମଙ୍କୁ ବଂଶବୃଦ୍ଧି ଲାଗି ଦାନ କରିଥିଲେ । ଦକ୍ଷ ମଧ୍ୟ ନିଜ ପିତା ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କୁ କନ୍ୟାଦାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଫଳରେ ନାରଦ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ । ଏହାହିଁ ବୋଧହୁଏ ଭୀଷ୍ମ ପିତାମହ କଥିତ ତ୍ରେତା ଯୁଗର 'ସଂକଳ୍ପ' ପ୍ରଥା ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପିତା-ପୁତ୍ରୀ ସ୍ଥାନରେ ଭ୍ରାତା-ଭଗ୍ନୀ ଯୌନସମ୍ପର୍କର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା :—ଋକ୍‌ବେଦରେ ଯାମୀ ନିଜ ଭ୍ରାତାଙ୍କଠାରେ ପ୍ରଣୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଯମ ଦେବତାଗଣଙ୍କ ପ୍ରହରୀ ବରୁଣ ଏହା ଦେଖିବା ଭୟରେ ନାସ୍ତି କରିଦେଇଥିଲେ । ତୈତ୍ତିରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ପ୍ରଜାପତିଙ୍କ କନ୍ୟା ସୀତା-ସାବିତ୍ରୀ ନିଜ ଭ୍ରାତା ସୋମଙ୍କର ପ୍ରଣୟଭିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ସୋମ ତାହା ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଭଉଣୀ ଶ୍ରଦ୍ଧାଙ୍କୁ ପତ୍ନୀରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏଥିରେ ମର୍ମାହତା ହୋଇ ସେ ନିଜ ପିତାଙ୍କ ଉପଦେଶ ନେଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପିତା ତାଙ୍କୁ ଏକ ବଶୀକରଣ କବଚ ଦେଇଥିଲେ ଯାହା ଦ୍ୱାରା ସେ ସୋମଙ୍କ ହୃଦୟ ଜୟ କରି ପାରିଥିଲେ । 'ହରିବଂଶ'ରେ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକରଣରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ପୁତ୍ର ଦକ୍ଷ ଦକ୍ଷିଣ ଗୋଇଠିରୁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ କନ୍ୟା ଦକ୍ଷା ବାଆଁ ଗୋଇଠିରୁ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ । ଏ ଭାଇ ଭଉଣୀ ବିବାହକରି ଷାଠିଏଟି କନ୍ୟା ଉତ୍ପାଦନ କରିଥିଲେ । ଦକ୍ଷଙ୍କର ମରିଚ ଓ ଧର୍ମ ନାମରେ ଦୁଇ ଭାଇ ଥିଲେ । ଧର୍ମ ନିଜ ଭାଇ ଦକ୍ଷଙ୍କ କନ୍ୟାଙ୍କ ଭିତରୁ ଦଶ ଜଣଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ମରିଚଙ୍କ ପୁତ୍ର କାଶ୍ୟପ ଦକ୍ଷଙ୍କର ତେର ଜଣ କନ୍ୟାଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଏହିପରି ବହୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ କହିହେବ ଯେ ଆଦିମ ସମାଜରେ ପିତା-ପୁତ୍ରୀ ଓ ଭ୍ରାତା-ଭଗ୍ନୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯୌନ ସଂପର୍କ ନିଷିଦ୍ଧ ନଥିଲା । ପ୍ରଜା ଜନନ ହିଁ ସେତେବେଳେ ସମାଜର ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିବାରୁ ଆଦିମ ସମାଜ ଏହି ଲକ୍ଷ୍ୟ ସାଧନ ଉପରେ ସର୍ବାଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଉଥିଲା ଏବଂ 'ସଂକଳ୍ପ ସଂପର୍କ' ଯୁଗଧର୍ମ ଅନୁମୋଦିତ ଥିଲା ।

ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିବାହ

ଏହାପରେ ହୁଏ ଗଣ-ଗୋତ୍ରର ଆବିର୍ଭାବ । ଏହି ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ନିକଟ ଆତ୍ମୀୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏବଂ ପରେ ସମଗୋତ୍ରୀୟ ନାରୀ ପୁରୁଷଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯୌନ ସଂପର୍କ କ୍ରମେ ନିଷିଦ୍ଧ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ମହାଭାରତରେ ଭୀଷ୍ମ ପିତାମହ କଥିତ 'ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ' ବିବାହ—ଯାହା ତ୍ରେତା ଯୁଗରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ

ଗଣ-ସମାଜରେ ଯୌଥ ବିବାହ-ପ୍ରଥା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା—ସେହି ପ୍ରଥାରେ ଏକ ଗୋଷ୍ଠୀର (ବା ଏକ ଗୋତ୍ର, କିଂବା ମର୍ଗାନ-କଥିତ phratryର) ସମସ୍ତ ପୁରୁଷ ଅନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀର ସବୁ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ବିବାହ କରୁଥିଲେ । ତା'ଫଳରେ ଯୌଣସି ସଂତାନର ପ୍ରକୃତ ପିତା କଏ ତାହା ଜାଣିବାର ଉପାୟ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ଯ ପ୍ରକୃତ ମାତା ଜଣାଯାଉଥିଲା । ଏଇ ସମାଜ ଥିଲା ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜ । ମାତାହିଁ ଥିଲା ଗୋତ୍ରର କର୍ତ୍ତ୍ରୀ ଏବଂ ତାର ନାମାନୁସାରେ ହିଁ ସଂତାନର ପରିଚୟ । ଗୋତ୍ରର ଉଦ୍‌ଭବ ହେଉଥିଲା ମାତାଠାରୁ, ତେଣୁ ନାମକରଣ ମଧ୍ଯ ହେଉଥିଲା ମାତାର ନାମାନୁସାରେ । ଗୋତ୍ରର ମାତା ଥିଲା 'ମାତୃକା' ବା ଗଣମାତୃକା । ଡଃ ଦେବୀପ୍ରସାଦ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ ତାଂକ 'ଲୋକାୟତ ଦର୍ଶନ' ଗ୍ରଂଥରେ କହିଛଂତି, ଆର୍ଯ୍ୟମାନଂକର ସମାଜ ପିତୃପ୍ରଧାନ ଥିଲେ ମଧ୍ଯ ସେମାନଂକର ମଧ୍ଯ କୌଣସି ଅତୀତ ଥିବ ଏବଂ ସେଇ ଅତୀତ ସମାଜ ନିଶ୍ଚୟ ହୋଇଥିବ ମାତୃପ୍ରଧାନ, ଯାର ସଂକେତ ଋକ୍‌ବେଦରୁ ପ୍ରଚୁର ପରିମାଣରେ ମିଳେ । ତା'ଛଡ଼ା ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷ ତ ଆଉ ଆର୍ଯ୍ୟ-ପରିସରର ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ ନଥିଲା । ଆର୍ଯ୍ୟ ଅଧିକୃତ ଭାରତ ବାହାରେ, ମାତୃତାଂତ୍ରିକ ସମାଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲା ଏବଂ ଆଜି ମଧ୍ଯ ମାଲବାରର କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଏବଂ ଅନ୍ୟତ୍ର ତାହା ରହିଛି ।

ମର୍ଗାନଂକ ମତରେ ପ୍ରାକ୍-ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ବା ଆଦିମ ସାମ୍ୟବାଦୀ ଗଣ-ସମାଜ ମାତ୍ରେହିଁ ମାତୃପ୍ରଧାନ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜ ମାତ୍ରେ ହିଁ ପିତୃପ୍ରଧାନ । ପିତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜରେ ପିତାହିଁ ହେଲା ଗୋତ୍ରର ପିତା, ଏବଂ ପିତାର ନାମ ଓ ସଂପତ୍ତି ପାଇବାର ଅଧିକାର ସଂତାନର ଜନ୍ମଗତ ।

ମହାଭାରତରେ ଆମେ ବହୁ ଗଣ-ମାତୃକାର ସଂଧାନ ପାଉ । ସେଥିରୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ପରିସର ଭିତରେ, ବହୁ ଗଣ-ସମାଜ ବା ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା କଥା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ମହାଭାରତରେ ମିଳୁଥିବା ଗଣ-ମାତୃକା ଏବଂ ଗଣଗୁଡ଼ିକର (matriarchal gens) ନାମ ତଳେ ଦିଆଗଲା :—

ଗଣମାତୃକା (Matriarch)	ଗଣ (matriarchal gens)
ଅଦିତି	ଆଦିତ୍ୟ
ଦିତି	ଦୈତ୍ୟ
ଦନୁ	ଦାନବ
କାଳା	କାଳକେୟ
ବିନତା	ବୈନତେୟ

ଗଣମାତୃକା (Matriarch)	ଗଣ (matriarchal gens)
ମୁଦ୍ଗଳ	ମୁଦ୍ଗଳେୟ
ପ୍ରଧା	ପ୍ରାଧେୟ
କୃତ୍ତିକା	କାର୍ତ୍ତିକେୟ
ସଂହିକା (ସିଂହିକା)	ସଂହିକେୟ
ପୁଲୋମା	ପୌଲମେୟ
ମୁହୂର୍ତ୍ତ	ମୁହୂର୍ତ୍ତ
ସାଧ୍ୟା	ସାଧ୍ୟେୟ ।

ଏହି ସବୁ 'ଗଣମାତୃକାଂ'କ ନାମରୁ ଭାରତରେ ମାତୃବିଧି ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ଅକାଟ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

ମୈଥୁନ ବିବାହ

ଏହାପରେ ଦ୍ୱାପରରେ ମୈଥୁନ ବିବାହ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ବୋଲି ଯାହା ଭୀଷ୍ମ ପିତାମହ କହିଛଂନ୍ତି ତାହା ଆଲୋଚନା କରିବୁଁ । ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇଚି, ମୈଥୁନ ବିବାହ ବା pairing family ହେଉଚି ପ୍ରାକୃତିକ ବିବାହର ଶେଷ ଅଧ୍ୟାୟ । ଏହି ବିବାହ ପ୍ରଥା ଅନୁସାରେ ନାରୀ ପୁରୁଷ ଯେତେଦିନ ଇଚ୍ଛା ସ୍ୱାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀ ଭାବରେ ରହି ପାରଂନ୍ତି, କିଂନ୍ତୁ ସେ ସମୟ ଭିତରେ ଅନ୍ୟ ସଂଗେ ସହବାସ କରିବା ସମାଜ ଗର୍ହିତ କାର୍ଯ୍ୟ । ସେ ସମୟକୁ କହିଲେ 'ଦ୍ୱଂଦ୍ୱ' ବା ଏକ ବିବାହ ପ୍ରଥା କହୁକହୁ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦୃଢ଼ମୂଳ ହୋଇ ନାଇ । କୁଂତୀ ନିଜ ସ୍ୱାମୀଂକ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟମାନଂକ ସଂଗେ ସହବାସ କରି ପୁତ୍ର ଉତ୍ପାଦନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଦ୍ରୌପଦୀ ପଂଚ ସ୍ୱାମୀଂକୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ପୂର୍ବେ ବର୍ଣ୍ଣାଇଛୁଁ ସମାଜ ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ହେବା ପରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ପତ୍ତିର ଉଦ୍‌ଭବ ହେବା ଆଗରୁ ଜମି ଓ ସଂପତ୍ତି ପରିବାରଗତ ଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ସବୁଠି ନୁହେ, କେଉଁଠି କେଉଁଠ । ତେଣୁ ବିବାହ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ସମୟରେ ପରିବାରଗତ ଥିଲା । ଦ୍ରୌପଦୀ ଏହି ପାରିବାରିକ ବିବାହ ପ୍ରଥାର ଏକ ଦୃଷ୍ଟାଂତ । 'ମୈଥୁନ' ବା ଦ୍ୱୈତ ବିବାହ ପ୍ରଥା ଗୋଷ୍ଠୀ-ବିବାହର (group marriage) ଅବସାନ ଏବଂ ଏକବିବାହ (mono-gamy) ପ୍ରଥାର ଜନ୍ମର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଅନୁଷ୍ଠାନ ।

ଦ୍ୱାପର ଯୁଗର ଶେଷ ପାଦରେ ପାଂଡୁ ରଜା ନିଜ ଯୌନ ସାମର୍ଥ୍ୟ ହରାଇବା ପରେ ତାଂକର ଦୁଇ ରାଣୀ କୁଂତୀ ଓ ମାଦ୍ରୀଂକୁ ତାଙ୍କ ଅନ୍ୟ ସହିତ ସହବାସ କରି ସଂତାନ ଉତ୍ପାଦନ କରିବା ପାଇ ଉପଦେଶ ଦେଇଛଂନ୍ତି । ମାତ୍ର କୁଂତୀ ସେଥିରେ ଅନିଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କରିବାରୁ ପାଂଡୁ ତାଂକୁ ବୁଝାଇଛଂନ୍ତି ଯେ

ପୂର୍ବେ ନାରୀମାନେ ଅବାଧ ଯୌନ ସ୍ୱାଧୀନତା ଭୋଗ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ନିଜ ସ୍ୱାମୀ ତଥା ଅନ୍ୟମାନଂକ ସଂଗେ ମଧ୍ୟ ସହବାସ କରିବାରେ କିଛି ବାଧା ନଥିଲା । ବରଂ ଏହାହିଁ ଥିଲା ସେତେବେଳର ଯୁଗଧର୍ମ ବା ସମାଜ-ସ୍ୱୀକୃତ ପ୍ରଥା । ବଂଶରକ୍ଷା ଏବଂ ପ୍ରଜା-ବୃଦ୍ଧିହିଁ ଥିଲା ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ତେଣୁ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ମଧ୍ୟ ତଦନୁସାରେ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା ।

ପାଂଡୁ କହୁଛଂତି :—

"ଅଥ ତ୍ୱିଦଂ ପ୍ରବକ୍ଷ୍ୟାମି ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱଂ ନିବୋଧ ମେ
ପୁରାଣ ମୃଷିଭିର୍ଦୃଷ୍ଟଂ ଧର୍ମବିଦ୍‌ଭିର୍ମହାତ୍ମଭିଃ । ୩ ।
ଅନାବୃତାଃ କିଲ ପୁରା ସ୍ତ୍ରିୟ ଆସନ୍ ବରାନନେ
କାମଚାରବିହାରିଣ୍ୟଃ ସ୍ୱତଂତ୍ରାଶ୍ଚାରୁହାସିନି । ୪ ।
ତାସାଂ ବ୍ୟୁଚ୍ଚରମାଣାଂ କୌମାରାତ୍ ସୁଭଗେ ପତୀନ୍
ନାଧର୍ମୋଽଭୂଦ୍ ବରାରୋହେ ସ ହି ଧର୍ମଃ ପୁରାଽଭବତ୍ । ୫ ।
ପ୍ରମାଣଦୃଷ୍ଟୋ ଧର୍ମୋଽୟମ୍ ପୂଜ୍ୟତେ ଚ ମହର୍ଷିଭିଃ ।
ଉତ୍ତରେଷୁ ଚ ରଂଭୋରୁ କୁରୁଷ୍ୱଦ୍ୟାପି ପୂଜ୍ୟତେ । ୬ ।
ସ୍ତ୍ରୀଣାମନୁଗ୍ରହକରଃ ସ ହି ଧର୍ମଃ ସନାତନଃ ।
ଅସ୍ମିଂସ୍ତୁ ଲୋକେ ନଚିରାନ୍ମର୍ଯ୍ୟାଦେୟଂ ଶୁଚିସ୍ମିତେ । ୭ ।
ସ୍ଥାପିତା ଯେନ ଯସ୍ମାଚ୍ଚ ତନ୍ମେ ବିସ୍ତରତଃ ଶୃଣୁ ।
ବଭୂବୋଦ୍ଦାଲକୋ ନାମ ମହର୍ଷିରିତି ନଃ ଶ୍ରୁତମ୍ । ୮ ।
ଶ୍ୱେତକେତୁରିତି ଖ୍ୟାତଃ ପୁତ୍ରସ୍ତସ୍ୟାଭବନ୍ମୁନିଃ ।
ମର୍ଯ୍ୟାଦେୟଂ କୃତା ତେନ ଧର୍ମ୍ୟା ବୈ ଶ୍ୱେତକେତୁନା । ୯ ।
କୋପାତ୍‌କମଳପତ୍ରାକ୍ଷି ଯଦର୍ଥଂ ତନ୍ନିବୋଧ ମେ ।
ଶ୍ୱେତକେତୋଃ କିଲ ପୁରା ସମକ୍ଷଂ ମାତରଂ ପିତୁଃ । ୧୦ ।
ଜଗ୍ରାହ ବ୍ରାହ୍ମଣଃ ପାଣୌ ଗଚ୍ଛାବ ଇତି ଚାବ୍ରବୀତ୍ ।
ଋଷି ପୁତ୍ରସ୍ତତା କୋପଂ ଚକାରାମର୍ଷଚୋଦିତଃ । ୧୧ ।
ମାତରଂ ତାଂ ତଥା ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ନୀୟମାନାଂ ବଳାଦିବ ।
କ୍ରୁଦ୍ଧଂ ତଂ ତୁ ପିତା ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ଶ୍ୱେତକେତୁମୁବାଚ ହ । ୧୨ ।
ମା ତାତ କୋପଂ କାର୍ଷୀସ୍ତ୍ୱଂ ଏଷ ଧର୍ମଃସନାତନଃ । ୧୩ ।
ଅନାବୃତା ହି ସର୍ବେଷାଂ ବର୍ଣ୍ଣାନାମଂଗନା ଭୁବି ।
ଯଥା ଗାବଃ ସ୍ଥିତାସ୍ତାତ ସ୍ୱେ ସ୍ୱେ ବର୍ଣ୍ଣେ ତଥା ପ୍ରଜାଃ ।
ଋଷି ପୁତ୍ରୋଽଥ ତଂ ଧର୍ମଂ ଶ୍ୱେତକେତୁର୍ନ ଚକ୍ଷମେ । ୧୪ ।

ଚକାର ଚୈବ ମର୍ଯ୍ୟାଦାମିମାଂ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁଂସୟୋର୍ଭୁବି
ତଦାପ୍ରଭୃତି ମର୍ଯ୍ୟାଦା ସ୍ଥିତେୟମିତି ନଃ ଶ୍ରୁତମ । ୧୬ ।
ବ୍ୟୁଚ୍ଚରନ୍ତ୍ୟାଃ ପତିଂ ନାର୍ଯ୍ୟାଃ ଅଦ୍ୟପ୍ରଭୃତି ପାତକମ । ୧୭ ।
ଭ୍ରୂଣହତ୍ୟାସମଂ ଘୋରଂ ଭବିଷ୍ୟତ୍ୟସୁଖାବହମ୍ ।
ଭାର୍ଯ୍ୟା ତଥା ବ୍ୟୁଚ୍ଚରତଃ କୌମାରବ୍ରହ୍ମଚାରିଣୀମ । ୧୮ ।
ପତିବ୍ରତାମେତଦେବ ଭବିତା ପାତକଂ ଭୁବି ।
ପତ୍ୟା ନିୟୁକ୍ତା ଯା ଚୈବ ପତ୍ନୀ ପୁତ୍ରାର୍ଥମେବଚ । ୧୯ ।
ନ କରିଷ୍ୟତି ତସ୍ୟାଶ୍ଚ ଭବିଷ୍ୟତି ତଦେବ ହି । ୨୦ ।
ଇତି ତେନ ପୁରା ଭୀରୁ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ସ୍ଥାପିତା ବଲାତ୍ ।
ଉଦ୍ଦାଲକସ୍ୟ ପୁତ୍ରେଣ ଧର୍ମ୍ୟା ବୈ ଶ୍ୱେତକେତୁନା । ୨୧ ।
ଋତାବୃତୌ ରାଜପୁତ୍ରି ସ୍ତ୍ରିୟା ଭର୍ତ୍ତା ପତିବ୍ରତେ । ୨୪ ।
ନାତିବର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଇତ୍ୟେବଂ ଧର୍ମ ଧର୍ମବିଦୋ ବିଦୁଃ ।
ଶେଷେଷ୍ୱନ୍ୟେଷୁ କାଲେଷୁ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟଂ ସ୍ତ୍ରୀ କିଲାର୍ହତି । ୨୬ ।
(—ମହାଭାରତ, ଆଦିପର୍ବ ୧୨୨)

ରାଜା ପାଣ୍ଡୁ ତାଙ୍କ ଭାର୍ଯ୍ୟା କୁନ୍ତୀଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି:—"ମୁଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ତୁମକୁ ଧର୍ମବେତ୍ତା ମହାତ୍ମା ଋଷିଗଣ ଧର୍ମର ଯେଉଁ ପ୍ରାଚୀନ ମତମାନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ସେ ବିଷୟରେ କହିବି । ତୁମେ ମୋଠାରୁ ଏହା ଶୁଣ । ୩ ।"

"ହେ ଚାରୁହାସିନି ସୁବଦନି ! ଅଜ୍ଞାତ ଯୁଗରେ ନାରୀମାନେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧୀନ ଓ ଅନାବୃତ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଯାହାକୁ ଇଚ୍ଛା ତା ସହିତ ସହବାସ କରି ପାରୁଥିଲେ । ଅର୍ଥାତ୍ ସେମାନେ କାମାଚାରବିହାରିଣ୍ୟଃ' ଥିଲେ ।

ହେ ସୁଭଗେ ! ବରାରୋହେ ! ସେମାନେ କୌମାର୍ଯ୍ୟରୁ ପୁରୁଷ ସଂଗ କରି ପାରୁଥିଲେ, ନିଜ ନିଜ ପତିମାନଙ୍କୁ ଲଂଘନ କରି ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷ ସହିତ ରମଣ କରୁଥିଲେ । ତଦ୍ୱାରା ଅଧର୍ମ ହେଉ ନ ଥିଲା, କାରଣ ତାହାହିଁ ଥିଲା ଧର୍ମ । ୪ । ହେ ରମ୍ଭୋରୁ ! ଏ ଧର୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ ଥିଲା । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଏ ଧର୍ମ ଉତ୍ତରକୁରୁ (ବର୍ତ୍ତମାନ ରୁଷିଆନ ତୁର୍କିସ୍ଥାନ) ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ଅତଏବ ସେ ଧର୍ମ ନାରୀମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନୁକୂଳ ଓ ଉପକାରକ ଥିଲା ।

ହେ ଚାରୁସ୍ମିତେ ! ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେଉଁ ସବୁ ସୀମାରେଖା ଓ ବିଧିନିଷେଧ ଏହି କାଳର ସମାଜ (ଅସ୍ମିନ୍ ଲୋକେ) ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଚି ତାହା କିପରି କାହା ଦ୍ୱାରା ହେଲା ମୋଠାରୁ ଶୁଣ ।

'କଥିତ ଅଛି, ଜନୈକ ଅତୀତରେ (ଅତଗ୍ରତ) ଉଦ୍ଦାଳକ ନାମରେ ଜଣେ ଋଷି ଥିଲେ । ତାଂଙ୍କର ଶ୍ୱେତକେତୁ ନାମରେ ଜଣେ ଚଂଚଳଶୀଳ ପୁତ୍ର ଥିଲେ । ଏହି ସୀମାବଂଧନ ଅର୍ଥାତ୍ ଧର୍ମକୁ ବପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ କରଥିବା ବଧି 'ଅର୍ଥାତ୍' ଯୌନ କଟକଣା ସେଇ କ୍ରୋଧାନ୍ୱିତ ଶ୍ୱେତକେତୁଂକ ଦ୍ୱାରା ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଚ । ହେ ପଦ୍ମଲୋଚନା ! ସେ କାହିଁକି ଏପରି କଲେ ଏବେ ମୋଠାରୁ ଶୁଣ । ପୂର୍ବକାଳରେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶ୍ୱେତକେତୁଂକ ପିତାଂକ ଉପସ୍ଥିତରେ ତାଂକ ମାତାଂକ ହାତ ଧରି ତାଂକୁ ରମଣ କରିବା ପାଇଁ ଡାକଲେ । ଏଥିରେ ଋଷିପୁତ୍ର ଅତ୍ୟଂତ ରାଗାନ୍ୱିତ ହେଲେ । ମାତାଂକୁ ଏପରି ଜଣେ ଲୋକ ବଳାତ୍କାରରେ ନେଇ ଯାଉଥିବାରୁ ସେ କ୍ରୋଧ-ପରବଶ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ୧୩ । କିଂତୁ ଶ୍ୱେତକେତୁଂକ ପିତା ଉଦ୍ଦାଳକ ତାଂକୁ ବୁଝାଇ ଶୁଝାଇ କହିଲେ, "ହେ ପୁତ୍ର, କ୍ରୋଧ ସଂବରଣ କର । ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମସମ୍ମତ ଯେ ସବୁ ବର୍ଣ୍ଣର ନାରୀମାନେ ପୃଥିବୀରେ ଚିର ସ୍ୱାଧୀନା । ୧୪ । ବଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣର ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷମାନେ ଗାଈ ଓ ବୃଷଭ ପରି ପରସ୍ପର ସହିତ ବ୍ୟବହାର କରଂତ ।" କିଂତୁ ଶ୍ୱେତକେତୁ ସେ ଧର୍ମକୁ ମାନିବାକୁ ରାଜି ହେଲେ ନାହିଁ । ସେ ସକ୍ରୋଧରେ ଘୋଷଣା କଲେ, 'ଆଜିଠାରୁ ଯେଉଁ ନାରୀ ତା ସ୍ୱାମୀକୁ ଲଂଘନ କରିବ ସେ ଘୋର ଦୁଃଖ ଓ ପାପରେ ଭାଗୀ ହେବ । ତାକୁ ଭ୍ରୂଣହତ୍ୟା ପାପ ଲାଗିବ । ସେଇପରି କୌଣସି ପତି ଯଦି ତାର ପତିବ୍ରତା ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଯେ କି ବିବାହ ପୂର୍ବରୁ ବ୍ରହ୍ମଚାରିଣୀ, ଲଂଘନ କରେ, ସେ ମଧ୍ୟ ସମାନ ପାତକରେ ଭାଗୀ ହେବ । ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁତ୍ର ଉତ୍ପାଦନାର୍ଥେ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷ ସଂଗ କରିବା ପାଇଁ ତା ସ୍ୱାମୀ ଦ୍ୱାରା ଆଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ତାହା ପାଳନ କରେ ନାହିଁ ସେ ମଧ୍ୟ ସମାନ ପାତକରେ ଭାଗୀ ହେବ । ହେ ଭୀରୁ ! ଉଦ୍ଦାଳକ ପୁତ୍ର ଶ୍ୱେତକେତୁ ବଳପୂର୍ବକ ଏ ଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ହେ ରାଜକୁମାରୀ ! ହେ ଧାର୍ମିକେ ! ଯେଉଁମାନେ ଧର୍ମ ସଂବଂଧରେ ଜ୍ଞାତ ସେମାନେ ଜାଣଂତ ଯେ ସ୍ତ୍ରୀ ଋତୁକାଳରେ (ଋତୁର ଷୋଳ ଦିନ ମଧ୍ୟରେ—ଯାହା ଗର୍ଭଧାରଣର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ସମୟ) ତାର ସ୍ୱାମୀକୁ ଲଂଘନ ପୂର୍ବକ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷ ସହିତ ସହବାସ କରିବା ଅନୁଚିତ । ଅନ୍ୟ ସମୟରେ ସେ ସ୍ୱାଧୀନା ଅର୍ଥାତ୍ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷସଂଗ କରିବାକୁ ଅଧିକାରୀ ।'*

ଏଇ ଉକ୍ତିରୁ ଭାରତବର୍ଷର ସାମାଜିକ ଇତିହାସ ମିଳେ । ଶ୍ୱେତ-କେତୁଂକର ସମୟ ବନପର୍ବର ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଏଇ ଶ୍ଳୋକଟି ବନପର୍ବର ୧୩୪ ଅଧ୍ୟାୟର ଅଂତର୍ଗତ । ୧୩୨-୩୪ ଅଧ୍ୟାୟରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଉଦ୍ଦାଳକ ଋଷିଂକ ପୁଅ ଶ୍ୱେତକେତୁ ତାଂକ ଭଉଣୀଂକ ପୁଅ ଅଷ୍ଟାବକ୍ର ସହ

* The Social Institutions in Ancient India by K. L. Daftari P. 161—164.

ଜନକଙ୍କ ଯଜ୍ଞରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ସେଠାରେ ଜଣେ ବନ୍ଦୀକୁ ପରାଜିତ କରିଥିଲେ । ଏଥି ବନ୍ଦୀ କହୁଛି—

ଅହଂ ପୁତ୍ରୋ ବରୁଣସ୍ୟୋତ ରାଜ୍ଞଃ ।
ତତାସ ସତ୍ରଂ ଦ୍ୱାଦଶ ବାର୍ଷିକଂ ବୈ ॥
ସତ୍ୟେନ ତେ ଜନକ ତୁଲ୍ୟକାଳନା
ତଦର୍ଥଂତେ ପ୍ରହିତା ମେ ଦ୍ୱିଜାଗ୍ର୍ୟାଃ ॥ ୨୪ ॥

ଜେ. ଏଲ. ଦପ୍ତରୀ ତାଙ୍କର 'The Social Institutions of Ancient India' ପୁସ୍ତକରେ ଏଇ ଶ୍ଳୋକଟିକୁ ଶ୍ୱେତକେତୁ ପାଣ୍ଡବ-ମାନଙ୍କର ପ୍ରାୟ ୯୦୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । କାରଣ ତାଙ୍କ ମତରେ ଦ୍ୱାଦଶ ବାର୍ଷିକ ସତ୍ର ପ୍ରତି ହଜାର ବର୍ଷ ଶେଷରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ଏହା ପ୍ରଥମେ ପୁରୂରବାଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଅନୁମାନିକ ୨୧୦୨ B.C.ରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ପୁରୁରବାଙ୍କ ପରେ ୧୧୦୨ B.C. ବେଳକୁ ଏହା ଦ୍ୱିତୀୟ ଥର ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଏଇ ହିସାବକ୍ରମେ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ଶ୍ୱେତକେତୁ ୧୦୦୦ ଖ୍ରୀ. ବର୍ଷ (ie 2102 B.C.) ଯାହା ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କର ପ୍ରାୟ ୯୦୦ବର୍ଷ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ, ବେଳକୁ ଜୀବିତ ଥିଲେ । ଏଥିରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ସ୍ତ୍ରୀ ଉପରେ ସ୍ୱାମୀର ଏକାଧିପତ୍ୟ ଏବଂ ସ୍ୱାମୀ ଉପରେ ସ୍ତ୍ରୀର ଏକାଧିକାର ପ୍ରାୟ ୧୦୦୦ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବା ୨୧୦୨ B.C. ବେଳକୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେଲା । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଯେ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣର ଯେ କୌଣସି ନାରୀକୁ ଉପଭୋଗ କରିବାର ଅଧିକାର ପୁରୁଷର ଥିଲା ।

'ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ' ବିବାହ

ମହାଭାରତର ଯେଉଁ ପଂକ୍ତିଟି ଉପରେ ଦିଆଯାଇଛି ତାହା ପିତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜର ଚିତ୍ର । ସେ ସମାଜରେ ଏକବିବାହ ପ୍ରଥା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ସାରିଛି ଏବଂ ପୁତ୍ର ପିତାର ନାମରେ ପରିଚିତ ହେଉଛି । ମାତ୍ର ଏଇ ପିତୃପ୍ରଧାନ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ନାରୀ ଉପରେ ପୁରୁଷର (ଅର୍ଥାତ ସ୍ତ୍ରୀ ଉପରେ ସ୍ୱାମୀର) ଏକାଧିକାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାଏମ ହୋଇ ନାହିଁ ।

ଏହିପରି ବହୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମହାଭାରତ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ଦିଆଯାଇପାରେ ଯାହା ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜରେ ନାରୀ-ପୁରୁଷ ସମ୍ପର୍କର କ୍ରମପରିବର୍ତ୍ତନ ବିଷୟରେ ସାକ୍ଷ୍ୟପ୍ରଦାନ କରେ । ଯୁଗ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଗେ ଧର୍ମ କିପରି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହେଉଛି ତାହା ପାଣ୍ଡୁଙ୍କ କଥାରୁହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, କୁନ୍ତୀଙ୍କ

କୌମାର୍ଯ ଅବସ୍ଥାରେ ସୂର୍ଯଦେବ ତାଂକ ପ୍ରଣୟପ୍ରାର୍ଥୀ ହୋଇ ପ୍ରାଚୀନ ଗଣ ସମାଜରେ ନାରୀ ପୁରୁଷର ଅବାଧ ମିଳନ ବିଷୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂତି, ଏବଂ ଏପରି ମିଳନ ସଂପୂର୍ଣ ଧର୍ମସମ୍ମତ ବୋଲି କହିଛଂତି । ମହାଭାରତର ଉଂଧିତ ଶ୍ଳୋକଟି ମଧ୍ଯ ଏ ସଂପର୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

ଦ୍ଵଂଦ୍ଵ-ବିବାହ : ସତୀତ୍ଵ ଓ ପାତିବ୍ରତ୍ୟ

ଗଣ-ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ନାରୀ-ପୁରୁଷ ସଂପର୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପତ୍ତି କାଏମ ହେବା ପରେ, ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ନୂଆ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଆରଂଭ କଲା । ନାରୀ କ୍ରମେ ପୁରୁଷର ଏକଘୁଟିଆ ସଂପତ୍ତିରେ ପରିଣତ ହେଲା । 'ସତୀତ୍ଵ' ଓ 'ପାତିବ୍ରତ୍ୟ' ପ୍ରଭୃତି ନାରୀର ଆଦର୍ଶ ଏବଂ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗୁଣ ରୂପେ ବିବେଚିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ପତିକୁ ଲଂଘନ କରିବା ପତ୍ନୀ ପକ୍ଷରେ ଘୋର ପାତକ ରୂପେ ଗଣ୍ୟ ହେଲା । ଗୀତାର ପ୍ରାରଂଭରେହିଁ ମଧ୍ୟମ ପାଂଡବ ଯେଉଁ ନୂତନ ଶ୍ରେଣୀ-ସମାଜର ମୂଲ୍ୟବୋଧ ସଂବଂଧରେ ସଚେତନ ଥିଲେ, କହିଛଂତି ଯେ ଧର୍ମ ନଷ୍ଟ ହେଲେ କୁଳସ୍ତ୍ରୀଗଣ ବ୍ୟଭିଚାରିଣୀ ହେବେ ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣ-ସଂକର ଜାତ ହେବେ । ଅଥଚ ନିଜେ ଅର୍ଜୁନ ତାଂକର ପିତାଂକର ଔରସଜାତ ପୁତ୍ର ନଥିଲେ, ଏକଥା ସେ ଓ ସମସ୍ତେ ଜାଣଂତି । ଅଥଚ ସମାଜରେ ତାଂକର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆସନ ଲାଭ କରିବାରେ କୌଣସି ବାଧା ଆସି ନାହିଁ । କିଂତୁ ଗଣ-ସମାଜର ମୂଲ୍ୟବୋଧ ତଥା ଆଦର୍ଶ ଯେ ଧୀରେ ଧୀରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ କ୍ରମେ ନବଜାତ

ଏକପତି ବ୍ରତ

ଶ୍ରେଣୀ-ସମାଜକୁ ସୁହାଇଲା ଭଳି ନୂତନ ରୂପ ଧାରଣ କରୁଥିଲା ଏଥିରେ କୌଣସି ସଂଦେହ ନାହିଁ । ସମାଜରେ ପରିବାର ଓ ଏକ-ବିବାହ ପ୍ରଥା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଚ, ମାତ୍ର ଦୃଢ଼ମୂଳ ହେବାକୁ ଆହୁରି ସମୟ ଦରକାର, ଏହାହିଁ ଥିଲା ସେତେବେଳର ଅବସ୍ଥା । ମାତ୍ର କୌରୁହଳର କଥା ଏକପତି ବ୍ରତ କେବଳ ନାରୀ ପ୍ରତି ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ ଥିଲେ ମଧ୍ଯ ପୁରୁଷ ପାଇଁ ସବୁ ଦ୍ଵାରହିଁ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ଥିଲା । ପାଂଡବମାନେ ତ ସବୁ ପ୍ରକାର ବିବାହ କରିଥିଲେ । ପରିବାର-ବିବାହଠାରୁ ଆରଂଭ କରି ବହୁବିବାହ (polygamy) ଯାଏଁ ସବୁ ପ୍ରକାର ବିବାହ ସେମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ ।

ଦ୍ରୌପଦୀ ସେମାନଂକର ପ୍ରଧାନ ଭାର୍ଯା ଥିଲେ ମଧ୍ଯ ଅଲଗା ଅଲଗା ଭାବରେ ବହୁ ବିବାହ କରିବାରେ ସେମାନଂକର କୌଣସି ବାଧା ନଥିଲା । କୁଂତୀ ବିବାହ ପୂର୍ବରୁ ଏବଂ ପରେ ଅଂତତ ଚାରୋଟି ପୁରୁଷ ସଂଗ କରି ପ୍ରତ୍ୟେକଂକ ଔରସରୁ ପୁତ୍ର ଜାତ କରିଥିବା କଥା ଆମେ ଜାଣୁଁ । ବ୍ୟାସଦେବ ତାଂକ ଭ୍ରାତା ବିଚିତ୍ର-

ଯାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସହବାସ କରି ପୁତ୍ର ଉତ୍ପାଦନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ତାଙ୍କ ମାତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆଦିଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ । ପାଣ୍ଡୁ ତାଙ୍କର ଦୁଇ ସ୍ତ୍ରୀ, କୁନ୍ତୀ ଓ ମାଦ୍ରୀଙ୍କୁ ଋଷି ଓ ଦେବତାମାନଙ୍କ ସଂଗେ ସହବାସ କରିବା ପାଇଁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ଏ ସମୟର ସମାଜର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା ପୁତ୍ର-ଉତ୍ପାଦନ । କାରଣ ପୁତ୍ରହିଁ ହେବ ପିତାର ପିଣ୍ଡ ଓ ସଂପତ୍ତିର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପତ୍ତିର ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନତା ନିର୍ଭର କରୁଥିଲା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପୁତ୍ର ଉପରେ । ଏକବିବାହ ପ୍ରଥା କେବଳ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପତ୍ତି କାଏମ ହେବା ପରେହିଁ ସମାଜରେ ସଂଭବ ହୋଇଥିଲା ।

ଏକବିବାହ ପ୍ରଥା (ମନୋଗାମି)

ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇଛି ମାତୃ-ବିଧିର ଅବସାନ ଘଟେ ସମାଜରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପତ୍ତିର ପ୍ରଚଳନ ହେବା ପରେ । ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଯୁଗ୍ମ ଯୌନ-ଜୀବନ— ଯାହାକୁ କୃଷ୍ଣ ପିତାମହ ଦ୍ୱାପର ଯୁଗରେ ଚଳୁଥିବା 'ମୈଥୁନ ବିବାହ' କହିଛନ୍ତି, ଏବଂ ମର୍ଗାନ-ଏଂଗେଲସ 'Pairing Family' ନାମ ଦେଇଛନ୍ତି, କ୍ରମେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପତ୍ତି ଏବଂ ତାହି ଉପରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା ଶ୍ରେଣୀ-ସମାଜର ଜନ୍ମପରେ ଏକବିବାହ ପ୍ରଥା ବା Monogamyରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ପିତା ଗୃହହିଁ ତା ସଂପତ୍ତିର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ହେବ ତାର ନିଜସ୍ୱ ସଂତାନ, ଅନ୍ୟ କାହାର ଔରସଜାତ ସଂତାନ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ସ୍ତ୍ରୀ ହେବ ତାର ଏକାନ୍ତ ନିଜସ୍ୱ, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପୁରୁଷ ସଂଗେ ଯୌନ-ସଂପର୍କ ରଖିବା ତା ପକ୍ଷରେ ମନା । 'ସତୀତ୍ୱ', 'ପାତିବ୍ରତ୍ୟ', 'ପତି ଦେବତା' ଆଦି ତତ୍ତ୍ୱାବଳୀ ତଥା ଆପ୍ତବାକ୍ୟମାନଙ୍କର ଜନ୍ମ ଏଇଠାରୁ । 'ମହାଭାରତ' ଯୁଗ ପରେହିଁ ଏ ସମସ୍ତ ବ୍ୟବସ୍ଥା କଡ଼ାକଡ଼ି ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ପୁରୁଷର କିନ୍ତୁ ବହୁ ପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ଅଧିକାର ପୂର୍ବପରି ଅବ୍ୟାହତ ରହିଲା ।

ଏଇ ଏକବିବାହ ପ୍ରଥା ବା 'ମନୋଗାମି' (ଯାହା କେବଳ ନାରୀ ପାଇଁକହିଁ ଏକବିବାହ, ପୁରୁଷ ପାଇଁ ନୁହେଁ) ସମାଜରେ ଦୃଢ଼ମୂଳ ହେବା ପାଇଁ ଏବଂ ଏକ ସର୍ବଜନସ୍ୱୀକୃତ ମୂଲ୍ୟବୋଧରେ ପରିଣତ ହେବା ପାଇଁ ନିଶ୍ଚୟ ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ଲାଗିଥିବ । ପ୍ରାଥମିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଏଇ ପ୍ରଥାଟି ନୀତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଚଳଣିରେ ଏବଂ ବାସ୍ତବ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏଥିରେ ବହୁ ଶୈଥିଲ୍ୟ ରହିଥିଲା । ଏହା 'ମହାଭାରତ'ରୁ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣମାନଙ୍କରୁ ବହୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ (ଯଥା କୁନ୍ତୀଙ୍କୁ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷ ସଂଗ କରିବା ପାଇଁ ପାଣ୍ଡୁଙ୍କ ଉପଦେଶ, ଦ୍ରୌପଦୀ ଓ କୁନ୍ତୀଙ୍କର ବହୁ ପତି ଗ୍ରହଣ) ଦେଇ ଦର୍ଶାଇ ଦିଆ ଯାଇଛି । ଏଇ ଏକବିବାହ ପ୍ରଥାର

କ୍ରମବିକାଶ କିପରି ଘଟିଥିଲା ତାହା ମହାଭାରତରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଂଗେଲସଂକ ଭାଷାରେ :—

'With the pairing family, therefore, the abduction and bartar of women began." (ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ୱୈତ ଯୌନ-ଜୀବନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହେବା ପରେ ନାରୀହରଣ ଓ ନାରୀବିକ୍ରୟ ଆରଂଭ ହେଲା ।) ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକ ଦ୍ୱାରା ରୁକ୍ମିଣୀ ଓ ସତ୍ୟଭାମା ହରଣ,

ନାରୀହରଣ

ଅର୍ଜୁନଂକ ଦ୍ୱାରା ସୁଭଦ୍ରା ହରଣ, ଅନିରୁଦ୍ଧଂକ ଦ୍ୱାରା ଉଷାହରଣ, ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନଂକ ଦ୍ୱାରା ବଜ୍ରନାଭ-ଦୁହିତା ପ୍ରଭାବତୀ ହରଣ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାଂତ । ନାରୀଙ୍କୁ ବିକ୍ରୟ କରିବାର ଦୃଷ୍ଟାଂତ ମହାଭାରତର ଉଦ୍ୟୋଗ ପର୍ବରେ ଋଷି ଗାଲବଂକୁ ଯଯାତି ତାଂକ କନ୍ୟା ମାଧବୀକୁ ଧାର ଦେଇଥିବା କଥାରୁ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଗାଲବ ବିଭିନ୍ନ ରାଜକନ୍ୟାକୁ ବହୁ ରାଜାଂକୁ ବିକ୍ରୟ କରି ଲବ୍ଧ ଅର୍ଥରେ ଗୁରୁଦକ୍ଷିଣା ପରିଶୋଧ କରିଥିଲେ । ମାଧବୀ ଶେଷରେ ସ୍ୱାଧୀନତା ଫେରି ପାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମହତ୍ୟା କରି ସମସ୍ତ ଗ୍ଲାନି ହାତରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଥିଲା ।

ଏକବିବାହ ପ୍ରଥା କିପରି ଧୀରେ ଧୀରେ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହେଲା ତାହା ମହାଭାରତରୁ କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାଂତ ଦେଲେ ବୁଝାଯିବ । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଏହା ଖୁବ୍ କୋହଳ ଥିଲା । ନୀତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାକୁ ସମାଜ ମାନି ନେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେଉଁଠାରେ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଘଟିଲେ କେହି କିଛି ମନେ କରୁ ନଥିଲେ । ପୁରାତନ ଧର୍ମ ଅନୁଯାୟୀ

ଏକବିବାହ ପ୍ରଥାର କ୍ରମବିକାଶ

ଏହା ହୋଇପାରେ ବୋଲି ଭାବୁଥିଲେ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ସୁଦର୍ଶନ ଓଘାବତୀ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଉତ୍ଥାପନ କରାଯାଇ ପାରେ । ଋଷି ସୁଦର୍ଶନ ଆଶ୍ରମ ଛାଡ଼ି ଦୂର ଦେଶକୁ ଯାଇଥିବା ଅବସରରେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଅତିଥି ପଦାର୍ପଣ କରଂତି । ଓଘବତୀ ତାଂକୁ ଖାଦ୍ୟପେୟ ଦେଇ ସତ୍କାର କରଂତି ଏବଂ ସଂଗେ ସଂଗେ ନିଜ ସଂଗେ ମୈଥୁନ କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ ଅନୁମତି ଦିଅଂତି । ଏହାହିଁ ଥିଲା ଗଣ-ସମାଜର ନିୟମ । ଋଷି ସୁଦର୍ଶନ ଆଶ୍ରମକୁ ଫେରି ପତ୍ନୀଂକଠାରୁ ଏହା ଶୁଣି ପରମ ସଂତୋଷ ପ୍ରକାଶ କରଂତି ଏବଂ ଅତିଥିଧର୍ମ ପାଳନ କରିଥିବା ହେତୁ ସ୍ତ୍ରୀଂକୁ ପ୍ରଶଂସା କରଂତି । (India—Dange)

ଗୌତମ-ଗୌତମୀ ଉପାଖ୍ୟାନଟି ଆଉ ଟିକିଏ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ଘଟଣା । ଗୌତମଂକ ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ ଇଂଦ୍ର ଅତିଥି ରୂପେ ଆସି ତାଂକ ଆଶ୍ରମରେ ପହଂଚଂତି, ଏବଂ ଗୌତମୀଂକୁ ସଂଭୋଗ କରଂତି । ଗୌତମ ଆଶ୍ରମକୁ ଆସି ଏହା

ଝୁଣି ଅତ୍ୟନ୍ତ କ୍ରୋଧାନ୍ୱିତ ହୋଇ ତାଂକ ପୁତ୍ର ଚିରକାରୀଙ୍କୁ ମାତାର ଶିରଚ୍ଛେଦ କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଇ ସେଠାରୁ ଚାଲିଯାଆନ୍ତି । ପୁଅ ମହାସମସ୍ୟାରେ ପଡ଼ନ୍ତି । କାରଣ ପୁରାତନ ଆଚରଣ ବିଧି ଓ ନୀତିଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁଯାୟୀ ତାଂକ ମା'ଆ ଏପରି କିଛି ମହାପାତକ କରିନାହାଂନ୍ତି ବୋଲି ତାଂକର ହୃଦବୋଧ ହୋଇଥିଲା । କିଂତୁ ନୂଆ ପ୍ରଭୁଧର୍ମ ଓ ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ସମାଜର ଆଇନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେ ଗର୍ହିତ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ସେ ପିତାଂକ ହୁକୁମ ତାମିଲ ନକରି କିଛି କାଳ ଅପେକ୍ଷା କରନ୍ତି ଏବଂ ପିତାଂକ କ୍ରୋଧ ଶାଂତ ହେବା ପରେ ତାଂକୁ ବୁଝାଇ ସୁଝାଇ ପ୍ରଶମିତ କରଂନ୍ତି । ଗୌତମ ନିଜ ଆଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରଂନ୍ତି । ପୁରାତନ ଧର୍ମ ଓ ନୂତନ ଧର୍ମର ସଂଘର୍ଷ ଏଥିରୁ ବେଶ୍ ଜଣାପଡେ । (ଏଙ୍ଗେଲ୍ସ)

"ପିତୁରାଜ୍ଞା ପରୋଧର୍ମ ସ୍ୱଧର୍ମୋ ମାତୃରକ୍ଷଣମ୍ ।

ଅସ୍ୱତଂତ୍ରଂ ନ ପୁତ୍ରତ୍ୱଂ କିଂ ନୁ ମାଂ ନାନୁପୀଡୟେତ୍ ।" ଇତ୍ୟାଦି

ଏଠାରେ ସ୍ଥିତାବସ୍ଥା ସଂଗେ ଏକପ୍ରକାର ଆପୋଷ ହୋଇଛି ଏବଂ ଶେଷରେ ମା ଓ ପୁଅ ରକ୍ଷାପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଛଂନ୍ତି । ମାତ୍ର ସବୁ କିଛି ନିର୍ଭର କରେ ପିତାଂକ ମର୍ଜି ଉପରେ । ଏଥିରୁ ସୂଚିତ ହୁଏ ଯେ ନୂତନ ବିଧି ସମ୍ପୂର୍ଣ ବଳବତ୍ତର ହୋଇ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ମର୍ଜି ଅନୁଯାୟୀ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ହୋଇପାରୁଥିଲା । ଜମଦଗ୍ନି-ରେଣୁକା ଉପାଖ୍ୟାନରେ ଏ ବିଧି ନିର୍ଦ୍ଦେଶର ଚରମ ନୃଶଂସତା ଫୁଟି ଉଠିଛି । ଜମଦଗ୍ନି ତାଂକ ପତ୍ନୀ ରେଣୁକା ଚିତ୍ରରଥ ଗଂଧର୍ବ ଆଡ଼କୁ କେବଳ ଥରେ ମାତ୍ର ପ୍ରେମପୂର୍ଣ ଦୃଷ୍ଟିବାଣ ନିକ୍ଷେପ କରିଥିବା ଯୋଗୁ ଏପରି କ୍ରୋଧାନ୍ୱିତ ହୋଇଥିଲେ ଯେ ସେ ସଂଗେ ସଂଗେ ପୁତ୍ର ପରଶୁରାମଂକୁ ତାଙ୍କ ମାତାଂକ ମୁଂଡ କାଟିଦେବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ପରଶୁରାମ ପିତୃଆଜ୍ଞା ମାନି ମାତାଂକ ମୁଂଡ କାଟି ପକାଂନ୍ତି । ପିତୃ-ବିଧି-ନିଷ୍ଠ ସମାଜର ନୃଶଂସ ଉଦାକାର ରୂପ ଏ ଘଟନାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ଏଥିରୁ ମନେହୁଏ ପିତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜରେ ନାରୀ ଯେପରି ପୁରୁଷର ଏକ କ୍ରୀତଦାସୀ—କିବା ଗୃହପାଳିତ ପଶୁ । ତାର କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ କିଂବା ସ୍ୱତଂତ୍ର ସତ୍ତା ନାଇ । (ଡାଂଗେ—ଏଙ୍ଗେ)

ମନୁ ବର୍ଣପ୍ରଥାର ଶ୍ରେଣୀ-ଯଂତ୍ରର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୈଧାନିକ (ବା ଆଇନକାର) ରୂପେ ବିଦିତ । ସେ ପୂର୍ବ ଯୁଗର (ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ୱାପର ଯୁଗର) 'ମୈଥୁନ୍' ବା ସ୍ୱେଚ୍ଛିକ ଏକତ୍ର ବାସ ରୂପକ ବିବାହ ପ୍ରଥା ଉଚ୍ଛେଦ କରି ତା ସ୍ଥାନରେ ଏକବିବାହ

ମନୁଂକ ସମାଜ-ଶାସ୍ତ୍ର

(Monogamy) ପ୍ରଥାକୁ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶମାନ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଏଇ ଏକପତ୍ନୀବାଦ ପ୍ରଥାର ମୂଳଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା ପିତୃତ୍ୱକୁ ଭଲ ଭାବରେ ଉନ୍ମୋଚନ କରିବା ଓ ସାବ୍ୟସ୍ତ କରିବା, ଅନ୍ୟ କଥାରେ 'ବିଶୁଦ୍ଧ' ସଂତାନ ପ୍ରଜନନ ।

"ପ୍ରଜା ବିଶୁଦ୍ଧ୍ୟର୍ଥଂ ସ୍ତ୍ରିୟଂ ରକ୍ଷେତ୍ ପ୍ରଯତ୍ନତଃ ।" (ମନୁ ୨୩।୧।୯ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ସଯତ୍ନରେ ରକ୍ଷାକରିବା ଉଚିତ କାରଣ ସେ 'ବିଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରଜା' ଉତ୍ପାଦନ କରିବ । ବିଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରଜାର ଅର୍ଥ 'a progeny that can be attested (hence 'pure') । ସେଇ କେବଳ ବିଶୁଦ୍ଧ ସଂତାନ ଯିଏ ପିତୃତ୍ୱକୁ ଅବିସଂବାଦୀ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିପାରିବ ।

ମନୁ ପୁଣି କହୁଛଂତି—

"ପୁତ୍ରାର୍ଥେ କ୍ରିୟତେ ଭାର୍ଯା ପୁତ୍ରପିଂଡପ୍ରୟୋଜନମ୍ । (ମନୁ) ଅର୍ଥାତ୍—'ପୁତ୍ର ଉତ୍ପାଦନାର୍ଥେହିଁ ଭାର୍ଯା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । କାରଣ ପୁତ୍ର ପିଂଡଦାନ କରିବ ।'

ଏଇ ଏକପତ୍ନୀବାଦଭିତ୍ତିକ ପରିବାର ସଂବଧରେ ଏଂଗେଲସ୍ କହଂତି—

"It (monogamous familv) is based on the supremacy of man, the express purpose being to produce children of undisputed paternity; such paternity is demanded because these children are later to come into their father's property as the heirs of his body ('pinda')—Engles—'Origin of the Family.

ଅର୍ଥାତ୍ ଏକପତ୍ନୀବାଦ-ପରିବାର ପୁରୁଷର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଉପରେ ଭିତ୍ତିଶୀଳ । ଏହାର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା ବିଶୁଦ୍ଧ ସଂତାନ ପ୍ରଜନନ—ଯେଉଁ ସଂତାନର ପିତୃତ୍ୱ ନିର୍ଦ୍ୱଂଦ୍ୱରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇ ପାରିବ । ଏଭଳି ପିତୃତ୍ୱଏକାଂତ ଦରକାର, କାହିଁକି ନା ସଂତାନମାନେହିଁ ପିତାର ଶରୀରର ବା ('ପିଂଡ') ଏବଂ ତାର ସମସ୍ତ ସଂପତ୍ତିର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ହେବେ ।

ମାତ୍ର ସମାଜରେ ଏକପତ୍ନୀବାଦ ପ୍ରଥା ଦୃଢ଼ମୂଳ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଏଥିରେ ଯେ ନାନା ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଦେଖା ଦେଇଥିବ, ଏହା ନିଃସଂଦେହ । ମହାଭାରତରେ ଏଇ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ବହୁ ଏପାଖ ସେପାଖ ଦେଖାଯାଏ । ପତିର ବର୍ତ୍ତମାନରେ ଅନେକ ସମୟରେ ସ୍ତ୍ରୀକୁ ପୁତ୍ର ଉତ୍ପାଦନ ନିମଂତେ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷ ସଂଗେ ସହବାସ କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି ଏବଂ ଗୁରୁଜନଂକର ପ୍ରରୋଚନା ଏବଂ ଆଶୀର୍ବାଦ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ସେଥିପାଇଁ ଅଯାଚିତ ଭାବେ ମିଳିଛି । ଏପରିକି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନିକଟ ଆତ୍ମୀୟ-ମାନଂକ ସଂଗେ ସହବାସ କରିବା ମଧ୍ୟ ବେଳେ ବେଳେ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ହୋଇଛି

(ସେପରିକି ବ୍ୟାସ ଓ ବିଚିତ୍ରବୀର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପତ୍ନୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ)। ଏ ସବୁ ଦେଖି ତାକେ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ମଧ୍ୟ ସଂଦେହରେ ପଡ଼ିଛନ୍ତି। ଶାନ୍ତିପର୍ବରେ ସେ ସଂଶୟର ବିଷୟରେ ପ୍ରଶ୍ନ କରିଛନ୍ତି—

"କେତେକ ଲୋକ କହନ୍ତି, ନିଜ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁ ଜନ୍ମଲାଭ କରେ ସେଇ ପୁତ୍ର। ଆଉ କେତେକେ କହନ୍ତି, ନିଜ ବୀଜରୁ ଯିଏ ଜନ୍ମ ହୁଏ ସେଇ ହେଉଛି ପ୍ରକୃତ ପୁତ୍ର। ଏ ଦୁଇ ଶ୍ରେଣୀର ପୁତ୍ର କଣ ସଂଭବ? ଏ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ପିତା କିଏ?" (ଅନୁଶାସନ ପର୍ବ)

ବାଣୀ ଓ ବୀଜ

ପାଣ୍ଡୁ, ଧୃତରାଷ୍ଟ୍ର, ଯୁଧିଷ୍ଠିର, ଭୀମ, ଅର୍ଜୁନ ଇତ୍ୟାଦିଙ୍କ ବୀଜରୁ ଜନ୍ମିତ ପୁତ୍ର ନୁହନ୍ତି। ସେମାନେ ସମସ୍ତେ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜନ୍ମିତ ପୁତ୍ର ମାତ୍ର। ମାତ୍ର ତଥାପି ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ସଂପତ୍ତି ତଥା ପିଣ୍ଡର ଅଧିକାରୀ ହେବାରେ ସେମାନଙ୍କୁ କୌଣସି ବାଧା ବିଘ୍ନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ି ନାଇ। କାରଣ ଏହାହିଁ ଥିଲା ପୂର୍ବ ଯୁଗୀୟ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ବା ଗଣଗୋତ୍ର ସମାଜର ଧର୍ମ ବା ଆଦର୍ଶବାଦର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ—ଯେଉଁ ଧର୍ମ ତଥାପି ମଧ୍ୟ ଜନମାନସରେ ଚଳଣିରେ ଅବଶିଷ୍ଟ ଥିଲା।

ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କର ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରଶ୍ନର ଯେଉଁ ଉତ୍ତର ମିଳିଥିଲା, ତାହା ହେଉଛି ଏଇ :—

"ଯାହାର ବୀଜରୁ ପୁତ୍ର ଜନ୍ମେ, ସେ ଯଦି ତାକୁ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରେ ତେବେ ସେ ପୁତ୍ର ଯାହାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି (ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାର ସ୍ତ୍ରୀ ଗର୍ଭରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇଛି) ତାର। 'ଅଧ୍ୟୁଢ଼' ଶ୍ରେଣୀର ପୁତ୍ର ସଂପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏଇ ନିୟମ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ। ଯାହାର ବୀଜରୁ ସେ ଜନ୍ମ ହୋଇଛି ସେ ତାର। ମାତ୍ର ଯଦି ବୀଜର ମାଲିକ ତାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରେ, ତା'ହେଲେ ସେ ତାର ମାତାର ସ୍ୱାମୀର ପୁତ୍ର ରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୁଏ। ତୁମେ ଜାଣିରଖ, ଏହାହିଁ ଧର୍ମ।"

ସ୍ମୃତିକାର ମନୁ ଯାହାଙ୍କୁ ହିନ୍ଦୁ ଜାତି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସମାଜପତି ବୋଲି ମାନେ ଏବଂ ଯାହାଙ୍କ ବାକ୍ୟ ତା ପକ୍ଷରେ ବେଦର ଭାଷ, ସେ ମଧ୍ୟ ଏ ବିଧାନର ସମର୍ଥନ କରନ୍ତି। ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇଛନ୍ତି।

ଭର୍ତ୍ତୁଃ ପୁତ୍ରଂ ବିଜାନନ୍ତି ଶ୍ରୁତିଦ୍ୱୈଧଂ ତୁ ଭର୍ତ୍ତରି
ଆହୁରୁତ୍ପାଦକଂ କେଚିଦ୍ ଅପରେ କ୍ଷେତ୍ରିଣଂ ବିଦୁଃ। (ମନୁ)
ସର୍ବଭୂତ ପ୍ରସୂତର୍ହି ବୀଜଲକ୍ଷଣ ଲକ୍ଷିତା। (ମନୁ)

ପରାଶର ସ୍ମୃତି ମଧ୍ୟ କହେ—
ଓଘବାତାହୃତଂ ବୀଜଂ ନାସ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରେ ପ୍ରରୋହତ
ସ କ୍ଷେତ୍ରୀ ଲଭତେ ବୀଜଂ ନ ବୀଜୀ ଭାଗମର୍ହତ । ୪-୩୨
(ଅର୍ଥାତ୍ 'କ୍ଷେତ୍ରୀ ହିଁ ବୀଜର ଅଧିକାରୀ । ବୀଜୀ ନୁହେଁ ।') *

ନାରୀର ସ୍ୱାଧୀନତାଲୋପ

ଗଣଗୋଷ୍ଠୀର ଲୋପ ପାଇବା ସଂଗେ ସଂଗେ ସାମ୍ୟ ଧର୍ମ ଓ ସ୍ୱାମୀ-ଧର୍ମର ଆଦର୍ଶ ତଥା ମୂଲ୍ୟବୋଧରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଦେଲା । ପୂର୍ବେ ଗଣ-ସମାଜରେ ଯେଉଁ ସାମ୍ୟର ଆଦର୍ଶ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥିଲା ତାହା ବଦଳରେ ଶ୍ରେଣୀ-ଆନୁଗତ୍ୟ ଓ ଶ୍ରେଣୀ-ମନୋଭାବ ଦେଖାଦେଲା । ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ପତ୍ତି ଉପରେ ମଣିଷର ମନ କେନ୍ଦ୍ରୀଭୂତ ହେଲା । ସମାଜରୁ ମାତୃପ୍ରଧାନ୍ୟ ଲୋପ ପାଇ ପିତୃପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା ଏବଂ ପୁରୁଷ ତାର ସମ୍ପତ୍ତିର ଉତ୍ତରାଧିକାରୀ ତାର ନିଜସ୍ୱ ପୁତ୍ର ହେବା ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆରୋପ କଲା । ସମ୍ପତ୍ତିରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅଧିକାର ଭାବନା ହେବା ପରେ ହିଁ ପିତୃପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ହେଲା । ପୂର୍ବେ ଯେଉଁ ମାତା ଥିଲା ସମଗ୍ର ଗଣସମାଜର ମାତା ସେ ଏଇ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ପତ୍ତି ଓ ଦାସପ୍ରଥା-ଭିତ୍ତିକ, ପୁରୁଷପ୍ରଧାନ ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ହେଲା ଦ୍ୱୈତ ପରିବାରର (Pairing family) ଜଣେ ଗୌଣ ଅଂଶୀଦାର (Junior partner) ମାତ୍ର । ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ନାରୀ ଖାଲି ସମାଜର ସର୍ବମୟୀ କର୍ତ୍ତ୍ରୀ ନଥିଲେ, ଉତ୍ପାଦନରେ ମଧ୍ୟ, (ବିଶେଷତଃ ପ୍ରାଥମିକ କୃଷି ସ୍ତରରେ,) ସକ୍ରିୟ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ । ମାତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ଉତ୍ପାଦନରେ ତାର ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ ଭୂମିକା ଆଉ ରହିଲା ନାହିଁ । ଏଂଗେଲସ୍‌ଙ୍କ ମତରେ :

The overthrow of mother-right was the world-historical defeat of the female sex. The man took command in the home also; the woman was degraded and reduced to servitude, she became the slave of her lust and a mere instrument for the production of children."

ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଗେ ସଂଗେ ଉତ୍ପାଦନ-ସଂପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିବା ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ।

* ଐକ୍ଯ

କୃଷିଭିତ୍ତିକ ସମାଜ

ନୂଆ ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀରେ ନୂଆ ଉତ୍ପାଦନ-ସଂପର୍କ ।

ସମାଜର ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଭୂମି ହେଲା ଉତ୍ପାଦନର ପ୍ରଧାନ ଅବଲମ୍ବନ । ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ଶିକାର ଓ ଗୋପାଳନ ଏକମାତ୍ର ଜୀବିକା ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ବୈଦିକ ସାହିତ୍ୟରେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କରେ ଶସ୍ୟ ଓ ଗୋସଂପଦ ବୃଦ୍ଧି ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା ବହୁଳ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ । ଯଜ୍ଞ ସାମୂହିକ ଉତ୍ପାଦନର କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଯଜ୍ଞରେ ସାମୂହିକ 'ହବନ' ପ୍ରଥା ସାମୂହିକ ରନ୍ଧନର ସାକ୍ଷ୍ୟ ଦିଏ । କ୍ରମେ ଏହା ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପାକ ପ୍ରଥାରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ଲୋକସଂଖ୍ୟା ବୃଦ୍ଧି ଯୋଗୁ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ଗଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନବରତ ସଂଗ୍ରାମ ଲାଗିଥିବା ଯୋଗୁ ବହୁ ଯୁଦ୍ଧବନ୍ଦୀ ଓ ଲୁଣ୍ଠିତସାମଗ୍ରୀ ବିଜୟୀ ଗଣର ହସ୍ତଗତ ହେଉଥିଲା । ଏହା ବିଜୟୀ ଗଣର ଲୋକଙ୍କୁ ବଢ଼ାଇବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରୁଥିଲା । ଏହି ଯୁଦ୍ଧବନ୍ଦୀମାନଙ୍କୁ ଶୂଦ୍ର ଶ୍ରେଣୀ ସହିତ ବ୍ୟାପକ କୃଷି ଉତ୍ପାଦନରେ ଏବଂ ଅରଣ୍ୟ କାଟି ନୂତନ ବସତି ସ୍ଥାପନ ଆଦି କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଉଥିଲା । ବ୍ରୋଞ୍ଜ ଅସ୍ତ୍ର ସାହାଯ୍ୟରେ ଉନ୍ନତ କୃଷି କିମ୍ବା ଜଙ୍ଗଲ କାଟିବା ସମ୍ଭବ ହେଉ ନଥିଲା । ମାତ୍ର କ୍ରମେ ଲୁହାଭରଣ ଆବିଷ୍କୃତ ହେବା ଫଳରେ ଉତ୍ପାଦନ ପ୍ରଣାଳୀ ଏବଂ ଜୀବନ ଯାପନ ପ୍ରଣାଳୀରେ ପ୍ରଭୂତ ଉନ୍ନତି ସାଧିତ ହେଲା । ଗୋପାଳନ, ଯାହା ଗଣସମାଜରେ ପ୍ରଧାନ ବୃତ୍ତିଥିଲା, ବର୍ତ୍ତମାନ ଗୌଣ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କଲା । କୃଷିହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଉତ୍ପାଦନର ପ୍ରଧାନ ମାଧ୍ୟମ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଫଳରେ ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିବା ହେତୁ ପୂର୍ବପ୍ରଚଳିତ ଉତ୍ପାଦନ-ସଂପର୍କ ମଧ୍ୟ ବଦଳିବାକୁ ଲାଗିଲା ।

ପ୍ରାଚୀନ ଗଣଗୁଡ଼ିକ କ୍ରମେ କ୍ଷୟପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ନୂତନ 'ରାଜନ୍ୟ-ଗଣସଂଘ'ଗୁଡ଼ିକର ସୃଷ୍ଟି ହେଲା, ଏବଂ ଶ୍ରେଣୀହୀନ ସାମ୍ୟତନ୍ତ୍ରୀ ସମାଜ ସ୍ଥାନରେ ନୂଆ ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ଓ ଦାସ-ଅଧିକାରୀ ସମାଜର ଉଦ୍ଭବ ହେଲା । ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ନାରୀର ସମସ୍ତ ଅଧିକାର ପୁରୁଷ ଛଡ଼ାଇନେଲେ ଏବଂ ଏକ ନୂଆ ସ୍ୱାମୀଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କଲେ । ମହାଭାରତ ଗ୍ରନ୍ଥହିଁ ଏହି ଯୁଗ-ପରିବର୍ତ୍ତନର ପ୍ରେକ୍ଷାପଟ ଉନ୍ମୋଚନ କରେ ।

---

*India—S A. Dange.

* K. P. Jayaswal ଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଷଷ୍ଠ ଅଧିକରଣ

ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ

ପରସ୍ପର-ବିରୋଧୀ 'ମୂଲ୍ୟ'ର ସଂଘର୍ଷ

ମହାଭାରତରେ ବହୁ ଗଣସଂଘର ନାମ ଦେଖାଯାଏ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଂଧକ-ବୃଷ୍ଣି, ଯାଦବ (ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବଂଶ) ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ବୈରାଜ୍ୟ ସଂବିଧାନ ମାନି ଚଳୁଥିବା କୁରୁ ଓ ମଦ୍ର—ଯିଏ, ପ୍ରଥମେ ଦାସ ବା ଶୁଦ୍ରଶ୍ରେଣୀ ଆବିଷ୍କାର କରିଥିଲେ, 'ରାଜନ୍ୟ ଗଣସଂଘ' ରୂପେ ବିଦିତ ଥିଲେ । ମଦ୍ରମାନଙ୍କର କେତେକାଂଶ ପୂର୍ବ ଗଣ-ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ରହିଥିଲେ । ସେମାନେ ଦାସ ପ୍ରଥା ବା ବର୍ଣାଶ୍ରମ ପ୍ରଥାକୁ ଖୁବ୍ ବେଶୀ କଡ଼ାକଡ଼ି ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି-ନଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ସ୍ମୃତିମାନଙ୍କରେ ସେମାନଙ୍କୁ ଭର୍ତ୍ସନା କରାଯାଇଛି । ମହାଭାରତର ଶାଂତି ପର୍ବରେ ମଦ୍ର ଓ ବାହ୍ଲିକମାନଙ୍କ ଦେଶକୁ ଗଲେ ପାପରେ ଭାଗୀ ହେବାକୁ ହୁଏ ବୋଲି ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ସାବଧାନ କରି ଦିଆଯାଇଛି । ଏହାର କାରଣ ହେଉଛି 'ସେମାନେ ବର୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରନ୍ତି । ଆଜି ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣ କାଲି ସେ କ୍ଷତ୍ରିୟ କିଂବା ବୈଶ୍ୟ କିଂବା ଶୁଦ୍ର ହୋଇପାରେ, ପୁଣି ବ୍ରାହ୍ମଣ ହୁଏ ପାଲଟି ଯାଏ ।' *

ଗାଂଗେୟ ଉପତ୍ୟକାରେହିଁ ଦାସପ୍ରଥା ଉପରେ ଭିତ୍ତି କରି ଆର୍ଯ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ହେବାକୁ ପ୍ରବଳ ସଂଗ୍ରାମ ଚଳାଇଥିଲେ । କୁରୁକ୍ଷେତ୍ରଠାରୁ ପାଟଳିପୁତ୍ର (ବିହାରର ପାଟଣା) ପର୍ଯ୍ୟଂତ ସମସ୍ତ ଭୂଖଂଡରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଗଣ-ରାଜ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀଗୁଡ଼ିକ (Confederacy) ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ, ଦୃଢ଼ ଏବଂ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଥିଲେ । ଉତ୍ତରରେ ହିମାଳୟଠାରୁ ଦକ୍ଷିଣରେ ମଧ୍ୟଭାରତ ଅଂତର୍ଗତ ଅବଂନ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ସେମାନଙ୍କର ବିସ୍ତୃତି ଥିଲା । କେତେକ ମଧ୍ୟ ବିଂଧ୍ୟ ପର୍ବତମାଳା ଭେଦ କରି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ଭାରତ ହିଂଦୁସ୍ଥାନ ବା ସିଂଧୁସ୍ଥାନ ନାମରେ ପରିଚିତ ନ ଥିଲା ।

ଗଣ-ସଂଘ ବନାମ ରାଜନ୍ୟ-ଗଣ

ମହାଭାରତର ଭୀଷ୍ମପର୍ବରେ ୨୦୦ଟି ରାଜ୍ୟର ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହି ରାଜ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକର ନାମ ସାଧାରଣତଃ ସେହି ଦେଶକୁ ଶାସନ କରୁଥିବା 'ଗଣ' ସଂଘ ଗୋଷ୍ଠୀର ନାମାନୁସାରେ ହୋଇଥିଲା । ଯଥା ଅଂଗ ବଂଗ, କଳିଂଗ କରୁଷ, ଦ୍ରାବିଡ଼, କାଂବୋଜ,

---

* ମହାଭାରତ, ଶାଂତି

ମଣ୍ଡ୍ୟ, କୁରୁ, ମଦ୍ର, ବାହ୍ଲିକ ଇତ୍ୟାଦି । ପରଂପରା ଅନୁସାରେ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ-ଠାରୁହିଁ କଳିଯୁଗର ଆରଂଭ । ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଚି, ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ପରେ ପ୍ରାଚୀନ ଗଣ ସମାଜ ଯାହା କ୍ରମଶଃ କ୍ଷୟପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା, ଭୂଷୁଣ୍ଡି ପଡ଼ିଲା ଏବଂ ତା ସ୍ଥାନରେ ଦାସ-ଅଧିକାରୀ ଶ୍ରେଣୀ-ସମାଜ ଯାହା ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପତ୍ତିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବାଠାରୁ କ୍ରମେ ଦୃଢ଼ରୁ ଦୃଢ଼ତର ହେଉଥିଲା, ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା, ଏବଂ ଏକ ରାଷ୍ଟ୍ର ସ୍ଥାପିତ ହେଲା ।

ଏହି ରାଜନ୍ୟ-ଗଣସଂଘଗୁଡ଼ିକ ପରସ୍ପର ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ ବିଗ୍ରହରେ ଲିପ୍ତ ରହି ନିଜ ନିଜ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରୁଥିଲେ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ମଥୁରାର କଂସ ଏବଂ ମଗଧର ଜରାସଂଧ ଏବଂ ହସ୍ତିନାପୁରର କୌରବ । ଏମାନେ ପୂର୍ବ କାଳର ସାମରିକ ବା ଭୌମ (tribal) ଗଣତଂତ୍ରଗୁଡ଼ିକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଂଗିଦେଇ ନିଜର ଅଖଂଡ ବଂଶଗତ (heriditary) ରାଜତ୍ୱ କାଏମ କରିବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲେ ।

ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧର ପ୍ରେକ୍ଷାପଟରେ ଆମେ ଦେଖୁଁ କ୍ରମବର୍ଦ୍ଧମାନ ବର୍ଣ୍ଣସମାଜ ବା ଦାସ-ଅଧିକାରୀ (slave States) ସମାଜ ସହ ଆଦିମ ଗଣସଂଘ ଗୁଡ଼ିକର ସଂଘର୍ଷ । ହସ୍ତିନାପୁରର କୌରବମାନେ ପୂର୍ବର ରାଜନ୍ୟ-ଗଣସଂଘର ଗଣତାଂତ୍ରିକ ପରଂପରା ବହୁଦିନରୁ ବାତିଲ କରିଦେଇ ନିଜ ବଂଶଗତ ଅଟଂତ୍ରକୁ କାଏମ କରିବା ଲାଗି ଚାହୁଁଥିଲେ । ବେଦର ପୁରୁଷ ସୂକ୍ତରେ ଆମେ ଯେଉଁ ପ୍ରାଚୀନ କୁରୁମାନଂକର ସଂଧାନ ପାଉଁ, ସେମାନେ ଦାସପ୍ରଥାର ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାପୟିତା ବୋଲି ଜଣା ପଡ଼ୁଂଛି । ଏକଥା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଚି । ମାତୃବଂଶ ତଥା ପ୍ରାଚୀନ ଗଣସଂଘ ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁ ନୂଆ ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥା ଦେଖାଦେଇଥିଲା ସେଥିରେ କର୍ଣ୍ଣଂକ ଭଳି ଜଣେ ସର୍ବଗୁଣସଂପନ୍ନ ପୁତ୍ର ମଧ୍ୟ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଛଂତି ଯେ କି ପୂର୍ବକାଳୀନ ଗଣସମାଜରେ ସମ୍ମାନର ସହିତ ଗୃହୀତ ହୋଇଥାଂତେ ।

ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ କୁରୁ ଓ ପାଣ୍ଡବ ମୁଖ୍ୟ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ଶିବିର ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ଗଣସଂଘ ଉଭୟ ପକ୍ଷରେ ସାମିଲ ହୋଇଥିଲେ । ଏହାର କାରଣ ପ୍ରାଚୀନ ଗଣସଂଘଗୁଡ଼ିକରେ ବହୁ ଦିନରୁ ଅନ୍ତଃକ୍ଷୟ ଆରଂଭ ହୋଇସାରିଥିଲା । କେତେକ ଆଦିବାସୀ ଗଣସଂଘ ଯେଉଁମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟ ପରିସରର ବାହାରେ ଥିଲେ, ସେଥି ସହିତ ମଧ୍ୟ ଏ ଯୁଦ୍ଧରେ କୌଣସି ନା କୌଣସି ପକ୍ଷେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଆଉ କେତେକ ଆଦିବାସୀ ଗୋଷ୍ଠୀ (tribes) ଯଥା ନାଗ, ଶବର ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ମନେ କରିଥିଲେ ଯେ ଏ ଯୁଦ୍ଧରେ ଉଭୟ ପକ୍ଷ ଧ୍ୱଂସ ବା ଦୁର୍ବଳ ହୋଇଗଲେ ସେମାନଂକ ପକ୍ଷରେ ଭଲ ହେବ । ମାତ୍ର ସେମାନଂକର ଏ ଆଶା ବିଡ଼ଂବନାରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ଯାଦବ ବା ଅଂଧକ-ବୃଷ୍ଣି ଗଣ-ସଂଘ ଭିତରେ ଉଗ୍ରକଂର ଗୃହବିବାଦ ଲାଗିରହିଥିଲା । ସେମାନେ ପ୍ରଥମେ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ ଯୋଗ ନ ଦେଇ ଦୁଇ ପକ୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟସ୍ଥି ହୋଇ କିଛି ଗୋଟାଏ ସମାଧାନର ବାଟ ଫିଟାଇବେ ବୋଲି ଭାବିଥିଲେ । ମାତ୍ର କୌଣସି ସମାଧାନ ହୋଇ ପାରି ନଥିଲା । ଶେଷରେ ଯୁଦ୍ଧ ଲାଗିଯିବାରୁ ସେମାନେ କେତେକାଂଶରେ ଯୁଦ୍ଧରେ ଭାଗ ନେଇଥିଲେ । ସେମାନଂକର ନିର୍ବାଚିତ ନେତା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକ ନିରପେକ୍ଷତା ପରି ସେମାନଙ୍କର ନିରପେକ୍ଷତା ମଧ୍ୟ ଆଂଶିକ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା । * ସଂଭବତଃ ପ୍ରବଳ ଗୃହବିବାଦ ହେତୁ (ଯାହା ଯୋଗୁ ଯଦୁବଂଶ ଧ୍ୱଂସ ହୋଇଥିଲା (ମୂଷଳ ପର୍ବ) ସେମାନେ ଯୁଦ୍ଧରେ ସକ୍ରିୟ ଅଂଶ ନେଇ ପାରି ନ ଥିଲେ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନାରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ମୁଖ୍ୟତଃ ପ୍ରାଚୀନ ଗଣଭିତ୍ତିକ ସମାଜ-ବ୍ୟବସ୍ଥା ବଦଳରେ ବଂଶଗତ, ଦାସଭିତ୍ତିକ ନିରଂକୁଶ ରାଜତଂତ୍ର (hereditary absolute monarchy) ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲା । ଯେପରି ମନେହୁଏ ଏହା ଅବଶ୍ୟଂଭାବୀ ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଗଣସମାଜଗୁଡ଼ିକ ନୂଆ ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀ ସହିତ ଖାପ ଖୁଆଇ ଚାଲିପାରୁ ନଥିଲେ । ଜଣେ ସମାଜ ଲେଖକଂକ ମତରେ 'the new forces of production caused a revolution in the Commune, in its social and property relations !' ଫଳରେ ଅବିଭକ୍ତ ଗଣସମାଜରେ ଜାତି ଓ ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଇଥିଲା । କ୍ରମାଗତ କୌମ ସଂଗ୍ରାମ (tribal war) ଫଳରେ ଧୃତ ବଂଦୀ, ଗୋସଂପଦ ଓ ଲୁଣ୍ଠିତ ସଂପତ୍ତି ଗଣସମାଜରେ ଆସି ଠୁଳ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ସମାଜର ନେତୃଶ୍ରେଣୀ ଯଥା ଗଣପତି, ଗୃହପତି, ଓ ପ୍ରଜାପତି ବ୍ରହ୍ମ ଓ କ୍ଷାତ୍ରଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଥିଲେ । ସମାଜ ଏକାଧାରରେ ବ୍ରହ୍ମ ଓ କ୍ଷାତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ ସଂବଳିତ ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀ, ଏବଂ ଅପର ପକ୍ଷରେ ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ର ସମନ୍ୱିତ ଦାସ ଶ୍ରେଣୀରେ ଭାଗ ଭାଗ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । କ୍ଷାତ୍ର ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଶ୍ରେଣୀର ଲୋକମାନେ ଅଧିକାଂଶ ଗୋରୁ ଗାଈ ଶସ୍ୟ ଏବଂ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ (ହିରଣ୍ୟ) ଏବଂ ଦାସମାନଂକୁ କରଗତ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଗଣସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ନାନା ଅଂତର୍ଦ୍ୱଂଦ୍ୱ ଓ ଗୃହଯୁଦ୍ଧ ପ୍ରାୟ ଲାଗିରହିଥିଲା । ଧନସଂପତ୍ତି ଓ ଦାସ ବଂଟନ ନେଇ ସମାଜର ନିର୍ବାଚିତ ନେତୃ-ମଂଡଳୀ ଭିତରେ ଏବଂ ସେମାନଂକ ପରିବାରବର୍ଗଂକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ସଂଘର୍ଷ ଦେଖା ଦେଉଥିଲା । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ, ମୂଷଳ ପର୍ବରେ ଯାଦବ ବା ଅଂଧକ-ବୃଷ୍ଣିମାନେ

* Ibid

ଗୃହଯୁଦ୍ଧରେ ଧ୍ୱଂସ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସେମାନଙ୍କର ନିର୍ବାଚିତ ଦଳପତି ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଗୃହଯୁଦ୍ଧକୁ ନିଜକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଲଗା ରଖି ସୌରାଷ୍ଟ୍ର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଦ୍ୱାରକାଠାରେ ରହୁଥିଲେ । ସେ ସେମାନଙ୍କୁ ଏହି ଗୃହଯୁଦ୍ଧରୁ ନିବୃତ୍ତ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରି ସଫଳ ହୋଇପାରି ନଥିଲେ । ନାରଦ ଏ ସଂପର୍କରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ନିଜ ନେତୃପଦ ବଜାୟ ରଖିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ, ଏବଂ ତାଙ୍କ ସଂଗେ ବହୁ ତର୍କବିତର୍କ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଯଥେଷ୍ଟ ବିନମ୍ର ଓ ଭଦ୍ର ନୃହଂତି, ଏବଂ ନିଜ ଜ୍ଞାତି ଓ ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କୁ ଅକୃପଣ ଭାବରେ ଧନ ଦାନ କରୁ ନାହାଂତି ବୋଲି ନାରଦ ମଧ୍ୟ ଅଭିଯୋଗ କରିଛଂତି । ଏଥିରେ ପ୍ରାଚୀନ ଗଣସଂଘମାନଂକରେ କିପରି ନେତୃତ୍ୱ ବଜାୟ ରଖିବାକୁ ହୁଏ ଏବଂ ସେ ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ କଳହ ବିବାଦ ଓ ଈର୍ଷା ଦ୍ୱେଷ ଲାଗି ରହୁଥିଲା ସେ ସବୁର ଏକ ଚିତ୍ର ମିଳେ ।

ଗଣ-ସଂଘର ବିଦ୍ରୋହ

ଠିକ୍ ଏତିକିବେଳେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ହଂସ ସମୁଦ୍ର ପ୍ରଦେଶରୁ ନାଗମାନେ ଅଂଧକ-ବୃଷ୍ଣି ବା ଯାଦବମାନଂକ ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ କରଂନ୍ତି । ଶବରମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ନାଗମାନଂକ ପକ୍ଷରେ ଯୋଗ ଦଅଂତି ଏବଂ ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ବହୁ ଯାଦବ ଓ ନିଜେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନିହତ (ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ଜାରା ଶବର ଶରରେ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଥିବା କଥା ଏହା ପ୍ରମାଣିତ କରେ ।) ଏହି ସମୟରେ କୁରୁ ଓ ପରୁ ପ୍ରଭୃତି ଗାଂଗେୟ ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଶକ୍ତି ସାମର୍ଥ୍ୟ ହରାଇଥିବା କଥା ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡ଼େ । ହସ୍ତିନାପୁର ମଧ୍ୟ ଆଉ ବଳିଷ୍ଠ କ୍ଷମତାର କେଂନ୍ଦ୍ରପୀଠ ହୋଇ ରହି ନଥିଲା । କାରଣ କଥିତ ଅଛି ଅର୍ଜୁନ ନାଗମାନଂକ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ବାହାରିବା ବେଳେ ଆଉ ଗାଣ୍ଡୀବ ଧାରଣ କରି ପାରି ନ ଥିଲେ ।

ଏହାର ଅଳ୍ପ ପରେ ଆରଂଭ ହୁଏ ପଂଚ ପାଂଡବଂକର ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପର୍ବ । ଦ୍ରୌପଦୀ ଓ ଚାରିଭ୍ରାତା ଅଳ୍ପ ଦୂର ଯିବା ପରେ ଭୂପତିତ ହୋଇ ପ୍ରାଣ ହରାଂନ୍ତି । କେବଳ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ହିଁ ଶେଷରେ ସ୍ୱର୍ଗରେ ପହଂଚ ପାରଂନ୍ତି ଏବଂ ତାଂକ ସଂଗରେ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟଂନ୍ତ ଯାଏ ଏକ କୁକୁର, ଯିଏ ତାଂକୁ ସସ୍ନେହରେ ସଂବୋଧନ କରି କହେ—"ବତ୍ସ ! ମୁଁ ତୋର ବାପା ।"

ଯୁଧିଷ୍ଠିରଂକ ନାତି ପରୀକ୍ଷିତ ନାଗମାନଂକ ଦ୍ୱାରା ନିହତ ହୁଅଂନ୍ତି । ଏହା ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନେତା କାଶ୍ୟପ ଯିଏ ନାଗ ଆକ୍ରମଣ ବିଷୟ ପୂର୍ବରୁ ଅବଗତ ଥିଲେ, ତକ୍ଷକଠାରୁ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଲାଂଚ ନେଇ ପରୀକ୍ଷିତଂକୁ ସେ ବିଷୟ ଆଦୌ ଜଣାଇ ନ ଥିଲେ । ଏହାପରେ ପରୀକ୍ଷିତଂକ ପୁତ୍ର ଜନମେଜୟ ନାଗମାନଂକ

ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏକ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଅଭିଯାନ ଚଳାନ୍ତି, ମାତ୍ର ଶେଷରେ ସେମାନଙ୍କ ସଂଗେ ଗୋଟାଏ କିଛି ଆପୋଷ ମୀମାଂସା ହୋଇଥିବା କଥା ଜଣା ପଡ଼େ । କଶ୍ୟପ ଜରତ୍କାରୁଙ୍କ ଔରସରେ ନାଗବଂଶୀୟା ନାରୀଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ଜାତ । ଏଇଠାରେ ଘଟେ ମହାଭାରତର ପୂର୍ଣ୍ଣଚ୍ଛେଦ ।

ଏହାପରେ ଗାଂଗେୟ ଉପତ୍ୟକାରେ ଘନାଇ ଆସେ ଗାଢ଼ କୃଷ୍ଣ ଅଂଧକାର । ଗାଂଗେୟ ଶକ୍ତିପୁଂଜ ଅବଶ୍ୟ ନୂଆ ରୂପରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । କିଂତୁ ତାହାର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଆଉ ହସ୍ତିନାପୁର ନୁହେଁ, ମଗଧର ପାଟଳିପୁତ୍ର ।

ମହାଭାରତ-ଯୁଦ୍ଧ ପରେ କାଳକ୍ରମେ ଦାସ ପ୍ରଥା ଭୁଷୁଡ଼ି ପଡ଼ିବାକୁ ଆରଂଭ କରେ । ଯେଉଁ ବୈଶ୍ୟମାନେ ଦାସ ରୂପେ ଥିଲେ, ସେମାନେ ଉତ୍ପାଦନରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତେଣୁ ଗ୍ରାମାଂଚଳମାନଂକରେ ଏବଂ ଜନପଦ (ସହର) ଗୁଡ଼ିକରେ କାରିଗର ଶ୍ରେଣୀ ଓ ବଣିକ ଶ୍ରେଣୀ ମୁଂଡ ଟେକି ଉଠିଲେ । ଦାସ-ଅଧିକାରୀ ପରିବାରମାନଂକର ବହୁଦାସ ଅର୍ଦ୍ଧମୁକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଥିଲେ । ଏମାନେ ଭୂମ୍ୟଧିକାରୀ ଓ ବଣିକ ସମାଜର ତରୁଣମାନଂକର ଦର୍ଶନରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହେଲେ । ଏହିପରି ଭାବରେ ଦେଶରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଲାଗି କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା । ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ ଯେ କି ଶ୍ରେଣୀ-ସମନ୍ୱୟର ଏକ ମଧ୍ୟମ ପଂଥା ଦେଖାଇଥିଲେ, ଏଇ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ । ଏ ସମସ୍ତ ଆଲୋଚନାର କ୍ଷେତ୍ର ସ୍ୱତଂତ୍ର । ଏଠାରେ କେବଳ ସମାଜରେ ଯୁଗପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଗେ ଧର୍ମ ବା ମୂଲ୍ୟବୋଧ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂବଂଧରେ କିଛି ସୂଚନା ଦେବା ହିଁ ଆମର ସୀମା ।

ଗୀତା-ଧର୍ମ ଓ ଶ୍ରେଣୀ-ସମାଜତନ୍ତ୍ର

ସମଗ୍ର ଗୀତାରେ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ-ଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସପକ୍ଷରେ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପସ୍ଥାପନା କରାଯାଇଛି । ଗୀତାର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ହେଲା ସ୍ୱଧର୍ମପାଳନ, ଜନ୍ମାଂତରବାଦ, ଆତ୍ମାର ଅବିନଶ୍ୱରତା, ଅଦୃଷ୍ଟବାଦ, ନିଷ୍କାମ କର୍ମଯୋଗ, ଭକ୍ତି-ଧର୍ମ ଏବଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଯୋଗ । ଋତଭିତ୍ତିକ ଗଣ-ସମାଜର ମୂଳଧର୍ମ ଥିଲା ଋତ ବା ସ୍ୱଜନ-ରକ୍ଷା । ସ୍ୱଜନବଧ ଥିଲା ସବୁଠାରୁ ବଳି ବଡ଼ ପାତକ । 'ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଃ ପିତରଃ ପୁତ୍ରାସ୍ତଥୈବ ଚ ପିତାମହାଃ' ପ୍ରଭୃତି ଆତ୍ମୀୟ ସ୍ୱଜନମାନଂକୁ ବଧ କରିବା ଅପେକ୍ଷା ବରଂ ଭିକ୍ଷାଲବ୍ଧ ଅନ୍ନରେ ଜୀବନ ଧାରଣ କରିବା ଶ୍ରେୟସ୍କର ମନେ ହେଉଥିଲା । ମାତ୍ର କ୍ଷୟମାନ ଗଣ-ସମାଜର ଭଗ୍ନସ୍ତୂପ ଉପରେ ଏକ ବର୍ଣ୍ଣଭିତ୍ତିକ ଓ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ଦାସ-ଅଧିକାରୀ ସମାଜ ନିର୍ମାଣ ତତ୍କାଳୀନ ଉତ୍ପାଦନ-ପ୍ରଣାଳୀ ପକ୍ଷରେ ଅନୁକୂଳ ଥିଲା । ତେଣୁ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ପ୍ରଥାଟି ସମାଜ ପକ୍ଷରେ ଉତ୍ପାଦନ ବୃଦ୍ଧିରେ ସହାୟକ ଥିଲା । ଏଇ ନୂତନ ସମାଜ-ବିନ୍ୟାସରେ ସ୍ୱଧର୍ମ ବା କୁଳ ଧର୍ମ ଉପରେ

ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦିଆ ଯାଇଛି । "ସ୍ୱଧର୍ମେ ନିଧନଂ ଶ୍ରେୟଃ ପରଧର୍ମୋ ଭୟାବହଃ ।" ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ସ୍ୱଧର୍ମ ହେଲା ନିଜର ବର୍ଣ୍ଣାନୁମୋଦିତ କର୍ମ ନିଷ୍କାମ ଭାବରେ କରିଯିବା । 'କର୍ମଣ୍ୟେବାଧିକାରସ୍ତେ ମା ଫଳେଷୁ କଦାଚନ ।' କର୍ମ ଫଳରେ ହେତୁଭୂକ୍ତ ହେବା ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଅନୁଚିତ । ଜନ୍ମାନ୍ତରବାଦ ଓ ଆତ୍ମାର ଅବିନଶ୍ୱରତା ଗୀତାର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ । "ବାସାଂସି ଜୀର୍ଣ୍ଣାନି ଯଥା ବିହାୟ ନବାନି ଗୃହ୍ଣାତି ନରୋଽପରାଣି/ତଥା ଶରୀରାଣି ବିହାୟ ଜୀର୍ଣ୍ଣାନ୍ୟନ୍ୟାନି ସଂଯାତି ନବାନି ଦେହୀ ।" ଅର୍ଥାତ୍, ମନୁଷ୍ୟ ଯେପରି ଜୀର୍ଣ୍ଣ-ବସ୍ତ୍ର ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅନ୍ୟ ନୂତନ ବସ୍ତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରେ, ସେଇପରି ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟ ଜୀର୍ଣ୍ଣ ଦେହ ତ୍ୟାଗ କରି ନୂତନ ଶରୀର ଧାରଣ କରେ । ଆତ୍ମା ଜନ୍ମହୀନ, ନିତ୍ୟ, ଅକ୍ଷର, ପରିଣାମହୀନ । ଦେହ ବିନଷ୍ଟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ବିନାଶ ନାହିଁ । ଶସ୍ତ୍ର ସକଳ ଏହାକୁ କାଟି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ଅଗ୍ନି ଏହାକୁ ପୋଡ଼ି ପାରେ ନାହିଁ । ଜଳ ଏହାକୁ ବୁଡ଼ାଇ ପାରେ ନାହିଁ କି ବାୟୁ ଶୋଷଣ କରି ପାରେ ନାହିଁ । "ନୈନଂ ଛିନ୍ଦନ୍ତି ଶସ୍ତ୍ରାଣି ନୈନଂ ଦହତି ପାବକଃ/ନ ଚୈନଂ କ୍ଲେଦୟନ୍ତ୍ୟାପୋ ନ ଶୋଷୟତି ମାରୁତଃ ।" ଶେଷରେ "ସର୍ବଧର୍ମାନ୍ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ମାମେକଂ ଶରଣଂ ବ୍ରଜ/ଅହଂ ତ୍ୱାଂ ସର୍ବପାପେଭ୍ୟୋ ମୋକ୍ଷୟିଷ୍ୟାମି ମା ଶୁଚଃ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ସମୁଦାୟ ଧର୍ମ ପରିତ୍ୟାଗ କରି କେବଳ ମୋର ଶରଣାପନ୍ନ ହୁଅ । ମୁଁ ତୁମକୁ ସର୍ବପାପରୁ ମୁକ୍ତ କରିବି ।"

ଜନ୍ମାନ୍ତରବାଦ

ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ପ୍ରଥା

ପୂର୍ବରୁ କହିଛୁଁ ପ୍ରାଚୀନ ଶ୍ରେଣୀହୀନ ଗଣ-ସମାଜ କ୍ରମେ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ଭାଙ୍ଗି ପଡ଼ିବା ଫଳରେ ଏକ ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ଓ ଦାସଭିତ୍ତିକ ସମାଜ ଧୀରେ ଧୀରେ ମୁଣ୍ଡ ଟେକି ଉଠୁଥିଲା । ଋକ୍‌ବେଦର ପୁରୁଷ-ସୂକ୍ତରେ ଆମେ ଏହି ଦାସଭିତ୍ତିକ ବର୍ଣ୍ଣ-ବିଭାଗର ସନ୍ଧାନ ପାଇଥିଲୁଁ ।

"ଯତ୍ ପୁରୁଷଂ ବ୍ୟଦଧୁଃ କତିଧା ବ୍ୟକଳ୍ପୟନ୍ ।
ମୁଖଂ କିମସ୍ୟ କୌ ବାହୂ କା ଊରୂ ପାଦା ଉଚ୍ୟେତେ ।
ବ୍ରାହ୍ମଣୋଽସ୍ୟ ମୁଖମାସୀଦ୍‌ବାହୂ ରାଜନ୍ୟଃ କୃତଃ ।
ଊରୂ ତଦସ୍ୟ ଯଦ୍‌ବୈଶ୍ୟଃ ପଦ୍‌ଭ୍ୟାଂ ଶୂଦ୍ରୋ ଅଜାୟତ ।

(ଋକ୍‌ବେଦ, ଦଶମ ମଣ୍ଡଳ, ପୁରୁଷ ସୂକ୍ତ)

ଅର୍ଥାତ୍ "ପୁରୁଷ ଯେତେବେଳେ ବିଭକ୍ତ ହେଲେ, ସେତେବେଳେ ସେ କେତେ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ? ତାଙ୍କ ମୁଖ, ବାହୁ, ଊରୁ, ପାଦ କି ଆକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା ? ତାଙ୍କ ମୁଖରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ବାହୁଯୁଗଳରେ ରାଜନ୍ୟ,

ଉରୁ ଦ୍ୱୟରେ ବୈଶ୍ୟ, ଏବଂ ପଦ ଯୁଗଳରେ ଶୂଦ୍ର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିଲ ।" ଅତଏବ ବ୍ରାହ୍ମଣାଦି ବର୍ଣ୍ଣ-ଚତୁଷ୍ଟୟ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଆଗମନର ଆଦ୍ୟଯୁଗରେ ରହିଥିଲା । ପ୍ରାକ୍-ବୈଦିକ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବର୍ଣ୍ଣ-ବୈଷମ୍ୟ ଓ ଉଚ୍ଚ-ନୀଚ ଶୁଚିପ୍ରବଣତା ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଖର ଥିଲା ବୋଲି ଶରତ୍ ଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଓ ଡଃ ନୀହାରରଞ୍ଜନ ରାୟ ପ୍ରମୁଖ କହନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ, ମହେଞ୍ଜୋ-ଦାରୋର ସୈନ୍ଧବ ଜାତି (ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ) ମଧ୍ୟରେ ହଠଯୋଗର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା ଏବଂ ସେଇ କାରଣରୁ ସମ୍ଭବତ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟତାବୋଧ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଶ୍ରେଣୀ-ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ଏଇ ହଠଯୋଗ-ଧର୍ମ ଓ ତାର ଆନୁଷଙ୍ଗିକ ସାଧନ ପଦ୍ଧତି ସୈନ୍ଧବ ସଭ୍ୟତାରେ ଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଅହିଂସାବାଦ ସଙ୍ଗେ ପଶୁବଳି ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏଇ ପଶୁବଳି ଏବଂ ଯାଗ ଯଜ୍ଞ କେବଳ ସୈନ୍ଧବ ଉପତ୍ୟକାବାସୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନୁହେଁ, ଭୂମଧ୍ୟ ନରଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ପୂର୍ବରୁ ରହି ଆସିଛି ।** ମହେଞ୍ଜୋ-ଦାରୋରେ ମଣିଷ ବସବାସର ଅନୁପଯୋଗୀ କୋଠାଟିଏ ଗୃହର ସନ୍ଧାନ ମିଳେ ଯାହାକୁ ମନ୍ଦିର ବା ପୂଜା-ସ୍ଥାନ ବୋଲି ନିଃସଂଶୟରେ କୁହାଯାଇପାରେ । 'ପୂଜନ' ବା 'ପୂଜା' ଏବଂ 'ପୁଷ୍ପ' ଏ ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟି ଋଗ୍‌ବେଦରେ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଦ୍ରାବିଡ଼ ଶବ୍ଦ ।

ଜନ୍ମାନ୍ତରବାଦଟି ଦ୍ରାବିଡ଼ଭାଷୀ ଗୋଷ୍ଠୀର ଅବଦାନ । ଆଦ୍ୟ-ମାନବ ଜନ୍ମାନ୍ତର ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଜାଣି ନ ଥିଲେ ବୋଲି ଜିମେର ସାହେବ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । (Philosophies of India — H. Zimmer) ଜନ୍ମାନ୍ତରବାଦଟି ଆର୍ଯ୍ୟ-ଦର୍ଶନରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ବହୁ କାଳ ଲାଗିଥିବ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ

ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦ

ଆରୁଣି-ଶ୍ୱେତକେତୁ ସଂବାଦରୁ ଏହାହିଁ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ବ୍ରହ୍ମର୍ଷି ଆରୁଣିଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଶ୍ୱେତକେତୁ ଏହା ଶିକ୍ଷା କରି ଦେଶ ବିଦେଶରେ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ବୋଲି ଜାଣିବାକୁ ଯାଏ । ଏଇପରି ଭାବେ ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦ ଆର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରେ ସାମିଲ ହେବାକୁ ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ଲାଗିଥିବ । ପୁନର୍ଜନ୍ମବାଦ ପରି ସମାଧିଯୋଗ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଯୋଗ ମଧ୍ୟ ଅନାର୍ଯ୍ୟ ଧର୍ମରୁ ଆମଦାନି କରାଯାଇଛି ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି ।* ଋଗ୍‌ବେଦରେ ଏ ସବୁ ଧର୍ମ ଧାରଣାର କୌଣସି ସଙ୍କେତ ମିଳେ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ, ଯଥା ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ (୭ ୮-୧-୩) ପ୍ରଭୃତିରେ ଏହାର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶ୍ରେଣୀ-ସମାଜରେହିଁ ଏହି ଧାରଣାଟି ଦୃଢ଼ମୂଳ ହୋଇଛି । ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜର ତତ୍ତ୍ୱ ହେଲା,

* Fundamentals of Hinduism,

** ପ୍ରାକ୍-ବୈଦିକ ହଠଯୋଗୀ ଜୈନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ହିଁ ଏହାର ପ୍ରଥମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ।

ଧନୀ-ଦରିଦ୍ର, ଉଚ୍ଚ-ନୀଚ ପ୍ରଭୃତି ବୈଷମ୍ୟ ପୂର୍ବଜନ୍ମର କର୍ମଫଳ ଏବଂ ମଣିଷ ଏହି ପ୍ରାକ୍‌ବିଧିର ବଶବର୍ତ୍ତୀ । ଇହଜନ୍ମରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଶରଣାପନ୍ନ ହେବା ଦ୍ୱାରାହିଁ ପ୍ରାରବ୍ଧ ହାତରୁ ରକ୍ଷା ମିଳିପାରେ ଏବଂ ପରଜନ୍ମରେ ସୁଖମୟ ଜୀବନ କିମ୍ବା ସ୍ୱର୍ଗ ଲାଭ ହୁଏ ।

ଆର୍ଯ୍ୟେତର ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ଜନ୍ମାନ୍ତରବାଦକୁ ଏକ ମୌଳିକ ବିଶ୍ୱାସରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ମନୁଷ୍ୟ ଓ ଦେବତା ମଝରେ ବିଶେଷ ପାର୍ଥକ୍ୟ ନଥିଲା । ସେମାନେ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟରୂପେହିଁ ଧାରଣା କରୁଥିଲେ ।* ଏହି ଜୈନ ଜନ୍ମାନ୍ତରବାଦ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରୀସ୍‌ର ଓରଫିକ୍‌ସ ଓ ପାଇଥୋଗୋରିଆନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଖ୍ରୀ : ପୂ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିବା କଥା ଜଣା ପଡ଼ିଛି । ସେମାନେ ନିରାମିଷାଶୀ ଥିଲେ ଏବଂ ଆତ୍ମାର ପୁନର୍ଜନ୍ମରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ପ୍ରମୁଖ କହିଛନ୍ତି ।

ଗୀତାର ପଞ୍ଚଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହିଛନ୍ତି:—ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ (ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ) ଯାହାର ମୂଳ, ଏବଂ ଅଧଃ (ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ) ଯାହାର

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଯୋଗ

ଶାଖା—ଏତାଦୃଶ ସଂସାରରୂପ ଅଶ୍ୱତ୍ଥବୃକ୍ଷ ଅବ୍ୟୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ପ୍ରବାହରୂପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ,—ସନାତନ କର୍ମକାଣ୍ଡ ରୂପକ ବେଦ ତାହାର ପତ୍ର ସ୍ୱରୂପ । ସଂସାରବାସୀ ପ୍ରାଣୀଗଣ ଏହି ସଂସାରରୂପ ବୃକ୍ଷର ରୂପ ଉପଲବ୍ଧି କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏହାର ଆଦି ଅନ୍ତ ଓ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଅନାସକ୍ତିରୂପ ଶସ୍ତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଏହି ସୁଦୃଢ଼ମୂଳ ସଂସାରରୂପୀ ଅଶ୍ୱତ୍ଥବୃକ୍ଷକୁ ଛେଦନ କରି, ତତ୍ପରେ ଯେଉଁ ପଦ ପାଇଲେ ଆଉ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ହୁଏନାହିଁ, ସଂସାରର ମୂଳଭୂତ ସେହି ବସ୍ତୁର ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଯାହାଙ୍କଠାରୁ ଏହି ଚିରନ୍ତନ ସଂସାର-ପ୍ରବୃତ୍ତି ଜନ୍ମ ହୋଇଛି ଏକାନ୍ତ ଭକ୍ତିଯୋଗ ସହକାରେ ତାଙ୍କର ଶରଣାପନ୍ନ ହେବାକୁ ହେବ ।...କ୍ଷର ଓ ଅକ୍ଷର (ଜଡ଼ ଓ ଚେତନ) ଏ ଦୁଇରୁ ପୃଥକ ଉତ୍ତମ ପୁରୁଷ ପରମାତ୍ମା ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ମୁଁ କ୍ଷର ଅର୍ଥାତ୍ ଜଡ଼ବର୍ଗର ଅତୀତ ଏବଂ ଅକ୍ଷର ଅର୍ଥାତ ଚେତନବର୍ଗଠାରୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ । ଏଥିପାଇଁ ମୁଁ ଲୋକରେ ଓ ବେଦରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଯିଏ ଏହା ଜାଣି ମୋହ-ବିମୁକ୍ତ ଚିତ୍ତରେ ମୋତେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ରୂପେ ଜାଣନ୍ତି, ସେଇ କେବଳ ସର୍ବତୋ-ଭାବରେ ମୋର ସେବା କରି ପାରନ୍ତି । ସେଇ କେବଳ ସର୍ବଜ୍ଞ ।"

* The non-Aryan, Dravidian people of India, on the other hand for whom re-incarnation was a basic law, regarded deities simply as beings (formerly human or animal) who had meritted bliss." (Zimmer)

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଏହି ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କଳ୍ପନା ବହୁ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଏବଂ ବିଶେଷ କରି ଦ୍ରାବିଡ଼ ଜୈନଧର୍ମରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ସାରିଥିଲା । ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଧାମରେ ଜୈନଧର୍ମ ପ୍ରଭାବରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଉପାସନା ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଜୈନଧର୍ମୀ ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଂକୁ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ମନେ କରୁଥିଲେ । ଏହାଙ୍କୁ ସେମାନେ ଦେବାଧିଦେବ, ବୋଧିଦ, ବୀତରାଗ ଓ ଅପ୍ତ ପ୍ରଭୃତି କହି ନିଜ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତାଂକ ନାମାଂତର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଯଥା:— "ଦେବାଧିଦେବ-ବୋଧିଦ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-ବୀତରାଗାପ୍ତଃ" ।[1] ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମଧ୍ୟ ଆଦିମ ଜୈନମାନଂକର କଳ୍ପବୃକ୍ଷ-ପରଂପରା ସହିତ ଜଡ଼ିତ । (ଡା.ଦେ) ଋକ୍‌ବେଦର ପୁରୁଷସୂକ୍ତ-ବର୍ଣ୍ଣିତ 'ସହସ୍ରଶୀର୍ଷା ପୁରୁଷ' ମଧ୍ୟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ସ୍ତବର ବୀଜ ନିହିତ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ କହଂତି ।

ତଂତ୍ର-ଧର୍ମ ପ୍ରାଚୀନ ଲିଂଗ-ଯୋନି ପୂଜାରୁହିଁ ସମ୍ଭୂତ । ଲିଂଗ-ଯୋନି ପୂଜା ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍‌ଭାଷୀମାନଂକର ଅବଦାନ । 'ଲିଂଗ' ସାଂଖ୍ୟ-ଦର୍ଶନ ଶବ୍ଦଟି ମଧ୍ୟ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷାର ଦାନ । ପ୍ରିଜିଲସ୍କିଂକ ଓ ତଂତ୍ର ମତରେ :—

ସାଂଖ୍ୟ-ଦର୍ଶନର ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷ ସଂଯୋଗରେ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଏ ତତ୍ତ୍ୱଟି ଏହି ଲିଂଗ-ପୂଜା ଓ ମାତୃକା-ପୂଜା ଉପରେ ଆଧାରିତ । ଅର୍ଯ୍ୟେତର ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଲିଂଗ ଓ ଶକ୍ତି-ଯୋନି ପୂଜା ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିବା, ଏକଥା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି । ମହେଞ୍ଜୋ-ଦାରୋର ସିଂଧୁ ସଭ୍ୟତାର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷରୁ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି । ଦ୍ରାବିଡ଼ର ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ଶିବ କ୍ରମେ ଭୈରବ ଏବଂ ତାଂକର ଶକ୍ତିସ୍ୱରୂପା ଦେବୀ ଭୈରବୀ ରୂପେ କଳ୍ପିତ ହୋଇ ତଂତ୍ର-ଧର୍ମର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଭରତ ମୁନିଂକ ବେଳକୁ ଶିବ ମହାଭୈରବରେ ପରିଣତ ହୋଇ ସରିଲେଣି । 'ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର' ପ୍ରଣେତା ଭରତ ମୁନି ଖ୍ରୀ: ପୂ କୌଣସି ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ । ସେ ଶିବଙ୍କୁ " ପୃଥ୍ୱୀ ସଜ୍ଜଳ-କୁଣ୍ଡଳ ଭୈରବରୂପଂ, ଖଟ୍ବାଂଗ-କପାଳଧରଂ......ଦେବ୍ୟାନଳସ୍ଥଂ ଭୈରବରୂପଂ..." ଭାବରେ' ତାଂକ 'ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ର'ର ୩୯ଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛଂତି । "ଶୈବ

୧ । 'ଅଭିଧାନ ଚିଂତାମଣି'— ହେମଚଂଦ୍ର

1. "The phallic cults are generally considered to have been derived from Indian Saivaism. It is more probable that the Aryans have borrowed from the aborigins of India the cult of Linga as well as the name of the idol."

ସଙ୍କାଂତ" ଗ୍ରଂଥରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶୈବ-ପଂଥା ପ୍ରାଥମିକ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ତଂତ୍ର-ଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ନଥିଲା। ୧ ଧୀରେ ଧୀରେ ତଂତ୍ର-ଧର୍ମ ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନ-ସହଜଯାନ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମକୁ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରାସ କରିଥିଲା।

ଶ୍ରୀମଦ୍‌ ଭଗବତ ଗୀତାରେ ସାଂଖ୍ୟ-ଦର୍ଶନ ସଂବଧରେ ସଂକ୍ଷେପରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି। ତ୍ରୟୋଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷ ତତ୍ତ୍ୱକୁ କ୍ଷେତ୍ର ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି। ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହୁଛଂତି, କେଏ ଧ୍ୟାନଯୋଗରେ ଏହି ଦେହରେ ମନ ଦ୍ୱାରା ଅତ୍ମାକୁ ଦର୍ଶନ କରଂତି, କେଏ ବା ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷ ବୈଲକ୍ଷଣ୍ୟ ଆଲୋଚନା ପୂର୍ବକ ସାଂଖ୍ୟ-ଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ଏବଂ କେଏ ବା ଅଷ୍ଟାଂଗ ଯୋଗ ଦ୍ୱାରା, ପୁଣି ଆଉ କେଏ ବା କର୍ମଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମାକୁ ଦର୍ଶନ କରଂତି। ...ଜଗତରେ ଯାହା କିଛି ସ୍ଥାବର ଜଂଗମ ପଦାର୍ଥ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ସମସ୍ତହିଁ କ୍ଷେତ୍ର ଓ କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ ସଂଯୋଗରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ। ସେ ଆତ୍ମାର ଶକ୍ତିରୂପେ ପ୍ରକୃତିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଛଂତି ଏବଂ ଅତ୍ମା (ପୁରୁଷ ବା କ୍ଷେତ୍ରଜ୍ଞ) ଅକର୍ତ୍ତା ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହ କରିଥାଂତି ଏବଂ ପ୍ରକୃତିରୁହିଁ ଭୂତ ସକଳର ବିସ୍ତାର ହୋଇଥାଏ ବୋଲି କହିଛଂତି ଗୀତା (୧୩ ଅ, ୧୯-୩୦)

ଗୀତା-ପ୍ରବଚନ

ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାରେ ନବସ୍ପୃତ ଶ୍ରେଣୀସମାଜକୁ ଦୃଢ଼ମୂଳ କରିବା ପାଇଁ ସେହି ସମାଜର ଅନୁକୂଳ ଏକ ଦର୍ଶନ ଏବଂ ମୂଲ୍ୟମାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରବଳ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି। ଯେଉଁଠି ଯୁକ୍ତିତର୍କ ହାର ମାନିଛି ସେଠାରେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତାଂକର ଅଲୌକିକ ଲୀଳା ବା ବିଶ୍ୱରୂପ ଆଦି ଦେଖାଇବାକୁ ପଶ୍ଚାତ୍‌ପଦ ହୋଇ ନାହାଂତି। ଯୁକ୍ତିତର୍କ ଅପେକ୍ଷା ସେ miracleର ଅଧିକ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛଂତି।

ଗୀତାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ, ଶୂଦ୍ର ଏହି ଚତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଶ୍ରେଣୀ-ସମାଜକୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେବା ପାଇଁ ଏବଂ ସେହି ସମାଜର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ ହିଁ ରକ୍ଷା କରିବା ଏକମାତ୍ର 'ସ୍ୱଧର୍ମ' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି। ପୂର୍ବ ଗଣରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ ନିଜ ଜ୍ଞାତି, ବନ୍ଧୁ ଓ ସମଗୋତ୍ରୀୟମାନଂକୁ ହତ୍ୟା କରିବା ବିରୋଧରେ କଡ଼ା ନିଷେଧ (taboo) ରଖା ଯାଇଥିଲା। ସେତେବେଳେ ଯାହା ସହିତ ଗଣର ସଦସ୍ୟମାନଂକୁ ହତ୍ୟା କରିବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା ସେ ହେଲା ଜଣେ ଗଣବହିର୍ଭୂତ ବ୍ୟକ୍ତି (ବା alien) ବା ଅନ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ବା ଗୋତ୍ରର ଲୋକ। ଗୀତାର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେହିଁ ଗଣସମାଜର ଏହି ପ୍ରଚଳିତ ଧାରଣା ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ମୁଂଡଚେକି

ଛିତା ହୋଇଛି, ଏବଂ ଆତ୍ମକୁଟୁମ୍ବମାନଙ୍କ ବିରୋଧରେ ଯୁଦ୍ଧ ଓ ହତ୍ୟା କରିବାର ବୈଧତା ବିଷୟରେ ପ୍ରଶ୍ନବାଣ ଉଠାଇଛି ।

"ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଃ ପିତରଃ ପୁତ୍ରାସ୍ତଥୈବ ଚ ପିତାମହାଃ ।
ମାତୁଳାଃ ଶ୍ୱଶୁରାଃ ପୌତ୍ରାଃ ଶ୍ୟାଳାଃ ସମ୍ବନ୍ଧିନସ୍ତଥା ।
ଏତାନ୍ନ ହନ୍ତୁମିଚ୍ଛାମି ଘ୍ନତୋଽପି ମଧୁସୂଦନ
ଅପି ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟରାଜ୍ୟସ୍ୟ ହେତୋଃ କିଂନୁ ମହୀକୃତେ । ୩୩-୩୪ ।
ଅହୋ ବତ **ମହତ୍‌ପାପଂ** କର୍ତୁଂ ବ୍ୟବସିତା ବୟମ
ଯଦ୍ରାଜ୍ୟସୁଖଲୋଭେନ ହନ୍ତୁଂ **ସ୍ୱଜନ ମୁଦ୍ୟତାଃ** । ୪୫ ।

("ହେ ଗୋବିନ୍ଦ ! ଯାହାଙ୍କ ପାଇଁ ଆମେ ରାଜ୍ୟ, ଭୋଗ ଓ ସୁଖ କାମନା କରୁଁ, ସେହି ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ପିତୃବ୍ୟ, ପୁତ୍ର, ପିତାମହ, ମାତୁଳ, ଶ୍ୱଶୁର, ପୌତ୍ର, ଶ୍ୟାଳକ ଏବଂ କୁଟୁମ୍ବଗଣ ଧନ ଓ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ ସ୍ୱୀକାର କରି ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅତଏବ ଆମର ରାଜ୍ୟରେ ବା କଣ ପ୍ରୟୋଜନ ? ଭୋଗରେ ବା କଣ ପ୍ରୟୋଜନ ଏବଂ ପ୍ରାଣରେ ବା କଣ ପ୍ରୟୋଜନ ? ହେ ମଧୁସୂଦନ ! ଏମାନେ ମୋତେ ବଧ କଲେ ମଧ୍ୟ ମୁଁ ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟର ଆଧିପତ୍ୟ ପାଇଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏମାନଙ୍କୁ ବଧ କରିବାକୁ ଚାହେଁ ନାହିଁ । × × ହାୟ ! ଆମେ **ମହାପାପ** କରିବାକୁ କୃତନିଶ୍ଚୟ ହୋଇଛୁଁ । କାରଣ ରାଜ୍ୟ ସୁଖ ଲୋଭରେ ଆମେ ସ୍ୱଜନବଧ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ।)

ପ୍ରାଚୀନ ଗଣସମାଜର ସ୍ୱଜନହତ୍ୟା ମହାପାପ ଏହି ମୂଲ୍ୟବୋଧଟି ଏଠାରେ ଅର୍ଜୁନଙ୍କ ମୁଖରେ ବାଙ୍ମୟ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଏହା ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ପୌରୁଷକୁ କ୍ଲୀବ କରି ଦେଇଛି ଏବଂ ତାଙ୍କ ମନରେ ନାନା ସନ୍ଦେହ, ଦ୍ୱିଧା ଓ ନୈତିକ ସଙ୍କଟ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ମାତ୍ର ଗୀତାର ତତ୍ତ୍ୱକାର ଏହାର କୌଣସି ଯୁକ୍ତି-ଯୁକ୍ତ ଉତ୍ତର ଦେଇ ନ ପାରି କେବଳ କହୁଛନ୍ତି—"ଏହା ତୁମର ଅଦୃଷ୍ଟ । ଏହା ତୁମର ସ୍ୱଧର୍ମ (ଶ୍ରେଣୀ-ଧର୍ମ) । କାରଣ ଧର୍ମଯୁଦ୍ଧ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଶ୍ରେଣୀର ସ୍ୱର୍ଗଦ୍ୱାର ସଦୃଶ ।" ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି ।

ମାତ୍ର ଏଥିରେ ଅର୍ଜୁନଙ୍କର ପୂର୍ବ ସଂସ୍କାର ଦୂର ନ ହେବାରୁ ସେ ତାଙ୍କୁ ନିଜର ବିଶ୍ୱରୂପ ବା ମିରେକଲ୍ ଦେଖାଇ ଯୁଦ୍ଧ ଚଳାଇ ବଳେ କାର୍ଯ୍ୟସିଦ୍ଧି କରାଇବାକୁ ତତ୍ପର ହୋଇଛନ୍ତି ।

---

1. 'The Metaphysics of the Saiva Sidhanta'—K. Subramanyam.
ଡଃ : ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ ଓ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ।

ପୂର୍ବ ଗଣସଂଘ ଓ କୁଳସଂଘର ସମସ୍ତ ଆଚାରନିୟମ ଓ ଧ୍ୟାନ-ଧାରଣା ତଥା ସମାଜ-ବିନ୍ୟାସ ଏଇ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ ଧୂଳିସାତ୍ ହେବାକୁ ବସିଛି । ତେଣୁ ଏହା ଶେଷ ଥର ପାଇଁ ଯେପରି ଅର୍ଜୁନଂକ ମୂର୍ଦ୍ଧରେ ପ୍ରତିଧ୍ୱନିତ ହୋଇ ଉଠିଛି ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣପୁଣି ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଦ ଉତ୍ଥାପନ କରି ଅର୍ଜୁନଂକୁ କର୍ମପ୍ରବଣ ହେବା ପାଇଁ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେଉଛନ୍ତି---"ଯାହାଂକ ପାଇଁ ଶୋକ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ନୁହେଁ, ତୁମେ ସେହିମାନଂକ ପାଇଁ ଶୋକ କରୁଛ । ଭୂତଗଣ ଆଦିରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ, ମଧ୍ୟାବସ୍ଥାରେ (ଜନ୍ମ ହେବା ପରେ) ବ୍ୟକ୍ତ ଏବଂ ପୁଣି ନିଧନ ପରେ ଅବ୍ୟକ୍ତ । ତାହେଲେ ଶୋକର କାରଣ କଣ ? X Xଏହି ନୃପତିମାନେ, ତୁମ ଓ ମୁଁ ସମସ୍ତେ ଆଗରୁ ମରି ସାରିଛେଁ,ତୁମେ ଆଉ ମାରିବ କଣ ? ତୁମେ କେବଳ ନିମିତ୍ତ ମାତ୍ର । X X X ଯେପରି ଏ ଦେହରେ ମଣିଷର କୌମାର, ଯୌବନ ଓ ଜରା---ଏଇ ତ୍ରିବିଧ ଅବସ୍ଥା ହୋଇଥାଏ—ଦେହାଂତର ପ୍ରାପ୍ତି ମଧ୍ୟ ସେଇପରି । ସେଥିରେ ପଂଡିତବ୍ୟକ୍ତି ମୁହ୍ୟ ହୁଅଂତି ନାହିଁ ।X X ଯେହେତୁ ଜନ୍ମ ହେଲେ ମରଣ ନିଶ୍ଚିତ ଏବଂ ମରଣ ପରେ ପୁନର୍ବାର ଜନ୍ମ ମଧ୍ୟ ଅବଶ୍ୟଂଭାବୀ, ଅତଏବ ଯାହା ଅବଶ୍ୟ ହେବ ସେଥିପାଇଁ ତୁମେ ଶୋକ କରି ନ ପାର ।X X Xହେ ଭାରତ ! ଏଇ ଦେହୀ (ଆତ୍ମା) ସର୍ବଦେହରେ ସର୍ବଦା ଅବଧ୍ୟ । ଅତଏବ ତୁମେ ଭୂତଗଂଣଂକ ପାଇଁ ଶୋକ କରି ନ ପାର । X X ଆତ୍ମା ଜନ୍ମେ ନାଇ, ମରେ ନାଇ, ଜନ୍ମି ମଧ୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ ଥାଏ ନାଇ । ଏହା ଜନ୍ମହୀନ, ନିତ୍ୟ, ଅକ୍ଷୟ ଓ ପରିଣାମହୀନ । ଦେହ ବିନଷ୍ଟ ହେଲେ ବି ଏହାର ବିନାଶ ନାଇ ।"

ପୂର୍ବ ଗଣସମାଜର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଯଥା ଜ୍ଞାତି ବା କୁଟୁଂବ ସଂହାର ଅପେକ୍ଷା ବଡ ପାପ କିଛି ନାଇ ଏଇଠାରୁ ସମାଧି ଲାଭ କରିଛି ।

ଗୀତାର ଦର୍ଶନ ବେଦର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଉପନିଷଦ, ସଂଖ୍ୟା ଓ ବେଦାନ୍ତର ନିର୍ଯାସକୁ ନେଇ ଗଢା ହୋଇଛି । ଏଠାରେ ଗୀତାର ଦାର୍ଶନିକ ଦିଗ ଉପରେ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ କିଛି କହିବାର ଅବକାଶ ନାଇ । କେବଳ ଗୀତା ଦର୍ଶନର ସାମାଜିକ ଭିତ୍ତି ଉପରେ କିଛି କହିବାହିଁ ପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ହେବ । ଉପନିଷଦୋକ୍ତ "ତେନ ତ୍ୟକ୍ତେନ ଭୁଂଜୀଥା, ମା ଗୃଧଃ କସ୍ୟସ୍ୱିଦ୍ଧନମ" ଅର୍ଥାତ୍ 'ଯାହା ଅଛି ତାକୁ ତ୍ୟାଗ କରିହିଁ ଭୋଗକର ଅନ୍ୟର ଧନ ଉପରେ ଆଖି ପକାଅ ନାଇ ।' ଏ ସମସ୍ତ ସମାଜରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପତ୍ତି ଜାତ ନ ହେବା ପରର କଥା । ସଂପତ୍ତିର ସୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ଏଭଳି ତତ୍ତ୍ୱର ଆବଶ୍ୟକତା ନିଶ୍ଚୟ ଦରକାର । ବଂଚିତ ଶ୍ରେଣୀକୁ ଏହାହିଁ କାମର୍ମୀ ସ୍ୱାର୍ଥର ଉପଦେଶ । ।

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି, ଗଣ-ସମାଜରେ ବା କମ୍ୟୁନ୍‌ରେ ସାମୂହିକ ଉତ୍ପାଦନ ତଥା ବିତରଣ ପ୍ରଣାଳୀ କ୍ରମେ ଜଟିଳ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଫଳରେ ଶ୍ରମବଂଟନ ବା division of labourର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭୂତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ମାତ୍ର ଏଇ ଅବସ୍ଥାରେ ବର୍ଣ୍ଣର କାର୍ଯ୍ୟ ସୁନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା । ଏହା ବୃତ୍ତିମୂଳକ ଥିଲା । ମାତ୍ର କାଳକ୍ରମେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂପତ୍ତି ଓ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ପରିବାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଯୁଦ୍ଧ, ବ୍ୟବସାୟ ବାଣିଜ୍ୟ, ପଣ୍ୟ ବିନିମୟ ଆଦି ବୃତ୍ତି ସହିତ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ପରିବାରବର୍ଗ ବିଶେଷ ଲାଭବାନ ହେଲେ । ଏମାନଂକର ଶକ୍ତି ବୃଦ୍ଧି ପାଇଲା । ଏହି ବର୍ଣ୍ଣ-ବିନ୍ୟାସ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ-କ୍ଷତ୍ରିୟ ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱୟ ଅଧିକ ପ୍ରତିପତ୍ତିଶାଳୀ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଅନ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣର ଲୋକମାନଂକୁ ଯଥା ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ର ଶ୍ରେଣୀକୁ ଶ୍ରମିକବର୍ଣ୍ଣରେ ପରିଣତ କରି ନିଜେ ସମାଜରେ ଅଗ୍ରସ୍ଥାନ ଦଖଲ କରି ବସିଲେ । ବର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ରେଣୀରେ ପରିଣତ ହେଲା ଓ ଜନ୍ମଗତ ହେଲା । ରାଷ୍ଟ୍ର ଜନ୍ମଲାଭ କଲା । ରାଷ୍ଟ୍ର ସହିତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ସ୍ଥାପନ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଦେଖାଦେଲା ।

ଗୀତା ଓ ଶ୍ରେଣୀ-ତତ୍ତ୍ୱ

ଏହି ବର୍ଣ୍ଣ-ବିନ୍ୟାସ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକ ଯେପରି ନିଜର ଅଦୃଷ୍ଟ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପାଳନ କରେ ତାହାହିଁ ହେଲା ଗୀତାର ପ୍ରଧାନତମ ଶିକ୍ଷା । ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜ ପୂର୍ବ-ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବା ଅଦୃଷ୍ଟ-ନିଦିଷ୍ଟ ଭୂମିକା ପାଳନ କରିବା ଉଚିତ ।

"କର୍ମଣ୍ୟେବାଧିକାରସ୍ତେ ମା ଫଳେଷୁ କଦାଚନ ।
ମା କର୍ମଫଳେରଭୂର୍ବଃ ମା ନେ ସଙ୍ଗୀରସ୍ତ୍ୱକର୍ମଣି ।"—ଗୀତା, ୨—୪୭

× × × ×

ନିୟତଂ କୁରୁ କର୍ମ ତ୍ୱମ୍ । ଗୀତା ୩—୮

ଏହାର ଅର୍ଥ : ତୁମେ ଯେଉଁ କୁଳରେ ଜାତ ହୋଇଛ ସେଇ ବର୍ଣ୍ଣର ଯାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କର୍ମ ତାହାହିଁ ତୁମେ କରିଯିବା ଉଚିତ । କର୍ମଫଳ ଉପରେ ତମର କୌଣସି ଅଧିକାର ନାହିଁ । ଫଳପ୍ରାପ୍ତିର ଆଶା ନରଖି ତୁମେ ତୁମର ଅଦୃଷ୍ଟ-ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଯିବାହିଁ ତୁମର ସ୍ୱଧର୍ମ ।

ଏଇ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମୌଳିକ ବୃତ୍ତି ପାଳନ କରିବା ପାଇଁହିଁ ମଣିଷର ଜନ୍ମ । ଯେ ଏଇ ପୂର୍ବନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୃତ୍ତିର ବାହାରକୁ ଗୋଡ଼ ବଢ଼ାଇଲେ ସ୍ୱଧର୍ମ ଚ୍ୟୁତହେବା ନିଶ୍ଚିତ । 'ସ୍ୱଧର୍ମେ ନିଧନଂ ଶ୍ରେୟଃ ପରଧର୍ମ ଭୟାବହ ।"

ମୁକ୍ତ ଗଣସମାଜର ଧ୍ୱଂସସ୍ତୂପ ଉପରେ ଏକ ଦାସଭିତ୍ତିକ ଶ୍ରେଣୀ-ସମାଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ଆଦ୍ୟ ଭୂମିକା ରୂପେ ସେଦିନ କୁରୁକ୍ଷେତ୍ରର ଭୟାବହ ପ୍ରାନ୍ତରରେ

ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଦର୍ଶନ ଗୀତାର ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନୀଙ୍କ ମୁଦ୍ରିରୁ ବାହାରିଥିଲା ତାହା କେବଳ ଅର୍ଜୁନ ନୁହେଁ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ବଞ୍ଚିତ ମଣିଷକୁ ଅଜ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ କ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇ ଆସୁଛି ।

ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ପରେ ଦାସଭିତ୍ତିକ ସମାଜ ପ୍ରଥା ଦୃଢ଼ମୂଳ ହୁଏ ଏବଂ ସମାଜରେ ଶ୍ରେଣୀ-ଆଧିପତ୍ୟ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସମ୍ପତ୍ତିର ଭିତ୍ତିଭୂମି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ପୂର୍ବ ଯୁଗର ଧର୍ମ ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ନୂତନ ସମାଜର ଅନୁକୂଳ ଧର୍ମ ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୁଏ ।

ରାମାୟଣ ଆଗେ ନା ମହାଭାରତ ଆଗେ ?

ଏସଂପର୍କରେ ଏଠାରେ ସ୍ମରଣୀୟ ଯେ ରାମାୟଣ ମହାଭାରତର ପାଂଚ ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ରଚନା ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ । ମାତ୍ର ରାମାୟଣରେ ଶ୍ରୀରାମ ଚରିତ୍ରରେ ଯେଉଁ ଏକପତ୍ନୀବ୍ରତ ଏବଂ ପିତୃଆଜ୍ଞା ପାଳନପୂର୍ବକ ବନବାସ ଯାଇଥିବା କଥା ରହିଛି, ତାହା କେବଳ ପିତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାର ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅବସ୍ଥାରେହିଁ ସଂଭବ ହୋଇଥିବ । ପର୍ଶୁରାମଙ୍କର ପିତୃଆଜ୍ଞା ମାନି ପିତ-ଲଂଘନ ଯୋଗୁ ମାତାର ଶିରଚ୍ଛେଦ ଏବଂ ସେଇ ଅପରାଧରେ ଋଷିପତ୍ନୀ ଅହଲ୍ୟାଙ୍କର ନୃଶଂସ ଶାସ୍ତି ଭୋଗ ସମାଜରେ ପିତୃ-ବନ୍ଧ ଏବଂ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭାଗ ଖୁବ୍ ଦୃଢ଼ ଓ କଠୋର ହେବା ପରେ ଯାଇହିଁ ସଂଭବ ହୋଇଥିବ। ଏହା ଖୁବ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସାମଂତତଂତ୍ରୀ ଯୁଗର ଘଟଣା ବୋଲି ମନେହୁଏ—ଯେତେବେଳେ ସମାଜରେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କର ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ଖୁବ୍ କଠିନ ଓ ସୁଦୃଢ଼ ହୋଇ ଉଠିଛି । ରାମାୟଣ ଯଦି ମହାଭାରତର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ରଚନା ହୁଏ ତେବେ ସେଥିରେ ମାତୃ-ପ୍ରଧାନ ସମାଜର କୌଣସି ଛାୟାପାତ ହୋଇ ନାହିଁ କପରି ? ଅଥଚ ମହାଭାରତ, ଯାହା ପାଂଚ ଶହ ବର୍ଷ ପରେ ଲେଖା ଯାଇଛି ବୋଲି କୁହା ଯାଉଛି, ସେଥିରେ ମାତୃ-ପ୍ରଧାନ ସମାଜର ଭୂରି ଭୂରି ଦୃଷ୍ଟାଂତ ଭରି ରହିଛି । ରାମାୟଣରେ ଆମେ ଯେଉଁ ସମାଜ-ବିନ୍ୟାସ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତି-ଚରିତ୍ରର ସଂଧାନ ପାଉଁ, ତାହା କେବଳ ଏକ ଶୃଂଖଳିତ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜର ଚିତ୍ର,—ଯାହା ଏତେ ପୂର୍ବରୁ ରଚିତ ଗ୍ରଂଥରେ କଦାପି ସଂଭବ ହୋଇ ନଥାଂତା ।

ତେଣୁ ସମାଜବିକାଶର ଐତିହାସିକ ଧାରା ଏବଂ ସମାଜତତ୍ତ୍ୱ ସଂବଂଧରେ ଯାହାର ସାମାନ୍ୟତମ ଜ୍ଞାନ ଥିବ ସେ କଦାପି ସ୍ୱୀକାର କରିବ ନାହିଁ ଯେ ରାମାୟଣ ମହାଭାରତର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ରଚନା ।

ଅବଶ୍ୟ ସମସ୍ୟାନୁକ୍ରମରେ ରାମ-ରାବଣ ଯୁଦ୍ଧ ଭାରତ-ଯୁଦ୍ଧର ପ୍ରାୟ ପାଂଚଶତ ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ଘଟଣା, ଏକଥା ସ୍ୱୀକାରକରି ଯାଇ ପାରେ ।

କାରଣ ମହାଭାରତରେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରଘୁବଂଶ ଏବଂ ରାମଙ୍କ ବିଷୟରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ସେଥିରୁ ଧରିନେବାକୁ ହେବ ଯେ ରାମ-ରାବଣ ଯୁଦ୍ଧ 'ମହାଭାରତ'ର ବହୁ ପୂର୍ବର ଘଟଣା ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରାମାୟଣ ଏକ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ବାଚୀନ ରଚନା । ସଂଭବତ ବାଲ୍ମୀକି ସ୍ୱାମଙ୍କ ଯୁଗର ସ୍ୱାମୀଧର୍ମ ଓ ପିତୃପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଆଦି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଆଦର୍ଶବାଦ ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଆଦିର ରୂପାୟନ ପାଇଁ ମହାଭାରତର ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଉପଯୁକ୍ତ ବିବେଚନା କରି ନଥିଲେ । ସେଥିପାଇଁ ସେ ରାମଙ୍କ ଭଳି ଏକ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଚରିତ୍ରକୁ ହୁଏତ ନିଜର କାବ୍ୟନାୟକ ରୂପେ ମନୋନୀତ କରିଥିବେ— କାରଣ ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜନସ୍ମୃତି ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ କିଛି ଭୁଲି ଯାଇଥିଲା ଏବଂ ତାଙ୍କୁ ଯେପରି ଭାବରେ ଚିତ୍ର କଲେ ବି ସେଥିରେ କିଛି ଅସୁବିଧା ନଥିଲା ।*

ସଂପ୍ରତି ବରୋଦାର ପ୍ରାଚ୍ୟ ସମିତି ରାମାୟଣର ସମସ୍ତ ଭାରତୀୟ ଓ ବୈଦେଶିକ ସଂସ୍କରଣର ପାଠ ନିକଟରୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଏକ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସଂସ୍କରଣ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । କେତେକ ଭାରତବିଦ୍ୟାବିତ୍ ଏହି ସଂକଳନଟି ପ୍ରକାଶ କରି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ଯେ ରାମାୟଣରେ କେଉଁ ଭାଷାରେ ରାମ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ, ବିଭୀଷଣ, ରାବଣ, ସୁଗ୍ରୀବ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସଂଗେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରିଥିଲେ କିଂବା ହନୁମାନ ସୀତାଙ୍କୁ ଅଶୋକ ବନରେ ଠାବ କରି କେଉଁ ଭାଷାରେ ତାଙ୍କ ସହିତ ଭାବ ଓ ସଂବାଦ ବିନିମୟ କରିଥିଲେ ସେ ବିଷୟରେ ବାଲ୍ମୀକି କୌଣସି ଭାଷାଗତ ଅସୁବିଧା ଘଟିଥିବା କଥା ସୂଚାଇ ନାହାଁନ୍ତି । ସେହିପରି ସୀତା ଓ ରାବଣ କେଉଁ ଭାଷାରେ ବାର୍ତ୍ତାଳାପ କରିଥିଲେ ସେ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଆଭାସ ନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏ ସମସ୍ତଙ୍କର ଭାବପ୍ରକାଶର ମାଧ୍ୟମ ଥିଲା ଏକ, ଅର୍ଥାତ୍ ସଂସ୍କୃତ । ତେଣୁ ରାମ-ରାବଣ ଯୁଦ୍ଧକୁ ଏମାନେ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଅନାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଲଢ଼େଇ ବୋଲି ନ ଭାବି ଆର୍ଯ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱବାଦ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି । ଏହି ସଂସ୍କରଣର ଭୂମିକାରୁ ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ଯେ ହନୁମାନର ଲଂକାଦହନ, ସୀତାଙ୍କର ଅଗ୍ନି ପରୀକ୍ଷା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସଂଗମାନ ମୂଳ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣରେ ନଥିଲା । ପରେ ଏସବୁ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ବହୁ ଅଂଶ ଯୋଗ କରା ଯାଇଛି ।

ମହାଭାରତ ଓ ବେଦବ୍ୟାସ

ମହାଭାରତର ବହୁ ଅଂଶ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ପରି ଜଣାଯାଏ । ମହାଭାରତ ରଚୟିତା ବ୍ୟାସଦେବ ନିଜେ ପୁରାପୁରି 'ଆର୍ଯ୍ୟ' ନ ଥିଲେ । ପ୍ରାଚ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ-ବିଶେଷଜ୍ଞ ସି. ଭି. ବୈଦ୍ୟ ତାଙ୍କୁ 'ଅର୍ଦ୍ଧ ବୈଷ୍ଣବ' ଏବଂ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ତାଙ୍କୁ ଅର୍ଦ୍ଧେକର ଜାତର ଲୋକ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି । ମହାଭାରତର ମଂଗଳାଚରଣରେ ବ୍ୟାସଦେବ

*ତାଂରେ "India..." ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ

ବଶିଷ୍ଠଗୋତ୍ରୀ ଶୈବରବଂଶୀ ପରାଶରଙ୍କ ଔରସରେ ଶୁଦ୍ରା ମତ୍ସ୍ୟଗଂଧାଗର୍ଭରୁ ଜନ୍ମ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ମହାଭାରତର ନାମ ପ୍ରଥମେ 'ଜୟ' ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଗ୍ରଂଥର ମଂଗଳାଚରଣରେ ଦେଖାଯାଏ "ନାରାୟଣଂ ନମସ୍କୃତ୍ୟ ନରଂ ଚୈବ ନରୋତ୍ତମଂ / ଦେବୀଂ ସରସ୍ୱତୀଂ ଚୈବ ତତୋ **ଜୟମୁଦୀରୟେତ୍** ।" ଏଥିରୁ ସିଲଭାନ ଲେଭି ଏହାକୁ 'ସଂହିତା' ଆଖ୍ୟା ଦେଇଛଂନ୍ତି । * ଏହା ମୁଖ୍ୟତ କୁରୁ-ପାଂଡବ ଯୁଦ୍ଧକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ନାମ 'ଜୟ' ରଖାଯାଇଥିଲା । ପରେ ପୁରାଣ-କଥକ ସୌତିକ ତାହାକୁ 'ଭାରତ' ଏବଂ ଋଷି ବୈଶଂପାୟନ ପରେ 'ମହାଭାରତ' ନାମରେ ଅଭିହିତ କଲେ । ଏହାର ଆଠହଜାର ଆଠ ଶହ ଶ୍ଳୋକ କେବଳ ବ୍ୟାସଂକ ରଚିତ ବୋଲି ଅନ୍ୟ ଲୋକମାନଂକ ମତ । ପରେ ସୌତିକ ବା ବୈଶଂପାୟନ ପ୍ରଭୃତି ଏଥିରେ ନାନାବିଧ କଳ୍ପନା ଓ ଆଖ୍ୟାନ ଯୋଡ଼ି 'ମହାଭାରତ' ବା ଶତସାହସ୍ରୀ ସଂହିତାରେ ପରିଣତ କରିଥିବା ମନେହୁଏ ।[୧] (ଦା.ଦେ)

ମହାଭାରତର କୃଷ୍ଣ

କୃଷ୍ଣ ନାମରେ ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଦେଖାଯାଂନ୍ତି । ଏପରିକି ଋକ୍‌ବେଦରେ ମଧ୍ୟ କୃଷ୍ଣ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ମହାଭାରତ ରଚୟିତା ବେଦବ୍ୟାସଂକର ଓ ମଧ୍ୟମ ପାଂଡବ ଅର୍ଜୁନଂକର ଅନ୍ୟନାମ ମଧ୍ୟ କୃଷ୍ଣ । ସେ ଯାହାହେଉ, ମହାଭାରତ ଓ ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତର କୃଷ୍ଣ ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ କି ନୁହେଁ ତାହା ସ୍ୱତଂନ୍ତ୍ର କଥା । ସପ୍ତସିଂଧୁ ପ୍ରଦେଶରେ ଇଂନ୍ଦ୍ରଂକର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଧିପତ୍ୟ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ପରେ ସେ ଆକ୍ରମଣ କରିବା ପାଇଁ ଉତ୍ତର ଭାରତ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିବା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନୁହେ । ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟର ଯଜ୍ଞ-ସଂସ୍କୃତିର କୃଷ୍ଣ ବିରୋଧୀ ଥିଲେ । ତେଣୁ ଇଂନ୍ଦ୍ରଂକ ସଂଗେ ତାଂକର ଯୁଦ୍ଧ ଘଟିଥିଲା ଏବଂ ଏହି ଯୁଦ୍ଧରେ ଇଂନ୍ଦ୍ର ସାମୟିକ ଭାବେ ପରାଜିତ ହୋଇଥିଲେ । ଛାଂଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କୃଷ୍ଣ ଘୋର-ଆଂଗିରସ ଋଷିଂକର ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ସେ ଅଂଗିରସଂକଠାରୁ ଏକ ସରଳ ଯଜ୍ଞ ପଦ୍ଧତି ଶିକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ସେ ଯଜ୍ଞର ଦକ୍ଷିଣା ଥିଲା ତପଶ୍ଚରଣ, ଦାନ, ଆର୍ଜବ (ସରଳତା), ଅହିଂସା ଓ ସତ୍ୟକଥନ "ଅଥ ଯତ୍‌ତପୋଦାନମାର୍ଜବମହିଂସା ସତ୍ୟବଚନମିତି ତା ଅସ୍ୟ ଦକ୍ଷିଣା ।"[୨] ଆର୍ଯ୍ୟମାନଂକର ଯାଗଯଜ୍ଞ ପଦ୍ଧତି ହିଂସାମୂଳକ ହିଁ ଥିଲା । କୃଷ୍ଣ ଯେ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ଗିରି ଉପାଡ଼ରେ ରହି ଏକ କୌଶଳପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ବାଛି ନେଇ ଇଂନ୍ଦ୍ରଂକର ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ସୈନ୍ୟଂକର ସମ୍ମୁଖ ଆକ୍ରମଣକୁ ପ୍ରତିହତ କରି ପାରିଥିଲେ ଏହା ଜଣାପଡ଼େ । କୃଷ୍ଣଂକର ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ସୈନ୍ୟ ନଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ ଗୋପାଳନଜୀବୀ[୩]

* 'Tatojaya Mudirayet' by Prof, Levi

୨ । ଧର୍ମାନଂଦ କୋସଂବୀ । ୩ । ଛାଂଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦ୍ । ୩।୧୭।୪-୬

॥ ସପ୍ତମ ଅଧିକରଣ ॥

ଧର୍ମ-ଧାରଣା ଓ ଦର୍ଶନ-ତତ୍ତ୍ୱର ବିକାଶ

ଜୈନ-ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି

ଆଦି-ନର୍ଡିକ ବୈଦିକ 'ଆର୍ଯ୍ୟ'ର ଆଗମନ ପୂର୍ବରୁ ଭାରତରେ ସପ୍ତସିନ୍ଧୁ ପ୍ରଦେଶର ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜୈନ-ଧର୍ମ ବିକାଶଲାଭ କରିଥିଲା । ଜୈନ ଅଧ୍ୟାତ୍ମବିଦ୍ୟା (Metaphysics) ନଅଟି ମୌଳିକ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ଆଧାରିତ । ଏଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ୟକ ଉପଲବ୍ଧି ଦ୍ୱାରହିଁ ଆତ୍ମାର ବିବର୍ତ୍ତନ ତଥା ମୋକ୍ଷଲାଭ ସଂଭବ ହୁଏ । ଆତ୍ମା କଣ, ଏହାର ଅଂତର୍ଗତ ଗୁଣ କଣ ଏବଂ ଜନ୍ମ-ଚକ୍ରର ଆବର୍ତ୍ତନରେ ଏହା କାହିଁକି ବିଘୂର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଏ ଏବଂ ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭର ଉପାୟ କଣ ଏ ସବୁର ଜ୍ଞାନଲାଭ କରିବା ମନୁଷ୍ୟର ପରମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

ଜୈନ
ଅଧ୍ୟାତ୍ମବିଦ୍ୟା

ଏଇ ନବତତ୍ତ୍ୱ ହେଉଛି :—(୧) ଜୀବ ବା ଚେତନଶୀଳ ଆତ୍ମା (୨) ଅଜୀବ ବା ଅଚେତନଶୀଳ ଅନାତ୍ମା (non-soul), (୩) ଆସ୍ରବ ବା କର୍ମ ବିପାକ (୪) ବଂଧ ବା ବଂଧନ (୫) ପୁଣ୍ୟ (୬) ପାପ (୭) ସଂବର ବା କର୍ମରୁ ନିବୃତ୍ତି (୮) ନିର୍ଜ୍ଜରା ବା କର୍ମର କ୍ଷୟ (୯) ମୋକ୍ଷ ବା ନିର୍ବାଣ ।

ନବତତ୍ତ୍ୱ

ଜୀବ ଚେତନଶୀଳ, ଅସୀମ ଜ୍ଞାନର ଅଧିକାରୀ ଏବଂ ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ତଥା ପରମ ଆନଂଦ ଓ ଶକ୍ତିର ଧାରକ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବର ସ୍ୱତଂତ୍ର ସତ୍ତା ରହିଛି । ଜୀବ ଦୁଇ ପ୍ରକାର, ଯଥା ସଂସାରୀ ଓ ମୁକ୍ତ । ଯେଉଁମାନେ କର୍ମକ୍ଷୟ ଫଳରେ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ କରିଥାଂତି ସେମାନେ ମୁକ୍ତ ଜୀବ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ । ସଂସାରୀ ଜୀବମାନେ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁର ଆବର୍ତ୍ତରେ ଆବର୍ତ୍ତିତ । ଏଇ ଜୀବମାନେ ଦେବ, ମାନବ, ନାରକ (ନରକବାସୀ) ଏବଂ ତିର୍ଯ୍ୟକ (ପକ୍ଷୀ, ପଶୁ, ପତଂଗ, ଉଦ୍ଭିଦ ପ୍ରଭୃତି) ରୂପେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥାଂତି । ଏଇ ଜୀବ ପୁଣି ଏକେଂଦ୍ରିୟ (କେବଳ ସ୍ପର୍ଶ-ଚେତନ) ବା ସ୍ଥାବର କିଂବା ଦ୍ୱୀଂଦ୍ରିୟଠାରୁ ପଂଚେଂଦ୍ରିୟ ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ । ସ୍ଥାବର ପୁଣି

ଜୀବ

(୧) ପୃଥ୍ୱିକାୟ ଯଥା କର୍ଦ୍ଦମ, ପ୍ରସ୍ତର, ଧାତୁ (୨) ଅପ୍‌କାୟ ଯଥା ପାଣି, କୁହୁଡ଼ି, ବରଫ, (୩) ଅଗ୍ନିକାୟ ଯଥା ଅଗ୍ନି, ଜ୍ୱଳନ୍ତ କୋଇଲା, (୪) ବାୟୁକାୟ ଯଥା ବାୟୁ, ଝଡ଼, ଘୂର୍ଣ୍ଣିବାତ ଏବଂ (୫) ବନସ୍ପତିକାୟ ଯଥା ବୃକ୍ଷଲତା, ଗୁଳ୍ମ ଏଇ ପାଂଚ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ । ଦୁଇ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଜୀବ ଯଥା କୀଟ ପତଙ୍ଗ ସ୍ପର୍ଶ ଓ ଘ୍ରାଣ ସଂପନ୍ନ, ତ୍ରି-ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଜୀବ ଯଥା ପିମ୍ପୁଡ଼ି, ଝିଙ୍କାରି ପ୍ରଭୃତି ସ୍ପର୍ଶ, ଘ୍ରାଣ ଓ ସ୍ୱାଦ ସଂପନ୍ନ, ଚତୁରିନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରାଣୀ ଯଥା ମହୁମାଛି, ପୂର୍ବୋକ୍ତ ତିନି ବୋଧ ଛଡ଼ା ଦୃଷ୍ଟିର ଅଧିକାରୀ । ପଂଚେନ୍ଦ୍ରିୟ ବିଶିଷ୍ଟ ଜୀବ ମଧ୍ୟରେ ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁ, ପକ୍ଷୀ, ଦେବତା ଏବଂ ନରକର ପ୍ରାଣୀମାନେ ଅନ୍ତର୍ଗତ ।

ଅଜୀବ — ଅଜୀବ (Non-Soul) ଅଚେତନଶୀଳ । ଏହା ଜୀବର ବିପରୀତ ଗୁଣ ଧାରଣ କରିଥାଏ । ଏମାନେ ଧର୍ମାସ୍ତିକାୟ, ଅଧର୍ମାସ୍ତିକାୟ, ଆକାଶାସ୍ତିକାୟ, ପୁଦ୍‌ଗଳାସ୍ତିକାୟ ଏବଂ କାଳ ବା ସମୟ ଏଇପରି ପାଂଚ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ । ଧର୍ମାସ୍ତିକାୟ ଏକ ପଦାର୍ଥ ଯାହା ଜୀବ ଓ ପୁଦ୍‌ଗଳ (ବସ୍ତୁ) ର ଉଭୟଙ୍କର ଗତିଶୀଳତା ପାଇଁ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ଏହା ଆକାରହୀନ, ଚେତନାହୀନ । ଏହା ନଥିଲେ ଜୀବ ବା ବସ୍ତୁ ସ୍ଥାଣୁ ପାଲଟି ଯାଆନ୍ତେ । ଅଧର୍ମାସ୍ତିକାୟ ଯଦ୍ୱାରା ଜୀବ ଓ ବସ୍ତୁ ନିଜ ନିଜ ଗତି-ରୋଧ କରି ପାରନ୍ତି । ଏହା ମଧ୍ୟ ନିରାକାର ଓ ନିଶ୍ଚେତନ । ଆକାଶାସ୍ତିକାୟ ଜୀବ ଓ ବସ୍ତୁକୁ ସ୍ଥାନ ବା ସ୍ଥିତି (space) ପ୍ରଦାନ କରେ । ଏହା ସମସ୍ତ ଲୋକ ଓ ଅଲୋକରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ଏବଂ ନିରାକାର ଓ ଅଚେତନ । ପୁଦ୍‌ଗଳାସ୍ତିକାୟ ବା ବସ୍ତୁ ସମସ୍ତ, ଅଣୁ ପରମାଣୁର ସମଷ୍ଟି—ଯାହା ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ଓ ବିଶ୍ୱଜଗତକୁ ନିର୍ମାଣ କରିଚି । କାଳ ବା ସମୟ ଏକ କାଳ୍ପନିକ ବିଷୟ । ଏହାର କୌଣସି ବାସ୍ତବ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଏହା ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ନକ୍ଷତ୍ର ପୁଞ୍ଜର ଗତିରୁହିଁ ଅନୁମିତ (deducted) ହୋଇଥାଏ । ଜୈନ ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଦରେ ସମୟ ଅର୍ଥ କେବଳ ବର୍ତ୍ତମାନ, କାରଣ ଅତୀତ ମୃତ ଓ ଲୁପ୍ତ, ଭବିଷ୍ୟତ ତଥାପି ଅନାଗତ । କାଳ ଏକ ସମୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ । ଏହା କେବଳ ଏକ 'ପ୍ରଦେଶ'କୁ ବୁଝାଏ, ସମସ୍ତ ପ୍ରଦେଶକୁ ନୁହେ । ଅନ୍ୟ କେତେକେ ମନେ କରନ୍ତି ଯେ କାଳର ଏକ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅଛି । ଏହା ଅଣୁ ପରି ଆକାର ବିଶିଷ୍ଟ, ତେଣୁ 'କାଳାଣୁ' ନାମରେ ଅଭିହିତ ।

ଆସ୍ରବ — ଅସ୍ରବ କହିଲେ କର୍ମ-ସଂଘର କାରଣକୁହିଁ ବୁଝାଏ । ଅନ୍ୟ କଥାରେ ଏହା ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟ ବସ୍ତୁ ପ୍ରତି ଜୀବନକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରେ । ମିଥ୍ୟାତ୍ୱ (ଅଜ୍ଞାନ), ଅବିରତି (ସଂଯମହୀନତା), ପ୍ରମାଦ, କଷାୟ

* The Doctrines of Jainism ...K. B. Jindal

(କ୍ରୋଧ, ଅହଂକାର ଘୃଣା ଓ ଶଠତା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରବୃତ୍ତି) ଏବଂ ଯୋଗ (ମନ, ବାକ୍ ଓ ଶାରୀରିକ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ) ଏହି ପାଂଚୋଟି ଯାକ ହେଉଛନ୍ତି କର୍ମ-ଆବର୍ତ୍ତର କାରଣ । ହିଂସା, ଅସ୍ତେୟ (ଅସତ୍ୟ), ଚୌର୍ଯ୍ୟ, ମୈଥୁନ ଏବଂ ପରିଗ୍ରହ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମାର କର୍ମ-ବଂଧନର କାରଣ । ତେଣୁ ତାହା ମଧ୍ୟ ଅସ୍ରବ ।

ବଂଧ ଅର୍ଥରେ ସ୍ୱଭ ବା କର୍ମ-ବଂଧନରେ ଆତ୍ମା ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ପଡ଼ିବା ଅବସ୍ଥା । କର୍ମ-ବଂଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ଅବସ୍ଥାକୁ ଜୈନ ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଦୀ କାର୍ମଣ ଶରୀର କୁହେ । ଅନ୍ୟ କେତେକ ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନ ଏହାକୁ ଲିଂଗ-ଶରୀର କହନ୍ତି । କାର୍ମଣ ଶରୀରରେ ଜୀବ ଅନାଦି କାଳରୁ ଆବଦ୍ଧ । ଯେଉଁ କାର୍ମଣ ବସ୍ତୁ ଜୀବନକୁ କର୍ମ ସୂତ୍ରରେ ବାଂଧେ, ତାହା ଚତୁର୍ବିଧ, ଯଥା ପ୍ରକୃତି-ବଂଧ, ସ୍ଥିତି-ବଂଧ, ଅନୁଭବ-ବଂଧ ଏବଂ ପ୍ରଦେଶ-ବଂଧ ।

ପୁଣ୍ୟ ଅର୍ଥ ସତ୍‌କର୍ମ । ଏହା ଜୀବର ସତ୍‌କର୍ମ-ବଂଧରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ । ପାପ ଜୀବର ଅସତ୍ କର୍ମ ଓ ଅସତ୍ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ଫଳ । ସଂବର ଅର୍ଥ ମନ, ବାକ୍ ଓ ଶରୀରର ଶୃଂଖଳା-ସାଧନ । ନିର୍ଜ୍ଜର ଅର୍ଥ କର୍ମ ପ୍ରବାହର ନିବୃତ୍ତି । ଏହା କଠୋର ବ୍ରହ୍ମ-ସାଧନା ଓ ତପସ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ଲାଭକରିଯାଏ । ମୋକ୍ଷ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର କର୍ମଚ୍ଛେଦ ଫଳରେ ଲବ୍ଧ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଜୀବର କର୍ମ-ଆବରଣ ଉନ୍ମୋଚନ କରି ତାକୁ ମୁକ୍ତ କରେ ।

ଜୈନ ତ୍ରିରତ୍ନ

ସମ୍ୟକ ଦର୍ଶନ, ସମ୍ୟକ ଜ୍ଞାନ ଏବଂ ସମ୍ୟକ ଚରିତ୍ର ଏହି ତିନୋଟି ଅବଲଂବନ ମୋକ୍ଷ ପ୍ରାପ୍ତିର ଉପାୟ । ଏହି ତ୍ରିରତ୍ନ ଲାଭ କଲେ ଜୀବ ନିର୍ବାଣ ବା କର୍ମ-ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ପାଏ । ସମ୍ୟକ ଦର୍ଶନ ଅର୍ଥ ବିବେକ ଦୃଷ୍ଟି, ସମ୍ୟକ ଜ୍ଞାନ ପାଂଚ ପ୍ରକାର ଯଥା—ମତି-ଜ୍ଞାନ ଅବଧି-ଜ୍ଞାନ, ମନଃ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଜ୍ଞାନ (ଅପରର ମନୋଜଗତ ବା ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ସଂବଂଧୀ ଜ୍ଞାନ) ଏବଂ କେବଳ-ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଥାତ୍ ସର୍ବଜ୍ଞାନ ଓ ସର୍ବଦର୍ଶନ—ଯାହା କେବଳ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନେହିଁ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି ।

ସମ୍ୟକ ଚରିତ୍ର ସତରଟି ତ୍ୟାଗ-ସଂବଳିତ । ହିଂସା, ଅସତ୍ୟ ଚୌର୍ଯ୍ୟ, ମୈଥୁନ, ବିଷୟ-ବାସନା, ଶବ୍ଦ, ସ୍ପର୍ଶ, ରୂପ, ରସ, ଘ୍ରାଣ ପ୍ରତି ନିରାସକ୍ତି ଏବଂ ପାଂଚ ପ୍ରକାର ଆସ୍ରବରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନତା ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି ।

ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ

ଜୈନବାଦ ମତରେ ସୃଷ୍ଟି ଅନାଦି ଓ ଚିରଂତନ । ତେଣୁ ଈଶ୍ୱର ବା ସର୍ବସ୍ରଷ୍ଟାଙ୍କଠାରୁ ଏ ସୃଷ୍ଟି ଏକ ସମୟରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଚି ଏବଂ ତାଂଙ୍କରିଠାରେ ଏକ ସମୟରେ ଲୀନ ହୋଇଯିବ ଏପରି ଏକ ସମସ୍ୟା ଜୈନବାଦର ଧାରଣା-ବହିର୍ଭୂତ । ଜୀବ ଓ ଅଜୀବର

ସଂଯୋଗରେହିଁ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିନାଶ ଏହାହିଁ ଜୈନ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ବା Cosmologyର ମୂଳକଥା । ଚେତନ ଓ ଅଚେତନର ସଂମିଶ୍ରଣରେ ସୃଷ୍ଟିର ଜନ୍ମ ଓ ଲୟ ସଂଘଟିତ ହୁଏ—ମୌଳିକ ସତ୍ତ୍ୱଟି ସବୁବେଳେ ଅବିନଶ୍ୱର ରହିଥାଏ । ଏହା ଅକ୍ଷୟ ।

ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ

ଚେତନ ଆତ୍ମା ବା ଜୀବ ଓ ଅଚେତନ ବସ୍ତୁ (ଅଜୀବ) ପରସ୍ପର ସଂପର୍କରେ ଆସିବା ଦ୍ୱାରା ଜୀବ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁ ଚକ୍ରରେ ଆବର୍ତ୍ତିତ ହୁଏ । ଏ ଦୁହେଁ ପରସ୍ପରଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ଜୀବ ବା ଚେତନ ଆତ୍ମାର ମୁକ୍ତି ଲାଭ ହୁଏ ଏବଂ ସେ ଜନ୍ମ-ମୃତ୍ୟୁର ଆବର୍ତ୍ତରୁ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଅହିଂସା, ସଂଯମ ଓ ତପସ୍ୟା ଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟ ମୋକ୍ଷ ପାଇପାରେ ।

ନିରୀଶ୍ୱରବାଦ

ଜଣେ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ସର୍ବସ୍ରଷ୍ଟା ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ସ୍ଥାନ ଜୈନ ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଦରେ ନାହିଁ । ଜୈନ ଅବତାରତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରେନାହିଁ । ଯେଉଁ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ଓ ମୋକ୍ଷଲାଭ କରିଛନ୍ତି ସେମାନେ ସମସ୍ତ ଆମରି ପରି ମଣିଷ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମନୁଷ୍ୟ ସାଧନା ଓ ତପସ୍ୟା ବଳରେ ଜିନ ହୋଇପାରେ । ଯେଉଁ ତୀର୍ଥଙ୍କର ବା ଜିନ ଜୀବନରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛନ୍ତି ସେମାନେ ବହୁ ଜନ୍ମର ସାଧନା ଓ ସତ୍କର୍ମ ବଳରେ ତାହା ପାଇ ପାରିଛନ୍ତି ।

ଭୈରବ ଉପାସନା

ପରେ ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରଦେଶର ଦ୍ରାବିଡ଼ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ଅଂଶ ଶିବ ଶମ୍ଭୁଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଭୈରବ-ଉପାସନା ଓ ମୈଥୁନଯୋଗ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା କଥା ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟ-ମାନଙ୍କରେ କୁହାଯାଇଛି । ଏମାନେ ଶକ୍ତି ଓ ଲିଂଗପୂଜା ମଧ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ, ଯାହା ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଭାଷୀମାନଙ୍କଠାରୁ ସେମାନେ ପାଇଥିଲେ । ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଶବ୍ଦଟିର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳ ଏବଂ 'ଦ୍ରାବିଡ଼' ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଜନପଦ । ଲିଂଗ ଶବ୍ଦଟି ମଧ୍ୟ ଏକ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଶବ୍ଦ । ଶତ୍ରୁ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ଉପରେ ଜୟ ହାସଲ କରିବା ପାଇଁ ଏମାନେ ଦେବଦେବୀଙ୍କଠାରେ ପଶୁବଳି ଇତ୍ୟାଦି ଦେବା ପ୍ରଥା ମଧ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ।

ଜୈନ ଦର୍ଶନ

ଜୈନ ଦର୍ଶନର ଅନ୍ୟ ନାମ ସ୍ୟାଦ୍‌ବାଦ । ସ୍ୟାଦ୍‌ବାଦ ବା ଅନେକାନ୍ତବାଦ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜିନିଷକୁ ଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦେଖି ତାହାର ଗୁଣ ବିଚାର କରେ ।*

* ଜେ. ଏ. ଟଂଢାଲ—"Jain Doctrines" ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ

'ସ୍ୟାତ୍' ଶବ୍ଦ ଅଂତର୍ଗତ ସ୍ୟାତ୍‌ର ଅର୍ଥ 'ହୋଇପାରେ'। ଏହାହିଁ ଜୈନ ସଂଶୟବାଦ। ଜୈନ ସ୍ୟାଦବାଦ ବା ଅନେକାଂତବାଦ ରେଣ୍ଡ ପ୍ରକୃତରେ objective realism ବା ଅପେକ୍ଷିକ ବସ୍ତୁବାଦ। ପ୍ରତ୍ୟେକ 'ଦ୍ରବ୍ୟ' ଜନ୍ମ, ସ୍ଥିତି ଓ ଲୟ ଏଇ ତିନ ପ୍ରକ୍ରିୟାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ବସ୍ତୁରେ ଏଇ ତିନୋଟି ଯାକ ପ୍ରକ୍ରିୟା କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଚାଲିଛି। ଏଇ ତିନୋଟି କ୍ରିୟାର ସ୍ୱୀକୃତି ଓ ସଂଧାନହିଁ ସ୍ୟାଦ୍‌ବାଦ। ଏହା 'ଦ୍ରବ୍ୟ'କୁ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ (Perspective) ଦେଖି ତାହାର ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ କରିବାର ପଦ୍ଧତି। ଉଦାହରଣ: ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଭୂମିକାରେ ଦେଖା ଯାଇପାରେ। ସେ ଏକାଧାରରେ ପିତା, ପୁତ୍ର ଓ ଦାଦା ହୋଇପାରେ। ତା ପୁଅ ସଂପର୍କରେ ସେ ପିତା, କିଂତୁ ତା ବାପ ସଂପର୍କରେ ସେ ପୁତ୍ର ଏବଂ ପୁଣି ତା ପୁତୁରା ସଂପର୍କରେ ସେ ଦାଦା ଏବଂ ତା ଦାଦା ସଂପର୍କରେ ସେ ପୁତୁରା। ସେ ତାର ଆତ୍ମା ସଂପର୍କରେ ଅବିନାଶୀ କିଂତୁ ତା ଶରୀର ସଂପର୍କରେ ମରଣଶୀଳ। ଏକ ମୃଣ୍ମୟ ପାତ୍ର ଏକାଧାରରେ କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ଓ ଚିରଂତନ। ଯେଉଁ ଦ୍ରବ୍ୟକୁ ଆମେ ପାତ୍ର କହୁଁ ତାହା କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ, ମାତ୍ର ଯେଉଁ ମୌଳିକ ବସ୍ତୁରେ ଏହା ତିଆରି ହୋଇଛି ତାହାର ଅଣୁ ପରମାଣୁ ଯେ କୌଣସି ଆକାରରେ ହେଉ ନା କାହିଁକି ସର୍ବଦା ରହିଥିବେ। ଏହି ସ୍ୟାଦବାଦ ସପ୍ତ ଅଂଗରେ ବିଭକ୍ତ, ଯାହାକୁ ସପ୍ତଭଂଗି କୁହାଯାଏ। ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଂଗ ପୂର୍ବରେ 'ସ୍ୟାତ୍' ଶବ୍ଦ ରହିଛି।

୧। ସ୍ୟାତ୍ ଅସ୍ତି (ହୋଇପାରେ ଏହା ଅଛି)

୨। ସ୍ୟାତ୍ ନାସ୍ତି (ହୋଇପାରେ ଏହା ନାହିଁ)

୩। ସ୍ୟାତ୍ ଅସ୍ତି ନାସ୍ତି (ହୋଇପାରେ ଏହା ଅଛି ଏବଂ ଏହା ନାହିଁ)

୪। ସ୍ୟାତ୍ ଅବକ୍ତବ୍ୟ (ହୋଇପାରେ ଏହା ଅବକ୍ତବ୍ୟ ବା (unpredictable)

୫। ସ୍ୟାତ୍ ଅସ୍ତି ଅବକ୍ତବ୍ୟ (ହୋଇପାରେ ଏହା ଅଛି ଏବଂ ଏହା ଅବକ୍ତବ୍ୟ)

୬। ସ୍ୟାତ ନାସ୍ତି ଅବକ୍ତବ୍ୟ (ହୋଇପାରେ ଏହା ନାହିଁ ଏବଂ ଏହା ଅବକ୍ତବ୍ୟ)

୭। ସ୍ୟାତ୍ ଅସ୍ତି ନାସ୍ତି ଅବକ୍ତବ୍ୟ (ହୋଇପାରେ ଏହା ଅଛି, ଏହା ନାହିଁ, ଏବଂ ଏହା ଅବକ୍ତବ୍ୟ)

ଜୈନ ଦର୍ଶନରେ ଏହାର ନାମ ସପ୍ତଭଂଗି।

ଜୈନ ନୀତିଶାସ୍ତ୍ର (Ethics)

ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କରମାନେ ଚତୁର୍ବର୍ଗ ସଂଘ (Community) ସ୍ଥାପନ କରି ତାର ମାଧ୍ୟମରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରୁଥିଲେ । ଏହାର ନାମ : ସାଧୁ (ସନ୍ନ୍ୟାସୀ) ସାଧ୍ଵୀ (ସନ୍ୟାସିନୀ) ଶ୍ରାବକ (ଭ୍ରାତୃମଂଡଳୀ) ଓ ଶ୍ରାବିକା (ଭଗିନୀମଂଡଳୀ) । ଏମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ସାଧୁ ଓ ସାଧ୍ଵୀ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ । ସେମାନେ ଯେଉଁ ମହାବ୍ରତ ପାଳନ କରୁଥିଲେ ତାହା ହେଉଛି—ଅହିଂସା, ସତ୍ୟ, ଅଚୌର୍ଯ୍ୟ, ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ, ଅପରିଗ୍ରହ (ବାସନାତ୍ୟାଗ) । ଅହିଂସାର ଅନ୍ୟନାମ ପ୍ରାଣାତିପାତ-ବିରମଣ-ବ୍ରତ । ସତ୍ୟର ଅପର ନାମ ମୃଷାବାଦ-ବିରମଣ-ବ୍ରତ । ଅଚୌର୍ଯ୍ୟର ନାମାଂତର ଅଦତ୍ତଦାନ-ବିରମଣ-ବ୍ରତ । ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ କହିଲେ ମୈଥୁନ-ବିରମଣ-ବ୍ରତ ଏବଂ ଅପରିଗ୍ରହ ଅର୍ଥରେ ପରିଗ୍ରହ-ବିରମଣ-ବ୍ରତ ବୁଝାଏ ।

ଜୈନ ସାଧୁମାନେ ଦଶୋଟି "ଯତି ଧର୍ମ" ପାଳନ କରୁଥିଲେ ।

ଯତି ଧର୍ମ — ଯଥା କ୍ଷମା, ମାର୍ଦ୍ଦବ (ବିନୟ), ଆର୍ଜ୍ଜବ (Condour), ନିର୍ଲୋଭତା, ଅକିଂଚନତା (ଦାରିଦ୍ର୍ୟ), ସତ୍ୟ, ସଂଯମ, ତପସ୍ୟା, ଶୌଚ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ । ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ମନଗୁପ୍ତି, ବଚନଗୁପ୍ତି, କାୟଗୁପ୍ତି, ପ୍ରଭୃତି ତିନି ଗୁପ୍ତି (ମନ, ବଚନ ଓ ଅଂଗଚାଳନର ସଂକ୍ଷେପୀକରଣ ଓ ନିୟଂତ୍ରଣ) ପାଳନ କରୁଥିଲେ । ଏହାଛଡ଼ା ସେମାନେ ଦଶଟି ସମିତି ମଧ୍ୟ ପାଳନ କରୁଥିଲେ ଯଥା ଆର୍ଯ୍ୟ ସମିତି, (ଚାଲିବାରେ ସାବଧାନତା, ଯେପରି କୌଣସି ପ୍ରାଣୀ ଦଳି ପେଷି ହୋଇ ନଯାଏ,) ଭାଷା ସମିତି (ବାକ୍ ସଂଯମ), ଏଷଣା ସମିତି (ପବିତ୍ର, ବିଶୁଦ୍ଧ ଓ ପରିମିତ ଖାଦ୍ୟ ଗ୍ରହଣ) ଆଦାନ ନିକ୍ଷେପ ସମିତି (ଜୀବନୋପଯୋଗୀ ଯନ୍ତ୍ରର ଯତ୍ନ ରଖିବା), ଉତ୍ସର୍ଗ ସମିତି (ମଳ, ମୂତ୍ର, ଛେପ ପକାଇବାରେ ସାବଧାନତା)

ସେମାନେ ସମସ୍ତଂକୁ ସମାନ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ରାତି ହେବା ପରେ ଭୋଜନ କରୁ ନ ଥିଲେ । କୌଣସି ପ୍ରକାର ଯାନବାହନ ବ୍ୟବହାର କରୁ ନଥିଲେ । ଭିକ୍ଷା କରି ଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରୁଥିଲେ । ଅର୍ଥ ସଂଗ୍ରହ କରୁ ନଥିଲେ କି ନିଜ ପାଇଁ କିଛି ସଂପତ୍ତି ଠୁଳ କରୁ ନଥିଲେ ।

ଶ୍ରାବକ ଓ ଶ୍ରାବିକାମାନେ ଗୃହସ୍ଥ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଗୃହ-ସଂସାର ମଧ୍ୟରେ ଜୈନଧର୍ମର ଅନୁଶୀଳନ ମାତ୍ର କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଉପରୋକ୍ତ ମହାବ୍ରତ-ଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ପାଳନ କରୁଥିଲେ, ମାତ୍ର ଗୃହସ୍ଥ ଜୀବନର ପରିସୀମା ମଧ୍ୟରେ; ଯଥା

ଅହିଂସା [ସ୍ଥୂଳ ପ୍ରାଣାତିପାତ-ବିରମଣ-ବ୍ରତ] ସତ୍ୟ (ସ୍ଥୂଳ ମୃଷାବାଦ-ବିରମଣ-ବ୍ରତ), ଅସ୍ତେୟ (ସ୍ଥୂଳ-ଅଦତ୍ତଦାନ-ବିରମଣ ବ୍ରତ) ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ (ସ୍ଥୂଳ-ମୈଥୁନ ବିରମଣ ବ୍ରତ) ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି ।

ଜୈନ-ଧର୍ମରେ ମୂର୍ତ୍ତି-ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ତୀର୍ଥଂକରମାନଂକର ମୂର୍ତ୍ତି ମହେନ୍-ଜୋ-ଦାରୋ ଉପତ୍ୟକାରେ ପୂଜିତ ହେଉଥିଲା । ଜୈନମାନେହିଁ ଭାରତର ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରାଚୀନତମ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜକ ।

ବୈଦିକ ଧର୍ମ

ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ-ଧର୍ମ କହିଲେ ମୁଖ୍ୟତ ଯାଗଯଜ୍ଞ-ସଂସ୍କୃତିକୁହିଁ ବୁଝାଏ । ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ପ୍ରକୃତି-ଉପାସକ ଥିଲେ । ଉଷାଦେବୀଂକ ବଂଦନା, ଇଂଦ୍ର ବଂଦନା, ଅଗ୍ନି ବଂଦନା, ଦଶରାଜାଂକ ଯୁଦ୍ଧ, ଇଂଦ୍ର-ବୃତ୍ର ସମର ଇତ୍ୟାଦି ଋକ୍‌ବେଦର ପ୍ରଧାନ ଉପଜୀବ୍ୟ ବିଷୟ । ଉଷାଦେବୀ ଓ ଇଂଦ୍ରଂକ ବଂଦନା ସଂଗେ ସେମାନେ ଘୋଡ଼ା ଓ ଗୋରୁ ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନାକୁ ଯୋଗ ଦେଇଛଂତି, ଯୁଦ୍ଧରେ ଜୟଲାଭ ପାଇଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଛଂତି । ଉଷାଦେବୀ ଅନେକ ଘୋଡ଼ା ଓ ଗାଈର ଅଧିକାରିଣୀ ବୋଲି କହିଛଂତି । 'ପୂଜା' ଓ 'ପୂଜକ' ଏ ଦୁଇଟି ଯାକ ଶବ୍ଦ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ । ବାସ୍ତବରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଋକ୍‌ବେଦୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟର ପୂଜା ବୋଲି ବିଶେଷ କିଛି ନଥିଲା ।

ପୁରୁଷ-ସୂକ୍ତରେ ଆମେ ଯେଉଁ ସହସ୍ରଶୀର୍ଷା ପୁରୁଷର ବର୍ଣ୍ଣନା ପଢ଼ୁଁ ତାହା ଏକ ସର୍ବସ୍ରଷ୍ଟାର ବଂଦନା । ଏଭଳି Cosmology ବା ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରାୟ ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରଂଥରେ ଦେଖାଯାଏ । ମିସର ଦେଶୀୟ cosmology ମଧ୍ୟ ଋକ୍‌ବେଦୀୟ ପୁରୁଷସୂକ୍ତର ଅନୁରୂପ । ଏଥିରେ ଦେବତା Khnumu the shaper ତାଂକ କୁଂଭାର ଚକରେ ସବୁ କିଛିକୁ ରୂପ ବା ଆକାର ପ୍ରଦାନ କରୁଛଂତି । ¹ ଏଇଭଳି ଏକ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ବାଇବେଲର 'ଜେନେସିସ୍'ର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପୁଣି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର ବିଷୟ, ଋକ୍‌ବେଦରେ ପୁରୁଷସୂକ୍ତ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର cosmology ନୁହେ—ଆଉ ଗୋଟିଏ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ଋକ୍‌ବେଦ ଦଶମ ମଂଡଳ ୭୨ ସୂକ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ଦିଆ ଯାଇଛି । ଏଥିରେ ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର କଥା କୁହାଯାଇଛି । ଦୁଇଟିଯାକ cosmology ମଧ୍ୟରେ ଆକାଶ-ପାତାଳ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ପ୍ରଥମଟିରେ ସହସ୍ରଶୀର୍ଷା ପୁରୁଷ ସର୍ବ ସୃଷ୍ଟି

¹ । Encyclopaedia of Religions and Ethics Vol. IV P.145.

କରୁଛନ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଦ୍ୱିତୀୟଟିରେ ପୁରୁଷଙ୍କଠାରୁ ସମସ୍ତ କିଛି ସୃଷ୍ଟି ହେଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

"One explains Creation ex nihilo being was born of non-being. The latter ascribes all creation to a being which it calls Purusha. *

ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟ ଥିଲେ ବାସ୍ତବବୋଧ ସଂପନ୍ନ ! ତାଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଋକ୍‌ରେ ତାଙ୍କ ଜୀବନବୋଧ ପ୍ରତିଫଳିତ । ସେଥିରେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଦର ସ୍ପର୍ଶ ଖୁବ୍ କମ ଲାଗିଛି । ଋକ୍‌ବେଦର କେତୋଟି ଋକ୍‌ରୁ ତାହା ଜଣାପଡ଼ିବ । ଋକ୍‌ଗୁଡ଼ିକ ସୌଂଦ୍ର-ସୂକ୍ତ ଗୁଡ଼ିକ ଇଂଦ୍ରଙ୍କ ସ୍ତବଗାନରେହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣ : ଯଥା—

ଆ ତୁ ନ ଇନ୍ଦ୍ର ଶଂତମାନା ଦେବ୍ୟାମ ସୁମନ୍ତିନାଂ

ମା ନୋଅତୌଶ୍ୟା ଆଗହି । [୧ମ ମଂଡଳ । ଚତୁର୍ଥ ସୂକ୍ତ । ତୃତୀୟ ଋକ୍)
[ହେ ଇଂଦ୍ରଦେବ ! ଆମେ ଯେପରି ଆପଂଣଙ୍କ ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ଉତ୍ତମ ବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ ପୁରୁଷଗଣଂକ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ଆପଣଂକ ଅନୁଗ୍ରହ ଲାଭ କରିପାରୁଁ । ଆପଣ ଆମକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ଖ୍ୟାତ ହେବେନାହିଁ । ଆପଣ ଆମ ନିକଟକୁ ଆଗମନ କରଂନ୍ତୁ ।)

ଅସ୍ୟ ପୀତ୍ୱା ଶତକ୍ରତୋ ଘନବୃତ୍ରାଣାମଭବଃ

ପ୍ରାବୋବାଜେଷୁ ବାଜିନଃ । ୧ମ ମଂ । ୪ । ୮ ।

(ହେ ଶତକ୍ରତୋ ! ଆପଣ ସୋମପାନ କରି ବୃତ୍ରଗଣଂକୁ ହନନ କରଂନ୍ତି । ଆପଣ ଯୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧକାରୀମାନଂକୁ ପ୍ରକୃଷ୍ଟରୂପେ ରକ୍ଷା କରଂନ୍ତି ।

ତଂ ତ୍ୱା ବାଜେଷୁ ବାଜିନଂ ବାଜୟାମଃ ଶତକ୍ରତୋ

ଧନାନାମିଂଦ୍ର ସାତୟେ । ୧ । ୪ । ୯

(ହେ ବହୁକର୍ମକାରୀ ଅଧିପତି ଇଂଦ୍ର ! ଆପଣ ଯୁଦ୍ଧକାଳରେ ପ୍ରକୃତ ବଳଶାଳୀ । ଧନପ୍ରାପ୍ତି ନିମଂତେ ଅଭୀଷ୍ଟ-ଲାଭ ସକାଶେ ଆପଣଂକୁ ଅନ୍ନଯୁକ୍ତ କରୁଛି ।)

ବିଦ୍ମା ହି ତ୍ୱା ବୃଷଂତମଂ ବାଜେଷୁ ହବନଶ୍ରୁତଂ

ବୃଷଂତମସ୍ୟ ହୂମହ ଉତିଂ ସହସ୍ରସାତମାଂ । * ୧ମ ମଂ । ୧୦ମ ସୂକ୍ତ । ୧୦ମ ଋକ୍

(ହେ ଇଂଦ୍ରଦେବ ! ଆପଣ ଯେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କାମନା ପୂରଣ ଏବଂ ଶତ୍ରୁଦମନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ତତ୍ପରତାର ତାହା ଆମେ ଜାଣୁଁ । ଅତଏବ, ଇଷ୍ଟସାଧକ ଆପଂଣଙ୍କୁ ଆମର ଅଶେଷ ସୁଖପ୍ରଦାୟକ ରକ୍ଷାକାର୍ଯ୍ୟ ନିମିତ୍ତ ଆମେ ଆହ୍ୱାନ କରୁଛୁଁ ।)

* Wilson's Rig Veda Vol. VI. P. 129

ଇନ୍ଦ୍ର

'ଇନ୍' ଏବଂ 'ଦ୍ର' ଏ ଦୁଇଟିର ସଂଯୋଗରେ 'ଇନ୍ଦ୍ର' ଶବ୍ଦ ଉତ୍ପନ୍ନ। 'ଇନ୍'ର ଅର୍ଥ ଯୋଦ୍ଧା। ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ 'ସତ୍ତ୍ୱ ଇନା ବର୍ତ୍ତେ' ଇତି ସେନା। 'ଦ୍ର' ଶବ୍ଦ-ଶିଖର ବା ଶୃଙ୍ଗ ଅର୍ଥରେ ବାବିଲୋନୀୟ ଭାଷାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ। ଏଣୁ ଇନ୍ଦ୍ର ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କର ଅଧିପତି ବା ସେନାପତି। ଧୀରେ ଧୀରେ ଏହି ଶବ୍ଦ ରାଜା ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହେଲା। ଯଥା ଦେବେନ୍ଦ୍ର, ନରେନ୍ଦ୍ର, ନାଗେନ୍ଦ୍ର। ପ୍ରଥମେ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ନାମ ଥିଲା ଶୁକ୍ର। ନହୁଷଙ୍କୁ ଇନ୍ଦ୍ର କରାଯିବା କଥା ଋକ୍‌ବେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି। "ଅହଂ ସପ୍ତହା ନହୁଷୋ ନହୁଷ୍ଟରଃ।" (ଋକ୍‌ବେଦ ୭୦।୪୯।୮) ସାର୍ବଭୌମ ନରପତିମାନଙ୍କୁ ଯଜ୍ଞକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ସୋମରସ ଦେବାର ବିଧି ବାବିଲୋନିଆରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା। ଏବଂ ସେହି ଅବସରରେ ସେମାନଙ୍କ ସ୍ତୁତି କରାଯାଉଥିଲା। (କୋଶାମ୍ବୀ) ଏହି ଇନ୍ଦ୍ର ବଡ଼ କ୍ରୂର ଓ ବଳଶାଳୀ ଥିଲେ। ଦିବୋଦାସଙ୍କ ପୁତ୍ର ପ୍ରତର୍ଦ୍ଦନଙ୍କ ନିକଟରେ ନିଜର ସ୍ୱରୂପ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରି ଇନ୍ଦ୍ର କହୁଛନ୍ତି:—"ମୋତେ ଜାଣିଛ ତୁ କିଏ? ତ୍ୱଷ୍ଟାଙ୍କ ପୁତ୍ର ତ୍ରିଶିର୍ଷଙ୍କୁ ମୁଁ ବଧ କଲି। ଅରୁର୍ମଘ ନାମକ ଯତିଙ୍କୁ ମୁଁ କୁକୁରଙ୍କର ଖାଦ୍ୟ କରାଇଲି। ଅନେକ ସନ୍ଧି ଅତିକ୍ରମ କରି ଦ୍ୟୁଲୋକରେ ପ୍ରହ୍ଲାଦଙ୍କ ଅନୁଗାମୀମାନଙ୍କୁ ଏବଂ ଅନ୍ତରୀକ୍ଷରେ ପୌଲମମାନଙ୍କୁ ଓ ପୃଥିବୀରେ କାଳକାଞ୍ଜୀମାନଙ୍କୁ ମୁଁ ମାରି ପକାଇଲି। ଇତ୍ୟାଦି। ଏଥିରୁ ଜଣାଯିବ ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଆକ୍ରମଣରେ ଆରଣ୍ୟକ ଯତିମାନଙ୍କ ସମ୍ପୃକ୍ତ ଏକପ୍ରକାର ଲୋପ ପାଇ ଯାଇଥିବ। ସେ ସେମାନଙ୍କୁ ମାରି କୁକୁରଙ୍କୁ ବା ହେଟା ବାଘକୁ ଖୁଆଇଥିବେ। ମୂଳ ଶବ୍ଦଟି 'ସାଲାବୃକ୍' ଅର୍ଥାତ୍ ବାଘ କିମ୍ବା କୁକୁର ହୋଇପାରେ। (ଏକ୍ସ)

ଋକ୍‌ବେଦର ମଣ୍ଡଳ ଓ ଋକ୍

ଋକ୍‌ବେଦ ଦଶଟି ମଣ୍ଡଳରେ ବିଭକ୍ତ। ସେହି ଦଶଟି ମଣ୍ଡଳରେ ୮୫ଟି ଅନୁବାକ୍ ଅଛି। ଅନୁବାକ ସମୂହରେ ଏକ ହଜାର ଅଠେଇଶଟି ସୂକ୍ତ [ସ୍ତୋତ୍ର] ଦେଖାଯାଏ। ଋକ୍‌ବେଦରେ ମୋଟ ୧୦୪୦୨ରୁ ୧୦୬୨୨ ଶ୍ଳୋକ ବା ଋଚା ଅଛି। ସେ ସୂକ୍ତର ଶବ୍ଦ ସଂଖ୍ୟା ପ୍ରାୟତଃ ୧ ଲକ୍ଷ ୫୩ ହଜାର ୮୨୬ଟି। ଶବ୍ଦାଂଶ ସଂଖ୍ୟା ୪ ଲକ୍ଷ ୩୨ ହଜାର। ଏହାର ଅ-କାରାନ୍ତ, ଆକାରାନ୍ତ, ଇ-କାରାନ୍ତ ଏବଂ ନାନ୍ତ, ସାନ୍ତ, ପ୍ଲୁତ ପଦ ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ହିସାବ କରି ପଣ୍ଡିତମାନେ ବାହାର କରିଛନ୍ତି। ଋକ୍‌ବେଦର ଶାଖା ୫ଟି; ଆଶ୍ୱଳାୟନ, ସାଂଖ୍ୟାୟନ, ଶାକଲ, ବାସ୍କଲ, ମାଣ୍ଡୁକ୍ୟ। ଋକ୍‌ବେଦ ପରେ ଅନ୍ୟ ତିନୋଟି ବେଦ ଯଥା ଯଜୁଃ, ସାମ ଓ ଅଥର୍ବ ବେଦ ରଚିତ ହୁଏ।

ଦେବତା ଓ ଋଷି

ଋକ୍‌ବେଦ-ସଂହିତାରେ ଇନ୍ଦ୍ର, ଅଗ୍ନି, ଅଦିତି, ବାୟୁ, ବରୁଣ, ମାରୁତ, ଦାବ୍ୟା, ପୃଥିବୀ, ଗଙ୍ଗା, ବିଶ୍ୱକର୍ମା, ପ୍ରଜାପତି, ସବିତା, ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟୂନ ୩୩ ହଜାର ଦେବତାଙ୍କ ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗଣପତି, ବୃହସ୍ପତି, ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ସେଥିର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଋଷି-ମହର୍ଷିଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ତ ଅଗଣ୍ୟ, ଅସଂଖ୍ୟ । ଅଗସ୍ତ୍ୟ, ଅଦିତି, କଶ୍ୟପ, ଅଙ୍ଗିରସ, ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର, ଭରଦ୍ୱାଜ, ନାରଦ, କଣ୍ୱ, ଯଯାତି, ମାନ୍ଧାତା, ପ୍ରସ୍କଣ୍ୱ, ବତ୍ସ, ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ; ଏକ ନାମରେ ପୁଣି ବହୁ ଋଷି ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଜଣେ ଅଙ୍ଗିରସ ନାମରେ ଅନ୍ତତ ୪୫ ଜଣ ଋଷିଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ଯଥା : ଅୟାସ୍ୟ ଅଙ୍ଗିରସ, ପବିତ୍ର ଅଙ୍ଗିରସ, ଧ୍ରୁବ ଅଙ୍ଗିରସ, କୃଷ୍ଣ ଅଙ୍ଗିରସ, ଭିକ୍ଷୁ ଅଙ୍ଗିରସ, ଘୋର ଅଙ୍ଗିରସ, ଶିଶୁ ଅଙ୍ଗିରସ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅଙ୍ଗିରସ ନାମକ ଋଷିଙ୍କ ବଂଶରେ ଜାତ ମହାପୁରୁଷମାନେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗିରସ ନାମରେ ପରିଚିତ । ସେହିପରି କଶ୍ୟପ ବଂଶରୁ ଜନ୍ମିଥିବା ବହୁତର କଶ୍ୟପ ଏବଂ କଣ୍ୱ ବଂଶରୁ ଜନ୍ମ ବହୁ କଣ୍ୱଙ୍କ ନାମ ଦେଖାଯାଏ ।*

ବେଦର ଧର୍ମ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ, ଅଦୃଷ୍ଟବାଦ ଓ ମନ୍ତ୍ରଶକ୍ତି ବୋଲି ଦୁର୍ଗାଦାସ ଲାହିଡ଼ୀ କହନ୍ତି । ଋକ୍‌ବେଦରେ ବହୁ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ସ୍ତୋତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରଥମ ସୂକ୍ତର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକରେ ଅଗ୍ନିଙ୍କର ବନ୍ଦନା ଦେଖୁ । "ଯଜ୍ଞର ପୁରୋହିତ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ଦେବତା ବହୁରତ୍ନପ୍ରଦାତା ଋତ୍ୱିକ ଅଗ୍ନିଙ୍କର ଆମେ ସ୍ତୁତି କରୁଛୁଁ ।" ସେହିପରି ଦ୍ୱିତୀୟ ସୂକ୍ତରେ ବାୟୁ-ଦେବତାଙ୍କ ଉପାସନାରେ ଦେଖୁ ମଧୁଚ୍ଛନ୍ଦା ଋଷି ସ୍ତୁତି କରୁଛନ୍ତି—"ହେ ବାୟୁ ! ଆମର ପ୍ରାର୍ଥନା ଶୁଣ, ଆସ ସୋମ-ରସ ପାନ କର ।" ସେହି ଋଷି ପୁଣି ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଛନ୍ତି—"ହେ ଇନ୍ଦ୍ର ! ଆମକୁ ସଂଗ୍ରାମର ଉପଯୁକ୍ତ ଶତ୍ରୁବିଜୟକ୍ଷମ ପ୍ରଚୁର ଧନ ପ୍ରଦାନ କର । ହେ ଇନ୍ଦ୍ର !

ବେଦୋକ୍ତ ଧର୍ମ

ଆପଣଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରକ୍ଷିତ ହୋଇ ଆମେ ଯେପରି ବଜ୍ର ପରି କଠିନ ଅସ୍ତ୍ର ଧାରଣ କରିପାରୁଁ ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧରତଶୀଳ ଶତ୍ରୁକୁ ଜୟ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହେଉଁ ।" ପ୍ରଥମ ମଣ୍ଡଳର ଊନନବତ ସୂକ୍ତ ଶେଷରେ ଋଷି କଣ୍ୱ ବିଶ୍ୱଦେବତାଙ୍କ ସ୍ତୋତ୍ରରେ କହୁଛନ୍ତି—"ତୁମେ ଅଦିତି, ତୁମେ ଆକାଶ, ତୁମେ ଅନ୍ତରୀକ୍ଷ, ତୁମେ ପିତା, ତୁମେ ମାତା, ତୁମେ ପୁତ୍ର, ତୁମେ ଗନ୍ଧର୍ବ, ତୁମେ ଦେବତା, ତୁମେ ଅସୁର, ତୁମେ ରାକ୍ଷସ, ତୁମେ ପିତୃଦେବ, ତୁମେ ଜନ୍ମ ଓ ଜନ୍ମର ମୂଳକାରଣ ।" ଏହିପରି ଦଶମ ମଣ୍ଡଳର ଦ୍ୱ୍ୟଶୀତିତମ ସୂକ୍ତରେ ଆମେ ଏକ ସର୍ବସମନ୍ୱୟବାଦ ସ୍ରଷ୍ଟାର ସ୍ତବ ଅନ୍ୟ ଏକ ଋଷିଙ୍କଠାରୁ

*ଦୁର୍ଗାଦାସ ଲାହିଡ଼ୀଙ୍କ "ଭାରତବର୍ଷର ଗୌରବ" ଗ୍ରନ୍ଥ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ

ହୁଣ୍ଡ —"ଯିଏ ଆମକୁ ଜୀବନ ଦାନ କରିଛନ୍ତି, ଯିଏ ଆମ ସମସ୍ତଙ୍କର ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା, ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ସକଳ ଅବସ୍ଥା ଯାହାଙ୍କ ଗୋଚରୀଭୂତ, ସେ ଏକ, ସେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ, —ଅଥଚ ସେ ସଂସାରରେ ବହୁ ନାମ, ବହୁ ଦେବତାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିରାଜମାନ ।" ସେହି ଶେଷମଣ୍ଡଳର ଅନ୍ୟ ଏକ ସୂକ୍ତରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି—"ଯେତେବେଳେ ମୃତ୍ୟୁ ନ ଥିଲା, ସେତେବେଳେ ସେହି, ଏକମାତ୍ର ସେହି ନିଜ ଭିତରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲେ, ନିଜ ଭିତରେ ବିରାଜମାନ ଥିଲେ । ସେତେବେଳେ ସେ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କିଛି ନଥିଲା । ଥିଲେ କେବଳ ସେହି ।"

ଅତଏବ ଋକ୍‌ବେଦର ଶେଷଭାଗରେ ଏକ ସ୍ରଷ୍ଟାପୁରୁଷ ଓ ସର୍ବସମନ୍ୱୟକାରୀ ବିଶ୍ୱଦେବତାର ସନ୍ଧାନ ମିଳେ । ଏଥିରୁ ବୁଝାଯାଇପାରେ ଋକ୍‌ବେଦୀୟ କାଳର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଏକ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ ଭଗବାନ-ଭାବନା ଆର୍ଯ୍ୟ ଚିନ୍ତାଧାରଣାରେ ବିକାଶଲାଭ କରିଥିଲା ।

ପୁରୁଷ-ସୂକ୍ତରେ ଚାତୁର୍ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମଣ-କ୍ଷତ୍ରିୟ-ବୈଶ୍ୟ-ଶୂଦ୍ର ଏହି ଚାରିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥାର ପରିଚୟ ପାଉଁ । ଏହି ସୂକ୍ତରେ ଏକ ସହସ୍ରଶୀର୍ଷା ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଈଶ୍ୱର-ସତ୍ତାର ପରିକଳ୍ପନା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଫୁଟି ଉଠିଛି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଆରଣ୍ୟକ

'ବ୍ରାହ୍ମଣ' ଓ 'ଆରଣ୍ୟକ' ବେଦର ଉପସଂହାର ଭାଗ ବୋଲି କଥିତ ହୁଏ । ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ର ସବୁ କପରି ଭାବରେ କ୍ରିୟା-କର୍ମରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭାଗରେ ପ୍ରଧାନତଃ ତାହାହିଁ ବିବୃତ ହୋଇଛି । ପ୍ରସଙ୍ଗତଃ ଉପଦେଶ ଛଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ-ଭାଗରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ କଥା ମଧ୍ୟ ଲିଖିତ ହୋଇଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ସୃଷ୍ଟି-ତତ୍ତ୍ୱ କଥା ରହିଛି । ତା'ଛଡ଼ା ଏଥିରେ ବହୁ ପୌରାଣିକ କାହାଣୀର ଭିତ୍ତି ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଦେଖୁଁ । ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ବଳିଦାନ ପ୍ରଥାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । 'ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ'ରେ ପ୍ରଳୟର ପ୍ରଥମ ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । ଶତପଥ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ ପ୍ରଜାପତି ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ନିଜ କନ୍ୟା ଉଷା ସହିତ ସହବାସ କରି ମନୁଷ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ଐତରେୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନରେ ନରବଳି ପ୍ରସଙ୍ଗ ପ୍ରଥମ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ସେଥିରେ ଲେଖାଅଛି ରାଜା ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ନିଜ ପୁତ୍ର ରୋହିତକୁ ଯଜ୍ଞରେ ବଳି ଦେବାକୁ ଚାହିଁଥିଲେ । ମାତ୍ର ପୁତ୍ର ସମ୍ମତ ନ ହେବାରୁ ହରିଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର ଅଜୀଗର୍ତ୍ତଙ୍କୁ ବୁଝାଇ ତାର ପୁତ୍ର ଶୁନଃଶେପକୁ ବଳି ଦେବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା କଲେ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ବେଦର ଗୋଟିଏ ଲେଖାଏଁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏବଂ ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣର ଗୋଟିଏ ଲେଖାଏଁ ଆରଣ୍ୟକ ଅଛି । ଗୃହସ୍ଥମାନଙ୍କୁ କ୍ରିୟା-କର୍ମ ଶିକ୍ଷା ଦେବା ଲାଗି ବ୍ରାହ୍ମଣଗୁଡ଼ିକ ଲିଖିତ । ସଂସାରାଶ୍ରମ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ବାନପ୍ରସ୍ଥ ଅବଲମ୍ବନ କରନ୍ତେ ଆରଣ୍ୟକଗୁଡ଼ିକ ଆବଶ୍ୟକ । କି ଭଳି ଆତ୍ମର ସମ୍ପନ୍ନ ହେଲେ କି ଭଳି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଲାଭ ହେବ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମ କଣ ସେ ସବୁର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଆରଣ୍ୟକରେ ମିଳେ । ଋକ୍‌ବେଦର ଦୁଇଖଣ୍ଡି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏବଂ ଦୁଇଖଣ୍ଡି ଆରଣ୍ୟକ—କୌଷୀତକୀ ଏବଂ ଐତରେୟ । କୃଷ୍ଣ ଯଜୁର୍ବେଦର ତୈତ୍ତିରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏବଂ ତୈତ୍ତିରୀୟ ଆରଣ୍ୟକ । ଶୁକ୍ଳ ଯଜୁର୍ବେଦର ଆରଣ୍ୟକର ନାମ ବୃହଦାରଣ୍ୟକ । ସାମ ଓ ଅଥର୍ବ ବେଦର ଆରଣ୍ୟକ ନାହିଁ କିମ୍ବା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମିଳି ନାହିଁ ।

ଉପନିଷଦ

ଆରଣ୍ୟକ ପରେ ଉପନିଷଦ୍ । ଆରଣ୍ୟକହିଁ ଉପନିଷଦ୍‌ର ମୂଳପିଣ୍ଡ । ଆରଣ୍ୟକରେ ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରର ଯେଉଁ ମୂଳ-ସୂତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଲିପିତ ଅଛି, ଉପନିଷଦର ଶ୍ଳୋକାଂଶରେ ତାହାହିଁ ବିବୃତ ହୋଇଛି । ଉପନିଷଦହିଁ ବେଦର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ବୋଲି ଋଷିମାନଙ୍କର ମତ । କେଉଁଠି କେଉଁଠି ଉପନିଷଦର ସଂଖ୍ୟା ଏକଶହ ଆଠ ଏବଂ କେଉଁଠି କେଉଁଠି ଦୁଇଶହ ପଞ୍ଚାଶ ବୋଲି ଲିଖିତ ଅଛି । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ମତରେ ଐତରେୟ, ତୈତ୍ତିରୀୟ, ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ, ମୁଣ୍ଡକ, ପ୍ରଶ୍ନ, କୌଷିତକୀ, ମୈତ୍ରାୟଣୀୟ, କଠବଲ୍ଲୀ, ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର, ବୃହଦାରଣ୍ୟକ, ତଳବକାର, ନୃସିଂହୋତ୍ତର-ତାପନୀୟ ଏହି ବାର ଖଣ୍ଡ ପ୍ରଧାନ ଉପନିଷଦ । ଈଶ, କେନ, କଠ, ମୈତ୍ରୀୟ ପ୍ରଭୃତି ଉପନିଷଦଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ବେଶ୍ ସୁନ୍ଦର ଓ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ନାନା କୃତ୍ରିମ ଓ ଅର୍ବାଚୀନ ବିଷୟକୁ ନେଇ ଉପନିଷଦମାନ ମଧ୍ୟ ରଚିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । "ଅଲ୍ଲୋପନିଷଦ୍" ଏହାର ପ୍ରମାଣ । ବାଦଶାହା ଆକବରଙ୍କ ସମୟରେ ଏହା ବିରଚିତ ହୁଏ । ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଇସଲାମ ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ । *

ବ୍ରହ୍ମହିଁ ବିଷୟ ଉପନିଷଦର ପ୍ରଧାନ ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ । ଆତ୍ମାର ବିଶ୍ୱ-ବ୍ୟାପକତା, ଆତ୍ମାର ଦେହାନ୍ତର ଗ୍ରହଣ, ସୃଷ୍ଟି-ତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଲୟ ରହସ୍ୟ । ପ୍ରଥମତ ଆତ୍ମାର ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପକତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉପନିଷଦର ମତ ହେଉଛି ପରମାତ୍ମା ସର୍ବଭୂତରେ ସମାନ ଭାବରେ ବିରାଜମାନ ଅଛନ୍ତି । ଜଡ଼-ସଂସାରରେ ସେ ସକଳ ପଦାର୍ଥରେ ଓତଃପ୍ରୋତ ଭାବେ ଅବସ୍ଥିତ କରୁଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ 'ଏକମେବା-

* 'ସଂଚେତ୍ତୈବ ତବାରିକ୍' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ-କାହାଣୀ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ଦ୍ୱିତୀୟମ୍' କହିଲେ ଯେଉଁ ଏକେଶ୍ୱର ଭାବ ବୁଝାଏ, ଉପନିଷଦରେ ପରମବ୍ରହ୍ମର ଆଦର୍ଶ ତାହାଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଉପନିଷଦ ମତରେ ପରମବ୍ରହ୍ମ ଏକ ସତ, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କଠାରୁ ସୃଷ୍ଟ ବସ୍ତୁ ତାଙ୍କଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେ । ଅର୍ଥାତ୍ ପରମାତ୍ମା ଅଭିନ୍ନ ଭାବେ ବିଶ୍ୱସଂସାର ସଙ୍ଗେ ମିଶ୍ରିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏ ବିଶ୍ୱ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିକୃତି ମାତ୍ର । (ଏଠାରେ) ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ, କେନ, ଈଶ, ଉପନିଷଦର କେତେକ ଶ୍ଳୋକର ମର୍ମ ତଳେ ଦିଆଗଲା ।

"ଏହି ସଂସାର ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । ବ୍ରହ୍ମହିଁ ଏଇ ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ବିଶ୍ୱର ଆଦି ଅଂଶ ଓ ପ୍ରାଣଭୂତ । ଏହା ବୁଝି ମନୁଷ୍ୟ ତାଙ୍କର ଉପାସନା କରିବ । ସେ ମନୋମୟ, ସେ ପ୍ରାଣମୟ, ସେ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ, ସେ ସର୍ବକର୍ମୀ, ସେ ସର୍ବକାମ, ସେ ସର୍ବଗନ୍ଧ, ସେ ସର୍ବରସ, ସେ ସତ୍ୟସଂକଳ୍ପ, ସେ ଆକାଶାତ୍ମା, ସେ ସମସ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିରାଜମାନ । (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ, ୩ୟ ପ୍ରପାଠ ୪ର୍ଥ ଖଣ୍ଡ)

ଋଷି ଉଦ୍ଦାଳକ ଅରୁଣି ନିଜ ପୁତ୍ର ଶ୍ୱେତକେତୁଙ୍କୁ ପରମାତ୍ମା ବିଷୟରେ ବୁଝାଉଛନ୍ତି :—"ବତ୍ସ ! ମଧୁମକ୍ଷିକାମାନେ ବୃକ୍ଷରୁ ବୃକ୍ଷାନ୍ତର ବୁଲି ମଧୁସଂଗ୍ରହ ପୂର୍ବକ ମଧୁଚକ୍ର ରଚନା କରନ୍ତି । ସେଇ ମଧୁଚକ୍ରରେ ବିବିଧ ବୃକ୍ଷର ବିବିଧ ପୁଷ୍ପର ମଧୁ ଏକତ୍ର ହେଲେ କେଉଁ ବୃକ୍ଷର କେଉଁ ପୁଷ୍ପର ମଧୁ କେଉଁଠି ରହିଲା କେହି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ପାରନ୍ତି ନାଇ । ପ୍ରାଣୀ ସମୂହ ମଧ୍ୟ ସେଇପରି । ସେମାନେ ଯେତେବେଳେ ସେଇ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯିବେ ସେତେବେଳେ ସେମାନେ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ନିଜ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ପାଇବେ ନାଇ । (ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ) *

କେନ ଉପନିଷଦ ଆରମ୍ଭରେ ଶୁଣ :—

'ଶ୍ରୋତ୍ରସ୍ୟ ଶ୍ରୋତ୍ରଂ ମନସୋ ମନୋ ଯଦ୍ ବାଚୋ ହ ବା ବାଚଂ ସଉ ପ୍ରାଣସ୍ୟ ପ୍ରାଣ ।

ଯଦ୍ୱା ଚାନଭ୍ୟୁଦିତଂ ଯେନ ବାଗଭ୍ୟୁଦ୍ୟତେ
ତା ଦେବ ବ୍ରହ୍ମତ୍ୱଂ ବିଦ୍ଧି ନେଦଂ ଯଦି ଦମୁପାସତେ, ...

ଅର୍ଥାତ୍ କର୍ଣ୍ଣର ଯିଏ କର୍ଣ୍ଣ, ମନର ଯିଏ ମନ, ବାକ୍ୟର ଯିଏ ବାକ୍ୟ, ପ୍ରାଣର ଯିଏ ପ୍ରାଣ, ଚକ୍ଷୁର ଯିଏ ଚକ୍ଷୁ, ସେଇ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଛନ୍ତି ଓ କରୁ-

* ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟୋପନିଷଦ୍ ୬ଷ୍ଠ ପ୍ରପାଠକ, ୧।୧୦।୧୩ ଖଣ୍ଡ ।

ଛନ୍ତି । ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଯାହାଙ୍କୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଏ ନା, ପରନ୍ତୁ ଯାହାଙ୍କଦ୍ୱାରା ବାକ୍ୟ ଉଦ୍‌ଭୂତ ହୁଏ, ମନ ଦ୍ୱାରା ଯାହାଙ୍କୁ ଚିନ୍ତା କରାଯାଏ ନା, ପରନ୍ତୁ ମନ ଯାହାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପରିଚିନ୍ତିତ ହୁଏ, ନେତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଯାହାଙ୍କୁ ଦେଖି ପାରାଯାଏ ନା, ବରଂ ଜୀବ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଦେଖି ପାରନ୍ତି, କର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ୱାରା ଯାହାଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧି କରାଯାଏ ନା, ପରନ୍ତୁ କର୍ଣ୍ଣ ଯାହାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସଂଶ୍ରୁତ ହୁଏ, ପ୍ରାଣ-ବାୟୁ ଯାହାଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ପାରେ ନା, ପରନ୍ତୁ ଯାହାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣ-ବାୟୁ ପ୍ରବାହିତ ହୁଏ, ଏକମାତ୍ର ସେହି ଚୈତନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମ, ଏକମାତ୍ର ତାଙ୍କୁହିଁ ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଜାଣିବ । ତାଙ୍କଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ଉପାସନା କଦାପି ଶ୍ରେୟ ନୁହେଁ । କେନ ୧ । ୧ । ୪

ଉପନିଷଦରେ ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱ

ଉପନିଷଦରେ ବ୍ରହ୍ମ-ପରିଚୟ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କେଉଁଠି କୁହାଯାଇଛି 'ସେ ସ୍ଥୂଳ ନୁହନ୍ତି, ସେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ନୁହନ୍ତି, ସେ ହ୍ରସ୍ୱ ନୁହନ୍ତି, ସେ ଦୀର୍ଘ ନୁହନ୍ତି, ସେ ଶବ୍ଦର ଅତୀତ, ସେ ସ୍ପର୍ଶର ଅତୀତ, ସେ ରୂପର ଅତୀତ, ସେ ରସର ଅତୀତ ।' ପୁଣି କେଉଁଠି କୁହାଯାଇଛି, ସେ ସର୍ବକର୍ମା, ସେ ସର୍ବକାମ, ସର୍ବଗନ୍ଧ, ସର୍ବରସ । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହା ବୁଝାଇବାକୁ ଯାଇ କହନ୍ତି :—ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଦୁଇଟି ବିଭାବର ପରିଚୟ ଏହି ଦୁଇ ସ୍ୱରରୁ ମିଳେ । ସେହି ଦୁଇଟି ବିଭାବରୁ ଗୋଟିଏ 'ସବିଶେଷ ଲିଙ୍ଗ' ଅନ୍ୟଟି ନିର୍ବିଶେଷ ଲିଙ୍ଗ । ସେ ସବିଶେଷ, ସଗୁଣ, ପୁଣି ନିର୍ବିଶେଷ, ନିର୍ଗୁଣ ।

ଉପନିଷଦର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଐକ୍ୟଚେତନା ସାରା ପୃଥିବୀର ବିପଶ୍ଚିତ୍‌-ମହଲରେ ଆଦୃତ ହୋଇଛି । ସୋପେନହାଉର ଉଚ୍ଚକଣ୍ଠରେ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି :—"ପୃଥିବୀରେ ଉପନିଷଦ ପରି ଉଚ୍ଚଭାବାପନ୍ନ ଶାନ୍ତିପ୍ରଦ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆଉ ବୋଧହୁଏ ନାଇ । ଉପନିଷଦ ମୋର ଇହଜୀବନର ସାନ୍ତ୍ୱନା, ଉପନିଷଦହିଁ ମୋର ମରଣର ସାନ୍ତ୍ୱନା ।""It has been the solace of my life, it will be the solace of my death."

ଷଡ଼୍‌ବେଦାଙ୍ଗ ଷଡ଼୍‌ବେଦାଙ୍ଗ ମଧ୍ୟରେ (୧) ଶିକ୍ଷା (ସ୍ୱର-ବିଜ୍ଞାନ) (୨) ଛନ୍ଦସ (୩) ବ୍ୟାକରଣ (୪) ନିରୁକ୍ତ (୫) ଜ୍ୟୋତିଷ (୬) କଳ୍ପସୂତ୍ର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ବୈଦିକ ମନ୍ତ୍ରମାନ ତିନୋଟି ସ୍ୱରରେ ଗୀତ ହୁଏ ଯଥା ଉଦାତ୍ତ, ଅନୁଦାତ୍ତ, ସ୍ୱରିତ । 'ଶିକ୍ଷା'ରୁ ସେଇ ସ୍ୱର-ଯୋଜନା ପାଇଁ । ବେଦରେ ବ୍ୟବହୃତ ସାତଟି ଛନ୍ଦ ଯଥା ଗାୟତ୍ରୀ, ଉଷ୍ଣିକ, ଅନୁଷ୍ଟୁଭ, ବୃହତୀ, ପଙ୍କ୍ତି, ତ୍ରିଷ୍ଟୁଭ, ଜଗତୀ ପ୍ରଭୃତିର ପରିଚୟ 'ଛନ୍ଦସ'ରୁ ମିଳେ । ଏହି ଛନ୍ଦମାନଙ୍କରେ ଯଥାକ୍ରମେ ୨୪, ୨୮, ୩୨, ୪୦, ୪୪, ଏବଂ ୪୮ଟି ଅକ୍ଷର ଥାଏ ।

ଭାରତୀୟ ଷଡ଼ଦର୍ଶନ

ଭାରତବର୍ଷରେ ପୂର୍ବ-ସଂହିତା ଯୁଗରେ ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଉନ୍ମେଷ-ବିକାଶ ଘଟିଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ବୈଦିକମାନଙ୍କ, ଆର୍ଯ୍ୟ-ଆର୍ଯ୍ୟେତର ବହୁ ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ ଦାର୍ଶନିକ ପରଂପରା ଏକାଠି ମିଶି ଏକ ସମନ୍ୱୟ-ସୂତ୍ରରେ ଗ୍ରନ୍ଥି ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଯୁଗରେ କର୍ମ-କାଣ୍ଡର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ପରିଚୟ ମିଳେ ଏବଂ ଆରଣ୍ୟକ ଓ ଉପନିଷଦରେ ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ-ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦେଖାଯାଏ । କଳ୍ପ ସୂତ୍ରରେ କର୍ମକାଣ୍ଡର ଏବଂ ଦର୍ଶନ-ସୂତ୍ରରେ ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଭାରତବର୍ଷରେ ଦର୍ଶନ-ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଧାନତଃ ଛଅଟି (୧) କପିଳ ପ୍ରଣୀତ ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନ, (୨) କଣାଦ-ପ୍ରଣୀତ, ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନ, (୩) ଗୌତମ-ପ୍ରଣୀତ ନ୍ୟାୟ-ଦର୍ଶନ, (୪) ପତଂଜଳି-ପ୍ରଣୀତ ପାତଂଜଳ ଦର୍ଶନ ବା ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର, (୫) ଜୈମିନୀ ପ୍ରଣୀତ ମୀମାଂସା-ସୂତ୍ର (୬) ବାଦରାୟଣ ବା ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଉତ୍ତର-ମୀମାଂସା ବା ବେଦାଂତ-ଦର୍ଶନ । ଏହି ଛଅଟି ଦର୍ଶନ ଷଡ଼ଦର୍ଶନ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହାଛଡ଼ା ବୌଦ୍ଧ ଦର୍ଶନ ଏବଂ ନାସ୍ତିକବାଦମୂଳକ ଦର୍ଶନାଦି ଚାର୍ବାକ-ଦର୍ଶନ ନାମରେ ପରିଚିତ । ସମସ୍ତ ଦର୍ଶନର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଦୁଃଖନାଶ ଏବଂ ସ୍ଥାୟୀ ସଂକଳ୍ପ ହେଉଚି ସୁଖ-ସାଧନ । ମୂଳତ ଦୁଃଖବାଦ ସବୁ ଦର୍ଶନର ମୂଳଭିତ୍ତି ।

ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନ

କେତେକଙ୍କ ମତରେ ସାଂଖ୍ୟ-ଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟରେ 'ତତ୍ତ୍ୱସମାସ' ପ୍ରାଚୀନତମ । ଅନ୍ୟ କେତେକେ କହନ୍ତି ବିଜ୍ଞାନଭିକ୍ଷୁ ଯେଉଁ ଗ୍ରଂଥର ଭାଷ୍ୟ ('ସାଂଖ୍ୟ ପ୍ରବଚନ') କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଅନିରୁଦ୍ଧ ଯାହାର ଟୀକା କରିଛନ୍ତି ତାହା ହିଁ ମୂଳ ଗ୍ରଂଥ । ଈଶ୍ୱରକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସାଂଖ୍ୟକାରିକା ଖ୍ରୀ: ଷଷ୍ଠ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଚୀନ ଦେଶର ଚୀନଭାଷାରେ ଅନୁଦିତ ହୋଇଥିଲା । *

ସାଂଖ୍ୟର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ଦୁଃଖ-ନିବୃତ୍ତି । ସାଂଖ୍ୟକାରଙ୍କ ମତରେ ସଂସାର ଦୁଃଖମୟ, ପୁରୁଷାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ସେଇ ଦୁଃଖ ଦୂର ହୁଏ । ଏହାହିଁ ପରମ ପୁରୁଷାର୍ଥ । ସେ ପ୍ରଥମେ କହନ୍ତି — "ଅଥ ତ୍ରିବିଧଦୁଃଖାତ୍ୟଂତନିବୃତ୍ତିରତ୍ୟଂତ ପୁରୁଷାର୍ଥଃ ।" ଏଇ ତ୍ରିବିଧ ଦୁଃଖ 'ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ', ଆଧିଦୈବିକ ଏବଂ ଆଧିଭୌତିକ । ଦୁଃଖନିବୃତ୍ତିର ଉପାୟ 'ଜ୍ଞାନଲବ୍ଧି' । **ସୃଷ୍ଟି ତତ୍ତ୍ୱ** :—ଜାଗତିକ ପଦାର୍ଥମାନଙ୍କୁ ପଂଚବିଂଶତି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି ତାହାର ଆଦି ପଦାର୍ଥ ପ୍ରକୃତି ଓ ଅଂତ୍ୟପଦାର୍ଥ ପୁରୁଷ—ଏ ଉଭୟେ ନିତ୍ୟ ବୋଲି ସାଂଖ୍ୟକାର ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସମସ୍ତ

*Six Systems of Indian Philosophy...Max Muller.
ହିଂଦୁଦର୍ଶନ—ଚଂଦ୍ରକାଂତ ତର୍କାଲଂକାର

ପଦାର୍ଥହିଁ ଅନିତ୍ୟ । ପ୍ରକୃତିର ପରିଣାମରେହିଁ ସେଇ ଅନିତ୍ୟ-ପଦାର୍ଥର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ । ସୃଷ୍ଟି କାଳରେ ପ୍ରକୃତିର ଗୁଣ ପୁରୁଷରେ ଏବଂ ପୁରୁଷର ଗୁଣ ପ୍ରକୃତିରେ ନ୍ୟସ୍ତ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତି ଅଚେତନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଚେତନ ପରି ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ । ପୁରୁଷର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ କର୍ତ୍ତା ପରି ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ପୁରୁଷ ସଂଯୋଗରେ ଅଚେତନ ପ୍ରକୃତି ଚେତନଶୀଳ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ସଂଯୋଗରେ ପୁରୁଷ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ମଧ୍ୟ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ସମ୍ପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି । ସାଂଖ୍ୟମତରେ ଈଶ୍ୱର ଅସିଦ୍ଧ । ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସାଂଖ୍ୟ ସଂଦିହାନ । ସାଂଖ୍ୟକାର କହନ୍ତି "ପ୍ରମାଣାଭାବାନ୍ନତତ୍ସିଦ୍ଧିଃ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ତ ନାହିଁ, ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣରେ ମଧ୍ୟ ଈଶ୍ୱର ସଂଭବନ୍ତି ନାହିଁ, କାରଣ ତାଙ୍କ ସହିତ ସଂବିଧାଭାବ । ଶବ୍ଦ-ପ୍ରମାଣରେ ମଧ୍ୟ ଈଶ୍ୱର ସତ୍ତା ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ନାହିଁ, କାରଣ ଶ୍ରୁତି ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତିର କାର୍ଯ୍ୟ । ସାଂଖ୍ୟ ମତରେ ପ୍ରମାଣ ତିନି, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ, ଶବ୍ଦ । *

ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନ

କଣାଦଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନ ସାଂଖ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅନେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତ । ମହାଭାରତରେ ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନର ଆଲୋଚନା ଥିବାରୁ ଏବଂ ଏଥିରେ ବୌଦ୍ଧ-ମତର ଉଲ୍ଲେଖ ନଥିବାରୁ ଏହା ଅନ୍ୟୁନ ୩୫୦୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ରଚିତ ଦର୍ଶନ ବୋଲି ବୁଝାଯାଏ । ଏଇ ଦର୍ଶନ ଶାସ୍ତ୍ରର ରଚୟିତା କଶ୍ୟପ-ଗୋତ୍ରୀୟ ମହର୍ଷି ଉଲୂକ କେବଳ ମାତ୍ର ତଣ୍ଡୁଳ-କଣା ଭକ୍ଷଣ କରି ମହାଦେବଙ୍କ ଆରାଧନା ଫଳରେ ଏଇ ଦର୍ଶନ-ତତ୍ତ୍ୱ ଲାଭ କରିଥିବାରୁ କଣାଦ ନାମରେ ଆଖ୍ୟାତ ହୁଅନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମୂଳ ନାମ ଅନୁସାରେ ଏଇ ଦର୍ଶନର ଅନ୍ୟ ନାମ 'ଔଲୂକ୍ୟ ଦର୍ଶନ । 'ବିଶେଷ' ନାମକ ଏକ ଅତିରିକ୍ତ ପଦାର୍ଥ ସ୍ୱୀକାର କରିବାରୁ ଏଇ ଦର୍ଶନର ନାମ ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନ । ଏଇ ଦର୍ଶନ-ଶାସ୍ତ୍ର ଉପରେ ପ୍ରଶସ୍ତପାଦାଚାର୍ଯ୍ୟ-ପ୍ରଣୀତ 'ପଦାର୍ଥ ଧର୍ମ ସଂଗ୍ରହ' ଭାଷ୍ୟ ଏବଂ ଶଂକର ମିଶ୍ର ପ୍ରଣୀତ 'ବୈଶେଷିକ ଭାଷ୍ୟ ବିଶେଷ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

ବୈଶେଷିକର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ—ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ଦୁଃଖ-ନିବୃତ୍ତି । ସାଂଖ୍ୟର ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ଏଇଆ । କଣାଦ କହନ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଲାଭ ହେଲେହିଁ ନିଃଶ୍ରେୟସ ବା ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ଘଟେ । ଯାହା ଦୁଃଖନିବୃତ୍ତି ବା ମୋକ୍ଷଲାଭର ହେତୁଭୂତ ତାହାହିଁ ଧର୍ମ । ପଦାର୍ଥ ଓ ପ୍ରମାଣ ସଂବଂଧରେ ବୈଶେଷିକ ସାଂଖ୍ୟଠାରୁ ଭିନ୍ନ ମତ

* —ଦୁର୍ଗାଦାସ ଲାହିଡ଼ୀଙ୍କ 'ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଗୌରବ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ

ଘୋଷଣା କରେ । କଣାଦଙ୍କ ମତରେ ପଦାର୍ଥ ଦ୍ୱିବିଧ,—ଭାବ ପଦାର୍ଥ ଓ ଅଭାବ ପଦାର୍ଥ । ଭାବରେ ପଦାର୍ଥ ଛଅଟି—ଦ୍ରବ୍ୟ, ଗୁଣ, କର୍ମ, ସାମାନ୍ୟ, ବିଶେଷ ଏବଂ ସମବାୟ । ଭାବର ଅଭାବହିଁ—ଅଭାବ ପଦାର୍ଥ, ସୁତରାଂ ଅଭାବ ପଦାର୍ଥ—ଏକମାତ୍ର । ଷଡ଼ବିଧ ଭାବ-ପଦାର୍ଥର ସାଧର୍ମ୍ୟ ଓ ବୈଧର୍ମ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ-ପୂର୍ବକ ନିଃଶ୍ରେୟସ-ଲାଭର ଉପାୟ ନିରୂପଣହିଁ ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ସାଧର୍ମ୍ୟ ଅର୍ଥରେ—ସାଧାରଣ ଗୁଣ; ଯେପରି ପୃଥିବୀ, ଜଳ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ରବ୍ୟର ସାଧାରଣ ଗୁଣ 'ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ' । ଦ୍ରବ୍ୟର ବୈଧର୍ମ୍ୟ ତାର ଗୁଣତ୍ୱ—ଯେହେତୁ ଦ୍ରବ୍ୟର ଗୁଣତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟ ନୁହେ । ଏହିପରି ସୂକ୍ଷ୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ଗୁଣର ବୈଧର୍ମ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ ଏବଂ ଦ୍ରବ୍ୟର ବୈଧର୍ମ୍ୟ—କର୍ମତ୍ୱ ଇତ୍ୟାଦି । ବୈଶେଷିକ ମତରେ ଦ୍ରବ୍ୟ ନଅଟି—କ୍ଷିତି, ଅପ, ତେଜ, ବାୟୁ, ଆକାଶ, କାଳ, ଦିକ, ଆତ୍ମା ଓ ମନ । ଗୁଣ-ପଦାର୍ଥର ସଂଖ୍ୟା ଚବିଶଟି—ରୂପ, ରସ, ଗନ୍ଧ, ସ୍ପର୍ଶ, ସଂଖ୍ୟା, ପରିମାଣ, ପୃଥକତ୍ୱ, ସଂଯୋଗ, ବିଭାଗ, ପରତ୍ୱ, ଅପରତ୍ୱ, ବୁଦ୍ଧି, ସୁଖ, ଦୁଃଖ, ଇଚ୍ଛା, ଦ୍ୱେଷ, ପ୍ରଯତ୍ନ ପ୍ରଭୃତି ସତରଟି ଏବଂ ଭାଷ୍ୟକାର ପ୍ରଶସ୍ତପାଦଙ୍କ ମତରେ ଗୁରୁତ୍ୱ, ଦ୍ରବ୍ୟତ୍ୱ, ସ୍ନେହ, ସଂସ୍କାର, ଧର୍ମ, ଅଧର୍ମ ଓ ଶବ୍ଦ ଏହି ସାତୋଟି । କର୍ମ-ପଦାର୍ଥ ପାଞ୍ଚୋଟି—ଉତ୍କ୍ଷେପଣ, ଅବକ୍ଷେପଣ, ଆକୁଞ୍ଚନ, ପ୍ରସାରଣ ଏବଂ ଗମନ । ସାମାନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଜାତି । ଏହା ଦୁଇପ୍ରକାର । ଯଥା ସାମାନ୍ୟ ଓ ସାଧାରଣ ଜାତି ଏବଂ ବିଶେଷ ଜାତି । ଏହା 'ପର' ଓ 'ଅପର' ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ । ପ୍ରାଣୀର ପ୍ରାଣୀତ୍ୱ ସାଧାରଣ ଜାତିକୁ ବୁଝାଏ, ମାତ୍ର ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱ, ପଶୁତ୍ୱ, ଦେବତ୍ୱ କହିଲେ ବିଶେଷ ଜାତିକୁ ବୁଝାଏ । ବିଶେଷ ପଦାର୍ଥ ଗୋଟିଏ । ତାହାହିଁ ପରମାଣୁର ବିଶେଷତ୍ୱ । ପରମାଣୁର ସମଷ୍ଟିରେ ପୃଥିବୀ ଗଠିତ ଏବଂ ସମାନ ପରମାଣୁରୁ ବିଭିନ୍ନ ଦ୍ରବ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଉଛି । ସାଧାରଣ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ପରମାଣୁ ମଧ୍ୟରେ କେଉଁ ଅବୟବ ନିହିତ ଅଛି ତାହା ବୁଝା ପଡ଼େ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏକ ଏକ ପରମାଣୁରୁ ଏକ ଏକ ଜାତୀୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଉଛି, ଏହା ଆମେ ଦେଖି ପାରୁଛୁ । ତାର କାରଣ ମହର୍ଷି କଣାଦଙ୍କ ମତରେ—ବିଶେଷ ପଦାର୍ଥ । ଯେଉଁ ପରମାଣୁରେ ଧାନର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ଏବଂ ଯେଉଁ ପରମାଣୁରେ ବୃକ୍ଷର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ—ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବିଶେଷତ୍ୱ ତାହାହିଁ ବିଶେଷ ପଦାର୍ଥ । ସମବାୟ ଅର୍ଥରେ ନିତ୍ୟ-ସମ୍ବନ୍ଧ । ଘଟ ସହିତ ମୃତ୍ତିକାର, ତନ୍ତୁ ସହିତ ବସ୍ତ୍ରର, ଜାତି ସହିତ ବ୍ୟକ୍ତିର ଯେଉଁ ନିତ୍ୟ-ସମ୍ବନ୍ଧ ବର୍ତ୍ତମାନ, ତାହାହିଁ [illegible]ୟ । (ଏକ)

ଅଭାବ ପଦାର୍ଥର ପ୍ରଧାନତଃ ଦୁଇ ଭେଦ—ସଂସର୍ଗାଭାବ ଓ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବ । ସଂସର୍ଗାଭାବ ପୁଣି ତ୍ରିବିଧ—ଧ୍ୱଂସାଭାବ, ପ୍ରାଗଭାବ, ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବ । ମୂଳତଃ ଭାବର ଅଭାବକୁ ଅଭାବ କୁହାଯାଇଛି, ଯେପରି ଆଲୋକର ଅଭାବ ଅନ୍ଧକାର । ଘଟ ଭାଙ୍ଗି ଚୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଯାଇଛି, ତାହା ଧ୍ୱଂସାଭାବ । ମୃତ୍ତିକା ଅଛି, ଘଟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବ, ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମୃତ୍ତିକା ଓ ଘଟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଗଭାବ । ଅତ୍ୟନ୍ତାଭାବ ଅର୍ଥରେ ଏକରେ ଅନ୍ୟର ଏକାନ୍ତାଭାବ—ଯେପରି ଘଟ ନ କହିଲେ ତାର ପ୍ରାଗଭାବ ବା ଏକାନ୍ତାଭାବ କଥାହିଁ ହୃଦ୍‌ଗତ ହୁଏନାହିଁ । ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଭାବ ଅର୍ଥରେ ଏକରେ ଅନ୍ୟର ଅଭାବ, ଯଥା ସିଂହରେ ଶୃଗାଳର ଅଭାବ, ଶୃଗାଳରେ ସିଂହର ଅଭାବ । ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନରେ ପ୍ରଧାନତଃ ଏହି ସପ୍ତ ପଦାର୍ଥର ସଂଖ୍ୟା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ସେହି ସେହି ପଦାର୍ଥର ବିଭାଗ ସମୂହର ସଂଜ୍ଞା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଛି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ପୃଥିବୀର ଲକ୍ଷଣ କଣ ବୁଝାଇବାକୁ ଯାଇ କଣାଦ କହୁଛନ୍ତି :—ରୂପ, ରସ, ଗନ୍ଧ, ସ୍ପର୍ଶ ଯେଉଁଥିରେ ଅଛି ତାହାହିଁ ପୃଥିବୀ । "ରୂପରସଗନ୍ଧସ୍ପର୍ଶବତୀ ପୃଥିବୀ ।"

ବିଶେଷ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଅଦୃଷ୍ଟ

କଣାଦଙ୍କ ମତରେ ଦ୍ରବ୍ୟାଦି ସପ୍ତ ପଦାର୍ଥର ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଲାଭ ହେଲେ ନିଃଶ୍ରେୟସ ବା ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ଦୁଃଖ-ନିବୃତ୍ତି ରୂପକ ମୋକ୍ଷଲାଭ ହୁଏ । ସେ କହନ୍ତି ଭୋଗାଭୋଗ ଓ ଦେହାନ୍ତର ସମସ୍ତହିଁ ବିଧି ଅଦୃଷ୍ଟସାପେକ୍ଷ । କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ କରନ୍ତେ, କର୍ମର ଶୁଭାଶୁଭ ଫଳଭୋଗ ପାଇଁ ଶରୀରର ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ । ତାହାହିଁ ଅଦୃଷ୍ଟ । ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଅଦୃଷ୍ଟ ନାଶ ହେଲେ ମୋକ୍ଷଲାଭ ହୁଏ ।

ଈଶ୍ୱର ପ୍ରମାଣ

ଈଶ୍ୱରଙ୍କର କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟକାରିତା ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନ ସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ । ବରଂ ଅଦୃଷ୍ଟକୁହିଁ କଣାଦ ସକଳ ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳାଧାର ବୋଲି ମାନି ନେଇଛନ୍ତି । ସେ ସ୍ପଷ୍ଟ କହୁଛନ୍ତି :— ଅଗ୍ନିର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଜ୍ୱଳନ, ବାୟୁର ତିର୍ଯ୍ୟକଗମନ, ଏବଂ ପରମାଣୁ ଓ ମନର ଆଦ୍ୟ-କ୍ରିୟା ଅଦୃଷ୍ଟ ବଶରେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଫଳତଃ ଅଦୃଷ୍ଟବଶରେ ପରମାଣୁରେ କ୍ରିୟା, ଏବଂ ପରମାଣୁରେ କ୍ରିୟା ଯୋଗୁଁ ସୃଷ୍ଟି । ତେଣୁ ସୃଷ୍ଟି ସହିତ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ । ପରମାଣୁ

ଓ ଅଦୃଷ୍ଟହିଁ ସର୍ବମୂଳାଧାର । ବୈଶେଷିକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଅନୁମାନ ଏ ଦୁଇପ୍ରକାର ପ୍ରମାଣକୁ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଶବ୍ଦ ପ୍ରମାଣ ତାଙ୍କ ମତରେ ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣର ଅନ୍ତର୍ଗତ । କୌଣସି ଦ୍ରବ୍ୟ ଆଣ ବୋଲି କହିଲେ ସେଇ ଶବ୍ଦ ଶୁଣିହିଁ ଦ୍ରବ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁମିତି ଜନ୍ମେ । ବୈଶେଷିକଙ୍କ ମତରେ ଏହାହିଁ ଅନୁମାନ-ପ୍ରମାଣ । (ଏକ୍ସ)

ନ୍ୟାୟ-ଦର୍ଶନ

ନ୍ୟାୟ-ଦର୍ଶନର ପ୍ରଣେତା ମହର୍ଷି ଗୌତମ । କାହାର କାହାର ମତରେ ସେ ଗୋତମପୁତ୍ର ଗୌତମ, ପୁଣି କାହାର କାହାର ମତରେ ଗୋତମାପତ୍ୟ ଗୌତମ । ପ୍ରମାଣ ଦ୍ୱାରା ବସ୍ତୁନିରୂପଣ ଅଥବା ପରପ୍ରତ୍ୟାୟନାର୍ଥ,—ଯାହାର ଅର୍ଥ ଅପରକୁ ବୁଝାଇବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ପ୍ରତିଜ୍ଞା, ହେତୁ, ଉଦାହରଣ, ଉପନୟ ଓ ନିଗମନ, ଏଇ ପାଞ୍ଚୋଟି ଯାକହିଁ ନ୍ୟାୟର ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗ । ଏହାର ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ—ସେଇ ଦୁଃଖନିବୃତ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କ ଭାଷ୍ୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି, ନିଃଶ୍ରେୟସ ବା ତ୍ରିବିଧ ଦୁଃଖର ନିବୃତ୍ତିହିଁ ମୁକ୍ତି । ଦୁଃଖର ନିବୃତ୍ତି କରିବାକୁ ହେଲେ ଜନ୍ମ ନିବାରଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଜନ୍ମ ନିବାରଣ କରିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ନିବାରଣ କରିବାକୁ ହେବ । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ ନିବାରଣ କରିବା ଦ୍ୱାରାହିଁ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ନିବାରଣ ସମ୍ଭବ । ମିଥ୍ୟାଜ୍ଞାନ କେବଳ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ନିବାରଣ କରିହେବ । ଏଇ ତତ୍ତ୍ୱ-ଜ୍ଞାନ-ଲାଭହିଁ ନ୍ୟାୟର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ପ୍ରମାଣ, ପ୍ରମେୟ, ସଂଶୟ, ପ୍ରୟୋଜନ, ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ, ସିଦ୍ଧାନ୍ତ, ତର୍କ, ନିର୍ଣ୍ଣୟ, ବାଦ, ଜଳ୍ପ, ବିତଣ୍ଡା, ହେତ୍ୱାଭାସ, ଛଳ, ଜାତି, ନିଗ୍ରହସ୍ଥାନ ଏଇ ଷୋଡ଼ଶ ପଦାର୍ଥର ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଲୋଡ଼ା । ଏଇ ଷୋଡ଼ଶ ପଦାର୍ଥ କି ପ୍ରକାର ତାହା ଦର୍ଶନକାର ବୁଝାଇଛନ୍ତି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରଥମ ପଦାର୍ଥ ପ୍ରମାଣ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ଲାଭର ଉପାୟ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ଯଥା ରଜ୍ଜୁକୁ ରଜ୍ଜୁବୋଧ, ଅଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ, ରଜ୍ଜୁକୁ ସର୍ପ ଜ୍ଞାନ । ନ୍ୟାୟ ଦର୍ଶନ ମତରେ ପ୍ରମାଣ ଚତୁର୍ବିଧ :—ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ, ଉପମାନ ଓ ଶବ୍ଦ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପୁଣି ଗୌତମଙ୍କ ମତରେ ଦୁଇପ୍ରକାର—ସବିକଳ୍ପକ, ନିର୍ବିକଳ୍ପକ । ଘଟ-ପଟାଦି ପଦାର୍ଥ ଘଟ-ପଟ ରୂପେ ଅବଧୃତ ହେଉଥିବାବେଳେ ସବିକଳ୍ପକ, ସାଧାରଣ 'ବସ୍ତୁ' ସତ୍ତା ଲକ୍ଷ କଲାବେଳେ ତାହା ନିର୍ବିକଳ୍ପକ ଜ୍ଞାନ । ଅନୁମାନ ତିନି ପ୍ରକାର ;—ପୂର୍ବବତ୍, ଶେଷବତ୍, ଓ ସାମାନ୍ୟତୋଦୃଷ୍ଟାନୁମାନ । ମେଘ ଦର୍ଶନ କରି ବୃଷ୍ଟିର ଅନୁମାନ ପୂର୍ବବତ୍ । ଏଠାରେ 'ପୂର୍ବ' ଅର୍ଥ କାରଣ । ନଦୀଜଳ ବୃଦ୍ଧି

ଦେଖି ବନ୍ୟାର ଅନୁମାନ ଶେଷବତ୍ । ଏଠାରେ 'ଶେଷ' ଅର୍ଥ କାର୍ଯ୍ୟ । କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣ ନାହିଁ, ଅଥଚ ଦର୍ଶନାଧୀନ ହେଉଛି ଅନୁମାନ ତାହା ସାମାନ୍ୟତୋ-ଦୃଷ୍ଟାନୁମାନ । ଏହା 'ଅବିନାଭାବ' ସଂବନ୍ଧ । ଯଥା ଲୌହପିଣ୍ଡରେ ଧୂମ ନାହିଁ, ଅଗ୍ନି ଅଛି । ଏଠାରେ ଧୂମର ବିନାଭାବ ଓ ଅଗ୍ନିର 'ଅବିନାଭାବ' ସଂବଂଧ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଶବ୍ଦ ପ୍ରମାଣ କହିଲେ ଗୌତମ ଆପ୍ତ ବାକ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଉପମାନ ଅର୍ଥରେ ସାଦୃଶ୍ୟ-ଜ୍ଞାନ-ସାଧନ । ଯଥା ମୁଖ-ଚନ୍ଦ୍ରମା ଏଥିରୁ ସାଦୃଶ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ ହୁଏ । ମହାକବି ଶ୍ରୀହର୍ଷ-ପ୍ରଣୀତ ନୈଷଧ କାବ୍ୟରେ ନଳବିରହରେ କ୍ରନ୍ଦନରତା ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ନୟନବାଷ୍ପ ଦେଖି ସଖୀମାନେ ଅନଳ (ନଳାଭାବ) ଏହାର କାରଣ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏଭଳି ଅନୁମାନ କେଣେ ଯଥାର୍ଥ ? ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନୈୟାୟିକଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ନ୍ୟାୟ-ଶାସ୍ତ୍ରର ଶବ୍ଦ ଖଣ୍ଡ ବିଷୟରେ ଜଗଦୀଶ ତର୍କାଳଙ୍କାର ପ୍ରମୁଖ ଏଭଳି ପ୍ରୟୋଗର ସମର୍ଥନ କରିଯାଇଛନ୍ତି । (ଏକ୍)

ଈଶ୍ୱର, ଅଦୃଷ୍ଟ ଓ ଜନ୍ମାନ୍ତର

ନ୍ୟାୟ-ଦର୍ଶନରେ ଈଶ୍ୱର ସ୍ୱୀକୃତ ସତ୍ତ୍ୱ କିନ୍ତୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି-କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନାହିଁ । ପ୍ରଥମେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ସପକ୍ଷରେ ତର୍କ କରାଯାଇଛି, "ଈଶ୍ୱରଃ କାରଣଂ ପୁରୁଷକର୍ମାଫଲ୍ୟ-ଦର୍ଶନାତ୍" । ଅର୍ଥାତ୍ ମନୁଷ୍ୟକୃତ କର୍ମ ସର୍ବଦା ସାଫଲ୍ୟଯୁକ୍ତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଈଶ୍ୱରହିଁ ଜଗତର କାରଣ । ପର ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସେ କିନ୍ତୁ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ମୀମାଂସା କରନ୍ତି— "ନ ପୁରୁଷକର୍ମାଭାବେ-ଫଲନିଷ୍ପତ୍ତେଃ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ପୁରୁଷ-କର୍ମ ଭିନ୍ନ ଫଳ ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୁଏନା । ଫଳ ନିଷ୍ପତ୍ତି ଈଶ୍ୱରାଧୀନ ହେଲେ ପୁରୁଷ ଚେଷ୍ଟାର ପ୍ରୟୋଜନ ହୁଏ ନାହିଁ । ସୁତରାଂ ଈଶ୍ୱର ଭିନ୍ନ ସୃଷ୍ଟିର ଅନ୍ୟ କାରଣ ନିଶ୍ଚୟ ଅଛି । ତାହା କାରଣ କର୍ମଫଳ ବା ଅଦୃଷ୍ଟ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଗୌତମ ଆତ୍ମାର ଅନାଦିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ଏବଂ ଜନ୍ମାନ୍ତରବାଦ ଉପସ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ନବଜାତ ଶିଶୁର ହର୍ଷ, ଭୟ ଓ ଶୋକ ହୋଇଥାଏ । ତାର କାରଣ ପୂର୍ବାଭ୍ୟସ୍ତ ସ୍ମୃତି । କ୍ଷୁଧା ନ ହେଲେ ଶିଶୁ ସ୍ତନ୍ୟପାନ କରେ ନାହିଁ । ପୁଣି କ୍ଷୁଧା ନିବୃତ୍ତି ହେଲେହିଁ ସ୍ତନ୍ୟପାନରେ ଅନଭିଳାଷ ପ୍ରକାଶ କରେ । ଶିଶୁର ଏ ପ୍ରବୃତ୍ତି-ନିବୃତ୍ତି କେଉଁଠୁ ଆସିଲା ? ଏହା ନିଶ୍ଚୟ ପୂର୍ବଜନ୍ମର ସ୍ମୃତିର କାର୍ଯ୍ୟ । ତେଣୁ ସୂତ୍ର କହେ "ପୂର୍ବକୃତଫଳାନୁବଂଧତତ୍ପ୍ରବୃତ୍ତିଃ । ଶର୍ମଣାଚାର୍ଯ୍ୟ ନାମକ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆଲେକ୍‌ଜେଣ୍ଡାରଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଗ୍ରୀସ୍ ଦେଶରେ ଯାଇ ନ୍ୟାୟ ଦର୍ଶନ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ଏବଂ ଏରିଷ୍ଟଟଲ୍ ଏହି ଦର୍ଶନ

ଦ୍ୱାରା ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ ବର୍ଣ୍ଣାଇଛନ୍ତି ।

ପାତଂଜଳ-ଦର୍ଶନ

ପତଂଜଳିଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଦର୍ଶନ ପାତଂଜଳ ଦର୍ଶନ ବା ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହି ଦର୍ଶନ ଚ୍ୟାରିଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ, ଯଥା, ସମାଧି-ପାଦ, (ଯୋଗର ଲକ୍ଷଣାଦି ବର୍ଣ୍ଣିତ), ସାଧନ-ପାଦ (କିପରି ଯୋଗ-କ୍ରିୟା ସାଧନ କରିବାକୁ ହେବ), ବିଭୂତି-ପାଦ (ଏଥିରେ ଧ୍ୟାନ-ଧାରଣାଦି ବର୍ଣ୍ଣିତ) ଏବଂ କୈବଲ୍ୟ-ପାଦ (ଏଥିରେ ସିଦ୍ଧିପ୍ରକାରାଦି ବର୍ଣ୍ଣିତ ।) ପାତଂଜଳ ଦର୍ଶନରେ ଦୁଃଖ-ନିବୃତ୍ତି ପାଇଁ ଯେଉଁ ଉପାୟମାନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରାଯାଇଛି ତାହାହିଁ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର । ଯୋଗ ଭିନ୍ନ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ଲାଭ ହୁଏ ନାହିଁ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ବିନା ମୋକ୍ଷଲାଭ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏହାହିଁ ପତଂଜଳି-ଦର୍ଶନର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ । ଏ ଦର୍ଶନ କ୍ଲେଶେ ଅତିରିକ୍ତ ପୁରୁଷ ବା ଈଶ୍ୱର ସ୍ୱୀକାର କରେ । ପଂଚବିଂଶତି ତତ୍ତ୍ୱ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ ଏକ ପୁରୁଷ ଅଛନ୍ତି । ସେ ଅବିଦ୍ୟାମୂଳକ କ୍ଲେଶ, କର୍ମ, ବିପାକ ଓ ଆଶୟ ସହିତ ସଂବନ୍ଧଶୂନ୍ୟ । ସେହି ପୁରୁଷ-ବିଶେଷହିଁ ଈଶ୍ୱର । ପତଂଜଳିଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷର ସଂଯୋଗହିଁ ଦୁଃଖର ହେତୁ । ସେଇଥିରୁହିଁ ସମସ୍ତ ଅବିଦ୍ୟାର ଉତ୍ପତ୍ତି । ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷର ଏହି ସଂଯୋଗ-ବିଚ୍ଛିତିହିଁ କାରଣ ତାହାଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ଅବିଦ୍ୟାର ଭଞ୍ଜନ ହୋଇଥାଏ । ପତଂଜଳିଙ୍କ ମତରେ ସଂସାର ହେୟ, କାରଣ ତାହା ଦୁଃଖମୟ । ଯୋଗ-ସାଧନ ଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ସଂଯତ ହୁଏ । ନିରୁଦ୍ଧ ଚିତ୍ତହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୋଗ । ଯୋଗର ଆଠ ଅଂଗ—ଯମ, ନିୟମ, ଆସନ, ପ୍ରାଣାୟାମ, ପ୍ରତ୍ୟାହାର, ଧ୍ୟାନ, ଧାରଣା ସମାଧି । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମ ପାଂଚୋଟି ବହିରଂଗ ଏବଂ ଶେଷ ତିନୋଟି ଅଂତରଂଗ । ପ୍ରାଣାୟାମ, ନିଃଶ୍ୱାସରୋଧ, ଅଂଗନ୍ୟାସ ପ୍ରଭୃତି ଯୌଗିକ କ୍ରିୟା ଗୁରୁ ସାହାଯ୍ୟରେହିଁ ଶିଖିବାକୁ ହୁଏ । ପ୍ରାଣାୟାମ ସାଧନାରେ ଇଡ଼ା, ପିଂଗଳା ଓ ସୁଷୁମ୍ନା ଏହି ତିନି ନାଡ଼ିରେ ଶ୍ୱାସପ୍ରଶ୍ୱାସକୁ ଯଥାକ୍ରମେ କୁଂଭକ, ପୁରକ, ରେଚକ, ପ୍ରଣାଳୀରେ ନିୟଂତ୍ରିତ କରିବାକୁ ହୁଏ ।

ମୀମାଂସା ଦର୍ଶନ

ମହର୍ଷି ଜୈମିନୀ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଦର୍ଶନ ମୀମଂସାଦର୍ଶନ ନାମରେ ପରିଚିତ । ମୀମାଂସା ଦର୍ଶନ ବେଦର ନିତ୍ୟତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରେ । ବେଦ ସ୍ୱତଃସିଦ୍ଧ । ଜୈମିନୀଙ୍କ ମତରେ କର୍ମକାଂଡହିଁ ବେଦର ସର୍ବସ୍ୱ, ତାହାଛଡ଼ା ଆଉ ଯାହାକିଛି

ଅଛି, ସେ ସବୁ କେବଳ କର୍ମ-କାଣ୍ଡରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଜନ୍ମାଇବା ପାଇଁହିଁ ଅଭିପ୍ରେତ । ମୀମାଂସାକାର ବେଦକୁ ପାଂଚଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି, ଯଥା, ବିଧି, ନିଷେଧ, ମନ୍ତ୍ର, ନାମଧେୟ ଏବଂ ଅର୍ଥବାଦ । ବେଦ ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ ମନୁଷ୍ୟର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି ତାହା ବିଧି, ଏବଂ ଯାହା ଅକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ତାହା ନିଷେଧ । ମନ୍ତ୍ର ଅର୍ଥ ଦେବତାଦିର ଆବାହନ । ଯେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଯଜ୍ଞର ଅନୁଷ୍ଠାନ ହୁଏ ତାହାହିଁ ସେ ଯଜ୍ଞର ନାମଧେୟ । ଅର୍ଥବାଦ ଦ୍ୱାରା ବିଧି-ନିଷେଧର ନିନ୍ଦା ବା ପ୍ରଶଂସା ସୂଚିତ ହୁଏ । ଜୈମିନିଙ୍କ ମତରେ ଯଜ୍ଞାଦି କର୍ମହିଁ ମୋକ୍ଷଫଳ ପ୍ରଦ । ଏହି ମୀମାଂସାଦର୍ଶନ କର୍ମ-ମୀମାଂସା, ଅଧ୍ୱର ମୀମାଂସା ଏବଂ ପୂର୍ବ-ମୀମାଂସା ନାମରେ ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ । ଜୈମିନିଙ୍କ ମତରେ ମନ୍ତ୍ରହିଁ ଦେବତା । ଦେବତା କଦାପି ଶରୀରୀ ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି । ଶରୀରୀ ହେଲେ ଏକା ସମୟରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ତାଙ୍କର ଅବସ୍ଥାନ ଅସଂଭବ । ଜୈମିନି ଦେବତାମାନଙ୍କର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । କେବଳ ଦେବତା ନୁହେଁ, ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ନାମ ମଧ୍ୟ ମୀମାଂସା ଦର୍ଶନରେ ନାହିଁ । ସେଥିପାଇଁ ଶଂକରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହା ନାସ୍ତିକ୍ୟ-ଦର୍ଶନ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ମୀମାଂସା ମତରେ ଯଜ୍ଞହିଁ ସାରଭୂତ । ଅନ୍ୟ ସବୁ ଅବାନ୍ତର ମାତ୍ର । ଜୈମିନିଙ୍କ ମତ ହେଲା କର୍ମହିଁ ବେଦର ସାର । ଆଉ ଯାହାକିଛି ସବୁ

ନାସ୍ତିକ୍ୟବାଦ

ଅନର୍ଥକ । ଜୈମିନି ବେଦକୁ ଈଶ୍ୱର ବାକ୍ୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ ଯଦିଚ ଅଧିକାରଭେଦ ଏବଂ ବେଦ ଅପୌରୁଷେୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

ବେଦାନ୍ତ-ଦର୍ଶନ

ବେଦର ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡର ପ୍ରତିଷ୍ଠାହିଁ ବେଦାନ୍ତ-ଦର୍ଶନର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ମୀମାଂସା-ଦର୍ଶନ ବେଦର କର୍ମକାଣ୍ଡକୁ ସର୍ବସ୍ୱ ମନେ କରୁଥିବା ସ୍ଥଳେ ବେଦାନ୍ତ ଜ୍ଞାନ-କାଣ୍ଡର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରେ । ତେଣୁ ଜୈମିନିଙ୍କ ଦର୍ଶନକୁ ପୂର୍ବ-ମୀମାଂସା ଏବଂ ବେଦାନ୍ତକୁ ଉତ୍ତର-ମୀମାଂସା ବା ବେଦର ଶେଷ ଭାଗ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ । ମହର୍ଷି ବାଦରାୟଣ ବା ବେଦବ୍ୟାସ ଏଇ ଦର୍ଶନର ପ୍ରଣେତା । ବ୍ରହ୍ମ- ତତ୍ତ୍ୱ ନିରୂପଣ ବା ବ୍ରହ୍ମ-ଜିଜ୍ଞାସା ବେଦାନ୍ତର ଉପଜୀବ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ 'ବ୍ରହ୍ମ-ସୂତ୍ର ।'

ବେଦାନ୍ତ-ଦର୍ଶନ ପ୍ରଣେତା ବାଦରାୟଣ ବା ବେଦବ୍ୟାସ ମହାଭାରତ-ରଚୟିତା ବ୍ୟାସଦେବ କି ନୁହନ୍ତି ତାହା କହିବା କଷ୍ଟ । ମହାଭାରତ ପ୍ରଣେତା

କୃଷ୍ଣଦ୍ୱୈପାୟନ ବ୍ୟାସ ନିଜକୁ ମହାଭାରତର ମଂଗଳାଚରଣରେ ଶାକ୍ତ ଓ ପରାଶର -ଔରସରେ ଶୂଦ୍ରା ମତ୍ସ୍ୟଗଂଧା ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ବୋଲି ଚିହ୍ନିତ କରିଯାଇଛଂତି ।

"ବ୍ୟାସଂ ବଶିଷ୍ଠନପ୍ତାରଂ ଶକ୍ତେଃ ପୁତ୍ରମକଲ୍ମଷମ ।
ପରାଶରାତ୍ମଜଂ ବଂଦେ ଶୁକତାତଂ ତପୋନିଧିମ୍ ।।
(ମହାଭାରତ, ମଂଗଳାଚରଣ)

ନିଜକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଶକ୍ତି-ପୁତ୍ର ବା ଭୈରବ-ପଂଥୀ କହୁଥିବା ବ୍ୟାସ ଏବଂ ବେଦାଂତକାର ପରମବୈଷ୍ଣବ ବ୍ୟାସ ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ କି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ତାହା ଏ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଅମୀମାଂସିତ ରହିଛି । ବଦ୍ରିକାଶ୍ରମରେ ନିତ୍ୟ-ବାସ ଯୋଗୁ ବ୍ୟାସ-ଦେବଂକର ବାଦାରାୟଣ ନାମାଂତର ହୋଇଥିବା କଥା ପଂଡିତମାନେ କହଂତି ।

ବେଦାଂତ-ଦର୍ଶନ ଚାରୋଟି ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଭକ୍ତ । ଶଂକରାଚାର୍ଯ୍ୟ, ରାମାନୁଜ, ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରମୁଖ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଗଣ ବେଦାଂତ-ଦର୍ଶନର ନିଜ ନିଜ ଭାଷ୍ୟ ରଚନା କରିଯାଇଛଂତି । ବେଦାଂତ-ଦର୍ଶନର ଭାଷ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଦୁଇ ପ୍ରକାର— ଅଦ୍ୱୈତ ଓ ଦ୍ୱୈତ । ଶଂକରାଚାର୍ଯ୍ୟଂକ ଭାଷ୍ୟ ଅଦ୍ୱୈତ ଭାଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ । ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ମତରେ ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଅଭିନ୍ନ । ଅବିଦ୍ୟା ବା ମାୟାର ଆବରଣରେ ଆବୃତ ହୋଇ ଜୀବ ନିଜକୁ ଓ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ମନେକରେ । ତତ୍ତ୍ୱ-ଜ୍ଞାନ ଉଦୟ ହେଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଯେ ଅଭିନ୍ନ ଏଇ ଭାବ ଜାଗ୍ରତ ହେଲେ ଅବିଦ୍ୟା ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମର ଐକ୍ୟ-ଜ୍ଞାନ ଉଦୟ ହେଲେ

ଅଦ୍ୱୈତବାଦ

ଜୀବ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରେ । ଶଂକର ମତରେ "ସୋହହଂ" 'ଅହଂ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ମି' ଅର୍ଥାତ୍ 'ସେ ମୁଁ', 'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ" ଏହାହିଁ' ପରମ ଜ୍ଞାନ । ଅଦ୍ୱୈତ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟଂ, ଜଗତ ମିଥ୍ୟା । ସେ ନିର୍ଗୁଣ, ସେ ନିଷ୍କ୍ରିୟ, ସେ ନିତ୍ୟ, ଶୁଦ୍ଧ-ସତ୍ତ୍ୱ । ତେବେ ତାଂକୁ ଯେ ନାନା ଜ୍ଞାନରେ, ନାନା ରୂପରେ ଅନୁଭବ କରୁଁ, ତାହା ଭ୍ରାଂତ ମାତ୍ର । ତାହା ଅବିଦ୍ୟାର କାର୍ଯ୍ୟ । ସାଂଖ୍ୟ ଓ ବେଦାଂତ ମଧ୍ୟରେ ସାମଂଜସ୍ୟ ପ୍ରଚୁର । ସାଂଖ୍ୟ ମତରେ ପୁରୁଷ ନିର୍ଲିପ୍ତ, ପ୍ରକୃତିର ବିକୃତିହିଁ ସମସ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନର ମୂଳ କାରଣ । ସୃଷ୍ଟି ସଂବଂଧରେ ମଧ୍ୟ ସାଂଖ୍ୟ ଓ ବେଦାଂତ ପ୍ରକାରାଂତରେ ଅନୁରୂପ ମତ ପୋଷଣ କରଂତି । ଯାହା ସାଂଖ୍ୟ ମତରେ ପ୍ରକୃତିର ବିକାର, ତାହାହିଁ ବେଦାଂତର ଅବିଦ୍ୟା ବା ମାୟା । ଯାହା ଅବିଦ୍ୟା ବା ମାୟା ତାହା ଅଜ୍ଞାନ । ଯାହା ଜ୍ଞାନ ତାହା ବ୍ରହ୍ମ । ଜ୍ଞାନ ଏକ, ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟ ଏକ । ଯେତେବେଳେ ସେ ଭିନ୍ନ ବୋଧ ହୁଅଂତି,

ସେତେବେଳେ ଅଜ୍ଞାନ । ବିଷୟ-ବିଶେଷର ଉପାଧିର ବିଭିନ୍ନତା ଯୋଗୁ କଦାପି ଜ୍ଞାନର ବିଭିନ୍ନତା ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏନାହିଁ । ଏକଇ ପଦାର୍ଥ ଜଳ ଓ ଦର୍ପଣରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ମୂଳତ ଏକ । ଯେତେବେଳେ ତାହା ବହୁ ବୋଲି ମନେହୁଏ ସେତେବେଳେ ତାହା ଭ୍ରାନ୍ତି—ଅବିଦ୍ୟା ବା ମାୟା । ସେଇ ଭ୍ରାନ୍ତି ଦୂର ନହେବା ଯାଏ ମନୁଷ୍ୟ ସଂସାର-ବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିଯାଏ । ସେ ଭ୍ରାନ୍ତି ବା ଅବିଦ୍ୟା ଦୂର ହେଲେହିଁ ସେ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ବୈଦାନ୍ତିକ ମତରେ ଅଜ୍ଞାନହିଁ ମୁକ୍ତିର ଅନ୍ତରାୟ । 'ମୁଁ ବ୍ରହ୍ମ', 'ସେ ହିଁ ମୁଁ' ଏଇ ଭାବ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଐକ୍ୟ-ଜ୍ଞାନ ଉଦ୍ରେକ ହେବା ମାତ୍ରକେ ଜୀବ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରେ । ଶଂକରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଲାଭକରିବାର ସାଧନ ଚତୁର୍ବିଧ, ଯଥା ନିତ୍ୟାନିତ୍ୟବସ୍ତୁ ବିବେକ, ଇହାମୁତ୍ରଫଳଭୋଗବିରାଗ, ଶମଦମାଦି ସଂପତ୍ତି ଓ ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱ । ଦ୍ୱୈତବାଦୀ (ବିଶିଷ୍ଟା-

ଦ୍ୱୈତବାଦ

ଦ୍ୱୈତବାଦୀ) ମତରେ ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଅଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ଯାହାଙ୍କଠାରୁ ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତି ସେହି ହେଉଛନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମ । ସେଇ କେବଳ ନିୟାମକ । ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଧୀନ । ସାଧନାଦି ଦ୍ୱାରା ଜୀବ ତାର ନ୍ୟାୟଗୁଣ-ସଂପନ୍ନ ହୋଇ ପାରିଲେ ହିଁ ମୁକ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୁଏ । ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷ ବ୍ରହ୍ମର ସମଗୁଣସଂପନ୍ନ ହୋଇ ପାରିଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱାଧୀନ । ଅପର ପକ୍ଷରେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନେ କହନ୍ତି, ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସତ୍ୟ, ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ମିଥ୍ୟା । ବ୍ରହ୍ମ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କିଛିର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସଂଭବପର ନୁହେ । ଜଗତ ବୋଲି ଯାହା ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ତାହା ବ୍ରହ୍ମର ନାମ ଓ ରୂପର ଭେଦ ମାତ୍ର । ଯାହା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ତାହା ଭ୍ରମ, ତାହା ମାୟା — ରଜ୍ଜୁରେ ସର୍ପ ଭ୍ରମ ପରି । ଅଳଂକାରର ଯେପରି ନାନା ନାମ, ନାନା ରୂପ, ଜାଗତିକ ପଦାର୍ଥର ମଧ୍ୟ ସେଇପରି ନାନା ନାମ, ନାନା ରୂପ । ତେଣୁ ମନୁଷ୍ୟ, ପଶୁ, ପକ୍ଷୀ, ବୃକ୍ଷ, ପର୍ବତ, ନଦୀ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ନାମ ଓ ରୂପରେ ଦେଖାଗଲେ ମଧ୍ୟ ଜଗତ ବ୍ରହ୍ମ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଏହାହିଁ ଶଂକରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ତାଙ୍କ ସଂପ୍ରଦାୟର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ ।

ବିଶିଷ୍ଟା-
ଦ୍ୱୈତ୍ୟବାଦ

କିନ୍ତୁ ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦୀ ସଂପ୍ରଦାୟ ମତରେ ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଏକ ନୁହନ୍ତି । ଜୀବ ଅପେକ୍ଷା ବ୍ରହ୍ମ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ବ୍ରହ୍ମ ଉପାସ୍ୟ, ଜୀବ ଉପାସକ । ବ୍ରହ୍ମ ଇଷ୍ଟ,ଜୀବ ଇଷ୍ଟ-ପ୍ରାର୍ଥୀ । ଧ୍ୟାନ, ଧାରଣା, ଉପାସନା ଦ୍ୱାରା ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମର ସାମୀପ୍ୟ ଲାଭ କରି ପାରେ । ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଯାହାକୁ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ବୋଲି

ଅଭିହିତ କରେ ଏବଂ ଜଗତଠାରୁ ପୃଥକ ମନେ କରେ, ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ସେହି ବ୍ରହ୍ମକୁ ସଗୁଣ ଓ ସବିଶେଷ ମନେ କରେ । ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ଦୋଷଶୂନ୍ୟ (ନିଖିଳ-ହେୟପ୍ରତ୍ୟନୀକ) ଏବଂ ଅଖିଳ କଲ୍ୟାଣ-ଗୁଣାକର ଏବଂ ଜ୍ଞାନର ଅଗାଧ ସିନ୍ଧୁ । ପରନ୍ତୁ ସେ ସକଳର କର୍ତ୍ତା ଓ ଉପାଦାନ । ଦ୍ୱୈତବାଦୀ କହନ୍ତି, ଈଶ୍ୱର ଭକ୍ତବତ୍ସଳ ଓ କରୁଣାମୟ । ସେ ସର୍ବତ୍ର ବିରାଜମାନ । * ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦୀ ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଂକ 'ବେଦାର୍ଥ-ସଂଗ୍ରହ'ରେ କହିଛନ୍ତି—'ଭକ୍ତି ହିଁ ବ୍ରହ୍ମ-ଲାଭର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ । ଯିଏ ପ୍ରକୃତ ସାଧକ ସିଏ ସ୍ତବ, ଶରଣ, ନମସ୍କାର, ବଂଦନ, କୀର୍ତ୍ତନ, ଅର୍ଚ୍ଚନ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଂକ କରୁଣା ଲାଭ କରେ ତାହା ଦ୍ୱାରା ତାର ଅଜ୍ଞାନରୂପକ ଅଂଧକାର ଦୂର ହୁଏ । ଅଜ୍ଞାନତା ଦୂର ହେଲେ ସେ ପରମ ପୁରୁଷଂକ ଅନୁଗ୍ରହ ଲଭ କରେ ।

କେହି କେହି ବ୍ରହ୍ମଂକୁ ଉପଦାନ-କାରଣ ଏବଂ କେହି କେହି ନିମିତ୍ତ-କାରଣ କହିଆଂତି । କେହି କେହି ପୁଣି କହଂତି, ସେ ଉପାଦାନ-କାରଣ ଓ ନିମିତ୍ତ-କାରଣ ଏ ଉଭୟ । ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟଂକ ଭାଷ୍ୟରେ ଶୁଦ୍ଧାଦ୍ୱୈତ ଏବଂ ମାଧବା-ଚାର୍ଯ୍ୟଂକ ଭାଷ୍ୟରେ ଦ୍ୱୈତବାଦ ପ୍ରତିପାଦିତ । ବ୍ୟାସଦେବ ମଧ୍ୟ ବେଦାଂତ-ସୂତ୍ରର ଏକ ଭାଷ୍ୟ ପ୍ରଣୟନ କରିଂଛ ଏବଂ ସେହି "ଭାଷ୍ୟହିଁ" ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତ । ବୈଷ୍ଣବ ସଂପ୍ରଦାୟ ମତରେ ମଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟଂକ ଭାଷ୍ୟଟି ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତର ଅନୁଯାୟୀ ଓ ଅନୁମୋଦିତ । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ବେଦାଂତ-ସୂତ୍ରର କୌଣସି ସ୍ୱତଂତ୍ର ଭାଷ୍ୟ ପ୍ରଣୟନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ମନେ କରି ନାହାଂତି । ତେବେ ମଧ୍ୱାଚାର୍ଯ୍ୟଂକ ସଂଗେ ତାଂକର ଯେଉଁଠି ଯେଉଁଠି ମତବିରୋଧ ଘଟିଥିଲା, ସେହି ସେହି ସ୍ଥଳରେ ସେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ-କାଳରେ ବଳଦେବ ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣ 'ଗୋବିଂଦ-ଭାଷ୍ୟ'ରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । (ଭା· ଟୀ)

ମୋଟ ଉପରେ ମଂଡୁକୋପନିଷଦରେ ଯେଉଁ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ନିହିତ ଥିଲା ଏବଂ ଗୌଡ଼ପାଦାଚାର୍ଯ୍ୟ ନିଜ କାରିକାରେ ଯାହାର ଆଭାସ ଦେଇ ଯାଇଥିଲେ, ଶଂକରାଚାର୍ଯ୍ୟଂକ ଭାଷ୍ୟରେ ତାହାହିଁ ପ୍ରସ୍ଫୁଟ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ୱୈତମତ ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧାୟନ ପ୍ରମୁଖ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଗଣଂକ ଅନୁସରଣରେ ରାମାନୁଜା-ଚାର୍ଯ୍ୟଂକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା ।

---

* *Three Great Acharyas* : C N. Krishnaswami Aiyar, Prof. T. Rajagopalacharya, Prof. M. Rangacharya & Prof. S Subba Rau.

(2) *Vaishnavite Reformers of India*—T. Rajagopa'a-Chariar.

ବାର୍ହସ୍ପତ୍ୟ ଓ ଚାର୍ବାକ ଦର୍ଶନ

ଭାରତୀୟ ବସ୍ତୁବାଦ

ଚାର୍ବାକମାନେ କେବଳ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଂନ୍ତି,ଅନୁମାନ-ପ୍ରମାଣ ନୁହେଁ। (ଚାର୍ବାକ-ଦର୍ଶନ ନାସ୍ତିକ୍ୟବାଦର ପ୍ରତିଫଳନ କରେ । ନାସ୍ତିକ ଦର୍ଶନ ମାନଙ୍କରେ ଚାର୍ବାକ-ଦର୍ଶନ ନାମରେ ପରିଚିତ । ବୃହସ୍ପତି ଏଇ ନାସ୍ତିକ ଦର୍ଶନର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ତେଣୁ ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ବାର୍ହସ୍ପତ୍ୟ । ଚାର୍ବାକଂକର ଅନ୍ୟ ନାମ ଲୋକାୟତିକ, ନାସ୍ତିକ ଇତ୍ୟାଦି । ପରଲୋକ ନ ମାନିବାରୁ ଏଇ ଦର୍ଶନର ନାମ 'ଲୋକାୟତ', ଈଶ୍ୱର ମାନଂନ୍ତି ନାହିଁ ବୋଲି ଏଇ ଦର୍ଶନ ଲୋକାୟତବାଦ ନାସ୍ତିକ ଏବଂ ବୃହସ୍ପତି-ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବୋଲି ଏଇ ଦର୍ଶନ 'ବାର୍ହସ୍ପତ୍ୟ' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଥାଏ । ଏଇ ଦର୍ଶନର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ମତ ହେଉଛି : 'ଦେହ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ଆତ୍ମାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଆତ୍ମା ହିଁ ଦେହ । ଆତ୍ମାର ଧ୍ୱଂସରେ ଦେହର ଧ୍ୱଂସ । ଇହ ସଂସାରର ସୁଖହିଁ ପରମ – ପୁରୁଷାର୍ଥ । ପୃଥିବୀ, ଜଳ, ବାୟୁ, ଅଗ୍ନି ଏଇ ଚାରି ଭୂତରୁ ହିଁ ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଭୂତରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ । ପରଲୋକ ଓ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ନାହିଁ । ମୃତ୍ୟୁ ହିଁ ଅପବର୍ଗ ।' ଚାର୍ବାକପଂଥୀମାନେ କହଂନ୍ତି, ସଂସାରର ସୁଖ ଦୁଃଖମିଶ୍ରିତ ବୋଲି ସୁଖଭୋଗ ଉପେକ୍ଷା କରିବା ଚରମ ମୂର୍ଖତା । ମାଛରେ କଂଟା ଅଛି ବୋଲି କ'ଣ ମାଛ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହେବ ? ଯେପରି ଗୁଡ଼-ତଂଡୁଳ ପ୍ରଭୃତିର ମିଶ୍ରଣରେ ମାଦକତା-ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ସୁରାର ଉତ୍ପତ୍ତି, ସେଇପରି କ୍ଷିତି, ଅପ୍, ତେଜ, ମରୁତ ଏଇ ଭୂତ ଚତୁଷ୍ଟୟ ସଂଯୋଗରେ ଚୈତନ୍ୟର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଏଥିରୁ ପରିମାଣର ଗୁଣରେ ରୂପାଂତର ସଂବଧରେ ସେମାନଂକର ପ୍ରାଥମିକ ଧାରଣାର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏଇ ଚାରି ଭୂତର ଅଭାବ ହେଲେ ହିଁ ଦେହର ନାଶ ହୁଏ । ଦେହନାଶରେ ଆଉ ପୁନରୁତ୍ପତ୍ତିର ସଂଭାବନା ନାହିଁ । ଦେହ ଧାରଣ କରି ଚୈତନ୍ୟ ଲାଭ କରୁ ଆମେ ଯେଉଁ "ମୁଁ ସ୍ଥୂଳ", "ମୁଁ କୃଶ" "ମୋଠାରୁ ଆତ୍ମା ଭିନ୍ନ" ବୋଲି ମନେ କରୁଁ ତାହା ଲୌକିକ କଳ୍ପନା ମାତ୍ର । ଦେହ ନାଶ ହେଲେ ସେ ସବୁର ନାଶ ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ଚାର୍ବାକମାନେ ଉପଦେଶ ଦିଅଂନ୍ତି, ଯେତେ ଦିନ ବଂଚିବ, ସୁଖରେ ବଂଚ । ଯେତେ ପାର ସୁଖଭୋଗ କରିଯାଅ । ଋଣ କରି ମଧ୍ୟ ଘୃତ ପାନ କର । "ଯାବ-ଜ୍ଜୀବେତ୍ ସୁଖଂ ଜୀବେଦ୍ ଋଣଂ କୃତ୍ୱା ଘୃତମ୍ ପିବେତ୍ । ଭସ୍ମୀଭୂତସ୍ୟ ଦେହସ୍ୟ ପୁନରାଗମନଂ କୁତଃ ?" ସ୍ୱର୍ଗ, ଅପବର୍ଗ, ପରଲୋକ, ଆତ୍ମା, ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ-ଧର୍ମ, ବା ବୈଦିକ କ୍ରିୟା କର୍ମ ଚାର୍ବାକଗଣ ମାନଂନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନଂକ ମତରେ ଏ ସବୁ ଧୂର୍ତ୍ତର ପ୍ରତାରଣା ମାତ୍ର, ଏକ ଶ୍ରେଣୀୟ ଲୋକଂକର ଜୀବିକାର ଉପାୟ ମାତ୍ର । ତା'ନ

ହେଲେ ଜ୍ୟୋତିଷ୍ଟୋମ ଯଜ୍ଞରେ ନିହତ ପଶୁ ଯଦି ସତରେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଉଥାଂତା ତେବେ ଲୋକେ ନିଜ ପିତାମାତାଂକୁ ଏ ଯଜ୍ଞରେ ବଳି ଦିଅଂଥି ନାହିଁ କାହିଁକି ? ଶ୍ରାଦ୍ଧର ପିଂଡ-ଦାନରେ ଯଦି ପ୍ରେତ-ଲୋକର ପରିତୃପ୍ତି ହୁଅଂତା, ତେବେ ଅଗଣାରେ ଅନ୍ନ ରଖିଲେ ଅଟ୍ଟାଳିକା ଉପରସ୍ଥିତ ବ୍ୟକ୍ତିର ଉଦର ପୂର୍ତ୍ତି ନ ହୁଏ କାହିଁକି ? ଚାର୍ବାକମାନଂକର ମତ ଶାସ୍ତ୍ର ଅପେକ୍ଷା ଯୁକ୍ତ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନେ କେବଳ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣକୁହିଁ ମାନଂତି । ସେମାନେ କହଂତି, ଅନୁମାନାଦି ପ୍ରମାଣ ଭ୍ରମ-ସଙ୍କୁଳ । କାରଣ ଅନୁମାନାଦି ବ୍ୟାପ୍ତି ଜ୍ଞାନ-ସାପେକ୍ଷ—କିଂତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟାପ୍ତି ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ସଂଭବପର ନୁହେ । ଅଥଚ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବର୍ତ୍ତମାନ ସଂବଧରେହିଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ, ଭୂତ ବା ଭବିଷ୍ୟତ ବିଷୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ହେବା ଅସଂଭବ ।

ଡଃ ଦେବୀପ୍ରସାଦ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ ତାଂକ 'ଲୋକାୟତ' ପୁସ୍ତକରେ ଏହି ଦର୍ଶନକୁ ବସ୍ତୁବାଦୀ ଦର୍ଶନ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛଂତି । ସେ ଦର୍ଶାଇଛଂତି ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟଂକ (ଖ୍ରୀ ୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) 'ସର୍ବଦର୍ଶନ-ସଂଗ୍ରହ" ଗ୍ରଂଥରୁ ହିଁ ଆମେ ବାର୍ହସ୍ପତ୍ୟ ଓ ଚାର୍ବାକ-ଦର୍ଶନର ପରିଚୟ ପାଉଁ—ଯାହା କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ବିକୃତ ହୋଇପଡିଛି । ତେଣୁ ମୌଳିକ ପାଠ ଅଭାବରେ ଏ ଦର୍ଶନର ମହତ୍ତ୍ୱ ଆମେ ହୃଦୟଂଗମ କରି ପାରୁନା । ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଦର୍ଶନ ସହିତ ନିଜର ବିଦ୍ୱେଷ-ମତ ଓ ଟୀକା- ଟିପ୍ପଣୀ ମିଶାଇ ଦେଇଛଂତି । ଶଂକରାଚାର୍ଯ୍ୟ (ଖ୍ରୀ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀ) ବ୍ରହ୍ମ-ସୂତ୍ର ଭାଷ୍ୟରେ 'ପ୍ରାକୃତ ଜନ' ଓ 'ଲୋକାୟତ' କୁ ଏକ ବସ୍ତୁବାଦ ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ କରିଛଂତି । ଅଷ୍ଟମ ଶତାବ୍ଦୀର ଜୈନ ଭାଷ୍ୟକାର ହରିଭଦ୍ର "ଷଡ୍‌ଦର୍ଶନ ସମୁଚ୍ଚୟ" ଗ୍ରଂଥରେ ଲୋକାୟତମାନେ ସାଧାରଣ, ଚିଂତାହୀନ ଜନ ବୋଲି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଛଂତି । କିଂତୁ ଲୋକାୟତର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ବସ୍ତୁବାଦୀ । * M. Monier Williams ତାଂକ *Sanskrit English Dictionary* ରେ କ୍ଲୀବ-ଲିଂଗରେ ଲୋକାୟତ ଅର୍ଥ 'ବସ୍ତୁବାଦ' ବୋଲି କହିଛଂତି । H.T.Colebrokeଂକ ମତରେ ପୁଂଲିଂଗରେ ଲୋକାୟତ ଅର୍ଥ ଜଣେ ବସ୍ତୁବାଦୀ । ପିଟର୍ସବର୍ଗ ଡିକ୍‌ସିନାରୀରେ ଲୋକାୟତର ଅର୍ଥ World outlook' ବା ବିଶ୍ୱ-ଧାରଣା । ଖ୍ରୀ. ପଂଚମ ଶତକର ବୌଦ୍ଧ ଭାଷ୍ୟକାର ବୁଦ୍ଧଘୋଷଂକ ମତରେ ଲୋକାୟତବାଦ ଅର୍ଥ ବାସ୍ତବ ଜଗତ ଉପରେ ଭିତ୍ତିଶୀଳ ଦର୍ଶନ । ଡଃ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଏବଂ ଡଃ ଦାଶଗୁପ୍ତ ମଧ୍ୟ ଲୋକାୟତବାଦ ବସ୍ତୁବାଦ ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ବୋଲି କହଂତି । ୧

---

* *Lokayat*—Dr D. P Chattopadhyay
"Lokayat directed to the world of senses, is the Sanskrit word for materialism.'(S.Radhakrishnan=*Indian Philosophy*
୧ । A *History of Indian Philosophy*—S N. Das Gupta

।। ନବମ ଅଧିକରଣ ।।

ବୌଦ୍ଧ-ଦର୍ଶନ

ଚାର୍ବାକ ଓ ବୌଦ୍ଧ-ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭେଦ ହେଉଛି, ଚାର୍ବାକମାନେ କେବଳ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି, ବୌଦ୍ଧମାନେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଅନୁମାନ ଉଭୟ ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ-ଦର୍ଶନର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଚାର୍ବାକମାନଙ୍କର ଅନୁମାନ ପ୍ରମାଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବିରୋଧ-ମତ ଖଣ୍ଡନ କରାଯାଇଛି । ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ ବୌଦ୍ଧ-ଦର୍ଶନର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ସଂସାର ଜନ୍ମ, ଜରା ମୃତ୍ୟୁର ଅଧୀନ, ଦୁଃଖଭୋଗହିଁ ସଂସାରର ଚରମ ଫଳ । କିପରି ଭାବେ ସଂସାରର ଦୁଃଖ ଦୂର କରାଯିବ ଏ ବିଷୟ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଗମ୍ଭୀର ଭାବରେ ଚିନ୍ତା କରନ୍ତି । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଜନ୍ମଜରାମୃତ୍ୟୁର ବନ୍ଧନ ରୂପ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରନ୍ତି । ଦୁଃଖନିବୃତ୍ତିର କାରଣ-ପରମ୍ପରା

ଦୁଃଖର ସ୍ୱରୂପ

ବିଚାର କରି ସେ କହନ୍ତି, ରୂପ, ବେଦନା, ସଂଜ୍ଞା, ସଂସ୍କାର ଓ ବିଜ୍ଞାନ ଏହି 'ପଞ୍ଚସ୍କନ୍ଧ ସମୁପେତ' ଦେହହିଁ ଦୁଃଖସ୍ୱରୂପ । ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାରେ ଆଉ ଏହି ଦେହ ଧାରଣ କରିବାକୁ ନ ହୋଇ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ହେବ ତାହାହିଁ ସୁଖ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରନ୍ତି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣହିଁ ସକଳ ଦୁଃଖର ହେତୁଭୂତ । ଜନ୍ମ ନ ହେଲେ ଜରା, ମରଣ, ବ୍ୟାଧି, ଶୋକ-ଆଦିର ସମ୍ଭାବନା ନଥାଏ । ସୁତରାଂ ଯାହା ଦ୍ୱାରା ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ ତାହାହିଁ ଦୁଃଖ-ନାଶ । ସେ ବୁଝିଲେ କର୍ମହିଁ ଜନ୍ମର ମୂଳ । କର୍ମରେ ଯେଉଁ ଧର୍ମାଧର୍ମ ତାହାହିଁ ଜନ୍ମର ହେତୁ । ଏହି କର୍ମର ପୁଣି ତୃଷ୍ଣାରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟରୁ ହିଁ ତୃଷ୍ଣାର ସୂଚନା । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହିତ ବିଷୟର ସନ୍ନିକର୍ଷ ହେଲେ ଯେଉଁ ବେଦନା ସମ୍ପ୍ରସ୍ଥିତ ହୁଏ ତାହାହିଁ ତୃଷ୍ଣାର ମୂଳ କାରଣ । ତୃଷ୍ଣା ବା ବାସନା ଅବିଦ୍ୟାମୂଳକ ।' ଏହିପରି କାରଣ-ପରମ୍ପରା

ଦୁଃଖର କାରଣ

ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ବୁଦ୍ଧଦେବ ସ୍ଥିର କଲେ, 'ଅବିଦ୍ୟା ଦୂର କରି ପାରିଲେ ତୃଷ୍ଣାର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧିତ ହେବ, ତାହା ଫଳରେ ଜନ୍ମ-ଗତି ରୋଧ କରି ହେବ । ସେହି ଜନ୍ମରୋଧ ହିଁ ନିର୍ବାଣ । ତାହାହିଁ ଆତ୍ୟନ୍ତିକ ଦୁଃଖନାଶ । ଜନ୍ମ ନ ହେଲେ 'ତୁମେ' 'ମୁଁ' ଭେଦ ଥାଏ ନାହିଁ । ସେ ଧ୍ୟାନନିବିଷ୍ଟ ଥିଲାବେଳେ ତାଙ୍କ ମନରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠିଲା,

—"ଜରା ମରଣଂ କିଂ ମୂଳକମ୍ ?" ଉତ୍ତର ମିଳିଲା, "ଜାତି ପ୍ରତ୍ୟୟ ହିଁ ଜରା ମରଣଂ ।"

ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା, 'କିଂ ମୂଳକଂ ଜାତି ?" ଉତ୍ତର, "ଜାତି ଭବତି ଭବପ୍ରତ୍ୟୟ ।" ସିଦ୍ଧାଂତ ହେଲା ଉତ୍ପତ୍ତି ହିଁ ଜାତିର (ଜନ୍ମର) ମୂଳଭୂତ । ସେ ଦେଖି ପାରିଲେ ଉତ୍ପତ୍ତିର ବୀଜ ଉପାଦାନ (କ୍ଷିତି, ଅପ୍, ତେଜ ପ୍ରଭୃତି) । ଉପାଦାନର ବୀଜ ତୃଷ୍ଣା, ତୃଷ୍ଣାର ବୀଜ ବେଦନା । ଇଂଦ୍ରିୟ ସହିତ ବିଷୟର ସନ୍ନିକର୍ଷ-ଲଭ ବେଦନାର କାରଣ । ଚକ୍ଷୁ, କର୍ଣ୍ଣ, ନାସା, ଜିହ୍ୱା, ତ୍ୱକ୍, ମନ ଏଇ ଷଡ଼ାୟତନ ମାଧ୍ୟମରେ ସେଇ ସନ୍ନିକର୍ଷ ସାଧିତ ହୁଏ । ରୂପ, ରସ, ଗଂଧ, ସ୍ପର୍ଶ, ଶବ୍ଦ—ଏଇ ପାଂଚଟି ବିଷୟରେ ହିଁ ଷଡ଼ାୟତନର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ । ରୂପ-ରସାଦିର ବୀଜ ହେଉଛି ବିଜ୍ଞାନ । ବିଜ୍ଞାନୋତ୍ପତ୍ତିର ବୀଜ ସଂସ୍କାର । ସଂସ୍କାରର ମୂଳ ଅବିଦ୍ୟା । ଦୁଃଖର ଏଇ ହେତୁ ସବୁ ଉପଲବ୍ଧି କରି ଏ ସବୁର ଉଚ୍ଛେଦ ସାଧନ କଲେ ହିଁ କ୍ରମେ ନିର୍ବାଣ-ମୁକ୍ତି ଲଭ ହେବ । ବୌଦ୍ଧ-ଦର୍ଶନରେ ଏଇ ଦୁଃଖୋତ୍ପତ୍ତି "ପ୍ରତୀତ୍ୟ ସମୁତ୍ପାଦ" ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୁଏ । ସମସ୍ତ ବସ୍ତୁର ଅସ୍ତିତ୍ୱ କେବଳ ପ୍ରତୀତି ମାତ୍ର । ପ୍ରତୀତିରୁ ହିଁ ବସ୍ତୁ ଓ କାର୍ଯ୍ୟ ମାତ୍ରେର ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏଥିପାଇଁ ଏହାର ନାମ 'ପ୍ରତୀତ୍ୟ ସମୁତ୍ପାଦ ।' ବାହ୍ୟ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଭେଦରେ ଏହା ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଏ ଦୁଇ ପ୍ରକାରର ପ୍ରତ୍ୟେକେ ପୁଣି 'ହେତୁ ପନିବଂଧ' ଓ 'ପ୍ରତ୍ୟୟୋପନିବଂଧ' ଏଇ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥାଂତି । ହେତୁପନିବଂଧ ଅର୍ଥ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି କାଳରେ ଯେଉଁଥିରେ କେବଳ ମାତ୍ର ହେତୁଭାବ ବର୍ତ୍ତମାନ । ପ୍ରତ୍ୟୟୋପନିବଂଧ ଅର୍ଥ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରେ କାରଣ-ଦ୍ରବ୍ୟର ସମବାୟ-ଭାବ । ଯେପରି ବୀଜରେ ଅଂକୁରୋତ୍ପତ୍ତିର ହେତୁଭାବ । ଯେପରି ଅଂକୁର ଉତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ବୀଜରେ କ୍ଷିତ୍ୟପ୍‌ତେଜାଦି ପାର୍ଥିବ ଦ୍ରବ୍ୟର ସଂଯୋଗ । ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟ ସଂଗୃହୀତ 'ସର୍ବଦର୍ଶନ ସାର ଗ୍ରଂଥରେ ବୌଦ୍ଧ-ଦର୍ଶନର ପ୍ରତୀତ୍ୟ ସମୁତ୍ପାଦର ବିଶଦ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି ।

ନାସ୍ତିକ୍ୟବାଦ

କାହାର କୌଣସି ଚେତନା ନାଇ, କାହାର କେହି ନିୟାମକ ନାହାଂତି, ନିଜେ ନିଜେଇ ସବୁ ପଦାର୍ଥର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ମୂଳତ ଏହାହିଁ ପ୍ରତୀତି ସମୁତ୍ପାଦର ଅଭିପ୍ରାୟ । ସୁତରାଂ ଏଇ ମତରେ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ଈଶ୍ୱରଂକର ପ୍ରୟୋଜନ ନାଇ । ନିର୍ବାଣ ମୁକ୍ତି ଲଭ କରି ପାରିଲେ ହିଁ ସବୁ ପ୍ରୟୋଜନ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ବୌଦ୍ଧମାନଂକ ନିର୍ବାଣରେ ସମସ୍ତ କିଛି ଭୌତିକ ପଦାର୍ଥରେ ବିଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ଭୌତିକ ପଦାର୍ଥରେ ଲୀନ ହୋଇଯିବାହିଁ ବୌଦ୍ଧମାନଂକର ନିର୍ବାଣ । ବେଦାଂତିକର ମୁକ୍ତି ବା ନିର୍ବାଣରେ ଜୀବାତ୍ମାସ୍ୱରୂପ ପରବ୍ରହ୍ମ ନାମ, ରୂପ ପ୍ରଭୃତି ମାୟୋପାଧିରୁ ନିର୍ମୁକ୍ତ ହୁଅଂତି ।

ପ୍ରତୀତ୍ୟ ସମୁତ୍ପାଦ

ନିଦାନବର୍ଗ ସଂଯୁକ୍ତ, ସୂକ୍ତ ୧୦ ଓ ୬୫ ଏବଂ 'ମାଧ୍ୟମିକ କାରିକାର' ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ପ୍ରତୀତ୍ୟ ସମୁତ୍ପାଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଅବିଦ୍ୟାରୁ ସଂସ୍କାର, ସଂସ୍କାରରୁ ବିଜ୍ଞାନ, ବିଜ୍ଞାନରୁ ନାମରୂପ ନାମରୂପରୁ ଷଡ଼ାୟତନ, ଷଡ଼ାୟତନରୁ ସ୍ପର୍ଶ, ସ୍ପର୍ଶରୁ ବେଦନା, ବେଦନାରୁ ତୃଷ୍ଣା, ତୃଷ୍ଣାରୁ ଉପାଦାନ, ଉପାଦାନରୁ ଭବ, ଭବରୁ ଜାତି (ଜନ୍ମ), ଜାତିରୁ ଜରା, ମରଣ, ଶୋକ, ପରିଦେବନ, ଦୁଃଖ, ଦୌର୍ମନସ୍ୟ ଓ ଉପାୟାସ ଜାତ ହୁଏ । ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୈରାଗ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଅବିଦ୍ୟାର ନିରୋଧ କରାଯିବା ଫଳରେ ସଂସ୍କାର ନାଶ ହୁଏ । ସଂସ୍କାରର ନାଶ ଫଳରେ ବିଜ୍ଞାନର ନିରୋଧ ଏବଂ ବିଜ୍ଞାନର ନିରୋଧରୁ ନାମରୂପର ନିରୋଧ ହୁଏ । ନାମରୂପର ନିରୋଧରୁ ଷଡ଼ାୟତନର ନିରୋଧ, ଷଡ଼ାୟତନର ନିରୋଧରୁ ସ୍ପର୍ଶର ନିରୋଧ, ସ୍ପର୍ଶର ନିରୋଧରୁ ବେଦନାର ନିରୋଧ, ସେଥିରୁ ତୃଷ୍ଣାର ନିରୋଧ, ତୃଷ୍ଣାର ନିରୋଧରୁ ଭବର ନିରୋଧ, ଭବର ନିରୋଧରୁ, ଜନ୍ମର ନିରୋଧ ଏବଂ ଜନ୍ମର ନିରୋଧରୁ ଜରା, ମରଣ, ଶୋକ, ପରିଦେବନ, ଦୁଃଖ ଦୌର୍ମନସ୍ୟ ଓ ଉପାୟାସର ନିରୋଧ ହୁଏ । ଦୁଃଖ ପଛରେ ଏଡ଼େ ବିସ୍ତୃତ କାରଣ-ପରମ୍ପରା ଯୋଡ଼ି ଦିଆଯିବାରୁ ସାଧାରଣ ଲୋକେ ଏହା ବୁଝିବା କଷ୍ଟ ହେଲା । ତେଣୁ ଏହି ପ୍ରତୀତ୍ୟ ସମୁତ୍ପାଦ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନାଗାର୍ଜୁନ 'ମାଧ୍ୟମିକକାରିକା' ପ୍ରଣୟନ କଲେ । ପୁଣି ବୁଦ୍ଧଘୋଷାଚାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱୀୟ 'ବିଶୁଦ୍ଧିମାର୍ଗ'ର ଷଷ୍ଠ ଭାଗରେ କେବଳ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱର ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି ।

ବୌଦ୍ଧ-ଦର୍ଶନର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ

ଷଡ଼ଦର୍ଶନ ଆଲୋଚନାରେ ଦେଖାଇଛୁଁ ଦର୍ଶନିକମାନେ ମୂଳତତ୍ତ୍ୱକୁ କିଏ ପଚିଶ ଭାଗରେ, କିଏ ଷୋଳ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ବୌଦ୍ଧ ଦାର୍ଶନିକଙ୍କ ମତରେ ଜଗତର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ମାତ୍ର ଦୁଇଟି—ଚିତ୍ତ ଓ ଭୂତ । ସେମାନେ କହନ୍ତି "ଭୂତଂ ଭୌତିକଂ, ଚିତ୍ତ ଚୈତ୍ତଂଚ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ଭୂତରୁ ଜଗତାଦି ଭୌତିକ ପଦାର୍ଥର ଏବଂ ଚିତ୍ତରୁ ରୂପ-ବିଜ୍ଞାନାଦି ଚୈତ୍ତ ପଦାର୍ଥର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୋଇଛି । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭୌତିକ ପଦାର୍ଥ ଚାରିଟି—ପୃଥିବୀ, ଅପ୍, ତେଜ, ଗନ୍ଧ । ଏହି ଚତୁର୍ବିଧ ଭୂତ ବା ଧାତୁରୁ ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ପୃଥିବୀ ଆଦି ଚାରି ଧାତୁର ପରମାଣୁ ସଂହତି କ୍ରମେ ସ୍ଥୂଳ ସୃଷ୍ଟି ସାଧିତ ହୁଏ । ଏହି ଚାରୋଟି ଧାତୁର ପୁଣି ଖର, ସ୍ନେହ, ଉଷ୍ଣ, ଇରଣ (ଗତିଶୀଳ) ଚାରିପ୍ରକାର ସ୍ୱଭାବ । ଆକର୍ଷଣ, ବିକର୍ଷଣ, ବିନିଷ୍ଠା, ଧର୍ମବଦ୍ଧ, ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ଚାରି ଧାତୁର ସ୍ୱଭାବର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ସ୍ୱଭାବ ବଶରେ ସଂଯୋଗ ବିଯୋଗ ଫଳରେ ସ୍ଥୂଳଜଗତର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଚୈତ୍ତ ପଦାର୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ରୂପ, ବିଜ୍ଞାନ, ବେଦନା, ସଂଜ୍ଞା, ସଂସ୍କାର ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ଅବୟବ ।

ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଂଗରେ ବିଷୟର ସଂବଧ ରୂପସ୍କଂଧ, ସୁଖଦୁଃଖାଦିର ଅନୁଭବ ବେଦନାସ୍କଂଧ, ମୁଁ ମୋର ଇତ୍ୟାଦି ଅହଂଭାବ ବିଜ୍ଞାନସ୍କଂଧ, ଇଏ ମନୁଷ୍ୟ ଇଏ ପଶୁ ଏଇ ଭେଦଭାବ ସଂଜ୍ଞାସ୍କଂଧ । ରାଗଦ୍ୱେଷାଦି ଭାବ ସଂସ୍କାରସ୍କଂଧ । ପୂର୍ବେ କୁହାଯାଇଛି ସଂସ୍କାରାଦି ଅବିଦ୍ୟାର ମୂଳ । କ୍ଷଣସ୍ଥାୟୀ ପଦାର୍ଥର ସ୍ଥାୟିତ୍ୱ କଳ୍ପନାହିଁ ଅବିଦ୍ୟା । ଅବିଦ୍ୟାରୁ ରାଗ, ଦ୍ୱେଷ, ଧର୍ମ, ଅଧର୍ମ

ଈଶ୍ୱରଂକ ସ୍ଥାନ

ପ୍ରଭୃତି ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଈଶ୍ୱର ସ୍ୱୀକାର କରଂତି ନାଇ । ସେମାନଂକ ମତରେ ସୃଷ୍ଟି ସ୍ୱଭାବର କ୍ରିୟା । ସୃଷ୍ଟି ଚିରଦିନ ସମାନ ଭାବରେ ଚାଲିଛି । କର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଜୀବ ସଂସାରକୁ ଆସେ ଏବଂ କର୍ମଫଳ ଭୋଗ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୁଏ । ସୁତରାଂ କର୍ମ-ବଂଧନ ଛିନ୍ନ କରି ପ୍ରଜ୍ଞାଲାଭଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତିହିଁ ବୌଦ୍ଧ-ଦର୍ଶନର ସାର ସିଦ୍ଧାଂତ । କରୁଣା, ଚିତ୍ତ-ସ୍ଥୈର୍ଯ୍ୟ, ଗୌରବତ୍ୟାଗ, ଶମ, ଦମ, କ୍ଷାଂତି ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଜ୍ଞାଲାଭ ହୋଇଥାଏ । ସ୍ଥୂଳତ ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ସମସ୍ତ ଜିନିଷ କ୍ଷଣିକ । ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥହିଁ ଦୁଃଖମୟ, ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥହିଁ ବିସଦୃଶ । ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥହିଁ ଅଳୀକ ।

“ସର୍ବଂ କ୍ଷଣିକଂ କ୍ଷଣିକଂ ଦୁଃଖଂ ଦୁଃଖମ୍ । ସ୍ୱଲକ୍ଷଣଂ ସ୍ୱଲକ୍ଷଣଂ ଶୂନ୍ୟଂ ଶୂନ୍ୟମ୍ ।”

ଏଇ ପ୍ରକାର ଭାବନା, ଏଇ ପ୍ରକାର ଅଭ୍ୟାସ, ଏଇପ୍ରକାର ଭାବନାର ଉତ୍କର୍ଷହିଁ ଆତ୍ୟଂତିକ ଦୁଃଖ-ନିବୃତ୍ତିର ହେତୁଭୂତ । କରୁଣାଦି ଗୁଣଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଯେଉଁମାନେ ସଂସାରର ନଶ୍ୱରତ୍ୱ ଧାରଣା କରିପାରଂତି ସେଇମାନେହିଁ ନିର୍ବାଣ ମୁକ୍ତିଲାଭର ଅଧିକାରୀ ହୁଅଂତି । ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ବୌଦ୍ଧ ଦର୍ଶନର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ହେଲା ଏହା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଷୟରେ ମତଭେଦ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପଦାର୍ଥର କ୍ଷଣିକତ୍ୱ ସଂବଂଧରେ ସମସ୍ତ ବୌଦ୍ଧସଂପ୍ରଦାୟ ଏକମତ ।

ବୌଦ୍ଧମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସଂପ୍ରଦାୟ ଗଢ଼ିଉଠେ । କିଂତୁ ସମସ୍ତେ ପ୍ରାୟ “ସର୍ବଂ ଅନିତ୍ୟଂ” ଏଇ ଚାରି ପ୍ରକାର ଭାବନାରେ

ମାଧ୍ୟମିକ

ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ହୁଏ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରଂତି । ଏହି ସଂପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ୧। ମାଧ୍ୟମିକ ୨। ଯୋଗାଚାର ୩। ସୌତ୍ରାଂତିକ ଏବଂ ୪। ବୈଭାଷିକ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ମାଧ୍ୟମିକମାନେ ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ଏମାନେ ସର୍ବଶୂନ୍ୟତ୍ୱ ପ୍ରଚାର କରଂତି । ଏମାନଂଙ୍କ ମତରେ ଜ୍ଞାନ ଓ ବିଷୟ ସମସ୍ତହିଁ ଶୂନ୍ୟ । ସୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବରୁ ଆଦ୍ୟଂତହୀନ ଶୂନ୍ୟ ବିରାଜମାନ ଥିଲା । ଶୂନ୍ୟ ଅବଲଂବନରେ ହିଁ ବିଶ୍ୱପ୍ରକୃତିର ସୃଷ୍ଟି । ଯୋଗାଚାରୀମାନେ ବାହ୍ୟଶୂନ୍ୟତାବାଦୀ ।

ଯୋଗାଚାର — ସେମାନଂକ ମତରେ ବାହ୍ୟବସ୍ତୁର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନମାତ୍ରହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ । ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରାହିଁ ସର୍ବଶୂନ୍ୟତ୍ୱ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ । ନୀଳ-ପୀତ ପ୍ରଭୃତି କ୍ଷଣିକତ୍ୱ ବିଜ୍ଞାନ ସାହାଯ୍ୟରେ ହିଁ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଏ । ତେଣୁ ବିଜ୍ଞାନର ସତ୍ତା ଅଛି । ବିଜ୍ଞାନ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଅସତ୍ୟ ।

ସୌତ୍ରାଂତିକ ଓ ବୈଭାଷିକ — ସୌତ୍ରାଂତିକଗଣ କହନ୍ତି ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ବିଷୟ ଅନୁମେୟ । ଜ୍ଞାନ ଆତ୍ମାଂଶରେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ, ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ ବହିରଂଶରେ ଅନୁଭବ୍ୟ । ତେଣୁ ଜ୍ଞାନ ସତ୍ୟ ହେଲେ ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ ଅବଶ୍ୟ ସତ୍ୟ ହେବ । ବୈଭାଷିକମାନେ ବାହ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ସେମାନେ କହନ୍ତି ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ । ଆତ୍ମାଂଶରେ ଅବସ୍ଥିତ ଜ୍ଞାନ ଯଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ତେବେ ଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ଅନୁଭୂତ ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନ ହେବ କାହିଁକି ?

ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସମ୍ବୋଧି ବୋଧ ଉପରେ ବାରଣାସୀର ପଂଚବର୍ଗୀୟ ଭିକ୍ଷୁସଂଘ ସନ୍ଦେହ ପ୍ରକାଶ କରିବାରୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଂକୁ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ଏହା 'ଧର୍ମଚକ୍ର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ' ନାମରେ ପରିଚିତ । ସୁତ୍ତ ସଇସଯୁତ୍ତର ଦ୍ୱିତୀୟ ବର୍ଗ ଏବଂ ବିନୟଗ୍ରଂଥର ମହାବଗ୍‌ଗରେ ଏହା ଲିପିବଦ୍ଧ । ଏହାର ସଂସ୍କୃତ ଅନୁବାଦ ଲଳିତବିସ୍ତରର ୨୬ଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ବୁଦ୍ଧ ତାଂକୁ ଚାରୋଟି ଆର୍ଯ୍ୟ ସତ୍ୟ ବୁଝାଇଥିଲେ । ତାହା ହେଉଛି (୧) ଜନ୍ମ, ଜରା, ବ୍ୟାଧି, ମରଣ ପ୍ରଭୃତି ଦୁଃଖ କାରକ ଏବଂ (୨) ତୃଷ୍ଣା (ଦୁଃଖ ସମୁଦୟ) (୩) 'ଦୁଃଖ-ନିରୋଧ' ଏବଂ (୪) 'ଦୁଃଖ ନିରୋଧ ଗାମିନୀ ପ୍ରତିପଦା' । ଏହି ଚାରୋଟି ଉପଦେଶ ସୁତ୍ତପିଟକରେ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ସତ୍ତ ସଂଯୁତ୍ତରେ ଏଇ ଚାରୋଟି ଆର୍ଯ୍ୟ ସତ୍ୟ ଉପରେ ୧୩୧ଟି ସୂତ୍ର ଅଛି ।

ଆତ୍ମବାଦ — ବୁଦ୍ଧ ଆତ୍ମବାଦ ବର୍ଜନ କରିଥିଲେ । 'ବ୍ରହ୍ମଜାଲ ସୁତ୍ତ'ରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମକାଳୀନ ଶ୍ରମଣ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଂକୁ ସ୍ଥୂଳତଃ ଚାରିଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ସେମାନେ 'ଆତ୍ମବାଦ'ରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ଥିଲେ । ପ୍ରଥମବର୍ଗ ଯାଗଯଜ୍ଞ ସୋମପାନ ଆଦି କ୍ରିୟାକର୍ମ ଓ ବିଳାସ ଦ୍ୱାରା ମୁକ୍ତି ସଂଭବ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ । ୨ୟ ବର୍ଗ ଯାଗଯଜ୍ଞ ଓ ସାଂସାରିକ ଜୀବନରୁ ଅବସର ନେଇ ଅରଣ୍ୟରେ ତପଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟା କରୁଥିଲେ । ତୃତୀୟ ବର୍ଗ ଜନ-ବସତି ନିକଟରେ ରହି ପରିମିତ ଭୋଜନାଦି କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ଆତ୍ମା ଶାଶ୍ୱତ ବୋଲି କହିଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ କେତେକ ଆତ୍ମା ଅଶାଶ୍ୱତ ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧ-

ଦେବ ଏଇ ଆତ୍ମବାଦ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସତ୍ୟ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ନିଜ ଦର୍ଶନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ସେ ଓ ତାଂକ ଅନୁଗାମୀମାନେ ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଗୀୟ ଶ୍ରମଣ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣିତ । ('ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ'—କୋଂସମ୍ବୀ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

ଅକ୍ରିୟବାଦ

ବୁଦ୍ଧଂକ ସମୟରେ ଯେଉଁ ଛଅଟି ପ୍ରଧାନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଆତ୍ମବାଦ ଆଚରଣ କରୁଥିଲେ ସେମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ପୂରଣ କସ୍ସପ 'ଅକ୍ରିୟବାଦ'ର ସମର୍ଥକ ଥିଲେ । ତାଂକ ମତରେ ଯଦି କେହି କିଛି କରେ ବା କରାଏ, କାଟେ ବା କଟାଏ, କଷ୍ଟ ଦିଏ ବା ଦିଆଏ, ଚୌର୍ଯ୍ୟ, ପ୍ରାଣୀହତ୍ୟା, ଡକାୟତି, ପରଦାରାଗମନ ଯାହା କିଛି କରେ ବା କରାଏ, ତାହାହେଲେ ସେଥିରେ ତାକୁ ଆଦୌ ପାପ ଲାଗିବ ନାହିଁ । ଗଂଗା ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣ ତୀରକୁ ଯାଇ ଯଦି କିଏ ମାରକାଟ କରେ, କାଟେ ବା କଟାଏ, କଷ୍ଟ ଦିଏ ବା ଦିଆଏ ତାହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ପାପ ହେବ ନାହିଁ । ଗଂଗାନଦୀର ଉତ୍ତର ତୀରରେ ଯଦି କିଏ ଦାନ କରେ ବା କରାଏ, ଯଜ୍ଞ କରେ ବା କରାଏ, ସେଥିରେ କୌଣସି ପୁଣ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ । ଦାନ, ଧର୍ମ, ସତ୍ୟାଚରଣ ଦ୍ୱାରା ପୁଣ୍ୟ ଲାଭ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ନିୟତିବାଦ

ମକ୍‌ଖଲି ଗୋସାଲ 'ସଂସାର-ଶୁଦ୍ଧିବାଦୀ' ବା 'ନିୟତିବାଦୀ' ଥିଲେ । ତାଂକ ମତରେ ପ୍ରାଣୀର ଅପବିତ୍ରତା ନିମଂତେ କୌଣସି ହେତୁ ନାହିଁ । କାରଣ ନାହିଁ । ବିନା ହେତୁ ଓ ବିନା କାରଣରେ ପ୍ରାଣୀ ଅପବିତ୍ର ହୁଏ । ପ୍ରାଣୀର ଶୁଦ୍ଧି ପାଇଁ କୌଣସି ହେତୁ, କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ବିନା ହେତୁରେ ଓ ବିନା କାରଣରେ ପ୍ରାଣୀ ଶୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ନିଜର ସାମର୍ଥ୍ୟ ବଳରେ କିଛି ହୁଏ ନାହିଁ, ପୁରୁଷର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଦ୍ୱାରା କିଛି ହୁଏ ନାହିଁ । କାହାଠାରେ ବଳ ନାହିଁ, ବୀର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ, ପୁରୁଷଶକ୍ତି ନାହିଁ । ସର୍ବସତ୍ତ୍ୱ, ସର୍ବପ୍ରାଣୀ, ସର୍ବଭୂତ ଓ ସର୍ବଜୀବ ହେଉଛଂତି ଅବଶ, ଦୁର୍ବଳ । ସେମାନେ ନିୟତି, ସଂଗତି ଓ ସ୍ୱଭାବର ପରିଣତି ମାତ୍ର ହୁଅଂତି । (ଏଜ୍‌ନ)

ଉଚ୍ଛେଦବାଦ

ଅଜିତ କେସକଂବଲ ଥିଲେ ଉଚ୍ଛେଦବାଦୀ । ତାଂକ ମତ ହେଲା ଦାନ, ଯଜ୍ଞ ଓ ହୋମାଦିର କିଛି ତତ୍ତ୍ୱ ନାହିଁ । ପୁଣି ଭଲ ଓ ମନ୍ଦ କର୍ମର ଫଳ ବା ପରିଣାମ କିଛି ନାହିଁ । ଇହଲୋକ, ପରଲୋକ, ମାତା ପିତା କିଂବା ଔପପାତିକ (ଦେବତା ବା ନରକବାସୀ) ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ଇହଲୋକ ବା ପରଲୋକ ସଂବଂଧରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରି ତାହା ଅନ୍ୟକୁ ଦାନ କରିବା ଭଳି ଦାର୍ଶନିକ ବା ମାର୍ଗପ୍ରଦର୍ଶକ ଏ ସଂସାରରେ ନାହାଂନ୍ତି ।

ଦାନ ଧର୍ମାଦିର ବିବାଦ ମୂର୍ଖ ଲୋକଙ୍କ ଯୋଗୁ ଜାତ ହୁଏ । ଶରୀର ବିନଷ୍ଟ ହେବା ପରେ ପଣ୍ଡିତ ଓ ମୂର୍ଖମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଛେଦ ହୁଏ । ସେମାନେ ବିନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ଅବଶେଷ ରହେ ନାହିଁ ।

ବିକ୍ଷେପବାଦ

ସଂଜୟ ବେଲଟ୍ଠି ପୁତ୍ର ଥିଲେ ବିକ୍ଷେପବାଦୀ । ସେ କହୁଥିଲେ, ପରଲୋକ ଅଛି ବୋଲି ମୋତେ ଜଣାଯାଉ ନାହିଁ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ପରଲୋକ ନାହିଁ ବୋଲି ମୁଁ ବୋଧ କରୁନାହିଁ । ଔପପାତିକ ପ୍ରାଣୀ (ଦେବତା, ନରକବାସୀ) ଅଛନ୍ତି କି ନାହିଁ, ଭଲ ବା ମନ୍ଦ କର୍ମର ଫଳ ଅଛି କି ନାହିଁ, ମୃତ୍ୟୁପରେ ତଥାଗତ ରହିବେ କି ନାହିଁ ଏ ବିଷୟରେ ମୋର କୌଣସି ନିଶ୍ଚିତ ଧାରଣା ନାହିଁ ।

ଚାତୁର୍ଯାମ ସଂବରବାଦ

ନିଗଂଠନାଥ ପୁତ୍ର ଥିଲେ ଚାତୁର୍ଯାମ ସଂବରବାଦୀ । ଏହି ଚାରି ଯାମର ପରିଚୟ ପାଳିଗ୍ରନ୍ଥ ସୁତ୍ତରେ ମିଳେ । ମାତ୍ର ତାହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୁହେଁ । ପାର୍ଶ୍ୱନାଥ ଅହିଂସା, ସତ୍ୟ, ଅସ୍ତେୟ ଓ ପରିଗ୍ରହ ଏହି ଚାରି ଯାମର ଉପଦେଶ ଦେଇଥିବା କଥା ଜୈନ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରୁ ଜଣାଯାଏ । ମହାବୀର ଏଥିରେ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ ଯୋଗ କରିଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ସମସାମୟିକ ନିର୍ଗ୍ରନ୍ଥ ଜୈନମାନେ ଏହି ଚାରି ଯାମର ମହତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ।

ଅନ୍ୟୋନ୍ୟବାଦ

ପକୁଧ କଚ୍ଚାୟନ ଥିଲେ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟବାଦୀ । ତାଙ୍କ ମତ ହେଉଛି— "କେହି କରିବା ବା କରାଇବା ଦ୍ୱାରା, ଗଢ଼ିବା ବା ଗଢାଇବା ଦ୍ୱାରା ସାତଟି ପଦାର୍ଥର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନାହିଁ । ସେଗୁଡ଼ିକ ବନ୍ଧ୍ୟ, କୂଟସ୍ଥ ଓ ନଗର ଦ୍ୱାରରେ ସ୍ତମ୍ଭ ପରି ଅଚଳ । ସେଗୁଡ଼ିକ ହଲଚଲ ହୁଅନ୍ତି ନାହିଁ । ବଦଳନ୍ତି ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟକୁ କଷ୍ଟ ଦିଏ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଅନ୍ୟର ସୁଖ ଦୁଃଖ ଜନ୍ମାଇବା ପାଇଁ ଅସମର୍ଥ । ଏଗୁଡ଼ିକ ହେଉଛି, ପୃଥିବୀ, ଅପ୍, ତେଜ, ବାୟୁ, ସୁଖ, ଦୁଃଖ ଏବଂ ଜୀବ । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ମାରିବା ବା ମରାଇବା ବ୍ୟକ୍ତି, ଶୁଣିବା ବା ଶୁଣାଇବା ବ୍ୟକ୍ତି, ଜାଣିବା ବା ଜଣାଇବା ବ୍ୟକ୍ତି ସଂସାରରେ କେହି ନାହିଁ ।

ଉପରୋକ୍ତ ଛ'ଟି ପ୍ରଧାନ ଆତ୍ମବାଦୀ ଦର୍ଶନ ଛଡ଼ା ଆହୁରି ବହୁ ଦାର୍ଶନିକ ମତ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ! 'ବିବାପସୁତ୍ତ'ରେ ସର୍ବମୋଟ ବାଆଷଠିଟି ଆତ୍ମବାଦୀ ଶ୍ରମଣ ସଂପ୍ରଦାୟ ଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଆଜି ଉପଲଭ୍ୟ ନୁହେଁ ବୋଲି ଧର୍ମାନନ୍ଦ କୋସମ୍ବୀ ପ୍ରମୁଖ କହନ୍ତି ।

ପୂରଣ କାଶ୍ୟପଂକ ଅକ୍ରିୟବାଦ ଓ ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରେ ସାମଂଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ସାଂଖ୍ୟମତରେ ଆତ୍ମା ପ୍ରକୃତିଠାରୁ ଭିନ୍ନ ଏବଂ ମାରିବା ମରିଇବା ପ୍ରଭୃତିରେ କୌଣସି ପରିଣାମ ତାହାଠାରେ ଘଟେ ନାହିଁ । * ଭଗବତ୍ ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ଶୁଣାଯାଏ—

ପ୍ରକୃତେଃ କ୍ରିୟମାଣାନି ଗୁଣୈଃ କର୍ମାଣି ସର୍ବଶଃ
ଅହଂକାର ବିମୂଢାତ୍ମା କର୍ତାଽହମିତି ମନ୍ୟତେ । (୩-୨୭)

(ସମସ୍ତ କର୍ମ, ପ୍ରକୃତିର ଗୁଣମାନଂକ ଦ୍ୱାରହିଁ କରାଯାଉଛି । କିଂତୁ ଅହଂକାର-ବିମୂଢ ଆତ୍ମା "ମୁଁ କରୁଛି" ବୋଲି ଭାବେ ।

ଯ ଏବଂ ବେତ୍ତି ହଂତାରଂ ଯଶ୍ଚୈନଂ ମନ୍ୟତେ ହଂତମ
ଉଭୌ ତୌ ନ ବିଜାନୀତୋ ନାୟଂହଂତି ନ ହନ୍ୟତେ (୨।୧୯)

(ଆତ୍ମା ମାରେ ବୋଲି ଯେ ଭାବୁଛି, କିଂବା ଆତ୍ମାହତ ହୁଏ ବୋଲି ଯେ ଭାବୁଛି ଉଭୟେ ପ୍ରକୃତ କଥା ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ଆତ୍ମା ମରେ ନାହିଁକି ମରି ହୁଏ ନାହିଁ ।) ଅକ୍ରିୟବାଦଠାରୁ ମକ୍ଖଲି ଗୋସାଲଂକ 'ସଂସାର ଶୁଦ୍ଧିବାଦ' ବିଶେଷ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ଗୋସାଲଂକ ମତରେ ଯଦ୍ୟପି ଆତ୍ମା ପ୍ରକୃତିରେ ଲିପ୍ତ ନୁହେଁ ତଥାପି ସେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୁଏ ଏବଂ ତାହାପରେ ସେ ନିଜେ ନିଜେ ମୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ । 'ଅଂଗୁତ୍ତର ନିକାୟ'ରେ ଦେଖି କାଶ୍ୟପ ସଂପ୍ରଦାୟ ଶେଷରେ ଗୋସାଲଂକ ଆଜୀବକ ସଂପ୍ରଦାୟର ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଅଜିତ କେସକଂବଲଂକ ଉଚ୍ଛେଦବାଦ ଓ ନାସ୍ତିକବାଦ ପ୍ରାୟ ଏକ । କେସକଂବଲଂକର ଦର୍ଶନରୁ ଲୋକାୟତ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର ଗଢି ଉଠିଥିଲା ବୋଲି ଶ୍ରୀ କୋସଂବୀ କହଂତି । ବିକ୍ଷେପବାଦ ଓ ଜୈନମାନଂକ ସ୍ୟାଦ୍‌ବାଦ ('ଏପରି ହେବ, ଏପରି ହେବ ନାହିଁ') ମଧ୍ୟରେ ସାମଂଜସ୍ୟ ରହିଛି । କଚାୟନଂକର 'ଅନ୍ୟୋନ୍ୟବାଦ' ଓ ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରେ ସାମ୍ୟ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଂକର ସପ୍ତପଦାର୍ଥ ଓ ବୈଶେଷିକ ଦର୍ଶନର ସପ୍ତପଦାର୍ଥ ଭିନ୍ନ ।

ନିର୍ଗ୍ରଂଥ ଓ ଆଜୀବକ

ଜୈନ ନିର୍ଗ୍ରଂଥ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଆଜୀବକମାନଂକୁ ମିଶାଇ ଗୋଟିଏ ସଂଘ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ବୁଦ୍ଧଦେବ ଓ ତାଂକ ସମସାମୟିକ ମହାବୀରଂକ (ଯାହାଂକର ଅନ୍ୟନାମ ନିଗଂଠନାଥ ପୁତ୍ର ଥିଲା) ଦ୍ୱାରା ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ନିର୍ଗ୍ରଂଥମାନଙ୍କର ପରିଚୟ ସୁତ୍ତପିଟକ ପ୍ରଭୃତିରୁ ବେଶ୍ ଜଣାଯାଏ ।

* 'ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ'—ଧ କୋ

ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମାଂସାହାର

ଯେଉଁଦିନ ଚୁନ୍ଦଙ୍କ ଘରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରିନିର୍ବାଣ ହେଲା, ସେଦିନ ସେ ଘୁଷୁରି ମାଂସ (‘ସୂକର ମଦ୍ଦବ’) ଖାଇଥିଲେ । ବୁଦ୍ଧଘୋଷାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏହା ଉପରେ ଟୀକା କରିଛନ୍ତି । ଯଥା—“ସୁକର ମଦ୍ଦବ ତି ନାତିତରୁଣସ୍ସ ନାତିଜିନ୍ଣସ୍ସ ଏକ ଜେଟ୍ଠକସୂକରସ୍ସ ପବତ୍ତ ମଂସଂ” ଇତ୍ୟାଦି । ଏହାର ଅର୍ଥ—ସୂକରମଦ୍ଦବ ଏପରି ସୁପକ୍ୱ ଘୁଷୁରି ମାଂସ, ଯେଉଁ ଘୁଷୁରି ବେଶୀ ତରୁଣ ବା ବୁଢ଼ା ନୁହେଁ—ନିତାନ୍ତ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଯୁଆଠୁ ଟିକିଏ ବେଶୀ ବୟସର, ମୃଦୁ ଏବଂ ସ୍ନିଗ୍ଧ, ତାକୁ ତିଆରି କରିବା ଅର୍ଥ ଭଲ ଭାବରେ ରାନ୍ଧିବା ।’ ବୁଦ୍ଧଘୋଷାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏପରି ଅର୍ଥ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଠିକ୍ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରି ନ ଥିଲେ । ଏହାଛଡ଼ା ‘ଅଂଗୁତ୍ତରନିକାୟ’ରେ ପଂଚମ ନିପାତରେ ବୁଦ୍ଧ ଘୁଷୁରି ମାଂସ ଖାଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ରହିଛି । * ଉଗ୍ର ଗହପତି କହୁଛନ୍ତି :—

“ମନାପଂ ମେ ଭନ୍ତେ ସମ୍ପନ୍ନବର ସୂକର ମଂସଂତଂ ମେ ଭଗବା ପଟିଗଣ୍ହାତୁ ଅନୁକଂପଂ ଉପାଦାୟାତି । ପଟିଗ୍ଗହେସି ଭଗବା ଅନୁକଂପଂ ଉପାଦାୟାତି ।”

ଅର୍ଥାତ୍, ଭଦନ୍ତ, ବଢ଼ିଆ ଘୁଷୁରିର ଏଇ ମାଂସ ଭଲ ଭାବରେ ରାନ୍ଧି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରାଯାଇଚି । ମୋଠାରେ ଦୟାକରି ଭଗବାନ୍ ଏହା ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତୁ । ଭଗବାନ୍ ଦୟାକରି ତାହା ଗ୍ରହଣ କଲେ ।” ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରିନିର୍ବାଣର ତିନିମାସ ପୂର୍ବରୁ ବୈଶାଳୀ ନଗରୀରେ ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ ବଡ଼ ଅସୁସ୍ଥ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ ଏବଂ ତାଂକ ଦେହ ବଡ଼ ଦୁର୍ବଳ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ତେଣୁ ଚୁନ୍ଦ ତାଂକୁ ଭୋଜନ ଦେଲା, ତାହା ତାଂକ ପରିନିର୍ବାଣର ନିମିତ୍ତ କାରଣ ହୋଇଗଲା । ପରିନିର୍ବାଣ ପୂର୍ବରୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଲୋକେ ଯେପରି ତାଂକ ମୃତ୍ୟୁ ପାଇଁ ଚୁନ୍ଦଂକ ଉପରେ

ବୁଦ୍ଧଦେବଂକର ମାଂସ ଭୋଜନ

ଦୋଷାରୋପ ନ କରନ୍ତି ସେଥିପାଇଁ ଆନନ୍ଦଂକୁ କହି-ଥିଲେ :—“ହେ ଆନନ୍ଦ ! କମାର ଚୁନ୍ଦଂକୁ ଯଦି କିଏ କହେ, ହେ ଚୁନ୍ଦ ! ତୁମେ ଖାଇବାକୁ ଦେବା ଫଳରେ ତଥାଗତଂକର ପରିନିର୍ବାଣ ହୋଇଗଲା, ଓ ଏଥିରେ ତୁମର ଭୟଂକର କ୍ଷତି ଘଟିଲା ଏବଂ ଯଦି କେହି ଚୁନ୍ଦ ଉପରେ ଏପରି ଦୋଷାରୋପ କରେ, ତାହାହେଲେ ତୁମେ ଚୁନ୍ଦର ମନଦୁଃଖ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ତାକୁ କହିବ, ହେ ଚୁନ୍ଦ ! ତୁମର ପିଣ୍ଡପାତ ଖାଇ ତଥାଗତ

ପରିନିର୍ବାଣ ଲାଭ କଲେ । ଏ କଥା ସତ୍ୟ ଯେ ତୁମର ଦାନ ତୁମ ପାଇଁ ଲାଭଦାୟକ । ଆମେ ତଥାଗତଙ୍କଠାରୁ ଶୁଣିଛୁ, ଅନ୍ୟ ଭିକ୍ଷାଠି ଅପେକ୍ଷା, ତଥାଗତଙ୍କୁ ମିଳିଥିବା ଦୁଇଟି ଭିକ୍ଷା ଅଧିକ ଫଳଦାୟକ । ପ୍ରଥମ ଭିକ୍ଷାଟି ହେଉଛି ଯେଉଁ ଭିକ୍ଷା ସୁଜାତା ଠାରୁ ଗ୍ରହଣ କରି (ପାୟସାନ୍ନ) ତଥାଗତ ସମ୍ବୋଧିଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଆଉ ଅନ୍ୟ ଭିକ୍ଷାଟି ହେଉଛି ଯେଉଁ ଭିକ୍ଷା ଭୋଜନ କରିବା ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ପରିନିର୍ବାଣ ହେଲା । ଚୁନ୍ଦ ଯେଉଁ କାର୍ଯ୍ୟ କଲା ତାହା ହେଉଛି ଆୟୁଷ୍ୟ, ବର୍ଣ୍ଣ, ସୁଖ, ଯଶ, ସ୍ୱର୍ଗ ଓ ସ୍ୱାମିତ୍ୱପ୍ରଦ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ହେ ଆନନ୍ଦ ! ତୁମେ ଏଇପରି ଭାବରେ ଚୁନ୍ଦର ମନୋବେଦନା ଦୂର କରିବ !”

ମଜ୍‌ଝିମ ନିକାୟର (ସୁ-୫୫) ଜୀବକସୂତ୍ରରେ ଏଇପରି ଅନ୍ୟ ଏକ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । * ତାହା ହେଉଛି – ଥରେ ବୁଦ୍ଧ ରାଜଗୃହରେ ଜୀବକ କୌମାର ଭୃତ୍ୟଙ୍କ ଆମ୍ରବନରେ ରହୁଥିଲେ । ଥରେ ଜୀବକ କୌମାର ଭୃତ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରି ତାଙ୍କ ପାଖରେ ବସିଗଲେ । ସେ କହିଲେ, ‘ଭଦନ୍ତ ! ପ୍ରାଣୀକୁ ମାରିଯାଇ ରନ୍ଧା ହୋଇଥିବା ଖାଦ୍ୟ ଆପଣ ଖାଉଛନ୍ତି ବୋଲି ଆପଣଙ୍କ ଉପରେ ଦୋଷାରୋପ ହେଉଛି । ଏହା କଣ ସତ ?’ ବୁଦ୍ଧ ଉତ୍ତର ଦେଲେ—ଏଇ ଦୋଷାରୋପ ପୂରାପୂରି ମିଛ । ମୁଁ ଯେତେବେଳେ ମୋର ପାଇଁ ପ୍ରାଣୀବଧ କରିସିବାର ଦେଖେ, ଶୁଣେ ବା ମୋର ସେପରି କିଛି ଆଶଙ୍କା ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେଇ ଖାଦ୍ୟ ମୋର ନିଷିଦ୍ଧ ବୋଲି କହିଦେଇଥାଏ ।

ଜୀବକସୂତ୍ରର ପ୍ରମାଣ

ଜୈନମାନେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଉପରେ ବରାବର ଦୋଷାରୋପ କରୁଥିଲେ । କେହି ଯଦି ତାଙ୍କୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଖାଇବାକୁ ମାଂସ ଦେଉଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଜୈନମାନେ କହୁଥିଲେ ଶ୍ରମଣ ଗୌତମ ତାଙ୍କ ନିଜ ପାଇଁ ମରାଯାଇଥିବା (ଉଦ୍ଦିସ୍‌ସକଟଂ) ପଶୁମାଂସ ଖାଉଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ପାଇଁ ମରାଯାଇଥିବା ପଶୁ ବା ପକ୍ଷୀ ମାଂସ ଭକ୍ଷଣ ଦୋଷାବହ ନଥିଲା । ବୈଶାଳୀର ସେନାପତି ସିଂହ ବୁଦ୍ଧ ଓ ଭିକ୍ଷୁସଂଘକୁ ନିଜ ଘରକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଭଲ ଭାବରେ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଥିଲେ । ଏଥିରେ ଜୈନ ନିର୍ଗ୍ରନ୍ଥମାନେ ପ୍ରଚାର କଲେ ଯେ ସିଂହ ଗୋଟାଏ ବଡ଼ ପଶୁ ବଧ କରି ଗୌତମ ଓ ଭିକ୍ଷୁସଂଘକୁ ଭୋଜି ଦେଇଥିଲେ । ଜଣେ ଭଦ୍ରଲୋକ ସିଂହକୁ ଏକଥା ଯାଇ ଚୁପ୍ କରି କହିଦେଲେ । ସିଂହ

* ଭ. ବୁ.

କହିଲେ—"ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମିଥ୍ୟା ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ନିନ୍ଦା କଲେ ନିର୍ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କୁ ଆନନ୍ଦ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ମୁଁ ଯେ ଜାଣି ଶୁଣି ଭୋଜନ ପାଇଁ ପ୍ରାଣୀବଧ କରିଚ ଏହା ଅସମ୍ଭବ । ଏ ବିଷୟ ଭଗବତୀ ସୂତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଧର୍ମାନନ୍ଦ କୋସମ୍ବୀ ଏହା ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି ।

ଜୈନ ଶ୍ରମଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମାଂସାହାର

ଜୈନ ଶ୍ରମଣମାନେ ଯେ ମାସାଂହାର କରୁଥିଲେ ଆଗ୍ରାଙ୍ଗ ସୂତ୍ରର ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ ଅଂଶରୁ ତାହା ଜଣାପଡ଼େ :—

"ସେ ଭିକ୍‌ଖୁ ବା ଭିକ୍‌ଖୁଣୀ ବା ସେଚ୍ଛଂପୁଣ ଜାଣେ ଜ୍ଜା ବହୁ ଅଟ୍ଠିୟଂ ମଂସଂ ବା ମଚ୍ଛଂ ବା ବହୁ କଂଟକଂ, ଅସ୍ସିଂଖଲୁ ପଡ଼ିଗାହିତଂସି ଅପେପ୍ ସିୟାଭୋୟଣଜାଏ ବହୁ ଉଜ୍‌ଝିୟ ଧମ୍ମିଏ । ……ଗମକ୍ଖିସ୍ସ ପମକ୍ଖିସ୍ସ ତଓ ସଂଜସ୍ସାମେବ ପମକ୍ଖିସ୍ସ ପମକ୍ଖିସ୍ସ ପରିବେକ୍ଖା ।"

ଅର୍ଥାତ୍‌, ପୁଣି ସେଇ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ବା ସେଇ ଭିକ୍ଷୁଣୀଙ୍କୁ ବେଶି ହାଡ଼ ଥିବା ମାଂସ ବା କଣ୍ଟା ଥିବା ମାଛ ମିଳୁଥିବାରୁ ଜଣାଯାଉଚ ଯେ ଏଥିରେ ଖାଦ୍ୟ ପଦାର୍ଥ କମ୍ ଓ ଫିଙ୍ଗା ଯିବା ପଦାର୍ଥ ବେଶି ମାତ୍ରାରେ ଅଛି । ଏଇପରି ବେଶି ହାଡ଼ଥିବା ମାଂସ ବା ବେଶି କଣ୍ଟାଥିବା ମାଛ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।……

"ଦଶବୈକାଳିକ" ସୂତ୍ରର ନିମ୍ନଲିଖିତ ବାକ୍ୟରୁ ମଧ୍ୟ ଜୈନମାନେ ମାଂସାହାର କରୁଥିବା ଜଣାପଡ଼େ ।

ବହୁ ଅଟ୍ଠିୟଂ ପୁଗ୍‌ଗଲଂ ଅଣି ମିସଂ ବା ବହୁକଂଟୟଂ ।
ଅଛିୟଂ ତିଂଦୁୟଂ ବିଲ୍ଲଂ ଉଚ୍ଛୁଖଂଡ଼ଂ ବ ସିଂବଳଂ ।" *

(ଅର୍ଥାତ୍‌, ବେଶି ହାଡ଼ ଥିବା ମାଂସ, ବେଶି କଣ୍ଟା ଥିବା ମାଛ, ଅସ୍ଥି ଗଛର ଫଳ, ବେଲଫଳ, ପ୍ରଭୃତି ପଦାର୍ଥ ଯେଉଁଥିରେ ଖାଇବା ଅଂଶ କମ୍, ଫିଙ୍ଗିବା ଅଂଶ ବେଶୀ) ଦେବା ସମ୍ପର୍କରେ ଲୋକଙ୍କୁ କହିଦେବା ଉଚିତ ଯେ 'ଏହା ମୋର ନେବା ଭଲ ନୁହେଁ ।')

ମହାବୀରଙ୍କର ମାଂସାହାର

'ଭଗବତୀ ସୂତ୍ର'ରେ କଥିତ ଅଛି ଯେ ଜୈନ ତୀର୍ଥଙ୍କର ମହାବୀର ଶ୍ରାବସ୍ତୀ ନଗରୀରେ ରହୁଥିଲେ । ମକ୍‌ଖଲି ଗୋସାଳଙ୍କ ସଂଗେ ତାଙ୍କର ଝଗଡ଼ା ହୁଏ । ଦୁହେଁ ଦୁହିଁଙ୍କ ମରିଯିବା ପାଇଁ ଅଭିଶାପ ଦିଅନ୍ତି । ତା'ର ଫଳରେ ଗୋସାଳ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରେ ପଡ଼ନ୍ତି ଏବଂ ମହାବୀର ବ୍ୟାଧିଗ୍ରସ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସେତିକବେଳେ ମହାବୀର ନିଜର ଜଣେ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ କହିଲେ,

ତୁମେ ମେଣ୍ଢିକ ଗ୍ରାମକୁ ଯାଇ ରେବତୀ ନାମ୍ନୀ ସ୍ତ୍ରୀକୁ କହିବ, ସେ ମୋ ପାଇଁ ଯେଉଁ ଦୁଇଟି କପୋତକୁ ରାନ୍ଧିଛି, ତାହା ମୋର ଆଉ ଦରକାର ନାହିଁ । କାଲି ଯେଉଁ କୁକୁଡ଼ାଟିକୁ ବିରାଡ଼ି ମାରିଛି, ତାହାର ମାଂସ ରୁ ରାନ୍ଧିଛୁ, ସେଇଟିକ ମୋତେ ଦେଇ ଦେ ବୋଲି କହିବ ।

"ତଂ ଗଚ୍ଛହ ଣଂ ତୁମଂ ସୀହା, ମେଂଢୟଗାମଂ ନଗରଂ ରେବଈଏ ଗାହାବଈ ଣୀଏ ଗିହେ ତତ୍ଥ ଣଂ ରେବଈଏ ଗାହାବଇଣୀଏ ମମଂ ଅଟ୍ଠାଏ ଦୁବେ କବୋୟ ସରୀରା ଉବକ୍ଖଡିୟା, ତେହିଂନୋ ଅଟ୍ଠୋ । ଅତ୍ଥି ସେ ଅନ୍ନ ପାରସୁୟାସିଏ ମଜ୍ଜାରକ ଡଏ କୁକ୍କୁଡମଂସଏତଂ ଆହାରହି ଏଏଣଂ ଅଟ୍ଠୋ ।"

ଅବଶ୍ୟ, ସବୁ ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁ ଓ ଜୈନ ଶ୍ରମଣ ଯେ ମାଂସାହାର କରୁଥିଲେ ତା ନୁହେଁ । ଅନେକେ 'ନିର୍ମାଂସ' ଭିକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ନିରାମିଷାଶୀ ଥିଲେ । ଆମଗଂଧ (ଅମେଧ୍ୟ ପଦାର୍ଥ) ମଧ୍ୟରେ କାଶ୍ୟପ ବୁଦ୍ଧ କହିଥିଲେ— ପ୍ରାଣଘାତ, ବଧ, ଛେଦ, ବଂଧନ, ସ୍ତେୟ, ଅସତ୍ୟ-ଭାଷଣ, ଜାରଣ-ମାରଣ ପ୍ରଭୃତିର ଅଭ୍ୟାସ ଏବଂ ବ୍ୟଭିଚାର ଅଂତର୍ଗତ, ମାଂସଭୋଜନ ନୁହେଁ । (ସୁତ୍ତନିପାତ, ଆମଗଂଧ ସୁତ୍ତ)

ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ ମୃତ୍ୟୁ ପୂର୍ବରୁ 'ସୂକର ମଦ୍ଦବ' ଆହାର କରିବା ବିଷୟ ଅନେକ ଅସ୍ୱୀକାର କରଂତି । 'ଉଦାନଅଟ୍ଠ'ରେ ଲେଖାଅଛି—କେହି କେହି କହଂତି ଯେ ସୂକର ମଦ୍ଦବ ଘୁଷିର ମାଂସ ନୁହେଁ, ଏହା ହେଉଛି ଘୁଷୁରି ଦ୍ୱାରା *ଚକଟା ହୋଇଥିବା ବାଉଁଶ ଗଜା ।' (ଏଜ୍ନ)

* ଏଜ୍ନ

॥ ଦଶମ ଅଧିକରଣ ॥

ତଂତ୍ରଯୁଗରେ ମଲ୍ୟବୋଧ ॥

ମୈଥୁନଯୋଗ ଓ ପଂଚମକାର

ଯୌନ ସାଧନା ଓ ମାଦକତା, ଭାରତୀୟ ଜଳବାୟୁରେ ନୂଆ ନୁହେଁ । ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ପଂଚମ ଶତକଠାରୁ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୌଦ୍ଧ ମହାଯାନ, ମଂତ୍ରଯାନ, ବଜ୍ରଯାନ, ସହଜଯାନ ଓ କାଳଚକ୍ରଯାନଠାରୁ ଆରଂଭ କରି ତଂତ୍ର-ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୈଥୁନଯୋଗ ଓ ମାଦକଦ୍ରବ୍ୟ ସେବନ ଧର୍ମୀୟ ସାଧନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କରିଥିଲା । ପଂଚମକାର (ମଦ୍ୟ, ମାଂସ, ମତ୍ସ୍ୟ, ମୁଦ୍ରା, ମୈଥୁନ) କାୟାସାଧନା ପ୍ରଣାଳୀର ଉପକରଣ ଥିଲା । ମାତ୍ର ଧର୍ମର ଆବରଣ ତଳେ ସେମାନେ ଏଇ ସାଧନା କରୁଥିଲେ ?

ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୌଦ୍ଧ ମହାଯାନ ନାନା ରୂପାଂତର ମଧ୍ୟ ଦେଇ ବଜ୍ରଯାନରେ ପରିଣତ ହେଲା । ଏଥିରୁ ସହଜଯାନ, କାଳଚକ୍ରଯାନ ଇତ୍ୟାଦିର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଡଃ ନୀହାରରଂଜନ ରାୟଙ୍କର 'ବାଂଗାଲୀର ଇତିହାସ' ଗ୍ରଂଥରୁ ତହିଁର କେତେକ ବିବରଣୀ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । ବଜ୍ରଯାନ କାୟାସାଧନା ବା ଯୌନସାଧନା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଶୂନ୍ୟବାଦ, ବିଜ୍ଞାନବାଦ, ମାଧ୍ୟମିକବାଦ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନତର ମହାଯାନୀ ଧ୍ୟାନଧାରଣା ଓ ଯୋଗାଚାର ଏକାବେଳେକେ ବିଦାୟ ନ ନେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱଳ୍ପସଂଖ୍ୟକ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କ ଓ ପଂଡିତମାନଂକ ଚର୍ଚ୍ଚା ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ ଥିଲା । ସ୍ୱାସ୍ତିବାଦ ଓ ମହାସଂଘିକବାଦର 'ବିନୟ-ଶାସନ' ସ୍ଥାନ ଓ ସୁଯୋଗ କେବଳ ସଂଘାରାମର ସମସ୍ତ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳେ ମିଳୁ ନ ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ ଜନସାଧାରଣ ଶୂନ୍ୟବାଦ, ବିଜ୍ଞାନବାଦ ଓ ମାଧ୍ୟମିକ ବାଦର ଗଭୀର ପାରମାର୍ଥିକ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ସାଧନା-ମାର୍ଗର ବଇରାଗ୍ୟ ଦୁରବବତ୍ୟାସର କଥା କିଛି ବୁଝି ପାରୁନଥିଲେ । ସେମାନଂକ ନିକଟରେ ଯାଦୁଶକ୍ତିଧାରକ ମଂତ୍ର ଓ ମଂଡଳ, ଧାରଣୀ ଓ ବୀଜ ଅନେକ ବେଶୀ ସହଜ ଓ ସତ୍ୟ ବୋଲି ଜଣା ପଡ଼ୁଥିଲା । ମଂତ୍ର ଥିଲା ସେମାନଂକର ମୂଳ ପ୍ରେରଣା ଏବଂ ମଂତ୍ର ସଂଗେ ଧାରଣୀ ଓ ବୀଜ ।

ମୈଥୁନଯୋଗ, ମନ୍ତ୍ରଯାନ, ବଜ୍ରଯାନ, ସହଜଯାନ

ମନ୍ତ୍ରଯାନ ମଧ୍ୟରେହିଁ ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନୀ ସାଧନାର ବୀଜ ନିହିତ ଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ତରରେ ଦେଖାଦିଏ ବଜ୍ରଯାନ । ବଜ୍ରଯାନର ଧ୍ୟାନ ଓ କଳ୍ପନା ଗଭୀର ଓ ଜଟିଳ । ବଜ୍ରଯାନୀ ମତରେ ନିର୍ବାଣ ପରେ ତିନି ଅବସ୍ଥା—ଶୂନ୍ୟ, ବିଜ୍ଞାନ ଓ ମହାସୁଖ । ଶୂନ୍ୟତତ୍ତ୍ୱର ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ନାଗାର୍ଜୁନ । ତାଂକ ମତ ହେଲା, ଦୁଃଖ କର୍ମ, କର୍ମଫଳ , ସଂସାର ସମସ୍ତହିଁ ଶୂନ୍ୟ । ଶୂନ୍ୟତାର ଏଇ ପରମ ଜ୍ଞାନହିଁ ନିର୍ବାଣ । ବଜ୍ରଯାନୀମାନେ ଏଇ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଅବସ୍ଥାର ନାମକରଣ କଲେ ନିରାତ୍ମା । ସେମାନେ କହିଲେ, ଜୀବର ଆତ୍ମା ନିର୍ବାଣ ଲଭ କଲେ ଏଇ ନିରାତ୍ମାରେହିଁ ବିଲୀନ ହୁଏ । ନିରାତ୍ମା କଳ୍ପିତା ହେଲେ ଦେବୀ ରୂପେ, ଏବଂ କୁହାଗଲା, ବୋଧିଚିତ୍ତ ଯେତେବେଳେ ନିରାତ୍ମାର ଆଲିଂଗନାବଦ୍ଧ ହୋଇ ନିରାତ୍ମାରେହିଁ ବିଲୀନ ହୁଅଂତି, ସେତିକିବେଳେହିଁ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ 'ମହାସୁଖ'ର ବା ମହାସୁଖର । ବୋଧିଚିତ୍ତର ଅର୍ଥହେଉଛି, ଚିତ୍ତର ଏକ ବିଶେଷ ବୃତ୍ତି ବା ଅବସ୍ଥା ଯେଉଁଥିରେ ସମ୍ୟକ ଜ୍ଞାନ ବା ବୋଧିଲଭର ସଂକଳ୍ପ ବର୍ତ୍ତମାନ । ବଜ୍ରଯାନୀମାନେ କହନ୍ତି, ମୈଥୁନଯୋଗରେ ଚିତ୍ତର ଯେଉଁ ପରମ ଆନଂଦମୟ ଭାବ, ଯେଉଁ ଏକକେନ୍ଦ୍ରିକ ଧ୍ୟାନ, ତାହାହିଁ ବୋଧିଚିତ୍ତ । ଏଇ ବୋଧିଚିତ୍ତ ବଜ୍ର, କାରଣ କଠୋର ଯୋଗସାଧନା ଫଳରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଶକ୍ତି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦମିତ ହୋଇ ବଜ୍ର ପରି ଦୃଢ଼ ଓ କଠିନ ହୁଏ । ବୋଧିଚିତ୍ତର ବଜ୍ରଭାବ ଲଭ ଘଟିଲେ ତେବେ ଯାଇ ବୋଧିଜ୍ଞାନ ଲଭ ହୁଏ । ଚିତ୍ତର ଏଇ ବଜ୍ର-ଭାବକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ସାଧନାର ଯେଉଁ ପଥ ତାହାହିଁ ବଜ୍ରଯାନ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଶକ୍ତିକୁ,

ମହାସୁଖ

କାମନା ବାସନାକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦମିତ କରିବାର କଥା ବର୍ତ୍ତମାନ କୁହାଗଲା । ବଜ୍ରଯାନୀମାନଂକ ମତରେ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଦମନ କରିବାକୁ ହେଲେ ଆଗ ସେମାନଂକୁ ଜାଗରିତ କରିବାକୁ ହୁଏ । ମିଥୁନ ସେଇ ଜାଗରଣର ଉପାୟ । ମିଥୁନଜାତ ଆନଂଦ ଓ 'ମହାସୁଖ' କୁ ସ୍ଥାୟୀ କରାଯାଏ ମନ୍ତ୍ରଶକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟରେ ଏବଂ ସେହି ଅବସ୍ଥାରେହିଁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଶକ୍ତି ଦମିତ ହୁଏ । ସାଧକର ସାଧନ ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ମନ୍ତ୍ର ବା ଧ୍ୟାନ ଅର୍ଥାତ୍ ତାର ଧ୍ୱନି ରୂପମୂର୍ତ୍ତି ଲଭ କରେ । ଏଇ ରୂପମୂର୍ତ୍ତି ସବୁହିଁ ହେଉଛଂତି ବିଭିନ୍ନ ଦେବ ଦେବୀ । ମିଥୁନାବସ୍ଥାର ଆନଂଦୋଦ୍ଭୂତ ବିଭିନ୍ନ ଦେବାଦେବୀ ସାଧକର ମନଶ୍ଚକ୍ଷୁ ସମ୍ମୁଖରେ ନିଜ ନିଜ ସ୍ଥାନରେ ଆସି ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୁଅଂତି ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମଂଡଳ ସୃଷ୍ଟିକରଂତି । ଏଇ ମଂଡଳର ନିଃଶବ୍ଦ ଧ୍ୟାନ କରି କରି ବୋଧିଚିତ୍ତ

ସ୍ଥାୟୀ ଓ ସ୍ଥିର ହୋଇ ବଜ୍ର ପରି କଠିନ ହୁଏ, ଏବଂ କ୍ରମେ ବୋଧିଜ୍ଞାନ ଲାଭ ଘଟେ । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସ୍ୱାଭାବିକ କାରଣବଶତଃ ବଜ୍ରଯାନର ଏଇ ସମସ୍ତ ସାଧନ ପଦ୍ଧତି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗୁହ୍ୟ; ଏବଂ ଯେଉଁ ଭାଷାରେ ଏହା ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ତାହା ମଧ୍ୟ ଗୁହ୍ୟ । ଗୁରୁ ଦୀକ୍ଷିତ ସାଧକ ଛଡ଼ା ସେ ଶବ୍ଦ ଓ ଭାଷାର ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ବୁଝିବା ଅନ୍ୟ କାହାରି ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଗୁରୁଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କାହା ପକ୍ଷରେ ଏଇ ସାଧନା ପଦ୍ଧତି ଅନୁସରଣ କରିବା ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ଅସମ୍ଭବ । ଏଇ ସାଧନାପଦ୍ଧତିର ଅପର ନାମ ଗୁହ୍ୟସାଧନା । ବଜ୍ରଯାନରେ ଗୁରୁ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ବଜ୍ରଯାନରେ ପ୍ରଜ୍ଞାର ସାର ଯେଉଁ ବୋଧିଚିତ୍ତ, ତନ୍ତ୍ର ଭାଷାରେ ତାହାହିଁ ହେଉଚି ଶକ୍ତି । ('ବାଙ୍ଗାଲୀର ଇତିହାସ'—ଡଃ ନୀହାର ରଞ୍ଜନ ରାୟ, ପୃ ୬୩୭)

ଶୂନ୍ୟର ପ୍ରତିଶବ୍ଦ ରୂପେ ବଜ୍ର ଗୃହୀତ ହୋଇ ବଜ୍ରଯାନୀ ନାମରେ ଏକ ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହେଲା । ଶୂନ୍ୟର ସତ୍ତାସ୍ୱୀକାର ପୂର୍ବକ ତାର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଗଲା—ଯାହାକି ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ ବା ବୋଧିଚିତ୍ତ ନାମରେ ପରିଚିତ । "ଶୂନ୍ୟତା ବଜ୍ରମିତ୍ୟୁକ୍ତଂ ଆକାର ସତ୍ତ୍ୱଂ ଉଚ୍ୟତେ ।' (ଜ୍ୱାଳାବଳୀ

ଶୂନ୍ୟ ଓ ବଜ୍ର

ବଜ୍ରମାଳାତନ୍ତ୍ର) ଅଦ୍ୱୟ ବଜ୍ରସଂଗ୍ରହ ଅନୁସାରେ—" ଦୃଢ଼ଂ ସାରଂ ଅସୌଶୀର୍ଯ୍ୟ ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟା ଭେଦ୍ୟଲକ୍ଷଣମ୍— ଅଦାହି ଅବିନାଶୀ ଚ ଶୂନ୍ୟତା ବଜ୍ରଂ ଉଚ୍ୟତେ । ବଜ୍ର ସହ ପଦ୍ମର ବା ଶୂନ୍ୟ ସହ କରୁଣାର ଆରୋପ କରି ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱର ଯୁଗନଦ୍ଧରୂପ ପରିକଳ୍ପିତ ହେଲା । ବଜ୍ରଯାନର ଶୂନ୍ୟ, କରୁଣା ଓ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ ସହଜିଯ୍ୟାମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଯଥାକ୍ରମେ ପ୍ରଜ୍ଞା, ଉପାୟ ଓ ବୋଧିଚିତ୍ତ । ଏଇ ବୋଧିଚିତ୍ତ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ଶୂନ୍ୟ ଓ ମହାସୁଖର ସଂପାଦକ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ବନ୍ଦନା ହୋଇଚି "ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱଂନମସ୍କୃତ୍ୟ ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ସ୍ୱରୂପିଣମ୍, ମହାସୁଖଦ୍ୱୟଂ ଭକ୍ଷେ ବସ୍ତୁତତ୍ତ୍ୱଂ ସମାସତଃ । "(ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ରସଂଗ୍ରହ) ।

ସହଜିଯ୍ୟାମାନେ ଶୂନ୍ୟବାଦୀ । ନାଗାର୍ଜୁନଙ୍କ ମାଧ୍ୟମିକ ଦର୍ଶନ, ଅଶ୍ୱଘୋଷଙ୍କ ତଥତାବାଦ, ଅସଂଗ, ବସୁବନ୍ଧୁଙ୍କ ବିଜ୍ଞାନବାଦ ବା ଯୋଗାଚାର ଦର୍ଶନରେ ମୌଳିକ ଶୂନ୍ୟବାଦର ବ୍ୟାପକ ବିକାଶ ଓ ବିସ୍ତାର ଘଟିଥିଲା । (ଖ ମହାପାତ୍ରଙ୍କ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିକା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟା) ସାଧକ ଶୂନ୍ୟପକ୍ଷ

ଶୂନ୍ୟପକ୍ଷ

ସମର୍ଥନ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁ ସକଳର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ଶିକ୍ଷାକରେ ଓ ଅବିଦ୍ୟା-ସଂବୃତ୍ତି

ଚିତ୍ତକୁ ଭବବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ବାସନାବିଧୂତ ଚିତ୍ତ ଶୂନ୍ୟତା ଜ୍ଞାନ ଯୋଗେ ସକଳ ବନ୍ଧନ ଛିନ୍ନ କରି ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଗତି କରେ । ସରହ ପାଦଙ୍କ ଭାଷାରେ —ସୁଣ୍ଣ୍ କରୁଣାରଇ ଯୋଉଣ୍ଣୁ ସଙ୍ଗଇ । ଣଉ ଭବେ ଣିଉ ଣିବ୍ବାଣେ ଥାକ୍କଇ ।

ବଜ୍ରଯାନରେ ମନ୍ତ୍ରର ମୂର୍ତ୍ତିରୂପ ଇତ୍ୟାଦିର ବହୁଳତା, ତନ୍ତ୍ରର ଦେବାସ୍ତୁତନ ପ୍ରଭୃତି ସହଜ ଯାନ ପରିହାର କରିଚି । ମନ୍ତ୍ର-ପୂଜା-ଆଚାର-ଅନୁଷ୍ଠାନ ସାଧନ ମାର୍ଗରେ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେ ବୋଲି ସହଜଯାନୀ ମନେ କରେ । ସେମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କର ନିନ୍ଦା ତ କରନ୍ତି, ତା' ଛଡ଼ା ଯେଉଁ ବୌଦ୍ଧମାନେ ମନ୍ତ୍ରଜପ, ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା, କୃଚ୍ଛ୍ରସାଧନା, ପ୍ରବ୍ରଜ୍ୟା ଇତ୍ୟାଦି କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ନିନ୍ଦା କରନ୍ତି । ଦୋହାକୋଷରେ ଥିବା କେତେକ ଦୋହାରେ (ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ) ସହଜଯାନୀ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମତବାଦ ଧରାପଡ଼େ ।

"କିଂ ତୋ ଦୀପେ, କିଂ ତୋ ନିବେଜ୍ଜେ
କିଂ ତୋ କିଜ୍ଜଇ ମନ୍ତହଂ ସେବ୍ବେ ।
କିଂ ତୋ ତିତ୍ଥ ତପୋବନ ଜାଇ ।
ମୋକ୍ଖ କି ଲବ୍ଭଇ ପାଣୀ ହ୍ନାଇ ।"
...   .
ତୋ ବିନୁ ତରୁଣୀ ନିରନ୍ତର ଣେହେ
ବୋହ୍ନି କି ଲବ୍ଭଇ ପ୍ରଣ ବି ଦେହେଁ ।"

(ଅର୍ଥାତ୍ : "କଣ (ହେବ) ତୋର ଦୀପରେ ? କଣ (ହେବ) ତୋର ନୈବେଦ୍ୟରେ ? କଣ ହେବ ତୋର ମନ୍ତ୍ର ଜପ କରି, କଣ ହେବ ତୋର ତୀର୍ଥ —ତପୋବନେ ଯାଇ ? ପାଣିରେ ଗାଧୋଇଲେ କଣ ମୋକ୍ଷଲାଭ ହୁଏ ? ...... ତୋର ନିରନ୍ତର ସ୍ନେହ ବିନା ହେ ତରୁଣି ! ଏଇ ଦେହରେ କଣ ବୋଧିଲାଭ ହୁଏ ?"

ସହଜଯାନୀ ବୌଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଧ୍ୟାନଧାରଣା ତଥା ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଆଦିର ସୂକ୍ଷ୍ମ-ଗଭୀର ପରିଚୟ ଦୋହାକୋଷର ଦୋହା ଏବଂ ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିର ଗୀତିଗୁଡ଼ିକରେ ବିଧୃତ ହୋଇଅଛି । ସହଜଯାନୀମାନେ କହନ୍ତି, ବୋଧି ବା ପରମଜ୍ଞାନ ଲାଭର ଖବର ଅନ୍ୟ ସାଧାରଣ ଲୋକ ତ ଦୂରର କଥା, ନିଜେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ମଧ୍ୟ ଜାଣି ନ ଥିଲେ ।

"ବୁଦ୍ଧୋଽପି ନ ତଥା ବେତ୍ତି ଯଥାୟମିତରୋ ନରଃ ।"

ଲୌକିକ ବୁଦ୍ଧିମାନେ ବା କଣ ଜାଣିବେ ? ସମସ୍ତେ ତ ବୁଦ୍ଧତ୍ୱଲାଭର ଅଧିକାରୀ ଏବଂ ଏଇ ବୁଦ୍ଧତ୍ୱର ଅଧିଷ୍ଠାନ ଦେହ ମଧ୍ୟରେ ।

"ଦେହସ୍ଥିତଂ ବୁଦ୍ଧତ୍ୱଂ, ଦେହ ହି
ବୁଦ୍ଧ ବସଂତ ଣ୍ଡ ଜାଣଇ ।"

ତେଣୁ ଦେଖାଯାଉଚ, ଶୂନ୍ୟବାଦ, ବିଜ୍ଞାନବାଦ, କୁଆଡ଼େ ଗଲଣି । ରହିଛି କେବଳ ଦେହବାଦ ବା କାୟାସାଧନ ।

ସହଜଯାନୀମାନଙ୍କ ମତରେ ଶୂନ୍ୟତା ହେଲା ପ୍ରକୃତି, କରୁଣା ହେଉଚି ପୁରୁଷ । ପ୍ରକୃତି ଓ କରୁଣା ବା ନାରୀ ଓ ନରର ମିଥୁନ ମିଳନଯୋଗରେ ବୋଧିଚିତ୍ତର ଯେଉଁ ପରମାନଂଦମୟ ଅବସ୍ଥାର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ତାହାହିଁ ମହାସୁହ (ମହାସୁଖ) । ଏଇ ମହାସୁଖହିଁ ଧ୍ରୁବସତ୍ୟ । ଏଇ ଧ୍ରୁବସତ୍ୟର ଉପଲବ୍ଧି ଘଟିଲେ ଇଂଦ୍ରିୟଗ୍ରାମ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସଂସାର ଜ୍ଞାନ ତିରୋହିତ ହୁଏ, ସଂସ୍କାର ବିନଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ସହଜ ଅବସ୍ଥା । ସହଜଯାନୀମାନେ ବର୍ଣାଶ୍ରମ-ବିରୋଧୀ ଥିଲେ ।

କାଲଚକ୍ରଯାନ

କାଲଚକ୍ରଯାନୀ କହଂନ୍ତି, ଶୂନ୍ୟତା ଓ କାଲଚକ୍ର ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ । 'ଭୂତ, ବର୍ତ୍ତମାନ, ଭବିଷ୍ୟତ ନେଇ ଅବିରାମ ପ୍ରବହମାନ କାଲସ୍ରୋତ ଚକ୍ରାକାରେ ଘୂର୍ଣ୍ୟମାନ । ଏଇ କାଲଚକ୍ର ସର୍ବଦର୍ଶୀ, ସର୍ବଜ୍ଞ । ଏଇ କାଲଚକ୍ରହିଁ ଆଦିବୁଦ୍ଧ ଓ ସମସ୍ତ ବୁଦ୍ଧଂକର ଜନ୍ମଦାତା । କାଲଚକ୍ର ପ୍ରଜ୍ଞା ସହିତ ମିଳିତ ହୋଇ ଏ ଜନ୍ମଦାନ କାର୍ଯ୍ୟଟି ସଂପନ୍ନ କରଂନ୍ତି । କାଲଚକ୍ରଯାନୀର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ କାଲଚକ୍ରର ଅବିରାମ ଗତିକୁ ନିରସ୍ତ କରିବା ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜକୁ ସେଇ କାଲପ୍ରଭାବର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଉନ୍ନୀତ କରିବା । କାଲର ଗତିର ଲକ୍ଷଣ ହେଉଚି କାର୍ଯ୍ୟପରଂପରା—କାର୍ଯ୍ୟର ମାଳା । ଏଇ କାର୍ଯ୍ୟ ପରଂପରା ମୂଳତ ପ୍ରାଣକ୍ରିୟାର ପରଂପରା ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେ । ଅତଏବ ପ୍ରାଣକ୍ରିୟାକୁ ନିରୁଦ୍ଧ କରି ପାରିଲେହିଁ କାଳକୁ ନିରସ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । ଯୋଗ-ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ନାଡ଼ୀ ଓ ନାଡ଼ୀକେଂଦ୍ର ଗୁଡ଼ିକୁ ଆୟତ୍ତ କରି ପାରିଲେହିଁ ପଂଚବାୟୁକୁ ଆୟତ୍ତ କରାଯାଏ ଏବଂ ତଦ୍ଦ୍ୱାରା କାଲକୁ ନିରସ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । ସେମାନେ କାଲ ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ଥିବାରୁ ତିଥି, ବାର, ନକ୍ଷତ୍ର ତଥା ଜୋତିଷ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଖୁବ୍ ମାନଂନ୍ତି' । (ବା. ଇ)

ବଜ୍ରଯାନ, ସହଜଯାନ, କାଲଚକ୍ରଯାନ ଏ ତିନୋଟି ଯାକ ଗୋଟିଏ ମୂଳ ଧାରଣାରୁ ଉଦ୍‌ଭୂତ । ଏମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ବିଭାଜନ ବା ସୀମାରେଖା ଟାଣିବା ବଡ଼

ମୁସ୍କିଲ । କାରଣ ଜଣେ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟ ଅନେକ ସମୟରେ ଏଇ ତିନି ଯାନ ଉପରେ ଗ୍ରଂଥ ରଚନା କରିଛଂତି ଏବଂ ତିନୋଟି ଯାନ ଯୋଗସାଧନା ପଦ୍ଧତି ଶିକ୍ଷା ଦେଇଛଂତି ।

ମୋଟ ଉପରେ ଏ ତିନି ଯାନର୍ହିଁ ଗୂଢ ଶାସ୍ତ୍ରର ଜ୍ଞାନ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଶରୀରର ନାଡ଼ୀ-ପ୍ରବାହ ଯଥା ଲଲନା, ରସନା, ଅବଧୂତି; ଏବଂ ନାଡ଼ୀର ସଂଯୋଗକେନ୍ଦ୍ର, ନାଡ଼ୀର ଗତି ନିୟଂତ୍ରଣ ଆଦି ଏଇ ସାଧନାର ଅଂତର୍ଗତ ।

'କୁଳ' ବା ସାଧନା-ସଂଗିନୀ ନିର୍ବାଚନ

ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଚି ବଜ୍ରଯାନ ସାଧନା-ପଦ୍ଧତିରେ ଗୁରୁ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । କିଂତୁ ଗୁରୁଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଶିଷ୍ୟ ନିର୍ବାଚନ ଏବଂ ତାକୁ ସାଧନା ପଥରେ ପରିଚାଳନା କରିବା ସହଜ ନ ଥିଲି । ଏଇ ବିଚାର-ବିଶ୍ଳେଷଣ ପାଇଁ ଏକ ଅଭିନବ ପଦ୍ଧତି ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା । ପଦ୍ଧତିଟିର ନାମ 'କୁଳନିର୍ଣ୍ଣୟ' ପଦ୍ଧତି । ଡୋଂବୀ, ନଟୀ, ରଜକକୀ, ଚଂଡାଳୀ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଏଇ ପାଂଚ ପ୍ରକାର କୁଳ । ଏଇ ପାଂଚଟି କୁଳ ପ୍ରଜ୍ଞାର ପାଂଚଟି ରୂପ । ଭୌତିକ ମାନବ ଦେହ ପାଂଚଟି ସ୍କଂଧ ବା ପଂଚ-ବାୟୁର ସାରାଂଶ ଦ୍ୱାରା ଗଠିତ । ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର । ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଏଇ ସ୍କଂଧରୁ ଯେଉଁଟି ସକ୍ରିୟ, ସେଇ ଅନୁସାରେ ତାର କୁଳ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଏ ଏବଂ ତଦନୁଯାୟୀ ତାର ସାଧନାପଂଥାହିଁ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ହୁଏ । ସାଧକ ନିଜର ଯୋଗ-ସଂଗିନୀ ବା ଭୈରବୀ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କୁଳରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଂତି ।

ମୈଥୁନଯୋଗ ଓ ଯାଦୁ-ବିଶ୍ୱାସ

କ୍ରମେ ଶ୍ରାବକଯାନ ଓ ମହାଯାନର କ୍ଷୀଣ ଅବଶିଷ୍ଟାଂଶ ଧୀରେ ଧୀରେ ଲୋପ ପାଇ ମିଥୁନଯୋଗର ଗୁହ୍ୟ ସାଧନାପଂଥାହିଁ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରଧାନ ହୋଇ ଉଠିଲା । କାୟାସାଧନ ଓ ଦେହାଶ୍ରୟୀ ହଠଯୋଗହିଁ କେବଳ ବଂଚି ରହିଲା ।

ଏହା ଖାଲି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ନୁହେଁ, ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଓ ଶକ୍ତି ଧର୍ମକୁ ମଧ୍ୟ ସମଭାବରେ କୁକ୍ଷିଗତ କରିଥିଲା । ଶାକ୍ତଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ଏକ ବିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଥିଲା । ବାହ୍ୟ ଆଚାରାନୁଷ୍ଠାନ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ କ୍ରମେ ମିଥୁନଯୋଗର ଗୁହ୍ୟସାଧନା ବୈଷ୍ଣବ ଓ ଶକ୍ତିଧର୍ମରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା । ତଂତ୍ର କାଳକ୍ରମେ ସମସ୍ତ ଧର୍ମକୁ ଗ୍ରାସ କରିଥିଲା ।

ଏକ ଆଡ଼େ ତାଂତ୍ରିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଓ ଶକ୍ତିଧର୍ମ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଆଡ଼େ ବୌଦ୍ଧ ଗୁହ୍ୟ ସାଧନାବାଦର ଏକତ୍ର ମିଳନରେ ଶକ୍ତିଧର୍ମର ଯେଉଁ ନୂଆ ରୂପ ଦେଖାଦେଲା,

କୌଳଧର୍ମ

ଯାହା ମଧ୍ୟରେ କୌଳଧର୍ମହିଁ ପ୍ରଧାନ । କୌଳଧର୍ମ ସଂବଂଧୀୟ କେତୋଟି ପୋଥି ଅଳ୍ପ ଦିନ ତଳେ ନେପାଳର ରାଜକୀୟ ଗ୍ରଂଥସଂଗ୍ରହରେ ମିଳିଚି ବୋଲି ଡଃ ନୀହାରରଂଜନ ରାୟଂକ "ବାଂଗାଲୀର ଇତିହାସ"ରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ଏମାନଂକ ମୂଳସ ଜ୍ଞାନ ମତ୍ସେ୍ୟନ୍ଦ୍ରନାଥଂକ ଶିକ୍ଷାରୁ ଲବ୍ଧ ବୋଲି ସ୍ୱୀକୃତ । ମତ୍ସେ୍ୟନ୍ଦ୍ରନାଥଂକୁ ଅନେକ ଚୌରାଶି ସିଦ୍ଧଂକ ଅନ୍ୟତମ ଲୁଇପାଂକ ସଂଗେ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ମନେ କରଂତି । ଯଦି ତାହାହିଁ ହୁଏ ତେବେ କୌଳଧର୍ମ ନବ ବୌଦ୍ଧ ଗୁହ୍ୟସାଧନାବାଦରୁ ସଂଭୂତ ବୋଲି ମାନିବାକୁ ହେବ । ବୌଦ୍ଧ ଗୁହ୍ୟ ସାଧନାପଂଥାର 'କୁଳ' ଏକ ବଶିଷ୍ଟ ଅଂଗ । ପଂଚକୁଳ ଠିକ୍ ବୌଦ୍ଧ 'ପ୍ରଜ୍ଞା'ଂକ ପରି 'ଶକ୍ତି'ର ପାଂଚୋଟି ରୂପ । ଯିଏ କୁଳତତ୍ତ୍ୱ ମାନି ଚାଲଂତି ସେ କୁଳପୁତ୍ର । ଶକ୍ତି ହେଉଛଂତି କୁଳ । କୁଳର ବିପରୀତ ଅକୁଳ ହେଉଛଂତି ଶିବ । ଦେହର ଅଭ୍ୟଂତର ଦେଶରେ ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ସୁପ୍ତ, ସେ ହେଉଛଂତି କୁଳକୁଂଡଳିନୀ । ଏଇ କୁଳକୁଂଡଳିନୀକୁ ଜାଗ୍ରତ କରି ଶିବଂକ ସଂଗରେ ପରିପୂର୍ଣ ଏକ କରିବାହିଁ କୌଳମାର୍ଗୀୟ ସାଧନା । ଏମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ବର୍ଣାଶ୍ରମ ସ୍ୱୀକାର କରଂତି । କୌଳଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ମତ୍ସେ୍ୟନ୍ଦ୍ରନାଥ ମଧ୍ୟ ନାଥଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ବୋଲି ପରିଚିତ । ନାଥଧର୍ମର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୁରୁଂକ ମଧ୍ୟରେ ମୀନନାଥ, ଗୋରକ୍ଷନାଥ, ଚୌରଂଗୀନାଥ, ଜାଲଂଧରୀପାଦ ପ୍ରଭୃତି ନାଥଯୋଗୀଗଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ।

ଏହାଛଡ଼ା ଅବଧୂତ ମାର୍ଗ, ସହଜିଆ ମାର୍ଗ, ବାଉଲ ମାର୍ଗ, ପ୍ରଭୃତି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବଂଗୀୟ କବି ଚଂଡ଼ୀଦାସ ଥିଲେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ବଂଗଳା ସହଜିୟା ଧର୍ମର ଆଦି ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବି । ସେ ରାଧା-କୃଷ୍ଣଂକ ଶୃଂଗାର, ଏବଂ ଦୁହିଂକର ଦୈହିକ ମିଳନଚିତ୍ରକୁ ପ୍ରାଣପୂର୍ଣ ଭାଷାରେ କାବ୍ୟରୂପ ଦାନ କରିଛଂତି । ତାଂକର ପ୍ରିୟା ରଜକିନୀ ରାମୀ ସଂଭବତ ତାଂକର 'କୁଳ' ବା ଭୈରବୀହିଁ ଥିଲି । ଡୋଂବୀ, ନଟୀ, ଚଂଡାଳୀ ରଜକିନୀ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ଏଇ ପଂଚକୁଳ ମଧ୍ୟରେ ରଜକିନୀ ଅନ୍ୟତମ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଏଇ ଅଧୋଗତିକୁ ଗ୍ଲିଷ ଇଲିଅଟ ତାଂକର 'Hiduism and Budhism' ଗ୍ରଂଥରେ ତୀବ୍ର କଟାକ୍ଷ କରିଛଂତି । ସେ ବଜ୍ରଯାନର ବାମାଚାର ପଂଥାକୁ 'ହିଂଦୁଧର୍ମର ନିକୃଷ୍ଟ ଅଂଶମାନଂକୁ ନେଇ ଗଢ଼ି ଉଠିଚି' ବୋଲି ଦର୍ଶାଇ ଛଂତି । କିଂତୁ ପ୍ରକୃତରେ ତାହା ନୁହେଁ । ଏହାର ମୂଳ ହିଂଦୁ ଧର୍ମଠୁ ପ୍ରାଚୀନତର ।

ମାତ୍ର କଥା ହେଉଚି, କି ହିଂଦୁ ଧର୍ମ, କି ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ଉଭୟେ ଗୁହ୍ୟସାଧନା ପଦ୍ଧତିରେ ସମାନଭାବରେ ରୂପାଂତରିତ ହୋଇଥିଲେ । ତାର କାରଣ

ବୋଧହୁଏ ଏଇଆ ଯେ ଧର୍ମକୁ ଜନସାଧାରଣଂକ ଦ୍ୱାରା ଆଦୃତ ଓ ଗୃହୀତ କରାଇ ନେବା ପାଇଁ ଉଭୟ ଧର୍ମ ସାଧ୍ୟମତେ ଚେଷ୍ଟିତ ଥିଲେ । ଅଷ୍ଟମ ଓ ନବମ ଶତକରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ନୂତନତମ ତାଂତ୍ରିକ ଧ୍ୟାନ-କଳ୍ପନାର ସ୍ପର୍ଶ ଲାଗିଥିଲା । ତାହା ଫଳରେ ଏଥିରେ ମୈଥୁନଯୋଗ ଓ ଗୁହ୍ୟସାଧନାତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରବେଶ ଓ ପ୍ରସାର ଘଟିଥିଲା ।

ବୌଦ୍ଧ ଐତିହ୍ୟରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଆସଂଗଂକ ସଂବଂଧରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ପର୍ବତକାଂତାରବାସୀ ସୁବୃହତ୍ କୌମ-ସମାଜକୁ (tribal ଗୋଷ୍ଠୀ) ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପରିସର ମଧ୍ୟକୁ ଆକର୍ଷଣ କରିବା ପାଇଁହିଁ ସେ ଭୂତ, ପ୍ରେତ, ଯକ୍ଷ, ଯୋଗିନୀ, ଡାକିନୀ, ପିଶାଚ ଓ ମାତୃକାତଂତ୍ରର ନାନା ଦେବଦେବୀଂକୁ ମହାଯାନ ଦେବାୟତନରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଥିଲେ । ସମାଜବିଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ଦେଖିଲେ ପ୍ରଚଳିତ ଆଦିମ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଧର୍ମଧାରଣା ସଂଗେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଏକ ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନ ନିଶ୍ଚୟ ଘଟିଥିଲା । ହିଂଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଉଭୟ ଧର୍ମ ଚେଷ୍ଟିତ ଥିଲେ ନିଜ ନିଜର ପ୍ରଭାବର ସୀମା ବଢାଇ ସଂଖ୍ୟାଗରିଷ୍ଠ ଆଦିବାସୀ ଜନସମାଜକୁ ଏହା ଭିତରକୁ ଟାଣି ଆଣିବାକୁ । ତେଣୁ ଉଭୟ ଧର୍ମ ହୁଏତ ନିଜ ନିଜର କେତେକ ଧ୍ୟାନଧାରଣା, ଦେବଦେବୀ, ଧର୍ମବିଶ୍ୱାସ, ଉପକଥା ଇତ୍ୟାଦିର ରୂପ ଓ ମର୍ମ କିଛି କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ଆଦିମ ସମାଜ ପ୍ରତି ଆକର୍ଷଣୀୟ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିବେ । କାରଣ ଏ ଦୁଇ ଧର୍ମର ନିମ୍ନତର ସ୍ତରରେ ଯେଉଁମାନେ ଆସି ଜମା ହୋଇଥିଲେ ସେମାନେ ନିଶ୍ଚୟ ଆଦିବାସୀ ସମାଜର ବିସ୍ତୃତ ଅଂଶରୁହିଁ ଆସିଥିଲେ । ସେମାନେ ସଂଗରେ ଆଣିଥିଲେ ନିଜ ନିଜର ଦେବଦେବୀ, ଆଚାର ବ୍ୟବହାର ଏବଂ କଳ୍ପନା-ଧାରଣା । ସେମାନଂକ ସହିତ ଏ ଦୁଇ ଧର୍ମର ଗୋଟାଏ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମନ୍ୱୟ ଘଟିଥିବା ନିଶ୍ଚିତ କଥା । * ବୌଦ୍ଧ ଓ ସ୍ମାର୍ତ୍ତ ଉଭୟ ଧର୍ମ ଯେ ଆଦିମ କୌମ-ସମାଜର (tribal) ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସି ନିଜ ନିଜର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ରୂପାଂତର ସାଧନ କରିଛଂତି ଏବଂ ଲୋକାୟତର କିଛି କିଛି ପ୍ରୟୋଜନୀୟ ଅଂଶ ଆଣି ଲୋକୋତ୍ତରରେ ମିଶାଇ ଦେଇଛଂତି ଏହା ନିଃସଂଦେହ ।

ତଂତ୍ର ଓ ମୈଥୁନ : ଆଦିରୂପ

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, କାହିଁକି ତଂତ୍ରରେ ଦେବ ବଦଳରେ ଦେବୀର ଏତେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ? ପୁରୁଷର ନ ହୋଇ ନାରୀର ଏତେ ଗୁରୁତ୍ୱ ? ବେଦରେ ଆମେ

* 'ବାଂଗାଲିର ଇତିହାସ'—ଡଃ ନିହାରରଂଜନ ରାୟ

କଂରୁ ପୁରୁଷ ଦେବତାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖୁ । ସ୍ତ୍ରୀ ଦେବତାଂକ ସ୍ଥାନ ବେଦରେ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ଯଦିବା ଥାଏ ତାହା ନିତାଂତ ଗୌଣ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଶ୍ନ ହେଲା, ତଂତ୍ରରେ ମୈଥୁନକୁ କାହିଁକି ସାଧନାର ପ୍ରଧାନ ଅଂଗ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରା-ଯାଇଚ ? ଡକ୍ଟର ଦେବୀପ୍ରସାଦ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ ତାଂକର 'ଲୋକାୟତବାଦ' ପୁସ୍ତକରେ ତଂତ୍ରର ଉତ୍ସସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛଂତି । ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜକୁ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରାଚୀନମାନଂକ ଚକ୍ଷୁରେହିଁ ତାକୁ ଦେଖିବା ଉଚିତ । ପ୍ରାଚୀନ କ୍ରିୟାକର୍ମ ଓ ଧ୍ୟାନ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରାଚୀନମାନଂକର ମନୋଭାବ ନେଇହିଁ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ଉଚିତ । ଏ ବିଷୟରେ ମର୍କସ ମର୍ଗାନ, ଏଂଗେଲସ, ବ୍ରିଫଲ୍ଟ ଓ ଜର୍ଜ ଟମସନ ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ଦାନ କରି ଯାଇଛଂତି ।

ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜ ମାନେ ଆଦିମ ଗଣସମାଜ । ଗ୍ରେଣ୍ଟ ବଡ଼ ଅନୁସାରେ ଯାହାର ବିଭିନ୍ନ ନାମ ଥିଲା, ଯଥା : ଗୋତ୍ର, ବ୍ରାତ, ଗଣ, ଗଣସଂଘ । ଏଇ ଗଣହିଁ ପୁଣି ମର୍ଗାନ ବର୍ଣ୍ଣିତ pnatry । ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜ (ମାନେ ପ୍ରାକ୍-ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜ) ମାନେଇ ଥିଲା ମାତୃ-ପ୍ରଧାନ (ମର୍ଗାନ) । ତଂତ୍ରରେ ଏଇ ନାରୀ-ପ୍ରଧାନ ସମାଜର ପ୍ରଭାବ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଦେବୀପ୍ରସାଦଂକ ମତରେ ତଂତ୍ର ବେଦର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । କାରଣ ବେଦ ଥିଲା ପଶୁପାଳକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଂକ ଲିଖିତ । ଆର୍ଯ୍ୟମାନଂକର ସମାଜ ଥିଲା ପିତୃପ୍ରଧାନ । ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଂଶରେ ଥିଲା ମାତୃତାଂତ୍ରିକ ସମାଜ ବା ନାରୀ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ । ଏଇ ସମାଜରେ ନାରୀର କାମ ଥିଲା ଯେପରି ପ୍ରଜା ବା ସଂତାନ ଉତ୍ପାଦନ, ସେଇପରି ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ । ପ୍ରାଥମିକ କୃଷି ନାରୀ ଦ୍ୱାରାହିଁ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଆଦିମ ମଣିଷର ଚେତନାରେ ସଂତାନ ପ୍ରଜନନ ଓ ଶସ୍ୟୋତ୍ପାଦନ ଦୁଇଟିଯାକ ମିଳିମିଶି ଏକାକାର ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଆଦିମ ମଣିଷର କୃଷି ସଂବଂଧୀୟ କେତେକ ପ୍ରାକ୍-ବୈଜ୍ଞାନିକ ଧାରଣା ବା ବିଶ୍ୱାସ ଥିଲା ଯାହାକୁ ଆଧୁନିକ ଭାଷାରେ ଯାଦୁବିଶ୍ୱାସ କୁହାଯାଇପାରେ । ସେଇ ଯାଦୁବିଶ୍ୱାସର ମୂଳକଥା ଥିଲା, କୌଣସି କାମନାକୁ ସଫଳ କରିବାକୁ ହେଲେ ତାର ଏକ ନକଲି ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଆମର ଅଧିକାଂଶ ବ୍ରତ, ଓଷା ଏଇପରି ଏକ ଏକ ନକଲି-ଅନୁଷ୍ଠାନ । ଯେପରି ଶତ୍ରୁର ନିଧନ ପାଇଁ ଆଦିମ ସମାଜରେ ଆଗେ ତାର କୁଶପତ୍ତଳିକାକୁ ହତ୍ୟା କରାଯାଉଥିଲା ।

ଯେଉଁ ଜମି ଚାଷ ହେଉଥିଲା ତାକୁ ପ୍ରାଚୀନମାନେ ମନେ କରୁଥିଲେ ଯେ ତାହା ସ୍ତ୍ରୀ-ଯୋନି । ସେମାନଂକର ଆଖିରେ ମାଟି ବା ପୃଥିବୀ ଥିଲା ମା । ମା ଯେପରି ସଂତାନ ଜନ୍ମ କରେ, ପୃଥିବୀ ବା ମୃତ୍ତିକା ସେଇପରି ଶସ୍ୟ ଜାତ କରେ । ପୃଥିବୀ

ମଧ୍ୟ ମାନବୀଂକ ପରି ରଜସ୍ୱଳା ହୁଏ, * ତାର ମଧ୍ୟ ଗର୍ଭସଂଗ୍ରର ହୁଏ । ସୁତରାଂ ସଫଳ କାମନା କରି ମାଟିରେ ଖାଲି ବୀଜ ବପନ କଲେ ହେବ ନାହିଁ ତା ସଂଗେ ସଂଗେ ନାରୀକୁ ବି ମୈଥୁନ କରିବା ଦରକାର । ସେଥିପାଇଁ ପୃଥିବୀର ଯେଉଁ କୋଣରେ ଯେଉଁଠି ଆଦିମ ମନୁଷ୍ୟ ଗୋଷ୍ଠୀ ଅଛୁ, ସେଠାରେ କୃଷି ସଂଗେ ମୈଥୁନର ଅଂଗାଂଗୀ ଯୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ମୈଥୁନଯୋଗ ମୂଳତ କୃଷି ଉତ୍ପାଦନ ସହ ଜଡ଼ିତ ।

ତଂନ୍ତ୍ର ଓ ସାଂଖ୍ୟ

ତଂନ୍ତ୍ର ବେଦର ବହୁ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । ବେଦ ପଶୁପାଳକ ଓ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜର ଗ୍ରନ୍ଥ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ବାମାଗ୍ରର ଓ କାମାଚ୍ଚରର ବହୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ମିଳେ ଯାହା ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟମାନଂକର ଲୁପ୍ତ ଅତୀତର ସ୍ମାରକ ମାତ୍ର । କାରଣ ବୈଦିକମାନେ ପିତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜର ଲୋକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଂକର ସୁଦୂର ଅତୀତ—ଯାହାକୁ ସେମାନେ ପଛରେ ଛାଡ଼ି ଆସିଛଂତି ନିଶ୍ଚୟ ମାତୃପ୍ରଧାନ ହୋଇ-ଥିବ, ଏଥିରେ କୌଣସି ସଂଦେହ ନାହିଁ । ତଂନ୍ତ୍ର ପ୍ରସଂଗରେ ସାଂଖ୍ୟ କଥା ବି ଉଠେ । ସାଂଖ୍ୟରେ ପୁରୁଷ-ପ୍ରକୃତି ମିଳନ ତତ୍ତ୍ୱ ସବୁ ଧର୍ମରେ ଦେବଙ୍କ ସାଗକୁ ଦେବୀର ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳ କାରଣ । ଦେବୀପ୍ରସାଦ କହଂତି, ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନ ତଂନ୍ତ୍ରର ହିଁ ଏକ ମାର୍ଜିତ ସଂସ୍କରଣ । ସେ ପୁଣି କହଂତି, ସାଂଖ୍ୟ ପ୍ରବଚନ ସୂତ୍ର ବା ସାଂଖ୍ୟକାରିକା କୌଣସିଟି ହିଁ ସାଂଖ୍ୟର ଆଦି ଅକୃତ୍ରିମ ରୂପ ନୁହେଁ । ଆଦିରେ ଏ ଦର୍ଶନ ଆଦୌ ଆସ୍ତିକ ବା ବେଦାନୁମୋଦିତ ଦର୍ଶନ ନ ଥିଲା । ଯଦି ତା ହୋଇଥାଂତା, ତେବେ ବ୍ରହ୍ମ ସୂତ୍ରରେ ସାଂଖ୍ୟକୁ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରତିପକ୍ଷ ରୂପେ ଦେଖିବାକୁ ପାଆଂତୁ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଆଦିରେ ଏ ଦର୍ଶନ ଥିଲା ବେଦବହିର୍ଭୂତ ଗଣସମାଜର ଦର୍ଶନ, ଯେଉଁ ସମାଜର ଚେତନାର ପ୍ରତିଫଳନ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ତଂନ୍ତ୍ରରେ । ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନଟି ଖାଂଟି ବସ୍ତୁବାଦୀ ଦର୍ଶନ । ତେଣୁ ସାଂଖ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଭାରତୀୟ ଦାର୍ଶନିକ ପରିଭାଷାରେ ଅଚେତନ କାରଣବାଦ କୁହାଯାଏ । ଅପର ପକ୍ଷରେ ଭାବବାଦୀ ଦର୍ଶନର ନାମ ଚେତନା କାରଣବାଦ । ପ୍ରଧାନ ବା ପ୍ରକୃତିବାଧ ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ । ପ୍ରକୃତିରୁ ହିଁ ଜଗତ୍ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଚି । ପ୍ରକୃତି ମାନେ ଖାଲି ଅବ୍ୟକ୍ତ ବା primodial matter ନୁହେଁ । ପ୍ରକୃତିମାନେ ନାରୀ ବି । ସାଂଖ୍ୟରେ ଏହା 'ପ୍ରଧାନ' । ନାରୀ ହିଁ ହେଉଚି ସୃଷ୍ଟିର କାରଣ । ସାଂଖ୍ୟକାରିକା ଭାଷ୍ୟରେ ଗୌଡ଼ପାଦ କହିଛଂତି :—

"ଯେଉଁପରି ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୁରୁଷଂକ ସଂଯୋଗରେ ସଂତାନୋତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ, ସେଇପରି ପ୍ରଧାନ ଓ ପୁରୁଷର ସଂଯୋଗରେ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ।"

* ପୃଥିବୀ ରଜସ୍ୱଳା ହେବାର ଓଷା ରୂପେ ରଜ-ସଂକ୍ରାଂତି ପାଳିତ ହୁଏ ।

ତନ୍ତ୍ର ଶିବ ଓ ଶକ୍ତିର ମିଳନରେ ମୂର୍ତ୍ତ ଭାବରେ ଯେଉଁ ବିଶ୍ୱସୃଷ୍ଟିର କଥା କହୁଚି, ସାଂଖ୍ୟ ଅମୂର୍ତ୍ତ ଭାବରେ ତାହାହିଁ କହୁଚି । ସୁତରାଂ ନାରୀହିଁ ହେଲା ସନ୍ତାନ, ଶସ୍ୟ ଓ ଜଗତ୍ର ଉତ୍ପାଦନର ମୂଳ । *

ପୁଣି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, ନାରୀ ଯଦି ସବୁ ଉତ୍ପତ୍ତିର ମୂଳ, ତେବେ ସାଂଖ୍ୟ ଓ ତନ୍ତ୍ରରେ ପୁରୁଷଙ୍କୁ କାହିଁକି ସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇଚି । ପୁରୁଷ ସୃଷ୍ଟି କରେନାହିଁ, ସେ ନିଷ୍କ୍ରିୟ । ଅଥଚ ପୁରୁଷ ନ ହେଲେ ସୃଷ୍ଟି କି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଏଠି ଏକ ସ୍ୱବିରୋଧ ଦେଖାଯାଏ । ଡଃ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ମତରେ ଏଇ ସ୍ୱବିରୋଧ ମାତୃପ୍ରଧାନ ସମାଜ ଭିତରୁହିଁ ଜନ୍ମିତ ଅଛି । ଆଦିମ ଗଣ-ସମାଜରେ ଲୋକଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ ମାଆହିଁ ଗୋଷ୍ଠୀର ଜନ୍ମଦାତ୍ରୀ । ପିତା ଏ ସମାଜରେ ଅଜ୍ଞାତ ଏବଂ ଲୋକଙ୍କ ଚକ୍ଷୁରେ କେବଳ 'ସନ୍ତାନର ଉତ୍ପାଦକ' ମାତ୍ର । ତାର ଆଉ କିଛି କାମ ନାହିଁ । ଏଇ ବାସ୍ତବ ଅବସ୍ଥାରହିଁ ପ୍ରତିଛବି ହେଉଚି ସାଂଖ୍ୟର ପୁରୁଷ— ଯେ କି ନିଷ୍କ୍ରିୟ । *

ମୈଥୁନଯୋଗର ପ୍ରାଚୀନତା

ତନ୍ତ୍ରର ଗୁହ୍ୟସାଧନ ପଦ୍ଧତିକୁ ପ୍ରଫେସର ଶଶିଭୂଷଣ ଦାଶଗୁପ୍ତ **Sexo-yogic practice** ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଲେଖକ କହନ୍ତି, ଏଇ ଯୋଗହିଁ ହେଉଚି ଆଦି ଯୋଗ ପ୍ରଣାଳୀ । ପାତଞ୍ଜଳ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରାଣାୟାମ, ସମାଧି ଇତ୍ୟାଦି ପ୍ରକ୍ରିୟାର ଯେଉଁ ସନ୍ଧାନ ମିଳେ, ସେ ସବୁ ଅର୍ବାଚୀନ । ପ୍ରାଚୀନ ଯୋଗ ହେଉଚି ମୈଥୁନଯୋଗ । ମାତ୍ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୋଗସାଧନା ପଦ୍ଧତିରେ (ପତଞ୍ଜଳି) ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟପାଳନ ଉପରେ ଜୋର ଦିଆଯାଇଚି । ଏହା ମଧ୍ୟ ଏକ ସ୍ୱବିରୋଧୀ କଥା ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ଲେଖକଙ୍କ ମତରେ କୃଷିକେନ୍ଦ୍ରୀୟ ଯାଦୁ ଅନୁଷ୍ଠାନରେ ଶସ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ ପାଇଁ ଯେପରି ମୈଥୁନର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି, କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ସେଇପରି କଠୋର ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟପାଳନର ମଧ୍ୟ ବିଧି ଅଛି । କେତେକ ଦେଶରେ ଆଦିମ ମନୁଷ୍ୟର ଧାରଣା ଥିଲା, କୃଷି ସମୟରେ ମୈଥୁନରୁ ବିରତ ହେଲେ ଏବଂ ବୀର୍ଯ୍ୟଧାରଣ କଲେ ଶସ୍ୟବୃଦ୍ଧି ହୁଏ । ଆଦି ଅବସ୍ଥାରେ ମୈଥୁନଯୋଗର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଥିଲା ସେଇଆ ଅର୍ଥାତ୍ ଶସ୍ୟୋତ୍ପାଦନ ।

---

* *'Lokaytavad'* by Dr. Debi Prasad Chattopadhyay, ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଏ ପୁସ୍ତକର ଏକ ସମୀକ୍ଷା ଯାହା ଶ୍ରୀ ରାଧାରମଣ ମିଶ୍ର ଏଇ ଛଦ୍ମନାମରେ 'ସଂଗତ'—ଜାନୁଆରୀ—ଫେବୃଆରୀ ୧୯୬୭ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା, ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

* (ପରିଚୟ—୧୯୬୭, ପୃଷ୍ଠା୬୧ରୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।)

କିନ୍ତୁ ଲେଖକଙ୍କର ଏ ମତ ଗ୍ରହଣଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । କାରଣ ତନ୍ତ୍ରର ମୈଥୁନଯୋଗ (ବା ମୈଥୁନ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଦମନ ବା ନିବୃତ୍ତି) ଓ ଆଦିମ ମାନବର ସାମଗ୍ରିକ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ମୋଟେ ଏକକଥା ନୁହେଁ । କାହିଁକି ନା ଆଦିମ ମାନବ ସାମଗ୍ରିକଭାବେ ମୈଥୁନରୁ ବିରତ ହେଉଥିଲା, କିନ୍ତୁ ତନ୍ତ୍ରର ମୈଥୁନ-ଯୋଗ ମୈଥୁନରତର କଥା କମା ନୁହେଁ । ଅବଶ୍ୟ ସାମଗ୍ରିକ ପରିବେଶ ଉପରେ ଅନେକ ସମୟରେ ଆଦିମ ଅନୁଷ୍ଠାନ ସବୁ ସେମାନଙ୍କର ସ୍ୱାଭାବିକ ପରିବେଶରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ଆଦି ସ୍ୱରୂପ ଓ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟର ବିପରୀତରେ ପର୍ଯ୍ୟବେସିତ ହୁଅନ୍ତି, ଏକଥା ଲେଖକ ବାରମ୍ବାର ଦେଖାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ମୈଥୁନଯୋଗହିଁ ତାହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ । କାରଣ ଆଦିମ ସମାଜରେ ମୈଥୁନର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ସନ୍ତାନୋତ୍ପାଦନ । କିନ୍ତୁ କାଳକ୍ରମେ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜରେ ସେଇ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟହିଁ ହୋଇଗଲା ଜନ୍ମନିରୋଧ;—ଏବଂ ସେତେବେଳେ ତାହା ଆଉ ଗୃହସ୍ଥ କୃଷକର ସାଧନା ନୁହେଁ, ସଂସାରତ୍ୟାଗୀ ପରିଜୀବୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ସାଧନାରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି ।

ତନ୍ତ୍ର-ଶାସ୍ତ୍ର

ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଶତାଧିକ ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଚଳନ ଦେଖାଯାଏ । ତା ମଧ୍ୟରେ ବୁଦ୍ଧକପାଳ, ନାଗାର୍ଜୁନ, ମାୟାଜାଲ, ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି, ସାଧକ-ସଂଗ୍ରହ ପ୍ରଭୃତି ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ । ନିର୍ବାଣ-ତନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ବାଣ ତନ୍ତ୍ର, ମହାନିର୍ବାଣ ତନ୍ତ୍ର, ବୃହନ୍ନିର୍ବାଣ ତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଧାନ । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ତନ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ଅସଂଖ୍ୟ । ଆଗମ ତତ୍ତ୍ୱ-ବିଳାସରେ ନୀଳ, ଯୋଗିନୀ, ଭୈରବୀ, କୁମାରୀ, ତାରଣୀ, ପ୍ରଭୃତି ଚଉଷଠିରୁ ଅଧିକ ତନ୍ତ୍ରର ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବାରାହୀ ତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗଡାମର, ଶିବଡାମର, ଦୁର୍ଗାଡାମର, ବ୍ରହ୍ମଡାମର ଏବଂ ଆଦି-ଯାମଳ, ବ୍ରହ୍ମ-ଯାମଳ, ବିଷ୍ଣୁ-ଯାମଳ, ରୁଦ୍ର-ଯାମଳ, ଗୌତମୀ, ଆଦ୍ୟା, ସରସ୍ୱତୀ ପ୍ରଭୃତି ଚଉବନରୁ ଅଧିକ ତନ୍ତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖୁଁ । ତନ୍ତ୍ର-ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ଆଗମସାର, ଆଗମଚନ୍ଦ୍ରିକା, ଜ୍ଞାନସଙ୍କଳନୀ, ଶାକ୍ତାନନ୍ଦତରଙ୍ଗିଣୀ, ସ୍ୱରୋଦୟ ଯାମଳ, ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ତନ୍ତ୍ରସାର, ତନ୍ତ୍ରାର୍ଣ୍ଣବ, ଉଡ୍‌ଡୀଶ, ତାରାରହସ୍ୟ, ଶ୍ୟାମାରହସ୍ୟ, କାମାଖ୍ୟା-ତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ତନ୍ତ୍ରର ପରିଚୟ ମିଳେ । ତନ୍ତ୍ର ମତରେ ପ୍ରଥମେ ଗୁରୁ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଗୁରୁ ଯେଉଁ ବୀଜ-ମନ୍ତ୍ର ଦେବେ ତଦନୁସାରେ ଦେବା-ଦେବୀ ସାଧନା କରିବାକୁ ହେବ । ତନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରାତଃକୃତ୍ୟ, ଭୂତଶୁଦ୍ଧି, ସ୍ନାନବିଧି, ପ୍ରାଣାୟାମ, ସନ୍ଧ୍ୟା, ଜପ, ନିତ୍ୟପୂଜା, କରାଙ୍ଗ ଓ ଷଡ଼ଙ୍ଗ ନ୍ୟାସ, ବିଭିନ୍ନ ମୁଦ୍ରା

ଇତ୍ୟାଦିର ବିଷୟ ବିଧିତ ରହିଛି । ତନ୍ତ୍ର-ଶାସ୍ତ୍ର ଚିରକାଳ ଗୁହ୍ୟ-ଶାସ୍ତ୍ର ବୋଲି କଥିତ ହୋଇ ଆସିଛି ।

ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ତନ୍ତ୍ର ଗୁଡ଼ିକ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ ଅନୁସାରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆଚାରରେ ବିଭକ୍ତ । କୁଲାର୍ଣ୍ଣବ ତନ୍ତ୍ର ମତରେ ସେହି ଆଚାର ନଅଟି, ଯଥା—ବେଦାଚାର, ବୈଷ୍ଣବାଚାର, ଶୈବାଚାର, ଦକ୍ଷିଣାଚାର, ସିଦ୍ଧାନ୍ତାଚାର, ବାମାଚାର, ଅଘୋରାଚାର, ଯୋଗାଚାର ଏବଂ କୌଳାଚାର । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଳାଚାର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ବେଦାଚାର ପ୍ରଥମ ସୋପାନ—ଯାହାର ଅର୍ଥ ନିତ୍ୟନୈମିତ୍ତିକ କ୍ରିୟା, ନିୟମ-ସଂଯମ ପାଳନ ଏବଂ ଗୁରୁଙ୍କ ଆଦେଶ ଅନୁସାରେ ସାଧନା । ବାମାଚାରର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ବାମା ହୋଇ ପରାଶକ୍ତିର ପୂଜା କରିବା—"ବାମାଚାରେ ଭବେନ୍ନିତ୍ୟ ବାମା ଭୂତ୍ୱା ଯଜେତ୍ ପରାଂ ।" ସିଦ୍ଧାନ୍ତାଚାର ବା ପଞ୍ଚମ ସୋପାନଠାରୁ ସାଧକ ଜ୍ଞାନ-ମାର୍ଗରେ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ । ଅଘୋରାଚାରରେ ସେହି ଅବସ୍ଥା ଯେଉଁଥିରେ ଘୃଣା, ଲଜ୍ଜା, କୁଳ, ଶୀଳ ସମସ୍ତ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଲୋପ ପାଇଯାଏ । କୌଳାଚାର ସୋହହଂ ଭାବ । ଏ ଅବସ୍ଥାରେ ଦିକ୍-କାଳ ନାହିଁ, ନିୟମ, ଶିଷ୍ଟାଶିଷ୍ଟ ନାହିଁ, ଲଜ୍ଜା-ଭୟ ନାହିଁ, ମାନ-ଅପମାନ ନାହିଁ । ସମସ୍ତ ଅଭିନ୍ନ, ସମସ୍ତ ଏକ ।

ପଞ୍ଚ-ମକାର

ତନ୍ତ୍ରର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ପଞ୍ଚ-ମକାର । ଏଇ ପଞ୍ଚ-ମକାର ହେଉଛି.—
"ମଦ୍ୟଂ ମାଂସଂଚ ମତ୍ସ୍ୟଂଚ ମୁଦ୍ରାଂ ମୈଥୁନମେବ ଚ ।"

ଅର୍ଥାତ୍, ମଦ, ମାଂସ, ମାଛ, ମୁଦ୍ରା ଏବଂ ମୈଥୁନ ଏଇ ପଞ୍ଚ-ମକାର ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଧାନ ଉପାସ୍ୟ । କୁଲାର୍ଣ୍ଣବ ତନ୍ତ୍ରରେ କେତୁ ଭିନ୍ନ ମତ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ଉପରୋକ୍ତ ପଞ୍ଚ-ମକାର ବିରୋଧରେ ସ୍ୱର ଉତ୍ତୋଳନ କରାଯାଇଛି । ଯଥା:—
"ମଦ୍ୟପାନ କଲେ ମନୁଷ୍ୟ ଯଦି ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରନ୍ତା ତେବେ ସବୁ ମଦ୍ୟପ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରନ୍ତନ୍ତି । ମାଂସ ଭକ୍ଷଣ କଲା ମାନେ ଯଦି ସିଦ୍ଧି ଲାଭ ହୁଅନ୍ତା ତେବେ ସବୁ ମାଂସାଶୀ ବ୍ୟକ୍ତି ସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷ ହୋଇ ଯାଆନ୍ତେ । ସ୍ତ୍ରୀ-ସମ୍ଭୋଗ କଲେ ଯଦି ସିଦ୍ଧି ମିଳନ୍ତା ତେବେ ଜଗତର ସବୁ ଜୀବ-ଜନ୍ତୁ ସ୍ତ୍ରୀ-ସମ୍ଭୋଗ କରି ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରନ୍ତେ ।"

"ମଦ୍ୟପାନେନ ମନୁଜୋ ଯଦି ସିଦ୍ଧିଂ ଲଭତେ ବୈ ।

ମଦ୍ୟ ପାନରତାଃ ସର୍ବେ ସିଦ୍ଧିଂ ଗଚ୍ଛଂନ୍ତୁ ପାମରାଃ । ××××
ସ୍ତ୍ରୀ ସଂଭୋଗେନ ଦେବେଶି ଯଦି ମୋକ୍ଷଂ ଭଵନ୍ତି ବୈ ।
ସର୍ବଂପି ଜଂତବୋ ଲୋକେ ମୁକ୍ତାଃସ୍ୟୁଃ ସ୍ତ୍ରୀ ନିଷେବନାତ୍ ।" ......

'ଆଗମସାର'ରେ ଲିଖିତ ଅଛି :—ମଦ୍ୟପାନ ଅର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମରଂଧ୍ର ସ୍ଥିତ ସହସ୍ର-କମଳ-ଦଳରୁ ନିର୍ଗତ ସୁଧା-ଧାରା ପାନ । "ସୋମଧାରା କ୍ଷରେଦ୍‌ଯାତୁ ବ୍ରହ୍ମରଂଧ୍ରାଦ୍ ବରାନନେ/ପୀତ୍ୱାନଂଦମୟସ୍ତାଂ ଯଃ ସ ଏବ ମଦ୍ୟସାଧକ ।" ଇତ୍ୟାଦି । ସେ ଯାହା ହେଉ, ଏ ସମସ୍ତ ସିଦ୍ଧି ତଂନ୍ତ୍ର ସାଧନାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୋପାନରେ ପ୍ରାପ୍ୟ—ଯେଉଁ-ଥିରେ ସାଧକର ଉନ୍ନତ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ଚେତନା ପ୍ରତିଫଳିତ । ମାତ୍ର ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ତରରେ ମୁଦ୍ରା, ମୈଥୁନ, ମଦ୍ୟ, ମାଂସ, ମତ୍ସ୍ୟ, ଆଦି ଉପଚାରମାନ ତଂନ୍ତ୍ର-ସାଧକ ନିକଟରେ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା । ତାର କାରଣ ତଂନ୍ତ୍ରର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଜାଗରଣ କରାଇ ସେମାନଂକୁ ନିବୃତ୍ତି ପଥରେ ଚାଳିତ କରିବା ଏବଂ ତାହା ଦ୍ୱାରା ସେମାନଂକ ଦାସତ୍ୱରୁ ଚିରଦିନ ଲାଗି ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରିବା ।

ଆଧୁନିକ ଦୃଷ୍ଟି କୋଣରୁ ତଂନ୍ତ୍ର :
ବୌଦ୍ଧ ତଂନ୍ତ୍ରର ମାର୍ଗ ଓ ଲକ୍ଷ୍ୟ

ମନୁଷ୍ୟର ବ୍ୟକ୍ତିତା ମଧ୍ୟରେ ନାରୀ-ପୁରୁଷ ଉଭୟସତ୍ତା ଅଂର୍ତ୍ତର୍ଲୀନ । ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷ ଏଇ ବିପରୀତ ସତ୍ତ୍ୱ ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ସମନ୍ୱିତ ହୋଇ ଏକ ଅନାବିଳ ଏକତ୍ୱ ବା ସମରସରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବା ହିଁ ବୌଦ୍ଧ ତଂନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଥମ ସୋପାନ ଥିଲା । ଅନ୍ୟ କଥାରେ ବିପରୀତ ସମନ୍ୱୟ (*Conjuctio Oppositorum*) ତଂନ୍ତ୍ର-ସାଧନାର ଆଦ୍ୟ ପଦକ୍ଷେପ । ତେଣୁ ମୁଦ୍ରା, ମୈଥୁନ, ମଦ୍ୟ, ମାଂସ, ମତ୍ସ୍ୟ ଆଦି ପଂଚ ଉପାଦାନ ବା ଉପଚାର ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ତରରେ ଆବଶ୍ୟକ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ମାତ୍ର ସାଧକ ଯଦି କେବଳ ଏଇ ବାହ୍ୟ ଉପଚାରମାନଂକର ପ୍ରଲୋଭନରେ ପଡ଼ି ରହେ, ଅଗ୍ରଗତି ନ କରେ, ତେବେ ତାର ସମସ୍ତ ସାଧନା ବିଫଳ, ଏବଂ ସେ ଭ୍ରଷ୍ଟାଚାରୀ । ବହୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ହେଉଥିଲା ସେଇଆ । ଧର୍ମ ନାମରେ ଏହା ନାନା ବ୍ୟଭିଚାରର କ୍ଷେତ୍ର ଯୋଗାଉଥିଲା । ଫଳରେ ଏକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ରୂପେ ତଂନ୍ତ୍ର ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରୁ ବିଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ଏବଂ କ୍ରମେ ବ୍ୟଭିଚାର ଓ ଅନାଚାରର ପୀଠ ହେବାରୁ ଦୂରରେ ନ ଥିଲା । ମାତ୍ର ବୌଦ୍ଧ ତଂନ୍ତ୍ରର ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟଟି ଥିଲା ମହତ୍ ଏବଂ ଅଦ୍ୱୟବାଦୀ । ତାହା ହେଉଚି ଦେହ ଓ ଆତ୍ମାର ସମନ୍ୱୟ ଏବଂ ବସ୍ତୁତା ଓ ଚେତନାର

ମସନ୍ୱୟରେ ରୂପାଂତର ସାଧନ । ନାରୀ-ପୁରୁଷ ଉଭୟଙ୍କର ଦ୍ୱୈତଭାବ ଭୁଲି ନିଜ ବିପରୀତ ସହିତ ଏକ ଅଭିନ୍ନ ମିଳନରେ ସମନ୍ୱିତ ହେବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକର ପ୍ରଥମ ଧ୍ୟେୟ । ମାତ୍ର କ୍ରମେ ଦ୍ୱୈତ-ଅଦ୍ୱୈତ ଉଭୟ ଭାବକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି ପ୍ରଜ୍ଞା (ଗ୍ରାହିକାବୃତ୍ତି) ଏବଂ ଉପାୟର (କର୍ମପ୍ରବଣତା) ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅଭେଦ୍ୟ ମିଳନ ହିଁ ସାଧକର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହୁଏ ।

"ନ ଦ୍ୱୟମ୍ ନାଦ୍ୱୟମ୍ ଶାନ୍ତମ୍ ଶିବମ୍ ସର୍ବତ୍ର ସଂସ୍ଥିତମ୍
ପ୍ରତ୍ୟାତ୍ମବେଦ୍ୟମ୍ ଅଚଳମ୍ ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ଅନାକୁଳମ୍ ।"
—ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟବିନିଶ୍ଚୟସିଦ୍ଧି, ୧, ୨୦

ଡଃ ହର୍ବର୍ଟ ଗ୍ୱେଂଥରଂକ ଭାଷାରେ ତଂତ୍ର କେବଳ ଇଂଦ୍ରିୟଚରିତାର୍ଥ ନୁହେଁ କିଂବା ମଣିଷର ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଗୁଡ଼ିକର ଅବଦମନ କିଂବା ସେମାନଂକ ନିକଟରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କିଂବା ସେମାନଂକଠାରୁ ପଳାୟନ ନୁହେଁ । ତଂତ୍ର ଜୀବନର ବାସ୍ତବତା ପ୍ରତି ସଚେତନ ରହି ବ୍ୟକ୍ତିତାର ସହଜୀକରଣ କରିବା ଦିଗରେ ଏକ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା । ଜୀବନର ସାମଗ୍ରିକ ଉପଲବ୍ଧି ହିଁ ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

"The Tantras, try to restore man and to grasp life in its entireness. which is neither an indulgence in pasisons, a succumbing to all sorts of distractions nor a rejection or escape, but a complete reconciliation to hard facts of life by seeing them just as they are, that is neither as the one or the other, but as both together and a little more." (H. V. Guenther—"Yuganaddha")

ତାଂଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରତେକ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ନାରୀ-ପୁରୁଷ ଉଭୟ ସତ୍ତା କମ-ବେଶୀ ପରିମାଣରେ ଅଂତର୍ନିହିତ । ତେଣୁ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜର ଅଂତର୍ଗତ ସ୍ୱବିରୋଧରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ପାଇଁ ବିପରୀତ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୁଏ ଏବଂ ତା ସହିତ ବାହାରେ ସମନ୍ୱିତ ହେବାକୁ କାମନା କରେ । ଯୁଗନଦ୍ଧ ମଣିଷର ଅଂତର ଓ ବାହାର ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସମନ୍ୱୟ ଏବଂ ବିପରୀତର ସମନ୍ୱୟର ପ୍ରତୀକ ମାତ୍ର । ଏହା ଦ୍ୱାରା ବ୍ୟକ୍ତିତାର ବିଖଂଡନ ଦୂର ହୋଇ ସହଜୀକରଣ ସଂଭବ ହୁଏ ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟର ମୌଳିକ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ସମୀକରଣ ହୁଏ । ଏଇ ସହଜ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତି ପରେ ହିଁ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ସ୍ୱତଃକ୍ଷୟ ହୁଏ ଏବଂ ମଣିଷ ମୁକ୍ତିର ଆନଂଦ ଉପଲବ୍ଧି କରେ, ତା ପୂର୍ବରୁ ନୁହେ । ନିଗ୍ରହ ବା ଅବଦମନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରବୃତ୍ତିର ସାମୟିକ ଉପଶମ ହୁଏ ସତ ମାତ୍ର ତାହା ଫଳରେ

ନାନା ଜଟିଳତାର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ଏବଂ ମଣିଷର ପ୍ରକୃତ ସୁବିଧା ଓ ସୁଯୋଗ ପାଇବା ମାର୍ଗରେ ହିଁ ପ୍ରତିରୋଧ ନଏ ଏବଂ ଭୟଂକର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ଶିକାର ହୁଏ । ତେଣୁ ବ୍ୟକ୍ତିତାର ବିଖଂଡନ ପ୍ରତିହତ କରି ତାହାର ସହଜୀକରଣହିଁ ତଂତ୍ରର ପ୍ରଥମ ସୋପାନ ବୋଲି ଆଧୁନିକ ଗବେଷକମାନଂକର ମତ । ଡଃ ଗ୍ୱେଂଥର କହଂତି ବୌଦ୍ଧ ତଂତ୍ରକାରମାନେ ଆମ ଅପେକ୍ଷା ବେଶୀ ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଜାଣିଥିଲେ । ତେଣୁ ସେମାନେ ମଣିଷକୁ ଦେହ, ମନ, ଆତ୍ମା ଭେଦରେ ଭାଗ ଭାଗ ନକରି ତାର ସାମଗ୍ରିକ ସତ୍ତାକୁ ବିଚାରକୁ ନେଇଛଂତି । ଦେହ ଓ ଆତ୍ମାର ଦ୍ୱୈତ-ଜ୍ଞାନ ମଣିଷକୁ ତାର ସମଗ୍ରତାକୁ ଭୁଲାଇ ଦିଏ । ତାଂକ ମତରେ ଯୁଗନଦ୍ଧ ପ୍ରତୀକଟି ହେଉଚି ମଣିଷର ଦ୍ୱୈତ-ସତ୍ତାର ମିଳନର ରୂପକ—ଯାହା ତାର ଆତ୍ମିକ ଉତ୍ତରଣର ପଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରେ···

"The state of *Yuganaddha* symbolises the harmonious union of the opposites as well as their transcendance. The insistence on the interplay between within and the without makes the Tantras important works and valuable contributions to the psychological and social aspects of human life."

ସାଧକ ଯୁଗନଦ୍ଧ ମାଧ୍ୟମରେ କ୍ରମେ ସତ୍ତାରୁ (ଭବ) ବିଭବ ବା ଅସତ୍ତା ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ । ଏଇ ବିଭବ ହେଉଚି discontinued existence ବୁଦ୍ଧଘୋଷଂକ ମତରେ 'ରୂପତୃଷ୍ଣା','କାମତୃଷ୍ଣା', ଭବତୃଷ୍ଣା ପ୍ରଭୃତି continued existence ଏବଂ ଏଇ ତୃଷ୍ଣାର ନିବୃତ୍ତି ହିଁ ବିଭବତା ବା discontinued existence ।' ('ବିଶୁଦ୍ଧି ମାର୍ଗ')

"In other words the satiation of an adient drive often leads to a shift from adience to avoidance. Avoidance has been termed as thirst for discontinuance (discontinued existence)'.

ଚଂଦ୍ରକୀର୍ତ୍ତିଂକ 'ମାଧ୍ୟମକ' ଗ୍ରଂଥରେ ଦେଖନ୍ତୁ :—

"Those who try to solve the problems of life (ଭବପ୍ରିୟ ନିଃସରଣ) either by continuation (ଭବ) or by avoidance (ବିଭବ) have no true knowledge. Both these aspects are to be given up, the adient drive (ଭବତୃଷ୍ଣା) as well as the avoident drive (ବିଭବତୃଷ୍ଣା) ।

ତଂତ୍ର ମତରେ ମଣିଷର ଜୀବନ କେବଳ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ନିବୃତ୍ତି, ଭୋଗ ଓ ତ୍ୟାଗର ସମସ୍ୟା ନୁହେଁ । ଏଇଭଳି କେତେକ ଚରମ ବିଂଦୁକୁ (extremes) ଆଶ୍ରୟ କରି ତଂତ୍ର-ଦର୍ଶନ ଗଢ଼ି ଉଠିନାହିଁ । ଏହା ବସ୍ତୁତ ଏକ ମାଧ୍ୟମିକ ପନ୍ଥା—ଯାହାର ଅର୍ଥ ପ୍ରବୃତ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ନିବୃତ୍ତି ଏବଂ ଭୋଗ ମଧ୍ୟରେ ତ୍ୟାଗର ସାଧନା କରିବା । ସେଥିପାଇଁ ଏହା ସହଜରେ ବୋଧଗମ୍ୟ ନୁହେ ଏବଂ ଅନେକେ ଏହାକୁ ଭୁଲ ବୁଝିବାର ଓ ବୁଝାଇବାର ଅବକାଶ ପ୍ରଚୁର । ତଂତ୍ର-ଦର୍ଶନ ଜୀବନକୁ ତା'ର ସମଗ୍ରତାରୁ ସ୍ୱୀକାର କରେ । ଦେହ ଓ ଆତ୍ମା, ଭୌତିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଏପରି ବିଭାଜନ-ରେଖା ଟାଣି ଜୀବନକୁ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ କରି ଦେଖେନାହିଁ । ମଣିଷର ଚରମ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଚେତନା ଆକସ୍ମିକ ଭାବରେ ସଂଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହା ଚେତନାର ଅନୁବର୍ତ୍ତନର କ୍ରମପରିମାଣ ଏବଂ ଚେତନା ବସ୍ତୁତାର ରୂପାଂତର, ଏହାହିଁ ତଂତ୍ରର ମାର୍ଗ-ଦର୍ଶନ । ତାହା ଛଡ଼ା ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ଅବଦମିତ କରି ଯେଉଁ ସାମୟିକ ନିବୃତ୍ତି, ତାହା ଯେ ଚିରସ୍ଥାୟୀ ନୁହେ ଏବଂ ଚିରସ୍ଥାୟୀ ନିବୃତ୍ତି ଯେ କେବଳ ବାସନାର ଆତ୍ମକ୍ଷୟ ମଧ୍ୟରୁ ସ୍ୱତଃ ଉତ୍ସାରିତ ହୋଇପାରେ, ଏ ଧାରଣାଟି ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ-ତଂତ୍ରର ନିଜସ୍ୱ, ଏବଂ ଆଧୁନିକ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ । ମୈଥୁନଯୋଗର ପ୍ରଚଳନ ପ୍ରାଚୀନ ସମାଜରେ, ବିଶେଷତଃ ଆଦି-ଅଷ୍ଟ୍ରେଲୀୟ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ସମାଜରେ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମୈଥୁନଯୋଗକୁ ନିର୍ବାଣ-ସାଧନାର ଉପାୟ ରୂପେ ଏଭଳି ଏକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଓ ଆସ୍ୱାଦନ ଦାନ କେବଳ ବୌଦ୍ଧ-ଯୋଗୀମାନେ ହିଁ କରି ପାରିଥିଲେ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତଂତ୍ର ସଂଗେ ଜାରଣ ମାରଣ-ବଶୀକରଣ ଆଦି ବହୁ ନିକୃଷ୍ଟ ବିଦ୍ୟା ଜଡ଼ିତ ହୋଇପଡ଼େ ଏବଂ ତଂତ୍ର ତା'ର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହରାଇ ବସେ । ମାତ୍ର ବୌଦ୍ଧ ତଂତ୍ରର ମୌଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା ଦେହ ଓ ଆତ୍ମାର ସମନ୍ୱୟ ସାଧନ ଏବଂ ଅଂତର ଓ ବାହାରର ଏକତ୍ୱ-ବିଧାନ — ଦେହ ଓ ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀର ଗଢି ବ୍ୟକ୍ତିତାର ବିଖଂଡନ ନୁହେଁ । ବ୍ୟକ୍ତିତାର ସହଜୀକରଣ ହିଁ ଏହାର ପ୍ରଧାନଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ଖ୍ରୀ. ପୂ ୪୦୦ ଶତକରେ ପ୍ଳେଟୋଂକ ସିଂପୋଜିୟମ୍ ଡାୟାଲଗରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସକ୍ରେଟିସଂକ ଭାଷଣରେ ପ୍ରେମହିଁ ମଣିଷର ସୃଜନ-ପିପାସାର ମୂଳବୋଲି କୁହା-ଯାଇଚି । ଏ ସୃଜନର ପରିଣାମ ଦୁଇ ପ୍ରକାର—ଦୈହିକ ଓ ମାନସିକ । ଏ ଉଭୟେ ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରେମ ବା ଅସମ ଫର୍ମ ସହିତମି ଳନ-ବାସନା ମଣିଷକୁ ସୃଜନଶୀଳ କରିଥାଏ ବୋଲି ଏଇ ଗ୍ରୀକ୍ ଦାର୍ଶନିକମାନଂକର ମତ । ପ୍ଳେଟୋଂକ

ସକ୍ରେଟିସ ଓ ପ୍ଳେଟୋ

ମତରେ ପ୍ରେମିକ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଓ ଆକସ୍ମିକ ଭାବରେ ଅଲୌକିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଫର୍ମକୁ ଦର୍ଶନ କରେ । ସୁଂଦର ଦେହ ଓ ସୁନ୍ଦର ବସ୍ତୁର ପ୍ରେମର ଆରଂଭ କରି ପ୍ରେମିକ ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥା

ଦେଇ ଗତି କରେ ଏବଂ ଶେଷରେ ଅପରୂପ, ଅମ୍ଳାନ ସୌଂଦର୍ଯ୍ୟ ସଂଗେ ପ୍ରେମିକର ମିଳନ ଘଟିଲେ ଦୁହେଁ ଆଉ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୁଅଂତି ନାହିଁ । ବୌଦ୍ଧ ତଂତ୍ରକାରମାନେ ବୋଧହୁଏ ସାଧକର ଏଇ ଅବସ୍ଥାକୁ ବୋଧିଚିତ୍ତର ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଅବସ୍ଥା ବା ମହାସୁଖ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରିଛଂତି । ତେଣୁ ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ର-ସାଧକ ଏବଂ ଗ୍ରୀସୀୟ ଦର୍ଶନର ପ୍ରେମିକ ଉଭୟେ ପ୍ରଥମେ ଲୌକିକ ସ୍ତରରୁ ଆରଂଭ କରି ଅଲୌକିକ ସ୍ତରରେ ପହଂଚିବା ପାଇଁ ସାଧନା କରିଥାଂତି । ଏଇ କାରଣରୁ ଯାହା ସାଧାରଣତଃ 'ପ୍ଲେଟୋନିକ୍ ଲଭ୍' ବା 'ଅପାର୍ଥିବ ପ୍ରେମ' ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ, ତାହା ଯେ ଆଦୌ ଅପାର୍ଥିବ ନୁହେଁ, ଏବଂ ତାହା ଯେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ 'unplatonic ଏ କଥା A. E Taylor ତାଙ୍କର "Plato" ପୁସ୍ତକରେ କହିଛଂତି ।

ଯୁଗନଦ୍ଧ

ବୌଦ୍ଧମାନଂକର ଯୁଗନଦ୍ଧ ବା ମୈଥୁନଯୋଗକୁ ଏବଂ ସମଗ୍ର ତଂତ୍ରବାଦକୁ କେତେକ ଲୋକ ଯେପରି ଘୃଣା କରଂତି, ଅନେକେ ସେହିପରି ଏହାର ଦୃଢ଼ ସମର୍ଥନ କରଂତି । ଯେଉଁମାନେ ବୌଦ୍ଧ ଯୌନ-ସାଧନାକୁ ବ୍ୟଭିଚାର ବୋଲି କହଂତି, ସେମାନଂକ ମତ ଖଂଡନ କରି ବହୁ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମନୀଷୀ ନାନା ଯୁକ୍ତି ଓ ତଥ୍ୟର ଅବତାରଣା କରିଛଂତି । ଡଃ ହାର୍ବାଟ ଭି. ଗୁ୍ୟଏଂଥର ତାଂକର ସୁଲିଖିତ ଗ୍ରଂଥ "Yugannadha" * ରେ କହିଛଂତି ଯେ ତଂତ୍ର ଏକ ଦର୍ଶନ ନୁହେଁ । ଏହା ଏକ ଅଭିଜ୍ଞତା ମାତ୍ର । ତଂତ୍ର ଦର୍ଶନ ନ ହେବାରେ ବିଶେଷ କିଛି କ୍ଷତି ନାହିଁ, କାରଣ ସମସ୍ତ ଦର୍ଶନ ତାହିଁ ଉପରେ ଆଧାରିତ ସମାଜ-ବ୍ୟବସ୍ଥାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଗେ ସଂଗେ ଭୂପୃଷ୍ଠ ପଡ଼ିଛି ଏବଂ କୌଣସିଟି ଦର୍ଶନ ସନାତନ କିଂବା ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ନହେ । ଏହାଛଡ଼ା ବୌଦ୍ଧ ତାଂତ୍ରିକମାନେ ଯୌନ-ଚର୍ଯ୍ୟାକୁ ସାଧନାର ମାଧ୍ୟମ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା କଦାପି ଅବାଧ ଯୌନ-ମିଳନକୁ (Promiscuity) ପ୍ରଶ୍ରୟ ଦେଇନାହାଂତି । ସେମାନେ ପ୍ରଚଳିତ ସମାଜ-ସମ୍ପର୍କକୁ ବଦଳାଇବା ଦିଗରେ ଉଁ ଚୁଁ ପାଟି ଫିଟାଇ ନାହାଂତି । ସେମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଓ ମାର୍ଗ ସ୍ୱତଂତ୍ର । ମଣିଷର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଉନ୍ନତି ସାଧନ ଏବଂ ସମସ୍ତ କାମନାର ନିବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ନିର୍ବାଣ ଲାଭ ସେମାନଂକ ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ସାଧନାର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅଟେ । ଡଃ ଗୁ୍ୟଂଥରଂକ ମତରେ, ମଣିଷର ସମସ୍ତ ବଳିଷ୍ଠ ଆବେଗମାନ ତାର ଯୌନ ପ୍ରବୃତ୍ତି ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ । ବୌଦ୍ଧମାନେ ମନେକରଂତି

---

* ଚୌଖଂବା ସଂସ୍କୃତ ସିରିଜ, ବେନାରସ ପ୍ରକାଶନ

ଯେ ମଣିଷର ଯୌନ-ପ୍ରବୃତ୍ତିର ବିକାଶ କେବଳ ତା'ର ବୟଃସଂଧି ସମୟରୁ ଆରଂଭ ହୁଏନାଇ, ଏହା ତା'ର ଗର୍ଭଧାନବେଳୁ ଭ୍ରୂଣ-ଅବସ୍ଥାରୁହିଁ (Pre-natal) ଆରଂଭ ହୋଇଥାଏ । ଏହାର ଉପରେହିଁ ସଂତାନର ଲିଂଗ-

ଉଭଲିଂଗ ସତ୍ତା

ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ସ୍ତ୍ରୀ କି ପୁରୁଷ ହୋଇ ଜନ୍ମ ହେବ ତାହା ନିର୍ଭର କରିଥାଏ । ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏଇ କଥା କୁହେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଶାରୀରିକ ତଥା ମାନସିକ ଉଭୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉଭଲୈଂଗିକ (Bi‹exual) ସତ୍ତା ବର୍ତ୍ତମାନ ।

> "We know that bisexual constitution exists potentially in equal male-female (M/F) ratios in conjugating reproductive protoplasm. It definitely exists in more or less unequal male-female (M/F) or female-male (F/M) ratios in the chromosomes and cataplasm of zygotes of uninfertile, heterosexual metazoa and in their gonads, germ cells, gametes and other cells of the organism.' (*Yuganaddha*—P. 9)

ଏଇପରି ଭାବେ ମୂଳରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି କମ୍‌ବେଶୀ ମାତ୍ରାରେ ସ୍ତ୍ରୀ-ପୁରୁଷ ଉଭୟ ସତ୍ତାର ଉପାଦାନରେ ଗଠିତ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁରୁଷ ମଧ୍ୟରେ କିଛି ନା କିଛି ନାରୀସତ୍ତା ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନାରୀ ମଧ୍ୟରେ କିଛି ନା କିଛି ପୁରୁଷ-ସତ୍ତା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ନିହିତ । ଯେଉଁଠାରେ ଏଥିରେ ମାତ୍ରାଧିକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ସେଠାରେ ପୁରୁଷ ଅର୍ଦ୍ଧପୁରୁଷ (ବା 'ମାଇଚିଆ') ଏବଂ ନାରୀ ପୁରୁଷାକୃତି ପ୍ରକୃତି ଧାରଣ କରେ । ଏଇ ବୃରତ୍ତିକ ଲକ୍ଷଣମାନ ମଣିଷର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର

ଆଳସ୍ୟ-ବିଜ୍ଞାନ

ସମସ୍ତ ଅଂଶରେ ଏବଂ ତା'ର ମାନସ-ପ୍ରକୃତିରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ । କେଉଁଠାରେ ଯେ 'ସ୍ୱାଭାବିକ'ର ଶେଷ ଏବଂ 'ଅସ୍ୱାଭାବିକ'ର (abnormal) ଆରଂଭ ତାହା ଠଉରାଇବା କଷ୍ଟ, ଠିକ୍ ଯେପରି ବୃକ୍କ ବା କିଡ୍‌ନୀର କ୍ରିୟା-ପ୍ରକ୍ରିୟା ଠଉରାଇବା କଷ୍ଟକର । ମଣିଷର ଏଇ ଉଭସତ୍ତା କେତେକଠା କୁଳସଂକ୍ରମଣ (eredity), କେତେକଠା ପ୍ରତିବେଶ ଏବଂ କେତେକାଂଶରେ ଜୈବକୋଷରେ ରାସାୟନିକ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ସଂଘଟିତ ହୋଇଥାଏ । ଭାରତୀୟ ଧାରଣାରେ ପୁରୁଷ ଓ ନାରୀ ସତ୍ତାର ସମନ୍ୱୟ ପ୍ରକୃତରେ କାୟା ଓ ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟରେହିଁ ସମନ୍ୱୟ । ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନ ଗୃହୀତ ଶରୀର ଓ ଆତ୍ମା

ମଧ୍ୟରେ ସଂଯୋଗ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଯାହାର ଅର୍ଥ ପୁରୁଷତ୍ୱ ଓ ନାରୀତ୍ୱ ମଧ୍ୟରେ ସଂଯୋଗ ସ୍ଥାପନ । ବୌଦ୍ଧ ଦାର୍ଶନିକ ମତରେ :—

"The experience of pure bliss (ସୁଖ) and the body schema (*kaya*) that is still undifferentiated like the *rohita* fish are *instantaneous comprehension* (ଏକକ୍ଷଣାଭିସଂବୋଧି). They are that unique moment when the pre-natal growth (i.e. ingerminal and embroyonic develop ment) the *alayabhignana* (ଆଳୟବିଜ୍ଞାନ) is about to enter upon its course of development and transformation within the maternal uterus, because the fe nale ovum and male spermatozoon (ବିନ୍ଦୁ) have met and become united (ସମରସିଭୂତ) ।

ଭ୍ରୁଣାବସ୍ଥାରୁ ପଂଚ ବାସନା ଓ ଦୃଶ୍ୟ ପଦାର୍ଥମାନଂକର ପୂର୍ବସ୍ମୃତି ଜାଗରିତ ହୁଏ ବୋଲି ବୌଦ୍ଧ ଯୋଗୀ ମାନଂକର ମତ । ଏହାହିଁ ପଂଚ ସ୍କଂଧ ବା Psycho-physical constituents—ଏଇ ପଂଚ ବାସନା (senses) ର ନାମ "ପଂଚକାରାଭିସଂବୋଧି" । ଏହାପରେ ଭ୍ରୁଣ ଲିଂଗ-ଲାଭ କରେ ଏବଂ ବଂଶ କ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା ସଂଚାଳିତ ହୁଏ । କାରଣ ପଂଚ ବାସନା ନିଜ ନିଜ ସ୍ଥାନରେ ରହି ପୃଥିବୀର ଗୁରୋକ୍ତି ଉପାଦାନ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୁଅଂତି : (ପୃଥିବ୍ୟାଦିଚତୁର୍ଧାତୁ ବାସନାଭେଦ')

ଏହା ପରେ ଶିଶୁ ଜନ୍ମହୋଇ ବହୁବିଧ ଅଭିଜ୍ଞତା ଅର୍ଜନ କରେ ଏବଂ ସଂସାର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାଶ ସଂଗେ ନିଜକୁ ଏକୀଭୂତ କରେ । ଏଇଠୁ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ମାୟାର ବଂଧନ ('ମାୟାଜାଲାଭିସଂବୋଧି') । *ମନୁଷ୍ୟର ଅଂତର୍ପରିବେଶ ବାସନା ବୀଜ-ବିଧୃତ, ଏବଂ ପଂଚେନ୍ଦ୍ରିୟ ଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ । ଏହା ତା'ର ବହିର୍ଜଗତଠାରୁ ପୃଥକ । ବହିର୍ଜଗତ ଓ ଅଂତର୍ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅଂତର୍କ୍ରୀଡ଼ା ପ୍ରତିମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଚାଲିଛି । ସଂସାର ଓ ନିର୍ବାଣ, ବଂଧନ ଓ ମୁକ୍ତି ଏ ସମସ୍ତର ମାୟାଜାଲ ପୃଷ୍ଠଭୂମି 'ଆଳୟ' ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ଶରୀର ଓ ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ଏକ ନୈତିକ ସଂବଂଧ ସର୍ବଦା ରହିଛି

* *History of Religions, Vol 3. no.1)*

ରହିଚ ଏବଂ ରହିବ । ଏହାଛଡା କ୍ରମସଂକ୍ରମଣ ଏବଂ ପ୍ରତିବେଶିକ ପ୍ରଭାବରୁ ସଂଭୂତ ବାସନାଜାଲ ଓ ମାନସ-ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଏହାହିଁ ଭାରତୀୟ ଦର୍ଶନରେ 'କ୍ଲିଷ୍ଟବାସନା' ଯାହା କେବଳ Potentialitis ବା ସଂଭାବନା ରୂପେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏବଂ 'କର୍ମବାସନା'କୁ ଉଦ୍ଦୀପିତ କରିଥାଏ ।

ଶରୀର ଓ ଆତ୍ମାର ଏକତ୍ୱ ମନୁଷ୍ୟର ବ୍ୟକ୍ତିତାର ସମୀକରଣ ନିମନ୍ତେ ଏକାନ୍ତ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । 'କାୟା' ଓ 'ସୁଖ' ପରସ୍ପର-ସଂବନ୍ଧିତ । ଏହାହିଁ ପ୍ରତୀକୀ ଭାବରେ ଶରୀର ଓ ଆତ୍ମାର ସମ୍ପର୍କ । ସୁଖ ଲାଭପାଇଁ କାୟିକ ସମ୍ପର୍କ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । କାରଣ ମଣିଷର ମନୋଜଗତ ଓ ବହିର୍ଜଗତ ପୃଥକୀକରଣ ପୂର୍ବରୁ ସାକାର ଆଧାର (ଶରୀର) ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଥାଏ । ଅନ୍ୟ କଥାରେ ମନ ଓ ବସ୍ତୁର ବିଭାଗ ପୂର୍ବରୁ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲା ଆତ୍ମ-ସଚେତନ (ego-conscious) । କ୍ରମେ ସେ ନିଷ୍ଚେତନ ଓ ନିର୍ଜ୍ଞାନ ମଣ୍ଡଳରେ ଆପଣାର କାମନା, ବାସନା, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ଅନୁଭୂତ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ହରାଇ ବସେ ଏବଂ ଆତ୍ମାରେ ଲୀନ ହୋଇଯାଏ । ମଣିଷ ନିଜର ନାରୀ-ପୁରୁଷ ଦ୍ୱୈତ-ସତ୍ତାର ସ୍ୱବିରୋଧ ନିରାକରଣ କରି ବ୍ୟକ୍ତିତାର ସମନ୍ୱୟ ତଥା ସମୀକରଣ ସାଧନ ଲାଗିହିଁ ପ୍ରକ୍ଷୋପ୍ରାୟ ବା ମୈଥୁନଯୋଗର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥାଏ । ଆଧୁନିକ Depth-psychology ଠିକ୍ ଏଇ କଥାହିଁ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଥାଏ । Clifford M. Scott ନିମ୍ନପ୍ରକାରେ body schemaର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି—

ବ୍ୟକ୍ତିତାର ସମୀକରଣ

> "The body schema refers to that conscious or unconscious integration of senses, perceptions, conceptions affects, memories and images of the body from its surface to its depths and from its surface to the limits of space and time."

ବୌଦ୍ଧଯୋଗୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଭାବରେ ଅନୁରୂପ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ପହଂଚିଥିଲେ । ସେମାନେ ବାସ୍ତବ ମଣିଷର ସ୍ୱରୂପ ଓ ପ୍ରକୃତି ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି

* *M. Shahidullah,* Les Chants Mystiques de Kanha et de Saraha, Paris, Verse 99.

** Jnanasiddhi of Indrabhuti (Gaekward's Orienta lseries, No. xliv. Two Vajrayana Works, VII 3.

ଦେଖାଇଦେଇଥିଲେ ଯେ psyche ବା ମାନସିକତା ଓ ଶରୀର ଏ ଦୁହିଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଦ୍ୱୈତଜ୍ଞାନ ମାୟା । ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଦେହ ଓ ଆତ୍ମା, ପୁରୁଷତ୍ୱ ଓ ନାରୀତ୍ୱ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବଧାନ ପ୍ରତାରଣ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ କରାଯାଇଛି ।

ପୁରୁଷତ୍ୱ (masculinity) ଏବଂ ନାରୀତ୍ୱ (Femininity) ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ୍ୟତା ପ୍ରକୃତ ମନୁଷ୍ୟତ୍ୱର ପ୍ରତୀକ ବୋଲି ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରର ମତ । ଏଇ ପ୍ରତୀକର ଅର୍ଥ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ସ୍ୱବିରୋଧ ଓ ସଂଘାତ ହାତରୁ ମୁକ୍ତି ଏବଂ ଶକ୍ତିର ଉତ୍ସରଣ । ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଟାଣ (tension) ହାତରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବା ପରେ ହିଁ ତୃପ୍ତି ଏବଂ ବିରତି ଏବଂ ତାହାହିଁ ସୁଖ (bliss) । ଏଇ ଅବସ୍ଥାର ବର୍ଣ୍ଣନା ସରହ କରିଛନ୍ତି—

ମହାସୁଖ

"ଅନ୍ଧାର ଯେପରି ଚନ୍ଦ୍ର-ଶିଳା ଆଲୋକରେ ଦୂରୀଭୂତ ହୁଏ, ମହାସୁଖ ସେଇପରି ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ ଦୂର କରିଦିଏ ।"

"ଘୋରାନ୍ଧରେ ଚନ୍ଦ୍ରମଣି ଜିମ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ କରେଇ
ପରମ-ମହାସୁହ ଏଖୁ ଖଣେ ଦୁରିଆଶେଷ ହରେଇ ।" *

ଅତୃପ୍ତ ବାସନା ଓ ଅପୂର୍ଣ୍ଣ କାମନା ତଥା କର୍ମ-ଚକ୍ରର ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ଏ ସମସ୍ତ ଆବେଗର ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା ଓ ତଜ୍ଜନିତ ବିକ୍ଷୁ ଦୁଃଖର ଜନ୍ମିତ୍ୱ କାରଣ ହୁଅନ୍ତି । ଏହା ବ୍ୟକ୍ତିର ଆବେଗିକ ସଂଗଠନ ଓ ବ୍ୟକ୍ତି-ଜୀବନକୁ ବିଷାକ୍ତ ଏବଂ ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ କରିଦେଇପାରେ । ତେଣୁ ଏ ସବୁର ସୁଶୃଙ୍ଖଳ ଜାଗରଣ ଦ୍ୱାରା କର୍ମଚକ୍ରର ସମାପ୍ତି କରାଯାଇପାରେ ଏବଂ ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗରେ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ କରାଯାଇପାରେ ।

"In other words feelings and emotions are basic to all cycles of activities and represent the fact that the organism remains in a state of disequilibrium until the solution of the problem is at hand."

(H.V. Guenther)

ପ୍ରଥମରୁହିଁ ବୋଧିଜ୍ଞାନ ଦୁଇ ଅସମ ବା ବିପରୀତ ଲିଙ୍ଗର ସଂଗମ-ପ୍ରତୀକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଛି । ଏହାକୁ ଏକ ଗଭୀରତମ ଆବେଗ, ଯାହାର ନାମ

* ନାଦପାଦ (ନାରୋପା) ପ୍ରଣୀତ *Sekoddesatike* (Gaekward's Oriental Series, No xc).

** *A Problem of Ego Structure* by W. Clifford M. Scott.

ମହାସୁଖ—ସହିତ ଜଡ଼ିତ କରାଯାଇଛି । ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ସୁଖାନୁଭୂତି କ୍ଷଣିକ—କାରଣ ସେଥିରେ ଅତୃପ୍ତ ବାସନାର ପ୍ରଲେପ ରହିଯିବାକୁ ବାଧ—ଯାହା ପୁଣି ନୂତନ କର୍ମ-ଚକ୍ରକୁ ଆବାହନ କରି ଆଣିବ । ଇଂଦ୍ରଭୂତି ମହାସୁଖ ସଂବଂଧରେ ତାଂକ "ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି"ରେ କହିଛଂତି—

'ସଂବଂତଥାଗତମ୍ ଜ୍ଞାନମ୍ ସ୍ୱସଂବେଦ୍ୟସ୍ୱଭାବକମ୍
ସଂବସୌଖ୍ୟାଗଭୂତତ୍ୱାତ୍ ମହାସୁଖମ ଇତି ସ୍ମୃତମ୍ ।'

ଅର୍ଥାତ୍, ନିଜର ଅଂତଲୋକରେ ଯେଉଁ ବୋଧିଜ୍ଞାନ ଉପଲବ୍ଧି କରାଯାଏ, ତାହାହିଁ ମହାସୁଖ, କାରଣ ତାହାହିଁ ସମସ୍ତ ସୁଖର ସାର ।

ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ର କହେ—

"ସୁଖାଭାବେ ନ ବୋଧିଃସ୍ୟାତ୍ ମତା ସ୍ୱା ସୁଖରୂପିଣୀ' (ମହାସୁଖପ୍ରକାଶ—ଅଦ୍ୱୟ ବଜ୍ର ସଂଗ୍ରହ)

(ଅର୍ଥାତ୍ ସୁଖାଭାବରେ ବୋଧିଲାଭ ଅସଂଭବ । ବୋଧିହିଁ ସୁଖସ୍ୱରୂପ ।)

ଅନଂଗବଜ୍ରଂକ ମତରେ—

"ଅନଂତସୁଖରୂପତ୍ୱାତ ଶ୍ରୀ ମହାସୁଖସଂଜ୍ଞିତମ୍
ସାମଂତଭଦ୍ରମ୍ ଅଗ୍ର୍ୟାମ ଭଦ୍ ଅଭିସଂବୋଧିକାରକମ" । (ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ-ବିନିଶ୍ଚିତସିଦ୍ଧି)

(ଅର୍ଥାତ୍ ଏହା ମହା ସୁଖରୂପରେ କଳ୍ପିତ । କାରଣ ଏହାର ପ୍ରକୃତିହିଁ ଅନଂତ ସୁଖ । ଏହା ଅତ୍ୟଂତ ମଂଗଳଦାୟକ, ଶ୍ରୀ-ଯୁକ୍ତ ଏବଂ ବୋଧିଜ୍ଞାନ ପ୍ରଦାୟକ ।)

ସରହଂକ ଭାଷାରେ—

"ଆରେ ପୁତ୍ତ ! ତଥ ବିଚିତ୍ତ ରସ କହଣ ଣ ସକଇ ବତ୍ଥୁ
କପ-ରହିଅ ସୁହଠାଣୁ ବାରୁଜଗ ଉବଜ୍ଜେଇ ତ ତଥୁ ।"

(ଅର୍ଥାତ୍ ରେ ପୁତ୍ର ! ବାସ୍ତବର ସ୍ୱାଦ ବଡ଼ ବିଚିତ୍ର, ତାହା ଶବ୍ଦରେ ପ୍ରକାଶ କରିହେବ ନାଇ । ଏହା ଚିଂତା-ଧାରଣାର ଅଧିଗମ୍ୟ ନୁହେଁ । (ବୌଦ୍ଧିକ-ଧାରଣାର ବହିର୍ଭୂତ) । ଏହା ସୁଖର ଆସ୍ଥାନ । ଏହା ବଡ଼ ରସମୟ ଅନୁଭୂତି । ତାଠାରୁ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଂଡର ଉତ୍ପତ୍ତି ।)

ପୁରୁଷ-ନାରୀ ସଂପର୍କ

ଆଧୁନିକ ବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରମାଣ କରୁଛି ଯେ ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଜୀବ-କୋଷ ଜଟିଳ । ପ୍ରତି ଜୈବକୋଷ ମଧ୍ୟରେ ନିଜକୁ କ୍ଷରଣ କରିବାର ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଜୈବ କୋଷରୁ ପାରମାଣିକ ଅନୁପାତ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ଲୀଳା ଚାଲିଛି ।

"An individual which is either predominantly male or female is driven to seek the complementary opposite type. In other words,every bisexually differentiated individual is incompletely balanced and is forced to restore his internal with external equilibrium and the counter-balancing bidynamic organisation of his integrity as a whole. A man will seek the woman,as will a woman the man. Such selective deficiencies or needs and cravings prove that every partial aspect is in want of its complement. ('Yuganadha' H.V.Guenther).

ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷ ପରସ୍ପରର ସୁପ୍ତ ଶକ୍ତିର ସମ୍ୟକ ଉଦ୍‌ବୋଧନ କରି ପାରନ୍ତି । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ପରସ୍ପରର ଅପୂର୍ଣତା ପୂରଣ ନିମନ୍ତେ ଉଭୟେ ଉଭୟର ଏକାନ୍ତ ଲୋଡ଼ା । ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନୀ, ସହଜଯାନୀ ପ୍ରଭୃତି ମୁଦ୍ରାଙ୍କୁହିଁ (ସାଧନା-ସଙ୍ଗିନୀଙ୍କୁ) ନିଜ ସିଦ୍ଧି ଓ ସାଧନାର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଅନୁଷଙ୍ଗ ତଥା ମାଧ୍ୟମରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । କାହ୍ନୁପା କହିଛନ୍ତି—

ତୋ ବିନୁ ତରୁଣି ! ନିରନ୍ତରେ ନେହେ
ବୋଧି କି ଲବ୍‌ଭଇ ଏଣ ବି ଦେହେ ।

("ହେ ସୁନ୍ଦରୀ ତରୁଣି ! ତୋ ବିନା କପରି ଏ ଦେହରେ ବୋଧିଜ୍ଞାନ ଲାଭ ହେବ ?" ପୁଣି କାହ୍ନୁପା କହନ୍ତି—

ଜିମ ଲୋଣ ବିଳିଜ୍ଜଇ ପାଣି ଏହି ତିମ ଘରଣୀ ଲଇ ଚିତ୍ତ
ସମରସ ଯଇ ତକ୍ଖଣେ ଜଇ ପୁଣୁ ତେ ସମ ଣିତ ।

(ଲୁଣ ଯେଉଁପରି ପାଣିରେ ମିଳେଇଯାଏ, ସେଇପରି ଉପଯୁକ୍ତ ସଙ୍ଗିନୀର ଆଲିଙ୍ଗନରେ ମନ ମଧ୍ୟ ମିଳାଇଯାଏ—ଦ୍ୱୈତ ଜ୍ଞାନ ଲୁଭେଇ ଯାଏ ।)

ଯେଉଁ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସାଧକ ଓ ତାର ସଂଗିନୀ ମଧ୍ୟରେ ଆବେଗିକ ଏକତ୍ୱ (ସମରସ) ଜାତହୁଏ, ସେଇ ମୁହୂର୍ତ୍ତର ମୂଲ୍ୟ ଚିରନ୍ତନ ।)

ନାରୀ-ପୁରୁଷ ଦ୍ୱୈତଭାବ ଭୁଲି ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଲୀନ ହୋଇଯିବା ଦ୍ୱାରାହିଁ ଶୂନ୍ୟତା-ପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଥାଏ । ସେଥିପାଇଁ ସରହ କହିଛନ୍ତି : "ଦ୍ୱୈତଭାବ ସୃଷ୍ଟି ନ କରି ଐକ୍ୟଭାବ ବା ଏକାତ୍ମ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରେ ।

> "Do not create duality. create unity. Do not set up conceptual opposites within this state of (unitive and all-comprehensive) awareness. Immerse all the three worlds in a single light (*ekku karu banna*) through true love (*'maharae'*)*

ଦୁଇଟି ଅସମ ବା ବିପରୀତ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଘନିଷ୍ଠତମ ସଂପର୍କ କେବଳ ଯୌନସଂଯୋଗ ମାଧ୍ୟମରେହିଁ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇପାରେ । ଡଃ ଏଚ ଭି. ଗ୍ୟୁଏଂଥର ଲେଖିଛନ୍ତି :—**Sexual partnership seems to be the best expression for the most intimate relation between two opposites and for a subtle awareness of harmony"** କିନ୍ତୁ ଏଇ ଯୌନ ସଂସର୍ଗରେ ମଣିଷ ଯଦି ପ୍ରବୃତ୍ତି ନିକଟରେ ଆତ୍ମ ସମର୍ପଣ କରେ, ତେବେ ସେ ନିଜକୁ ଜୟ କରିପାରେନାଇ । ଏଭଳି ସାଧକ ପୁରୁଷତ୍ୱ ଓ ନାରୀତ୍ୱ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ମୌଳିକ ଏକତ୍ୱକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରେ ନାହିଁ । ସେ କାମନାର ଦାସତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରେ । ତାର ଯୌନ-କ୍ରିୟା ଦ୍ୱାରା କାମନାର ସାମୟିକ ନିବୃତ୍ତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ପୁଣି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଲୁବ୍ଧ କରିବ ଏବଂ ତା'ର ମୁକ୍ତି ଅସଂଭବ ହେବ । ତେଣୁ ସଂବୃତ୍ତିହିଁ ବୌଦ୍ଧ ତଂତ୍ରବାଦର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଶିକାର ହେବା ନୁହେଁ । ମୈଥୁନଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ଜାଗରିତ କରି ତାହାକୁ ନିବୃତ୍ତି ପଥରେ ପରିଚାଳିତ କରି ମୋକ୍ଷ ବା ନିର୍ବାଣ ଲାଭ କରିବାହିଁ ବୌଦ୍ଧ-ଯୋଗୀର ଧେୟ ।

ଡଃ ଏଚ, ଭି. ଗ୍ୱେଂଥର କହନ୍ତି : ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଯୌନ-ଭାଷା ଓ ଯୌନ-ପ୍ରତୀକ ପ୍ରୟୋଗ ଅର୍ଥ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତାକୁ ଯୌନାଗାରରେ ପରିଣତ କରିବା ନୁହେଁ କି ଯୌନତାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକରଣ ନୁହେଁ । **"These terms, therefore, are not meant either to sexualize spirituality or to 'spiritualize' sexuality."**

ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ 'ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟବିନିଶ୍ଚୟସିଦ୍ଧି' ୩୮—୪୦ ସୂତ୍ରରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି : "ସାଧକ ତା'ର ସାଧନା-ସଙ୍ଗିନୀକୁ (ମୁଦ୍ରାକୁ) ଆଲିଂଗନବଦ୍ଧ କରି ତା'ର ପୁରୁଷାଂଗକୁ ମୁଦ୍ରାର ଯୋନି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରାଇବ (ବଜ୍ର-ବେଶ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ), ତା'ର ଅଧର ପାନ କରିବ ଏବଂ ତାକୁ ମୃଦୁ ମଧୁର ବଚନ କୁହାଇବ ଏବଂ କହିବ, ଗଭୀର ଆନଂଦ ଅନୁଭବ କରିବ ଏବଂ ତାର ଯାନୁଯୁଗଳରେ ମୃଦୁ ଶିହରଣ ସୃଷ୍ଟି କରିବ । କାମରାଜାର (ସାଧକର) କଠିନ ପ୍ରକୃତି (ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ) ପ୍ରକାଶିତ ହେବ ।"

"କିଂତୁ ଏପରି ଭାବରେ ଅଗ୍ରସର ହେବ ଯେ ତାର ମନ ଯେପରି ବିଚଳିତ ନ ହେବ । ଯଦି ତାର ସ୍ୱୀରକବତ୍ ମନ ବିଚଳିତ ହୁଏ ଏବଂ ସେ transcendal unity ବା ମୁଦ୍ରା ସହିତ ଏକାତ୍ମ୍ୟ ଭାବ ଭୁଲି ଦ୍ୱୈତଭାବରେ କେଂଦ୍ରଚ୍ୟୁତ ହୁଏ, ତେବେ ସେ କଦାପି ସିଦ୍ଧି ଲଭ କରିପାରିବ ନାହିଁ । ପ୍ରଜ୍ଞା (value-cognitions) ଏବଂ ଉପାୟ (ନିଷ୍କ୍ରିୟ ଆଗ୍ରହ) ନାରୀ-ପୁରୁଷ ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ ।

ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ

ଅନ୍ୟତ୍ର ଦେଖ : ସାଧକ ଓ ତାର ମୁଦ୍ରାର (ସାଧନା-ସଂଗିନୀର) ମିଳନ ହେବା ପରେ ସଦ୍‌ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟର ପୁରୁଷାଂଗକୁ (ବୋଧିଚିତ୍ତକୁ) ମୁଦ୍ରାର ଯୋନିରେ (ପଦ୍ମଭାଂଡରେ) ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରାଇବେ କାରଣ ଏହି ଯୋନି-ମଂଡଳହିଁ ଜିନାଳୟ ବା ବଜ୍ରସ୍ତ୍ରୀର ଜନ୍ମ-ସ୍ଥାନ । (ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ବିନିଶ୍ଚୟସିଦ୍ଧି, ୩-୨୦)

ବୌଦ୍ଧ-ତଂତ୍ରରେ ନାରୀକୁ ପରମ ପ୍ରେରଣା-ଦାୟିନୀ, ନୈରାତ୍ମାର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି ରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ସେଇପରି ପୁରୁଷକୁ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ, ବୋଧିଚିତ୍ତ ଏବଂ ବଜ୍ର (ଧାରକ) ମନେକରାଯାଇଛି । ଇଂଦ୍ରଭୂତି ତାଂକ 'ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି' ଗ୍ରଂଥର ୧-୮୦-୮୧, କହିଛଂତି, ନାରୀକୁ —ତା'ର ସର୍ବାଂଗ କୋଷ୍ଠବ୍ୟାଧି ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରାଂତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କଦାପି ଘୃଣା କରିବ ନାହିଁ । ସେ ଯେ କୌଣସି ବଂଶରୁ ଜାତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସମ୍ମାନର ପାତ୍ରୀ, କାରଣ ସେ ବଜ୍ରଧାରଣ କରିଛି (ବଜ୍ରଧାରିଣୀତ୍ୱଂତ) । ପୁଣି ସେଇ ଗ୍ରଂଥର ଅନ୍ୟତ୍ର କହିଛଂତି . "ନିର୍ବିକଳ୍ପବିଧିସ୍ଥିତ' ଅବସ୍ଥାରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭାଂକାଂକ୍ଷୀ ସାଧକ ଏପରି ବାଳିକାକୁ ମୁଦ୍ରା ହେବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କରିବ ଯେ କି ବୋଧିଚିତ୍ତ ସମନ୍ୱିତ ହେବ । ଇଂଦ୍ରଭୂତି ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ ଓ ବୋଧିଚିତ୍ତକୁ ଏକ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରିଛଂତି । ନୈରାତ୍ମା, ପ୍ରଜ୍ଞା (Value-cognition) ଏବଂ

ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ କରୁଣା

"ekku karu re me karu benni Jane na karaha binna
ehu vihange saala maharae ekku karu banna".

Saraha, 28.

ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା ଶବ୍ଦର ବ୍ୟବହାର ମଧ୍ୟ ବୌଦ୍ଧ ତନ୍ତ୍ରରେ ଏକାର୍ଥସୂଚକ । ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କ ଭଉଣୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର "ଅଦ୍ୱୟସିଦ୍ଧି"ରେ କହୁଛନ୍ତି – "ନାରୀ ହିଁ ପ୍ରେରଣାର ଉତ୍ସ ଏବଂ ସର୍ବଦା ବରଣୀୟା, କାରଣ ସେ ଭଗବତୀ ପ୍ରଜ୍ଞା ।"*

ନାଗାର୍ଜୁନଙ୍କ ଅନୁସାରେ ମୁଦ୍ରା ଚାରି ପ୍ରକାର, ଯଥା; କର୍ମମୁଦ୍ରା, ଧର୍ମମୁଦ୍ରା ମହାମୁଦ୍ରା ଏବଂ ସମୟ ମୁଦ୍ରା । ନାରୁପା ନାରୀ-ପୁରୁଷ ଦୈହିକ-ସମ୍ପର୍କକୁ ଆଖିରେ ରଖି କର୍ମମୁଦ୍ରା ଉନ୍ନତସ୍ତନା ଓ ଦୀର୍ଘ କେଶୀ ଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ବୋଲି

କର୍ମମୁଦ୍ରା ଓ ଧର୍ମମୁଦ୍ରା

ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।** ସେ କାମଧାତୁର (ଦୈହିକ ଆନନ୍ଦର) ହେତୁ । କର୍ମଣ ଯଥା . ଚୁମ୍ବନ, ଆଲିଙ୍ଗନ, ଲିଙ୍ଗ-ସ୍ପର୍ଶ, ଲିଙ୍ଗ-ଉଚ୍ଚାଟନ ପ୍ରଭୃତିରେ ସେ କୁଶଳା (ପ୍ରତ୍ୟୟକାରିଣୀ) ଏଇ ପ୍ରକାର ସମ୍ପର୍କ କେବଳ କ୍ଷଣିକ ସୁଖ (କ୍ଷାରସୁଖ) ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ ଯାହା ମୁଦମ୍ ଏବଂ ରତମ୍ ନାମରେ କଥିତ ।

ଧର୍ମ ମୁଦ୍ରାର, କାରକ ସ୍ଥିତ ବିଶେଷ କିଛି ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଏକ କାରଣ ରୂପେ ମହାମୁଦ୍ରା ନିକଟରେ ସାଧକକୁ ପହଂଚାଇ ଦିଏ । ମହାମୁଦ୍ରା ଅର୍ଥ ମହାଜନନୀ । ନାରୁପା କର୍ମମୁଦ୍ରା, ଜ୍ଞାନମୁଦ୍ରା, ମହାମୁଦ୍ରା ଓ ଫଳମୁଦ୍ରା ନାମରେ ଚାରି ମୁଦ୍ରାର ନାମକରଣ କରିଛନ୍ତି । ନାରୁପାଙ୍କ ମତରେ ମହାମୁଦ୍ରା କୌଣସି ବିଶେଷ ଗୁଣ ବା ବିଶେଷ ମୂଲ୍ୟ ଧାରଣ କରେ ନାହିଁ । ସେ ସମସ୍ତ ଗୁଣ ଓ ମୂଲ୍ୟର ଗୌରବରେ ବିଭୂଷିତ । ଅଦ୍ୱୈତବଜ୍ର ମତରେ ମହାମୁଦ୍ରା ନିଃସ୍ୱଭାବରୁ ମୁକ୍ତ । ସେ ଆକାଶ ପରି ଆବରଣହୀନ । ସେ ସଂସାର ଓ ନିର୍ବାଣ ସଂଗେ ଏକୀଭୂତ । ସୁଖର ଅବସ୍ଥାକୁ ଫଳମୁଦ୍ରା କୁହାଯାଏ । ନାରୁପା କହନ୍ତି, ଫଳମୁଦ୍ରା ମହାମୁଦ୍ରାଙ୍କ ଦାନ । ଏହାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଉଛି ଘନୀଭୂତ ପରମକ୍ଷାରସୁଖ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଚେତନା ।

---

* *Advayasiddhi* :—
thamas-cad-rigs nas byum-ba-yi
bud-med-dag-la brtg mi-bya
de-nid bcom-idan pha-ral phyin
Kun-rdzob-tsam-gyis gzugs-nid de. (ତିବ୍ବତୀୟ ପାଠରୁ)

** *Sekoddestika, P. 56*

ପୁରୁଷ-ନାରୀ ସଂପର୍କ

ମୋଟ ଉପରେ କୁହାଯାଇପାରେ ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ସାଧନାର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ହେଲା, ବିପରୀତର ଏକତ୍ୱ-ବିଧାନ, ଦ୍ୱୈତ ଭାବର ନିରାକରଣ ପୂର୍ବକ ନାରୀତ୍ୱ-ପୁରୁଷତ୍ୱ କିଂବା ଦେହ-ଆତ୍ମାର ସମନ୍ୱୟ ସ୍ଥାପନ । ଏହାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଜାଗରଣ ଘଟାଇ ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗରେ ସଂଚାଳନ, ଏବଂ ତଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର କାମନା-ବାସନା ଏବଂ ସଂସାର ବଂଧନରୁ ମୁକ୍ତି ଲାଭ କରିବା । ସରହଂକ ଭାଷାରେ — "ସେ ସମସ୍ତ ବିଷୟ ଉପଭୋଗ କଲେ ମଧ୍ୟ ବିଷୟ-ବଂଧନରୁ ମୁକ୍ତ । ଜଣେ ପଦ୍ମଫୁଲ ତୋଳେ, ମାତ୍ର ଜଳରେ ଭିଜେ ନାଇ । ସେଇପରି ଯୋଗୀ ମଧ୍ୟ ବିଷୟ ଭୋଗରେ ଲିପ୍ତ ରହି ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ବିଷୟ-ପାଶରୁ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ ରଖିଥାଂତି ।"

"ବିଷଅ ରମଂତ ଣ ବିଷଅ ବିଲପ୍ପଇ
ଉଅଲ ହରଇ ନ ପାଣି ଛୁପ୍ପଇ
ଏମଇ ଯାଇ ମୂଲ ସରଂତେ
ବିଷୟୀ ନ ବାହଇ ବିଗଅ ରମଂତୋ ।"

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦର୍ଶନ ଭଳି, ଉତ୍ତୁଂଗ ଆଦର୍ଶର କଥା କହିଲାବେଳେ ବୌଦ୍ଧ ତଂତ୍ରବାଦ ଜୀବନର ବାସ୍ତବତା ଏବଂ ସାଧାରଣ ସମସ୍ୟା ପ୍ରତି ଆଖିବୁଜି ଦିଏନାହିଁ । ଆଦର୍ଶ ସଂଗେ ବାସ୍ତବବୋଧର ଏବଂ ଲୌକିକ ସଂଗେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମର ଯେପରି ସମନ୍ୱୟ ବୌଦ୍ଧଯୋଗୀ ସାଧନ କରିଛି ତାହାର ଦୃଷ୍ଟାଂତ ପୃଥିବୀରେ ବିରଳ । ସରହଂକ ଭାଷାରେ :—

"ଶୁଣହୁ ସଂଗ ମା କରହୁ ତୁ ଯାହୁ ତାହୁ ସମ ଚିଂତସ ।
ତିଲ-ତୁସ ମତ୍ତ ବି ସଲ୍ଲ ବିଅଣୁ କେରଇ ଅବସ୍ସ ।

ଅର୍ଥାତ୍, "ଶୂନ୍ୟତାରେ ନିଜକୁ ବିସର୍ଜନ ଦିଅ ନାଇ । 'ଏଠାରେ' 'ସେଠାରେ' ଏ ଦୁହିଁକୁ ସମାନ ବୋଲି ଭାବ । କାରଣ ଏହା ସାମାନ୍ୟ ତିଳ ଶିସାଟିଏ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତୁମକୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ କଂଟା ଫୋଡ଼ିଲା ପରି ଦୁଃଖ ଦେବ ।"

କାଳଚକ୍ରଯାନୀର ଧାରଣା:— ଯାହା କରୁଣା ଓ ଶୂନ୍ୟତା ତାହାହିଁ କାଳ । ସେ (ଆଦିବୁଦ୍ଧ, ସହଜକାୟ) ହିଁ କାଳଚକ୍ର । ସେ ପ୍ରଜ୍ଞା ଏବଂ ଉପାୟ ଉଭୟ ଏକତ୍ର । ଏଇ ଅଦ୍ୱୈତ-ଚେତନାର ଉଦୟ ହେଲେ ସମସ୍ତ ଭ୍ରାଂତି ଦୂର ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ମହାସୁଖ ଲାଭ ହୁଏ । (ନାରୂପା)

ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯାଗୀତ

ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ କହନ୍ତି — ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶାର (ସଂବଲ ନାମକ ରାଜ୍ୟର) ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି,—ନିଜ ପୁତ୍ର ପଦ୍ମସଂଭବ, କନ୍ୟା ଲକ୍ଷ୍ମୀଂକରା ଏବଂ ଜାମାତା ଶାନ୍ତରକ୍ଷିତଙ୍କ ସହାୟତାରେ ବଜ୍ରଯାନ ସଂପ୍ରଦାୟର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ଉପାସ୍ୟ ପଦ୍ମ, ବଜ୍ର ଓ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ, ଏହାର ଅନ୍ୟ ଏକ ଶାଖାର ନାମ ସହଜଯାନ । ବଙ୍ଗ ଦେଶର ଅଦ୍ୱୟ ନାଡ଼ପଣ୍ଡିତ । ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ନିଗୁ ବା ଜ୍ଞାନ-ଡାକିନୀ ପ୍ରମୁଖ ଏଇ ସଂପ୍ରଦାୟର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ନର-ନାରୀର ମିଳନ ସୁଖହିଁ ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ଚରମ ଓ ପରମ ସୁଖ । ଲକ୍ଷ୍ମୀଂକରା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କ ଭଉଣୀ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଥାଏ ।

ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯାଗୀତର ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯଗଣ ଥିଲେ ୮୪ ସିଦ୍ଧ-ପରଂପରାର ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ । ଏମାନେ ଥିଲେ ତାଂତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧ-ସହଜିଆ ସାଧକ । କେହି କେହି ଏମାନଂକୁ ଶୂନ୍ୟବାଦୀ କାୟାସାଧକ,ମଧ୍ୟମପଂଥୀ, କୌଳମାର୍ଗୀ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି । ନାଥ-ଧର୍ମ ପରଂପରାରେ ଏଇ କବିମାନଂକ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ବୋଲି ଡଃ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀ ପ୍ରଭୃତି କହନ୍ତି । ଏହାଛଡ଼ା ଡଃ ଶହୀ-ଦୁଲ୍ଲା, ଡଃ ବିନୟତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ, ଡଃ ପ୍ରବୋଧଚନ୍ଦ୍ର ବାଗ୍‌ଚୀ, ପଂଡିତ ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ, ଡ଼ଃ ଶଶିଭୂଷଣ ଦାଶଗୁପ୍ତ, ଡଃ ଧର୍ମବୀର ଭାରତୀ ପ୍ରମୁଖ ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯାଗୀତ ଉପରେ ବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର ତାଂକ 'ଚର୍ଯା ଗୀତିକା' ପୁସ୍ତକରେ ଏଇ କବିମାନଂକ ରଚନାବଳୀ ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କରିଛଂତି । ତଳେ ତାଂକ ବକ୍ତବ୍ୟ ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା ।

'ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ କ୍ରମେ ଦୁଇଟି ମତ ଦେଖାଦିଏ । ଗୋଟିଏ ପାରମିତାନୟ, ଅନ୍ୟଟି ମଂତ୍ରନୟ । ପାରମିତାନୟ ସାଧକଗଣ ଛଅ ପାରମିତାର ଅନୁଶୀଳନ ଦ୍ୱାରା ଦଶବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଭୂମି ଅତିକ୍ରମ କରି ବୋଧିଚିତ୍ତ ଉତ୍ପାଦନ ପୂର୍ବକ ସୁଖ ଓ ନିର୍ବାଣ ଲାଭ କଲେ । କିଂତୁ ମଂତ୍ରନୟରେ ତାଂତ୍ରିକ ସାଧନାର ବିକାଶ ଘଟିଲା । ବିବିଧ ମଂତ୍ର ସହ ମୁଦ୍ରାମଂଡଳ ଆଦି ଦେଖାଦେଲା ଏବଂ ଏହା ଏକ ପୂରାପୂରି ତାଂତ୍ରିକ ଧର୍ମରେ ପରିଣତ ହେଲା । ମହାଯାନ ସିଦ୍ଧାଂତସମ୍ମତ ବୁଦ୍ଧକାୟାର ତିନୋଟି ସତ୍ତ୍ୱା ଧର୍ମକାୟା, ସଂଭୋଗକାୟା ଓ ନିର୍ମାଣକାୟା ସହିତ ବଜ୍ରକାୟା ସଂଯୁକ୍ତ ହେଲା । ଏବଂ ଶୂନ୍ୟତା ଓ ବିଜ୍ଞାନ ସଂଗେ ମହାସୁଖ ସିଦ୍ଧାଂତ ବିକଶିତ ହେଲା । ଶୂନ୍ୟର ରୂପାଂତର ହେଲା । ବଜ୍ର ଓ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ହେଲେ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ । ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣା ହେଲେ ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟ । ଏଇଠୁ ବଜ୍ରଯାନର

ମୂଳପତ୍ତନ । ମନ୍ତ୍ର, ମୁଦ୍ରାମଂଡଳ ଛଡ଼ା କେତେକ ଦେବଦେବୀ ପୂଜା, ଧ୍ୟାନଧାରଣା ଓ ଗୁହ୍ୟଯୋଗ ସାଧନାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ହେଲା । ଏଥିରୁ ପୁଣି ବଜ୍ରଯାନ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ବିକଶିତ ହେଲା କାଳଚକ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନ । କାଳଚକ୍ରଯାନୀମାନେ ଶ୍ୱାସ-ପ୍ରଶ୍ୱାସର ପ୍ରବାହକୁ କାଳ-ପ୍ରବାହର ବାହନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଏବଂ ଶ୍ୱାସ-ପ୍ରଶ୍ୱାସର ପ୍ରଭାବକୁ ନାନା ଭାବରେ ନିରୁଦ୍ଧ କରି କାଳଚକ୍ରକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ସାଧନା କଲେ ।

"ସହଜଯାନୀମାନେ ସିଦ୍ଧାଂତ କଲେ ଯେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅପରିବର୍ତ୍ତନୀୟ ସହଜ ସ୍ୱରୂପ ବର୍ତ୍ତମାନ । ଏହି ସହଜ ସ୍ୱରୂପକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରି ସହଜାନଂଦ ଓ ମହାସୁଖ ଲାଭ କରିବା ହେଲା ସେମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏହି ମହାସୁଖ ନିର୍ବାଣଠାରୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ । ନିର୍ବାଣ ନଞର୍ଥକ ବା ନେତିବାଚକ । କିଂତୁ ମହାସୁଖ ସହଜଯାନ ଅସ୍ତ୍ୟର୍ଥକ ବା ଇତିବାଚକ । ମହାସୁଖ ଲାଭ କରିବା ପାଇଁ ଦେବଦେବୀ ପୂଜା, ଓ ପ୍ରଚୁର ପାଂଡିତ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକ । ମନୁଷ୍ୟ ତାର ସ୍ୱାଭାବିକ ବୃତ୍ତିସମୂହ କଷ୍ଟପୂର୍ବକ ଅବଦମିତ ବା ଧ୍ୱଂସ ନ କରି ସେ ସବୁର ରୂପାଂତର ଓ ଉଦ୍‌ଗତି ଦ୍ୱାରା ସତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରେ । ଏମାନଂକର ସାଧ୍ୟ ଯେପରି ସହଜ, ସାଧନା ସେଇପରି ସହଜ । ତେଣୁ ଏମାନଂକ ପଦ୍ଧତିକୁ ସହଜଯାନ କୁହାଯାଏ ।"

ସହଜ ସାଧନାର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ବୋଧିଚିତ୍ତ ସମୁତ୍ପାଦ । ବୋଧିଚିତ୍ତ ଅର୍ଥ ଜ୍ଞାନମୟ ବା ପ୍ରଜ୍ଞାରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଚିତ୍ତ । ଏହା ଚିତ୍ତର ଦୃଢ଼ ଓ ଅଚଳ ଅବସ୍ଥା । ଏହା ବଜ୍ର ସ୍ୱରୂପ (ବୋଧିଚିତ୍ତଂ ଭବେତ୍ ବଜ୍ରମ୍) । ଜ୍ଞାନ ବ୍ୟତୀତ ଏହାର ଅନ୍ୟ ଏକ ଉପାଦାନ ହେଉଛି ସାର୍ବଜନୀନ କରୁଣା । ତେଣୁ ବୋଧିଚିତ୍ତ ହେଉଛି ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣାଯୁକ୍ତ ଚିତ୍ତ । (ଶୂନ୍ୟତା କରୁଣାଭିନ୍ନଂବୋଧିଚିତ୍ତମ୍") । ଏହି ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣାକୁ ଏମାନେ ପ୍ରଜ୍ଞା ଉପାୟ, ଗ୍ରାହ୍ୟଗ୍ରାହକ, ଭବନିର୍ବାଣ, ବାମନାଡ଼ୀ ଦକ୍ଷିଣ ନାଡ଼ୀ ଇତ୍ୟାଦି ନାନା ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛଂତି । ସ୍ଥୂଳ ବିଶେଷରେ ଏହା ନାରୀ ଓ ପୁରୁଷ ରୂପେ ମଧ୍ୟ ପରିକଳ୍ପିତ । ଏହି ଦୁହିଁଂକର ମିଳନ ଏକ ମଧ୍ୟମାର୍ଗ ଅବଧୂତିମାର୍ଗରେ ସଂଘଟିତ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ଯୁଗନଦ୍ଧ, ସମରସ ବା ଅଦ୍ୱୟ ଅବସ୍ଥା । କାୟାସାଧନା ଦ୍ୱାରା ଏହି ମିଳିତ ଧାରାକୁ ଅବଧୂତି ମାର୍ଗରେ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଉତ୍ତୋଳିତ କରି ମହାସୁଖ ('ମହାସୁହ') ଲାଭକରାଯାଏ । ଏହି ସାଧନାର ସାର କଥା ହେଲା

ସହଜଯାନୀମାନେ ବୌଦ୍ଧ ନିର୍ମାଣକାୟା ସହିତ ସହଜକାୟା ଯୁକ୍ତ କରି ଚାରି କାୟା କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁତନ୍ତ୍ରର ଷଡ଼୍‌ଚକ୍ର ଅନୁରୂପ ଶରୀରରେ ଏହାର ଅବସ୍ଥିତି ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ଇଡ଼ା, ପିଙ୍ଗଳା ଏମାନଙ୍କର ପରିଭାଷାରେ ଲଳନା, ରସନା, ଆଲିକାଲି, ଧମନ, ଚମଣ ଏବଂ ସୁଷୁମ୍ନା ହେଉଛି ଅବଧୂତିକା । ବାମ ଦକ୍ଷିଣ ନାଡ଼ୀ ଦ୍ୱୟର ସ୍ୱାଭାବିକ ନିମ୍ନଗତିକୁ ରୁଦ୍ଧ କରି ମଧ୍ୟମ ମାର୍ଗରେ ଏକୀକରଣ କରିବା ଏବଂ ସଂବୃତ୍ତି ବୋଧିଚିତ୍ତକୁ ଜାଗ୍ରତ କରି ସେହି ମାର୍ଗରେ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଉତ୍ତୋଳନ କରିବା ବିଧେୟ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଏକ ଏକ କାୟା ବା ଶୂନ୍ୟମଣ୍ଡଳ ଅତିକ୍ରମ କରିବା ସଂଗେ ସଂଗେ ଏକ ଏକ ଆନନ୍ଦ ଓ ଅନୁଭୂତି ଲାଭ ହୁଏ ଏବଂ ସର୍ବଶେଷରେ ମିଳେ ମହାସୁଖ । ସଂବୃତ୍ତି ବୋଧିଚିତ୍ତ 'ପରମାର୍ଥିକ'ରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୁଏ । ('ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିକା')

ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିକାର ଦର୍ଶନତତ୍ତ୍ୱ ମାଧ୍ୟମିକ ଯୋଗାଚାର ଦର୍ଶନର ପ୍ରଭାବ ଦ୍ୱାରା ଗଠିତ ।

ଉଜୁରେ ଉଜୁ ଛାଡ଼ି ମା ଲେହୁରେ ବାଙ୍କ ।
ନିଅଡ଼ି ବୋହି ମା ଜାହୁରେ ଲାଙ୍କ ।
ହାଥେର କାଙ୍କଣ ମା ଲେଉ ଦାପଣ ।
ଅପଣେ ଅପା ବୁଝତୁ ନିଅ ମଣ । (୩୨)

("ସିଧା ସଳଖ ପଥ ଛାଡ଼ି ବଙ୍କା ରାସ୍ତା ଧର ନାହିଁ । ତୋ ନିକଟରେହିଁ ତତ୍ତ୍ୱ ରହିଛି । ସେଥିପାଇଁ ଲଙ୍କାକୁ ଯାଅ ନାହିଁ । ନିଜ ହାତରେ କଙ୍କଣ ଥାଉଁ ଥାଉଁ ଦର୍ପଣରେ କ'ଣ ଲୋଡ଼ା ? ଆପଣା ମନକୁ ଆଗ ଆପେ ବୁଝ ।")

ସହଜ ମହାତରୁ ଫରିଅ ଏ ତେଲୋଏ
ଖସମ ସଭାବେରେ ବାଣତ ମୁକା କୋଏ ।
ଜିମ ଜଲେ ପାଣିଆ ଟଲିଆ ଭେଉ ନ ଜାଅ ।
ତିମ ମଣରଅଣ ସମରସେ ଗ ଅଣ ସମାଅ । (୪୩)

("ସହଜ ମହାତରୁ ତ୍ରିଭୁବନରେ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଛି । ଶୂନ୍ୟତା ସ୍ୱଭାବ ଜାତ ହେଲେ କିଏ ମୁକ୍ତ ନ ହୁଏ ? ଜଳରେ ଜଳ ମିଶିଲେ ଯେପରି ତାହା ବାରି ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ମନ-ରତ୍ନ ସମରସରେ (ବା ଯୁଗନଦ୍ଧ ବା ମିଥୁନ ରୂପରେ) ଶୂନ୍ୟ ସହିତ ମିଶିଯାଏ ।

ଚିତ୍ତ : ଶରୀରର ସାରତତ୍ତ୍ୱ ଚିତ୍ତ । ଏହା ସାଧନାର ଆଧାର । ଏହା ସ୍ୱଭାବତ ଚଂଚଳସ୍ୱଭାବ-ବିଶିଷ୍ଟ । ଏଥିରେ ସହଜ ସଂବୋଧି ଜାଗ୍ରତ ନ ହେଲେ ଚଂଚଳଭାବ

ଦୂର ହୁଏ ନାହିଁ । ନୈରାତ୍ମ୍ୟଜ୍ଞାନ ଲାଭ ପୂର୍ବକ ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟ ସମନ୍ୱିତ ହେଲେ ଏହା ବଜ୍ରରୂପ ବା ସହଜରୂପ ଗ୍ରହଣ କରେ ।

ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣା, ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟ, କିଂବା ପୁରୁଷ ଓ ସ୍ତ୍ରୀର ସମନ୍ୱୟରେ ବୋଧିଚିତ୍ତ ଉତ୍ପାଦିତ ହୁଏ । ନାଭିମଣ୍ଡଳର ନିର୍ମାଣ-ଚକ୍ରରେ ଏହା ପ୍ରଥମେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୁଏ ଓ ସାଧାରଣ ଚଂଚଳ ଅବସ୍ଥା ହେତୁ ସମ୍ବୃତ୍ତ ବୋଧିଚିତ୍ତ ଭାବେ ପରିଚିତ ହୁଏ । ବୌଦ୍ଧତାନ୍ତ୍ରିକ ଗ୍ରଂଥରେ ବୋଧିଚିତ୍ତର ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହିପରି— "ଅନାଦିନିଧାନଂ ଶାଂତଂ ଭାବାଭାବ କ୍ଷୟଂ ବିଭୁମ୍—ଶୂନ୍ୟତା କରୁଣାଭିନ୍ନଂ ବୋଧିଚିତ୍ତମିତି ସ୍ମୃତମ୍" (ଶ୍ରୀ ଗୁହ୍ୟସମାଜ) ବୋଧିଚିତ୍ତ ସମୁତ୍ପାଦ ନିମଂତେ ସାଧକର ବଜ୍ର ଓ ପଦ୍ମର ସମନ୍ୱୟ ପ୍ରୟୋଜନୀୟ । ଯୌନ-ଯୋଗରେ ଯୋଗୀ ଚିତ୍ତର ଚ୍ୟଂଚଳ୍ୟ ଦୂର କରି ଶୁକ୍ରଧାରଣ କରିବା ଦ୍ୱାରା ବୋଧିଚିତ୍ତକୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଉତ୍ତୋଳିତ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ ।

ମହାସୁଖତତ୍ତ୍ୱ

ତାଂତ୍ରିକ ସହଜିୟା ସିଦ୍ଧମାନଂକର ସାଧନାର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ମହାସୁଖ । ସଂକ୍ଷେପରେ ଏହି ମହାସୁଖ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ନିର୍ବାଣ, ହିଂଦୁଧର୍ମର ମୋକ୍ଷ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନାର ସମରସ । ସାଧାରଣତ ଜୀବନ ଚର୍ଯା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ମାର୍ଗରେ ଗତି କରି ବିନା କଷ୍ଟ କଳ୍ପନାରେ ସାଧକ ଏହା ଲାଭ କରିପାରେ ।

ମହାସୁହର ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା "ଆଇଣ ଅଂତ ଣମଜ୍ଝ ଣଉ ଭବଣଉ ନିବ୍ବାଣ—ଏହୁ ସୋ ପରମମହାସୁହ ଣଉ ପର ଣଉ ଅପ୍ପାଣ ।" ।" ଭେଦ୍ୟ ଭେଦକ ନିର୍ଲକ୍ଷଂ ଅଦ୍ୱୟଂତୁ ମହାସୁଖ ।" (ଗୁହ୍ୟସିଦ୍ଧି ।)

ଆଗରୁ କହିଛୁ ସହଜିୟା ସିଦ୍ଧମାନେ ଶୂନ୍ୟବାଦୀ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଶୂନ୍ୟବାଦ ଓ ବୁଦ୍ଧବାଣୀ 'ସର୍ବଂ ଅନିତ୍ୟଂ ସର୍ବାଂ ଅନାତ୍ମଂ ନିର୍ବାଣଂ ଶାଂତମ୍' ଏମାନଂକର ଶୂନ୍ୟବାଦର ଭିତ୍ତି ।

'ଚର୍ଯାଗୀତ'ର କବିମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ କାହ୍ନୁପା (କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯ) ଏବଂ ଲୁଇପା ଉଡ୍ଡୀୟାନବାସୀ ଥିଲେ ବୋଲି ତିବ୍ବତୀୟ ଗ୍ରଂଥ ପାଗ୍-ସାମ୍ ଜୋନ-ଜାଂରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଲୁଇପା ଆଦି ସିଦ୍ଧ ବୋଲି କେତେକ ଗ୍ରଂଥରୁ ଜଣାଯାଏ । ଡଃ ବିନୟତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ ତାଂକୁ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରିଛଂତି । ତାଂକର ଯୁକ୍ତି ହେଉଚି, ଇଂଦ୍ରଭୂତିଂକ ପୁତ୍ର ପଦ୍ମସଂଭବ ତାଂକ ଶ୍ୟାଳକ ଶାଂତିରକ୍ଷିତଂବ

କାହ୍ନୁପା ଓ ଲୁଇପା

ସହ ଖ୍ରୀ ୭୪୯ରେ ତିବ୍ବତରେ ବ୍-ସମ୍-ୟା ମଠ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ଲୁଇପା ସରହଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଶବରୀପାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଉଡ୍ଡୀୟାନରାଜ (ଏକ ସମ୍ବଲ-ରାଜା) ବୋଲି କଥିତ । ସରହ, କମଲଶୀଳ, ଶାନ୍ତରକ୍ଷିତ, ପଦ୍ମସମ୍ଭବ, ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ସମସ୍ତେ ପ୍ରାୟ ସମସାମୟିକ । ପାଗ୍-ସାମ୍-ଜୋନ୍-ଜାଂ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲୁଇପା, କାହ୍ନୁପା, ସରହ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି, ପଦ୍ମସମ୍ଭବ 'ଉଡ୍ଡୀୟାନ-ବିନିର୍ଗତ' ବୋଲି ଲିଖିତ ଅଛି । ଉଡ୍ଡୀୟାନ-ବିନିର୍ଗତ ସରୋରୁହବଜ୍ରଙ୍କ ଅନ୍ୟ ନାମ ଥିଲା ପଦ୍ମବ୍ରଜ—ସିଏ ଥିଲେ ହେବଜ୍ରତନ୍ତ୍ରର ଅନ୍ୟତମ ପୁରୋଗାମୀ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଉଡ୍ଡୀୟାନବାସୀ ଅନଙ୍ଗବଜ୍ରଙ୍କ ଗୁରୁ ଏବଂ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କର ପରମ ଗୁରୁ ।

ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଓ ଶାନ୍ତରକ୍ଷିତ

ସୁମ୍ପା-ବର୍ଣ୍ଣିତ ତିବ୍ବତୀ ଐତିହ୍ୟ ମତରେ ଶାନ୍ତରକ୍ଷିତ ଥିଲେ ଉଡ୍ଡୀୟାନର ରାଜକୁମାର ପଦ୍ମସମ୍ଭବଙ୍କ ଶ୍ୟାଳକ । ସେ ପ୍ରାଚୀନତମ ବ୍ରଜଯାନୀ ବୌଦ୍ଧଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ । ତ୍ୟାଙ୍ଗୁର-ତାଲିକାରେ ସେ ଅଷ୍ଟତଥାଗତସ୍ତୋତ୍ର, ବଜ୍ରଧର-ସଂଗୀତି-ଭଗବତ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରଣେତା ।

ମହାଚାର୍ଯ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ସିଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯୋଗିନୀ ସାଧନ, ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି ଏବଂ ଆହୁରି କେତେ ଖଣ୍ଡ ବଜ୍ରଯାନୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ଭଉଣୀ ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କରା କେତେ ଖଣ୍ଡ ଗ୍ରନ୍ଥର ରଚୟିତ୍ରୀ ଥିଲେ, ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଅଦ୍ୱୟସିଦ୍ଧି ମୂଳ ସଂସ୍କୃତରେ ମିଳିଛି । କୁରୁକୁଲ୍ଲାସାଧନା ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମ ।

ଉଡ୍ଡୀୟାନ

ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତକରେ ତିବ୍ବତୀ ଲାମା ବୁ ତୋନ୍ କର୍ତ୍ତୃକ ସଂକଳିତ ଗ୍ରନ୍ଥ-ତାଲିକାରେ ମହାଯାନ-ବଜ୍ରଯାନ-ମନ୍ତ୍ରଯାନ—ସହଜଯାନ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଯେଉଁ ସୁବିପୁଳ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଉଦ୍ଭବ ଓ ପ୍ରସାର ହୋଇଥିଲା, ସେଥିରୁ ଯେଉଁ ଅଳ୍ପ କିଛି ତିବ୍ବତୀ ଭାଷାରେ ଅନୁଦିତ ହୋଇଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକର ନାମ ମିଳେ । ଏଇ ତିବ୍ବତୀ ସଂକଳନଟିର ନାମ ତ୍ୟାଙ୍ଗୁର । ତ୍ୟାଙ୍ଗୁର-ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ବୌଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କର ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଜାହୋର, ସାହୋର ଏବଂ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ଥିଲା । ଲୋକାୟତ ମତରେ ଉଡ୍ଡୀୟାନରେହିଁ ବଜ୍ରଯାନର ଉଦ୍ଭବ । ଏଇ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ସୀମାନ୍ତରେ ଥିଲା ବୋଲି ଡଃ ଲେଭି ପ୍ରମୁଖ କହନ୍ତି । ମାତ୍ର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ଉଡ୍ଡୀୟାନ ଓଡ୍ରିଶା ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି । ତ୍ୟାଙ୍ଗୁର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସରହ, ଅବଧୂତପାଦ ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ର, ତୈଲିକପାଦ, ପ୍ରଭୃତି ଉଡ୍ଡୀୟାନବାସୀ ବା 'ଉଡ୍ଡୀୟାନ-ବିନିର୍ଗତ' ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖିତ ।

କେତେକ ଐତିହାସିକ ନାଥଧର୍ମର ଆଦିଗୁରୁ ମତ୍ସ୍ୟେଂଦ୍ରନାଥ ଓ ଲୁଇପା (ରୂପାଂତରରେ ମତ୍ସ୍ୟୋଦର ବା ମତ୍ସ୍ୟାନ୍ତ୍ରାଦ) । ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଛଂତି । ଲୁଇ ତିବ୍ବତୀ ଭାଷାରେ 'ଲୁଇ-ପା', ଉଡ୍ଡୀୟାନବାସୀ ଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ଦାରିକ ଓ ତାଂକ ମଂତ୍ରୀ ଡେଂଗୀପା ଲୁଇଂକର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକ 'ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା'ରେ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ କୂଳରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିବା ସିଦ୍ଧମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଲୋହିଦାସ ଅନ୍ୟତମ ଥିଲେ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଅନଂତଦାସଂକ 'ଗୁପ୍ତଗୀତା'ରେ ସିଦ୍ଧମାନଂକ ନାମତାଲିକାରେ ଲୋହିଂକର ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଉଡ୍ଡୀୟାନ ଓଡ଼ିଶାର ଅଂତର୍ଗତ ଥିଲା ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଲୁଇଂକୁ ରାଢ ଅଧିବାସୀ କହି ପକ୍ଷାଂତରେ ମୟୂରଭଂଜ ଅଂଚଳର ଅଧିବାସୀ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛଂତି ।

ଶବରୀପା ତେଂଗୁର ଗ୍ରଂଥତାଲିକାରେ ଶବରପା, ଶବରୀଶ୍ୱର, ମହାଶବର ଇତ୍ୟାଦି ନାମରେ ପରିଚିତ । ସେ ଲୁଇପାଂକର ଗୁରୁ ଥିଲେ । ତେଂଗୁରରେ ଶବରୀପାଂକ ଅନୂଦିତ ଗ୍ରଂଥ ସଂଖ୍ୟା ୧୬ । ଉଡ୍ଡୀୟାନ ସହିତ ତାଂକର ଘନିଷ୍ଠ ସଂପର୍କ ଥିଲା । କାହ୍ନୁପା (କୃଷ୍ଣାଚାର୍ଯପାଦ, କୃଷ୍ଣପାଦ) ଜାଳଂଧରୀ ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ ବୋଲି ନିଜ ପ୍ରଣୀତ ଗୋଟିଏ ଗୀତିକାରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂତି । ଜାଳଂଧରୀ ଥିଲେ ଇଂଦ୍ରଭୂତିଂକ ଶିଷ୍ୟ । ଡଃ ସୁନୀତିକୁମାର ଚ୍ୟାଟର୍ଜିଂକ ମତରେ, ହେବ୍ରଜ-ପଂଜିକା ଯୋଗରତ୍ନମାଳାର ଲେଖକ କୃଷ୍ଣପାଦ ଓ ଚର୍ଯାଗୀତିକାର କାହ୍ନୁପା ଏକଇ ବ୍ୟକ୍ତି । ସେ ପୁଣି ମନେ କରଂତି ଯେ ଗୋପୀଚଂଦ୍ର ଓ ଗୋବିଂଦଚଂଦ୍ର ଗଳ୍ପର କାହ୍ନୁପା ଚର୍ଯାଲେଖକ କାହ୍ନୁପାଂକଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହଂତି । ଡଃ ନିହାର ରଂଜନ ରାୟ ମଧ୍ୟ ତାଂକୁ ଜାଳଂଧରୀ (ହାଡିପା) ଶିଷ୍ୟ ନାଥପଂଥୀ ଓ ସହଜପଂଥୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛଂତି । ଡଃ ବିନୟତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ ତାଂକ ସମୟ ଖ୍ରୀ. ୭୧୭ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛଂତି । ହେବଜ୍ରପଂଜିକା ଯୋଗରତ୍ନମାଳା ରାଜା ଗୋବିଂଦପାଳଂକ ସମୟର ରଚନା ଭିତ୍ତିରେ ଡଃ ସୁନୀତି ଚ୍ୟାଟାର୍ଜି ଓ ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ ପ୍ରମୁଖ ତାଂକ ସମୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛଂତି । ତାଂକ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ କର୍ଣଦେଶ ବା କର୍ଣାଟକ ବୋଲି ପଂଡିତମାନେ ସ୍ଥିର କରିଛଂତି । ବିନୟତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ ତାଂକ ନିଜ ମାତୃଭାଷା "probably Oriya" ବୋଲି ଲେଖିଛଂତି । ତିବ୍ବତୀୟ ପାଗ୍-ସାମ-ଜୋନ-ଜାଂରେ ମଧ୍ୟ ଏଇ କବିମାନଂକର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ ।

ମୋଟ ଉପରେ ଚର୍ଯା ଗୀତକାରମାନେ ମିଥିଳାଠାରୁ ଆରଂଭ କରି ଓଡ଼ିଶା ପର୍ଯଂନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ରହିଥିବା ଓ ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିବା ଅଂଚଳର ଅଧିବାସୀ ଥିବାର ଜଣାପଡେ । ଚର୍ଯାଗୀତଗୁଚ୍ଛର ମୋଟାମୋଟି ଭାଷା ପ୍ରାକୃତ ସଙ୍କାର ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶର ଶେଷ ସ୍ତରର ନିଦର୍ଶନ । ପ୍ରଫେସର ଡଃ ହରିବଂଶ କୋଚ୍ଛଡ଼ ତାଂକର 'ଅପଭ୍ରଂଶ ସାହିତ୍ୟ' ପୁସ୍ତକରେ ଏବଂ ଅଃ ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର ଏବଂ ଡଃ କୁଂଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ ଏଇ ମତ ପୋଷଣ କରଂତି । ଟୀକାକାର ମୁନିଦତ୍ତ-ଏହାକୁ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ଆଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି । ("କାଥ ତରୁ ବ୍ୟାଜେନ ଶୁଦ୍ଧିଧର୍ମତା ପୀଠିକାଂ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷୟା ରଚୟିତୁ ମାହୁ କହେ" ଇତ୍ୟାଦ ।") ପଂଡିତ ରାହୁଲ ସାଂକୃତ୍ୟାୟନ ତାଂକର ମାଗଧ୍ୟ ମତ ପରେ ପ୍ରତ୍ୟାହାର କରି ନେଇ ଅପଭ୍ରଂଶର ପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ କରିଛଂତି । ଡଃ ସୁନୀତିକୁମାର ଚ୍ୟାଟାର୍ଜି ଦୃଢ଼ସ୍ୱରରେ କହିଛଂତି **"It is old Bengali and not old Magadhi, old Moithili old, Bhojpuriya or old Oriya"** ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଏବଂ ତାଂକ ପୁତ୍ର ବିନୟତୋଷ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ ଚର୍ଯାଗୀତ "ସାଂଧ୍ୟ ଭାଷା"ରେ ଲିଖିତ ବୋଲି କହଂତି । ସାଂଧ୍ୟ ଅର୍ଥରେ **"twilight language"** ବୋଲି ସେମାନେ ବୁଝିଛଂତି । ଏ ଶବ୍ଦଟିକୁ ସେମାନେ ଚର୍ଯାର ସଂସ୍କୃତ ଟୀକାରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବିଧୁଶେଖର ଶାସ୍ତ୍ରୀ 'ସାଂଧ୍ୟ' ଶବ୍ଦକୁ "ସଂଧା" ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛଂତି । ଏହାର ଅର୍ଥ ଅଭିସଂଧାୟ, ଅଭିପ୍ରେତ । **Bournouf** ଏଇ ଶବ୍ଦର ଅନୁବାଦ **"Enigmatical"** ବୋଲି କରିଛଂତି ! **Kern** ଲେଖିଛଂତି **'Mystical'**, ମ୍ୟାକସ୍‌ମୁଲର କହଂତି **"hidden saying !"** ଡଃ ଦାଶଗୁପ୍ତ ସଂଧାର ଅର୍ଥ ଗୁହ୍ୟ ଭାଷା ବୋଲି ମନେ କରଂତି । ଯେପରି ଜଣାଯାଏ, ସଂଧାଭାସ ସାଧାରଣ ଭାବପ୍ରକାଶର ମାଧ୍ୟମ-ସ୍ୱରୂପ ଏକ ସାମାଜିକ ବା ଅଂଚଳିକ ଭାଷା ନୁହେ । ଏହା ଗୁହ୍ୟ ସାଧନପଦ୍ଧତି ଓ ଅନୁଭୂତି ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ଏକ ପରିକଳ୍ପିତ ମାଧ୍ୟମ, ଯେପରି ଏକ ଟୀକାରେ ଅଛି—"ବାରୁଣୀତ ସଂଧାବଚନେନ ତଦେବ ସଂବୃତ୍ତି ବୋଧିଚତ୍ତଂ ବୋଦ୍ଧବ୍ୟଂ ।" ଏଇ ସଂଧ୍ୟା ବଚନ ବା ସଂଧାଭାଷା ଏ ପର୍ଯଂନ୍ତ ସଠିକ ଭାବେ ନିରୂପିତ ହୋଇ-ନାଇ । ("ଚର୍ଯାଗୀତିକା")

ସହଜ ଯାନର ସ୍ୱରୂପ—ସହଜଯାନୀ ଚର୍ଯାଗୀତର କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ଦିଆଗଲା —

"ନଗର ବାହିରେରେ ଡୋଂବି ତୋହରି କୁଡ଼ିଆ ।
ଛୋଇ ଛୋଇ ଜାହ ମୋ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନାଡ଼ିଆ ॥ ୧ ॥
ଆଲୋ ଡୋଂବି ତୋଏ ସମ କରିବ ମୋ ସାଂଗ ।
ନିଘିନ କାହ୍ନ କପାଲି ଜୋଇ ଲାଂଗ ॥ ଧ୍ରୁ ॥
ଏକସୋ ପଦୁମା ଚୌଷଠୀ ପାଖୁଡ଼ା ।
ତହିଁ ଚଡ଼ି ନାଚଅ ଡୋଂବୀ ବାପୁଡ଼ୀ ॥ ୨ ॥ ଧ୍ରୁ ॥
ହାଲୋ ଡୋଂବୀ ତୋ ପୁଛମି ସଦଭାବେ ।
ଆଇସସି ଜାସି ଡୋଂବୀ କାହାରି ନାବେଁ ॥ ୩ ॥ ଧ୍ରୁ ॥
ତାଂତି ବିକଣଅ ଡୋଂବୀ ଅବର ନା ଚଂଗେଡ଼ା ।
ତୋହର ଅଂତରେ ଛାଡ଼ି ନଡ ପେଡ଼ା ॥ ୪ ॥ ଧ୍ରୁ
ତୁଲୋ ଡୋଂବୀ ହାଉଁ କପାଲୀ
ତୋହରି ଅଂତରେ ମୋଏଁ ଘେଣିଲି ହାଡ଼େରି ମାଲୀ ॥ ୫ ॥ ଧ୍ରୁ ॥
ସରୋବର ଭାଂଜିଆ ଡୋଂବୀ ଖାଅ ମୋଲାଣ ।
ମାରମି ଡୋଂବୀ ଲେମି ପରାଣ ॥୬ ॥ ଧ୍ରୁ ॥ (କାହ୍ନୁପା)

("ଡୋଂବ ! ନଗର ବାହାରେ ତୋର କୁଡ଼ିଆ । ତୋର ପ୍ରେମଲାଳସୀ ନଂଗ୍ରା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଂକୁ ତୁ ଖାଲି ଛୁଇଁ ଛୁଇଁ ଯାଉ ସିନା, ଅଂତରକ ପ୍ରେମ ପ୍ରଦାନ କରୁନା । ଆଲୋ ଡୋଂବ ! ତୋ ସହିତ ବଂଧୁତା କରିବାକୁ ମୋର ଖୁବ୍ ଆଗ୍ରହ । ଦେଖ, ମୁଁ ଜଣେ ଲଜ୍ଜାଦି ବିରହିତ ଉଲଗ୍ନ କାପାଳିକ ଯୋଗୀ । ମୁଁ ତୋର ସ୍ତରର ଲୋକ । ମୁଁ ଜାତ୍ୟାଭିମାନୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନୁହେଁ କି ସାମୟିକ କାମ-ସୁଖ-ଲାଭ ଲାଲସାରେ ତୋର ପ୍ରେମପ୍ରାର୍ଥୀ ହେଉନାହିଁ । ତୁ ମୋତେ ଏକ ଅଂତରଂଗ ପ୍ରେମିକ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କର । ଡୋଂବ, ତୁ ଏଇ ୬୪-ପାଖ ଡାଯୁକ୍ତ ପଦ୍ମ ଉପରେ ନୃତ୍ୟ କରୁଚୁ । ତୋର ଏଇ ପଦ୍ମବନରେ କ୍ରୀଡ଼ାରତ ମୂର୍ତିଟି ବଡ଼ ଚମତ୍କାର । ଆଲୋ ଡୋଂବ ! ତୋତେ ମୋ ରାଣ,ସତ କରି କହ ତ ତୁ କପରି ଗୋଖସ୍ତ ମଝିରେ ସେଇ ପଦ୍ମବନକୁ ଯାଉଚୁ ? ଆଉ କିଏ ତୋର ପ୍ରେମିକ ଅଛି କି ଯାର ନୌକାରେ ତୁ ଯାଆ ଆସ କରୁଚୁ ? ··· ଡୋଂବ, ତୋର କୁଳ ବେଉସା ବାଉଁଶ ଅଂଚ ଓ ଚୁଂଗୁଡ଼ା ବିକିବା ଛାଡ଼ିଦେ । ମୁଁ ବି ତୋର ପାଇଁ ମୋର ନାଟ ଦେଖାଇବା ବେଉସା ଛାଡ଼ି ଦେଇଚି । ତୁ ଡୋଂବୀ, ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ଡୋମ-କନ୍ୟା, ମୁଁ ବି ଜାତିକୁଳ ବିବର୍ଜିତ କାପାଳିକ । ଏଇ ଦେଖ, ବେକରେ ହାଡ଼ର ମାଳ ପିଂଧିଚି । ଏ ସବୁ ଖାଲି ତୋରି ପାଇଁ । ମୁଁ ଚାହେଁ ତୋ ମୋ ଭିତରେ କିଛି ବିଭେଦ ନ ରହୁ । ଆହା, ଏଇ ଯେ

ପୋଖରୀ ଭିତରେ ତୁ ନାଉ ବୁଡ଼ି ବୁଲୁଚୁ, କଅଁଳ ମୃଣାଳ ଖାଉଚୁ, ଏଇ ଦୃଶ୍ୟ କି ସୁନ୍ଦର, କେଡ଼େ କେଳିମୟ ! ଡୋମ୍ବି ! ତୁ ମୋତେ ଗ୍ରହଣ କର । ନଚେତ୍ ମୁଁ ପ୍ରାଣ ରଖିବି ନାହିଁ — ।)

ଗୂଢ଼ାର୍ଥ : ଏହାର ଏକ ଗୁହ୍ୟ ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଅଛି । ରୂପାଦି ବିଷୟ ସମୂହର ବାହାରେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଗୋଚର ମହାସୁଖ-ଚକ୍ରରେ ଅସ୍ପର୍ଶ୍ୟ ପରିଶୁଦ୍ଧାବଧୂ ନୈରାତ୍ମା ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି । ସେ ମଣି ମୂଳରେ ବିରମାନନ୍ଦରେ ଶୁଦ୍ଧସ୍ୱରୂପ ସଂବୃତ୍ତି ବୋଧିଚିତ୍ତକୁ କେବଳ ସ୍ପର୍ଶ କରନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ତା ସହିତ ମୈଥୁନ କରନ୍ତି ନାହିଁ । କାହ୍ନୁପା ସେଇ ନୈରାତ୍ମା ଦେବୀଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି କହୁଛନ୍ତି ଯେ ତୁମର ଓ ମୋର ସ୍ୱଭାବ ସମାନ । ମୁଁ ମଧ୍ୟ ମହାସୁଖ ପାଳନ କରିବା ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ଲଜ୍ଜାଦି ଅଭିମାନ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଚି । ତୁମକୁ ପାଇଲେ ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟାତ୍ମିକ ମହାମୁଦ୍ରା ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିବି । ନିର୍ମାଣ-ଚକ୍ରରେ ୬୪-ଦଳଯୁକ୍ତ ପଦ୍ମ ବିକଶିତ । ତା ଉପରେ ଗୋ ନୈରାତ୍ମା ! ତୁମେ ଏକ ରସରେ ନୃତ୍ୟ କରୁଚ ।

ବିଶେଷ ଅର୍ଥ : ଡୋମ୍ବୀ = ସହଜଯାନ ସିଦ୍ଧମାନଙ୍କ ପୁର୍ବସାଧନା ମୈଥୁନ-ସାଧନା ବା ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ଯୁଗନଦ୍ଧ ସାଧନା । ସେଥିପାଇଁ ଏମାନଙ୍କ ସାଧନାରେ ନାରୀଚର୍ଯ୍ୟା ଏକ ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଅଂଗ । ଯେଉଁ ନାରୀ ଏଇ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନାରେ ସହ-ସାଧିକା ହୁଏ ତାକୁ ମୁଦ୍ରା କୁହାଯାଏ । ସାଧକ ହଠଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ଶ୍ୱାସରୋଧ ପୂର୍ବକ ମୁଦ୍ରାସହ ସମାଗମ କରି ଚିତ୍ତ ବିଶୋଧନ କରନ୍ତି । ମୁଦ୍ରାରେ ଯୁଗନଦ୍ଧ ସ୍ଥାପନ କରି ବିନ୍ଦୁକୁ (ରେତକୁ) ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁଖ କରି ବିଭିନ୍ନ ଚକ୍ରରେ ଧାରଣ କରନ୍ତି । ମୁଦ୍ରାର ଆଲିଂଗନରେ ସାଧକ ମଧ୍ୟରେ ବଜ୍ରାବେଶ ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ । ସିଦ୍ଧମାନେ ନିରାତ୍ମା ଦେବୀଙ୍କୁ ମହାମୁଦ୍ରା ରୂପେ ପରିକଳ୍ପିତ କରିଛନ୍ତି । ସାଧକ ନିଜର ସମକକ୍ଷ ଯୋଗିନୀକୁ ମହାମୁଦ୍ରା ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି ତା ସହିତ ଅଭିଷିକ୍ତ ହୋଇ ମଣ୍ଡଳ ଚକ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତି । ସାଧାରଣତ ଡୋମ୍ବୀ, ଚଣ୍ଡାଳୀ, ଶବରୀ, ରଜକୀ, ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ମୁଦ୍ରାରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଡୋମ୍ବୀ ପ୍ରଧାନ । ('ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିକା')

ପଂଚ ମକାର ପରଂପରା

ତାନ୍ତ୍ରିକଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥ "କାମାକ୍ଷ୍ୟା ସୂତ୍ର"ର ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକରେ ଜଣେ ତାନ୍ତ୍ରିକ କଣ୍ଠରେ କୁହାଯାଇଚି—"ହେ ଦେବ ! ପଂଚ ମକାର ବ୍ୟତୀତ ମୁଁ କପଇ

ଚଂଡୀମଂତ୍ର ଆବୃତ୍ତି କରିବ ? ସେହି ଗ୍ରଂଥରେ ପୁଣି ଜଣେ ତାଂତ୍ରିକ କହୁଛଂତି .—"ହେ ଦେବୀ ! ପଂଚ-ମକାର ଦେବତାମାନଂକର ପ୍ରିୟ ।" ଏଇ ପଂଚ-ମକାର ହେଲା—ମଦ୍ୟ, ମାଂସ, ମତ୍ସ୍ୟ, ମୁଦ୍ରା (ଭଜା ଶସ୍ୟ) ଏବଂ ମୈଥୁନ ।

ତଂତ୍ରରେ ମଦ୍ୟ ଉପରେ ବିଶେଷ ଜୋର ଦିଆ ଯାଇଚ:—

"There can not be any *siddhi* (ritual success) whatsoever without wine; therefore, you must drink it carefully and make her drink too; and only then you should utter the spells." ('ବିଶ୍ୱକୋଷ' – ଏନ. ଏନ. ବୋଷ)

'ଗୁହ୍ୟସାଧନା' ଆରଂଭ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସାଧକ ନିଜେ ମଦ୍ୟ ପାନ କରିବେ ଏବଂ ତାଂକ ସାଧନା-ସଂଗିନୀକୁ (ଭୈରବୀ) ମଧ୍ୟ ମଦ୍ୟପାନ କରାଇବେ । ତା'ପରେ ଯାଇ ମଂତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବେ । ଏହା ନ କଲେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ଅସଂଭବ ।'

ଡଃ ଦେବୀପ୍ରସାଦ ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ ତାଂକ '***Lokayatvad***' ପୁସ୍ତକରେ ତଂତ୍ରୋକ୍ତ ବାମାଚାର ପଦ୍ଧତି ଉପରେ ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା କରିଛଂତି ।

'ବୌଦ୍ଧଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତ'ରେ ମଦ୍ୟ ଓ ମୈଥୁନର ପ୍ରଚୁର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ମଦ ଘଡ଼ାରେ ଢଳା ହେଉଥିବା କଥା ବିରୂପାପାଦ ଲେଖିଛଂତି । ଯଥା:—

ଏକ ସେ ଶୁଂଡିନି ଦୁଇ ଘରେ ସାଂଧଅ ।
ଚୀଅନ ବାକଲଅ ବାରୁଣୀ ବାଂଧଅ ।
ଦଶମୀ ଦୁଆରତ ଚିହ୍ନ ଦେଖିଆ
ଆଇଲ ଗରାହକ ଅପଣେ ବହିଆ ।
ଚଉଷଠି ଘଡ଼ିଯେ ଦେଲ ପସାରା
ପଇଠେଲ ଗରାହକ ନାହି ନିସାରା ।"

ଜଣେ ଶୁଂଢିଆଣୀ ଦୁଇ ଘରେ ପଶେ । ସେ ଚିକ୍କଣ ବାକଲ ଦ୍ୱାରା ବାରୁଣୀ (ମଦ) ବାଂଧେ । ଶୁଂଢ଼ି ଘର ଚିହ୍ନ ଦୁଆରେ ଅଛି । ସେଇ ଚିହ୍ନ ଦେଖି ଗ୍ରାହକ ନିଜେ ଚାଲି ଆସେ । ଚୌଷଠି ଘଡ଼ାରେ (ମାଠିଆରେ) ମଦ ଢ଼ଳା ହେଉଚି । ଗ୍ରାହକ ଯେ ଘରେ ଢୁକିଲା, ତାର ଆଉ କିଛି ଯୋର ଶବ୍ଦ ନାଇ । " ସରଳାର୍ଥ ଛଡ଼ା ଏହାର ଏକ ଗୁହ୍ୟ ଅର୍ଥ ଏବଂ ସାଂଧ୍ୟ ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ଅଛି ।

ମୈଥୁନ ପୂର୍ବରୁ ମଦ୍ୟ ପିଇବା ଏବଂ ସଂଗିନୀଙ୍କୁ ମଦ୍ୟ ପିଆଇବାର ଦୃଷ୍ଟାଂତ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଯୁଗରେ ସଂଭ୍ରାଂତ ପରିବାରରେ ମଧ୍ଯ ବେଶ୍ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । 'କୁମାରସଂଭବ'ର ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗରେ କାଳିଦାସ ଶିବଂଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ସଂଭୋଗ ପୂର୍ବରୁ ପାର୍ବତୀଂଙ୍କୁ ପ୍ରଚୁର ମଦ୍ୟ ପାନ କରାଇଛଂତି ।

"ମାନ୍ୟଭକ୍ତିରଥବା ସଖୀଜନଂ ସେବନୀୟମିଦମନଂଗଦୀପ ନମ୍ ।

ଇତ୍ୟୁଦାରମଭିଧାୟ ଶଂକର ସ୍ତାମପାୟୟତ ପାନଂବିକାମ୍ । ୭୭ ।

"ମୁହିଁ ଫେରାଇ ନେଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ ଗୌରି ! ତମ ସଖୀମାନେ ଯେତେବେଳେ ମଦ୍ୟହସ୍ତରେ ଆସି ପହଂଚି ଗଲେଣି, ସେତେବେଳେ ସେମାନଂଙ୍କ ସମ୍ମାନଟା ରକ୍ଷା କରିବା ଉଚିତ । ଅତଏବ ଯା ହେଉ ତମକୁ ଟିକିଏ ଖାଇବାକୁହିଁ ହେବ ।" ଏହା କହି ଶଂକର ସ୍ୱହସ୍ତରେ ଅଂବିକାଂଙ୍କୁ ଧରି ସେଇ ମଦ୍ୟ ପାନ କରାଇଲେ ।

ପାର୍ବତୀ ତଦୁପଯୋଗସଂଭବାଂ ବିକ୍ରିୟାମପି ସତାଂ ମନୋହରାମ ।

ଅପ୍ରତର୍କ୍ୟ ବିଧିଯୋଗନିର୍ମିତାମାମ୍ରତେବ ସହକାରତାଂ ଯଯୌ ।" ୭୮

ସେଇ ମଦ୍ୟପାନରେ ପାର୍ବତୀଂଙ୍କର ମାନସିକ ଏବଂ ଅତି ମନୋହର କାୟିକ ବିକାର ଜନ୍ମିବାକୁ ଲାଗିଲା । ତାଂକର ତଦାନିଂତନ ଅବସ୍ଥା ଆମ୍ରତରୁ ସହି ରସାଳଲତିକାର ମିଶିଯିବା ଦୃଶ୍ୟ ମନରେ ଜାଗ୍ରତ କଲା ।

ତତ୍କ୍ଷଣଂ ବିପରିବର୍ତ୍ତିତହ୍ରିୟୋର୍ନେଷ୍ୟତୋଃ ଶୟନମିଦ୍ଧରାଗୟୋଃ ।

ସା ବଭୂବ ବଶବର୍ତ୍ତିନୀ ଦ୍ୱୟୋଃ ଶୂଳିନଃ ସୁବଦନା ମଦସ୍ୟ ଚ । ୭୯

("ସୁମୁଖୀ ପାର୍ବତୀଂଙ୍କ ମୁଖର ସୌଂଦର୍ଯ୍ୟ ସେତେବେଳେ ଆହୁରି ବୃଦ୍ଧି ପା'ଇଲା । ପାନୀୟ ପ୍ରଭାବରେ ଏକେତ ତାଂକଠାରେ କେତେକ ଅପତ୍ରପ-ଭାବ ଦେଖାଦେଇଥିଲା, ସେଥିରେ ପୁଣି ମହାଦେବଂଙ୍କ ସହାୟତାର ତ୍ରୁଟି ରହିଲା ନାହିଁ । ସ୍ୱଭାବସୁଂଦରୀ ପାର୍ବତୀ ଯେ ଖାଲି ମଦ୍ୟପାନ ଯୋଗୁ ଆରକ୍ତବର୍ଣ ହୋଇ ଉଠିଥିଲେ, ତାହା ନୁହେଁ, ତାଂକର ଅବସ୍ଥା ଦର୍ଶନ କରି ଦେବଦେବଂଙ୍କ ହୃଦୟର ଶତମୁଖୀ ଅନୁରାଗ-ଧାରା ମଧ୍ଯ ସହସ୍ରମୁଖୀ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଉମା କେବଳ ମଦ୍ୟର ଅଧୀନ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ନାହିଁ, ସେଇ ସଂଗେ ସଂଗେ ତ୍ରିଲୋଚନଂଙ୍କ ନିକଟରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରାଇଲେ । ")ତାପରେ:—

ତାଂ ବିଲଂବ—ତପ ନୀସ୍ତ୍ରମେଖଳାମୁକ୍ତହଂଜଘନଶ୍ରାନ୍ତଦୁଵହମ୍
ଧ୍ୟାନ ସଂଭୃତବିଭୂତି-ସଂଭୃତଂ ପ୍ରବିଶନ୍ମଣିଶିଳାଗୃହଂ ରହଃ । ୮୯

(“ସୁରା-ପ୍ରଭାବରେ ପାର୍ବତୀ ଯେତେବେଳେ ଏକପ୍ରକାର ହତଜ୍ଞାନ ହୋଇ ଚଳି ପଡ଼ିଲେ, ସେତେବେଳେ ମହାଦେବ ତାଂକୁ ଟେକି ନେଇ ମଣିମୟ-ପ୍ରସ୍ତର-ଖଚିତ ରତିମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ଜଗତ୍ପତିର ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ପୂର୍ବରୁ ସେ ମନ୍ଦିର ନାନା ପ୍ରକାର ଭୋଗ୍ୟବସ୍ତୁରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ଶିଥିଳତନୁ ଗୌରୀଙ୍କୁ ନେଇଯିବା ବେଳେ ତାଂକର ନିତଂବର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣମେଖଳା ଖୋଲିଥିଲା ଏବଂ ତାଂକର ବିପୁଳ ଜଘନଭାର ମହାଦେବଂକ ପକ୍ଷରେ ବେଶ୍ ଭାରି ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା । ”*

ଆଜିକାର କୌଣସି ରୂପସୀ କି ଏଭଳି ଭାବରେ ତା ସଂଗିନୀଙ୍କୁ ଉତ୍ତେଜିତ କରେ କି ନାହିଁ ସଂଦେହ !

ଓଡ଼ିଶାରେ ତଂତ୍ରାନୁଷ୍ଠାନ

ଓଡ଼ିଶାରେ କର ବଂଶ ସମୟରେ ତଂତ୍ରର ପ୍ରବଳ ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେ ପ୍ରଭାବ ଫଳରେ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ଭୈରବ ଏବଂ ବିମଳାଂକୁ ଭୈରବୀ ରୂପେ ପୂଜା କରାଯାଏ । ମହାଷ୍ଟମୀ ଦିନ ମଧ୍ୟରାତ୍ରରେ ବିମଳାଂକ ନିକଟରେ ଗୋଟିଏ ଛାଗ ବଳି ଦିଆଯାଏ । ଏହା ବଡ଼ ସଂଗୋପନରେ କରାଯାଇଥାଏ । ପଶ୍ଚିମପଟ ପାଚେରି ଡିଆଇଁ ଛେଳିକୁ ଆଣି ବଳି ଦିଆଯାଏ । ଏହାଛଡ଼ା ପ୍ରତିଦିନ ଯେଉଁ ଭୋଗଲାଗି ହୁଏ ସେଥିରେ ପଂଚ-ମକାରର ପ୍ରତୀକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ରହିଛି । ଯଥା ବିରହି ପିଠା ମାଂସ, କିଂବା ବିର୍ହି ପିଠା ବା ‘କାଂଟି’ ମତ୍ସ୍ୟ, କାଂସ୍ୟପାତ୍ରରେ ପଇଡ଼ପାଣି ମଦ୍ୟ ଏବଂ ମନ୍ଦିର ବେଢ଼ାରେ ଥିବା ଅଶ୍ଳୀଳ ମୂର୍ତ୍ତି ସବୁ ‘ମୈଥୁନ’ ବୋଲି ଧରାଯାଏ । (ଓ. ଇ.).

ଏଇପରି ଭାବରେ ତଂତ୍ରରୁ ଗୁହ୍ୟସାଧନା ବା ବାମାଚାର ପଦ୍ଧତିକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ସ୍ୱୀକାରଣ କରି ନିଜର ମହାତ୍ମ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି କରିଛି । ସୌର, ଗାଣପତ୍ୟ, ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ପରି ତଂତ୍ର ମଧ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ-ଧର୍ମରେ ମିଶି ଏହାର ଅଂଗୀଭୂତ ହୋଇ ଯାଇଛି ।

---

* ଅନେକେ କହନ୍ତି କାଳିଦାସ କୁମାରସଂଭବରେ କେବଳ ସପ୍ତମ ସର୍ଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରଚନା କରିଥିଲେ—କାରଣ ମଲ୍ଲିନାଥ କେବଳ ସେଇ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଟୀକା କରିଛନ୍ତି ।

ଭାରତୀୟ ପରଂପରା ଏବଂ ଚଳଣିରେ ତଂତ୍ରବାଦ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ । ଚିଂତା ଓ କର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବଧାନ ଦୂର କରିବା ପାଇଁ ତଂତ୍ର ଓ ବୌଦ୍ଧ ମାଧ୍ୟମିକବାଦ ଧର୍ମୀୟ ପଂଥା ମାଧ୍ୟମରେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ଚେଷ୍ଟା କରି ଆସିଛି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗର ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ବିଜ୍ଞାନର ଔଜ୍ଜ୍ୱଲ୍ୟରେ ଧର୍ମର ଗୈରିକ ଗଳିଟା ଚିରଦିନ ପାଇଁ ମଣିଷ ପକ୍ଷରେ ବଂଦ ହୋଇଯାଇଛି ବୋଲି ଲାଗୁଥିଲେ ଚଳେ । ଏହି ପରିପେକ୍ଷିତରେ ଆଜିର ହିପ୍‌ପୀବାଦ ଉଲଗ୍ନ ପ୍ରକାରରେ [illegible] ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛି ।

ବୌଦ୍ଧ-ତଂତ୍ରର କାୟା ଆତ୍ମା ସମନ୍ୱୟ ବା ଅନ୍ୟ କଥାରେ ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ମାଧ୍ୟମରେ ନିବୃତ୍ତି-ସାଧନା ଆଧୁନିକ ହିପ୍‌ପୀବାଦରେ ନାହିଁ । ହିପ୍‌ପୀ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହତାଶାବାଦୀ ଏବଂ [illegible] କାରଣରୁ ଏକାଂତ ଦେହ-ସର୍ବସ୍ୱ । ଆଧୁନିକ ସ୍ଥିତିବାଦ ମଣିଷକୁ ସତ୍ତାର-ସଂକଟ ଏବଂ ସ୍ୱବିରୋଧରୁ ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ । ସ୍ଥିତିବାଦ ଚିଂତିତ ବ୍ୟକ୍ତିତାର କଥା କହେ, ମାତ୍ର ସମାଧାନର ପଂଥା ଖୋଜି ପାଇ ନାହିଁ । ବୌଦ୍ଧ-ତଂତ୍ରର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା ବସ୍ତୁତାର ଚରମ ବିନ୍ଦୁରେ ମଣିଷକୁ ପହଂଚାଇ ଦେବା ଯେଉଁଠି ଦ୍ୱୟ ଓ ଅଦ୍ୱୟ, ଦେହ ଓ ଆତ୍ମା ଏକ ଅଦ୍ୱୟ-ଚେତନାରେ ସମନ୍ୱିତ ହୁଏ ଏବଂ ଚିଂତା ଓ କର୍ମ ତଥା ସ୍ଥିତି ଓ ବ୍ୟକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସମସ୍ତ ବିରୋଧ ସ୍ୱତଃ ମିଳାଇଯାଏ । ଏଚ. ଭି. ଗ୍ୱେଂଥରଂକ ଭାଷାରେ :—

ହିପ୍‌ପୀବାଦ

ସ୍ଥିତିବାଦର ସଂକଟ

> "Since the experience is beyond dualism, the nature of which is limitation, it does not lead to sterile sophistry, but offers peace and bliss to man suffering from self-imposed constrains. It creates a deep understanding of life and the world No longer will the contrariee be able to worry man because in this realm of Reality there is no dualism"
>
> ('*Yuganaddha*')

ଏହାହିଁ "ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟବିନିଶ୍ଚିତସିଦ୍ଧି" ଭାଷାରେ 'ନ ଦ୍ୱୟମ୍ ନାଦ୍ୱୟମ୍ ଶାଂତମ୍,ଶିବମ୍' ଅବସ୍ଥା—ଯେଉଁଠି ଦ୍ୱୟ-ଅଦ୍ୱୟ, ସତ୍ତା-ଅସତ୍ତା, ସମସ୍ୟ ଓ ନିଃସମସ୍ୟ ଆଦି ସ୍ଥିତିର ସମସ୍ତ ସ୍ୱବିରୋଧ ଆପେ ଆପେ ମିଳାଇଯାଏ ଏବଂ ସାଧକ ତାର ସ୍ୱ-ଆରୋପିତ ବଂଧନ ପାଶରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଶାଂତମ୍ ଓ ଶିବମ୍ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ—ଯାହା କାଳର ଅତୀତ ଏବଂ ଶବ୍ଦର ଅତୀତ, ଅଥଚ ଅନଂଗବଜ୍ରଂକ ଭାଷାରେ ଯାହା ଏକ ପ୍ରକାର Thundering Silence ବା ବଜ୍ର-ନୀରବତାର ଦୂର ସଂକେତ ବହନ କରେ ।

।। ଏକାଦଶ ଅଧିକରଣ ।।

ସାମଂତ-ଯୁଗର ମୂଲ୍ୟବୋଧ

ଭାରତବର୍ଷରେ ସୁଦୂର ଅତୀତରେ ସାମଂତବାଦୀ ଯୁଗର ଆରଂଭ କେବେ ହେଲା ତାହା ସଠିକ ଭାବରେ କହିବା କଠିନ । ଯେଉଁ ସବୁ ଦେଶରେ ରାଷ୍ଟ୍ର ମଧ୍ୟରେ ସାମଂତତାଂତ୍ରୀୟ ପ୍ରଥା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ ତାହାକୁ Feudal Age କୁହାଯାଏ । ପୁଣି ଯେଉଁ ଦେଶମାନଂକରେ ଏଇ ପ୍ରଥାର ଅବସାନ ଘଟି 'ବୁର୍ଜୋୟା ନ୍ୟାସନାଲ ଷ୍ଟେଟ' ବିବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଛି, ସେଠାରେ ବୁର୍ଜୋୟା ଯୁଗର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଯେଉଁ ରାଷ୍ଟ୍ରରେ ଶ୍ରମଜୀବୀମାନେ ଶାସକ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ସେଠାରେ ପ୍ରୋଲେଟେରିଆଟ ବା ସର୍ବହରା ଯୁଗ ଆରଂଭ ହୋଇଛି ବୋଲି ନିର୍ଧାରିତ ହୁଏ । ରାଷ୍ଟ୍ରର ଏଇ ବିବର୍ତ୍ତନ ସମାଜରେ ଏବଂ ସେହି ଲୋକ ସମଷ୍ଟିର ସଂସ୍କୃତିରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ । ରାଷ୍ଟ୍ରର ଯେଉଁ ଯୁଗ-ଲକ୍ଷଣ ଗୁଡ଼ିକ ଅଛି ତାହା ସାହିତ୍ୟ ଓ ଶିଳ୍ପରେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟକୁ ଯଦି ଏଇପରି ସମାଜତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଭାଗ ଦ୍ୱାରା ଚିହ୍ନିତ କରାଯାଏ ସେଥିରେ ଅପରାଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଡ଼ଃ ଭୂପେଂଦ୍ରନାଥ ଦତ୍ତ ପ୍ରମୁଖ ସାହିତ୍ୟକୁ ଏଇପରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି ମୂଲ୍ୟ-ବିଚାର କରିଛଂତି ।

ଆଂର୍ତ୍ତଜାତିକ ପ୍ରେକ୍ଷାପଟ

ଗ୍ରୀସ୍‌ରେ ହୋମରୀୟ କାଳଠାରୁ ସାମଂତତାଂତ୍ରୀ ଯୁଗର ଆରଂଭ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ । ପେରିକ୍ଲିସ୍‌ଂକ ଏଥେନ୍‌ସରେ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ବଣିକ ଶ୍ରେଣୀର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ପୁଣି ରୋମ ଯେତେବେଳେ ଏଟ୍ରୋସ୍କାନ ଲିଗ୍‌କୁ ଧ୍ୱଂସ କରି ଗ୍ରୀସକୁ ବିଧ୍ୱସ୍ତ କରେ, ସେତେବେଳେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଗ୍ରୀକ୍‌ମାନେ ସଭ୍ୟତାର ଗଂଡି ଭିତରକୁ ମଧ୍ୟ ଆସି ନାହାଂତି । ଏଇପରି ଭାବରେ ଦେଖିଲେ ଗୋଟିଏ ଦେଶ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସମୟରେ ସମାଜବିନ୍ୟାସର ବହୁ ସ୍ତର ଓ କ୍ରମଭେଦ ମଧ୍ୟ ଥାଇପାରେ ।

ଭାରତବର୍ଷରେ ସାମଂତତାଂତ୍ରୀୟ ଯୁଗ ସୁଦୂର ଅତୀତରେ ଠିକ୍ କେବେ ଆରଂଭ ହୋଇଥିଲା ତାହା କହିବା କଷ୍ଟ । କିଂତୁ ଗୁପ୍ତ-ଯୁଗଠାରୁ ମୋଗଲ ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଶିଳ୍ପ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାକୁ ଜ୍ୱାଜ୍ଜଲ୍ୟ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ରାଜ-ପୁତନାରେ ତ ସ୍ୱାଧୀନତା ପାଇବା ପୂର୍ବ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଏହା ରହିଥିଲା । (ଖ୍ରୀଃ ୧୯୪୮)

ବର୍ତ୍ତମାନ ସାମନ୍ତତାନ୍ତ୍ରିକ ପ୍ରଥା—ଯାହାକୁ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ରେମଚାନ୍ଦଙ୍କ "ଜାଗୀରଦାରୀ ସଭ୍ୟତା" କହିଛନ୍ତି କି କି ଲକ୍ଷଣ ଥିଲେ 'feudal', ତାହା ବିଚାର କରାଯାଉ । ସାମନ୍ତତନ୍ତ୍ରୀ' ସମାଜରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଚରିତ୍ର ଗୁଡ଼ିକ ବର୍ତ୍ତମାନ—

(୧) ଜମିର ଭୋଗ ଦଖଲ ଅଧିକାର ରାଜାଙ୍କଠାରୁ ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ କୃଷକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲମ୍ବି ଆସେ (*subinfeudation of land*)

(୨) ସ୍ୱାମୀଧର୍ମ (*Nobless oblige*)

(୩) ବୈରବନ୍ଧ (**Blood feud** ଏବଂ **blood bond**)

(୪) ତାଲୁକ ଉପରେ ସ୍ୱତ୍ୱଭୋଗ (**benefice**)

(୫) ସ୍ତ୍ରୀଲୋକଙ୍କ ପ୍ରତି ସମ୍ମାନ (**gallantry**)

(୬) ବୀରତ୍ୱର ଲଢେଇ (**chivalry**)

ସାମନ୍ତତନ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରଥାରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅମୂଳ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ହେଉଛି 'ସ୍ୱାମୀଧର୍ମ ।' ୟୁରୋପରେ ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଦକ୍ଷିଣ ଫ୍ରାନ୍ସର ଟ୍ରୋବାଦୁର ଏବଂ ଉତ୍ତର ଫ୍ରାନ୍ସର ଟ୍ରୋଭେୟାରଦାର ଗାଥା ଏବଂ ଭାରତବର୍ଷରେ ମହାଭାରତଠାରୁ ରାଜପୁତାନାର ଚାରଣ ଗାଥାରେ ଏଇ ସ୍ୱାମୀଧର୍ମକୁହିଁ ବୀରର ଆଦର୍ଶ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରାଯାଇଛି । ଫ୍ରାନ୍ସର ଚାରଣ ରୋଁଲା ତତ୍‌କାଳୀନ ରାଜନୈତିକ ଆଦର୍ଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ତାଂବେଦାର ଲୋକର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହେଉଛି ତା ପ୍ରଭୁ ପାଇଁ ଯୁଦ୍ଧ କରିବା (**It is the duty of the liege-man to fight for his liege-lord**) । ଏ ଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଜଣେ ଅଭିଜାତ ବ୍ୟକ୍ତିହିଁ ହେଉଛନ୍ତି ସମାଜର କେନ୍ଦ୍ରବିନ୍ଦୁ । ଆଉ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କ ସେବାରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥାଆନ୍ତି । 'ଏଇ ଯୁଗରେ ଅଭିଜାତ ଶ୍ରେଣୀର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଦ୍ୱାରାହିଁ ଜଗତକୁ ଦେଖାଯାଏ । ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟରେ ଆମେ ଏଇ ଯୁଗର ଚିହ୍ନ ପାଉ ତାହାକୁ ସାମନ୍ତତନ୍ତ୍ରୀୟ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ କହିପାରୁଁ ।'*

ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଯୁଗ ଅତି ପ୍ରଶସ୍ତ । ଏହା ଋକ୍‌ବେଦଠାରୁ ଆମ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ—ଯାହାର ବ୍ୟାପ୍ତି ପ୍ରାୟ ୪୫୦୦ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ହେବ । ବ୍ଲୁମ୍‌ଫିଲ୍‌ଡ ପ୍ରମୁଖ ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି ଯେ ବେଦର ମନ୍ତ୍ରଭାଗ ସମାଜର ଉଚ୍ଚତର

*"ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଗତି"—ଡଃ ଭୂପେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଦତ୍ତ ।

ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ସାମନ୍ତବାଦ

ଲେକାମାନଙ୍କ ସ୍ତୁତିରେ ହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଋକ୍‌ବେଦରେ ଧନୀ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଯଜ୍ଞାଦିର କଥା ବହୁଳ ଭାବରେ ଦେଖାଯାଏ । ଦାନସ୍ତୁତି, ଦଶରାଜାର ଯୁଦ୍ଧ, ଇନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ସମ୍ବର ସହିତ ଯୁଦ୍ଧ, ଏବଂ ଗଜ ପୃଷ୍ଠରେ ପାର୍ଶ୍ୱ ପରିବେଷ୍ଟିତ ରାଜା ପ୍ରଭୃତି ଉଚ୍ଚସ୍ତରର କ୍ରିୟାକଳାପ ଗାନରେ ଏହା ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏଥିରେ ପୁଣି ଅଛି 'ମହାକୁଳ' ଓ 'ମଘବନ' ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ । ଯଜୁର୍ବେଦ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ । ଏଥିରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ୱୟର ଉନ୍ନତି କଲେ ଯଜ୍ଞାଦି କରିବାର ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଛି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଦେବତାମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରାର୍ଥନାଦିର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ।

ପରେ ଯେତେବେଳେ ବୈଦିକ ଧର୍ମ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷିତ ହୁଏ ଏବଂ ଭଗବାନ ବୁଦ୍ଧ ଧର୍ମକୁ ବେଦ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କ ଅର୍ଗଳରୁ ମୁକ୍ତ କରି କରୁଛନ୍ତି ଗଣମୁଖୀ କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସାଧାରଣ ଭାଷାରେ ଧର୍ମପୁସ୍ତକ ସମୂହ ଲିଖିତ ହେବାକୁ ଲାଗେ । ସେଇ ସମୟରେ ପ୍ରାକୃତ ଓ ପାଲି ଭାଷାରେ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ଜୀବନ୍ତ ସମ୍ବାଦ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏଇ ସବୁ ପୁସ୍ତକରେ ସନାତନୀ ପ୍ରଥା ଭାଙ୍ଗି ସଂସ୍କାରକଗଣ ଶୂଦ୍ର ଓ ପତିତମାନଙ୍କୁ ଆହ୍ୱାନ କରିଛନ୍ତି (ଜାତକ, ଅବଦାନ, ଅଙ୍ଗାଦି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।) ଏଇ ସବୁ ପୁସ୍ତକରେ ଆମେ ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ସମ୍ବାଦ ପାଉଁ । ତତ୍କାଳୀନ ଭାରତୀୟ ସମାଜର ଚିତ୍ର ଓ ସାମାଜିକ ଜୀବନ ଏଇ ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି ।

କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଶେଷ ମୌର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ରାଟଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି ତାଙ୍କ ସେନାପତି ପୁଷ୍ୟମିତ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟାଧିପତ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କଲେ, ସେତେବେଳେ ସେଇ ଯୁଗର ଶାସକଶ୍ରେଣୀର ସ୍ୱାର୍ଥପ୍ରଣୋଦିତ ଶ୍ରେଣୀଲକ୍ଷଣ-ଦୁଷ୍ଟ ମାନବଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ବା ମନୁସଂହିତାର ନୂତନ ସଂକଳନ ହୁଏ । ସେଇ ସମୟଠାରୁ ଆମେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଯୁଗର ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ।'*

ସଂସ୍କୃତର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଯୁଗ

ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟାଧିପତ୍ୟ ଯୁଗଠାରୁ ନୂତନ ସଂସ୍କୃତର ଆଦର ହୁଏ । ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମତରେ ହିନ୍ଦୁ ସଭ୍ୟତାର ଚରମ ଉତ୍କର୍ଷ ୧୦୦—୬୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଶତକ

* *Ibid*

ମଧ୍ୟରେ ହୁଏ । ଏହି ସମୟରେହିଁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ବୌଦ୍ଧ ଅଶ୍ୱଘୋଷ ନାଟକ ରଚନା କରନ୍ତି । ତତ୍ପରେ ଭାସ, କାଳିଦାସ, ଭବଭୂତି, ପରେ ରାଜଶେଖର, ଭାରବୀ, ମାଘ, ଭଟ୍ଟନାରାୟଣ, ଏବଂ ଆହୁରି ପରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷ, ଜୟଦେବ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମିଶ୍ର ପ୍ରମୁଖଙ୍କର ଉଦୟ ହୁଏ । ଶେଷୋକ୍ତ ମାନଙ୍କର ସମୟ ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଛି । ସେତେବେଳକୁ ଭାରତବର୍ଷରେ ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଇଛି—ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମିଶ୍ରଙ୍କ 'ପ୍ରବୋଧଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ' ନାଟକରେହିଁ ତୁରସ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଏହି ସମୟକୁ ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ଯୁଗ ବୋଲି କେତେକ ଐତିହାସିକ ନାମିତ କରିଛନ୍ତି ।

ଏହି ସମସ୍ତ ବୁଦ୍ଧିମନ୍ତ ସାହିତ୍ୟରେ ଆମେ ସାମନ୍ତତାନ୍ତ୍ରିକ ଯୁଗର ସମସ୍ତ ଗୁଣ ଓ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦେଖୁ, ଯଥା ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, କୁଳ ଓ ବଂଶର ମହିମା, ସ୍ୱାମୀଧର୍ମ, ସାମନ୍ତ ରାଜାଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ୱ, ବଜାରେ ଶିକ୍ଷିତା ଗଣିକାମାନଙ୍କର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ, ଗୋଲାମ ଶ୍ରେଣୀର ଅସ୍ତିତ୍ୱ, ରାଜାମାନଙ୍କର ଅନ୍ତଃପୁରରେ କଞ୍ଚୁକୀ ଓ ପ୍ରହରୀ, ଅବଗୁଣ୍ଠନର ପ୍ରଚଳନ, ସ୍ତ୍ରୀଲୋକ ଆଇନର ଅଧିକାରରୁ ବଞ୍ଚିତ ହେବା ଏବଂ ସାମାଜିକ ଆଦବ କାଇଦାର ବାହୁଲ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି ସବୁ ରଚନାରେ ସାମନ୍ତତାନ୍ତ୍ରିକ ଯୁଗ ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ସେଥିପାଇଁ ସେଥିରେ ଜନଗଣଙ୍କର ଜୀବନଚିତ୍ର ପ୍ରାପ୍ୟ ମିଳେ ନାହିଁ । କେବଳ ରାଜା, ରାଣୀ, ସେନାପତି, ମନ୍ତ୍ରୀ, ରାଜକନ୍ୟା ଓ ତାହାର ପ୍ରଣୟୀ ।

ଏ ସାହିତ୍ୟର ଗୋଟାଏ ପ୍ରଧାନ ସମଲକ୍ଷଣ ହେଉଛି, ଭାସଙ୍କଠାରୁ ହର୍ଷବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ପ୍ରାୟ ଗୋଟାଏ ଢଙ୍ଗରେ ନାଟକ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଗଳ୍ପର ବେଶୀ ବାହୁଲ୍ୟ ନାହିଁ । ଯାହା ଅଛି, ଐତିହାସିକଙ୍କ ମତରେ, ଅଧିକାଂଶହିଁ ଗୁଣାଢ୍ୟଙ୍କ ପୈଶାଚୀ-ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ 'ବୃହତ୍ କଥା'ରୁ ଆହରଣ କରାଯାଇଛି । ଏହି ସବୁ ରଚନାରେ 'ଗୋଟିଏ ଶ୍ରେଣୀ ବିଷୟରେ କ୍ରମାଗତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଥିବାରୁ ଏ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଗୋଟିଏ ଛାଞ୍ଚରେ ଢଳା ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।'

'ଏହି ଯୁଗର ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଆମେ ଏକାଦିଗରେ ଦେଖୁ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଲେଖକମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଆଧିପତ୍ୟ ଓ ବଡ଼ ବଡ଼ ରାଜାଙ୍କର ଗୁଣକୀର୍ତ୍ତନରେ ବ୍ୟସ୍ତ ରହି ସାଧାରଣଙ୍କ ଆଖିରେ ଧୂଳି ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ଯେ ହିନ୍ଦୁ ସମାଜବ୍ୟବସ୍ଥା ସନାତନ ଏବଂ ଏହା ଚିରକାଳ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟବାଦକୁ ମାନିନେଇଛି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀର ଲେଖକମାନଙ୍କ ଲେଖାରେ ଦେଖୁ ଯେ 'ଲୋକାୟତବାଦ',

ନାସ୍ତିକତା, ବାସ୍ତବିକତାପୂର୍ଣ୍ଣ ସୁଖଭୋଗବାଦ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ଗୃହୀତି ହୋଇଅଛି । ଏଇ ମତର ବିଶ୍ୱାସୀମାନେ ଥିଲେ ଧନୀ 'ନାଗରିକ' ଗଣ । ଏଇ ନାଗରିକ' ଶ୍ରେଣୀ ବାଣିଜ୍ୟ, ବ୍ୟବସାୟ କରି ଏବଂ ଦରିଆପାରି ବାଣିଜ୍ୟ ସୂତ୍ରରେ ବହୁ ଧନ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ବାତ୍‌ସାୟନଙ୍କ ମତରେ ଏଇ ନାଗରିକଗଣ ଲୋକାୟତବାଦର ଅନୁରାଗୀ ଥିଲେ । ଏମାନେ ବାସ୍ତବବାଦରେ ବିଶ୍ୱାସୀ ଥିଲେ ଏବଂ ଚାର୍ବାକ ଓ ବୃହସ୍ପତିଙ୍କର ଲୋକାୟତ ମତ ଅନୁସରଣ କରୁଥିଲେ । ଶୂଦ୍ରଙ୍କ 'ମୃଚ୍ଛକଟିକ' ନାଟକର ଚାରୁଦତ୍ତ ସେମାନଙ୍କର ଜଣେ ପ୍ରତିନିଧି, ଯଦିଓ ଧନହୀନ । ପୁଣି ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଲିଖିତ ଧର୍ମସୂତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଆମେ ଗଣର ସନ୍ଧାନ ପାଉଁ । ବୌଦ୍ଧ 'ଅବଦାନ' ଓ ଜାତକ ସମୂହରୁ ଜଣାପଡେ ଯେ ଜନଗଣ ସାମ୍ୟଧର୍ମୀ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ ଥିଲେ । (ibid)

ତନ୍ତ୍ରର ସାମ୍ୟଧର୍ମୀ ଆଭିମୁଖ୍ୟ

ଏହାପରେ ହିନ୍ଦୁ ସମୃଦ୍ଧିର ଚନ୍ଦ୍ର ସାହିତ୍ୟରୁ ଅସ୍ତମିତ ହୁଏ । ମଧ୍ୟ ଯୁଗରେ ତାନ୍ତ୍ରିକଧର୍ମୀ ସାମାଜିକ ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମ ବିପକ୍ଷରେ ଯାଇ ନାହିଁ । ରାଜଶେଖରଙ୍କ 'ବିଦ୍ଧଶାଲ ଭଞ୍ଜିକା' ଓ ଭବଭୂତିଙ୍କ 'ମାଲତୀମାଧବ' ନାଟକରେ ଆମେ ତାନ୍ତ୍ରିକ କାପାଳିକମାନଙ୍କର ଅଦ୍‌ଭୁତ କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡର ପରିଚୟ ପାଉଁ ।

ପୁଣି ତନ୍ତ୍ରରେ ସାମ୍ୟଧର୍ମୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମିଳେ । ଏଇ ତନ୍ତ୍ରର 'ଚକ୍ର'ରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ଚଣ୍ଡାଳ, ମ୍ଲେଚ୍ଛ, ଯବନ ଭେଦ ନାଇ । (ମହାନିର୍ବାଣତନ୍ତ୍ର ୮୮, ୨୧୮) । ଚକ୍ରରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଶୈବ ବିବାହ ବ୍ରାହ୍ମ ବିବାହ ପରି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ବ୍ୟବସ୍ଥା । ପୁନର୍ବାର ଏଇ ବିବାହ ବିଧବା ସହିତ କରଣୀୟ (ମହାନିର୍ବାଣ, ୯ ।୨୭୭) ଏବଂ ଅସବର୍ଣ୍ଣ ସଙ୍ଗେ ମଧ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ (ମହାନିର୍ବାଣ, ୯ । ୨୭୭) ଅଶୁଚି ବସ୍ତ୍ର ପିନ୍ଧି ଆହାରାଦି ପରେ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମକର୍ମର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରାଯାଏ । (ବୃହତ୍ ତନ୍ତ୍ରସାର, ବୀରତନ୍ତ୍ର) ଏଇପରି ଭାବରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ କ୍ରମେ କ୍ଷୀଣ ହୋଇ ଆସୁଥିବାର ଜଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସାମ୍ୟଧର୍ମୀ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ମହାଯାନୀ ଶାଖାରେ ତତ୍‌କାଳୀନ ସାମନ୍ତତାନ୍ତ୍ରିକ ବାତାବରଣର ଛାପ ବିଶେଷଭାବରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ସେମାନଙ୍କ ଭିକ୍ଷୁସଂଘରେ ଯେପରି ପଦଭେଦ ଜନିତ ସ୍ତରଭେଦ ଶ୍ରମଣମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସଂଭୂତ ହୁଏ, ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ ଆରାଧ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଫଳରେ ସାମନ୍ତତାନ୍ତ୍ରିକ ବାତାବରଣରେ

ବିବର୍ତ୍ତିତ ବର୍ଣାଶ୍ରମିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟବାଦ ଓ ମହାଯାନୀ ବୌଦ୍ଧବାଦ ଏକ ଧାରାରେ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇ ଶେଷରେ ତାଂତ୍ରିକ ଭିତର ଦେଇ ଏକୀଭୂତ ହୋଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ଏହାହିଁ ହେଉଛି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଲୋପର କାରଣ—ଯେଉଁଥିପାଇଁ ଏହା ପରେ ଭାରତବର୍ଷରୁ ଅଂତର୍ହିତ ହୁଏ । *(Ibid)*

ଏହାପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ପୁନରୁଜ୍ଜୀବନ ଓ ଅପ୍ରତିଦ୍ୱଂଦ୍ୱୀ ରାଜଶକ୍ତିର ପ୍ରଭାବ ସମୟରେ ଆମେ ମାଘଂକ, 'ଶିଶୁପାଳବଧ', ଶ୍ରୀହର୍ଷଂକ 'ନୈଷଧଚରିତମ୍' ଏବଂ ଜୟଦେବଂକ 'ଗୀତଗୋବିଂଦ' ପାଉଁ । ଧୋୟୀଂକ 'ପବନ ଦୂତ' ମଧ୍ୟ ଏଇ ସମୟର ରଚନା । କାବ୍ୟ ହିସାବରେ ଏଗୁଡ଼ିକ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ପତନୋନ୍ମୁଖ ହିଂଦୁର ସାମାଜିକ ଚିତ୍ର ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ଏ ସବୁ ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରଥମ ଯୁଗର ରଚନା (କାଳିଦାସ, ଭବଭୂତି) ତୁଳନାରେ ଭିନ୍ନ ସ୍ୱର ବାଜିଉଠେ । ବୀରରସ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଆଦିରସ ବା କାମକଳାର ଚିତ୍ର ଏ ସବୁଥିରେ ବେଶୀ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଥିରୁ ହିଂଦୁ ସମାଜର ଅବକ୍ଷୟର ଦିଗଟାହିଁ ବେଶୀ ଫୁଟିଉଠେ ।

ଠିକ୍ ଏଇ ବିକାଶର ସୂତ୍ର ଧରି ଭାଷା ସାହିତ୍ୟମାନଂକରେ ଯୁଗପ୍ରଭାବର ନିଷ୍ଠା ଓ ତା'ର ରୂପ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇପାରେ । ବଂଗଦେଶରେ ଚଂଡୀଦାସଂକ ପଦାବଳୀରେ ଶୃଂଗାରରସହିଁ ପ୍ରଧାନ । ମାତ୍ର ଭାଷା ସାହିତ୍ୟ ଭିତରକୁ ପ୍ରବେଶ ନ କରି ଆମେ କେବଳ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣ ତଥା ଆତ୍ମିକ ଗୁଣ ଗୁଡ଼ିକ ଦେଖାଇ ଦେଇ ଆଲୋଚନା ବଂଦ କରିବାକୁ ଚାହୁଁ ।

ଜାତୀୟତାବାଦର ଅଂକୁର

ସାମଂତତାଂତ୍ରିକ ସାହିତ୍ୟର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମିକଗୁଣ ହେଉଛି ଜାତୀୟତାବୋଧର ଅଂକୁର । ସେତେବେଳେ ଏକ ସର୍ବଭାରତୀୟ ଜାତୀୟତାବୋଧ (nationalism) ଜନ୍ମ ନ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ପ୍ରଭାବରେ ଏକ ଜାତୀୟତାବାଦ ବା ରାଷ୍ଟ୍ରୀୟଚେତନା ହିଂଦୁ ସାମ୍ରାଜ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହେଉଥିଲା । ମୌର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗୁପ୍ତ ଯୁଗରେ ଏଇ ଜାତୀୟତାବୋଧର ପ୍ରଭାବ ସାହିତ୍ୟରେ ବେଶ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ବଡ଼ ବଡ଼ ରାଜାମାନଂକୁ କେଂଦ୍ର କରି ହିଁ ଏଇ ଜାତୀୟତାବାଦ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ଏହା ମୁଖ୍ୟତ ବ୍ୟକ୍ତି-ଭିତ୍ତିକ ଥିଲା ।

ପୁରାଣରେ ମୂଲ୍ୟବୋଧ

ଭାରତବର୍ଷର ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣ ଓ ପ୍ରାୟ ସମସଂଖ୍ୟକ ଉପପୁରାଣ ସାମନ୍ତ-ତାନ୍ତ୍ରୀ ଯୁଗରେହିଁ ରଚିତ ହୋଇଛି । ମହାଭାରତ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ପୁରାଣରେ ସାମନ୍ତ-ଯୁଗର ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଓ କ୍ରିୟାକଳାପହିଁ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ରାମାୟଣ ମଧ୍ୟ ମହାଭାରତ ରଚିତ ହେବାର ବହୁ ପରେ ସାମନ୍ତ-ଯୁଗର ଏକ ଅବଦାନ ବୋଲି ପୂର୍ବେ ସୂଚନା ଦେଇଛୁଁ । ମହାଭାରତ ଓ ରାମାୟଣ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକୁ ମହାପୁରାଣ ଓ ଉପପୁରାଣ ଏଇ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଅଠରଟି ମହାପୁରାଣ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ପଦ୍ମ ପୁରାଣ, ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ, ଶିବପୁରାଣ, ଲିଙ୍ଗପୁରାଣ, ଗରୁଡ଼ପୁରାଣ, ନାରଦପୁରାଣ, ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତ, ଅଗ୍ନିପୁରାଣ, ସ୍କନ୍ଦ-ପୁରାଣ, ଭବିଷ୍ୟପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତପୁରାଣ, ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ପୁରାଣ, ବାମନପୁରାଣ, ବରାହପୁରାଣ, ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣ, କୂର୍ମପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପୁରାଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଉପପୁରାଣ ମଧ୍ୟ ଅଠରଖଣ୍ଡି, ଯଥା ସନତ୍, ଦୁର୍ବାସା, ନାରଦୀୟ, କପିଳ, ବାମନ, ଉଶନା, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ, ବାରୁଣ, କାଳିକା, ମାହେଶ୍ୱର, ଶାମ୍ବ, ସୌର, ପରାଶର, ମାରୀଚ ଓ ଭାର୍ଗବ । ବାୟବୀୟ, ନାନ୍ଦକେଶ୍ୱର, ପାଦ୍ମ, ଦେବୀ ଓ ହରିହର ଏ ପାଞ୍ଚଖଣ୍ଡି ପୁରାଣ ମଧ୍ୟ ଉପପୁରାଣ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ । ବାୟୁପୁରାଣ କେବେ ଉପପୁରାଣ, କେବେ ପୁଣି ମହାପୁରାଣ ମଧ୍ୟରେ କଳ୍ପଭେଦରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇ ଆସିଛି । ପ୍ରଥମ ପୁରାଣ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ଉତ୍ତରଖଣ୍ଡରେ ଓଡ଼ିଶାର ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ସୂତ ଓ ଶୌନକ ଋଷିଙ୍କ କଥାପ୍ରସଙ୍ଗ ଛଳରେ ଏଇ ପୁରାଣଟି ବିରଚିତ । କେଉଁ ପୁରାଣ କେବେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ତାହା ସେଇ ପୁରାଣରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ ପ୍ରଥମେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା, ତା'ପରେ ବେଦବ୍ୟାସ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ ରଚନା କରିଥିଲେ ବୋଲି ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ ଲିଖିତ ଅଛି ।

"ଆଦ୍ୟଂ ସର୍ବପୁରାଣାଃ ବ୍ରହ୍ମମୁଚ୍ୟତେ···

ଏତଦ୍ବୈତ୍ରିବିଃସଙ୍କସବେ ପାଦ୍ମସ୍ୟ ସମନନ୍ତରମ ॥" (ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ, ୩,୬ଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ) କୂର୍ମପୁରାଣରେ ଦେଖୁ ପ୍ରଥମେ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ତା'ପରେ ପଦ୍ମପୁରାଣ, ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତି ଅଠରଟି ପୁରାଣ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ସବୁ ପୁରାଣ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ପୁରାଣ ବୋଲି ଉକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣରେ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଅଷ୍ଟମ

ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ବିରଚିତ ହୋଇଥିବ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଏହାଛଡ଼ା ସ୍କନ୍ଦ ପୁରାଣର ଉତ୍କଳଖଣ୍ଡରେ, ନାରଦପୁରାଣ, ପଦ୍ମପୁରାଣ, କପିଳସଂହିତା ଓ ନୀଳାଦ୍ରି-ମହୋଦୟ ପ୍ରଭୃତିରେ ମଧ୍ୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ମହାଭାରତ-ରଚୟିତା ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କର ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ ହଜାର ବର୍ଷ ପରେ ଏହି ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକ ରଚିତ ହୋଇଥିବ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତୃତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ 'ହରିବଂଶ'ରେ ମହାଭାରତ ଶାନ୍ତି ପର୍ବର ନାରାୟଣୀ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବରାହ, ନୃସିଂହ, ବାମନ, ପରଶୁରାମ ଦାଶରଥିରାମ ଓ ବାସୁଦେବକୃଷ୍ଣ ଏହି ଛଅ ଅବତାରର କଥା ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣର ଲେଖାହୋଇଛି । ମହାଭାରତରେ ଅବଶ୍ୟ ସେହି ଅଧ୍ୟାୟରେ କାଳ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥଳରେ ହଂସ, ମତ୍ସ୍ୟ, କୂର୍ମ ଓ କଳ୍କି ଅବତାରଙ୍କୁ ପୂର୍ବ ଛଅ ଅବତାରଙ୍କ ସଂଗେ ଯୋଡି ଦିଆଯାଇଛି । (ଏହାକୁ ଶ୍ରୀ ଭଂଡାରକାର ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି ।) ବାୟୁପୁରାଣରେ ଦୁଇଟି ସ୍ଥାନରେ ଅବତାରମାନଙ୍କ ନାମ ଦିଆଯାଇଛି । ପ୍ରଥମେ ବାର ଅବତାର ଏବଂ ଦଶାବତାରଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ଯାହା ମଧ୍ୟରେ ବରାହ, ନୃସିଂହ, ବାମନ ପରଶୁରାମ, ଦାଶରଥିରାମ, ବାସୁଦେବକୃଷ୍ଣ, ଦତ୍ତାତ୍ରେୟ, ବେଦବ୍ୟାସ, କଳ୍କି ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏହି ପୁରାଣରେ ଚନ୍ଦ୍ରଗୁପ୍ତ (୧) (ଖ୍ରୀ. ୩୨୦—୩୩୦)ଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଏହା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ । ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବରାହ ପୁରାଣରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ନାମ ଦଶାବତାର ମଧ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ତେଣୁ ତାହା ଖ୍ରୀ ୭ମ ଓ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବ ବୋଲି ଅନୁମାନ ହୁଏ । ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତରେ ଅବଶ୍ୟ କ୍ରମେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଅବତାର ମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି (ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ 'ମହାମୋହ' ଅବତାର) । ରାମକୃଷ୍ଣ ଭଂଡାରକାର ଏହି ପୁରାଣଟି ଖ୍ରୀ ଦଶମ ଶତକ ଆଡକୁ ରଚିତ ହୋଇଥିବ ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି । (ଓ.ଇ) ଏଥିରେ ୨୨ଟି ଅବତାରଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ ।

ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକ ରଚିତ ହେଲାବେଳକୁ ରାଜତନ୍ତ୍ର ଏବଂ ସାମନ୍ତ-ପ୍ରଥା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୁରାଣରେ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜର ଚିତ୍ର ସଂଗେ ସେହି ସମୟର ମୂଲ୍ୟବୋଧର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ।

ରାମାୟଣର ଅର୍ବାଚୀନତା

ପୂର୍ବେ କହିଛୁଁ, ରାମାୟଣ ମହାଭାରତର ଅନ୍ୟୁନ ପାଂଚ ଶହ ବର୍ଷ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରଚନା । ରାମାୟଣର ମୂଳ ଅଂଶର ଭାଷା ମହାଭାରତର ଭାଷା ତୁଳନାରେ ଢେର ବେଶୀ ଅର୍ବାଚୀନ । ଏହାଛଡ଼ା ରାମାୟଣରେ ପୁରାପୂରି ସାମଂତ-ଯୁଗର ଚରିତ୍ର ତଥା ମୂଲ୍ୟବୋଧହିଁ ସଂଗୃହିତ ହୋଇଛି—ଯଥା ପିତୃ-ବିଧିର କଡ଼ାକଡ଼ି ପ୍ରୟୋଗ, ବଂଶଗତ ଉତ୍ତରାଧିକାର ସଂକ୍ରାଂତ ବିଧି-ନିୟମର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ବିକାଶ ଏବଂ ପିତୃ-ସତ୍ୟ ଆଦର ଉପସ୍ଥାନ, ଏକପତ୍ନୀବ୍ରତ ବା 'ସତୀତ୍ୱ' ସଂବଂଧରେ କଠୋର କଟକଣା—ଯାହା ଫଳରେ କି ପର୍ଶୁରାମଂକ ଦ୍ୱାରା ନିଜ ମାତା ରେଣୁକାଂକର ମସ୍ତକ ଛେଦନ ଭଳି ନୃଶଂସ କାଂଡ ଘଟେ—ମହାଭାରତ ପୂର୍ବରୁ କଦାପି ସଂଭବ ହୋଇ ନ ପାରେ । ରାମ-ରାବଣ ଯୁଦ୍ଧ ଯେ ମହାଭାରତ ପୂର୍ବରୁ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା ଏହା ଏକ ପ୍ରକାର ନିର୍ଣ୍ଣିତ,କାରଣ ମହାଭାରତରେ ରାମଚଂଦ୍ର ଏବଂ ଅଯୋଧ୍ୟାର ରଘୁ-ବଂଶର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ମାତ୍ର ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ ଗ୍ରଂଥଟି ରଚନା କଲାବେଳକୁ ପିତୃ-ବିଧି ଏବଂ ସାମଂତତଂତ୍ର ଦେଶରେ ଦୃଢ଼ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇସାରିଛି । ତେଣୁ ତାଂକର ଚରିତ୍ରାୟନ, ମୂଲ୍ୟବୋଧ ସମସ୍ତ କିଛି ହିଁ ସାମଂତ-ଯୁଗର ସମାଜ-ସଂପର୍କକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଗଢ଼ି ଉଠିଛି । ଭାଷା, ଭାବ, ଚରିତ୍ର-ଚିତ୍ରଣ, ମୂଲ୍ୟବୋଧ ସବୁ ଦିଗରୁ ରାମାୟଣ ମହାଭାରତ ତୁଳନାରେ ଅର୍ବାଚୀନ ମନେହୁଏ ।

ବିଭିନ୍ନ ପୁରାଣମାନଂକରେ ସୃଷ୍ଟି-ତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ସାମାଜିକ ଜୀବନର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପ୍ରାକ୍-ଶ୍ରେଣୀ ବିଭକ୍ତ ସମାଜ-ବିନ୍ୟାସର ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । "ହରିବଂଶ"ରେ ସଂକଳ୍ପ ବିବାହ ଏବଂ ସଂସ୍ପର୍ଶ ବିବାହର ବହୁ ଦୃଷ୍ଟାଂତ ଏବଂ ମାତୃବିଧି ସମୟର ଗଣଗୋତ୍ର ଏବଂ ଗଣ-ସମାଜର ବହୁ ସଂକେତ ମିଳେ । ପୂର୍ବ ଅଧ୍ୟାୟମାନଂକରେ ସମାଜ-ସଂପର୍କ ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧର କ୍ରମବିକାଶ ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ ବିଭିନ୍ନ ପୁରାଣରୁ ବହୁ ଦୃଷ୍ଟାଂତ ଦିଆଯାଇଛି ।

ବଂଶାନୁକ୍ରମ

ଏହାଛଡ଼ା ବହୁ ବଂଶବୃକ୍ଷର ପରିଚୟ ପୁରାଣମାନଂକରୁ ମିଳେ । ବ୍ରହ୍ମ-ପୁରାଣରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର କଶ୍ୟପ-ଦାକ୍ଷାୟଣୀ-ବିବସ୍ୱାନ-ମନୁ (ବୈବସ୍ୱତ) ଅନୁକ୍ରମରେ ଏକ ବିବରଣୀ ପାଉଁ । ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ-ବଂଶର ବିସ୍ତାର ବ୍ରହ୍ମା-ଦକ୍ଷ-ପ୍ରଜାପତି-ଅଦିତି (କନ୍ୟା)—ସୂର୍ଯ୍ୟ-ମନୁ ଇକ୍ଷ୍ୱାକୁ ଅନୁକ୍ରମରେ । ହରିବଂଶରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ-ବଂଶର ଅନୁକ୍ରମ କଶ୍ୟପ—ଅଦିତିଂକଠାରୁ । ଅଗ୍ନି ପୁରାଣରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ

ହରି-ବ୍ରହ୍ମା-ମରୀଚି-କଶ୍ୟପ-ବିବସ୍ୱାନ-ମନୁ ଅନୁକ୍ରମରେ । ସେହିପରି ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶର ବିଭିନ୍ନ ଅନୁକ୍ରମ ମଧ୍ୟ ମହାଭାରତ, ରାମାୟଣ, ହରିବଂଶ, ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ, ଶ୍ରୀମଦ୍-ଭାଗବତ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ମିଳେ ।

ଏଇ ବିଭିନ୍ନ ବଂଶ-କ୍ରମରେ ଅନେକ ସମୟରେ ଗଣ-ମାତୃକା ଗୋଷ୍ଠୀର ପରିଚୟ ମିଳେ ଯଥା ଅଦିତି (ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ), ଅତ୍ରି, ଇଳା (ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶ) । ମହାଭାରତରେ ଚନ୍ଦ୍ରବଂଶର ଅନୁକ୍ରମଟି ଏହିପରି—ଇଳା-ପୁରୁରବା-ଆୟୁ-ନହୁଷ ଇତ୍ୟାଦି ।

ପଦ୍ମପୁରାଣରେ ଭାରତବର୍ଷର ଭୌଗୋଳିକ ତତ୍ତ୍ୱ; ଗରୁଡପୁରାଣରେ ଜ୍ୟୋତିର୍ବିଦ୍ୟା ଓ ସାମୁଦ୍ରିକ ବିଦ୍ୟା; ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଆୟୁର୍ବିଦ୍ୟା ଓ ଚିକିତ୍ସା-ପ୍ରକରଣ, ଦେବୀପୁରାଣରେ ଯୁଦ୍ଧବିଦ୍ୟା ଓ ଧନୁର୍ବିଦ୍ୟା ଏବଂ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପୁରାଣରେ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଚିତ୍ର-ବିଦ୍ୟା ଓ ଶିଳ୍ପକଳାର ସମୁନ୍ନତ ପରିଚୟ ପାଉଁ । ଏହାଛଡ଼ା ସାମନ୍ତତାନ୍ତ୍ରିକ ଯୁଗର ରାଜନୀତି, ଅର୍ଥନୀତି ଏବଂ ସାମାଜିକ ରୀତି-ନୀତି ପୁରାଣ ଗୁଡ଼ିକରେ ବିଧୃତ ହୋଇଛି । ଅଠରଟିଯାକ ପୁରାଣ ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିରଚିତ ବୋଲି ଯାହା କୁହାଯାଇଥାଏ ତାହା ଅବଶ୍ୟ ଭ୍ରମାତ୍ମକ, ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କାରଣ ମହାଭାରତକାର ବେଦବ୍ୟାସଙ୍କଠାରୁ ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକର ବୟସ ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ ହଜାର ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ।

ହିନ୍ଦୁ ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକ ବର୍ଣ୍ଣ-ବିଭକ୍ତ ଶ୍ରେଣୀ ସମାଜରହିଁ ପ୍ରତିଫଳନ । ଏଥିରେ ସାମନ୍ତ-ଯୁଗୀୟ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ତଥା ସମାଜ-ସଂପର୍କ ଅତି ପରିଷ୍କାର ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛି । ତେଣୁ ସାମନ୍ତ-ଯୁଗର ମାନସ-ରୂପ ପୁରାଣ ମାନଙ୍କରୁହିଁ ଯେପରି ଜଣାପଡ଼େ ତାହା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରଚନାରୁ ନୁହେଁ ।

॥ ଦ୍ୱାଦଶ ଅଧିକରଣ ॥

ଜୟଦେବଙ୍କ ଓ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ସାହିତ୍ୟରେ ନୂତନ ମୂଲ୍ୟବୋଧ

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ କବି ଜୟଦେବଙ୍କ ନାମ ସର୍ବାଗ୍ରେ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ । ଜୟଦେବ ଭାରତର ସଂସ୍କୃତ କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କନିଷ୍ଠ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଲାଳିତ୍ୟ, ରସମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଛନ୍ଦ-ବୈଚିତ୍ର୍ୟରେ ତାଙ୍କ ରଚିତ "ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ" କାବ୍ୟଟି ବିଦଗ୍ଧ ପାଠକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସମାଦର ଲାଭ କରି ଆସିଅଛି ।

'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ'ର ପରକୀୟା-ତତ୍ତ୍ୱ ଭାରତୀୟ ଜଳବାୟୁରେ ଏକ ନୂତନ ତରଂଗ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ତାଂତ୍ରିକ ସହଜଯାନ ଏବଂ ବୈଷ୍ଣବୀୟ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦର ପ୍ରଭାବ ହିଁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଆତ୍ମିକତତ୍ତ୍ୱର ଭିତ୍ତିଭୂମି ଏଥିରେ କୌଣସି ସଂଦେହ ନାହିଁ । ଲୌକିକ କାମନା-ବାସନା, ପ୍ରଣୟ-ମିଳନ ସଂଗେ ଅପାର୍ଥିବ ଭକ୍ତି-ସାଯୁଜ୍ୟ ସଂଯୋଗରେ ଏହି କାବ୍ୟଟି ଏକ ନୂତନ ରାଗ-ମାର୍ଗର ସଂଧାନ ଦେଇ-ଥିଲା—ଯାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମ-ଧାରଣାକୁ ବେଶ୍ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା ।

"ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦ' କାବ୍ୟଟିରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଂକ ଦେହ-ତାପ-ତପ୍ତ ସଂଭୋଗ ଲୀଳା ବଡ଼ ନଗ୍ନ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଚି । ଜୟଦେବଙ୍କ ପରକୀୟା ତତ୍ତ୍ୱର ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତି ଜଗତରେ ରାଧା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଆବିର୍ଭାବ ଅପରିଜ୍ଞାତା ଥିଲେ କହିଲେ ଚଳେ । ଏପରିକି ଜୟଦେବଂକର ପ୍ରାୟ ତିନି ଶହ ବର୍ଷ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଂକ ପୂର୍ବରୁ କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରଂଥରେ କିଂବା ଓଡ଼ିଶାରେ ଲିଖିତ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ରାଧା-କୃଷ୍ଣଂକ ପ୍ରଣୟ-ଲୀଳାର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ ନାଇ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ କେଉଁଠାରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଂକର କୌଣସି ଚିତ୍ର ମିଳେ ନାଇ, ଯଦିଚ ବ୍ରଜଗୋପିନୀ-ପରିବୃତ କିଂବା ଧେନୁ-ସମାବୃତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ-ଚିତ୍ର ଅଭାବ ମନ୍ଦିର-ଶିଳ୍ପରେ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାକ୍-ଚୈତନ୍ୟ ଯୁଗର ମନ୍ଦିର ଗୁଡ଼ିକରେ

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକ ସହିତ ଲକ୍ଷ୍ମୀହିଁ ପୂଜା ପାଉଥିଲେ, ରାଧା ନୁହଂତି । ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ଏବଂ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲ୍ଲାର ରେମୁଣା ମନ୍ଦିର ତହିଁର ଅଦ୍ୟର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟାଂତ । ଏପରିକି ଚୈତନ୍ୟଂକ ଆବିର୍ଭାବ ପରେ ମଧ୍ୟ ତାଂକର ପ୍ରବଳ ପ୍ରଭାବ ସତ୍ତ୍ୱେ ତାଂକର ଅଂତରଗଂକ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ନିଜକୃତ ଭାଗବତରେ କେଉଁଠାରେ ରାଧାଂକୁ ନାୟିକା କରି ନାହାଂତି, ବୃନ୍ଦାବତୀଂକୁହିଁ ନାୟିକା କରି ଥୋଇଛଂତି । ଏକଥା ଜଣାଶୁଣା ଯେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପୁରୀକୁ ଆସିବା ପରେହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ତାଂକ ଭାଗବତର ଦଶମ ସ୍କନ୍ଦ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଂକ ସଂଗେ ତାଂକର ପ୍ରଥମ ସାକ୍ଷାତ୍ ହେଲାବେଳେ ସେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ କଳ୍ପବୃକ୍ଷ ମୂଳରେ ବସି ଭାଗବତର ଦଶମ ସ୍କନ୍ଦ ଲେଖୁଥିଲେ ବୋଲି ବଂଗୀୟ ଗ୍ରଂଥ ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ।

ପ୍ରଥମେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ୍ ଏବଂ ପରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଐତିହ୍ୟରୁ ମୈଥୁନଯୋଗ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ-ଧାରଣାରେ ପ୍ରବେଶ କରେ । ସାଂଖ୍ୟର ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ତଂତ୍ରର ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବତାରଂକ ସଂଗେ ତାଂକର ଶକ୍ତିରୂପେ ଦେବୀମାନେ ଆସି ପୂଜା ପାଂତି । ଅନୁମାନ କରାଯାଏ, ଶାକ୍ତମାନଂକ ସଂଗେ ପ୍ରତିଦ୍ୱଂଦ୍ୱିତା କରିବାକୁ ଯାଇ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ହ୍ଲାଦିନୀ ଶକ୍ତି-ସ୍ୱରୂପିଣୀ ରାଧାଂକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ । ସାଂଖ୍ୟର ପ୍ରଧାନ-ପୁରୁଷ ତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ତଂତ୍ରର ମୈଥୁନଯୋଗର ପ୍ରଭାବ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ଅନେକ ପରେ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ ରାଧା ପ୍ରଥମ ହୋଇ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ନଜରକୁ ଆସଂତି । ତୁଳନାମୂଳକ ଭାବରେ କହିଲେ କୁହାଯିବ, କୃଷ୍ଣ ହେଉଛଂତି ବୈଷ୍ଣବର କୃଷ୍ଣ, ଶାକ୍ତର ଶିବ, ସାଂଖ୍ୟର ପୁରୁଷ, ଏବଂ ଶିଥିଳ ଭାବରେ ବଜ୍ରଯାନୀର ବୋଧିଚିତ୍ତ, ସହଜଯାନୀର କରୁଣ, ଏବଂ କାଳଚକ୍ରଯାନୀର କାଳଚକ୍ର; ଆଉ ରାଧା ହେଉଛଂତି ବୈଷ୍ଣବର ରାଧା, ଶାକ୍ତର ଶକ୍ତି, ସାଂଖ୍ୟର ପ୍ରକୃତି (ବା ପ୍ରଧାନ), ଏବଂ ଶିଥିଳ ଭାବରେ ବଜ୍ରଯାନୀର ନିରାତ୍ମା, ସହଜଯାନୀର ଶୂନ୍ୟତା, ଏବଂ କାଳଚକ୍ରଯାନୀର ପ୍ରଜ୍ଞା । * ଏଥିପୂର୍ବରୁ ଅବଶ୍ୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଡ଼କୁ ବୃନ୍ଦାବନନିବାସୀ ଅନ୍ଧ୍ର ପଂଡିତ ନିଂବାର୍କ ଶ୍ରୀରାଧାଂକୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ସହଚରୀରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରଂତି । ତା'ପୂର୍ବରୁ ଆମେ କୃଷ୍ଣଂକର ଦେବକୀନଂଦନ କୃଷ୍ଣ ରୂପେ ଛାଂଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ସାକ୍ଷାତ୍ ପାଇଥିଲୁଁ । ଉପନିଷଦ ଯୁଗର ଦେବକୀନଂଦନ କୃଷ୍ଣ, ପାଣିନି ଯୁଗର (ଖ୍ରୀ ପୂ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀ) କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ କ୍ରମେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଡ଼କୁ ରାଧାକୃଷ୍ଣରେ ପରିଣତ ହୁଅଂତି ।

* ବାଂ. ଇ ଏବଂ 'କବିତା-୧୯୬୨' ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ

ପରକୀୟା ତତ୍ତ୍ୱ ବା କାନ୍ତା-ଭାବ

ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ କାବ୍ୟରେ ଚରମ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଛି । ଦ୍ୱୈତବାଦ, ବିଶେଷ କରି ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତ ବାଦ ମଧ୍ୟରେ ଅବଶ୍ୟ ଏ-ପ୍ରକାର ଉପାସନାର ବୀଜ ନିହିତ ଥିଲା । ମାତ୍ର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳା-ସଂଗିନୀ ରୂପେ ରାଧାଙ୍କୁ ଦେଖିବା ପାଇଁ ଆମକୁ ପ୍ରାୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ସହଜଯାନ ଓ ସୁଫୀବାଦର ପ୍ରଭାବ

ଜୟଦେବଙ୍କର ମଂଗଳ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ପଦାବଳୀରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରଣୟ-ମିଳନ-ମୈଥୁନ ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେପରି ନଗ୍ନ ଶବ୍ଦରେ କରାଯାଇଛି, ତାହା ପ୍ରାୟ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ପୂର୍ବଜମାନଙ୍କର ରଚନାକୁ ବଳି ଯାଇଛି । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ ଏହା କାନ୍ତାଭାବକୁ ବା ଉପାସ୍ୟ ଓ ଉପାସକ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୁଷ-ନାରୀ ସଂପର୍କ ପରିକଳ୍ପନାକୁ ଯେପରି ଏକ ଧାର୍ମିକ ତତ୍ତ୍ୱରେ ପରିଣତ କରିଛି, ତାହା ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ଭାରତର ଧର୍ମଜଗତରେ ଦେଖା ଯାଇ ନଥିଲା । ଯେପରି ଜଣାଯାଏ ବୌଦ୍ଧ ସହଜଯାନ ଏବଂ ନବାଗତ ଇସଲାମ ଧର୍ମର ସୁଫୀବାଦ ନର-ନାରୀର ମିଳନ-ସଂଭୋଗ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଯେଉଁ ସାଧନାର ମାର୍ଗ ଉନ୍ମୁକ୍ତ କରିଥିଲା, ଜୟଦେବ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ କାବ୍ୟରେ ସେ ସବୁର ସଂଶ୍ଳେଷଣ ପୂର୍ବକ ଏକ ନୂତନ ପରକୀୟା ତତ୍ତ୍ୱର ଅବତାରଣା କରିଥିଲେ— ଯାହା ଲୌକିକ ପ୍ରେମ-କାମନା ବାସନା ସହିତ ଅଲୌକିକ ସାଯୁଜ୍ୟ-ମିଳନ-ଭକ୍ତି ମାର୍ଗର ସମନ୍ୱୟ ସ୍ଥାପନ କରି ପାରିଥିଲା ।

ଜୟଦେବଙ୍କ କାଳ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ

ଜୟଦେବ ଗୌଡ଼-ବଂଗର ଅଧିପତି ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ସଭା-କବି ଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମନୀଷୀଗଣ ଏକମତ । ମ୍ୟାକ୍‌ଡୋନେଲ୍ ତାଙ୍କ "History of Sanskrit Literature"ରେ ଜୟଦେବ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭା ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ କରି-ଯାଇଛନ୍ତି । ଜର୍ମାନ ପଣ୍ଡିତ ବ୍ୟୁହେଲର ମଧ୍ୟ ଜୟଦେବ ସେନ୍-ସଭା ସହିତ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ ବୋଲି ସାବ୍ୟସ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଏହାଛଡ଼ା ଡଃ ସୁନୀତି କୁମାର ଚ୍ୟାଟାର୍ଜି, ଡଃ ନୀହାରରଞ୍ଜନ ରାୟ, ଡଃ ସୁକୁମାର ସେନ, ଡଃ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ୍, ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ଓ ଡଃ ଭି. ରାଘବନ ପ୍ରମୁଖ ଜୟଦେବ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ୍‌ଙ୍କ ସଭାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି । ସେନ୍-ସମ୍ରାଟ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳ ୧୧୭୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୨୦୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ

ବୋଲି ଐତିହାସିକମାନେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି । ଜୟଦେବଙ୍କ ଜୀବିତ କାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧୧୪୦ରୁ ୧୨୦୮ ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଚି ।

ଉଦ୍‌ଭଟ ତଥ୍ୟ — ଓଡ଼ିଶାର କେହି କେହି କବି-ନାଟ୍ୟକାର ପ୍ରାବନ୍ଧିକ ଜୟଦେବଙ୍କୁ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ମହାରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ସମସାମୟିକ ରୂପେ ଚିତ୍ରିତ କରି କାବ୍ୟ-ପ୍ରବନ୍ଧ-ନାଟକାଦି ପ୍ରଣୟନ କରିଥିବାର ଦେଖାଯାଏ । ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ସମ୍ରାଟ କପିଳେନ୍ଦ୍ର-ଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର କାଞ୍ଚି-ବିଜେତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ (ଖ୍ରୀ. ୧୪୬୭-୧୪୯୭) 'ଅଭିନବ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ନାମକ ଖଣ୍ଡିଏ ସଂସ୍କୃତକାବ୍ୟର ରଚୟିତା ଥିଲେ ବୋଲି ଉକ୍ତ କାବ୍ୟର ଶେଷ ସର୍ଗରେ ଭଣିତା-ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଯଥା :—"ଇତି ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଗଜପତି ମହାରାଜ କୃତେ ଅଭିନବ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ମହାକାବ୍ୟେ ସ୍ୱାଧୀନ ଭର୍ତ୍ତୃକା ବର୍ଣ୍ଣନେ ସାନନ୍ଦ-ମୁକୁନ୍ଦୋ ନାମ ଦଶମଃ ସର୍ଗଃ ।" ଏହାକୁ ଭିତ୍ତି କରି ଜୟଦେବ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କର ସଭାକବି ଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ସଙ୍ଗେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ କାବ୍ୟର ଏକ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିତା ହୋଇଥିଲି ଏବଂ ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ଦ୍ୱାରା ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ନିତ୍ୟ ପଠିତ ହେବ ବୋଲି ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ବୋଲି ଓଡ଼ିଆ 'ଜୟଦେବ' ନାଟକରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଇତିହାସର ତିନିଶହ ବର୍ଷ ତଥାଇଁ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ଶେଷ ପାଦର କବି ଜୟଦେବଙ୍କୁ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପାଦର ଗଜପତି ମହାରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କର ସମସାମୟିକ ରୂପେ ପ୍ରତିପନ୍ନ କରିବାକୁ ଯିବା ଇତିହାସ ପ୍ରତି ବିଶ୍ୱାସଘାତକତା ନୁହେଁ କି ? ନିଜ ସୁବିଧା ପାଇଁ ଇତିହାସକୁ ବିକୃତ କରିବାର ଅଧିକାର କାହାରି ଥାଇ ନପାରେ । ଯେଉଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କ କଥା ଉପରେ କୁହାଗଲା ସେ ଅଭିନବ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଛଡ଼ା 'ମୁକ୍ତି ଚିନ୍ତାମଣି' 'ଦୁର୍ଗୋତ୍ସବ' 'ଅଭିନବ ବେଣୀ-ସଂହାର' 'କୃଷ୍ଣଭକ୍ତି-କଳାଦ୍ରୁମ' ଏବଂ 'ନାମ-ମାଳିକା' ନାମକ କେତେକ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଣେତା । 'ଅଭିନବ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' କାବ୍ୟଟି ସେ ଯେ ଜୟଦେବଙ୍କ ମୂଳ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଅନୁକରଣରେ ରଚନା କରିଥିଲେ ଏହା ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ନାମକରଣରୁ ହିଁ ସୂଚିତ ହେଉଚି ।

ଜୟଦେବଙ୍କ ସମୟରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଙ୍ଗବଂଶର ରାଜା ରାଜରାଜ ଦେବ (୨ୟ) (ଖ୍ରୀ. ୧୧୭୦—୧୧୯୪) ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି ।

ସେ ଥିଲେ ଗୌଡ଼-ବଙ୍ଗ ନରପତି ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କର ସମସାମୟିକ । ଏଇ ରାଜା ରାଜଦେବ (୧)ଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ନାମ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଥିଲା ବୋଲି ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରୁ ଜଣାଯାଏ । 'ଦାଢ୍ୟତା ଭକ୍ତି'ରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାମକ ଜଣେ ରାଜା ଜୟଦେବଙ୍କ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ହୋଇ ମୂଳ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦକୁ ବଳିଯିବା ପାଇଁ ଏକ ନୂତନ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ରଚନା କରିଥିଲେ । * ଏଇ ଆଖ୍ୟାନ ଭାଗ ଉପରେ ଭିତ୍ତି କରିହିଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ସ୍ଥିତି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ଏବଂ ଇତିହାସର ତିନିଶହ ବର୍ଷର ବ୍ୟବଧାନ ଡିଆଇଁ ତାଙ୍କୁ ଅଭିନବ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପ୍ରଣେତା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ସମସାମୟିକ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଏହାହିଁ ଆମ ଦେଶରେ ଗବେଷଣା ଓ ଜାତ୍ୟାଭିମାନର ଚେହେରା !* *

ସେନ୍ ସଭା ଓ ଜୟଦେବ

ଡଃ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ୍ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଇତିହାସକାରମାନେ ଜୟଦେବଙ୍କ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭା-କବିରୂପେ ଚିହ୍ନିତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଡଃ ମହତାବ୍‌ଙ୍କ ମତରେ—"ଯେଭଳି ପ୍ରମାଣ ସହ ସେ (ଜୟଦେବ) ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାକବି ରୂପେ ଇତିହାସ ଜଗତରେ ଥୁଆ ହୋଇଛନ୍ତି, ତଦ୍‌ଦୃଷ୍ଟେ ତାଙ୍କୁ ପୁରାପୁରି ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକ, ଓଡ଼ିଶାର ରାଜସଭାର ପଣ୍ଡିତ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବା ପାଇଁ ଆହୁରି ଗବେଷଣା ଓ ଅଧ୍ୟୟନ ଆବଶ୍ୟକ ।" (ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ, ପୃ ୧୧୮) ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସ ମଧ୍ୟ ଜୟଦେବ ବଙ୍ଗଳାରେ ସେନାୟନ ଯୁଗର ଶେଷ ପର୍ବର କବି ବୋଲି କହିବାର ମତପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

ଐତିହାସିକ ମତ

ଅଧ୍ୟାପକ ଡଃ ଭି. ରାଘବନ ଜୟଦେବ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାକବି ଥିବା କଥା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ତେବେ ଜଣେ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକ ବଙ୍ଗ ରାଜସଭାରେ ଯାଇ ସଭାକବି ହେବା କିଛି ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ବୋଲି ସେ ମନେ କରନ୍ତି । (ମୋତେ ଲିଖିତ ତାଙ୍କ ପତ୍ରାବଳୀରୁ ତାଙ୍କ ମତାମତ ସୁପରିସ୍ଫୁଟ)

---

* ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ — ଡଃ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ୍

** ଆଜିକି ପ୍ରାୟ ୧୩ ବର୍ଷ ତଳେ ୧୯୬୧ ମସିହାରେ "ଝଙ୍କାର" ପତ୍ରିକାର ଦ୍ୱାଦଶ ଭାଗ ୬ଷ୍ଠ ଓ ୮ମ ସଂଖ୍ୟାରେ ଏବଂ ପରେ "କବିତା, ୧୯୬୨" ଗ୍ରନ୍ଥର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ମୁଁ ଏ ସମସ୍ତ ମତ ଖଣ୍ଡନ କରି ଜୟଦେବ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭା ସହ ସଂପୃକ୍ତ ଥିବା କଥା ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଥିଲି । ଲେଖକ ।

ଏହାଛଡ଼ା ଓରିଏଣ୍ଟାଲ କନଫରେନସର ଗତ ଉଜ୍ଜୟିନୀ ଅଧିବେଶନରେ ଡଃ ପି. ଆର. ଦାଶଗୁପ୍ତ ଜୟଦେବ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଂଗେ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ ବୋଲି ତାଙ୍କ ସନ୍ଦର୍ଭରେ ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଜୟଦେବଙ୍କ ଜୀବତ୍କାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧୧୪୦ରୁ ୧୨୦୯ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି । ମିନ୍‌ହାଜ ବିବରଣ ଅନୁଯାୟୀ ଖିଲିଜୀମାନେ ୧୨୦୦-୧୨୦୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାଏ ଲଛମନିଆଙ୍କୁ (ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କୁ) ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ନବଦ୍ୱୀପଠାରେ ଆକ୍ରମଣ କରି ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । 'ଶେଖ୍ ସୁଭୋଦୟା' ଓ ତିବ୍‌ବତୀୟ ଗ୍ରଂଥ 'ପାଗ୍-ସାମ୍-ଜୋନ-ଜାଂ'ରେ ଏଥିର ଯଥେଷ୍ଟ ସମର୍ଥନ ମିଳେ । ଏହାଛଡ଼ା ଇସ୍‌ମୀ ନାମକ ଆଉ ଜଣେ ଐତିହାସିକ 'ଫୁତୁ-ଉସ୍-ସାଲତନ୍' ଗ୍ରଂଥରେ ବଖ୍‌ତିଆର ଖିଲିଜୀ ନବଦ୍ୱୀପଠାରେ ରାଏ ଲଛମନିଆଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିବା କଥା ଲେଖିଛନ୍ତି । ଡଃ ନୀହାରରଂଜନ ରାୟଙ୍କ ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ତାଙ୍କ ନବଦ୍ୱୀପ ପ୍ରାସାଦରେ ମଧ୍ୟାହ୍ନ-ଭୋଜନ କରୁଥିବାବେଳେ ବଖତିଆର ଖିଲିଜୀ ତାଙ୍କୁ ଘୋଡ଼ା ବିକ୍ରି କରିବା ଲାଗି କେତେକ ଘୋଡ଼ା ଏବଂ ଘୋଡ଼ାଚଢ଼ାଳିଙ୍କ ଛଦ୍ମବ୍ୟବହାରରେ ଆସି ପହଂଚିଲେ । ସମ୍ରାଟ ଘୋଡ଼ା ଦେଖୁଥିବାବେଳେ ସେମାନେ ତାଙ୍କୁ ଅତର୍କିତ ଭାବରେ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ପରାସ୍ତ ହୋଇ ରାଢ଼ ଦେଶକୁ ପଳାଇଗଲେ ଏବଂ ସେନ-ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ମୁହୂର୍ତ୍ତକେ ଭୁଶୁଡ଼ି ପଡ଼ିଲା । ଏଥିରୁ ସେନ୍-ରାଜତ୍ୱ ଯେ କପରି ଭିତରେ ଭିତରେ ପୋକ ଖାଇ ଯାଇ ଫଂପା ହୋଇଯାଇଥିଲା ତା'ର କିଂଚିତ୍ ପରିଚୟ ମିଳେ । ସେନ୍-ବଂଶ ନଷ୍ଟଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଗଲା ପରେ ସଭାପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକେ ଓଡ଼ିଶା ପଳାଇ ଆସି ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । କବି ଜୟଦେବ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କ ସଂଗରେ ଓଡ଼ିଶା ପଳାଇ ଆସିଥିଲେ ଏବଂ ପୁରୀରେ କେତେ ବର୍ଷ ବସବାସ କରିବା ପରେ ରାଜସ୍ଥାନ ଯାଇ ସେଠାରେ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରେ ପଡ଼ିଥିଲେ । ତାଙ୍କ ସମାଧି ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ରାଜସ୍ଥାନରେ ରହିଛି । ଏ ଅନୁମାନ ବଳବତ୍ତର ହୁଏ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିପତି ରାଜରାଜ ଦେବ (୨)ଙ୍କ ପତ୍ନୀ ସୁରମା ଦେବୀଙ୍କ ଭାଇ ମହାସାମଂତାଧିପତି ଗୌତମ ଗୋତ୍ରୀୟ ସ୍ୱପ୍ନେଶ୍ୱର ଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ନିର୍ମିତ ମେଘେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ସଂଲଗ୍ନ ଶିଳାଲିପିର ପ୍ରଶସ୍ତିରୁ । ଏଥିରେ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ ଏଇ ଲିପିର ରଚୟିତା ଥିଲେ ଉଦୟନାଚାର୍ଯ୍ୟ—ଯେ କି

[Margin notes: ସେନ-ବଂଶର ପତନ; ଜୟଦେବଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ରହଣି; ରାଜସ୍ଥାନରେ ସମାଧି]

ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ସଭା-କବି ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସାନ ଭାଇ କିଂବା ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ଜୟଦେବ ଯେ ୧୨୦୦—୧୨୦୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସେନ୍ ଖିଲଜୀ ନଦେଇ ବେଳକୁ ଜୀବିତ ଥିଲେ ଏବଂ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ଶୋଚନୀୟ ପରାଜୟ ପରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ପଳାଇ ଆସି ପୁରୀରେ ତତ୍କାଳୀନ ଗଂଗବଂଶୀୟ ରାଜା ରାଜରାଜ ଦେବ (୨)ଙ୍କର ଆଶ୍ରୟରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଉଦୟନଙ୍କ ପରି ବାସ କରୁଥିଲେ ଏହାହିଁ ଏଥିରୁ ସୂଚିତ ହୁଏ ।

ଜୟଦେବ ସେନ୍-ସଭାକବି ଥିଲେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ, ଜୟଦେବଙ୍କୁ କାହିଁକି ସେନ୍ ରାଜସଭାର ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଏ ? ଐତିହାସିକ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ଏବଂ ଅନ୍ୟମାନେ ସେ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶା ରାଜସଭାର କବି ଥିଲେ ବୋଲି କହୁଥିବା ସ୍ଥଳେ ମୁଁ କାହିଁକି 'କବିତା, ୧୯୬୨' ପୁସ୍ତକରେ ଏବଂ ତା ପୂର୍ବରୁ 'ଝଂକାର'ର ଦ୍ୱାଦଶ ଭାଗ, ୬ଷ୍ଠ ଓ ୮ମ ସଂଖ୍ୟାରେ (୧୯୬୧-ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ) ତାଂକର ସମସ୍ତ ଯୁକ୍ତି ଖଂଡନ କରି ଜୟଦେବଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭା ସହିତ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଭାବରେ ସଂପୃକ୍ତ ବୋଲି ଦୃଢ଼ମତ ପ୍ରକାଶ କଲି ?

ଏହାର କାରଣ ତିନୋଟି । ପ୍ରଥମତଃ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ'ର ଲେଖ ପ୍ରମାଣ ବା ଆଭ୍ୟଂତରୀଣ ପ୍ରମାଣ । ଦ୍ୱିତୀୟଟି ହେଉଛି ଶ୍ରୀରାଧାଂକର ଆବିର୍ଭାବ, ଏବଂ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ମିଳନ-ମିଥୁନ ପ୍ରଣୟ ଜନିତ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ତାତ୍କାଳିକ ଓଡ଼ିଶା ଜଳବାୟୁରେ
[ଆଭ୍ୟଂତରୀଣ ପ୍ରମାଣ]
ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ବେଳେ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ'ରେ ହଠାତ୍ ଏତେ ଦୂର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କଲା କିପରି ? ତୃତୀୟଟି ହେଉଛି 'ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣ୍ଣାମୃତ' ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ଆନୁସଙ୍ଗିକ ପ୍ରମାଣ ।

ପ୍ରଥମ କାରଣଟିର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଉ । ଜୟଦେବ ନିଜେ 'ଗୀତ-ଗୋବିନ୍ଦ' ପ୍ରଥମ ସର୍ଗର ଚତୁର୍ଥ ଚରଣରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :—

"ବାଚଃ ପଲ୍ଲବୟତ୍ୟୁମାପତିଧରଃ ସନ୍ଦର୍ଭଶୁଦ୍ଧିଂ ଗିରାଂ
ଜାନୀତେ ଜୟଦେବ ଏବ ଶରଣଃ ଶ୍ଲାଘ୍ୟୋ ଦୁରୂହଦ୍ରୁତେ ।
ଶୃଂଗାରୋତ୍ତର-ସତ୍ପ୍ରମେୟରଚନୈରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ
ସ୍ପର୍ଦ୍ଧୀ କୋଽପି ନ ବିଶ୍ରୁତଃ ଶ୍ରୁତିଧରୋ ଧୋୟୀ କବିକ୍ଷ୍ମାପତିଃ ।"
('ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ', ୧ । ୪)

(କବି ଜୟଦେବ ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଏବଂ ସହକର୍ମୀ କବିମାନଙ୍କର କଥା ଏଠାରେ କହିଛନ୍ତି : "କବିଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉମାପତି ଧର ବାକ୍ୟ ପଲ୍ଲବିତ କରିବାରେ ସଦକ୍ଷ । ପଦବିନ୍ୟାସ ଓ ଦ୍ରୁତଲିଖନରେ, ଦୁରୂହ ପଦ-

ରଚନାରେ ଶରଣଂକ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସର୍ବଜନବିଦିତ । ରସତତ୍ତ୍ୱ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସତ୍ ପ୍ରେମ କଳ୍ପନା ଲେଖିବାରେ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଂକ ସଦୃଶ କାହାକୁ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । କବିରାଜ ଧୋୟୀ ଜନ୍ମରୁ ଶ୍ରୁତିଧର । କିଂତୁ ସର୍ବ-ଭାବଗର୍ଭ, ନବରସାତ୍ମକ ଗ୍ରଂଥ ରଚନାରେ ପାରଂଗମ ଜୟଦେବ ସବୁ ଦିଗରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଏଇ ଗ୍ରଂଥଟି ରଚନା କଲେ ।"

ନିଜ କାବ୍ୟର ପ୍ରାୟ ପ୍ରାରଂଭରେ ହିଁ ଜୟଦେବ କବି ନିଜକୁ ତାଂକର ସମସାମୟିକ ଏବଂ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଂକ ସଭାର ଅନ୍ୟ ଚାରିଜଣ ପ୍ରମୁଖ କବିଂକ ସହିତ ତୁଳନା କରି ସେମାନଂକର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦେଖାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିଜ କୃତିର ଉତ୍କର୍ଷ ଦେଖାଇଛଂତି । ଏଥିରୁ ସେ ଯେ ପ୍ରୋକ୍ତ ଚାରିଜଣ କବି, ଯଥା ଉମାପତି ଧର, ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଶରଣ ଓ ଧୋୟୀଂକର ସମସାମୟିକ ଓ ସହକର୍ମୀ ଥିଲେ ଏବଂ ସମସ୍ତେ ଏକ ରାଜସଭାର ଅଂତର୍ଗତ ଥିଲେ ଏହା ସ୍ୱତଃ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଏ ଶ୍ଳୋକଟି ପାଠକଲେ ଯେ କେହି କହିବ ଯେ ଏହା ଏକ ତୁଳନାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣନା । ଏ ସାଧାରଣ ସତ୍ୟକୁ ବାଁଗୁଳିଆ କରିବାକୁ ଦିବାର ଅର୍ଥ କଣ ବୁଝାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର 'ଝଂକାର'ରେ (୧୯୬୧) ଯୁକ୍ତି ଦେଖାଇ ଥିଲେ ଯେ କବି ଜୟଦେବଂକର ଏଇ ଶ୍ଳୋକଟି କବି ପ୍ରଶସ୍ତି ମାତ୍ର । ମାତ୍ର ଏ ଶ୍ଳୋକଟିକୁ ନିରୀକ୍ଷଣ କଲେ ପରିଷ୍କାର ଜଣାପଡ଼ିବ ଯେ ଏହା ଚାରିଜଣ ସେନ୍ ସଭା କବିଂକ ସହିତ ତାଂକର ଏକ ତୁଳନାତ୍ମକ ମୂଲ୍ୟାୟନ ମାତ୍ର, ପ୍ରଶସ୍ତି ନୁହେଁ । ପୂର୍ବସୂରି-ମାନଂକୁ କାବ୍ୟାରଂଭରେ ଯେପରି ବନ୍ଦନା କରାଯାଏ ଏହା ସେପରି ନୁହେଁ । ଯେ କୌଣସି ପାଠକ ଶ୍ଳୋକଟିକୁ ଥରେ ମାତ୍ର ପାଠକଲେ ଏହା ବୁଝି ପାରିବେ । କବି ପ୍ରଶସ୍ତି ସର୍ବଭାରତୀୟ ସ୍ତରର ବଡ଼ ବଡ଼ କବିମାନଂକୁ ହିଁ କରାଯାଇଥାଏ । ବ୍ୟାସ, କାଳିଦାସ, ଭବଭୂତି, ଭାରବୀ, ଭାସ, ବାଣଭଟ୍ଟ, ଭର୍ତ୍ତୃହରି, ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଓ ଅମରୁ ପ୍ରଭୃତି ପୂର୍ବଗାମୀ କବିମାନଂକୁ ଛାଡ଼ି ଜୟଦେବ ଯେ କାହିଁକି ତାଂକର ସମସାମୟିକ ଚାରିଜଣ ଗୌଣ ବଙ୍ଗୀୟ କବିଂକର ପ୍ରଶସ୍ତି କରଂତେ ତାହା ଜମା ବୁଝି ହେଉ ନାହିଁ । ମୁଁ ଏକଥା ଦର୍ଶାଇ ଝଂକାର, ଦ୍ୱାଦଶ ଭାଗ ଅଷ୍ଟମ ସଂଖ୍ୟାରେ (୧୯୬୨) କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ରଂକର ଯୁକ୍ତିକୁ ଖଂଡନ କରିଥିଲି । ସେ ଆଜିପର୍ଯ୍ୟଂତ ଏହାର କୌଣସି ଉତ୍ତର ସେ ପତ୍ରିକାରେ ଦେଇନାହାଂତି, ଯଦିଚ ମୁଁ ତାଂକ ଉତ୍ତରର ପ୍ରତୀକ୍ଷା କରୁଥିଲି ।

ଏହା ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ କି ?

ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଏ ଶ୍ଳୋକଟିକୁ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ କହି ଉଡ଼ାଇ ଦିଆଯାଇ ପାରେନା । ମାତ୍ର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଯେତେ ପୋଥି ସମଗ୍ର ଭାରତରୁ ମିଳିଛି, ସବୁଥିରେ ଏ ଶ୍ଳୋକଟି ରହିଛି । ବଙ୍ଗ, ଉତ୍କଳ, ଅନ୍ଧ୍ର, ରାଜସ୍ଥାନ, କାଶ୍ମୀର, ଗୁଜୁରାଟ, ତାମିଲନାଡୁ ଆଦି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରୁ ମିଳିଥିବା ପୋଥିମାନଙ୍କରେ ଏ ଶ୍ଳୋକଟି ରହିଥିବାରୁ ଏହାକୁ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ କହିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ଜୟଦେବଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଉଦୟନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ପ୍ରଥମ ଟୀକା କରିଥିଲେ । ସେ ପୋଥିଟି ଓଡ଼ିଶାରୁ ହିଁ ମିଳିଥିଲା । ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ଏ ଶ୍ଳୋକଟି ଅବିକୃତ ଭାବରେ ରହିଛି । ତେଣୁ ଏ ଶ୍ଳୋକଟିକୁ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ କହିବାର ବାଟ ଅଛି କି ?

'ସଦୁକ୍ତି' ର ସାକ୍ଷ୍ୟ

ତୃତୀୟ ବଳବତ୍ତର ପ୍ରମାଣଟି ହେଉଛି 'ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣାମୃତ' । ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣାମୃତ ସଂକଳନଟି ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଙ୍କ ପୁତ୍ର କେଶବ ସେନଙ୍କ ଅମଳରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଙ୍କ ମହାସାମନ୍ତ ବଟୁ ଦାସଙ୍କ ପୁତ୍ର ଶ୍ରୀଧର ଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସଂକଳିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଏହାର ପୁଷ୍ପିକାରୁ ଜଣାଯାଏ । ଏହି 'ସଦୁକ୍ତି' ସଂକଳନରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ନାମରେ ଯେଉଁ ସବୁ ଶ୍ଳୋକ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି, ସେଥିରୁ ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଙ୍କ ପ୍ରଶସ୍ତି । ସମ୍ଭବତ ଜୟଦେବ କେନ୍ଦୁବିଲ ଗ୍ରାମରୁ ନବଦ୍ୱୀପ ଆସି ଏହି ଶ୍ଳୋକଟି ବୋଲି ବୋଲି ସେନ୍ ରାଜାଙ୍କ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହାହିଁ ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଜୟଦେବଙ୍କ ସେନ-ବନ୍ଦନା

"ଲକ୍ଷ୍ମୀକେଳି ଭୁଜଙ୍ଗ ! ଜଙ୍ଗମହରେ ! ସଂକଳ୍ପକଳ୍ପଦ୍ରୁମ !
ଶ୍ରେୟଃସାଧକସଂଗ ! ସଂଗରକଳା-ଗାଂଗେୟ ! ବଙ୍ଗପ୍ରିୟ !
ଗୌଡେନ୍ଦ୍ର ! ପ୍ରତିରାଜରାଜକ ! ସଭାଲଂକାର ! କାରାର୍ପିତ-
ପ୍ରତ୍ୟର୍ଥି କ୍ଷିତିପାଳ ! ପାଳକ ସତାଂ ! ଦୃଷ୍ଟୋଽସି, ତୁଷ୍ଟା ବୟମ୍ !"

ତେଣୁ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଙ୍କଠାରୁ ତାଙ୍କୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ହେବ କି ? ?

'ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣାମୃତ'ରେ "ଦେଶାଗ୍ରସ୍ୟଃ" ଶୀର୍ଷକରେ ମହାରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣ-ସେନଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ରଚିତ ଜୟଦେବଙ୍କର ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରଶସ୍ତି ମିଳେ । ତାହା ହେଉଛି :—

"ତ୍ୱଂ ଚିଲୋଲ୍ଲୋଳକଲ୍ଲୋଳାଂ କାଳୟସି, କରୁଷେ କର୍ଷଣଂ କୁଂତଳାନାଂ ;
ତ୍ୱଂ କାଂଚନ୍ୟଂଚନ୍ଦୀୟ ପ୍ରଭବସି ! ରଭସାଦଂଗସଂଗଂ କରୋଷି ।
—ଇଥଂ ରାଜେଂନ୍ଦ୍ର ! ବନ୍ଦି ସ୍ତୁତିଭିରୁପହିତୋତ୍କଂପମେବାଦ୍ୟବାର୍ଦ୍ଧଂ
ନାରୀଣାମ୍ପ୍ୟସ୍ମାଣାଂ ହୃଦୟମୁଦୟତେ ତ୍ୱତ୍ପଦାରାଧନାୟ । ।୩ । ୧୫ । ୫
(ଜୟଦେବସ୍ୟ)

ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣ୍ଣାମୃତରେ ଧୃତ ଜୟଦେବଂଙ୍କର ଏଇ ସେନ୍-ପ୍ରଶସ୍ତି ଦୁଇଟିରୁ ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ସେନ-ରାଜସଭା ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ଥିଲେ ବୋଲି ବୁଝାଯିବ । ସଦୁକ୍ତିରେ ସଂକଳିତ ଜୟଦେବ-କୃତ ଶ୍ଳୋକ ଗୁଡ଼ିକ ଡଃ ସୁନୀତି କୁମାର ଚ୍ୟାଟାର୍ଜି ମଧ୍ୟ ତାଂଙ୍କ 'ସାଂସ୍କୃତିକୀ", ୨ୟ ଖଂଡରେ ଉଦ୍ଧାର କରିଛଂନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାମାଣିକତା ସଂବଧରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠି ନ ପାରେ । ଏଇ ଶ୍ଳୋକ ଗୁଡ଼ିକରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜୟଦେବ ବୀରରସାତ୍ମକ ଏକ ବା ଏକାଧିକ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । କାରଣ ଶୌର୍ଯ୍ୟ, ତେଜ, ପୌରୁଷ, ରଥଚକ୍ର, ଯୁଦ୍ଧ ଇତ୍ୟାଦି ଏଇ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକର ଉପଜୀବ୍ୟ ବିଷୟ । ଏଇ ବୀରରସାତ୍ମକ କାବ୍ୟ ଧୋୟୀ କବିରାଜଂଙ୍କ "ପବନ ଦୂତମ୍" ଭଳି ସଂଭବତ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଂଙ୍କୁ ନେଇ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ମାତ୍ର ଏ କାବ୍ୟଟି ଏ ପର୍ଯ୍ୟଂନ୍ତ ମିଳିନାଇ ।

ଡଃ ସୁନୀତି କୁମାର ଚ୍ୟାଟାର୍ଜି ତାଂକର "ସାଂସ୍କୃତିକୀ", ୨ୟ ଖଂଡ, ୯୧ ପୃଷ୍ଠାରେ ଦର୍ଶାଇଛଂନ୍ତି ଯେ "ସଦୁକ୍ତି ସଂକଳନରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଂଙ୍କ ସଭାର ପ୍ରଖ୍ୟାତନାମା କବି ଜୟଦେବଙ୍କର ୩୧ଟି ଶ୍ଳୋକ, ଉମାପତି ଧରଂଙ୍କର ୯୨ଟି ଶ୍ଳୋକ, ଆର୍ଯ୍ୟ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନଂଙ୍କର ୬ଟି ଶ୍ଳୋକ, ଧୋୟୀ କବିରାଜଂଙ୍କର ୨୦ଟି ଶ୍ଳୋକ ଏବଂ ଶରଣଂଙ୍କର କେତୋଟି ଶ୍ଳୋକ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରବାହରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଚି ।' ଏହାଛଡ଼ା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ଦେବଙ୍କର ୧୧ଟି ଶ୍ଳୋକ, ଯୁବରାଜ କେଶବ ସେନଂଙ୍କର ୮ଟି ଶ୍ଳୋକ, ଶରଣଂଙ୍କର ୨୦ଟି ଶ୍ଳୋକ ଏବଂ ହଳାୟୁଧଂଙ୍କର ୫ଟି ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟ ସଦୁକ୍ତିରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇଚି । ଏ ପଂଚକବି ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲାଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସ୍ୱ ସ୍ୱ କୃତିରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂଙ୍କର ପ୍ରଶସ୍ତି ଗାନ କରିଯାଇଛଂନ୍ତି ।

ସେନ-ସଭାର କବିପଂଚକ

ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଂଙ୍କର "ଆର୍ଯ୍ୟସପ୍ତଶତୀ"ର ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକରେ ଲେଖିଛଂନ୍ତି :— "ସକଳ କଳାଃ କଲ୍ପୟିତୁଂ ପ୍ରଭୁଃ ପ୍ରବଂଧସ୍ୟ କୁମୁଦବଂଧୋଶ୍ଚ ।

ସେନକୁଳତିଳକ ଭୂପତିରେକୋ ରାକାପ୍ରଦୋଷଶ୍ଚ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା-ପ୍ରଦୋଷରେ ଯେପରି କୁମୁଦବନ୍ଧୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ସେନ୍ ରାଜାଂକ ସମୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣାଂଗ ପ୍ରବନ୍ଧ ସମୂହ (ନୃତ୍ୟଗୀତାଦି ଚଉଷଠି କଳା) ପୂର୍ଣ୍ଣତା-ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ଆର୍ତ୍ତିହର-ପୁତ୍ର ବନ୍ଦ୍ୟଘଟୀୟ ସର୍ବାନନ୍ଦଂକ 'ଟୀକାସର୍ବସ୍ୱ'ରେ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ଏବଂ ତାଂକ ପ୍ରଣୀତ ଉଣାଦି-ବୃତ୍ତିର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ଏଇ ଗ୍ରଂଥଟି ଶକାବ୍ଦ ୧° ରେ ରଚିତ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ସେତେବେଳେ ସମ୍ରାଟ ବଲ୍ଲାଲସେନ, ଏବଂ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ଯୁବରାଜ ।

'ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣ୍ଣାମୃତ'ରେ ଶରଣଂକର ଏଇ ଶ୍ଳୋକଟି ମିଳେ ଯାହା ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଂକ ପ୍ରତି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । :—

"ଦେବଃ କୁପ୍ୟତୁ ବା ବଟଂତ୍ୟ ବନସ୍ୟଂ ପ୍ରୀତୋଽସ୍ତୁ ବା ମାଦୃଶୈ-
ର୍ବାଂଛଂତଃ ପ୍ରଭୁକୀର୍ତ୍ତିମପ୍ରତିହଂତାଂ ବକ୍ତବ୍ୟମେବୋଚିତମ୍ ।
ସେବାଭର୍ଯୀଦ ସେନବଂଶତିଲକାଦାଶାସମାପ୍ତାଃ ଶ୍ରିୟଃ
ସଂକଳ୍ପାନୁବିଧାୟିନାଂ ସୁରତରସ୍ତତ୍ କେନ ହାର୍ଯୌ ମଦଃ ।
—'ଶରଣ' —(୩-୫୪-୫)

ଧୋୟୀ କବି ସ୍ୱରଚିତ 'ପବନ ଦୂତ' କାବ୍ୟରେ ଯୁବରାଜ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକୁ ନାୟକ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ଲେଖିଛଂତି :—

"ତସ୍ମିନ୍ନେତାଂ କୁବଲୟବତୀ ନାମ ଗଂଧର୍ବକନ୍ୟା
ମନ୍ୟେ ଜୈତ୍ରଂ ମୃଦୁକୁସୁମତୋଽପ୍ୟାୟୁଧଂ ଯା ସ୍ମରସ୍ୟ ।
ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ଦେବଂ ଭୁବନବିଜୟେ ଲକ୍ଷ୍ମଣଂ କ୍ଷୌଣିପାଳଂ
ବାଲା ସଦ୍ୟଃ କୁସୁମଧନୁଷଃ ସଂବିଧେୟୀ ବଭୂବ ।୨। — ପବନ ଦୂତ

ଅର୍ଥାତ୍ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଅଭିଯାନ ବେଳେ କୁବଳୟବତୀ ନାମକ ଗଂଧର୍ବକନ୍ୟା ତାଂକ ପ୍ରଣୟାସକ୍ତା ହୋଇଥିଲା । ଜହ୍ଲଣ ଦେବଂକ ସୁଭାଷିତାବଳୀରେ ଶରଣଂକ ନାମ ଅଛି । ଏଇ ଗ୍ରଂଥଟି ଶକାବ୍ଦ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ।

ଏଇ ସଦୁକ୍ତିରେ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ଉମାପତି ଧରଂକ ନାମରେ ଦେଖାଯାଏ ଯାହା ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଂକ ମାଧୋଇନଗର ପାଟୋଲୀରେ ଅବିକଳ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମେରୁ ତୁଂଗ ତାଂକ 'ପ୍ରବଂଧଚିଂତାମଣି' ଗ୍ରଂଥରେ ଲେଖିଛଂତି ଉମାପତି ଧର ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଂକର ଅନ୍ୟତମ ମଂତ୍ରୀ ଥିଲେ ।

ତେଣୁ ଏଇ ସବୁ ପ୍ରମାଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏଇ କବିପଂଚକଙ୍କୁ ପରସ୍ପରଠାରୁ କିଂବା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିବା ଅସଂଭବ । ମୁଁ ଏକଥା ଆଜକୁ ପ୍ରାୟ ୧୩ ବର୍ଷ

ଭଳି ମୋର "ଝଂକାର" ପ୍ରବଂଧରେ ଏବଂ ପରେ ମୋର "ଜବତା, ୧୯୬୧" ଗ୍ରନ୍ଥ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଦର୍ଶାଇଥିଲି । କେଦାର ବାବୁ ତାଂକର 'ଝଂକାର' ପ୍ରବଂଧରେ ଜୟଦେବଂକଠାରୁ ଉମାପତି ଧର, ଗୋବର୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଶରଣଂକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିବାକୁ ବ୍ୟର୍ଥ ପ୍ରୟାସ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଏମାନଂକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିବାକୁ ଅପଚେଷ୍ଟା କରିଛଂତି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଉମାପତି ଧର ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଂକ ପିତାମହ ବିଜୟ ସେନଂକ ଦେଓପାଡ଼ା ପ୍ରଶସ୍ତିର ରଚୟିତା—ଯେଉଁ ପ୍ରଶସ୍ତିର ୪ଟି ଶ୍ଳୋକ ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣାମୃତରେ ମିଳେ । ତେଣୁ ଶ୍ରୀ ମହାପାତ୍ର ଯୁକ୍ତି କରିଛଂତି ଯେ ଉମାପତି ଧର ବିଜୟସେନଂକ ସମସାମୟିକ ଏବଂ ସେ କଦାପି ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଂକ ସଭା-କବି ହୋଇ ନ ପାରଂତି । ମାତ୍ର ଶ୍ରୀ ମହାପାତ୍ର ଜାଣିବା ଉଚିତ ଯେ ଉମାପତି ଧର ଖାଲି ବିଜୟ ସେନଂକ ଦେଓପାଡ଼ା ପ୍ରଶସ୍ତିର ପ୍ରଣେତା ନୁହଂତି, ତାଂକ ନାମରେ 'ସଦୁକ୍ତି'ରେ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯାହା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ମାଧାଇ ନଗର ପାଟୋଳୀର ଠିକ୍ ଅନୁରୂପ ।

ଉମାପତି ଧର ଉମାପତି ଧର ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଂକ ସାଂଧିବିଗ୍ରହିକ ଥିବା କଥା ମେରୁତୁଂଗଂକ 'ପ୍ରବଂଧ ଚିଂତାମଣି'ରୁ ଜଣାପଡେ । ତେଣୁ ଏ ସବୁ ପ୍ରମାଣ ଉପରେ ଭିତ୍ତି କରି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଧର କବି ଜନ ପୁରୁଷ ଧରି ସେନ୍ ରାଜବଂଶ ଏବଂ ସେନ୍ ରାଜସଭା ସହିତ ଜଡ଼ିତ ଥିଲେ । ସେ ଯଥାକ୍ରମେ ବିଜୟ ସେନ, ତାଂକ ପୁତ୍ର ବଲ୍ଲାଲସେନ ଏବଂ ତାଂକ ପୁତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ସଙ୍ଗେ ସଂପୃକ୍ତ ଥିଲେ । ଏଥିରେ ଅସଂଭବ କିଛି ନାହିଁ । କାରଣ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ଗୌଡ଼-ବଂଗ ସିଂହାସନରେ ଆସୀନ ହେଲା ବେଳକୁ ପ୍ରାୟ ୬୦ ବର୍ଷର ବୃଦ୍ଧ । ତାଂକ ଜୀବନର ଅଧିକାଂଶ ଭାଗ ଯୁବରାଜ ହୋଇ ହିଁ କଟିଥିଲା ।

ତା'ଛଡ଼ା ଯେଉଁ ବଖ୍ତିଆର ଖିଲ୍‌ଜୀ ଲକ୍ଷଣସେନଂକୁ ଆକ୍ରମଣ କରି ସେନ୍-ରାଷ୍ଟ୍ର କରଗତ କଲା, ଉମାପତି ଧର ତାର ମଧ୍ୟ ସ୍ତୁତିଗାନ କରିଛଂତି । ଯେଉଁ ଶ୍ଳୋକରେ ସେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ସଙ୍ଗେ ଖିଲଜୀର ଯୁଦ୍ଧ ବର୍ଣନା କରିଛଂତି, ସେଇ ଶ୍ଳୋକରେ ସେ ମ୍ଲେଚ୍ଛ ରାଜାର ସାଧୁବାଦ କରିଛଂତି ଏବଂ ତା ପ୍ରାୟ ହାସ୍ୟକର ସ୍ତୁତି-ବାକ୍ୟରେ ।

"ସାଧୁ ମ୍ଲେଚ୍ଛନରେନ୍ଦ୍ର ସାଧୁ ଭବତୋ ମାତୈବ ବୀରପ୍ରସୂଃ
ନୀଚେନାପି ଭବଦ୍‌ବିଧେନ ବସୁଧା ସୁକ୍ଷତ୍ରିୟା ବର୍ତତେ ।

ଦେବେ କୁତ୍ୟତ ଯସ୍ୟ ବୈରିପରହନ୍ନାରିଂକମଲ୍ଲେ ପୁରଃ
ଶସ୍ତ୍ରଂ ଶସ୍ତ୍ରମିତ ସ୍ଫୁରନ୍ତି ରସନାପତାକାଂତରାଲେ ଗିରଃ ।"

("ମ୍ଲେଚ୍ଛ ରାଜ ! ସାଧୁ, ସାଧୁ, ଆପଣଂକ ମାତା ହିଁ (ଯଥାର୍ଥ) ବୀର ପ୍ରସବିନୀ । ନୀଚବଂଶୋଦ୍‌ଭବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆପଣଂକ ସଦୃଶ ଲୋକ ଜନ୍ମଂତେ ବସୁଧା ଏ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ବ ସୁ କ୍ଷିତିସ୍ଥ ଅଛୁ । (ଯେଣୁ) ମାରିଂକମଲ୍ଲଦେବ (ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନ) ଯେତେବେଳେ ସମ୍ମୁଖ ଯୁଦ୍ଧରେ ଶତ୍ରୁ ସୈନ୍ୟ ଧ୍ୱଂସ କରୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଆପଣଂକ ରସନାରୂପ ପତାକାଂତରାଳରୁ 'ଶସ୍ତ୍ର ଶସ୍ତ୍ର' ଏଇ ବାକ୍ୟ ନିର୍ଗତ ହେଉଥିଲା ।" *)

ତେଣୁ ଖାଲି ବିଜୟ ସେନ, ବଲ୍ଲାଲ ସେନ କି ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ନୁହଂତି, ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକୁ ଘୋଡ଼ା ଦେଖାଇବା ବାହାନାରେ ଯେଉଁ ତୁର୍କୀ-ଅଭିଯାନୀ ଆକ୍ରମଣ କରି ସେନ-ରାଜ୍ୟଶ୍ରୀ ଦଖଲ କରିଥିଲା, ବୃଦ୍ଧ ଧୋୟୀ କବି ତାଂକର ମଧ୍ୟ ସ୍ତୁତିଗାନ କରିବାକୁ ଛାଡ଼ି ନାହାଂତି । ତେଣୁ ଇତିହାସକାରମାନେ ମନେ କରଂତି ଯେ ସେନ୍ ରାଜା ବିଦେଶୀ ଆକ୍ରମଣକାରୀ ଦ୍ୱାରା ପରାଜିତ ହେଲା ପରେ ବୃଦ୍ଧ ରାଜକବି ସେନ ରାଜସଭା ସହିତ ତାଂକର ଚିର ପୁରୁଷ-ବ୍ୟାପୀ ସଂପର୍କ ଛିନ୍ନ କରି ନିଜର ଭକ୍ତି ଓ ସ୍ତୁତି ଅର୍ପଣର ପାତ୍ର ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରିଥିବା ଅସଂଭବ ନୁହେଁ । ଧୋୟୀ କବିଂକର ଏଭଳି ଆଚରଣ ସେନ୍-ସଭା, ସେନ-ରାଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରତି ଯେ କେତେ ବଡ଼ କଟାକ୍ଷ ତାହା ସେ ବୁଝିପାରି ନଥିଲେ ବୋଲି ଡଃ ନିହାରରଂଜନ ରାୟ ଆକ୍ଷେପ କରିଛଂତି । (ବାଂଇ)

ସେ ଯାହା ହେଉ, ଉମାପତି ଧର ଯେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକର ସଭାକବି ଥିଲେ ଏଥିରେ ସଂଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନେଶ୍ୱର ମଂଦିର-ପ୍ରଶସ୍ତିରେ ଉମାପତି ଧରଂକ ନାମ ମିଳେ—ସେ ମହାରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ସାଂଧିବିଗ୍ରହିକ ଥିଲେ । ଏ ସମସ୍ତ ବୋଧହୁଏ ଶ୍ରୀ ମହାପାତ୍ରଂକ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆସିନାଇ ।

ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାର ବୈଷ୍ଣବ-ତୋଷଣୀ ଟୀକାରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି—

"ଶ୍ରୀ ଜୟଦେବସହଚରେଣ ମହାରାଜ-ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନମଂତ୍ରିବରେଣ ଉମାପତି ଧରେଣ..." ଇତ୍ୟାଦି । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଟୀକାକାର ଧ୍ରୁବ ଦାସ ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛଂତି :—"ଉମାପତିଧରେ ନାମ ସାଂଧିବିଗ୍ରହିକୋ ।" *

---

* ଝଂକାର—୧୮ଶ ଭାଗ । ମ ସଂଖ୍ୟାରେ ମୋ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓ କବିତା, ୧୯୬୬ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ବାଂ, ଇ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଏହାଛଡ଼ା ଶ୍ରୀପାଦ ସନାତନ ଗୋସ୍ୱାମୀ ନବଦ୍ୱୀପର ନୃପ-ସଭା ଦ୍ୱାରରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଶ୍ଳୋକଟି ଖୋଦିତ ଦେଖିଥିଲେ —

"ଗୋବର୍ଦ୍ଧନଶ୍ଚ ଶରଣୋ ଜୟଦେବ ଉମାପତିଃ
କବିରାଜଶ୍ଚ ରତ୍ନାନି ସଂଚୈତେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସ୍ୟ ଚ ।"

ପୁନଶ୍ଚ ଜର୍ମାନ ଭାରତବିଦ୍ୟାବିଦ୍ ବୁଂହେଲର କାଶ୍ମୀରରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଏକ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପୋଥିରେ କୁଆଡେ ଗୌଡ଼-ଅଧିପତି ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାର ଦେଖିଥିଲେ ବୋଲି ହରେକୃଷ୍ଣ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ 'କବି ଜୟଦେବ ଓ ଶ୍ରୀଗୀତାଗୋବିନ୍ଦ' ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ସମ୍ବାଦ ମିଳେ ।

ଡଃ ସୁନୀତିକୁମାର ଚଟ୍ଟୋପାଧ୍ୟାୟ ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ଏକା, ୨ୟ ଖଣ୍ଡରେ ଜୟଦେବ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାକବି ଥିବା କଥା ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛନ୍ତି । ଡଃ ନିହାର-ରଞ୍ଜନ ରାୟ ତାଙ୍କ 'ବାଂଗାଲୀର ଇତିହାସ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସମୟର ଅବକ୍ଷୟ-ବାୟୁମଣ୍ଡଳ ଭିତରେ କେବଳ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଭଳି ଏକ ଉତ୍କଟ ଶୃଂଗାର-କାବ୍ୟ ଲେଖାଯାଇପାରେ ଏବଂ ଲେଖାହୋଇଚି ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

ଏହାଛଡ଼ା ଉଜ୍ଜୟିନୀଠାରେ ଚଳିତ ବର୍ଷ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଓରିଏଣ୍ଟାଲ୍ କନ-ଫରେନସର ଗତ ଅଧିବେଶନରେ ଡଃ ପି. ଅର ଦାଶଗୁପ୍ତ ଏକ ନିବନ୍ଧ ପଢ଼ି ଜୟଦେବ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ରାଜସଭା ସହିତ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛନ୍ତି ।

ଆମର ମନେହୁଏ ଏ-ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବାଦବିବାଦ ଏତିକରେ ଇତି ହେବା ଉଚିତ ଏବଂ ଜୟଦେବ ଯେ ସେନ-ସଭା ସହିତ ଅଂଗାଙ୍ଗୀ ଭାବେ ସମ୍ପୃକ୍ତ ଏ ବିଷୟରେ ଆଉ କୌଣସି ମତଦ୍ୱୈଧ ରହିବାର ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାକବି ନଥିଲେ ବୋଲି କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ଯେଉଁ ଅଦ୍ଭୁତ ଯୁକ୍ତି କରିଛନ୍ତି ତାହା ହେଉଚି ଏଇ ଯେ ତାଙ୍କର କୌଣସି ରଚନା ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣ୍ଣାମୃତରେ ନାହିଁ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପିତା ନୀଳାମ୍ବରଙ୍କ ଉଦୟନାଚାର୍ଯ୍ୟ

ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ

ଓଡ଼ିଶାରେ ଶୋଭନେଶ୍ୱର ଦେବଙ୍କ ମନ୍ଦିରର ଶିଳାଲିପିଟି ରଚନା କରିଥିବାରୁ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକ । ସେନ୍ ରାଜ-ସଭା ନଷ୍ଟଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଯିବା ପରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କର କେତେକ ସଭାକବି ଓଡ଼ିଶା ପଳାଇ ଆସିଥିବା କଥା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଚି । ଏଠାରେ ତାହିଁର ପୁନରାବୃତ୍ତି ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ବାକି ସଦୁକ୍ତି ସଂକଳନରେ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର

ରଚିତ ଶ୍ଳୋକ ସଂକଳିତ ହୋଇନାଇ ବୋଲି ଯାହା ମହାପାତ୍ରେ କହିଛନ୍ତି ତା ଠିକ୍ ନୁହେ । ଡଃ ସୁନୀତି ଚ୍ୟାଟାର୍ଜି ତାଙ୍କ ସାଂସ୍କୃତିକ ପୁସ୍ତକର ୧ମ ଖଣ୍ଡରେ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ୬ଟି ଶ୍ଳୋକ ସଦୁକ୍ତିରେ ସଂକଳିତ ହୋଇଛି । ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଆର୍ଯ୍ୟାସପ୍ତଶତୀ ଗ୍ରନ୍ଥର କବିତାଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍କଟ ଦେହ-ତାପ-ତପ୍ତ । ତେଣୁ ହୁଏତ ସଦୁକ୍ତି ସଂକଳୟିତା ଶ୍ରୀଧର ଦାସ ତାହାଁର ଜଣେ ଅନୁରକ୍ତ ପାଠକ ହୋଇ ନଥିବେ । କିନ୍ତୁ 'ପଦ୍ୟାବଳୀ' ରେ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନାମରେ ଯେଉଁ ତିନୋଟି ଶ୍ଳୋକ ଅଛି ସେଥିରୁ ଦୁଇଟି ଆଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ 'ଆର୍ଯ୍ୟାସପ୍ତଶତୀ'ର ଶ୍ଳୋକ, ଗୋଟିଏ ନୁହେଁ । ସେଇ ଶ୍ଳୋକଟି ସଦୁକ୍ତିରେ ଜଣେ ଅଜ୍ଞାତନାମା କବିଙ୍କ (ଉଦ୍ଭଟ) ରଚନା ହିସାବରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ସେଥିପାଇଁ ଡଃ ରାୟ ଲେଖିଛନ୍ତି :—"ହୁଏତ ଆର୍ଯ୍ୟାସପ୍ତଶତୀର ଉତ୍କଟ ଶୃଙ୍ଗାର ରସାତ୍ମକ କବିତାବଳୀର ସଦୁକ୍ତି-ସଂକଳୟିତା ଶ୍ରୀଧର ଦାସ ଜଣେ ଅନୁକୂଳ ପାଠକ ହୋଇନଥିବେ ।" ଏହାଛଡ଼ା ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କ 'ଆର୍ଯ୍ୟାସପ୍ତଶତୀ'ରେ ଯୁବରାଜ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ପ୍ରଶସ୍ତିସୂଚକ ("ସକଳକଳାଃକଳୟିତୁ—ସେନକୁଳ-ତିଳକ-ଭୂପତିରେକୋ—") ଯେଉଁ ଶ୍ଳୋକଟି ରହିଛି, ସେ ବିଷୟ ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ଏହାଛଡ଼ା 'ଶେଖ୍-ଶୁଭୋଦୟା' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାସଂଗେ ସଂପୃକ୍ତଥିବା ବିଷୟରେ ବହୁ ସାକ୍ଷ୍ୟ ମିଳେ ।

ଧୋୟୀ କବିରାଜ ତ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲାଭ କରିଥିବା କଥା ନିଜେ ସ୍ୱୀକାର କରି "ପବନଦୂତ"ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି :—"ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ଭୁବନ ବିଜୟୀ ଲକ୍ଷ୍ମଣଂ କ୍ଷୌଣିପାଳମ୍ ।" ଧୋୟୀ କବିଙ୍କ "ପବନ ଦୂତ"ର ନାୟକ ଥିଲେ ଯୁବରାଜ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ।*ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ବିଜୟରେ ଧୋୟୀ କବିରାଜ ଯାଇଥିବା ବିଷୟକୁ (ବୋଧହୁଏ ଯୁବରାଜ ଥିବାବେଳେ) ଓ ଶରଣ ଆଶ୍ରୟ କରି ଏ କାବ୍ୟଟି ରଚିତ । ଏଇ 'ପବନଦୂତ'ରୁ ସୂଚନା ମିଳେ ଯେ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣହିଁ ଥିଲେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ କୁଳ-ଦେବତା ଏବଂ ବାରନାରୀମାନଙ୍କର ନୃତ୍ୟଗୀତରେ ମହାସମାରୋହରେ ତାଙ୍କର ଅର୍ଚ୍ଚନା ହେଉଥିଲା । ଶରଣ ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ସଭାକବି ଥିବା କଥା ସଦୁକ୍ତି ଏବଂ ଜହ୍ଲଣଦେବଙ୍କ କୃତି ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଜଣାପଡ଼େ, ଏହାର ସୂଚନା ପୂର୍ବେ ଦିଆଯାଇଛି ।

*"କବି ଜୟଦେବ ଓ ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ"—ଶ୍ରୀ ହରେକୃଷ୍ଣ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟ

ଏଇସବୁ ଅଲଂଘ୍ୟ କାରଣରୁ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକଠାରୁ ଜୟଦେବ, ଉମାପତି ଧର, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ, ଧୋୟୀ ଓ ଶରଣ ଏ କବି ପଂଚକକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିବାକୁ ଯିବା ବାତୁଳତା ମାତ୍ର । ଜୟଦେବ ନିଜ କାବ୍ୟକୃତି ଗୀତ-ଗୋବିଂଦର ଚତୁର୍ଥ ପଂକ୍ତିରେ ଯେଉଁ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଉମାପତି ଧର, ଧୋୟୀ କବିରାଜ ଏବଂ ଶରଣଂକ କଥା ଲେଖି ସେମାନଂକ ସଂଗେ ନିଜକୁ ତୁଳନା କରିଛଂନ୍ତି ସେମାନେ ନିଶ୍ଚିତଭାବରେ ଏକ କବି ଚତୁଷ୍ଟୟ, ଏଥିରେ କୌଣସି ସଂଦେହ ନାହିଁ ।

ଅନ୍ୟ କେତେକ ଅକାଟ୍ୟ ପ୍ରମାଣ

'ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣାମୃତ'ରେ ଜୟଦେବଂକ ଗୀତଗୋବିଂଦର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଲୋକଟିର ସମସ୍ୟାପୂର୍ତ୍ତି ଛଳରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ଏବଂ ତାଂକ ପୁତ୍ର କେଶବସେନଂକ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ଦୁଇଟି ଶ୍ଲୋକ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝାପଡ଼େ ଯେ ଏ ତିନିଜଣ ଏକାଠି ବସି ସମସ୍ୟାପୂର୍ତ୍ତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏ ଶ୍ଲୋକଟିର ସୂତ୍ରଧରି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରରେ ଶ୍ଲୋକ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ଜୟଦେବକୃତ ଗୀତଗୋବିଂଦର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଲୋକଟି ହେଉଛି :—

"ମେଘୈର୍ମେଦୁରମଂବରଂ ବନଭୁବଃ ଶ୍ୟାମଲସ୍ତମାଲ ଦ୍ରୁମୈ
ନକ୍ତଂ ଭୀରୁରୟଂ ତ୍ୱମେବ ତଦିମଂ ରାଧେ ଗୃହଂ ପ୍ରାପୟ ।
ଇଥଂ ନଂଦ-ନିଦେଶତଶ୍ଚଳିତୟୋଃ ପ୍ରତ୍ୟଧ୍ୱକୁଂଜଦ୍ରୁମଂ
ରାଧାମାଧବୟୋର୍ଜୟଂତି ଯମୁନାକୁଳେ ରହଃ କେଳୟଃ ।" ୧ ।

(ଅର୍ଥାତ୍—"ମେଘମେଦୁର ଆକାଶ, ତାଳତମାଳ ଶ୍ୟାମଳ ବନଭୂମି, ଘୋଟି ଆସୁଛି ଘୋର ରାତ୍ରି । ଆଗୋ ରାଧା ! ଭୟଭୀତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକୁ ତୁମେ ଘରେ ପହଂଚାଇ ଦେଇ ଆସ । ନଂଦଂକର ଏଇ ଆଦେଶକ୍ରମେ ରାଧା-ମାଧବ ଦୁହେଁ ନିଭୃତରେ ମିଳିତ ହେଲେ । ଜୟ ହେଉ ରାଧା-ମାଧବଂକର ଏଇ ପ୍ରେମ-ଲୀଳା ।"

ଏଇ ଶ୍ଲୋକରେ "ନଂଦ-ନିଦେଶତଃ" ଥିବାରୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଯେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ପାଳକ-ପିତା ନଂଦ-ଗୋପଂକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରେ, (ଅବଶ୍ୟ ତାଂକର ଅଜ୍ଞାତସାରେ) ମେଘାଚ୍ଛନ୍ନ ବର୍ଷାରାତିରେ ଶ୍ୟାମଳ ବନଭୂମିଘେରା ଯମୁନା-କୂଳରେ ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣଂକର ମିଳନ-ସଂଗମ ଘଟିଥିଲା । ଏଥିରେ ନଂଦରାଜା

'କୁଟ୍ଟନି' ଦୋଷରେ ଭାଗୀ ହୋଇ ପଡ଼ୁଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ସେହି ଦୋଷକ୍ଷାଳିନ କରିବା ପାଇଁ ହୁଏତ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନ ଓ କେଶବ ସେନ ଦୁଇଟି ଶ୍ଲୋକ ରଚନା କରିଥିଲେ । କେଶବ ସେନ ରଚିତ ଶ୍ଲୋକଟି ହେଉଛି ଏଇପରି :—

"ଆହୂତାଦ୍ୟ ମୟୋତ୍ସବେ, ନିଶି ଗୃହଂ ଶୂନ୍ୟଂ ବିମୁଚ୍ୟାଗତା,
କ୍ଷୀବଃ ପ୍ରେଷ୍ୟଜନଃ, କଥଂ କୁଲବଧୂରେକାକିନୀ ଯାସ୍ୟତି ?
ବତ୍ସ, ତ୍ୱ ତଦମାଂ ନୟାଲୟମ୍, ଇତି ଶ୍ରୁତ୍ୱା ଯଶୋଦାଗିରୋ
ରାଧାମାଧବୟୋର୍ଜୟନ୍ତି ମଧୁର-ସ୍ମେରାଲସା ଦୃଷ୍ଟୟଃ ।"
(କେଶବସେନଦେବସ୍ୟ)

(ଅର୍ଥାତ୍ "ଯଶୋଦା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି, ମୋ' ଆହ୍ୱାନରେ ଆଜିର ଏ ଉତ୍ସବରେ ଯୋଗ ଦେବାକୁ ରାଧା ଏଇ ରାତରେ ଶୂନ୍ୟଘର ଛାଡ଼ି ଚାଲି ଆସିଛନ୍ତି । ଭୃତ୍ୟଗଣ ସୁରାପାନ କରି ମତ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । କୁଲବଧୂ ଏକାକିନୀ କିପରି ଯିବ ? ବତ୍ସ, ତୁ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ଘରେ ଛାଡ଼ିଦେଇ ଆସ । ଯଶୋଦାଙ୍କର ଏଇ କଥା (ଯଶୋଦାଗିରୋ) ଶୁଣି ରାଧାମାଧବଙ୍କର ଈଷତ୍ ବିକଶିତ ହାସ୍ୟ-ସମନ୍ୱିତ ଅଳସ ଦୃଷ୍ଟି ଜୟଯୁକ୍ତ ହେଉ ।")

ମାତ୍ର କେଶବ ସେନଙ୍କ ଶ୍ଲୋକଟିରେ 'ଯଶୋଦାଗିରୋ' ଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହା ମଧ୍ୟ 'ନନ୍ଦ-ନିଦେଶତଃ' ଭଳି ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମିଳନ ମୈଥୁନରେ ଯଶୋଦା ଅଜ୍ଞାତବଶତ ସହାୟତା କରିଥିବା କଥା ସୂଚିତ କରୁଚି ଯାହା ଫଳରେ ଯଶୋଦା ମଧ୍ୟ ଦୂତୀ-ଦୋଷରେ ଦୋଷୀ ହୋଇପଡ଼ୁଛନ୍ତି । ତେଣୁ ନନ୍ଦ ଓ ଯଶୋଦା ଉଭୟଙ୍କୁ କୁଟ୍ଟନି-ଦୋଷରୁ ମୁକ୍ତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସ୍ୱୟଂ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ନିଜେ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଲୋକ ରଚନା କରିଦେଇ ଏଇ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ରଚିତ ଶ୍ଲୋକଟି ହେଉଚି ଏଇ :—

"କୃଷ୍ଣ ! ତ୍ୱଦ୍‌ବନମାଲୟା ସହକୃତଂ କେନାପି କୁଞ୍ଜୋଦରେ
ଗୋପୀକୁନ୍ତଳବର୍ହଦାମ—ତଦିଦଂ ପ୍ରାପ୍ତଂ ମୟା; ଗୃହ୍ୟତାମ୍ ।"
—ଇତ୍ଥଂ ଦୁଗ୍ଧମୁଖେନ ଗୋପଶିଶୁନାଖ୍ୟାତେ, ତ୍ରପାନମ୍ରୟୋ
ରାଧାମାଧବୟୋର୍ଜୟନ୍ତି ବଳିତ-ସ୍ମେରାଲସା ଦୃଷ୍ଟୟଃ ।"
(ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନଦେବସ୍ୟ)

(ଅର୍ଥାତ୍ "କୃଷ୍ଣ ! ଗୋଟିଏ କୁଞ୍ଜ ମଧ୍ୟରେ ଗୋପୀ-କୁନ୍ତଳ ଜଡ଼ିତ ଶିଖିଚନ୍ଦ୍ରକାଗୁଚ୍ଛ ସହ ତମ ବନମାଳ ପାଇଚି, ଏଇ ନିଅ ।" କୋଉସି

ଦୁଗ୍ଧମୁଖ ଗୋପଶିଶୁ ଏହା କହିବାରୁ ରାଧାମାଧବଂକ ବଦନ ଲଜ୍ଜାନତ ହେଲା । ରାଧାମାଧବଂକର ସେଇ ସ୍ନେହାଳସ ଦୃଷ୍ଟିର ଜୟ ହେଉ ।)

ଏ ଉଦ୍ଧୃତ ଯାକ ଶ୍ଳୋକର ଚତୁର୍ଥ ଧାଡ଼ି ପ୍ରାରଂଭରେ "ରାଧାମାଧବ-ୟୋର୍ଜୟଂତି" ପଦଟି ଥିବାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମାନ ହୁଏ ଯେ ଉଦ୍ଧୃତ ଯାକ ଶ୍ଳୋକ ହିଁ ଯେପରି ଏଇ ପଦଟିକୁ ଶେଷ ଧାଡ଼ିରେ ରଖି ସମସ୍ୟାପୂର୍ତ୍ତି ଛଳରେ ରଚିତ ହୋଇଛି । ଡ଼ଃ ସୁନୀତି ଚାଟାର୍ଜି କହନ୍ତି, "ହୁଏତ ରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣ ସେନ ସମସ୍ୟା ସ୍ୱରୂପ "ରାଧାମାଧବୟୋର୍ଜୟଂତି" ପଦଟି ଦେଇ ସଭାସ୍ଥ କବିମାନଂକୁ ଆହ୍ୱାନ କରିଥିବେ ଏଇ ବାକ୍ୟାଂଶଟିକୁ ଚତୁର୍ଥ ପଦର ଆରଂଭରେ ସନ୍ନିବେଶିତ କରି ଶ୍ଳୋକ ରଚନା କରିବାକୁ ହେବ, କିଂବା କବି ଜୟଦେବଂକ 'ଗୀତଗୋବିଂଦ'ର ଏଇ ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକଟି ପଢ଼ି ପ୍ରୀତ ହୋଇ ସେ ଓ ଯୁବରାଜ କେଶବସେନ ନିଜେ ସେଇ ବିଷୟରେ ଶ୍ଳୋକ ରଚନା କରି କବିଂକ ସମ୍ମାନିତ କରିଥିବେ । * ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ କାରଣ ହୋଇପାରେ ଜୟଦେବ ଓ କେଶବ ସେନଂକ ଶ୍ଳୋକ ଦୁଇଟିରେ ଥିବା ଯଥାକ୍ରମେ ନଂଦ ଓ ଯଶୋଦାଂକର ଦୃଷ୍ଟି-ଦୋଷ କ୍ଷାଳନ କରିବା ପାଇଁ ନିଜେ ସେନ୍‌ରାଜା ହୁଏତ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ରଚନା କରି ଉଭୟ ଶ୍ଳୋକର ସମସ୍ୟା ସମାଧାନ କରି ଦେଇଛଂତି ଏବଂ ରାଧା କୃଷ୍ଣଂକର ଗୋପନ ମିଳନ-ରହସ୍ୟ କପରି ପ୍ରକାଶ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି ତହିଁର ସୂଚନା ଦେଇଛଂତି ।

ଏଠାରେ ସ୍ମରଣୀୟ ଯେ ନଂଦ ରାଜାଂକର କୁଟ୍ଟିମ-ଦୋଷ କ୍ଷାଳନ କରିବା ପାଇଁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଂକ ତରଫରୁ ବାରଂବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ରାଣା କୁଂଭଂକ ସଭାର ପଂଡିତମାନେ କୁଂଭ-ରାଣାଂକ ନାମରେ ପ୍ରଚଳିତ "ରସିକପ୍ରିୟା" ନାମରେ 'ଗୀତଗୋବିଂଦ'ର ଯେଉଁ ଟୀକା ପ୍ରଣୟନ କରିଛଂତି, ସେଥିରେ 'ନଂଦ ନିଦେଶତଃ' ପଦର ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ଅର୍ଥ କରାଯାଇଛି, ଯଥା, ନଂଦ ଅର୍ଥ ମିଳନ-ଆନଂଦ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ—ନଂଦ ରାଜାଂକ ଆଦେଶରେ ନୁହେଁ, ରାଧାକୃଷ୍ଣଂକର ମିଳନ ଘଟିଥିଲା । ମାତ୍ର ଏଇ ଅର୍ଥାଂତର ସଂପୂର୍ଣ ସାଂପ୍ରଦାୟିକ ଏବଂ ସାଧାରଣ ପାଠକେ ଏହାକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବେ ନାହିଁ ।

କୁଂଭ-ରାଣାଂକ ଟୀକାରେ ମେଘାଦିକୁ ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ, ଶ୍ରୀରାଧାଂକୁ ଆଲଂବନ ବିଭାବ ଏବଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକ ଭୀରୁତାକୁ ଅନୁଭାବ ରୂପେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି ।

---

* ସାଂସ୍କୃତିକୀ—୨ୟ ଖଂଡ଼ ।

ସଦୁକ୍ତି ଛଡ଼ା ଶ୍ରୀରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ 'ପଦ୍ୟାବଳୀ'ରେ ମଧ୍ୟ ଏଇ ଦୁଇଟିଯାକ ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଛି । ମାତ୍ର ସେଥିରେ ଦୁଇଟିଯାକ ଶ୍ଳୋକହିଁ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ବୋଲି ଲେଖାଯାଇଛି । 'ପଦ୍ୟାବଳୀ' ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ସଂକଳନ ।

ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣ୍ଣାମୃତ

ସଦୁକ୍ତି କର୍ଣ୍ଣାମୃତ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ପୁତ୍ର କେଶବ ସେନଙ୍କ ଅମଳରେ ଶ୍ରୀଧର ଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସଂକଳିତ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଶ୍ରୀଧର ଦାସଙ୍କ ପିତା ବଟୁ ଦାସ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କର ଜଣେ ମହାସାମନ୍ତ ଓ ପ୍ରିୟପାତ୍ର ଥିଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥ-ସଂକଳୟିତା ଶ୍ରୀଧରଦାସ ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭରେ ନାରାୟଣଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରି ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ପୂର୍ବକ, ପଞ୍ଚଶ୍ଳୋକ-ମୟ 'ପ୍ରସ୍ତାବ' (ଭୂମିକା)ରେ ନିଜର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେଥିରେ ସେ ନିଜ ପିତା ବଟୁ ଦାସଙ୍କ ବିଷୟରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ "ଶୌର୍ଯ୍ୟ, ତପ, ଜ୍ଞାନ, ଦାନ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟଜୟ, ବୈତ୍ରଜୟ, ଯୋଗ, କ୍ଷମା ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଗୁଣର ଆକର ଶ୍ରୀବଟୁ ମହାରାଜ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କର ପ୍ରତିରାଜ, ଅର୍ଥାତ୍ ରାଜାଙ୍କର ଖାସ୍-ମୁନ୍‌ସୀ ଥିଲେ ବଟୁଦାସ । ବଟୁଦାସ ତତ୍କର୍ତ୍ତୃକ ମହାସାମନ୍ତ ପଦରେ ବୃତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କର ଅନୁପମ ପ୍ରେମର ଏକମାତ୍ର ପାତ୍ର ଏବଂ ସଖା ପଦବୀକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇଥିଲେ । ଗ୍ରନ୍ଥସମାପ୍ତିରେ ସେ ସଂଗୃହୀତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକର ସଂଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଗ୍ରନ୍ଥସମାପ୍ତିର ତାରିଖ ଦେଇଛନ୍ତି—"ଶକାବ୍ଦ ସପ୍ତବିଂଶତ୍ୟଧିକ-ଶତୋପେତଦଶଶତେ" ଅର୍ଥାତ୍ ୧୧୨୭ ଶକାବ୍ଦ, ୨୦ ଫାଲ୍‌ଗୁନ,—ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୨୦୬, ଫେବୃଆରୀ ୧୧ ତାରିଖ ।

ଏଇ ସଂକଳନଟିରେ ପାଂଚଟି ପ୍ରବାହ ଅଛି । ଯଥା ଅମର (ବା ଦେବ) ପ୍ରବାହ, ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରବାହ, ଚାଟୁ ପ୍ରବାହ, ଅପଦେଶ ପ୍ରବାହ ଏବଂ ଉଚ୍ଚାବଚ ପ୍ରବାହ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରବାହ କେତେଗୁଡ଼ିଏ 'ବୀଚି'ରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ବୀଚିରେ ୫ଟି କରି ଶ୍ଳୋକ ଅଛି । ଅମର ପ୍ରବାହରେ ଦେବତାଗଣ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ଲୀଳା ବିଷୟକ ଶ୍ଳୋକମାନ ରହିଛି । ଦ୍ୱିତୀୟ ବା ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରବାହରେ ପ୍ରେମ ଓ ନାୟକ-ନାୟିକା ବିଷୟକ ଶ୍ଳୋକାବଳୀ ଏବଂ ପ୍ରେମିକ-ପ୍ରେମିକାଙ୍କର ନାନା ଭାବ ଓ ଅବସ୍ଥା ଏବଂ ପ୍ରକୃତି ଓ ଷଡ଼ଋତୁର ବର୍ଣ୍ଣନା ବିଷୟକ ଶ୍ଳୋକମାନ

ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଛି । ତୃତୀୟ ବା ଶୃଙ୍ଗ ପ୍ରବାହରେ ରାଜା ଓ ବୀରର ଦେହ ଓ ଶକ୍ତି, ଚତୁରଂଗ ସେନା, ଅସ୍ତ୍ର, ବୀରତ୍ୱ, ତୂର୍ଯଧ୍ୱନ, ଯୁଦ୍ଧ, ଶତ୍ରୁ, କୀର୍ତ୍ତି ଇତ୍ୟାଦିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ପ୍ରଶଂସା । ଚତୁର୍ଥ ବା ଅପଦେଶ ପ୍ରବାହରେ ନାନା ଦେବତାଙ୍କ ଦୋଷଗୁଣ, ଏବଂ ବହୁବିଧ ପାର୍ଥିବ, ପ୍ରାକୃତିକ ବସ୍ତୁ, ବୃକ୍ଷଲତା,ପଶୁପକ୍ଷୀ, ପୁଷ୍ପାଦିର ବର୍ଣ୍ଣନାମୟ ଶ୍ଳୋକ ଅଛି । ପଂଚମ ବା 'ଉଚ୍ଚବାଚ' ପ୍ରବାହରେ ନାନାବିଧ ବିଷୟରେ ଶ୍ଳୋକ ଅଛି—ମନୁଷ୍ୟ, ଅଶ୍ୱ, ଗୋ, ନାନା ପକ୍ଷୀ, ଦେଶ, କବି ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ପ୍ରକୀର୍ଣ୍ଣ ବସ୍ତୁ, ସ୍ଥାନ, ଗୁଣ ଓ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା । ଗ୍ରଂଥ ଶେଷରେ ସଂକଳୟିତା ମୋଟ ଶ୍ଳୋକ ସଂଖ୍ୟା ଦେଇଛଂତି ୨୩୮୦, ବୀଚିସମୂହର ସଂଖ୍ୟା ଦେଇଛଂତି ୪୭୬ । ୧

ସଦୁକ୍ତି କର୍ଣ୍ଣାମୃତ ଯେ ବିଶେଷ ଜନପ୍ରିୟ ଗ୍ରଂଥ ଥିଲା ଏହାର ପ୍ରମାଣ ଏହାର ଗୁରି ଖଂଡ ପୋଥି ମିଳିଛି । ଏ ଗ୍ରଂଥ ଉପରେ ୧୮୭୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରାଜା ରାଜେନ୍ଦ୍ର-ଲାଲ ମିତ୍ର ଏବଂ ୧୮୮୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ଜର୍ମାନ ପଂଡିତ **Aufrecht** ଦୁଇ ଖଂଡ ପୋଥି ନେଇ ଆଲୋଚନା କରଂତି ଏବଂ ଜର୍ମାନ ଭାଷାରେ ଦୁଇଟି ପ୍ରବଂଧ ଲେଖି ମିଃ ଆଫ୍ରେଚଟ୍ ଏହାକୁ ଭାରତ ବାହାରେ ପରିଚିତ କରାଂତି । ୧୯୧୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କଲିକତାର ଏସିଆଟିକ୍ ସୋସାଇଟି ଅଫ୍ ବେଂଗଲଂକ ଦ୍ୱାରା ପଂଡିତ ରାମାବତାର ଶର୍ମାଂକ ସଂପାଦନାରେ ଆଂଶିକ ଏ ଗ୍ରଂଥଟି ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ୧୯୩୩ ମସିହାରେ ଇଂରାଜୀ ଭୂମିକା ସମେତ ଏଇ ସଂକଳନଟି ଲାହୋରର ମୋତିଲାଲ ବେନାରସୀଦାସଂକ ସଂସ୍କୃତ ପୁସ୍ତକାଳୟରୁ ପଂଡିତ ରାମାବତାର ଶର୍ମା ଓ ପଂଡିତ ହରଦତ୍ତ ଶର୍ମାଂକ ସଂପାଦନାରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ୧୯୬୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ସୁରେଶଚଂଦ୍ର ବଂଦୋପାଧ୍ୟାୟଂକ ସଂପାଦନାରେ ନାଗରୀ ଲିପିରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଗ୍ରଂଥଟିର ଏକ ନୂତନ ସଂସ୍କରଣ କଲିକତାର ଫାର୍ମା କେ. ଏଲ୍. ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟଂକ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି ।

'ସଦୁକ୍ତି'ରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକର ରଚୟିତା ହିସାବରେ ପ୍ରାୟ ୫୦୦ ଜଣ ବିଭିନ୍ନ କବିଂକ ନାମ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଛି । କେତେକ କବିଂକ ନାମ ଶ୍ରୀଧର ଦାସ ଜାଣି ନ ଥିଲେ ବା ପାଇପାରି ନ ଥିଲେ । ସେମାନଂକୁ 'କସ୍ୟଚିତ୍' (କନୈକ ଲେଖକ) ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି । କବିମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଅମରୁ, କାଳିଦାସ,

* ସାଂସ୍କୃତିକୀ—୨ୟ ଖଂଡ, ଡଃ ସୁନୀତିକୁମାର ଚ୍ୟାଟାର୍ଜି
(୧) Ibid—(p. 89)

ଦଂଡୀ, ପାଣିନି, ପ୍ରବରସେନ, ବାଣ, କହ୍ଲଣ, ଭର୍ତ୍ତୃହରି, ଭବଭୂତି, ଭାମହ, ଭାରବି, ଭାସ, ଭୋଜଦେବ, ମୁଂଜ, ରାଜଶେଖର, ବଟ୍ଟମିହିର, ବାକ୍‌ପତିରାଜ, ବିଶାଖଦତ୍ତ, ଶିହ୍ଲଣ, ଶ୍ରୀହର୍ଷ ପ୍ରଭୃତି ବଂଗଦେଶ ବାହାରର କେତେକ ପ୍ରଖ୍ୟାତଯଶା କବି ଅଛଂତି । କିଂତୁ ଏଇ ୫୦୦ ଜଣ କବିଂକ ମଧ୍ୟରେ, ସେମାନଂକ ନାମ ଦେଖି ଯାହା ମନେ ହୁଏ,—ପ୍ରାୟ ଅର୍ଧେକରୁ ଉପରେ କବି ଗୌଡ଼-ବଂଗର କବି ବୋଲି ଡ଼ଃ ସୁନୀତି ଚାଟାର୍ଜି ମନେ କରଂତି । ଯେପରି ଗୋସୋକ, ଗଂଗୋକ, ଜୟୋକ ଜିୟୋକ, ବଂବୋକ, ଦନୋକ, ପୁଂଡ୍ରୋକ, ଶୁଂଗୋକ, ହାରୋକ ଇତ୍ୟାଦି । (ଏଇ ସବୁ ନାମରେ ବାହ୍ୟତ ସଂସ୍କୃତ କ-କାରାଂତ ପଦ ଯୋଗ କରି ଦେଖାଇବା ପ୍ରଥା ଚଳି ଆସୁଥିଲା ।)

ସଦୁକ୍ତିରେ ସଂକଳିତ ଶ୍ଳୋକମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଜୟଦେବ, ଗୋବର୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଉମାପତିଧର, ଶରଣ ଓ ଧୋୟୀ ପ୍ରଭୃତି କବିପଂଚକର ବହୁ କବିତା ସନ୍ନିବିଷ୍ଟହୋଇ ରହିଚି । ଷୋଡ଼ଶ ଶତକର ଶ୍ରୀରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀଂକ 'ପଦ୍ୟାବଳୀରେ' ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ 'ଶରଣସ୍ୟ' ଅର୍ଥାତ୍‌ ଶରଣ-କବିଂକ ରଚିତ ବୋଲି ଚହ୍ନିତ ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ସଦୁକ୍ତିରେ ତାହା 'କସ୍ୟଚିତ୍' ବୋଲି ଉକ୍ତ ହୋଇଚି । ଏ ଗ୍ରଂଥରେ ପୂର୍ବବଂଗର ସ୍ତ୍ରୀମାନଂକର ସାଜସଜ୍ଜା ବର୍ଣନା କରି କେତେକ ଶ୍ଳୋକ ଦେଖାଯାଏ । ଯଥା—

ବାସ ସୂକ୍ଷ୍ମଂ ବପୁଷି ଭୁଜୟୋଃ କାଂଚନୀ ଚାଂଗଦଶ୍ରୀଃ
ମାଲାଗର୍ଭଃ ସୁରଭି-ମସୃଣୈ ର୍ଗଂଧ ତୈଲୈଃ ଶିଖଂଡଃ ।
କର୍ଣୋଂତସେ ନବଶଶିକଳା ନିର୍ମଳଂ ତାଳପତ୍ରଂ—
ବେଶଃ କେଷାଂନ ହରତି, ମନୋ ବଂଗବାରାଂଗଣାମ୍ ।। (୨ । ୨୦ । ୫)

ପଂଚମ ବା ଉଚ୍ଚବାଚ-ପ୍ରବାହରେ 'ବାଣୀ' ଅର୍ଥାତ୍‌, ବାକ୍ ବା ଭାଷା ବର୍ଣନାରେ 'ବଂଗାଲ' (ପୂର୍ବବଂଗୀୟ) ଜଣେ କବି ନିଜ ବାଣୀକୁ ଗଂଗା ସଂଗରେ ଉପମିତ କରିଛଂତି ।

ଘନରସମୟୀ ଗଭୀରା ବକ୍ରିମ-ସୁଭଗୋପଜୀବିତା କବିଭିଃ
ଅବଗାଢ଼ା ଚ ପୁନୀତେ ଗଂଗା ବଂଗାଲେ-ବାଣୀ ଚ (ବଂଗାଲସ୍ୟ)

ଏଠାରେ କବିର ନାମ ଜାଣି ନପାରି 'ବଂଗାଲସ୍ୟ' ଦିଆଯାଇଚି । ଗଂଗା ବିଷୟକ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ କେବଟ୍ଟ (କେଉଟ) କବି ପପୀପଂକ ଲେଖନୀରୁ ମିଳେ ।

"ବର୍ଦ୍ଧାଂକଲି ନୌମି— କୁରୁ ପ୍ରସାଦମ୍, ଅପୂର୍ବମାତା ଦେବ ଗଂଗେ ।
ଅଂତେ ଜଦ୍ଧ୍ୟଂକଗଡାପ୍ୟ ମହ୍ୟମ୍ ଅଦେହବଂଧାପ୍ୟ' ପପୁଃ ପ୍ରସଞ୍ଚ ।"

ଆହୁରି ଲକ୍ଷଣୀୟ ଯେ ବଂଗାଳୀ କବି ଉମାପତି ଧର ଉଦୀଚ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ପଂଜାବ ଅଂଚଳର ସ୍ତ୍ରୀମାନଂକୁ ପ୍ରଶଂସା କରି ଶ୍ଳୋକ ଲେଖିଛଂତି ପୁଣି ବଂଗାଳୀ କବି ଅମୃତଦତ୍ତ ନାଗର ତା ସହ ସେମାନଂକର ପ୍ରଶସ୍ତି ଗାଇଛଂତି ।

"ଉତ୍ତମାପଥ-କାଂତାନାଂ ବଂ ବ୍ରୁମୋ ରମଣୀୟକମ୍,
ଯାସାଂ ତୁଷାର-ସଂଭେଦେ ନ ମ୍ଳାୟତି ମୁଖାଂବୁଜମ୍" (୨ । ୨୦ । ୭୨)

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବଂଗୀୟ କବିଂକ ମଧ୍ୟରେ ଉମାପତି ଧର, ତିଳଚଂଦ୍ର, ଯୋଗେଶ୍ୱର ବୈଦ୍ୟ ଗଂଗାଧର ପ୍ରଭୃତି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ।

ଏଥିରୁ ଦେଖାଯିବ ସଦୁକ୍ତି ଗ୍ରଂଥଟି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବଂଗାଳୀ ଦୃଷ୍ଟି-କୋଣରୁ ବଂଗଳା ମାଟିରେ ସଂକଳିତ କାବ୍ୟ-ସଂକଳନ ।

ଜୟଦେବ ବୈଷ୍ଣବ ନଥିଲେ

କବି ଜୟଦେବଙ୍କୁ ଜଣେ ଖାଂଟି ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି ଦେଖାଇବାକୁ କେତେ ଜଣ ଓଡ଼ିଆ ଗବେଷକ ସବୁବେଳେ ଚେଷ୍ଟା କରୁଛଂତି । ମାତ୍ର 'ଗୀତଗୋବିଂଦ'ରେ ଆମେ ଜୟଦେବଂକର ଯେଉଁ ପରିଚୟ ପାଉଁ ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣ୍ଣାମୃତରେ ଧୃତ ତାଂକର ୩୧ଟି ଶ୍ଳୋକାବଳୀ ପଢିଲେ ସେ ଧାରଣା ବଦଳିଯାଏ । ମୁଁ 'କବିତା, ୧୯୭୨' ଗ୍ରଂଥରେ ଜୟଦେବ ଜଣେ ପଂଚୋପାସକ ସ୍ମାର୍ତ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଥିବା କଥା ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ଦର୍ଶାଇଛି । ପ୍ରାୟ ୮୩ ବର୍ଷ ତଳେ 'ଝଂକାର'ର (୧୨ ଶ ଭାଗ, ୮ମ ସଂଖ୍ୟାରେ) 'ଜୟଦେବ' ପ୍ରବଂଧରେ ମଧ୍ୟ ସେଇ କଥା କହିଥିଲି । ସଦୁକ୍ତିରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ଜୟଦେବଙ୍କର ୩୧ଟି କବିତା ମଧ୍ୟରୁ ମାତ୍ର ୫ଟି କବିତା ତାଂକର 'ଗୀତଗୋବିଂଦ'ରୁ ଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ବାକି ୨୬ ଟି କବିତା ତାଂକର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରଚନାରୁ ନିଆଯାଇଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ମହାରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ବଂଦନା, ବୀରରସାତ୍ମକ କବିତା, ମହାଦେବ ଓ କଲ୍‌କୀ ସ୍ତବ, ଯୁଦ୍ଧ, ତୂର୍ଯ୍ୟନାଦ, ଦିଗ୍‌ବିଜୟ ଇତ୍ୟାଦି ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ ଲିଖିତ କବିତାମାନ ଅଂତର୍ଗତ । ଜୟଦେବ କେବଳ ରାଧାକୃଷ୍ଣ-ବିଷୟକ ଶୃଂଗାର ରସାତ୍ମକ କାବ୍ୟର କବି ନ ଥିଲେ, ଯୁଦ୍ଧ, ବୀରତ୍ୱ, ରାଜପ୍ରଶସ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ଅନ୍ୟ ରସର ବହୁ

କାବ୍ୟ କବିତା ମଧ୍ୟ ସେ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି ବୋଲି ସଦୁକ୍ତିରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । * ଯେପରି ଜଣାଯାଏ ସେ ଏଇ ସବୁ ବିଷୟକୁ ଆଧାର କରି ହୁଏତ ଏକାଧିକ କାବ୍ୟ ଲେଖି ଥାଇ ପାରନ୍ତି । ନଚେତ୍ ଶ୍ରୀଧର ଦାସ ଏଇସବୁ ଶ୍ଳୋକ ଗୁଡ଼ିକ ପାଇଲେ କେଉଁଠୁ ? ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବତ ସେ ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଧୋୟୀ କବିରାଜଙ୍କ 'ପବନ ଦୂତ' ପରି ମହାରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ କୀର୍ତ୍ତି ଓ ପ୍ରଶସ୍ତି-ମୂଳକ କୌଣସି କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ—ଯାହା ଅଦ୍ୟାବଧି ମିଳିନାହିଁ । (୧)

ମହାଦେବଙ୍କ ସ୍ତୁତି କରି ଜୟଦେବଙ୍କର ଯେଉଁ ଶ୍ଳୋକଟି 'ସଦୁକ୍ତି'ରେ ଦିଆଯାଇଛି ତାହା ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା :

"ଭୂତବ୍ୟାଜେନ ଭୂମୀମମରପୁରସରିତ୍କୈତବାଦମ୍ବୁ ବିଭ୍ରନ୍—
ନ୍ନିଲ୍ଲଟାକ୍ଷିଚ୍ଛଲେନ ଜ୍ୱଲନମହିପତିଶ୍ୱାସଲକ୍ଷାତ୍ ସମୀରମ୍ ।
ବସ୍ତ୍ରୀଣାଘୋରବକ୍ତ୍ରୋଦରକୁହରନଭେନାମ୍ବରଂ ସଂଚଭୂତୈ—
ର୍ବଶ୍ୟଂ ଶଶ୍ୱଦ୍ ବିତନ୍ୱନ୍ ବିତରତୁ ଭବତଃ ସମ୍ପଦଂ ଚନ୍ଦ୍ରମୌଳିଃ ।।"
(୧ । ୪ । ୪)

'ସଦୁକ୍ତି'ରେ ଜୟଦେବଙ୍କ କଲ୍କୀ ବନ୍ଦନା :—

"କଲ୍କୀ କଲ୍‌କଂ ହରତୁ ଜଗତଃ ସ୍ଫୂର୍ଜଦୁର୍ଜସ୍ୱିତେଜା
ବେଦୋଚ୍ଛେଦସ୍ଫୁରିତଦୁରିତଧ୍ୱଂସନେ ଧୂମକେତୁଃ ।
ଯେନୋତ୍କ୍ଷିପ୍ୟ କ୍ଷଣମସିଲତାଂ ଧୂମବତ୍ କଲ୍ପଯେଚ୍ଛାନ୍
ମ୍ଳେଚ୍ଛାନ୍ ହତ୍ୱା ଦଳିତ-କଳନାକାରି ସତ୍ୟାବତାରଃ ।" (୧ । ୧୦ । ୩)

'ସଦୁକ୍ତି'ରେ 'ବୀର' ମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ଶ୍ଳୋକ :—

"ଧାତ୍ରୀମେକାତପତ୍ରାଂ ସମିତି କୃତବତା ଚଣ୍ଡଦୋର୍ଦଣ୍ଡଦର୍ପାଦ୍
ଅସ୍ଥାନେ ପାଦନମ୍ରପ୍ରତିଭଟମୁକୁଟାଦର୍ଶବିମ୍ବୋଦରେଷୁ
ଉତ୍କ୍ଷିପ୍ତଚ୍ଛତ୍ରଚକ୍ରଂ ପ୍ରତିଫଳିତମପି ସ୍ୱଂ ବପୁର୍ବୀକ୍ଷ୍ୟ କିଂଚିତ୍
ସାସୂୟଂ ଯେନ ଦୃଷ୍ଟ୍ୱାଃ କ୍ଷିତିତଳବିଳସନ୍-ମୌଳୟଃ ଭୂମିପାଳାଃ ।।
୫ । ୧୮ । ୨ । ବୀରଃ ।

* *Ibid* page 71

୧ । ଲକ୍ଷଣୀୟ ଯେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର କେତେ ପଦାବଳୀ 'ସଦୁକ୍ତି' କିମ୍ବା କାଶ୍ମୀର-ସଂକଳନ 'ସୁଭାଷିତାବଳୀ'ରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ଦେଶୀୟ ଢଙ୍ଗରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକଠାରୁ ପଦାଧିକ୍ୟ ଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ବାଦ୍ ଦିଆଯାଇଛି ।

'ସଦୁକ୍ତି'ରେ 'ବନ୍ଦନା' ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜୟଦେବଂକ ଶ୍ଲୋକ .—

"ଶିକ୍ଷଂତେ ଗୃହବାଦାନ୍ ବିଦଧତି ଯବସାନାନନେ କାନନେଷୁ
ଭ୍ରାମ୍ୟଂତି ଜ୍ୟାକଣାକଂ ବିଦଧତି ଶିବିରଂ କୁର୍ବତେ ପର୍ବତେଷୁ ।
ଅଭ୍ୟସ୍ୟନ୍ତି ପ୍ରଣାମଂ ତ୍ୱୟି ଚଳତି ଚମୂଚକ୍ରବନ୍ଦୀଂଦଭାଜି
ପ୍ରାଣତ୍ରାଣାୟ ଦେବ ! ତ୍ୱଦରିନୃପତୟସ୍ତ୍ୱର୍ଜିରେ କାମିଁଣାଣି ।"

୩ । ୧୯ । ୫ । "ବନ୍ଦନଃ"

'ସଦୁକ୍ତି'ରେ 'ପୌରୁଷ' ବିଷୟରେ ଜୟଦେବଂକ ଶ୍ଲୋକ—

"ଖ୍ରୀଷ୍ମଃ କ୍ଲିବକତାଂ ଦଧାର, ସମିତି ଦ୍ରୋଣେନ ମୁକ୍ତଂ ଧନୁଃ,
ମିଥ୍ୟା ଧର୍ମସୁତେନ ଜଳ୍ପିତମଭୂଦ୍, ଦୁର୍ଯୋଧନୋ ଦୁର୍ମଦଃ ।
ଛଦ୍ରେଷ୍ୱେବ ଧନଂଜୟସ୍ୟ ବିଜୟଃ, କର୍ଣ୍ଣଃ ପ୍ରମାଦୀ ତତଃ;
ଶ୍ରୀମନ୍ନସ୍ତି ନ ଭାରତେଷ୍ୱପି ଭବତୋ ଯଃ ପୌରୁଷୈର୍ବର୍ଦ୍ଧତେ ।।

୩ । ୨୦ । ୫ "ପୌରୁଷମ୍"

'ସଦୁକ୍ତି'ରେ 'ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଖଡ୍‌ଗଃ" ବିଷୟକ ଜୟଦେବଂକ ଶ୍ଲୋକ .—

"ଶ୍ରୀଖଂଡମୃତଃ ସରଲାଂଗଯଷ୍ଟିର୍ମୀନକଂଦମାମୂଲମତୋ ବହଂତି ।
ଶ୍ରୀମନ୍ ! ଭବତ୍‌ଖଡ୍‌ଗତମାଲବଲ୍ଲୀ ଚନ୍ଦ୍ରଂ ରଣେ ଶ୍ରୀ ଫଳମାତନୋତି ।

୩ । ୨୯ । ୫ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଖଡ୍‌ଗଃ

'ସଦୁକ୍ତି'ରେ "ତୂର୍ଯ୍ୟଧ୍ୱନଃ" ବିଷୟକ ଜୟଦେବ-କୃତ ଶ୍ଲୋକ :—

ଘୁଂକଦ୍‌-ଝୌଂଚନକୁଂଜକୁଂଜରଘଟାବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ କର୍ଣ୍ଣଜ୍ୱରାଃ
ପ୍ରାକ୍‌ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ ଧରଣୀଂଦ୍ରକଂଦରକରତ୍ରପାଗାଂଦ୍ରନଦ୍ରାଦହଃ ।।
ଲଂକାଂକର୍ଣ୍ଣିକକୁତ୍‌ପ୍ରତିଧ୍ୱନଘନାଃ ପର୍ଯ୍ୟଂତଯାନାଜସ୍ତେ
ଯସ୍ୟ ଭେରୀମୁରଜଂଦମଂଦରରବୈର୍ବ୍ଗାଣାତୁଧୋ ଘୋଷଣାଃ

। ୩ । ୩୦ । ୩ । ତୂର୍ଯ୍ୟଧ୍ୱନଃ ।।

ପୁଣି, 'ତୂର୍ଯ୍ୟଧ୍ୱନ' ବିଷୟରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ଶ୍ଲୋକ :—

ବିଘଟ୍ଟୟନ୍ନେଷ ହଠାଦ୍‌କୁଂଠବୈକୁଂଠକଂଠୀରବକଂଠଗର୍ଜାନ୍ ।
ଭସ୍ୟଂକରୋ ଢକ୍‌କରଣାଂ ରଣାଗ୍ରେ ଭେରୀରବୋ ଭୈରବଦୁଃଶ୍ରବସ୍ତେ ।।

୩ । ୩୪ । ୫ । ତୂର୍ଯ୍ୟଧ୍ୱନଃ

ପୁଣି, "ଯସ୍ୟାବିର୍ଭୂତଭୀତପ୍ରତିଭଟପୃତନାଗର୍ଭିଣୀଭ୍ରୂଣଭାର—
ଭ୍ରଂଶପ୍ରେଣାଦ୍ଭୂତୈୗ ପ୍ଲବନମିବ ଭଜନ୍ନଂଭସାଭୋନ୍ଧୀନାମ୍ ।
ସଭାରଂ ସଂଭ୍ରମସ୍ୟ ତ୍ରିଭୁବନମଭିତୋ ଭୂଭୃତାଂ ବିଭ୍ରଦୁଚ୍ଚୈଃ

ସଂରମ୍ଭୋତ୍ଖଣ୍ଡଭଣାସ୍ତୁ ପ୍ରତିରଣମଭବଦ୍ ଭୂରି ଭେରୀନିନାଦଃ । ୩ । ୩୪ । ୪

'ସଦୁକ୍ତି'ରେ ଯୁଦ୍ଧ-ବିଷୟରେ ଜୟଦେବଙ୍କ କବିତା :—

ଶସ୍ତ୍ରୂଣାଂ କାଲରାତ୍ରୌ ସମିତି ସମୁଦିତେ ବାଣବର୍ଷାନ୍ଧକାରେ
ପ୍ରାଗ୍ଭାରେ ଖଡ୍ଗଧାରାଂ ସରିତମିବ ସମୁତ୍ତୀର୍ଯ୍ୟ ମଗ୍ନାରିବଂଶାମ୍ ।
ଅନ୍ୟୋନ୍ୟାଘାତମତ୍ତଦ୍ୱିରଦଘନଘଟାଦନ୍ତବିଦ୍ୟୁଚ୍ଛଟାଭିଃ
ପଶ୍ୟନ୍ତୀୟଂ ସମନ୍ତାଦଭିସରତି ମୁଦା ସାଂଯୁଗୀନଂ ଜୟଶ୍ରୀଃ ॥
୩ । ୩୮ । ୩ 'ଯୁଦ୍ଧମ୍'

'ସଦୁକ୍ତି'ରେ ଯୁଦ୍ଧସ୍ଥଳୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ଶ୍ଳୋକ —

"ନିର୍ଯନ୍ନାରାଚଧାରାଚୟଖଚିତ ପତନ୍ମତ୍ତମାତଙ୍ଗଜାତଂ
ଜାତଂ ଯସ୍ୟାରଯୋନାରୁଧିରଜଲନିଧାବନ୍ତରୀପଭ୍ରମାୟ ।
ସୁପ୍ତା ଯସ୍ମିନ୍ ରତାନ୍ତେ ସହ ଚ ସହଚରୈର୍ନାଲିବନ୍ନାଗନାସା—
ରନ୍ଧ୍ରଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୈ କପାଲୈ ରୁଧିରମଧୁରସଂ ପ୍ରେତକାନ୍ତାଃ ପିବନ୍ତି ॥
୩ । ୪୦ । ୫

'ସଦୁକ୍ତି'ରେ 'ଦିଗ୍‌ବିଜୟ'-ବିଷୟକ ଜୟଦେବକୃତ ଶ୍ଳୋକ .—

"ଏକଃ ସଂଗ୍ରାମରଂଗତୁରଗଖୁରରଜୋରାଜିଭିର୍ନଷ୍ଟଦୃଷ୍ଟିଃ
ଦିଗ୍‌ଯାସାକୈଃସମତ୍ତଦ୍ୱିରଦଭରଣମେଦ ଭୂମିଭଗ୍ନପ୍ରଥାନ୍ୟଃ ।
ବୀରା କେ ନାମ ତସ୍ମାତ୍ କିଂ ଜଗତି ନ ଯଶଃ କ୍ଷୀଣତାଂ କାଶକୁଂଜ—
ନ୍ୟାୟାଦ୍ ଏତେନ ମୁକ୍ତାବଭୟମଭଜତାଂ ବାସବୋ ବାସୁକିଶ୍ଚ । ୩ । ୪୦ । ୫

'ସଦୁକ୍ତି'ରେ ସଂକଳିତ ଜୟଦେବ-କୃତ 'ପ୍ରଶସ୍ତକୀର୍ତ୍ତିଃ' ସଂବନ୍ଧୀୟ ଶ୍ଳୋକ .—

ମଳିନୟତି ବୈରିବଦନଂ ସୁଜନଂ ରଂଜୟତି ଧବଳୟତି ଧାତ୍ରୀମ୍ ।
ଅପି କୁସୁମବିଶଦମୂର୍ତ୍ତି ଯତ୍କୀର୍ତ୍ତି ସ୍ତିମିରମାଚରତି ॥ ୩ । ୫୨ । ୫ * *

ଏହାଛଡ଼ା ବହୁରୂପକଶ୍ଚନ୍ଦ୍ର, ବାସକସଜ୍ଜା, ଅଧର, ରୋମାବଳୀ, ଶରତ୍-ଖଞ୍ଜନ, ତେଜ, ଧର୍ମ, କର, ଚରଣ, ଖଡ଼୍‌ଗ, ଯୁଦ୍ଧସ୍ଥଳୀ, ତୂର୍ଯ୍ୟଧ୍ୱନି, ରଥଚକ୍ର ମହାଦେବ, କଲ୍‌କୀ ଇତ୍ୟାଦି ବିଷୟରେ ଜୟଦେବ-ରଚିତ ଶ୍ଳୋକମାନ ରହିଛି— ଯେଉଁଥିରୁ ତାଙ୍କୁ 'ପରମ ବୈଷ୍ଣବ' କହିବା ସଂଭବ ନୁହେଁ । ସେ ଥିଲେ ବାସ୍ତବରେ ଜଣେ ପଂଚୋପାସକ ସ୍ମାର୍ତ୍ତ ଏବଂ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ଓ ବୀର-ରସ ଉଭୟ ପ୍ରକାର କାବ୍ୟ ରଚନାରେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତ । ଜୟଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଣୀତ ବୋଲି କୁହାଯାଉଥିବା 'ପୀୟୂଷ ଲହରୀ' କିଂବା 'ବୈଷ୍ଣବାମୃତ'ର କୌଣସି ଶ୍ଳୋକ 'ସଦୁକ୍ତି'ରେ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇନାହିଁ ।

*ସାଂସ୍କୃତିକୀ—୨ୟ ଖଣ୍ଡରୁ ଗୃହୀତ ।

ବିରୋଧାଭାସ

କେହି କେହି ଅତିଆଗ୍ରହୀ ଓଡ଼ିଆ ଗବେଷକ ସ୍ଥାନ, କାଳ, ପାତ୍ର ଭୁଲି କହନ୍ତି, କେଶବ ମିଶ୍ର ତାଙ୍କର 'ଅଳଂକାର ଶେଖର'ରେ ବିରୋଧାଭାସର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେବାକୁ ଯାଇ 'ଜୟଦେବଙ୍କଠାରୁ ଆହୁରି ନ୍ୟୁନତର ପ୍ରତିଭା ଥାଇ ଥାଇ ସେ ଉତ୍କଳ ରାଜସଭାରେ ଉପଯୁକ୍ତ ସମ୍ମାନ ପାଇ ନ ଥିଲେ' ବୋଲି ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଯେଉଁ ଉଦ୍ଧୃତି ଦେଇଛନ୍ତି, ସେଥିରୁ ଜୟଦେବ ଓଡ଼ିଶା ରାଜସଭା ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ଥିଲେ ବୋଲି ବୁଝାଯାଇପାରିବ। କେଶବ ମିଶ୍ର ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଲେଖାରୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଉଦ୍ଧୃତି ବିରୋଧାଭାସର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି :—

"ପ୍ରାକ୍ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୃଥ୍ୱୀ ଭୃତୌ ପରିଷଦ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ସଂଖ୍ୟାବତା, ମହାସ୍ୱାନ୍ତ ଭୂତତର୍କ-କର୍କଶତୟା ବିଚ୍ଛିଦ୍ୟ ବିଦ୍ୟାମଦଂ ଯେକେମୁତ୍କଳ ଭୂପତେଃ ତବସଭା ସଂଭାବିତାଃ ପଂଡିତାଃ, ପତ୍ର ଶ୍ରୀ ଜୟଦେବ ପଂଡିତ କବି ସ୍ତନ୍ଦ୍ରିନ ବିନସ୍ୟଂତି।" ('ଅଳଂକାର ଶେଖର')

ମାତ୍ର ଏହା ବିରୋଧାଭାସର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ରୂପେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଥିରୁ ବରଂ ଜୟଦେବ ଉତ୍କଳରାଜାଙ୍କ ସଭାପଂଡିତ ନଥିବା କଥାହିଁ ସୂଚିତ ହେଉଛି। କାରଣ ବିରୋଧାଭାସ ଚିରଦିନ ବିରୋଧାଭାସ। ବିରୋଧାଭାସକୁ ଯେଉଁମାନେ ସତ୍ୟ ଉକ୍ତି ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ସେମାନେ ବିରୋଧାଭାସର ଅର୍ଥ ବୁଝନ୍ତି କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ।

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ଜୟଦେବ ଚରିତ

'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' କାବ୍ୟପାଠ କରି ଆମେ ଜୟଦେବଙ୍କ ସଂବଂଧରେ ଯାହା ଜାଣିପାରୁଁ, ତାହା ହେଉଛି ତାଙ୍କ ପତ୍ନୀଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ପଦ୍ମାବତୀ। ସେ ନିଜକୁ 'ପଦ୍ମାବତୀଚରଣଚାରଣଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ' ବୋଲି ସ୍ୱକାବ୍ୟରେ ଗର୍ବର ସହିତ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି। ଏହାଛଡ଼ା ତାଙ୍କର ପରାଶର ନାମକ ଜଣେ ବନ୍ଧୁ ଥିଲେ ଯିଏ ଗୀତ-ଗୋବିନ୍ଦ ଗାନ କରୁଥିଲେ। ଜୟଦେବ ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ଏବଂ ସହକର୍ମୀ ଅନ୍ୟ

* *Souvenir on Jayadeva—Edited by Dr. N. K. Sahu, P. 14*

ଗୃତ ଜଣ କବିଙ୍କ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ କାବ୍ୟଲକ୍ଷଣ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଦେଖାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିଜ ରଚନାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ନିଜ କାବ୍ୟକୁ ସେ ସେମାନଙ୍କ ରଚନାଠାରୁ ସର୍ବଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏହାକୁ କବି-ପ୍ରଶସ୍ତି ନ କହି ବରଂ ତୁଳନାତ୍ମକ ମୂଲ୍ୟାୟନ କହିବା ଅଧିକ ସଙ୍ଗତ ହେବ । ସେ ଗୃତଜଣ କବି-ବନ୍ଧୁ ହେଉଛନ୍ତି ଉମାପତି ଧର, ଶରଣ, ଗୋବର୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଧୋୟୀ କବିରାଜ । ତାଙ୍କର ପିତାଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ଭୋଜଦେବ ଏବଂ ମାତାଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ରାମା ଦେବୀ । ତାଙ୍କ ନିଜ ଗ୍ରାମ କେନ୍ଦୁବିଲ୍ୱର ନାମ ସେ ଗୀତ-ଗୋବିନ୍ଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି, ଯଥା 'କେନ୍ଦୁବିଲ୍ୱ ଗ୍ରାମ ନାମାଭିଧାନ ।'

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତକରେ ବ୍ରଜ-ଭାଷା ବା ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀରେ ପ୍ରିୟାଦାସ-ବିରଚିତ "ଭକ୍ତମାଳ" ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜୟଦେବପତ୍ନୀ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ କାହାଣୀ ମିଳେ । ସେଥିରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କର ପିତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ଥିଲା ଯେ ନିଜ କନ୍ୟାକୁ ଦେବଦାସୀ ରୂପେ ପୁରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ସମର୍ପଣ କରି ଆସିବେ । ମାତ୍ର ନାରାୟଣଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ସ୍ୱପ୍ନାଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ପରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ବିବାହ ଦିଅନ୍ତି । ଶେକ୍ ସୁଭୋଦୟାରେ ଜୟଦେବ ଓ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବୁଢ଼ଣ ମିଶ୍ର ନାମରେ ବଙ୍ଗଦେଶ ବାହାରୁ ଆଗତ ଜନୈକ ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ ଜୟଦେବଙ୍କୁ ସଙ୍ଗୀତ-ପ୍ରତିଯୋଗିତାକୁ ଆହ୍ୱାନ କରନ୍ତି । ଏଇ ବିଦେଶାଗତ ଦାମ୍ଭିକ ଗାୟକଙ୍କୁ ଜୟଦେବ-ପତ୍ନୀ ପଦ୍ମାବତୀ ପରାଜିତ କରନ୍ତି । ପଦ୍ମାବତୀ ଯେ ସଂଗୀତ ବିଦ୍ୟାରେ ସୁନିପୁଣ ଥିଲେ ତାହା 'ଭକ୍ତମାଳ' ଓ ଶେକ୍-ସୁଭୋଦୟା ଉଭୟ ସୂତ୍ରରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ପଦ୍ମାବତୀ ଚରିତ

ଜୟଦେବ ପତ୍ନୀ ପଦ୍ମାବତୀ ଯେ ନୃତ୍ୟଗୀତ ନିପୁଣା ଥିଲେ ଏହା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି । ସଂସ୍କୃତ ଭକ୍ତମାଳ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି :—

"ଉଭୌ ତୌ ଦମ୍ପତୀ ତତ୍ର ଏକପ୍ରାଣୌ ବଭୂବତୁଃ ।
ନୃତ୍ୟନ୍ତୌ ଗୃପି ଗାୟନ୍ତୌ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣାର୍ଚ୍ଚନତତ୍ପରୌ ।"

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତକର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ରଚିତ କୁଚବିହାରର କବି ରାମ

ସରସ୍ୱତୀଙ୍କ ଜୟଦେବ କାବ୍ୟରେ ଏଇ ଉକ୍ତିର ସମର୍ଥନ ମିଳେ ।

"ଜୟଦେବ ମାଧବର ସ୍ତୁତିକି ବର୍ଣ୍ଣିବେ ।
ପଦ୍ମାବତୀ ଆଗନ୍ତି ନାଚନ୍ତି ଭଙ୍ଗି ଭାବେ ।
କୃଷ୍ଣର ଗୀତକୁ ଜୟଦେବେ କହନ୍ତି ।
ରୂପକ ତାଳର ଚେବେ ନାଚେ ପଦ୍ମାବତୀ ।'

ପ୍ରବାଦ ଅନୁସାରେ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ପିତ୍ରାଳୟ ଥିଲା ଦକ୍ଷିଣ ଦେଶରେ । ଏଇ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ବନ୍ୟାପ୍ଲୁତ ଦେଶ, କବି ବିଲ୍ୱମଂଗଳଙ୍କ 'ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କର୍ଣ୍ଣାମୃତ'ର ଜନ୍ମଭୂମି । ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଉପାସକ ନିମ୍ବାର୍କ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟବାସୀ (ଆନ୍ଧ୍ର) ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗର 'ପଦ୍ମାବତୀ ଚରଣ ଚାରଣ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ' ଏବଂ ଦଶମ ସର୍ଗର 'ପଦ୍ମାବତୀ-ରମଣ ଜୟଦେବ କବି' ଏବଂ ଏକାଦଶ ସର୍ଗର 'ବିହିତ ପଦ୍ମାବତୀ ସୁଖସମାଜେ' ପଦାଂଶ ଗୁଡ଼ିକରେ କବିପ୍ରିୟା ଅମର ହୋଇ-ରହିଛନ୍ତି । ଶଙ୍କର ମିଶ୍ର ତାଙ୍କର ରସମଞ୍ଜରୀ ଟୀକାରେ ଏବଂ ପୂଜାରୀ ଗୋସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କ ଟୀକାରେ 'ଇଥା-ନାମ୍ନୀ ଜୟଦେବ ପତ୍ନୀ" ଏଇପରି ଭାବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି । ମୁମ୍ବଇ ନିର୍ଣ୍ଣୟ-ସାଗର ପ୍ରେସ୍ ସଂସ୍କରଣରେ ଏଇ ଦ୍ୱିତୀୟ ପଦାଂଶର ଭିନ୍ନ ପାଠ ଧରାହୋଇଚି ଏବଂ "ଜୟତି ଜୟଦେବ କବି ଭାରତୀ ଭୂଷିତମ୍" କରାଯାଇଚି—ମାତ୍ର ସେଥିରେ ଛନ୍ଦପତନ ଘଟୁଚି, ତେଣୁ ମୂଳପାଠ ନୁହେଁବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡେ । ମେବାରର ରାଣା କୁମ୍ଭ (ମହାରାଣାଙ୍କ ରାଜ୍ୟକାଳ ୧୪୩୩-୧୪୬୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) ପଦ୍ମାବତୀ-ଚରଣ-ଚାରଣ-ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାର ପ୍ରତିପାଦ କରି ତାଙ୍କର 'ରସିକପ୍ରିୟା' ଟୀକାରେ ପଦ୍ମାବତୀ ଅର୍ଥରେ ପଦ୍ମହସ୍ତା ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଲେଖିଛନ୍ତି । କବି ନାରାୟଣ ଦାସ ତାଙ୍କର 'ସର୍ବାଂଗସୁନ୍ଦରୀ' ଟୀକାରେ ଏକାଦଶ ସର୍ଗୋକ୍ତ 'ବିହିତ ପଦ୍ମାବତୀ ସୁଖସମାଜେ' ପଦାଂଶର ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ କହିଛନ୍ତି "ତଦେବ ମୁଖ୍ୟବୃତ୍ତ୍ୟା ପଦ୍ମାବତୀ ଶବ୍ଦୋ ଲକ୍ଷ୍ମୀମାଚଷ୍ଟେ ଛଳା ଚମତ୍କାରେ ପ୍ରିୟା-ସ୍ମରଣ-ମିତ୍ୟେତଦେବାବଧିତମ୍ ଯଥା ଭାରବେଃ ସର୍ଗ-ସମାପ୍ତୌ" । ସୁପ୍ରାଚୀନ ଟୀକାକାର ଧୃତଦାସ କହିଛନ୍ତି "ପଦ୍ମାବତୀ ନାମ ଜୟଦେବସ୍ୟ ଭାର୍ଯ୍ୟା ।" ।

ବୀରଭୂମ ଦେଯ୍ୟାଣ ଗ୍ରାମରେ 'କ୍ଷ୍ୟାପାମାଘ୍ୟେର' ମଠରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଖଣ୍ଡିଏ ପୋଥିରେ ରୋହିଣୀ ଜୟଦେବଙ୍କ ପରକୀୟା ଥିବା କଥା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । କେହି କେହି କହନ୍ତି, ରୋହିଣୀ ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କର ଅନ୍ୟ ନାମ ।

"ଜୟଦେବ ମହା କବି ଜଗତେ ପୂଜିତ ।
କୃଷ୍ଣ-ଲୀଳା ରସ ସ୍ୱାଦୁ ଚରେତେ ଭୂଷିତ ।
ପଦ୍ମାବତୀ ସହୋଦରୀ ରୋହିଣୀ ନାମେତେ
ତାରେ ଘୁରୁ କୈଲ (ଗୋସାଇଁ) ରସ ଅସ୍ୱାଦତେ ।"

'ତଥାହି –'କେଂଦୁବିଲ୍ୱ-ସମୁଦ୍ର-ସଂଭବ-ରୋହିଣୀ ରମଣେନ—'

ପୁଣି, "କେଂଦୁବିଲ୍ୱ ଗ୍ରାମ ଅମର ସମୁଦ୍ର ସମାନା ।
ସମୁଦ୍ର ସଂଭବ ଚନ୍ଦ୍ର ତୈଛେ ସମ ଜାନା ।
ରୋହିଣୀ ନାମେତେ ହୟ ଚନ୍ଦ୍ରର
ରୋହିଣୀ ରମଣ ଆମି ହଇ ସୁପ୍ରକଥା ।

ପ୍ରବାଦବାକ୍ୟ କଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଚି । ଦକ୍ଷିଣଦେଶୀୟ ଅନପତ୍ୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦଂପତି ଝିଅଟିଏ ହେଲେ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଂକୁ ସମର୍ପଣ କରିବେ ବୋଲି ସଂକଳ୍ପ କରିଥିଲେ । ତଦନୁଯାୟୀ ପଦ୍ମାବତୀ ଦ୍ୱାଦଶବର୍ଷରେ ପଦାର୍ପଣ କଲାପରେ ସେମାନେ ତାଂକୁ ନେଇ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ସେବିକା ରୂପେ ସମର୍ପଣ କରିବା ପାଇଁ ପୁରୀଧାମରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ମାତ୍ର ନୀଳାଚଳନାଥ ତାଂକୁ ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶ ଦେଲେ, ତୁଂଭେମାନେ କେଂଦୁବିଲ୍ୱ ଯାଇ ମୋ ଅଂଶରେ ଜାତ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜୟଦେବକୁ କନ୍ୟା ସଂପ୍ରଦାନ କର । ବନମାଳୀ ଦାସ ଲେଖିଛଂତି :—ଜଗନ୍ନାଥ କହିଲେ :—

"ତାହାରେ ଦେଖିଯ୍ବା ମନେ ଘୃଣା ନା କରିବେ ।
ଯେମତ ଆମାକେ ଜାନ ତେମିତ ଜାନିବେ ।"

"ସେ ଦାନ ମୁଁଇ ଗ୍ରହଣ କରିବି ଏବଂ ତୁଂଭେମାନେ ଅରୃଣୀ ହେବ ।" ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦଂପତି ଏଇ ଆଦେଶ ପାଇ କେଂଦୁବିଲ୍ୱ ଯାଂତି ଏବଂ ଜୟଦେବଂକ ସହିତ ପଦ୍ମାବତୀଂକ ବିବାହ ହୁଏ ।

("କବି ଜୟଦେବ ଓ ଶ୍ରୀଗୀତଗୋବିଂଦ"—ଶ୍ରୀହରେକୃଷ୍ଣ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟ ବୀରଭୂମ ପ୍ରଣୀତ ଗ୍ରଂଥ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ-ଜଗତରେ ରାଧାଂକ ଜନ୍ମ ବହୁ ପରେ

ଜୟଦେବଂକ ବେଳକୁ ରାଧାଂକ ଜନ୍ମ ଓଡ଼ିଶାରେ ହୋଇନାହିଁ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ସେ ରାଧାଂକୁ ନାୟିକା କରି ଗୀତଗୋବିଂଦ ଭଳି ଏଡ଼େ ବଡ଼ ଏକ କାବ୍ୟ ଲେଖିବା ପଟବର୍ତ୍ତର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଆଦୌ ସଂଭବ ମନେ ହେଉ ନାହିଁ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ସଂବଂଧରେ ଚୋଡ଼ଗଂଗ ଦେବଂକ (ଖ୍ରୀ ୧୦୭୭—୧୧୪୭) ସମୟରେ ଜୟଭଂଜଂକ ଅଂଢଗ୍ରାମ ତାମ୍ରଶାସନରୁ ଜଣାପଡ଼େ। ରାମାନୁଜଂକ ପ୍ରେରଣାରେ ପୁରୀରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀଂକର ମଂଦିର ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ। ରାମାନୁଜାଚାର୍ଯ୍ୟ ଚୋଡ଼ଗଂଗଂକ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଆସିଥିଲେ, ଖ୍ରୀ.୧୧୨୨—୨୭ ମଧ୍ୟରେ। ମାତ୍ର ରାଧାଂକର ଜନ୍ମ ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ-ଜଗତରେ ହୋଇଥିବା ଜଣା ପଡ଼େ ନାଇ। ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ବ୍ରଜ-ଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରାଧାଂକର ନାମ କେଉଁଠି ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇ ନାହିଁ। ଭାଗବତରେ କେବଳ ଠାଏ "ଅନୟାରାଧିତୋ ନୂନଂ ଭଗବାନ ହରିରୀଶ୍ୱରଃ" କଥାଟିର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ଯାହାର ଅର୍ଥ ରାଧା-ସମନ୍ୱିତ ବା ଆରାଧିତ ବୋଲି କହାଯାଇପାରେ। ଏ ବିଷୟରେ ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ମୋର 'କବିତା, ୧୯୭୨' ଗ୍ରଂଥରେ କରାଯାଇଛି। ଭାଗବତର ପ୍ରାଚୀନ ଟୀକାକାର ପୁରୀ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ମଠର ଶଂକରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଥିବା ଶ୍ରୀଧର ସ୍ୱାମୀଂକର "ଭାବାଂଦଦୀପିକା" କିଂବା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଟୀକାକାର ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀଂକର 'କ୍ରମସଂଦର୍ଭ' ଗ୍ରଂଥରେ ମଧ୍ୟ ରାଧାଂକର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ମିଳେ ନାଇ। ଖ୍ରୀ ପୂ ୩୦୦ ରେ ଲିଖିତ "ହରିବଂଶ"ରେ ମାତ୍ର ଗୋଟିଏ ଜାଗାରେ "ରାଧା" ନାମ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ—ଯାହା ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ପରି ଜଣାଯାଏ।

ସାରଳା ଦାସଂକ ମହାଭାରତରେ (ଖ୍ରୀ·୧୪୩୬—୬୭) ରାଧା ପ୍ରଶ୍ରୟ ପାଇ ନାହାଂନ୍ତି। ଖଳକାର ଜନ୍ମ ପ୍ରସଂଗରେ ସହଜସୁଂଦରୀ ସଂଗେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ପ୍ରମତ୍ତ ମୈଥୁନ ସାରଳା ଦାସଂକର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାଳ୍ପନିକ ସୃଷ୍ଟି। ସାରଳା ଦାସ କଂଠୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକୁ ଏଥିପାଇଁ ଗଭୀର ଅନୁତପ୍ତ କରାଇ ଛାଡ଼ିଛଂନ୍ତି।

> "ଏସନ ଅବସ୍ଥା ମୋତେ କଲୁରେ ଅନଂଗ,
> ଜଗବଂଧୁ ପୁରୁଷକୁ କଲୁ ଏତେ ରଂଗ।
> ପୋଡ଼ୁ ପୋଡ଼ୁ ପରଦାର, ଆଜଠାରୁ ନୋହୁ
> ଯେ କରିବ ପର ଦାର ପ୍ରାଣ ତା'ର ଯାଉ।"
>
> (ସାରଳା ମହାଭାରତ—ଆଦିପର୍ବ)

ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ଅଳ୍ପପରବର୍ତ୍ତୀ ଚୈତନ୍ୟ ଦାସଙ୍କ "ନିର୍ଗୁଣ ମାହାତ୍ମ୍ୟ"ରୁ ସେ ଯୁଗର ମନୋଭାବ ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ପରକୀୟା ପ୍ରୀତି ବିରୋଧରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି।

"ଦ୍ୱାପର ଯୁଗର ବେଶ୍ରେ
କୃଷ୍ଣ ଜନ୍ମିଲେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପୁର ।
ଅସୁର କୁଳକୁ ସଂହର
ଅନେକ କନ୍ୟା ବଳେ ହର ।
ରାଜକୁମାରୀ ଗୋପ ନାରୀ
ରମିଲେ ପାପକୁ ନ ଡର ।
ସୋହୋଦ୍ର ମାଈଁ କ ହରଲେ
ଭଉଣୀ ସଂଗେ ଘର କଲେ ।
ଗୋବଧ ସ୍ତ୍ରୀର ହତ୍ୟା କଲେ
କଂସ ମଉଳାକୁ ନାଶିଲେ ।
ପାପ ହୋଇଲା ଅପ୍ରମାଣ
ଛେଦଲେ ଆତ୍ମା କର ଧ୍ୟାନ ।
(ନିର୍ଗୁଣ ମାହାତ୍ମ୍ୟ—୧୬ଶ ଅଧ୍ୟାୟ)

ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ କ୍ରମବିକାଶ

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପ୍ରାୟ ଚାରି ହଜାର ବର୍ଷ ଧରି ଭାରତବର୍ଷର ନାନା ସ୍ଥାନରୁ ଆବିଷ୍କୃତ ଶିଳାଲିପି, ଗ୍ରନ୍ଥ, ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ, ଚିତ୍ରକଳା ମାଧ୍ୟମରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରହିଛନ୍ତି । ରାଧାଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଦେଖି ଆସିଛୁଁ । ଋକ୍‌ବେଦ ସଂହିତାର ଗୋଟିଏ ଋକ୍‌ରେ ରାଧା ଓ ଗୋପୀ ଶବ୍ଦର ଇଂଗିତ ପାଉଅଛୁଁ । ମାତ୍ର ରାଧାଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳା-ସଙ୍ଗିନୀ ବା ହ୍ଲାଦିନୀ ଶକ୍ତି ହେବା ପାଇଁ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ-ସଙ୍ଗିନୀ ରୂପେ ଭାରତର ଧର୍ମ ଜଗତରେ ତାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ମାତ୍ର ଆଠ ଶହ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ ନୁହେ ।

ଏଇପରି ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଭଉମ-ଗଂଗବଂଶ (ଖ୍ରୀ. ୧୦୭୮) ଠାରୁ ସାରଳାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗ (ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୬ ଶତକ) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ସମାଜ ବା ଧର୍ମ କିମ୍ବା ସାହିତ୍ୟ, କେଉଁଠି ହେଲେ ରାଧାଙ୍କର ସମ୍ବାଦ ପାଉନା । ଏପରିକି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସଖା ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ବଳରାମ ଦାସ ମଧ୍ୟ ରାଧାଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ଲେଖାରେ ଗ୍ରହଣ କରି ନାହାନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟ ପୁରୀ ଆସିଲା ବେଳକୁ (ଖ୍ରୀ; ୧୫୧୦)

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ତାଂକ ଭାଗବତ ରଚନା କରୁଥିଲେ । ସେଥିରେ ସେ ବୃନ୍ଦାବତୀଂକୁ ହିଁ ନାୟିକା କରିଛନ୍ତି । ରାଧା ସେଥିରେ ନାହାଂନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତ ବାହାରୁ ବହୁ ବିଷୟ ନିଜ ଗ୍ରଂଥରେ ଲେଖିଛଂନ୍ତି । ତେଣୁ ସେ ଇଚ୍ଛା କରିଥିଲେ ରାଧାଂକୁ ମଧ୍ୟ ନିଜ ଭାଗବତରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ପାରିଥାଂନ୍ତେ । ଏଥିରୁ ଜଣାଯିବ ଯେ ଚୈତନ୍ୟଂକ ଓଡ଼ିଶା ଆଗମନ ପରେ ମଧ୍ୟ ତାଂକ ଅଂତରଂଗ ଉତ୍କଳୀୟ ସଖାମାନେ ଶ୍ରୀରାଧାଂକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ପାରି ନ ଥିଲେ । ପୂର୍ବ ଯୁଗ ତ ଦୂରର କଥା ।

ଯେପରି ଜଣାଯାଏ, ଭାରତୀୟ ଧର୍ମାଯତନରେ ଶ୍ରୀରାଧା ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଲାଭ କରି ପାରି ନ ଥିଲେ । କବି ହାଲଂକ ସପ୍ତଶତୀର ଗୋଟିଏ ଶ୍ଲୋକରେ ରାଧା ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ମାତ୍ର ଗ୍ରଂଥର ସଠିକ ସମୟ ଜଣାଯାଏ ନାଇ । ସଂଭବତଃ ଏହା ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । (ବାଂ ଇ)

ପୂର୍ବରୁ କହିଛୁ ଶାକ୍ତ ମତବାଦ ସଂଗେ ପ୍ରତିଦ୍ୱଂଦ୍ୱିତା କରିବାକୁ ଯାଇ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ହ୍ଲାଦିନୀ-ଶକ୍ତି-ସ୍ୱରୂପ ଶ୍ରୀରାଧାଂକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିବେ । ସାଂଖ୍ୟର ପ୍ରଧାନ-ପୁରୁଷ ତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରଭାବ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା, ଏବଂ ତଂତ୍ର ମାଧ୍ୟମରେ ତାହା ଆହୁରି ପ୍ରବଳତର ହୋଇଥିଲା । ଅନେକ ପରେ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ ରାଧା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ନଜରକୁ ଆସଂନ୍ତି ।

ଡଃ ନିହାର ରଂଜନ ରାୟଂକ ମତରେ ବଂଗ ଦେଶରେ ସେନ୍-ପର୍ବର କୌଣସି ସମୟରେ ବୋଧହୁଏ ରାଧା କଳ୍ପିତ ହୋଇଥିବେ—କ୍ରମବର୍ଧମାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ, ତଂତ୍ର ଓ ଶାକ୍ତଧର୍ମର ପ୍ରଭାବରେ । ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ବୃଂଦାବନ-ନିବାସୀ ଅନ୍ଧ୍ର ପଂଡିତ ନିଂବାର୍କ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକରେ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ପରକୀୟା ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରଂନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ-ଐତିହ୍ୟ

ଏଥିପୂର୍ବରୁ ଅମେ କୃଷ୍ଣଂକୁ ଦେବକୀନଂଦନ କୃଷ୍ଣ ରୂପେ ଛାଂଦୋଗ୍ୟ, ଉପନିଷଦ ସମୟରୁ ଦେଖି ଆସିଥିଲୁ । ଶ୍ରୀ ଅରବିଂଦ ମଧ୍ୟ ତାଂକ ଗୀତାର ଭୂମିକାରେ ଛାଂଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ଆମେ ପ୍ରଥମେ ଦେବକୀପୁତ୍ର* କୃଷ୍ଣଂକ ସାକ୍ଷାତ ପାଉଁ ବୋଲି ଲେଖିଛଂନ୍ତି । ଡଃ ସର୍ବପଲ୍ଲି ରାଧାକୃଷ୍ଣନ୍ ମଧ୍ୟ ତାଂକର **Introductory Essay on the Bhagabhad Gita, 1948)** ଗ୍ରଂଥରେ ଏହା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂନ୍ତି ।

---

* "We meet the name Krishna (Devaki-putra) first in the Chhandogya Upanishad"—Sri Aurobindo.

"The *Chhandogya Upanishad* rafers to Krishna, Devaki Putra, the son of Devaki," *

ଉପନିଷଦ ଯୁଗର ଦେବକୀନନ୍ଦନ କୃଷ୍ଣ, ପାଣିନି ଯୁଗର କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ, କ୍ରମେ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ ଆଡ଼କୁ ରାଧାକୃଷ୍ଣରେ ପରିଣତ ହେଲେ । ଜର୍ମାନ ପଣ୍ଡିତ ବ୍ୟୁହ୍ଲରଙ୍କ ମତରେ ଜୈନଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ପୂର୍ବରୁ (ଖ୍ରୀ ପୂ ୬ଷ୍ଠ ଶତକ) କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ ଭକ୍ତିମୂଳକ ଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ବୌଦ୍ଧାୟନଙ୍କ ଗୃହ୍ୟ-ସୂତ୍ରରେ (ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀଃପୂ ୭ମ ଶତାବ୍ଦୀ— 'ଓଁ ନମୋ ଭଗବତେ ବାସୁଦେବାୟ' ମନ୍ତ୍ରଟିର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପାଣିନିଙ୍କ ଅଷ୍ଟାଧ୍ୟାୟୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ (ଖ୍ରୀଃ ପୂ । ମ ଶତାବ୍ଦୀ—କାଳେ) କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବଙ୍କ ଉପାସନାର ନିଦର୍ଶନ ବର୍ତ୍ତମାନ । ମାତ୍ର ରାଧାଂକୁ କୃଷ୍ଣଂକର ପରକୀୟା ରୂପେ ଦେଖିବାକୁ ଆମକୁ ଖ୍ରୀ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ ପ୍ରାୟ ଚାରି ହଜାର ବର୍ଷ ଧରି ଆମ ଧର୍ମ, ସାହିତ୍ୟ, ପୁରାଣ ଓ ଶିଳାଲିପିମାନଙ୍କରେ ରହିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ରାଧାଂକର ଜନ୍ମ ଧର୍ମଜଗତରେ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ହେଲେ ଆଠ ଶହ ବର୍ଷରୁ ବେଶୀ ହେବ ନାଇ । ସାତ୍ୱତ ଧର୍ମ ମାଧ୍ୟମରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଆଜକୁ ପ୍ରାୟ ୪ ହଜାର ବର୍ଷରୁ ମଧ୍ୟ ବେଶୀ ହେବ ।

ତୈତ୍ତିରୀୟ ଆରଣ୍ୟକରେ "ନାରାୟଣାୟ ବିଦ୍ମହେ ବାସୁଦେବାୟ ଧୀମହି ତନ୍ନୋ ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରଚୋଦୟାତ୍" ଏଇ ଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ ପାଉଁ । ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ ଘୋର ଆଂଗିରସ ଶିଷ୍ୟ ଦେବକୀପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣଂକ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଅଛି । ଘୋର ନାମକ (ଆଂଗିରସ) ଋଷି କୃଷ୍ଣଂକୁ ଯଜ୍ଞ-ଦର୍ଶନବିଦ୍ୟା ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । "ତଦ୍ଧୈତତ୍ ଘୋର ଆଂଗିରସଃ କୃଷ୍ଣାୟ ଦେବକୀ ପୁତ୍ରାୟ··· (୩ । ୧୭ । ୬) । ନାରାୟଣ ଉପନିଷଦରେ ଏହାର ସମର୍ଥନ ରହିଚ :—

"ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟୋ ଦେବକୀ ପୁତ୍ର ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟୋ ମଧୁସୂଦନଃ ।
ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟୋ ପୁଂଡରୀକାକ୍ଷୋ ବ୍ରହ୍ମଣ୍ୟୋ ବିଷ୍ଣୁରୁଚ୍ୟତେ ।"

---

* କବିତା, ୧୯୭୨, ପୃଷ୍ଠଭୂମି
ବାଂଗାଲୀର ଇତିହାସ—ଡଃ ନୀହାର ରଂଜନ ରାୟ ଏ. ଓ.ଇ—ମହତାବ୍

ମହାଭାରତ ଶାନ୍ତି ପର୍ବରେ (୩୪୧) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହୁଛନ୍ତି :—
"ଛାଦୟାମି ଜଗଦ୍ୱିଶ୍ୱଂ ଭୂତ୍ୱା ସୂର୍ଯ୍ୟ ଇବାଂଶୁଭିଃ ।
ସର୍ବଭୂତାଧିବାସଶ୍ଚ ବାସୁଦେବସ୍ତତୋ ହ୍ୟହମ୍ ॥"

ମହାଭାରତ ଶାନ୍ତି ପର୍ବରେ ନାରାୟଣୀୟ ଉପାଖ୍ୟାନରେ (୩୪୨ ଅ) ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର କେତୋଟି ନାମର ନିରୁକ୍ତି ପାଉଁ । ଅନୁଶାସନ ପର୍ବ (୧୪୯ ଅ) ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ସହସ୍ର ନାମ ମଧ୍ୟରେ କୃଷ୍ଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ । ମହାଭାରତର ୨ୟ ପର୍ବ, ୭୧ ଅଧ୍ୟାୟରେ ୨୩ ଶ୍ଳୋକରେ ସଙ୍କର୍ଷଣାନୁଜରୂପେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ପାଉଁ । ପାଣିନିଙ୍କର ୧।୨।୨୩ ସୂତ୍ରର (ଖ୍ରୀ. ପୂ. ଅଷ୍ଟମ ଶତକ) ଟୀକାରେ ମହାଭାଷ୍ୟକାର ପତଞ୍ଜଳି ବହୁବ୍ରୀହି ସମାସର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇଛନ୍ତି .— "ସଙ୍କର୍ଷଣଦ୍ୱିତୀୟସ୍ୟ ବଳଂ କୃଷ୍ଣସ୍ୟ ବର୍ଦ୍ଧତାମ୍ ।" ଅନ୍ୟତ୍ର କହିଛନ୍ତି: "ଅସାଧୁର୍ମାତୁଲେ କୃଷ୍ଣଃ ।" ପୁଣି କହନ୍ତି, "ଜଘାନ କଂସାନ କିଲ ବାସୁଦେବଃ ।" ଅତଏବ କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବ ଓ ଦେବକୀ ପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣ ଆବହମାନ କାଳରୁ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରାଧାଙ୍କର କେଉଁଠି ଦେଖା ମିଳେନାହିଁ । ଅଧ୍ୟାପକ ହରିଦାସ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ କହନ୍ତି, ଜୈନମାନଙ୍କର ଏକାଦଶ ଅଙ୍ଗର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଭଗବତୀ ସୂତ୍ରରେ ଆଜୀବକମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୁହାଯାଇଚି ଯେ ସେମାନଙ୍କର ପୂଜିତ ବୈଦିକ ଓ ଅବୈଦିକ ଦେବତାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣଭଦ୍ର ଓ ମଣିଭଦ୍ର ଅନ୍ୟତମ । ପ୍ରାୟ ଅଢ଼େଇ ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବର ବୌଦ୍ଧ ସୁତ୍ତପିଟକର କ୍ଷୁଦ୍ରନିକାୟ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ 'ନିଦ୍ଦେଶ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଆଜୀବକମାନଙ୍କର ଏକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ପୂର୍ଣ୍ଣଭଦ୍ର ଓ ମଣିଭଦ୍ରଙ୍କ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ବଳଦେବ ଓ ବାସୁଦେବଙ୍କ (ବଳଭଦ୍ର, ବାସୁଭଦ୍ର) ପୂଜା କରୁଥିଲେ । ଏଇ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରୁଦ୍ରୋପାସକ ଜଟିଳ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଜୈନମାନଙ୍କର ଦ୍ୱାଦଶ ଉପାଙ୍ଗର ଅନ୍ୟତମ ଔପପାଦିକ ସୂତ୍ରରେ ବାସୁଦେବ ଓ ବଳଦେବ ଶଲାକା ପୁରୁଷ ରୂପେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବର କବି ଭାସଙ୍କର ଦୂତବାକ୍ୟରେ ବାସୁଦେବଙ୍କୁ ବାସୁଭଦ୍ର କୁହାଯାଇଚି ।

"ଗ୍ରହଣମୁପଗତେ ତୁ ବାସୁଭଦ୍ରେ ହୃତନୟନା ଇବ ପାଣ୍ଡବା ଭବେୟୁଃ ।
ଗତମତିରହିତେଷୁ ପାଣ୍ଡବେଷୁ କ୍ଷିତିରଖିଳାପି ଭବେନ୍ମମାଽସପତ୍ନୀ ॥"

ପୂର୍ବରୁ କହିଛୁ ପ୍ରାୟ ବାଇଶ ଶହ ବର୍ଷ ତଳେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିବା ଘୋଷୁଣ୍ଡୀ ଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପାରାଶରୀୟ ପୁତ୍ର ଗାଜାୟନ ନାରାୟଣବାଟ ସ୍ଥାନରେ ଭଗବାନ ସଙ୍କର୍ଷଣ ଓ ବାସୁଦେବଙ୍କ ଶିଳାପ୍ରାକାର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଏଇ ସମୟର ବେଷନଗର ଲିପିରେ ବାସୁଦେବ ଜ୍ଞାନ, ସଙ୍କର୍ଷଣ ବଳ, ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ

ଏବଂ ଅନିରୁଦ୍ଧ ଶକ୍ତିର ପ୍ରତୀକରୂପେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ନାନାଘାଟ ଗୁମ୍ଫାର ଶିଳାଲେଖରେ ଧର୍ମ ଇନ୍ଦ୍ରଆଦି ଦେବତାଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସଂକର୍ଷଣ ଓ ବାସୁଦେବଂକର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମଥୁରା ନିକଟରେ ମୋରା ଗ୍ରାମରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଏକ ଶିଳାଲେଖରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ମହାକ୍ଷତ୍ରପ ରାଜୁଲଂକ ପୁତ୍ର ଶୋଡାଶଂକ ରାଜ୍ୟକାଳରେ ତୋଷା ନାମ୍ନୀ ଜଣେ ରମଣୀ ପ୍ରସ୍ତରନିର୍ମିତ ମନ୍ଦିରରେ ସଂକର୍ଷଣ, ବାସୁଦେବ, ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ, ଶାଂବ ଓ ଅନିରୁଦ୍ଧଂକର ପାଂଚଟି ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନା କରିଥିଲେ । (ଏକ୍ସ)

ପାଣିନିଂକର (ଖ୍ରୀ ପୂ ୮ମ ଶତାବ୍ଦୀ) "ବାସୁଦେବାର୍ଜୁନାଭ୍ୟାଂ ବୁଣ୍" (ଭକ୍ତିଃ ସୂତ୍ର ପ୍ରସଂଗରେ) ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବାସୁଦେବ ଓ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ଉପାସକ ଦୁଇଟି ସଂପ୍ରଦାୟ ଥିଲେ । ଏହାଛଡା 'ବାୟୁପୁରାଣ' ୯୬ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବିଷ୍ଣୁବଂଶ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ୯୭ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସୂତ ଲେଖିଛନ୍ତି .—

ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରକୃତାନ୍ ଦେବାନ୍ କୀର୍ତ୍ତ୍ୟମାନାନ୍ନିବୋଧତ
ସଂକର୍ଷଣୋ ବାସୁଦେବଃ ପ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ସାଂବ ଏବଚ ।
ଅନିରୁଦ୍ଧଶ୍ଚ ପଂଚୈତେ ବଂଶବୀରାଃ ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତିତାଃ ॥

ଅଢ଼େଇ ହଜାର ବର୍ଷ ପୂର୍ବର କୌଟିଲ୍ୟଂକ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ସଂକର୍ଷଣ ସଂପ୍ରଦାୟର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ସେତେବେଳେ ଗୋହରଣକାରୀ ଦଳେ ତସ୍କର ନିଜକୁ ସଂକର୍ଷଣ-ସଂପ୍ରଦାୟଭୁକ୍ତ ବୋଲି କହୁଥିବାର ଜଣାପଡେ ।

ଏଥିରୁ ଗତ ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷ ଧରି ଧର୍ମ ରାଜ୍ୟରେ କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବଂକ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ସଂବାଦ ମିଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସଂଗିନୀ ରୂପେ ରାଧାଂକର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ ପରେ ହିଁ ହୋଇଥିଲା ।

ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ ହଜାର ବର୍ଷ ତଳର ବରାହମିହିରଂକ ବୃହତ୍‌ସଂହିତା ଗ୍ରଂଥର ୫୮ ଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ କୃଷ୍ଣ-ବଳରାମ ଯୁଗଳ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରସଂଗରେ କୁହାଯାଇଛି —"ଏକାନଂଶା କାର୍ଯ୍ୟା ଦେବୀ ବଲଦେବକୃଷ୍ଣୟୋର୍ମଧ୍ୟେ" ଅର୍ଥାତ୍ କୃଷ୍ଣ-ବଳରାମଂକ ମଧ୍ୟରେ ଏକାନଂଶା ଦେବୀଂକୁ ରଖିବାକୁ ହେବ । ମଧ୍ୟସ୍ଥିତା

ଜଗନ୍ନାଥ, ଦେବୀ ସୁଭଦ୍ରା, ସିଏ ଏକାନଂଶା । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥକ୍ଷେତ୍ରର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ, ସୁଭଦ୍ରା ଏକନଂଶା ମୂର୍ତ୍ତି ବୃହତ୍‌ସଂହିତା ପ୍ରଣାଳୀରେ ନିର୍ମିତ ନୁହଂନ୍ତି । କାରଣ ବରାହମିହିର କହିଛନ୍ତି ଏକାନଂଶା ଦେବୀ ଦ୍ୱିଭୁଜା, ଚତୁର୍ଭୁଜା ଅଥବା ଅଷ୍ଟଭୁଜା ହେବେ । ଦ୍ୱିଭୁଜା ଦେବୀଂକର ବାମକର କଟିସଂସ୍ଥିତ

ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣକର ପଦ୍ମଯୁକ୍ତ ହେବ । ପୁଣିର ସୁଭଦ୍ରା ଦ୍ୱିଭୁଜା, କଂଚୁ କଟି-ସ୍ପର୍ଶି ତଳକର ଓ ପଦ୍ମହସ୍ତା ଲୁହଂତ ।

ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ମହାବଳିପୁରରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ଧାରଣର ଚିତ୍ର ଅତି ଚମତ୍କାର । ପୁନଃପୁଣ ଶିଳ୍ପୀର କେଉଁ ପରିଣତସ୍ତରରେ ଅଂକନର କଳ୍ପନାକୁ ଏପରି ପାଷାଣରେ ରୂପାୟିତ କରାଯାଇପାରେ ତାହା କେବଳ ବିଶେଷଜ୍ଞ ଗଣହିଁ କହି ପାରିବେ । ମହାବଳିପୁରରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଂଗେ ଗୋପ ଗୋପୀ ବଳରାମ ଓ ଧେନୁ ପ୍ରଭୃତି ଖୋଦିତ ହୋଇଛଂତି । (ହ ମୁ)

ଗୟା ଜିଲ୍ଲାରେ ବରାବର ପର୍ବତରେ ମୌର୍ଯ୍ୟବଂଶୀୟ ଅଶୋକଂକ ଖନିତ ଗୁହାରେ ମୌଖରୀରାଜ ଈଶାନବର୍ମାଂଙ୍କ ବଂଶଧର ଅନଂତବର୍ମା କେତୋଟି ଦେବ-କାର୍ଯ୍ୟର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିଛଂତି । ଲୋମଶ ଋଷି ଗୁହାରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେଠାରେ ଲୋମଶ ଋଷି ଗୋଟିଏ କୃଷ୍ଣ ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । ମଧ୍ୟଭାରତ ଖଜୁରାହୋ ମଂଦିରରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ବହୁ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖାଯାଏ ।(ଏକ୍ସ)

ଆସାମର ମହାରାଜ ହର୍ଜର ବର୍ମଦେବଂକ ପୁତ୍ର ବନମାଳ ବର୍ମଦେବଂକ ତାମ୍ରଶାସନରେ ଶକାବ୍ଦ ଅଷ୍ଟମ ଶତକରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ।

ଗୋପୀଜନାନଂଦିତ ମାନସସ୍ୟ
ଦ୍ୱେଷ୍ୟୋବ ବର୍ତ୍ମ୍ରୀଃ ପରିହୃତ୍ୟ ବକ୍ଷଃ
ନିଃଶେଷ- ରାମାଜନ ଦେହସଂସ୍ଥ
ମାଦାୟ ସୌଂଦର୍ଯ୍ୟମିହାଜଗାମ । " ଇତ୍ୟାଦି ।

ବଂଗର ବର୍ମରାଜଗଣ କୃଷ୍ଣଂକୁ କୁଳଦେବତାରୂପେ ବଂଦନା କରୁଥିଲେ । ଭୋଜବର୍ମଦେବଂକ ତାମ୍ରଶାସନରେ ନାଂଦୀଶ୍ଳୋକରେ କୃଷ୍ଣଂକ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି:

ସୋହପୀହ ଗୋପୀଶତକେଳିକାରଃ
କୃଷ୍ଣୋ ମହାଭାରତସୂତ୍ରଧାରଃ
ଅର୍ଧ୍ୟଃ ପୁମାନଂଶକୃତାବତାରଃ
ପ୍ରାଦୁର୍ବଭୂବୋଦ୍ଧୃତ- ଭୂମିଭାରଃ ।

(ଶକାବ୍ଦ ନବମ ଶତକ)

କଳିକାଳ-ବାଲ୍ମୀକି ସଂଧ୍ୟାକର ନଂଦୀ ପ୍ରଣୀତ 'ରାମଚରିତ' ଶ୍ଳୋକପଦରେ କୃଷ୍ଣ ଓ ଶିବଂକର ବଂଦନା କରିଛଂତି (ଶକାବ୍ଦ ଦଶମ ଶତକ) । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନିଂବାର୍କଂକର ସମସାମୟିକ ଲକ୍ଷଣ ଦେଶିକାଚାର୍ଯ୍ୟ ସାରଦାତିଲକତଂତ୍ରରେ (୨ୟ ଖଂଡ ୧୭ ପଟଳ ୮୯ ଶ୍ଳୋକ) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଧ୍ୟାନ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଛଂତି । (ଏକ୍ସ)

ଏଇପରି ଭାବରେ ଉପନିଷଦ, ପୁରାଣ, ତନ୍ତ୍ର, ଶିଳାଲିପି ଓ ତାମ୍ରପତ୍ରରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଦେଖାମିଳେ ।

ଶ୍ରୀରାଧା ପ୍ରସଂଗ

ଋକ୍‌ବେଦ ୨୨ ସୂକ୍ତ ୭।୮ ଋକ୍‌ରେ ରାଧା ଓ ରାଧାଂସି ଶବ୍ଦ ମିଳେ । ମାତ୍ର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣସଂଗିନୀ, ବ୍ରଜଗୋପିନୀ ରାଧା ଅର୍ଥରେ ନୁହେ, ଆରାଧନା ଅର୍ଥରେ ।

"ବିଭକ୍ତାରଂ ହବାମହେ ବସୋଶ୍ଚିତ୍ରସ୍ୟ ରାଧସଃ । ସବିତାରଂ ନୃଚକ୍ଷସଂ ।
ସଖାୟ ଆ ନିଷୀଦତ ସବିତାସ୍ତୋମ୍ୟୋନୁ ନଃ ଦାତା ରାଧାଂସି ଶୁମ୍ଭତି ।"

(ଧନର ବିଭାଗ କର୍ତ୍ତା ନରଲୋକର ଚକ୍ଷୁ ସ୍ୱରୂପ ବିଚିତ୍ର ଓ ରମ୍ୟ ସବିତାଙ୍କୁ ଆହ୍ୱାନ କରୁଁ । ଆମକୁ ଧନପ୍ରଦାନ କରିବା ପାଇଁ ସବିତା ଶୋଭାପାଉଛନ୍ତି । ଆମେ ତାଙ୍କର ସ୍ତବ (ଆରାଧନା) କରୁଁ । କୃପା ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଁ ।)

ଋକ୍‌ବେଦ ଖିଲ୍‌ସଂହିତାର ୮ମ ମଣ୍ଡଳ ୪୫ ସୂକ୍ତ ୨୪ ଋକ୍‌ରେ ରାଧା ଓ ଗୋପୀ ଶବ୍ଦର ଇଂଗିତ ପାଉଅଛୁଁ । ଯଥା :—

"ଇନ୍ଦ୍ରଃ ଗୋପରିଣହାମହେ ମଦସ୍ଥ ରାଧସେ ସଭେ ଶୌରେ ଯଥାପିବ ।" ମାତ୍ର ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଏମାନେ ବ୍ରଜଗୋପୀନୀ ଓ ବ୍ରଜେଶ୍ୱରୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ-ପ୍ରିୟା ରାଧା ବୋଲି କିଛି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅର୍ଥ ମିଳେ ନାହିଁ ।

ଅଥର୍ବବେଦରେ ବିଶାଖା ନକ୍ଷତ୍ରର ଅପର ନାମ 'ରାଧା' । (୧୯ । ୭ । ୩)

ତୈତ୍ତିରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ବିଶାଖାଦ୍ୱୟଙ୍କୁ (ରାଧା ଓ ଅନୁରାଧା) ନକ୍ଷତ୍ର-ମାନଙ୍କର ଅଧିପତ୍ନୀ ଓ ଭୁବନର ଶ୍ରେଷ୍ଠା ଗୋପୀ କୁହାଯାଇଛି :—

"ନକ୍ଷତ୍ରାଣାମଧିପତ୍ନୀ ବିଶାଖେ । ଶ୍ରେଷ୍ଠାବିନ୍ଦ୍ରାଗ୍ନୀ ଭୁବନସ୍ୟ ଗୋପୌ ।" (୩ । ୧ । ୧୧) ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବେଦ ବା ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ବିଶାଖା ନକ୍ଷତ୍ରର ରାଧା ନାମ ଥିବା ବିଷୟରେ ନିଶ୍ଚିତ ସଂବାଦ ପାଇ ନାହୁଁ । କିନ୍ତୁ ତା ପର ନକ୍ଷତ୍ରର ନାମ ଅନୁରାଧା ଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାର ଅପର ନାମ ରାଧା ସ୍ୱୀକୃତ ହେବା ପରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ନକ୍ଷତ୍ରର ନାମ ଅନୁରାଧା କରାଯାଇଥିବ ।* ସ୍ୱର୍ଗତ ଯୋଗେଶଚନ୍ଦ୍ର ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ମତରେ ଅଜକୁ ପ୍ରାୟ ତେତିଶ ଶହ ବର୍ଷ ତଳେ ବେଦାଂଗ ଜ୍ୟୋତିଷ ସଂକଳିତ ହୁଏ । ମାତ୍ର ତୈତ୍ତିରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ରଚନା କାଳ ପ୍ରାୟ ପାଞ୍ଚ ଚାରି ହଜାର ବର୍ଷ । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ଯେତେବେଳେ ମହାବିଷୁବ ସଂକ୍ରାନ୍ତି କୃତ୍ତିକା ନକ୍ଷତ୍ର ନିକଟସ୍ଥ ଥିଲା,

* ହରେକୃଷ୍ଣ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟ : "କବି ଜୟଦେବ ଓ ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ।"

ସେଇ ସମୟରେ ପ୍ରାୟ ସାଢ଼େ ଚାରି ହଜାର ବର୍ଷ ତଳେ ବୈଦିକ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସମୁଦାୟ ନକ୍ଷତ୍ରଙ୍କ ସହିତ ପରିଚିତ ହୋଇଥିଲେ । କେହି କେହି ମନେକରନ୍ତି ଯେ ଋକ୍ ବା ଅଥର୍ବ ବେଦର ରାଧା ନାମ (ନକ୍ଷତ୍ରରୁ) ତୈତ୍ତିରୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଗୋପୀ ଶବ୍ଦ ସଙ୍ଗେ ମିଳିତ ହୋଇ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣାଦିରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି,* ଯଦିଓ 'ଗୋପୀ' ଶବ୍ଦ ଏଠାରେ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ।

'ଅମର କୋଷ' ଅଭିଧାନରେ ବିଶାଖା ନକ୍ଷତ୍ରର ନାମ ରାଧା । ବୈଶାଖ ମାସର ନାମ ମଧ୍ୟ ରାଧା ।

"ରାଧା ବୈଶାଖ ମାଚସ୍ମୈ ରାଧା ଗୋପାଙ୍ଗନାମପି ।"

ରାଧ୍ ଧାତୁର ଅର୍ଥ ସଫଳକାମ ହେବା, ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବା, ସିଦ୍ଧ ହେବା, ଆରାଧନା କରିବା, ପୂଜା କରିବା ଇତ୍ୟାଦି । ରାଧା ଶବ୍ଦ ଦାନ, ଅନୁଗ୍ରହ, ଋଦ୍ଧି ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ଏହା ଛଡ଼ା ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିବା, ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବା, ଏବଂ ଏପରିକି ଧ୍ୱଂସ କରିବା ଅର୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ରାଧ୍ ଧାତୁର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଭାଗବତର ସେଇ ଶ୍ଳୋକଟିରେ

"ଅନୟାରାଧିତୋ ନୂନଂ ଭଗବାନ ହରିରୀଶ୍ୱରଃ ।
ଯନ୍ନୋ ବିହାୟ ଗୋବିନ୍ଦଃ ପ୍ରୀତୋ ଯା ମାନୟଦ୍ରହଃ ।"

'ରାଧା'ର ମୂଳବୀଜ ରହିଛି ବୋଲି ଅନେକ ମନେକରିଥାନ୍ତି । ମାତ୍ର ଏଠାରେ ରାଧା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ନିତ୍ୟଲୀଳାର ନାୟିକା ରୂପେ ଆଦୌ ସ୍ପଷ୍ଟ ନୁହନ୍ତି । ବରଂ ଏଠାରେ ରାଧା-ସମନ୍ୱିତ ବା ଆରାଧିତ ହେବା ଅର୍ଥ ଅଧିକ ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ । ପ୍ରାୟ

ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତରେ ରାଧା ନାହାଁନ୍ତି

ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷ ତଳର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର କବି ଭାସଙ୍କ ରଚିତ "ବାଳଚରିତ"ରେ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ବେଶଭୂଷା ଓ କ୍ରୀଡ଼ାବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଯାଏ । ଦାମୋଦର ଗୋପୀମାନଙ୍କୁ କହୁଛନ୍ତି—"ଘୋଷ ସୁନ୍ଦରି, ବନମାଲେ, ଚନ୍ଦ୍ରରେଖେ, ମୃଗାକ୍ଷି—ଘୋଷ ବାସସ୍ୟାନୁରୂପୋହୟଂ ହଲ୍ଲୀଷକ ନୃତ୍ୟବନ୍ଧ ଉପଯୁଜ୍ୟତାମ୍ । (ବାଳଚରିତ ୩ୟ ଅଙ୍କ) ଶ୍ରୀପାଦ ଶ୍ରୀଜୀବ ତାଙ୍କ ବୃହତ୍ କ୍ରମସନ୍ଦର୍ଭ ଟୀକାରେ ହଲ୍ଲୀଷକ ନୃତ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ମଣ୍ଡଳାକାରେ ନୃତ୍ୟପରାୟଣା ଅସଂଖ୍ୟ ନର୍ତ୍ତକୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯଦି କୌଣସି ନଟ ନୃତ୍ୟ କରେ ତେବେ ସେ ନୃତ୍ୟକୁ ହଲ୍ଲୀଷକ ନୃତ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ ଅନ୍ଧଭୃତ୍ୟ-ବଂଶୀୟ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ହାଳ ନରପତିଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ

---

* *Ibid*

ମିଳେ । ତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ଗାଥାସପ୍ତଶତୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ, ରାଧା, ଜନନୀ ଯଶୋଦା ଓ ଗୋପିନୀମାନଙ୍କ କଥା ଅଛି । (ଏକ)

"ଅଜ୍ଜବି ବାଲୋ ଦାମୋଅର ତ୍ତି ଇଅ ଜପ୍ପିଏ ଜସୋଆଏ ।

କଣ୍ହ—ମୁହ ପେସିଅଚ୍ଛଃ ଣିଅଂ ହସିଅଂ ବଅ ବହୁହିଂ ।

(କୃଷ୍ଣ ! ତୁମେ ମୁଖମାରୁତ (ଫୁତ୍କାର ଦ୍ୱାରା) ରାଧାଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଗୋଖୁର ଧୂଳି ଅପନୋଦନ ଛଳରେ ତାଙ୍କ ମୁଖ ଚୁମ୍ବନ କରି ଅନ୍ୟ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ଗୌରବ ହରଣ କଲ ।)

ଶ୍ରୀପାଦ ରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ 'ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ନୀଳମଣି' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗାଥାସପ୍ତଶତୀର ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ଏବଂ ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣାମୃତରେ ଅନୁରୂପ ଗୋଟିଏ ଗାଥାସପ୍ତଶତୀର ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟ ମିଳେ । *

କାଳିଦାସଙ୍କ 'ରଘୁବଂଶ' (ଦେଢ଼ ହଜାର ବର୍ଷ ତଳର) ରେ ଇନ୍ଦୁମତୀ ସ୍ୱୟଂବରରେ ଯେ ବୃନ୍ଦାବନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ସେଥିରେ ବ୍ରଜଲୀଳାର ଆଭାସ ନାହିଁ । ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର ପ୍ରାୟ ଦେଢ଼ ହଜାର ବର୍ଷ ତଳର ଲେଖା । ସେଥିରେ ଦେଖି ତନ୍ତୁବାୟ ପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣ ସାଜି କାଠର ଗରୁଡ଼ ଉପରେ ଚଢ଼ି ଏକ ରାଜଅନ୍ତଃପୁରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ପ୍ରଣୟିନୀ ରାଜକନ୍ୟାକୁ କହୁଚି :—

ସୁଭଗେ, ସତ୍ୟମବହିତଂ ଭବତ୍ୟାପରଂ କିନ୍ତୁ ରାଧା ନାମ

ମେ ଭାର୍ଯ୍ୟା ଗୋପକୁଳ ପ୍ରସୁତା ପ୍ରଥମ ମାସୀତ୍ ।

ବାର ଶତ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଲେଖା ଭଟ୍ଟନାରାୟଣ ତାଙ୍କ 'ବେଣୀସଂହାର' ନାଟକରେ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଶ୍ଳୋକରେ କହନ୍ତି :

"କାଳିନ୍ଦ୍ୟାଃ ପୁଲିନେଷୁ କେଳିକୁପିତାମୁତ୍ସୃଜ୍ୟ ରାସେ ରସଂ

ଗଚ୍ଛନ୍ତୀ ମନୁଗଚ୍ଛତୋଽଶ୍ରୁ-କଲୁଷାଂ କଂସଦ୍ୱିଷୋ ରାଧିକାମ୍ ।

ତତ୍ପାଦ ପ୍ରତିମା ନିବେଶିତ ପଦସ୍ୟୋଦ୍ଭୂତ ରୋମୋଦ୍ଗତେ

ରକ୍ଷୁଣ୍ଣୋଽନୁନୟଃ ପ୍ରସନ୍ନ ଦୟିତା ଦୃଷ୍ଟସ୍ୟ ବଃ ପାତୁଃ ସଃ ।"

(କେଳିକୁପିତା ରାଧା ରାସମଣ୍ଡଳ ତ୍ୟାଗ କରି କାଳିନ୍ଦୀ ପୁଳିନରୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଅନୁଗମନ କରି କଂସାରି କୃଷ୍ଣ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ପାଦଚିହ୍ନ ଉପରେ ପାଦ ପଡ଼ିବାରୁ ରୋମାଞ୍ଚିତ ହେଉଛନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି ।) । ୧ ।

* ହରେକୃଷ୍ଣ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟ (୧) *Ibid*

ପଦ୍ମପୁରାଣ ଓ ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣରେ ଶ୍ରୀରାଧା ଓ ଗୋପିନୀମାନଙ୍କ ନାମ ପାଉଁ। ପଦ୍ମପୁରାଣରେ ରାଧାଙ୍କ ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱିନୀରୂପେ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀଙ୍କ ନାମ ଦେଖୁଁ। ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ ରାଧାଙ୍କ ଅପର ନାମ ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ।

କାଶ୍ମୀରି କବି କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦଶାବତାର ଚରିତରେ ରାଧାଙ୍କ କଥା ଅଛି। "ଶ୍ରୀତୈ ବଲ୍ଲବକୃଷ୍ଣସ୍ୟ ଶ୍ୟାମ ନିଷ୍ଟସ୍ୟ ଚୁମ୍ବନଃ। ଜାତା ମଧୁକରସ୍ୟେବ ରାଧେ-ବାଧିକବଲ୍ଲିଶ୍ରା।" ଏହାଛଡ଼ା କାଶ୍ମୀରର ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଆଲଙ୍କାରିକ ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ "ଧ୍ୱନ୍ୟା ଲୋକ"ରେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କବିରଚିତ ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଛି ଯେଉଁଥିରେ ରାଧା-କୃଷ୍ଣ ଲୀଳା କଥା ରହିଛି।

ଯଥା—"ତେଷାଂ ଗୋପବଧୂ ବିଳାସ ସୁହୃଦାଂ ରାଧା ରହଃ ସାକ୍ଷିଣାଂ..." ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି "ଦୁରାରାଧା ରାଧା ସୁଭଗ ଯଦନେନାପି ମୃଜତ..." ଇତ୍ୟାଦି। (ଏକ୍ସ)

ମାତ୍ର କଥା ହେଉଛି, ରାଧାଙ୍କ ନାମ ବହୁ ପରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନାମ ସହିତ କୌଣସି କୌଣସି କାବ୍ୟ କବିତାରେ ତାଙ୍କର ଲୀଳା-ସଙ୍ଗିନୀ ରୂପେ ଯୋଡ଼ା ଯାଇ-ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରାଧା-କୃଷ୍ଣ ଉପାସନା ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ ପରେ ହିଁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା। କଥିତ ଅଛି, ବୃନ୍ଦାବନବାସୀ ଅନ୍ଧ୍ର-ପଣ୍ଡିତ ନିମ୍ବାର୍କ ପ୍ରଥମେ ଶ୍ରୀରାଧା-କୃଷ୍ଣ ଉପାସନା ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ। ନିମ୍ବାର୍କଙ୍କର "ବେଦାନ୍ତ ଦଶଶ୍ଳୋକୀ" ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଟି ମିଳେ। ସେଥିରୁ ରାଧାଙ୍କର ସ୍ପଷ୍ଟ ଭୂମିକା ଜଣାପଡ଼େ।

"ଅଙ୍ଗେତୁ ବାମେ ବୃଷଭାନୁଜାଂ ମୁଦା ବିରାଜମାନା ମନୁରୂପ ସୌଭଗାମ୍।
ସଖୀ ସହସ୍ରୈଃ ପରିସେବିତାଂ ସଦା ସ୍ମରେମ ଦେବୀଂ ସକଳେଷ୍ଟକାମଦାମ୍"

କବି ବିଲ୍ୱମଙ୍ଗଳ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର କବି। ତାଙ୍କର କୃଷ୍ଣକର୍ଣ୍ଣାମୃତ ସୁପରିଚିତ। ତା'ର ପାଣ୍ଡୁଲିପିର ପ୍ରତିଲିପି ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରୁ ସଂଗ୍ରହ କରି ଆଣିଥିଲେ। ଏ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ। ଏଇ ଶ୍ରୀରାଧାତତ୍ତ୍ୱ ହିଁ ବିଲ୍ୱମଙ୍ଗଳଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବି ଜୟଦେବଙ୍କର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ। ଜୟଦେବହିଁ ରାଧାଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପରକୀୟା ରୂପେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିଗଲେ। (ଏକ୍ସ)

କବୀନ୍ଦ୍ରବଚନ ସମୁଚ୍ଚୟ

ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖାଯାଉ ଜୟଦେବଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ବଙ୍ଗଳାରେ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଥିଲା କି ନାଇ।

ଏକାଦଶ-ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ଆଦି ବଙ୍ଗ ଲିପିରେ ଲେଖା ଗୋଟିଏ କବିତା ସଂକଳନ ପୋଥି ନେପାଳରୁ ମିଳିଛି। ପୋଥିଟି ଖଣ୍ଡିତ ଓ ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ। ଏହାର

ସଂକଳୟିତାଙ୍କର ନାମ ଜାଣିବାର ଉପାୟ ନାହିଁ । ତେବେ ସେ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ। ଏ ପୁସ୍ତକଟି ବଙ୍ଗ ଦେଶରେ ଗ୍ରଥିତ ହୋଇ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ ପୋଥି ପରି ନେପାଳକୁ ନୀତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ଏ ସଂକଳନରେ ୧୧୧ ଜଣ ବିଭିନ୍ନ କବିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବିରଚିତ ମୋଟ ୫୨୫ଟି ଶ୍ଲୋକ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଛି । ସେହି ୧୧୧ ଜଣ କବିଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କାଳିଦାସ, ଅମରୁ, ଭବଭୂତି, ରାଜଶେଖର ପ୍ରଭୃତି ସର୍ବଭାରତୀୟ କବିଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନେକ ବଙ୍ଗୀୟ କବି ମଧ୍ୟ ରହିଛନ୍ତି । ଯଥା :— ଗୌଡ଼ ଅଭିନନ୍ଦ, ଡିମ୍ବୋକ, କୁସୁମାକରମତି, ଜୟଶୀଳ, ସନ୍ନୋକ, ମଧୁଶୀଳ, ଲଳିତୋକ, ବ୍ରିନୟଦେବ, ଶୁଭଙ୍କର, ଜୟିକ, ଶ୍ରୀଧରନନ୍ଦୀ, ବୈଦ୍ୟଧନ୍ୟ, ହିଙ୍ଗୋକ, ଅପରାଜିତରକ୍ଷିତ ଇତ୍ୟାଦି । *

କବୀନ୍ଦ୍ରବଚନସମୁଚ୍ଚୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବଙ୍ଗୀୟକବିରଚିତ କେତୋଟି ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଶ୍ଲୋକରେ ରାଧା-କୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମଲୀଳାର ଯେଉଁ ଚିତ୍ର ପରିବେଷିତ ହୋଇଛି, ଗୀତ-ଗୋବିନ୍ଦ ପୂର୍ବରୁ ସେ ଚିତ୍ର ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ପୂର୍ବରୁ ଅବଶ୍ୟ ନବମ ଶତକର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ କାମରୂପାଧିପତି ବନମାଳ ବର୍ମଣଦେବଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଲିପିରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ବ୍ରଜଲୀଳାର ଆଭାସ ପାଉଛୁଁ । କିନ୍ତୁ କବୀନ୍ଦ୍ର-ବଚନ ସମୁଚ୍ଚୟରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମ-ମିଳନ ଯେପରି ସୁପରିଷ୍କାର ଓ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ, ସେଥିରୁ ତାକୁ ପ୍ରାକ୍-ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଯୁଗର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଭୂମିକାରୂପେ ଗଣ୍ୟ କରାଯାଇ-ପାରେ ।

"କୋଽୟଂ ଦ୍ୱାରି ହରିଃ ପ୍ରୟାହ୍ୟ
ପବନଂ ଶାଖାମୃଗେନାତ୍ର କିଂ
କୃଷ୍ଣୋଽହଂ ଦୟିତେ ବିଭେମି
ସୁତରାଂ କୃଷ୍ଣଃ କଥଂ ବାନରଃ
ମୁଗ୍ଧେଽହଂ ମଧୁସୂଦନୋ ବ୍ରଜଲତାଂ
ତାମେ ପୁଷ୍ପାସବାମ
ଇତ୍ଥଂ ନିର୍ବଚନୀକୃତୋ ଦୟିତୟା
ହ୍ରୀଣୋ ହରିଃ ପାତୁ ବଃ ।" *

---

* ବାଂଗାଲୀର ଇତିହାସ—ଡଃ ନୀହାରରଂଜନ ରାୟ ।

* * କବୀନ୍ଦ୍ରବଚନ ସମୁଚ୍ଚୟ ଏବଂ 'କବିତା—'୧୯୬୨' ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଓ ମୋର ୧୯୬', 'ଝଂକାର' ପ୍ରବନ୍ଧ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

(ଲେଖକ ଅପରିଜ୍ଞାତ । କିନ୍ତୁ 'ସଦୁକ୍ତି' ରେ ଏ ଶ୍ଳୋକଟି ଶୁଭାଙ୍କାଂଙ୍କ ନାମରେ ସଂକଳିତ ହୋଇଛି ।)

ପୁଣି .—

[ଶୀଘ୍ରଂ ଗଚ୍ଛତ] ଧେନୁଦୁଗ୍ଧକଳସାନାଦାୟ ଗୋପ୍ୟୋଗୃହଂ
ଦୁଗ୍‌ଧେ ବଷ୍କୟଣୀକୁଲେ ପୁନରୟଂ ରାଧା ଶନୈର୍ଯାସ୍ୟତି ।
ଇତ୍ୟନ୍ୟବ୍ୟପଦେଶ ଗୁପ୍ତହୃଦୟଃ କୁର୍ବନ ବିବିକ୍ତ ବ୍ରଜଂ
ଦେବଃ କାରଣନନ୍ଦସୂନୁରଶିବଂ କୃଷ୍ଣ ସମୁଷ୍ଟାତୁ ବଃ ।" (ସଦ୍ଭୋକ)

ଜୟଦେବଙ୍କ ସମସାମୟିକ ବଙ୍ଗଳା ଓ ସେନ୍-ସଭାର ବାତାବରଣ ସଂବଂଧରେ ଯେଉଁ ସଂବାଦ ଆମେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ୍‌ଙ୍କ ସଭାପଣ୍ଡିତ ଧୋୟୀ କବିରାଜ ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ବର୍ଣନାରୁ ପାଉ, ସେଥିରୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଭଳି କାବ୍ୟର ପ୍ରେରଣା ଓ ପରିପ୍ରେକ୍ଷିତ ତାତ୍କାଳିକ ରାଢ଼ ଦେଶ ଓ ଗୌଡ଼-ବଙ୍ଗରୁ ମିଳିଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ ।

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ କାବ୍ୟର ପଟ୍ଟଭୂମି ବିସ୍ତାର

ସେତେବେଳେ ସମାଜର ଉପର ସ୍ତରରେ ଅବକ୍ଷୟର ସ୍ପଷ୍ଟ ଚିହ୍ନ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଧ୍ୱନିତତ୍ତ୍ୱର ଯୁଗ ଆଉ ନ ଥିଲା । ସେ ଯୁଗ ଦଂଡୀ ଭାମହଙ୍କ ଯୁଗ ନୁହେଁ, ମମ୍ମଟ ଭଟ୍ଟଙ୍କର ରସତତ୍ତ୍ୱର ଯୁଗ । ରସ ଏବଂ ଏକମାତ୍ର ଶୃଂଗାର ରସ ହିଁ ଥିଲା ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଗୁଣ-ଚରିତ୍ର । ତେଣୁ ସେଭଳି ବାତାବରଣ ସଂଗେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଭଳି ନୃତ୍ୟଗୀତଲାସ୍ୟ-ବିଳାସମୟ, କାମ-ଭାବନାପୂର୍ଣ, ପ୍ରେମ-ଶୃଂଗାର-ଧର୍ମମୂଳକ ତରଳ ରସାଳ

ପଟବିସ୍ତାର

ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ-ମଂଗଳ ପଦାବଳୀର ପୂର୍ଣ ସଂଗତି ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏ କାବ୍ୟରେ ଲୌକିକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟକାମନା ସଂଗେ ପ୍ରେମ-ଶୃଂଗାର ପରକୀୟା ତତ୍ତ୍ୱର ଅପୂର୍ବ ସଂମିଶ୍ରଣ ଦେଖାଯାଏ । ଏହା ତାତ୍କାଳିକ ସେନ୍-ରାଜସଭା ଓ ଉଚ୍ଚ ସ୍ତରୀୟ ସମାଜ-ଜୀବନର ନଗ୍ନ ପ୍ରତିଫଳନ ବହନ କରି ପାରିଥିଲା । 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ'ର (୫।୧୪) 'ରତିସୁଖସାରେ ଗତମଭିସାରେ...' 'କିଶଳୟଶୟନତଳେ' 'ବିଗଳିତବସନଂ ପରିହୃତରସନଂ ଘଟୟ ଜଘନ ମପିଧାନମ୍' ('କୁସୁମଶଯ୍ୟାରେ ଶୋଇ ହେ ସଖି ! ଯେତେବେଳେ ତୁମେ ଜଘନଦେଶ ଦେବ ଖୋଲି') ପ୍ରଭୃତି କବିତାବଳୀ[1] ଯେ ସେତେବେଳେ ଅତ୍ୟଂତ ଜନପ୍ରିୟତା ତଥା ସୁଧୀପ୍ରିୟତା ହାସଲ କରିଥିଲା ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ଧୋୟୀ କବିଙ୍କ ବର୍ଣନାନୁସାରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କର କୁଳଦେବତା ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣଙ୍କର

ପୂଜାର୍ଚ୍ଚନା ଇତ୍ୟାଦି ବାରାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କର ନୃତ୍ୟ ଗୀତ ଦ୍ୱାରା ମହାସମାରୋହରେ ସମ୍ପନ୍ନ ହେଉଥିଲା ।

ଏଠାରେ ସ୍ମରଣୀୟ ଯେ ସେନ ବଂଶ ବଙ୍ଗୀୟ ନ ଥିଲେ । ସେମାନେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରୁ ଆସି ଗୌଡ଼-ବଙ୍ଗ ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ନିଜ ଦେଶ କର୍ଣ୍ଣାଟରୁ ଦେବଦାସୀପ୍ରଥା ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ଆସିଥିଲେ । ସେନ୍ ବଂଶ ଯେ ଭିତରେ ଭିତରେ କାଟଦଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା ତାହାର ଜ୍ୱଳନ୍ତ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କର ମୁଷ୍ଟିମେୟ ତୁର୍କୀ ଅଶ୍ୱାରୋହୀଙ୍କ ହାତରେ ସହଜରେ ପରାଜୟ ବରଣ କରିବା ଘଟଣାରୁ । ଅଳ୍ପ କେତେଜଣ ତୁର୍କୀ ସୈନିକଙ୍କୁ ନେଇ ଘୋଡ଼ାବିକ୍ରୟକାରୀର ଛଦ୍ମବେଶରେ ବଖ୍ତିଅର ଖିଲ୍‌ଜୀ ରାଜ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କୁ ଦିଦ୍ଧରରେ ଘୋଡ଼ା ଦେଖାଉଥିବା ବେଳେ ହଠାତ୍ ଆକ୍ରମଣ କରି ସେନ୍-ରାଜଶ୍ରୀ ଦଖଲ କରନ୍ତି । ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ୍ ପରାସ୍ତ ହୋଇ ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ନବଦ୍ୱୀପ ଛାଡ଼ି ପୂର୍ବବଙ୍ଗକୁ ପଳାଇ ଯାଆନ୍ତି । ସେନ୍ ରାଜସତ୍ତା ନଷ୍ଟଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ ।

ତେଣୁ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ' ଭଳି ଦେହ-ତାପ-ତପ୍ତ, ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ-ମଙ୍ଗଳ କାବ୍ୟ ପାଇଁ ତାତ୍କାଳିକ ସାମାଜିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଯେ ଉପଯୁକ୍ତ ପ୍ରେରଣା ଓ ଜଳବାୟୁ ଯୋଗାଇଥିବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କ'ଣ ଅଛି ? ଅଥଚ ଏହା ପାଖାପାଖି ଓଡ଼ିଶାର ତାତ୍କାଳିକ ସାମାଜିକ ଆବହ ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ଇତ୍ୟାଦିର ତୁଳନା କଲେ ଆକାଶ ପାତାଳ ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଖାଲି ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକ କାହିଁକି ଷୋଡ଼ଶ ଶତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ରାଧା ସାହିତ୍ୟରେ କିମ୍ବା ସମାଜମାନସରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ବା ସ୍ୱୀକୃତି ଲାଭ କରି ପାରି ନ ଥିଲେ, ଏହା ପୂର୍ବେ ଆଲୋଚନା କରିଛୁ ।

ଏଠାରେ ପୁଣି ଲକ୍ଷଣୀୟ ଯେ ଜୟଦେବ ନିଜ କାବ୍ୟକୁ "ଜୟଦେବ-କବେରିଦଂ କୁରୁତେ ମୁଦଂ ମଙ୍ଗଳମୁଜ୍ଜ୍ୱଳଗୀତିଃ" (୧ମ ସର୍ଗ, ୨୫) ଅର୍ଥାତ୍ 'ମଙ୍ଗଳ-ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଗୀତି' କହିଛନ୍ତି । ବଙ୍ଗଳାରେ ମଙ୍ଗଳ କାବ୍ୟ ଅର୍ଥରେ ଦେବ-ଦେବୀ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କାହାଣୀକୁ ହିଁ ବୁଝାଏ । ଯେପରି ମନସାମଙ୍ଗଳ ଇତ୍ୟାଦି । ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଅର୍ଥରେ ଶୃଙ୍ଗାରରସାତ୍ମକ କବିତାକୁ ବୁଝାଏ । ଚୈତନ୍ୟୋତ୍ତର ଯୁଗରେ ଶ୍ରୀରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ "ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ନୀଳମଣି" ଗ୍ରନ୍ଥ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ । ଓଡ଼ିଶାରେ

ମଂଗଳ କାବ୍ୟର ନିଦର୍ଶନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ (ଯେପରି 'ମଥୁରା-ମଂଗଳ') ଉକ୍ତ ସଂଗୀତର ପ୍ରଚଳନ ପ୍ରାୟ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ ।

କାବ୍ୟ କବିତା ସମାଜମାନସର ପ୍ରତିଫଳକ ମାତ୍ର । ଏହା ନିର୍ମୂଳ ଲତା ପରି ଶୂନ୍ୟରୁ ଜନ୍ମ ହୋଇ ଶୂନ୍ୟରେ ମାଡ଼ି ନ ପାରେ । ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ-ଜଗତରେ ରାଧା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅପରିଚିତା ଥିଲେ । ତା' ଛଡ଼ା ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜ ରାଧା ବା ପରକୀୟା ପ୍ରୀତି ପ୍ରଭୃତିକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମର୍ଥନ ବା ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇ ନାହିଁ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ଜୟଦେବ ପ୍ରଚଳିତ ସାମାଜିକ ଚେତନାର ବାହାରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେ କିପରି ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଭଳି କାବ୍ୟ, ଯେଉଁଥିରେ କି ରାଧା ହିଁ ପ୍ରଧାନ ନାୟିକା—ରଚନା କରିଥିବେ ତାହା ଚିନ୍ତାର ଅଗମ୍ୟ । ଯେଉଁମାନେ କାବ୍ୟ କବିତା ବା ସାହିତ୍ୟକୁ ସମାଜ ମାନସିକତାଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ବିଚାର କରନ୍ତି ସେମାନେ ତା'ର ନାନା କଦର୍ଥ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଏହା ଦ୍ୱାରା ସେମାନେ ସାହିତ୍ୟର ଉପକାର କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ବରଂ ଅପକାର ହିଁ ବେଶୀ କରିଥାନ୍ତି । ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଗବେଷଣା ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରାଦେଶିକତାର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରେ । ଗବେଷକ ଯଦି ଆବିଳ ମନୋଭାବ ନେଇ ଗବେଷଣା କାର୍ଯ୍ୟରେ ବ୍ରତୀ ହୁଏ ତାହାହେଲେ ସେ ସତ୍ୟର ସନ୍ଧାନ ପାଇବ କିପରି ?

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ ଯୁଗର ଶେଷ ବିଖ୍ୟାତ କାବ୍ୟ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଜନ୍ମ ହେଲା ବେଳକୁ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ହୋଇସାରିଲାଣି । ତେଣୁ ଏଥିରେ ଭାଷା ଓ ସଂସ୍କୃତ ଉଭୟର ସୁନ୍ଦର ସମନ୍ୱୟ ଏବଂ ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ଦେଖାଯାଏ । ଗୀତ-ଗୋବିନ୍ଦର ପଦଗୁଡ଼ିକର ଛନ୍ଦ, ସଂସ୍କୃତର ଅକ୍ଷର ବୃତ୍ତ ଛନ୍ଦ ନୁହେଁ । ଅପଭ୍ରଂଶ ବା ଭାଷାର ମାତ୍ରା-ବୃତ୍ତ ଛନ୍ଦ । ଆଜି ମଧ୍ୟ ଭାଷା କବିତା ଭଳି ଛନ୍ଦର ଅନ୍ତ୍ୟ ଓ ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ଅକ୍ଷରର ମେଳ ଏହାର ପ୍ରାଣ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଗୀତଗୁଡ଼ିକରେ ଉପଧା ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି—ଯାହା ଭାଷା କବିତାର ପ୍ରଭାବ ସ୍ୱୀକାର କରୁଛି । ଏହାଛଡ଼ା ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ କାବ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ନାଟକର ଅଂଶ ରହିଛି । ପଦ ଗୁଡ଼ିକ ରାଧା କିଂବା ସଖୀମାନଙ୍କର କିଂବା ନିଜେ କୃଷ୍ଣ ଓ ରାଧାଙ୍କ ଗୀତ—ଯେଉଁପରି ନାଟକରେ ଉକ୍ତି-ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି ଥାଏ । ଏଥିରୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ରଚୟିତା ସାଧାରଣ ଜନତାଙ୍କ ପ୍ରତି ସଚେତନ ରହି କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ପରି ଜଣାଯାଏ । ଦେଶୀରୀତିରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ପଦରହିଥିବାରୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ସଂଗୀତାଂଶ କୌଣସି ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ-ସଙ୍କଳନରେ, ଯଥା ସଦୁକ୍ତି କିଂବା ସୁଭାଷିତାବଳୀରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନାହିଁ । ରାମାନନ୍ଦ ରାୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତକରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଧାରାରେ "ଜଗନ୍ନାଥ ବଲ୍ଲଭ" ନାମକ ଖଣ୍ଡିଏ ସଂଗୀତ-ନାଟକ ବା ଗୀତ-ନାଟ୍ୟ ଲେଖିଥିଲେ ।

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଜନପ୍ରିୟତା

ତୁର୍କୀ ବିଜୟ ପରେ ଯେତେବେଳେ ସୁଫି-ମତାବଲମ୍ବୀ ଫକୀର ଓ ପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କ ଜରିଆରେ ଇସ୍‌ଲାମ ଧର୍ମ ସହଜ ମାନବୀୟ ପ୍ରେମର ମୌଳିକ ଆବେଦନ ନେଇ ସାରା ବଂଗଳାର ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରୁଥିଲା, ଏବଂ ଭାରତର ଧର୍ମ ଜୀବନ ଓ ସଂସ୍କୃତି ଯେତେବେଳେ ବିଦେଶୀ ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ ଓ ପ୍ରସାର ଫଳରେ ବିପନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା, ସେତେବେଳେ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଅଟଳ ରଖିବା ପାଇଁ ପୁନରୁଦିତ ଭକ୍ତିବାଦକୁ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ରସରେ ସିକ୍ତ କରି ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଗଲା । ଧର୍ମରେ ମାନବିକ ଆବେଗ ଓ ସହଜ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟରସ ପ୍ରବିଷ୍ଟ ହେଲା । ଲୋକୋତ୍ତର ସଙ୍ଗରେ ଲୌକିକ କାମନା ବାସନାର ସଂଯୋଗ ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ଏହି କାରଣରୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ସମଗ୍ର ଭାରତରେ—ବଙ୍ଗଦେଶ, ପଂଜାବ, ରାଜପୁତନା, ଉତ୍ତର ଭାରତ, ଗୁଜୁରାଟ, ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, ଓଡ଼ିଶା, ଆସାମ, ଆନ୍ଧ୍ର ସର୍ବତ୍ର ଧର୍ମଗ୍ରଂଥର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଲାଭ କଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସମୟରୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଛଡ଼ା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିରରେ ଦେବଦାସୀମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରଚନାର ଶ୍ଳୋକାଦି ଗୀତ ହେବା ନିଷିଦ୍ଧ କରାଗଲା । ମନମୋହନ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧରୁ ଏହା ଜଣାପଡ଼େ । (**Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol LXII, 1893**)

ଶିଖ ସଂପ୍ରଦାୟର ପଂଚମ ଗୁରୁ ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଅର୍ଜୁନଦେବ 'ଶ୍ରୀଗୁରୁଗ୍ରଂଥ' ବା ଶ୍ରୀ ଆଦି ଗ୍ରଂଥ ସଂକଳିତ କଲାବେଳେ (ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରଂଭରେ) ଜୟଦେବଙ୍କର ଦୁଇଟି ପଦ ଏଥିରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ କରନ୍ତି । ଏ ପଦ ଦୁଇଟିର ଭଣିତାରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ନାମ ରହିଛି । ମାତ୍ର ଏ ପଦ ଦୁଇଟି ବିକୃତ ସଂସ୍କୃତରେ ଲେଖା କିଂବା ଭାଷାମିଶ୍ରିତ ସଂସ୍କୃତରେ ଲେଖା । ଗୁରୁମୁଖୀ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହେଲାବେଳେ ଏହା ଆହୁରି ବିକୃତ ହୋଇଥିବା ସଂଭବ । *

ଗ୍ରଂଥ ସାହେବରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ଭଣିତାଯୁକ୍ତ କବିତାର ନମୁନା :—

"ଶ୍ରୀ ଜୈଦେବ-ଜୀଉ କା ପଦା (ରାଗ ଗୁଜରୀ)"

"ପରମାଦି ପୁରୁଖ ମନୋପିମଂ ସତି ଆଦି ଭାବ-ରତଂ

ପରମଭ୍ଦ୍ରୁତଂ ପର୍କ୍ରୀତିପରଂ ଜଦି ଚିଂତି ସରବ-ଗତଂ । ୧ ।

---

*ସାଂସ୍କୃତିକୀ—ଡଃ ସୁନୀତି ଚାଟାର୍ଜି, ୨ୟ ଖଣ୍ଡ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ରହାଉ—

କେବଳ ରାମ-ନାମ ମନୋରମଂ ବଦ ଅମୃତ ତତ୍ତ୍ୱ-ମଈତଂ
ନ ଦନୋତି ଜପମରଣେନ ଜନମ-ଜରାଧି-ମରଣ-ଭଇଥଂ ।
ଇଚ୍ଛସି ଜମାଦି-ପରାଭୟଂ ଜସ୍ତୁ ସ୍ୱସତି ସୁକ୍ରୀତି-କିତଂ ।
ଭବ-ଭୂତ-ଭାବ ସମବୈୟଥଂ ପରମଂ ପରସନ୍ନ ମିଦଂ । ୨ ।

× × × × ×

ଗୋବିନ୍ଦ ଗୋବିଂଦେତି ଜପି କରସକଳ ସିଧି-ପଦଂ ।
ଜୈଦେବ ଆଇଉ ତସ ସଫୁଟଂ ଭବ-ଭୂତ-ସର୍ବ୍ବ-ଗତଂ ॥ ୫ ॥

(ଏଥିରେ ଭାଷା ବା ଅପଭ୍ରଂଶ ଶବ୍ଦର ମିଶ୍ରଣ ଦେଖାଯାଏ । ଏଇ କବିତାର ଲେଖକ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର କବି ଜୟଦେବ ବୋଲି 'ଭକ୍ତମାଳ' ଗ୍ରଂଥ ଓ ଶିଖ୍-ପରଂପରାରେ ସ୍ୱୀକୃତ ।)

ଶକାବ୍ଦ ଷୋଡ଼ଶ ଶତକର ନାଭାଜୀଦାସ ଭକ୍ତମାଳ ଗ୍ରଂଥରେ ବ୍ରଜଭାଷା ପଦରେ ଜୟଦେବଙ୍କର ପ୍ରଶସ୍ତି କରି ଗାଇଥିଲେ :—

"ଜୟଦେବ କବିନୃପ ଚକ୍ରବୈ ଖଂଡ ମଂଡଲେଶ୍ୱର ଆନ କବି ।
ପ୍ରଚୁର ଭୟୋତିହୁଁ ଲୋକ ଗୀତଗୋବିଂଦ ଉଜାଗର ।"

ଅର୍ଥାତ୍ ଜୟଦେବ ହେଉଛନ୍ତି କବି-ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ । ଅନ୍ୟ କବିମାନେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସାମନ୍ତରାଜା ବା ଖଂଡମଂଡଲେଶ୍ୱର ସଦୃଶ । ଏଥିରେ ସର୍ବଭାରତୀୟ ସ୍ତରରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସୁବିଦିତ ହୁଏ । (ଡଃ ସୁନୀତି କୁମାର ଚାଟାର୍ଜି)

ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୀ କବି ଚାନ୍ଦ ବା ଚୃନ୍ଦଙ୍କର 'ପୃଥ୍ୱୀରାଜ ରାସୋ' ରେ ପ୍ରାଚୀନ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିମାନଂକର ଯେଉଁ ପ୍ରଶସ୍ତି ଦିଆଯାଇଛି, ସେଥିରେ ଜୟଦେବ ଅଷ୍ଟମ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛନ୍ତି ।

"ଜୟଦେବ ଅଟ୍ଠଂ କବି କବିରାୟଂ
ଜିନେ କେବଲଂ କିତ୍ତି ଗୋବିଂଦ ଗାୟଂ ।"

ଚୃନ୍ଦକବି ପୃଥ୍ୱୀରାଜଂକ ଜୀବନ କାଳ ମଧ୍ୟରେ ତାଂକର ରାସୋ ଲେଖିଥିବାରୁ ଏବଂ ପୃଥ୍ୱୀରାଜ ଖ୍ରୀ ୧୧୬୮ ରୁ ଖ୍ରୀ. ୧୧୯୩ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦିଲ୍ଲୀରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିବାରୁ ଜୟଦେବ ଏଇ ସମୟ ଭିତରେ ବା ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିବା ସଂଭବ । ତାଂକର ଯଶ-ସୌରଭ ଏତେ ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସୁଦୂର ଦିଲ୍ଲୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପହଂଚି ପାରିଥିବା କମ୍ ଗୌରବର କଥା ନୁହେଁ । (ଡଃ ସୁନୀତିକୁମାର ଚାଟାର୍ଜି)

ଶ୍ରୀରାଧାତତ୍ତ୍ୱର ପୃଷ୍ଠଭୂମି

ପୂର୍ବରୁ କହିଛୁଁ ବୌଦ୍ଧ ସହଜଯାନ ତଥା ନବାଗତ ଇସ୍‌ଲାମ ଧର୍ମର ସୁଫୀବାଦ ଦ୍ୱାରା ଭାରତବର୍ଷର ଧର୍ମ-ଜୀବନ ଆକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ ସହଜିଆ ଧର୍ମ ନର ନାରୀର ମିଳନ-ସଂଭୋଗ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଯେଉଁ ସାଧନାର ମାର୍ଗ ଉନ୍ମୁକ୍ତ କରିଥିଲା ତାହା କ୍ରମେ କାୟାସାଧନା ବା ମୈଥୁନଯୋଗରେହିଁ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଇଆଡ଼େ ଭାରତରେ ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଇସ୍‌ଲାମୀୟ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରକମାନଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ସୁଫୀବାଦ—ଯାହା ଲୌକିକ ପ୍ରେମ ଓ କାମନା-ବାସନା ଉପରେ ଆଧାରିତ ଥିଲା, ହିନ୍ଦୁଧର୍ମକୁ ବିପନ୍ନ କରିଥିଲା । ତେଣୁ, ଗୌଡ଼ ସମ୍ରାଟ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ତନ୍ତ୍ର ଓ ସହଜଯାନ ସହିତ ସନାତନ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମର ଏକ ସମନ୍ୱୟ ସାଧନ କରି ହିନ୍ଦୁଧର୍ମକୁ ସଂକଟମୁକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟିତ ଥିବାର ଇଙ୍ଗିତ ମିଳେ । ଶାସନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେ ଓ ତାଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀଗଣ ଯେତେ ଅପାରଗ ହୁଅନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି, ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସେମାନେ କିଛିଟା ପଦକ୍ଷେପ ନେଇଥିଲେ । * କବି ଜୟଦେବଙ୍କର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ସେଇ ସମନ୍ୱୟ ସାଧନା ଦିଗରେ ଏକ ସଫଳ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ । ଏହାର ପ୍ରଭାବ ସୁଦୂରପ୍ରସାରୀ ଥିଲା । ଏହା ଏକ ଯୁଗସନ୍ଧି କ୍ଷଣର ରଚନା କହିଲେ ଭୁଲ ହେବନାହିଁ । କାରଣ ସେତେବେଳକୁ ସଂସ୍କୃତ ଯୁଗର ଅବସାନ ହୋଇ ଆସୁଥିଲା ଏବଂ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟ-ଗୁଡ଼ିକ ଭାରତବର୍ଷର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରାନ୍ତରେ ଗଢ଼ି ଉଠୁଥିଲେ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ ଓ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସୁନ୍ଦର ସମନ୍ୱୟ ସାଧନ କରିପାରିଥିଲା ।

ନିମ୍ବାର୍କ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଉପାସନାକୁ ଧର୍ମ ଜଗତରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ । ନିମ୍ବାର୍କ ଜୟଦେବଙ୍କର ପ୍ରାୟ ସମସାମୟିକ କିମ୍ବା ସ୍ୱଳ୍ପ କନିଷ୍ଠ । ରାଢ଼ ଓ ଗୌଡ଼-ବଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କର ଅବତାରଣା ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ହୋଇସାରି ଧୀରେ ଧୀରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରୁଥିଲା । ତେଣୁ ସେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମଲୀଳାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଏକ ସୁନ୍ଦର କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ— ଯେଉଁଥିରେ ଦୈହିକ ମିଳନ-ସଂଭୋଗ ସହିତ ନୂତନ ପ୍ରେମ ଭକ୍ତି-ଧର୍ମର ସଂଯୋଗ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଯାଇ ପାରିଥିଲା ।

ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣରେ ଭଗବାନଙ୍କ ହ୍ଲାଦିନୀ ଶକ୍ତିର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଥିଲା ।

"ହ୍ଲାଦିନୀ ସନ୍ଧିନୀ ସମ୍ବିତ୍ ତ୍ୱଯ୍ୟେକା ସର୍ବସଂସ୍ଥିତୌ ।
ହ୍ଲାଦତାପକରୀମିଶ୍ରା ତ୍ୱୟି ନୋ ଗୁଣବର୍ଜିତେ ।"

---

* ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ପ୍ରବନ୍ଧ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

(ଅର୍ଥାତ୍ ହେ ଭଗବାନ ! ହ୍ଲାଦନୀ, ସଂଧିନୀ, ସଂବିତ୍ ଏଇ ତିନି ଶକ୍ତି ସର୍ବାଧିଷ୍ଠାତା ତୁମରିଠାରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ, କିଂତୁ ହ୍ଲାଦକାରୀ ଅର୍ଥାତ୍ ମନ-ପ୍ରସାଦକା ସାତ୍ତ୍ୱିକୀ, ବିୟୋଗ ଦୁଃଖଦା ତାପକାରୀ ତାମସୀ ଏବଂ ଉଭୟମିଶ୍ରା ଯେ ରାଜସୀ, ଏ ସମସ୍ତ ପ୍ରକୃତ ଗୁଣାଦି ବର୍ଜିତ ତୁମଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରଂତି ନାଇ ।)

ମାତ୍ର ଭଗବାନଂକୁ ଏଥିପାଇଁ ବନ୍ଧୁ ହେବାକୁ ହୁଏ । ଗୀତାରେ ଶ୍ରୀ ଭଗବାନ କହିଛଂତି :—"ପ୍ରଜନଶ୍ୟାସ୍ମି କଂଦର୍ପଃ ।" ଏହାହିଁ କାମ ବା ଶୃଂଗାର । ବିଷ୍ଣୁ-ପୁରାଣରେ ଏହାକୁହିଁ ହ୍ଲାଦକାରୀ ଅର୍ଥାତ୍ ମନ-ପ୍ରସାଦକା ସାତ୍ତ୍ୱିକୀ ବୃତ୍ତି କୁହାଯାଇଛି । ପ୍ରକୃତିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ସୃଷ୍ଟିର କଥା ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗୀତାରେ କହିଛଂତି :—

"ପ୍ରକୃତିଂ ସ୍ୱାମବଷ୍ଟଭ୍ୟ ବିସୃଜାମି ପୁନଃ ପୁନଃ
ଭୂତଗ୍ରାମମିମଂ କୃତ୍ସ୍ନମବଶଂ ପ୍ରକୃତେର୍ବଶାତ୍ ।"

ଏଇ ଶୃଂଗାରହିଁ ଆନଂଦ ସ୍ୱରୂପ । ଏଇ ଆନଂଦରୁହିଁ ସୃଷ୍ଟିର ଜନ୍ମହୁଏ ।

"ଆନଂଦାଦ୍ଧ୍ୟେବ ଖଳ୍ୱିମାନି ଭୂତାନି ଜାୟଂତେ,
ଆନଂଦେନ ଜାତାନି ଜୀବଂତି, ଆନଂଦଂ ପ୍ରୟଂତ୍ୟଭି ସଂବିଶଂତି ।"
(ତୈତ ୩।୬)

ଏଇ ଆନଂଦହିଁ ବିଶ୍ୱସୃଷ୍ଟିର କାରଣ । ନିଖିଳ ଭୂତଗ୍ରାମ ଆନଂଦ ମଧ୍ୟରୁ ଜନ୍ମ ହୁଅଂତି, ଆନଂଦ ମଧ୍ୟରେ ଜୀବିତ ରହଂତି ପୁଣି ଆନଂଦ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଶମତା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅଂତି । ତେଣୁ ବିଶ୍ୱର ଆଦି-ମଧ୍ୟ-ଅଂତରେ ଏଇ ଆଦି-ରସହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ । ଶ୍ରୁତି କହିଛଂତି—"ରସୋ ବୈସଃ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ହେଉଛଂତି ରସ । ସୁତରାଂ ସମସ୍ତ ରସର ମୂଳ ବା ଆଦି ହେଉଛଂତି ଭଗବାନ । ଆନଂଦ ଏଇ ରସରହିଁ ବିଳାସ । ବିଶ୍ୱର ମୂଳରେ ଆନଂଦ, ସ୍ଥିତିରେ ଆନଂଦ ଏବଂ ଲୟରେ ମଧ୍ୟ ଏଇ ଆନଂଦ ବର୍ତ୍ତମାନ ।

'ଶୃଂଗାର'—ଶୃଂଗର ଅର୍ଥ ସଂଭୋଗେଚ୍ଛାର ସମୁଦ୍ଭବ । ଏଇ ଇଚ୍ଛାର ସାର୍ଥକତାର ନାମ ଶୃଂଗାର ରସ । ବୈଷ୍ଣବ ଆଲଂକାରିକମାନଂକ ମତରେ ଏଇ ରସର ବର୍ଣ୍ଣ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଶ୍ୟାମ, ଏହାର ଅଧିଷ୍ଠାତୃ-ଦେବତା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ । ଏହାହିଁ ସମସ୍ତ ରସର ଆଦି ବା ଆଦି-ରସ । (ହ୍ର.ମୁ)

ଶ୍ରୀରାଧାତତ୍ତ୍ୱ ଓ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଭାବର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଦାସ କବିରାଜ ଗୋସ୍ୱାମୀଂକ 'ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ' ଗ୍ରଂଥରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି । ସେଥିରେ ରାଧାପ୍ରେମର ଉତ୍କର୍ଷ ଦେଖାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି ।

ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ରାୟ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ଆଲୋଚନାଟି ବିଶେଷ ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ । ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ ଥିଲେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ-ଭାବର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ପ୍ରବକ୍ତା । ସେ ଜୟଦେବଙ୍କର ତିନି ଶହ ବର୍ଷ ପରବର୍ତ୍ତୀ । ସେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜ୍ୟପାଳରୂପେ ଅନ୍ଧ୍ରରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ବେଳେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ସାକ୍ଷାତ୍ ଓ ଆଲୋଚନା ହୋଇଥିଲା ।

ମହାପ୍ରଭୁ ପଚାରୁଛନ୍ତି କେଉଁ ମାର୍ଗ ଉତ୍ତମ ? ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ ଗୋଟିକ ପରେ ଗୋଟିକର ଉତ୍କର୍ଷ ଦେଖାଇ ଶେଷରେ କାନ୍ତାପ୍ରେମ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି କହନ୍ତି ।

ରାୟ କହେ ସ୍ୱଧର୍ମାଚରଣେ ବିଷ୍ଣୁଭକ୍ତି ହୟ ।
ପ୍ରଭୁ କହେ ଏହୋ ବାହ୍ୟ ଆଗେ କହ ଆର ।
ରାୟ କହେ କୃଷ୍ଣେ କର୍ମାର୍ପଣ ସାଧ୍ୟ ସାର ।
... ...
ପ୍ରଭୁ କହେ ଏହୋ ବାହ୍ୟ ଆଗେ କହ ଆର ।
ରାୟ କହେ ଜ୍ଞାନ ମିଶ୍ର ଭକ୍ତି ସାଧ୍ୟ ସାର ।
× × × × ×
ପ୍ରଭୁ କହେ ଏହୋ ବାହ୍ୟ ଆଗେ କହ ଆର ।
ରାୟ କହେ ଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ ଭକ୍ତି ସାଧ୍ୟ ସାର ।
ପ୍ରଭୁ କହେ ଏହୋ ବାହ୍ୟ, ଆଗେ କହ ଆର ।
ରାୟ କହେ ପ୍ରେମ ଭକ୍ତି ସର୍ବ ସାଧ୍ୟ ସାର ।
ପ୍ରଭୁ କହେ ଏହୋ ବାହ୍ୟ ଆଗେ କହ ଆର,
ରାୟ କହେ ଦାସ୍ୟପ୍ରେମ ସର୍ବସାଧ୍ୟସାର ।
ପ୍ରଭୁ କହେ ଏହୋ ବାହ୍ୟ ଆଗେ କହ ଆର ।
ରାୟ କହେ ସଖ୍ୟପ୍ରେମ ସର୍ବସାଧ୍ୟ ସାର ।
ପ୍ରଭୁ କହେ ଏହୋତ୍ତମ ଆଗେ କହ ଆର ।
ରାୟ କହେ ବାତ୍ସଲ୍ୟ ପ୍ରେମ ସର୍ବସାଧ୍ୟ ସାର ।
ପ୍ରଭୁ କହେ ଏହୋତ୍ତମ ଆଗେ କହ ଆର ।
ରାୟ କହେ କାନ୍ତାଭାବ ସର୍ବସାଧ୍ୟ ସାର ।

ଏହାପରେ ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ କାନ୍ତାଭାବର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗ ଆଲୋଚନା କରନ୍ତି । ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧାର କରନ୍ତି:—

ଇତସ୍ତତସ୍ତାମନୁସୃତ୍ୟ ରାଧିକା ମନଂଗବାଣବ୍ରଣଖିନ୍ନ ମାନସଃ ।
କୃତାନୁତାପଃ ସ କଳିନ୍ଦ-ନନ୍ଦିନୀ ତଟାନ୍ତକୁଞ୍ଜେ ବିଷସାଦ ମାଧବଃ ।"
(ଗୀ. ଗୋ ୩।୨)

(ଅନଂଗବାଣରେ ଖିନ୍ନମନା ହୋଇ ଅନୁତପ୍ତ ମାଧବ ଶ୍ରୀରାଧାଂକ ଅନେ ଷଣ କରି କରି ଯମୁନା ତଟାଂତବର୍ତ୍ତୀ କୁଂଜରେ ବିଷାଦିତ ହୋଇଥିଲେ । ଏହା ପୂର୍ବରୁ ସେ ଗୋପୀମଂଡଳୀକୁ ତ୍ୟାଗ କରି ଆସିଛନ୍ତି ।)

କଂସାରିରପି ସଂସାରବାସନାବଦ୍ଧଶୃଂଖଳାମ୍ ।
ରାଧାମାଧାୟ ହୃଦୟେ ତତ୍ୟାଜ ବ୍ରଜସୁନ୍ଦରୀ ।
(ଗୀ. ଗୋ ୩।୨)

(ଆପଣାକୁ ସଂସାରବାସନାରେ ବାଂଧିବାର ଯିଏ ଶୃଂଖଳ, ସେଇ ଶ୍ରୀରାଧାଂକୁ କଂସାରି ହୃଦୟରେ ରଖି ବ୍ରଜସୁଂଦରୀଗଣଂକୁ ତ୍ୟାଗ କଲେ ।) *

ଶ୍ରୀରାଧାଂକର ଏଇ ଯେ ମହିମା ଏ ମହିମାର କଥା ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ଏପରି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଭାଷାରେ ଅନ୍ୟ କେହି କହି ନ ଥିଲେ । **

"ଇତସ୍ତତଃ ଭ୍ରମି କାହାଁ ରାଧା ନା ପାଇୟା ।
ବିଷାଦ କରେନ କାମବାଣେ ଖିନ୍ନ ହଇୟା ।
ଶତକୋଟି ଗୋପୀତେ ନହେ କାମ ନିର୍ବାପଣ ।
ଇହା ହଇତେ ଅନୁମାନ ଶ୍ରୀରାଧିକାର ଗୁଣ ।
× × ×
କୃଷ୍ଣକେ ଆହ୍ଲାଦେ ତାତେ ନାମ ଆହ୍ଲାଦିନୀ ।
ସେଇ ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରେ ସୁଖ ଆସ୍ୱାଦେ ଆପନି ।
ସୁଖରୂପ କୃଷ୍ଣକରେ ସୁଖ ଆସ୍ୱାଦନ ।
ଭକ୍ତଗଣେ ସୁଖ ଦିତେ ହ୍ଲାଦିନୀ କାରଣ ।

---

* ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କୁ କହିଛନ୍ତି—"ଏ ଦୁଇ ଶ୍ଳୋକର ଅର୍ଥ ବିଚାରିଲେ ଜାନି । ବିଚାରିଲେ ଉଠେ ଯେନ ଅମୃତେର ଖନି ।" (ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ – ମଧ୍ୟଲୀଳା ।)
** (ହ.ମୁ)

ହ୍ଲାଦନୀର ସାର ଅଂଶ ପ୍ରେମ ତାର ନାମ
ଆନଂଦ ଚିନ୍ମୟ ରସ ପ୍ରେମରେ ଆଖ୍ୟାନ ।
ପ୍ରେମେର ପରମ ସାର ମହାଭାବ ଜାନି ।
ସେଇ ମହାଭାବ ରୂପା ରାଧା ଠାକୁରାଣୀ ।
ପ୍ରେମେର ସ୍ୱରୂପ ଦେହ ପ୍ରେମେ ବିଭାବିତ ।
କୃଷ୍ଣେର ପ୍ରେୟସୀ ଶ୍ରେଷ୍ଠା ଜଗତେ ବିଦିତ ।
(ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ)

ବୈଷ୍ଣବ ଅଳଂକାରିକମାନେ ମଧ୍ୟ ଏଇପରି ବିଚାର କରିଂଛି । ସେମାନଂକ ମତରେ ପ୍ରେମ କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ସ୍ନେହ, ମାନ, ପ୍ରଣୟ, ରାଗ ଅନୁରାଗ, ଭାବ ଓ ମହାଭାବରେ ଉଲ୍ଲସିତ ହେବାରେ ହିଁ ଚରମ ପରିଣତି ଲାଭ କରେ । ପ୍ରେମର ସ୍ୱରୂପ ହେଉଛି ଦେହ । ଉଜ୍ଜ୍ୱଳନୀଳମଣି କହେ :
ସର୍ବଥା ଧ୍ୱଂସରହିତଂ ସତ୍ୟପି ଧ୍ୱଂସକାରଣେ ।
ଯଦ୍ଭାବ ବଂଧନଂ ଯୂନୋଃ ସ ପ୍ରେମା ପରିକୀର୍ତ୍ତିତଃ ॥

ଏହାକୁ ହିଁ କବିରାଜ ଗୋସ୍ୱାମୀ 'ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ'ରେ ଆନଂଦ ଚିନ୍ମୟରସ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଛଂତି । ଏହାହିଁ ପ୍ରେମ । ଏଇ ପ୍ରେମର ପରମ ସାର ମହାଭାବ । ଶ୍ରୀରାଧା ଏଇ ମହାଭାବସ୍ୱରୂପା । (ହ·ପୁ) "ସମ୍ୟକ ବାସନା କୃଷ୍ଣେର ଇଚ୍ଛା ରାସଲୀଳା । ରାସଲୀଳା ବାସନାତେ ରାଧିକା ଶୃଂଖଳା ।" (ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ) ବୌଦ୍ଧ ତାଂତ୍ରିକମାନଂକର ମୁଦ୍ରା ସାହାଯ୍ୟରେ 'ମହାସୁଖ' ସାଧନା ବୈଷ୍ଣବମାନଂକର] ଦେହ ମାଧ୍ୟମରେ ମହାଭାବରେ ନିମଜ୍ଜନ ଏବଂ ସୁଖ ଆସ୍ୱାଦନ ତୁଳନୀୟ । ଏ ଦୁଇ ମାର୍ଗ ଦୈହିକ ମିଳନ-ଫଳଗମକୁ ପ୍ରାରଂଭିକ ସୋପାନରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛଂତି । ଦେହହିଁ ପ୍ରେମର ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ବୈଷ୍ଣବ ସାଧକର ମତ ।

ଦେହ ହିଁ ପ୍ରେମର ସ୍ୱରୂପ

"ପ୍ରେମର ସ୍ୱରୂପ ଦେହ ପ୍ରେମେ ବିଭାବିତ ।" (ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତା ମୃତ) ଦେହ ବିନା ପ୍ରେମ ସଂପୂର୍ଣତା ପାଏ ନାହିଁ । ଏଇ ଦେହକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ହିଁ ପ୍ରେମ —ଯାହା କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ସ୍ନେହ, ମାନ, ପ୍ରଣୟ, ରାଗ, ଅନୁରାଗ, ଭାବ ଓ ମହାଭାବ । ଏଇ ଦେହ-ଚେତନାର ବିକାଶ-ସ୍ତର ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ କବିରାଜ ଗୋସ୍ୱାମୀ ଲେଖିଛଂତି :—

"ରାଧା ପ୍ରତି କୃଷ୍ଣ ସ୍ନେହ ସୁଗଂଧି ଉଦ୍‌ବର୍ତ୍ତନ ।
ତାତେ ଅତି ସୁଗଂଧି ଦେହ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ବରଣ ।
କାରୁଣ୍ୟାମୃତ ଧାରାସ୍ଥ ସ୍ନାନ ପ୍ରଥମ ।
ତାରୁଣ୍ୟାମୃତ ଧାରାସ୍ଥ ସ୍ନାନ ମାଧ୍ୟମ ।
ଲାବଣ୍ୟାମୃତ ଧାରାସ୍ଥ ତଦୁପରି ସ୍ନାନ ।
ନିଜ ଲଜ୍ଜା ଶ୍ୟାମ ପଟ୍ଟ ଶାଟୀ ପରିଧାନ ।
କୃଷ୍ଣ ଅନୁରାଗରକ୍ତ ଦ୍ୱିତୀୟ ବସନ ।
ପ୍ରଣୟ ମାନ କୁଂଚୁଲିକାୟ ବକ୍ଷ ଆଚ୍ଛାଦନ ।
ସୌଂଦର୍ଯ୍ୟ କୁଂକୁମ ସଖୀ ପ୍ରଣୟ ଚଂଦନ ।
ସ୍ମିତ କାଂତି କର୍ପୂରେ ଅଂଗ ବିଲେପନ ।
କୃଷ୍ଣେର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ରସ ମୃଗମଦ ଭର ।
ସେଇ ମୃଗମଦେ ବିଚର୍ଚ୍ଚିତ କଲେବର ।
ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ମାନ ବାମ୍ୟ ଧମ୍ମିଲ୍ଲ ବିନ୍ୟାସ ।
ଧୀରାଧୀରାତ୍ମ ଗୁଣ ଅଂଗେ ପଟ୍ଟବାସ ।
ରାଗ ତାଂବୁଲରାଗେ ଅଧର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ
ପ୍ରେମ କୌଟିଲ୍ୟ ନେତ୍ର ଯୁଗଳେ କଜ୍ଜ୍ୱଳ ।
ସୁଦୀପ୍ତ ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଭାବେ ହର୍ଷାଦି ସଂଗୃତ ।
ଏଇ ସବ ଭାବ ଭୂଷଣ ସବ ଅଂଗ ଭରି ।" ××× (ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ)

ଦେହକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ହିଁ ବିଭିନ୍ନ ରାଗ ଓ ଭାବର ଉନ୍ମେଷ ଘଟେ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ଅଂଗସଜ୍ଜା ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଉଦ୍ଦୀପିତ କରେ । କବିରାଜ ଗୋସ୍ୱାମୀ ମଧ୍ୟ ହର୍ଷକୁ (ଆନଂଦକୁ) ସାତ୍ତ୍ୱିକ ଭକ୍ତ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛଂତି । ଦେହର ମିଳନରେହିଁ ପ୍ରିୟଠାରୁ ପ୍ରିୟାର ସ୍ୱାତଂତ୍ର୍ୟବୋଧର ଅବଶିଷ୍ଟ ଯାହା ଥାଏ—ସେଇ ଲଜ୍ଜା ଦୂରୀଭୂତ ହୁଏ ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସାଯୁଜ୍ୟ ସମାହୃତ ହୁଏ । ଦେହର ମିଳନ ବ୍ୟତୀତ ମନର, ହୃଦୟର, ଆତ୍ମାର ମିଳନ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣତା ପାଇବା ଅସଂଭବ । (ହିମୁଁ)

ସ୍ନେହର ସ୍ୱଭାବ ହୃଦୟକୁ ବିଗଳିତ କରିବା । ସେଇ ଦ୍ରବୀଭୂତ ପ୍ରାଣ ଯେତେବେଳେ ନବମାଧୁର୍ଯ୍ୟରେ ଉଲ୍ଲସିତ ହୁଏ ଏବଂ ତାହାକୁ ଗୋପନ କରିବା

ନିମନ୍ତେ ଅଦାକ୍ଷିଣ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ବାମ୍ୟ ଅବଲମ୍ବନ କରେ, ତାହାକୁ ମାନ କୁହାଯାଏ, ସ୍ନେହର ପରିଣତ ଅବସ୍ଥା ମାନ ।

"ସ୍ନେହସ୍ତୂତ୍କୃଷ୍ଟତା-ବ୍ୟାପ୍ତ୍ୟା ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ ମାନୟନ୍ନବମ୍ ।
ଯୋ ଧାରୟତ୍ୟଦାକ୍ଷିଣ୍ୟଂ ସ ମାନ ଇତି କୀର୍ତ୍ତ୍ୟତେ ।"

("ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ନୀଳମଣି ।")

ମାନ ଯେତେବେଳେ ବିସ୍ରମ୍ଭ ଧାରଣ କରେ ସେତେବେଳେ ତାହା ପ୍ରଣୟରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ସମ୍ଭ୍ରମହୀନତା, ବିଶ୍ୱାସ ଏହାହିଁ ପ୍ରଣୟର ସ୍ୱରୂପ । ବିନୟଯୁକ୍ତ ବିସ୍ରମ୍ଭ ମୈତ୍ର ନାମରେ ଏବଂ ଭୟହୀନ ବିସ୍ରମ୍ଭ ସଖ୍ୟ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୁଏ । ଏଇ ପ୍ରଣୟ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରିୟତମ ପାଇଁ ସମସ୍ତ ଦୁଃଖକୁ ସୁଖ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରେ ସେତେବେଳେ ତାହାର ନାମ ହୁଏ ରାଗ । ବ୍ରଜଗୋପିନୀମାନଙ୍କର ପ୍ରେମ ରାଗାତ୍ମିକା ପ୍ରେମ । ରାଗ ଯେତେବେଳେ ନିତ୍ୟ ନୂତନ ହୁଏ, ଏ ରାଗ-ମାର୍ଗରେ ପ୍ରିୟତମ ଯେତେବେଳେ ନିତ ନୂଆ ରୂପରେ ଅନୁଭୂତ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ରସଶାସ୍ତ୍ରକାରମାନେ ତାକୁ ଅନୁରାଗ ଆଖ୍ୟା ଦିଅନ୍ତି । ଅନୁରାଗର ଚରମ ଅବସ୍ଥା ଭାବ । *

"ଅନୁରାଗଃ ସ୍ୱସଂବେଦ୍ୟଦଶାଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତଃ
ଯାବଦାଶ୍ରୟବୃତ୍ତିଶ୍ଚେଦ୍ ଭାବ ଇତ୍ୟଭିଧୀୟତେ ।"

ଅନୁରାଗ ସମସ୍ତ ବୃତ୍ତିର ଆଶ୍ରୟରୂପେ ସୁବିକଶିତ ହୋଇ ସ୍ୱସଂବେଦ୍ୟ ଦଶାପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ଅର୍ଥାତ୍ ନିଜ ମଧ୍ୟରେ ନିଜେ ସାର୍ଥକତା ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ତା'ର ସଂଜ୍ଞା ହୁଏ ଭାବ । ଏଇ ଭାବର ପରମ କାଷ୍ଠାର ନାମ ମହାଭାବ । ଶ୍ରୀରାଧା ଏଇ ମହାଭାବ ସ୍ୱରୂପିଣୀ ବୋଲି କବିରାଜ ଗୋସ୍ୱାମୀ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ପଦଗୁଡ଼ିକରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ମହାଭାବର ଦୁଇଟି ବିଭାବ ରହିଛି । ଗୋଟିଏ ରୂଢ଼, ଅନ୍ୟଟି ଅଧିରୂଢ଼ । ରୂଢ଼ ମହାଭାବ ଶ୍ରୀରାଧିକାଙ୍କର କାୟବ୍ୟୂହ ସ୍ୱରୂପା ସଖୀଗଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଅଧିରୂଢ଼ ମହାଭାବର ଅଧିକାରିଣୀ କେବଳ ମାତ୍ର ଶ୍ରୀରାଧା । ଯେତେବେଳେ ବିରହରେ ବ୍ୟାକୁଳ, ସେତେବେଳେ ଅଧିରୂଢ଼ ମହାଭାବର ନାମ ମୋଦନ ବା ମୋହନ । ମୋହନ ଅବସ୍ଥାଭେଦରେ ଦିବ୍ୟୋନ୍ମାଦ ରୂପେ କଥିତ ହୁଏ । କବିରାଜ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଭାଷାରେ:—

ସାଧନ ଭକ୍ତି ହଇତେ ହୟ ରତିର ଉଦୟ ।
ରତି ଗାଢ଼ ହେଲେ ତାରେ ପ୍ରେମ ନାମ କୟ ।

ଏଇ ରତିରୁ ପ୍ରେମ, ଏବଂ ପ୍ରେମ କ୍ରମପରିପୁଷ୍ଟି ଲଭ କରି ମହାଭାବରେ ପରିଣତ ହୁଏ । ମହାଭାବ ସୁବିକଶିତ ହେଲେ ଅନବଚ୍ଛିନ୍ନ ମିଳନାନଂଦର ସ୍ଫୁର୍ତ୍ତି ଜାତ ହୁଏ । ତାହାର ନାମ ମାଦନ । ଶ୍ରୀରାଧା ଏଇ ମହାଭାବର ଏକମାତ୍ର ଅଧିଶ୍ୱରୀ ବୋଲି ବୈଷ୍ଣବ ସାଧକମାନଂକର ମତ । ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତରେ ଗୋପୀମାନେ ନୈଷ୍ଠିକୀ ରତିର ଅଧିକାରିଣୀ ।

ବୈଷ୍ଣବ ଦର୍ଶନ ଓ ରସଶାସ୍ତ୍ର ମଣିଷକୁ ତାର ଜୀବନର ଗୋଟିଏ କ୍ରମବିକାଶର ପଥ ଦେଖାଇ ଦେଇଛି । ସ୍ୱୟଂ ରାମାନଂଦ ସାଧ୍ୟ-ସାଧନ ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ରାଧାପ୍ରେମକୁ 'ସାଧ୍ୟଶିରୋମଣି' କହିଛଂନ୍ତି । "ଇହାର ମଧ୍ୟେ ରାଧାର ପ୍ରେମ ସାଧ୍ୟଶିରୋମଣି ।'

ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମ 'ଲଲନାନିଷ୍ଠ' ପ୍ରେମ

ବୈଷ୍ଣବମାନଂକ ମତରେ ମାନବର ଚରମ ଓ ପରମ କାମ୍ୟ ପ୍ରେମ । କୃଷ୍ଣପ୍ରେମ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ ବସ୍ତୁ । ଏହା ସାଧ୍ୟ ସାଧନାରେ ମିଳେ ନାଇ । ନବାଂଗ ଭକ୍ତିର ଅକପଟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଦ୍ୱାରା ବହୁ ଜନ୍ମ-ଜନ୍ମାଂତରର ସୌଭାଗ୍ୟ ଫଳରେ ଅକସ୍ମାତ କୌଣସି ନିତ୍ୟ-ସିଦ୍ଧ ଭକ୍ତର 'ଅହୈତୁକୀ କୃପାଲଭ' ଘଟେ । ଗୋପଲଲନାମାନଂକର ପ୍ରେମହିଁ 'ଲଲନାନିଷ୍ଠ ପ୍ରେମ' ନାମରେ ପରିଚିତ । ଶ୍ରୀପାଦ ରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀଂକ ମତରେ :—"ସ୍ୱରୂପଂ ଲଲନାନିଷ୍ଠଂ ସ୍ୱୟଂମୁଦ୍ବୁଦ୍ଧତାଂ ବ୍ରଜେତ୍ । ଅଦୃଷ୍ଟେଽପ୍ୟଶ୍ରୁତେଽପ୍ୟୁଚ୍ଚୈଃ କୃଷ୍ଣେ କୁର୍ଯାଦ୍ ଦ୍ରୁତଂ ରତିମ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱରୂପଧର୍ମବଶତଃ ଏଇ ଲଲନାନିଷ୍ଠ ରତି ସ୍ୱତଇ ଉନ୍ମେଷିତ ହୁଏ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ରୂପ ନ ଦେଖି, ଗୁଣ ନ ଶୁଣି କୃଷ୍ଣଂକଠାରେ ଏଇ ରତିର ଉଦ୍ରେକ ଓ ଦ୍ରୁତବୃଦ୍ଧି ଘଟେ । ପରେ ଅବଶ୍ୟ ସଂବଧ ସ୍ଥାପିତ ହୁଏ । ଗୋପୀଭାବରେ ଆଗେ ସେବା, ପରେ ସଂବଂଧ । (ହି.ମୁ)

ଶାରଦ ରାସ ବନାମ ବସଂତ ରାସ

ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମଲୀଳାରେ ସଖୀର ଭୂମିକା ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ । ସଖୀ ବିନା ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ଅସଂଭବ । ସଖୀମାନେହିଁ ରାସମଂଡଳ ତିଆରି କରଂନ୍ତି ଏବଂ ରାଧାକୃଷ୍ଣଂକ ମିଳନରେ ସହାୟତା କରଂନ୍ତି । ସେମାନେ ଖାଲି ନୀରବ ଦର୍ଶିକା ନୁହଂନ୍ତି,

ଶାରଦ ରାସ ଓ ବସଂତ ରାସ

ବସଂତ-ରାସର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅଂଶୀଦାର । ଶାରଦ ରାସରେ କାତ୍ୟାୟନୀବ୍ରତ-ପରାୟଣା କୁମାରୀଗଣଂକର କାମନା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାହିଁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ଏଇ କୁମାରୀମାନେ କୃଷ୍ଣଂକୁ ପତିରୂପେ ପାଇବା ନିମଂତେ ଦେବୀ

କାତ୍ୟାୟନୀଙ୍କ ନିକଟରେ ବରପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତରେ ଏଇ ଶାରଦ ରାସର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ସେଠାରେ ଗୋପଲଲନାମାନେହିଁ ମୁଖ୍ୟ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, ରାଧା ବା ମୁଖ୍ୟ-ନାୟିକା ବୋଲି କେହି ନାହାନ୍ତି । ମାତ୍ର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ବସନ୍ତ-ରାସର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖୁଁ । ଏଠାରେ ଶ୍ରୀରାଧାହିଁ ମୁଖ୍ୟନାୟିକା—ଗୋପୀମାନେ ଗୌଣ ଭୂମିକା ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । (ଏଜନ୍ନ)

"ସୌଭାଗ୍ୟ ତିଳକ ଚାରୁ ଲଲାଟେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ।
ପ୍ରେମ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ରତ୍ନ ହୃଦୟେ ତରଳ ।
ମଧ୍ୟ ବୟଃସ୍ଥିତି ସଖୀ ସ୍କନ୍ଧେ କରନ୍ୟାସେ ।
କୃଷ୍ଣଲୀଳା ମନୋବୃତ୍ତି ସଖୀ ଆଶ ପାଶ ।" (ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ)

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତରେ ବହୁନ୍ନ ଗୋପୀଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ରାସକ୍ରୀଡ଼ା ଓ ରତିକେଳି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ମାତ୍ର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ବସନ୍ତ-ରାସରେ ସଖୀମାନେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମ-ଲୀଳାରେ ସର୍ବାନ୍ତଃକରଣରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତରେ

ସମ୍ୟଗ୍ବ୍ୟବସିତା ବୁଦ୍ଧିସ୍ତବ ରାଜର୍ଷି-ସତ୍ତମ
ବାସୁଦେବ-କଥାୟାଂ ତେ ଯଜ୍ଜାତା ନୈଷ୍ଠିକୀ ରତିଃ ।"

ଶୁକଦେବଙ୍କର ଏଇ ଉକ୍ତିରେ ଗୋପୀଙ୍କ ସହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ରତି-କେଳିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି । ଆଦି-ରସର ଦୁଇଟି ରୂପ, ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଓ ସମ୍ଭୋଗ । ଭାଗବତରେ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ରସ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପ୍ରେମବୈଚିତ୍ର୍ୟ ବା କାରୁଣ୍ୟ ଭାବ ପରିସ୍ଫୁଟ । ମାତ୍ର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ରାଧାଙ୍କୁ (?) ନେଇ * ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ହୋଇଯିବା ପରେ କାହା ମନରେ 'ମାନ' ଉଦୟ ହୋଇ ନାଇ । ବରଂ ସେମାନେ ଶୋକାକୁଳ ହୋଇ କ୍ରନ୍ଦନ କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଫେରିବା ପରେ କେବଳ ଜଣେ ଗୋପୀଠାରେ କିଛିଏ

---

* ଯଦି 'ଅନୟାରାଧିତୋ ନୂନଂ'ର ଅର୍ଥ ରାଧା କରାଯାଏ ତେବେ ଏହା ପ୍ରଯୋଜ୍ୟ । ରକ୍ଷଣଶୀଳ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଏହାର ଅର୍ଥ ଶ୍ରୀରାଧାହିଁ କରିଥାନ୍ତି, ରାଧାସମନ୍ୱିତ ନୁହେଁ । ରାଏ ରାମାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀରାଧା ଅର୍ଥରେ ଶ୍ରୀମଦ୍-ଭାଗବତର ଏଇ ପଦକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତରେ ଏହାର ଗୂଢ଼ାର୍ଥ ମଧ୍ୟଲୀଳାରେ, ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ସଖୀଭାବ ବିଷୟରେ ଅଷ୍ଟମ ପରିଚ୍ଛେଦରେ କୁହାଯାଇଛି ।

ମାନର ସୂଚନା ମିଳେ । ଅଥଚ ରସପୁଷ୍ଟି ପାଇଁ ମାନ ଏକ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକୀୟ ଅଂଗ । ସଂଯୋଗର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ ଭାଗବତର ରାସଲୀଳାରେ ପାଉ । (ଏକ୍ନ)

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ କୃଷ୍ଣପ୍ରେମର ଏକମାତ୍ର ଅଧିକାରିଣୀ ଶ୍ରୀରାଧା ବୋଲି ଦେଖାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ସେ ଦାନ ନ କଲେ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ କୃଷ୍ଣପ୍ରାପ୍ତିର ଅଧିକାର ନାଇ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ପାଇଁ ଗୋପୀମାନଙ୍କୁ ତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି । ତାଂକୁ କୌଣସି ଗୋପୀ ମନରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଈର୍ଷା ବା ଅଭିମାନ ଦେଖା ଯାଇ ନାଇ । ଜୟଦେବ ଦେଖାଇଛନ୍ତି—ସଖୀ ଭିନ୍ନ ଲୀଳାବିସ୍ତାରରେ ଅନ୍ୟ କେହି ଅଧିକାରୀ ନୁହେଁ । ସଖୀମାନଙ୍କର ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ଚରିତାର୍ଥର କୌଣସି କାମନା ନାଇ । ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳା ବିଳାସ ଦର୍ଶନରେହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଆନନ୍ଦ । ସଖୀଗଣ ଦାନ ନ କରିଲେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ମଧ୍ୟ ରାଧାସଂଗ ପାଇବାର କୌଣସି ଉପାୟ ନାଇ । ପୁଣି ରାଧା ଦାନ ନ କରିଲେ କୌଣସି ସଖୀ କୃଷ୍ଣପ୍ରେମର ଅଧିକାରିଣୀ ହୋଇ ନ ପାରେ । (ଏକ୍ନ)

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭାଗବତରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସମସ୍ତ ଗୋପୀ ସମାଜର ପ୍ରେମାସ୍ପଦ । ମାତ୍ର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ରାଧାବଲ୍ଲଭ—ଯଦିଚ ଅନ୍ୟ ଗୋପୀ ସଂଗେ ବି ସେ ରତିକ୍ରୀଡ଼ା କରିଥିବା କଥା ୧ମ ସର୍ଗରୁ (ଅକ୍ଳେଶ-କେଶବଃ) ଜଣାଯାଏ । ରାଧାଙ୍କର ମାନ ଉଦ୍ରେକ ପାଇଁ ଏଭଳି ଏକ ଘଟଣାର ଆବଶ୍ୟକତା ହୁଏତ ଥିଲା । ତଥାପି ରାଧା କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ପାଇବାକୁ ଚାହାନ୍ତି ଏହା ଗୀତ ଗୋବିନ୍ଦରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଯେ ତାଙ୍କର ଏକାନ୍ତ ନିଜର, ଏ ବିଶ୍ୱାସ ତାଙ୍କର ଅଛି ।

ରାଧାକୃଷ୍ଣର ଲୀଳା ଏଇ ଅତି ଗୂଢ଼ତର ।
ଦାସ୍ୟ ବାତ୍ସଲ୍ୟାଦି ଭାବେର ନା ହୟ ଗୋଚର ।
ସବେ ଏଇ ସଖୀଗଣେର ଇହା ଅଧିକାର ।
ସଖୀ ହଇତେ ହୟ ଏଇ ଲୀଳାର ବିସ୍ତାର ।
ସଖୀ ବିନୁ ଏଇ ଲୀଳା ପୁଷ୍ଟି ନାହି ହୟ ।
ସଖୀ ଲୀଳା ବିସ୍ତାରିୟା ସଖୀ ଆସ୍ୱାଦୟ ।।
ସଖୀ ବିନୁ ଏଇ ଲୀଳାୟ ନାହି ଅନ୍ୟେର ଗତି ।
ସଖୀଭାବେ ତାଁରେ ଯେଇ କରେ ଅନୁଗତି ।
ରାଧାସାଁଧି କୁଂଜସେବା ସାଧି ସେଇ ପାୟ ।
ସେଇ ସାଧି ପାଇତେ ଆର ନାହିକ ଉପାୟ ।।

ଏକଥା ଗୋଦାବରୀ ତୀରରେ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ କହୁଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଏହା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାୟ ତିନିଶ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରେ କବି ଜୟଦେବ କୁଂଜ-

ଲୀଳାର ଜୟଗାନ କରଯାଇଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ଏହାର ସଙ୍କେତ ମିଳେ ।*

"କଂ ବିଶ୍ରାମ୍ୟସି କୃଷ୍ଣ-ଭୋଗିଭବନେ ଭାଣ୍ଡୀରଭୂମିରୁହେ
ଭ୍ରାତର୍ଯାହି ନ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚରମିତଃ ସାନନ୍ଦନନ୍ଦାସ୍ପଦମ୍ ।
ରାଧାୟା ବଚନଂ ତଦଧ୍ୱଗମୁଖାନ୍ନନ୍ଦାନ୍ତିକେ ଗୋପତୋ
ଗୋବିନ୍ଦସ୍ୟ ଜୟନ୍ତି ସାୟମତିଥି-ପ୍ରାଶସ୍ତ୍ୟଗର୍ଭା ଗିରଃ ।।"

("ଭାଇ ପଥିକ ! କୃଷ୍ଣଭୋଗୀ ଅର୍ଥାତ୍ କାଳସର୍ପର ଆବାସସ୍ଥଳ ଏଇ ଭାଣ୍ଡୀରତରୁତଳ (କୁଞ୍ଜତଳେ) କାହିଁକି ବିଶ୍ରାମ କରୁଚ ? ନିକଟରେ ତ ଆନନ୍ଦ-ମୟ ନନ୍ଦ ଭବନ ଦେଖାଯାଉଚି । ସେଠାକୁ ଯାଉ ନ କାହିଁକି ?" ପଥିକ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କର ଏଇ ବାକ୍ୟ ନନ୍ଦାଳୟରେ ଯାଇ କହିବାରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନନ୍ଦଙ୍କ ନିକଟରେ କଥାର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ଗୋପନ କରି ଏଇ ବାକ୍ୟର ପ୍ରଶଂସା କରିଥିଲେ । ଗୋବିନ୍ଦଙ୍କର ସେଇ ପ୍ରଶଂସାବାଣୀର ଜୟ ହେଉ ।) ଏଠାରେ ରାଧାଙ୍କ ବାକ୍ୟରେ ଯାହା ଗୁପ୍ତ ଅର୍ଥ ରହିଗଲା ତାହା ହେଉଚି, କୁଞ୍ଜ ପ୍ରବେଶ ଅଧିକାର ସମସ୍ତଙ୍କର ନାଇ । କେବଳ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ସେ ଅଧିକାର ଅଛି । ପୁଣି ସଖୀଙ୍କ ଛଡ଼ା ସେ ଲୀଳା-ବିଳାସର ଅଂଶଭାଗିନୀ ହେବାର ଅଧିକାର ସବୁ ଗୋପୀଙ୍କର ବି ନାଇ । ଏହାହିଁ ଶ୍ଳୋକର ନିହିତ ଅର୍ଥ ।**

ମୋହନ ବଂଶୀ

କେବଳ ଗୋପୀମାନେ ଯେ ରାଧାଙ୍କର ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ସଖୀ ତା ନୁହେ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ମୋହନ ବଂଶୀଟି ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟତମା ସଖୀରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଚି । ବ୍ରହ୍ମସଂହିତା ବଂଶୀକୁ 'ପ୍ରିୟସଖୀ' କହିଛନ୍ତି । ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ନୀଳମଣି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବଂଶୀକୁ 'ସ୍ୱୟଂଦୂତୀ' କୁହାଯାଇଚି । ଲେଖାଅଛି "ନନ୍ଦାଖ୍ୟ ବଂଶୀ-ସଙ୍କେତ-ଗୃହୀତା ଅଭିମାନିକା ଶ୍ରୀରାଧା ମେଘମେଦୁର ଆକାଶ, ତମାଲାଚ୍ଛନ୍ନ ବନଭୂମି ଏବଂ ରାତ୍ରିର ନିର୍ଜନତା ମଧ୍ୟରେ ଏକାକିନୀ ବୁଲିଛନ୍ତି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଙ୍ଗ ଲାଭ କରିବାକୁ ।" ସଙ୍ଗୀତ ପାରିଜାତରେ ଚାରିପ୍ରକାର ବଂଶୀର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ :—ଯଥା ମହାନନ୍ଦ, ନନ୍ଦ, ବିଜୟ, ଜୟ । ବୈଷ୍ଣବ, ହୈମ ଏବଂ ମଣିମୟ ଭେଦରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ପୁଣି ବେଣୁ, ମୁରଳୀ ଓ ବଂଶୀ ପ୍ରଭୃତି ନାମଭେଦ ଅଛି । (ଏକ୍ସନ)

---

* *Ibid* ** ଏଜନ

ପଦ୍ମ ପୁରାଣରେ ଶାରଦରାସ ଓ ବସନ୍ତରାସର ବର୍ଣନା ଅଛି । ବ. ବୈ. ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଉଭୟ ରାସର ବର୍ଣନା ରହିଚି । ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତରେ କେବଳ ଶାରଦରାସ ବର୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

ପରକୀୟା ସ୍ୱକୀୟା

ଶ୍ରୀ ରାଧିକାଙ୍କୁ 'ଦଂପତି' ରୂପେ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ବ ଗୋଟାଏ ଚେଷ୍ଟା ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତପୁରାଣାଦିରେ କରାଯାଇଥିଲା । ଉକ୍ତ ପୁରାଣର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଜନ୍ମଖଂଡ, ୧୫ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ଦିନେ ନଂଦ-ରାଜା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ବୃଂଦାବନ ଯାଇ ଭାଂଡୀରବନରେ ଗୋଚାରଣ କରୁଥିଲେ । ହଠାତ୍ କୃଷ୍ଣମାୟାରେ ନଭୋମଂଡଳ ମେଘାଚ୍ଛନ୍ନ ହେଲା । କାନନାଭ୍ୟଂତର ମଧ୍ୟ ଶ୍ୟାମବର୍ଣ୍ଣ ଦେଖାଗଲା । ଝଂଜାବାୟୁ, ମେଘ-ଗର୍ଜନ ଏବଂ ବଜ୍ରନାଦ ପ୍ରଭୃତି ଭିତରେ ନଂଦ-ଗୋପ ଭୟ ବିମୂଢ଼ ହୋଇପଡ଼ିଲେ । ଠିକ୍ ଏତିକିବେଳେ ରାଜହଂସ ଓ ଖଂଜନ ସଦୃଶ ମୃଦୁ ଗତିରେ ଶ୍ରୀରାଧା ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ନଂଦ ତାଂକୁ କହିଲେ, ଦେବି ! ଗର୍ଗଂକଠାରୁ ଶୁଣିଚି, ତୁମେ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀହରିଂକର ଅଧିକ ପ୍ରିୟତମା । ଏଇ କୋଡ଼ସ୍ଥିତ ବାଳକ ଯେ ମହାବିଷ୍ଣୁଂକଠାରୁ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ଅଚ୍ୟୁତ ସ୍ୱରୂପ, ତାହା ମଧ୍ୟ ମୁଁ ଜାଣେ । ଭଦ୍ରେ, ନିଜର ପ୍ରାଣବଲ୍ଲଭଂକୁ ଗ୍ରହଣ କର । ରାଧିକା ଅତି ଯତ୍ନରେ କୃଷ୍ଣଂକୁ ବକ୍ଷରେ ଧାରଣପୂର୍ବକ ସୁଦୂର ପ୍ରଦେଶକୁ ଯାଇ ରାସମଂଡଳ କଥା ସ୍ମରଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏହାପରେ ନିତ୍ୟଧାମ ଗୋଲକରେ ଦିନେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ବସିଥିବା ବେଳେ ବ୍ରହ୍ମା ଆସି ଦୁହିଂକୁ ପ୍ରମାଣ କରି ଏକ ହୋମର ଅନୁଷ୍ଠାନ କଲେ । ସେଥିରେ କୃଷ୍ଣଂକ କର୍ତ୍ତୃକ ରାଧାଂକ ପାଣିଗ୍ରହଣ କରାଇଲେ ଏବଂ ରାଧାଂକ ଦ୍ୱାରା କୃଷ୍ଣଂକ ଗଳାରେ ଏକ ପାରିଜାତମାଳା ପିଂଧାଇଲେ । ପୁଣି କୃଷ୍ଣ କର୍ତ୍ତୃକ ରାଧାଂକ ଗଳାରେ ମଧ୍ୟ ମନୋରମ ମାଲ୍ୟଦାନ କରାଇଲେ । ନିଜେ କନ୍ୟାପିତା ସାଜି ରାଧିକାଂକୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକ କୋଳରେ ସମର୍ପଣ କଲେ । ଗାର୍ଗ ସଂହିତାରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ଏକ ଆଖ୍ୟାନ ଦେଖାଯାଏ । ଏଇ ଆଖ୍ୟାନ ଅନୁଯାୟୀ ଦିନେ ନଂଦ ବାଳକ କୃଷ୍ଣଂକୁ କୋଡ଼ରେ ଧରି ଗୋରୁ ଚରାଉଥିବା ସମୟରେ ହଠାତ୍ ମେଘାଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ବର୍ଷା ଘୋଟି ଆସିଲା । ତମାଳ ଓ କଦଂବ ପ୍ରଭୃତି ତରୁ କଂପିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ନଂଦ ଭୟ ପାଇଗଲେ । ବାଳକ ମଧ୍ୟ କ୍ରଂଦନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ହଠାତ୍ ସୂର୍ଯ୍ୟତେଜ ଭଳି ଏକ ଦୀପ୍ତ ପ୍ରଭାମଂଡଳ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ଏବଂ ତା ଭିତରେ ନଂଦ ବୃଷଭାନୁ-ନଂଦିନୀ ରାଧାଂକୁ ଦେଖିବାକୁ ପାଇଲେ । ନଂଦ ତାଂକୁ ପ୍ରଣାମ କରି କହିଲେ, 'ଗର୍ଗ ମୁଖରେ ଶୁଣିଚି ତୁମେ ଏଇ ବାଳକରୂପୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଂକର ସାକ୍ଷାତ୍ ପ୍ରିୟ-କାରିଣୀ । ତୁମେ ଏହାଂକୁ ଘରକୁ ନେଇଯାଅ ।' (ଏଜନ୍ମ)

ଏଇ ଦୁଇଟି ଉପାଖ୍ୟାନ ସହିତ ଗୀତଗୋବିଂଦର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକରେ ଥିବା 'ନଂଦନିଦେଶତଃ'' ଏବଂ ''ମେଘୈର୍ମେଦୁର' ଆକାଶ ଓ 'ଶ୍ୟାମଳ-

ତମାଳ ଦ୍ରୁମୈ' ତଥା ବନଭୂମିର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସାମଂଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ନଂଦ ଶ୍ରୀରାଧାଂକୁ ,କୃଷ୍ଣଂକୁ ନେଇ ଘରେ ପହଂଚାଇ ଦେବା କଥା କହିଥିବା କଳ୍ପନାଟି ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତା'ଛଡ଼ା ମେଘାଚ୍ଛନ୍ନ ଆକାଶାଦିର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ, ଗାର୍ଗ ସଂହିତା ଏବଂ ଗୀତଗୋବିଂଦରେ ପ୍ରାପ୍ତ ସମାନ ।

ଗୀତଗୋବିଂଦର ୫ମ ସର୍ଗରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଂକୁ "ଦଂପତି" ଶବ୍ଦରେ ଅଭିହିତ କରାଯାଇଛି । ଏବଂ ୧୨ଶ ସର୍ଗରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକୁ ଶ୍ରୀରାଧାଂକର ପତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ମନେହୁଏ ଯେ ଅପ୍ରାକୃତ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମ-ଲୀଳାର ଏକ ସାମାଜିକ ସମାଧାନର ସୂତ୍ର ବାହାର କରିବା ଲାଗି ବାରଂବାର ଚେଷ୍ଟା ହୋଇଆସିଛି । ବ୍ରହ୍ମାଂକ ଦ୍ୱାରା ହୋମାଦି ଅନୁଷ୍ଠାନ ଏହାର ନିଦର୍ଶନ ।

ପରକୀୟା ତତ୍ତ୍ୱ : ରସତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ

ରସତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ, ଲୀଳାରେ ପରକୀୟା ଭାବର ଆରୋପ ନ ଥିଲେ ଅଭିସାରିକା, ବାସକସଜ୍ଜା, ବିପ୍ରଲବ୍ଧା, ଖଂଡିତାଦି ନାୟିକାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିହୁଅଂତା ନାଇ, କିଂବା କାବ୍ୟର ରସପୁଷ୍ଟି ହୁଅଂତା ନାଇ । ଗୋପୀଗଣ ଓ ରାଧିକା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ନିତ୍ୟ-ସ୍ୱକୀୟା ଶକ୍ତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକଟ ଲୀଳାରେ ସେମାନଂକୁ ପରକୀୟା ରୂପେ ପ୍ରକାଶ ନ କରି ଅନ୍ୟ ଉପାୟ ନ ଥିଲା । ଶ୍ରୀରାଧା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ଗୋଲକ ଲୀଳାରେ ନିତ୍ୟ ସ୍ୱକୀୟା, କିଂତୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ-ବୃଂଦାବନ ଲୀଳାରେ ପରକୀୟା ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତା ହୋଇଛଂତି । ଏହାଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ବାଟ ନ ଥିଲା । ଶ୍ରୀରାଧାଂକୁ ଯଦି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ପରିଣୀତା ପତ୍ନୀ କରି ଦିଆଯାଇଥାଂତା ତାହା ହେଲେ ପ୍ରେମଭାବ ବା କାଂତାଭାବର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ବିକାଶ ଦେଖାଇବା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନ ଥାଂତା । ତଥାପି ତାଂକୁ କୃଷ୍ଣଂକର ପତ୍ନୀ ରୂପେ ଦେଖାଇବାକୁ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣାଦିରେ ଯେ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇ ନାଇ ତା ନୁହେଁ । ବ୍ରହ୍ମାଂକ ଦ୍ୱାରା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋମାଦି ଅନୁଷ୍ଠାନ ଓ ପାଣିଗ୍ରହଣର କଥା ଟିକିଏ ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ରାଧା ପରକୀୟା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟଲୀଳାରେ ସେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ଚିର ସ୍ୱକୀୟା । ମର୍ତ୍ତ୍ୟ-ବ୍ରଜଲୀଳାରେ ସେ ପଛକେ ପରକୀୟା ହୁଅଂତି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ଧୀର-ଲଳିତ ଗୁଣର ବିକାଶ ଦେଖାଇବା ପାଇଁ ହିଁ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଶ୍ରୀରାଧାଂକର ସୃଷ୍ଟି ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ଥିଲା ।

ବ୍ରହ୍ମସଂହିତା କହେ, 'ଆନଂଦ-ଚିନ୍ମୟ ରସାତ୍ମଭୂତ ଭୁବନମୋହନଂକର ଯେଉଁ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟବିଂଦୁ ନିଖିଳ ପ୍ରାଣୀଗଣଂକର ଅଂତଃକରଣରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇ

ସ୍ୱରଲୀଳାରେ ଅଖିଳଭୁବନ ଜୟ କରନ୍ତି, ସେଇ ଆଦିପୁରୁଷ ଗୋବିନ୍ଦଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରେ । ଯିଏ ସ୍ୱୀୟ ଅଂଶରେ ସ୍ୱରଭାମୁପେତ୍ୟ' ବହୁ ଅଂଶରେ ଜଗତ ହୋଇଛନ୍ତି, ସ୍ୱୟଂ ଯେହି ସାକ୍ଷାତ୍ ମନ୍ମଥ ଏବଂ ମନ୍ମଥରୂପେ ଆନନ୍ଦ-ଚିନ୍ମୟ-ରସାମୃତାରେ, ରାସ-ବିଳାସରେ ବହୁର ଆଲିଙ୍ଗନାବଦ୍ଧ ହୋଇ ଅଦ୍ୱୟ ରୂପର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରକାଶ କରୁଛନ୍ତି । ସ୍ୱରରୂପେ ଯିଏ ନିଖିଳ ଜଗତକୁ ମୁଗ୍ଧ କରୁଛନ୍ତି, ସେଇ ପୁଣି ବୃନ୍ଦାବନରେ ଅପ୍ରାକୃତ ନବୀନମଦନରୂପେ ନିଜକୁ ଦେଖି ନିଜେ ମୁଗ୍ଧ ହେଉଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଏଇ ଆତ୍ମପ୍ରେମ ଓ ଆତ୍ମମଗ୍ନତା ହାତରୁ ତାଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବ କିଏ ?

"ଆନନ୍ଦ ଚିନ୍ମୟ ରସାମୃତସ୍ୟା ମନଃସୁ
ଯା ପ୍ରାଣୀନାଂ ପ୍ରତିଫଳଂ ସ୍ମରନ୍ତାମୁପେତ୍ୟ ।
ଲୀଳାୟିତେନ ଭୁବନାନି ଜୟତ୍ୟଜସ୍ରଂ
ଗୋବିନ୍ଦମାଦିପୁରୁଷଂ ତମହଂ ଭଜାମି ।' (ବ୍ରହ୍ମସଂହିତା)

ଏଇ ଆତ୍ମମୁଗ୍ଧତା ହାତରୁ ତାଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅନ୍ୟ କାହାର ନାହିଁ । ଯିଏ ସମର୍ଥା, ସେଇ ହେଉଛନ୍ତି ଶ୍ରୀରାଧା । କୃଷ୍ଣଦାସ କବିରାଜ କହିଛନ୍ତି, ସେଇ ମଦନମୋହନ ହେଉଛନ୍ତି ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ, କାରଣ ଯିଏ ବିଶ୍ୱ-ମୋହନ, ସେଇ ପୁଣି ସ୍ୱୟଂ ମଦନମୋହିତ । (ହିଃମୁ)

ରାଧାସଂଗେ ଯଦାଭାତି ତଦା ମଦନମୋହନଃ ।
ଅନ୍ୟଥା ବିଶ୍ୱମୋହୋହପି ସ୍ୱୟଂ ମଦନ-ମୋହିତଃ ।

ବୈଷ୍ଣବୀୟ ରସତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ-ସାଧନା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଉପାସନା, ରସ-ସ୍ୱରୂପର ଉପଲବ୍ଧି । ଅଖିଳରସାମୃତ-ମୂର୍ତ୍ତି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଆରାଧନା ଅର୍ଥ ନିଜକୁ ମଧ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡିତ କରିବା । ବୈଷ୍ଣବ ସାଧକ ଏଇ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ହିଁ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମ-ଲୀଳା ଏବଂ ସେଇ ଲୀଳା-ବିଧୃତ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ କାବ୍ୟର ବିଚାର କରିଥାଏ ।

ଏତ ଗଲା ବୈଷ୍ଣବ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟତତ୍ତ୍ୱର ଦିଗ । ବାସ୍ତବ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୀତ-ଗୋବିନ୍ଦ ବୌଦ୍ଧ ସହଜଯାନର କାୟା ସାଧନା ଓ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ସମନ୍ୱୟ ସାଧନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା, ତାହା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ସମଜ-ଜୀବନ, ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ ସୁଦୂରପ୍ରସାରୀ ପ୍ରଭାବ ପକାଇଥିଲା । ସହଜଯାନୀର ମହାସୁଖ ଏବଂ ବୈଷ୍ଣବର ମହାଭାବରେ ମଗ୍ନ ହୋଇ ସୁଖ ଆସ୍ୱାଦନ ଭିତରେ ଗଭୀର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ କେତୁ ଶତକର ସାହିତ୍ୟ ଦେହଧର୍ମୀ ପ୍ରେମ ଓ ପରକୀୟା ପ୍ରେମକୁହିଁ ସଂବଳ କରି ଗଢ଼ିଉଠିଥିଲା । ବଂଗଦେଶରେ ଚଣ୍ଡୀଦାସ, ମୈଥିଳୀରେ ବିଦ୍ୟାପତି ଏବଂ ସୁଦୂର ଗୁଜୁରାଟ, ମହାରାଷ୍ଟ୍ର, ମଧ୍ୟଭାରତ, ପଂଜାବ, ଉତ୍ତରଭାରତ, କାଶ୍ମୀର ଆନ୍ଧ୍ର, ସମେତ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ, ସର୍ବତ୍ର ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କରେ ଏଇ ସହଜ ମାର୍ଗର ପ୍ରଭାବ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହାର ପ୍ରଭାବ ଅବଶ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟୋତ୍ତର କାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖୁବ୍ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରି ପାରି ନ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ପ୍ରଭାବ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖୁବ୍ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ମନେ ହୁଏ ।

ଅପର ପକ୍ଷରେ ବଂଗ ଦେଶରେ ସମାଜ ଓ ଧର୍ମ-ଜୀବନରେ ସହଜିୟା ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ବେଶ୍ ଶକ୍ତିସଂଚୟ କରିଥିଲା ।

ନାଭାଜୀ ଦାସ, ବିଲ୍ୱମଂଗଳ, ଚଣ୍ଡୀଦାସ, ସୁରଦାସ, ବିଦ୍ୟାପତି ପ୍ରମୁଖ ବହୁ ସଂଥ-କବି ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରେମ-ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଭାବର ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ପ୍ରାକ୍ ଚୈତନ୍ୟଯୁଗର ଧ୍ୟାନଧାରଣା, ମୂଲ୍ୟବୋଧ ତଥା ମାନସଜଗତ ଗଠନରେ ସହାୟତା କରିଥିଲେ ।

ଜୟଦେବ କବି ଓଡ଼ିଆ ନା ବଂଗାଳୀ ?

ଜୟଦେବ କବି ଯେ ଗୌଡ ବଂଗ ଅଧିପତି ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ଅନ୍ୟତମ ସଭାକବି ଥିଲେ, ଏହା ଆମର ଦୃଢ଼ ମତ । ସେନ୍ ରାଜସଭାରୁ କିଂବା ଏଇ ରାଜସଭାର ଅନ୍ୟ ଚାରିଜଣ କବି ଯଥା ଉମାପତି ଧର, ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ, ଶରଣ ଓ କବିରାଜ ଧୋୟୀଙ୍କ-ଠାରୁ ଜୟଦେବଙ୍କୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିବା ଅସଂଭବ । ତେଣୁ କବି ଜୟଦେବ ନିଜେ ତାଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ କାବ୍ୟରେ ଏଇ ଚାରିଜଣ କବିଙ୍କ ସହ ନିଜକୁ ସାମିଲ କରି ଯେଉଁ ଶ୍ଳୋକଟି ରଚନା କରିଛନ୍ତି (ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ, ପ୍ରଥମ ସର୍ଗ ୪ର୍ଥ ଚରଣ) ତାହାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର ବା କଦର୍ଥ କରିବାର କୌଣସି ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ କାରଣ ନାଇ ।

ଜଣେ ଓଡିଆ କବି ବା ତା'ର ପୂର୍ବପୁରୁଷ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଯାଇ ବଂଗଦେଶରେ ବସତିସ୍ଥାପନ କରିବା କିଛି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଥା ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପିତା ଜଗନ୍ନାଥ ମିଶ୍ର ଯାଜପୁର ନିକଟରୁ ଯାଇ ନବଦ୍ୱୀପରେ ବାସିନ୍ଦା ହୋଇଥିବା କଥା ବଂଗାଳୀ ଲେଖକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତରୁ ହିଁ ଜଣାଯାଏ । ସେନ୍ ରାଜବଂଶ

* ହଃମୂ

ମଧ୍ୟ ବଂଗାଳୀ ନ ଥିଲେ । ସେମାନେ ସୁଦୂର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରୁ ଆସି ବଂଗଦେଶରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଏ ବିଷୟର ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ବୀରଭୂମି ପ୍ରସଂଗରେ ଦେଖନ୍ତୁ । ସେନ୍ ବଂଶ ପୂର୍ବରୁ ବର୍ମଣ ରାଜବଂଶ ବଂଗଳାରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ଏଇ ବଂଶର ଶ୍ୟାମଳ ବର୍ମା ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ବାଉଲ ଗୀତ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲୋକଗୀତରେ ଜୀବିତ । ଏଇ ବର୍ମଣ ରାଜବଂଶ କଳିଂଗରୁ ଯାଇ (ଅଧୁନା ପାରଳାଖିମିଣ୍ଡି ଅଂଚଳରୁ) ବଂଗଦେଶରେ ରାଜପଣ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଡଃ ନୀହାର ରଂଜନ ରାୟ ପ୍ରମୁଖଂକ ଇତିହାସରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ତେଣୁ କଳିଂଗର ଏକ ରାଜବଂଶ ବଂଗଦେଶରେ ଶତାଧିକ ବର୍ଷ ଧରି ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିବାବେଳେ ବହୁ ଓଡ଼ିଆ ପରିବାର ତଥା ଓଡ଼ିଆ ବିଦ୍ୱାନ୍ ବଂଗଦେଶରେ ଯାଇ ବସତି ସ୍ଥାପନ କରିଥିବା କିଛି ଅସଂଭବ ନୁହେଁ କି ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା ନୁହେଁ । ମାତ୍ର କଥା ହେଉଚି, କବି ଜୟଦେବ ବା ତାଂକ ପୂର୍ବପୁରୁଷ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଯାଇ ବଂଗଦେଶର ବାସିଂଦା ହୋଇଥିବା ବିଷୟରେ କୌଣସି ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ତଥ୍ୟପ୍ରମାଣ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହସ୍ତଗତ ହୋଇନାଇ । ତେଣୁ ସେ ବିଷୟରେ କିଛି କହିବା କଳ୍ପନାବିଳାସ ହେବ ।

ଜୟଦେବଂକୁ ବୀରଭୂମି ଜିଲାର କେଂଦୁବିଲ୍ୱ ଗ୍ରାମର ଅଧିବାସୀ ବୋଲି ଧରିନିଆଯାଇଚି । ସେଇ ଉପଲକ୍ଷରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବର୍ଷ ପୌଷ ସଂକ୍ରାନ୍ତି ଦିନ ଅଜୟ ନଦୀ କୂଳରେ ସେଇ ଗ୍ରାମ ନିକଟରେ 'ଜୟଦେବ ମେଳା' ବହୁ କାଳରୁ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଆସୁଚି । ଏହା ବଂଗଦେଶର ସର୍ବବୃହତ୍ ବାଉଲ ମେଳା ବା ବୈଷ୍ଣବ ମେଳା । ପ୍ରତିବର୍ଷ ଲକ୍ଷ ଲକ୍ଷ ବାଉଲ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଏଇ ମେଳାରେ ଯୋଗ ଦେଇଥାଂନ୍ତି ।

ବୀରଭୂମର ସେନପାହାଡ଼ୀ

କେଂଦୁବିଲ୍ୱର ଅନତିଦୂରରେ ଅଜୟର ଦକ୍ଷିଣ ତୀରରେ ଶ୍ୟାମରୂପା ଗଡ ବା ସେନ୍‌ପାହାଡ଼ୀ ନାମକ ଏକ ପ୍ରାଚୀନ ଦୁର୍ଗର ଧ୍ୱଂସାବଶେଷ ରହିଚି । ଜନଶ୍ରୁତି କହେ ଏଠାରେ ବଲ୍ଲାଳସେନ ଏକ ନୀଚଜାତୀୟା 'ପଦ୍ମିନୀ' ରମଣୀକୁ ଭୈରବୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ତଂତ୍ରସାଧନା କରୁଥିଲେ । ଏହା ନେଇ ବଲ୍ଲାଳସେନ ଓ ତାଂକ ପୁତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ମଧ୍ୟରେ ମନୋମାଳିନ୍ୟ ଘଟେ । ପିତାପୁତ୍ରଂକ ମଧ୍ୟରେ କେତେକ ଚିଠିପତ୍ରର ମଧ୍ୟ ଆଦାନପ୍ରଦାନ ହୁଏ । ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ଚିଠି :—

"ଶୈତ୍ୟଂ ନାମ ଗୁଣସ୍ତବୈବ ସହଜଃ ସ୍ୱାଭାବିକୀ ସ୍ୱଚ୍ଛତା
କିଂ ବ୍ରୂମଃ ଶୁଚିତାଂ ଭବଂତି ଶୁଚୟଃ ସ୍ପର୍ଶେନ ଯସ୍ୟାପରେ ।

କଂଗୃନ୍ୟତ୍ର କଥାଯ୍ୟାମି ତେ ସ୍ଫୁଟପଦଂ ଯନ୍ମୀବନାଂ ଜୀବନଂ
ତ୍ୱଂଚେନ୍ନୀଚପଥେନ ଗଚ୍ଛସି ପୟଃ କସ୍ତାଂ ନିଷେଦ୍ଧୁଂ କ୍ଷମଃ । ”

ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ପିତା ବଲ୍ଲାଳସେନ ଲେଖିଲେ :—

“ତାପୋ ନାପଗତସ୍ତୃଷା ନ ଚ କୃଶା ଧୌତା ନ ଧୂଳିସ୍ତନୋ-
ନ ସ୍ୱଚ୍ଛଂଦମକାରି କଂଦକବଳଂ କା ନାମ କେଳୀ କଥା ।
ଦୂରୋତ୍କ୍ଷିପ୍ତକରେଣ ହଂତ କରିଣା ସ୍ପୃଷ୍ଟା ନ ବା ପଦ୍ମିନୀ
ପ୍ରାରବ୍ଧୋ ମଧୁପୈରକାରଣମହୋ ଝଂକାରକୋଳାହଳଃ । ”

ଏପରି ଭାବରେ ପିତା-ପୁତ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍ତର-ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତର ଛଳରେ ଅଦ୍ଭୁତ କେତେକ ଚିଠିପତ୍ର ବିନିମୟ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ବୀରଭୂମ ଜିଲା ନିବାସୀ କୁଡମିଠା ଗ୍ରାମର ଶ୍ରୀ ହରେକୃଷ୍ଣ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଜୟଦେବ-ବିଷୟକ ପୁସ୍ତକରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଏ ଚିଠିପତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ବଡ଼ କୌତୁହଳଜନକ । ଏଠାରେ ସବୁ ଚିଠି ଉଦ୍ଧାର ନ କରି କେବଳ ଦୁଇଟି ଦେଲୁଁ ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ଯେ ଏଇ ଶ୍ୟାମରୂପା ଗଡ଼ ବା ସେନ୍ ପାହାଡ଼ୀ ଦୁର୍ଗକୁ ବହୁବାର ଆସୁଥିବେ ଏବଂ ସେଠାରେ ଯେ କବି ଜୟଦେବଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କର ପରିଚୟ ଘଟିଥିବ ଏହା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ବୀରଭୂମି ଓଡ଼ିଶାର ଅଂଗ ଥିଲା କି ?

ଡଃ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ୍ ତାଙ୍କ 'ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ' ଗ୍ରଂଥରେ ଜୟଦେବ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଭାବରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭା ସହିତ ଜଡ଼ିତ ଥିଲେ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି (ପୃ ୧୧୮) । ମାତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ 'ଝଂକାର' ସଂପାଦକୀୟରେ (୧୯୭୬, ମାର୍ଚ୍ଚ ସଂଖ୍ୟା) ସେ ଜୟଦେବ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାକବି ଥିବା କଥା ଅସ୍ୱୀକାର କରୁ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳେ ବୀରଭୂମି ଓଡ଼ିଶାର ଅଂତର୍ଗତ ଥିଲା ବୋଲି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ବୀରଭୂମି ଓଡ଼ିଶାର ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା ବୋଲି କହିବାରେ ଏଇ ସେନ୍ ପାହାଡ଼ୀ ବା ଶ୍ୟାମରୂପା ଗଡ଼ ବାଧା ସୃଷ୍ଟି କରୁଚି । ବଲ୍ଲାଳ ସେନ ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଥିବା ବୀରଭୂମି ଏବଂ ତଦଂତର୍ଗତ ସେନ୍ ପାହାଡ଼ୀରେ କିପରି ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରି ବର୍ଷ ବର୍ଷ ଧରି ଚଂଡାଳୀ କନ୍ୟା ସହିତ ତଂତ୍ର-ସାଧନା କରୁଥିଲେ ତାହା ବୁଝିବା କଷ୍ଟ । ତା'ଛଡ଼ା ବୀରଭୂମିର ଏଇ ଅଂଚଳ ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କ ଅଧିକାରରେ

ଥିଲା ବୋଲି କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ମିଳୁ ନାହିଁ । ବରଂ ଏଇ ଅଂଚଳ ସେତେବେଳେ ରାଢ଼ ଅଂତର୍ଗତ ହୋଇ ସେନ୍ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଂଗୀଭୂତ ଥିଲା ବୋଲି ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଏ ବିଷୟ ପରେ ଆଲୋଚିତ ହେବ ।

ବଂଗଳା କାବ୍ୟର ସାକ୍ଷ୍ୟ

ବୀରଭୂମ ଜିଲାରେ କେଂଦୁବିଲ୍ୱ ଗ୍ରାମରେ ଶ୍ରୀ ଜୟଦେବଂକ ଜନ୍ମ ବୋଲି କେତେକ ବଂଗଳା କାବ୍ୟରୁ ତଥ୍ୟ ମିଳେ । ତା ମଧ୍ୟରେ କବି ବନମାଳୀ ଦାସଂକ ପ୍ରଣୀତ "ଜୟଦେବ ଚରିତ" ଅନ୍ୟତମ । ସେ ଅଜୟର ଗୋଟିଏ ଘାଟରେ ଜୟଦେବ ପୂଜାରତ ଥିବା କଥା ଲେଖିଛଂତି ।

"ଅଜୟେ ତରଂଗ ବହେ ଅତି ସୁଶୋଭନ,
କିନାରେ ପୁଷ୍ପେର ଶୋଭା ଗଂଧେ ହରେ ମନ ।" ×××
ଭିକ୍ଷା ମେଗେ ଖାୟ ସଦା ହରିନାମ ଜପେ ।
(ଜୟଦେବ ଚରିତ—ବନମାଳୀ ଦାସ)

ଏ ବହିଟି ତିନି ଶହ ବର୍ଷ ତଳର ଲେଖା । ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀଂକ ଭୂମିକା ସହ ଏହା ବଂଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପରିଷଦ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଚି । ପ୍ରବାଦ ଅଛି ଯେ ଜୟଦେବ କେଂଦୁବିଲ୍ୱ ଗ୍ରାମରେ ଶ୍ରୀରାଧାମାଧବ ବିଗ୍ରହର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିଲେ । ପରେ ବୃଂଦାବନ ଯାତ୍ରା କାଳରେ ସେ ଏଇ ବିଗ୍ରହକୁ ସଂଗରେ ନେଇଯାଂତି । ରାଧା-ମାଧବଂକ ସ୍ଥାନରେ ଅଜୟ-ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ୟାମରୂପା ଗଡ଼ ବା ସେନ-ପାହାଡ଼ୀରେ ଥିବା ରାଧାବିନୋଦ ମୂର୍ତ୍ତି ସେ ସ୍ଥାନଟି ଜଂଗଲାକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଯିବା ପରେ କେଂଦୁ-ବିଲ୍ୱରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଏଇ ରାଧାବିନୋଦ ମୂର୍ତ୍ତି ହିଁ କେଂଦୁବିଲ୍ୱରେ ପୂଜା ପାଉଛଂତି । କେଂଦୁଲୀ ଗ୍ରାମରେ ଡାକଘର ଅଛି, ନାମ କେଂଦୁଲୀ । କେଂଦୁ ବିଲ୍ୱର ବର୍ତ୍ତମାନ ନାମ ଜୟଦେବ-କେଂଦୁଲୀ । ପ୍ରତି ବର୍ଷ ପୌଷ ସଂକ୍ରାନ୍ତି ଦିନ ଲକ୍ଷାଧିକ ନରନାରୀ ଓ ବୈଷ୍ଣବଜନ ଏଠାରେ ମେଳାରେ ସମବେତ ହୋଇ ସ୍ୱର୍ଗତ କବିଂକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଭକ୍ତି ଅର୍ପଣ କରଂତି । ଗ୍ରାମରେ ଏକ ବଡ଼ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଅଛି । ଏହାର ନାମ "ଜୟଦେବ ଠାକୁରେର ପୁକୁର" । ଏଇ ଗ୍ରାମରେ ବାତ୍ସ୍ୟ-ଗୋତ୍ରୀୟ କାଂଜିଲାଲ ଉପାଧିଧାରୀ ଅନେକ କୁଳୀନ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବାର ବାସ କରଂତି । ସେମାନେ କହଂତି ସେମାନଂକ ପାରିବାରିକ କିଂବଦଂତୀ ଅନୁସାରେ ଜୟଦେବ ସେମାନଂକ ବଂଶର ଲୋକ । ସେମାନେ ପୂର୍ବେ ରାଢ଼ଦେଶର ଅଧିବାସୀ

ଥିଲେ । ଗଉଡ଼ଦେଶ ମୁସଲମାନ କର୍ତ୍ତୃକ ଅଧିକୃତ ହେବା ପରେ ବୀରଭୂମି ପଳାଇ ଆସନ୍ତି ।

କୁଚବିହାର ନିବାସୀ ଶ୍ରୀରାମ ସରସ୍ୱତୀ ମଧ୍ୟ "ଜୟଦେବ" ନାମକ ଙ୍ଗ୍ରେଜୀ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

ଓଡ଼ିଆରେ କୌଣସି କାବ୍ୟକବିତା ଜୟଦେବଙ୍କ ଉପରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆସି ନାଇ । କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟରେ ଜୟଦେବ ଚରିତର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ନାଇ, ଯଦିଚ ସେ ଓଡ଼ିଶାରେ କେତେକ ବର୍ଷ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ ।

ପ୍ରାଚୀନଦୀ ତୀରସ୍ଥ କେନ୍ଦୁବିଲ୍ୱ ଗ୍ରାମ

ଅଳ୍ପ କେତେ ବର୍ଷ ହେଲା ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ଉତ୍ସାହୀ ବ୍ୟକ୍ତି ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ କୂଳରେ ଅବସ୍ଥିତ କେନ୍ଦୁବିଲ ଗ୍ରାମ ଜୟଦେବଙ୍କ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ବୋଲି କହି ଓଡ଼ିଶା ସରକାରଙ୍କଠାରୁ ଆର୍ଥିକ ସହାୟତା ନେଇ ଜୟଦେବ-ଜୟନ୍ତୀ ଉତ୍ସବ ପାଳନ କରୁଛନ୍ତି । ଜୟଦେବଙ୍କ ଭଳି ଜଣେ ମହାନ କବିଙ୍କ ଜୟନ୍ତୀ-ଉତ୍ସବ ଖାଲି ଓଡ଼ିଶା ବା ବଂଗଳା ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ସର୍ବତ୍ର ଯଥାବିଧି ପାଳିତ ହେବା ଉଚିତ । ଜୟଦେବଙ୍କ ଜୀବନର କେତେକ ବର୍ଷ ଓଡ଼ିଶାରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ କଟିଥିବା କଥା ସମସ୍ତେ ଜାଣନ୍ତି । ବଂଗଳାରେ ତୁର୍କୀ-ବିଜୟ ପରେ ସେନ-ସଭା ଭାଂଗିଯିବା ପରେ ସେଇ ସଭାର କବିମାନେ କିଏ କୁଆଡ଼େ ପଳାଇଯାନ୍ତି । ଜୟଦେବ ଏବଂ ଉଦୟନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ସଂଭବତ ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ପଳାଇ ଆସିଥିବା କଥା ପୂର୍ବରୁ କହିଛୁ । ଜୟଦେବଙ୍କ ସମାଧି ରାଜସ୍ଥାନରେ ରହିଛି ।

ପାଂଚ ଛଅ ବର୍ଷ ତଳେ ପ୍ରାଚୀ ନଦୀ କୂଳସ୍ଥ କେନ୍ଦୁବିଲ ଗ୍ରାମରେ ହିନ୍ଦୀ ଅକ୍ଷରରେ "ଜୟ ଜୟ ଦେବ ହରେ" ବୋଲି ଖୋଦିତ ଖଣ୍ଡିଏ ପଥର ମିଳିଥିବାର ସଂବାଦ ପାଇଥିଲୁଁ । ମାତ୍ର ତାହାର ଲିପି ଜୟଦେବକାଳୀନ ପ୍ରାଚୀନ ଦେବନାଗରୀ ଲିପି ନା ସାଂପ୍ରତିକ କାଳର ହିନ୍ଦୀ-ଲିପି ଏ ବିଷୟ ଭଲ କରି ଯାଂଚ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ତାହା କୁଆଡ଼େ ହରଣଚୂଲ ହୋଇଗଲା ବୋଲି ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଲୁଁ । ଏହା ଗୁର୍ଜରୀ ଖୁଣ୍ଟିଆଂକୁ ଲିଖିତ ଲକ୍ଷ୍ମୀବାଈଙ୍କ (ଝାନସୀର ରାଣୀ) ଚିଠି ପରି ନୁହେଁ ତ ! ଏଠାରେ ପ୍ରକାଶ ଥାଉକି ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଦଶାବତାର ସ୍ତୋତ୍ରର ଧ୍ରୁବପଦଟି ହେଉଛି 'ଜୟ ଜଗଦୀଶ ହରେ' 'ଜୟ ଜୟ ଦେବ ହରେ' ନୁହେଁ । ତଥାପି ଏହା ଫଳରେ ଭ୍ରମ ଉପୁଜିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।

ଯେ ଯାହାହେଉ, ଆମର କହିବାର କଥା ଜୟଦେବ-ଜୟନ୍ତୀ ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ଏବଂ ବିଶେଷ କରି ଓଡ଼ିଶାରେ ପାଳିତ ହେବା ଉଚିତ—କାରଣ ଜୟଦେବଙ୍କ ସାଧକ-ଜୀବନର କେତେକାଂଶ ଏଇ ଓଡ଼ିଶାରେ ହିଁ କଟିଥିଲା, ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କୁ ଅନେକ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରର ଲୋକ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ବୋଲି ହିଁ ଭ୍ରମ କରନ୍ତି ।

ଚନ୍ଦ୍ରଦତ୍ତ ପ୍ରଣୀତ ସଂସ୍କୃତ ଭକ୍ତମାଳ, ଏବଂ ନାଭାଜୀକୃତ ହିନ୍ଦୀ 'ଭକ୍ତମାଳ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଲେଖାଯାଇଛି । ଜୟଦେବଙ୍କୁ ନାଭାଜୀ ଜଗନ୍ନାଥଅଂଶୀ କହିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେ ନୀଳାଚଳ ବାସୀ ଥିବା କଥା ଏବଂ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ତ୍ରୀରତ୍ନ ଲାଭ କରିଥିବା କଥା ସୂଚିତ କରିଛନ୍ତି । ଏଇ ନାଭାଜୀଙ୍କ ଲେଖାର ବଂଗଳା ଅନୁବାଦ ଶ୍ରୀମତ୍ କୃଷ୍ଣଦାସ ବାବାଜୀ କରିଛନ୍ତି । ନାଭାଜୀ ସୁଦୂର ରାଜପୁତନାବାସୀ ଏବଂ ଜୟଦେବଙ୍କର ପ୍ରାୟ ଚାରିଶହ ବର୍ଷ ପରବର୍ତ୍ତୀ । ତେଣୁ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗରେ ସୁଦୂର ରାଜପୁତନାରେ ବସି ସେ ବଙ୍ଗ ଓ ଓଡ଼ିଶା ବାସିନ୍ଦା ଜୟଦେବଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହା ଲେଖିଛନ୍ତି ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ଜନଶ୍ରୁତି ଉପରେ ହିଁ ନିର୍ଭର କରି ଲେଖିଛନ୍ତି, ଏଥିରେ ଆଦୌ ସନ୍ଦେହ ନାଇ । ତାଙ୍କ ବିବରଣୀ ଜମା ନିର୍ଭରଯୋଗ୍ୟ ନୁହେ ।

ତା'ଛଡ଼ା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଭାବର ପ୍ରତୀକ ରୂପେହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଭାବର ନୁହଁ । ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଭାବହିଁ ଉନ୍ନତତର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବୋଲି ବୈଷ୍ଣବୀୟ ମତ । ତେଣୁ ଜୟଦେବଙ୍କୁ 'ଜଗନ୍ନାଥଅଂଶୀ' କହିବା ଦ୍ୱାରା ନାଭାଜୀ ଜୟଦେବଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଜୀବନରେ ଅନୁସୃତ ବିଧିମାର୍ଗର କଥାହିଁ କହିଛନ୍ତି, ରାଗମାର୍ଗର କଥା ନୁହେଁ ।

ଜୟଦେବ ରାଜସ୍ଥାନରେହିଁ ଇହଲୀଳା ସମ୍ବରଣ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କ ସମାଧିଟି ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ରାଜସ୍ଥାନରେ ରହିଛି । ତେଣୁ ରାଜସ୍ଥାନ ସହିତ ତାଙ୍କର ଶେଷ ଜୀବନର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଘନିଷ୍ଠ ଥିବା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ମାତ୍ର ନାଭାଜୀ 'ଭକ୍ତମାଳ' ଲେଖିଲା ବେଳକୁ ପ୍ରାୟ ସାର୍ଦ୍ଧ ତିନି ଶତାବ୍ଦୀ ବିତି ଗଲାଣି । ତେଣୁ ପ୍ରାମାଣିକ ତଥ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାଙ୍କ ବିବରଣୀ ଜମା ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ଆଉ ଏକ ବିଚିତ୍ର ଯୁକ୍ତି

ଆଜିକି ୧୩ ବର୍ଷ ତଳେ 'ଝଂକାର'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ମୋର ପ୍ରଥମ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଯାଇ ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ଲେଖିଥିଲେ ଯେ ଜୟଦେବ

'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ'ରେ କେଉଁଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ସଭାକବି ଥିବା କଥା ଲେଖି ନାହାଂନ୍ତି । ତେଣୁ ତାଂକୁ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ସଭାକବି ନକହି ଓଡ଼ିଶା ରାଜସଭାର କବି ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିନେବାକୁ ହେବ । ମୁଁ ତାଂକ କଥାର ପ୍ରତ୍ୟୁତ୍ତର ମୋର ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରବଂଧରେ ଝଂକାରରେ ସଂଗେ ସଂଗେ ଦେଇଥିଲି । ମୁଁ ଦର୍ଶାଇଥିଲି ଯେ ଜୟଦେବ ଏକ ରସୋତ୍ତୀର୍ଣ କାବ୍ୟ ଲେଖିଥିଲେ, ଆତ୍ମଚରିତ ବା ଐତିହାସିକ ବିବରଣୀ ଲେଖି ନଥିଲେ । ତାଂକ କାବ୍ୟରେ ସେ ପ୍ରସଂଗକ୍ରମେ ନିଜ ବିଷୟରେ, ନିଜ ପତ୍ନୀ ବଂଧୁ ପିତାମାତା, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ଏବଂ ସେନ୍-ସଭାର ସହକର୍ମୀମାନଂକ କଥା ମଧ୍ୟ ଯଥାସଂଭବ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଯାଇଛଂନ୍ତି । ଏହାଛଡ଼ା 'ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣାମୃତ'ରେ ତାଂକର ଦୁଇଟି ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ବଂଦନା ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ତାଂକଠାରୁ ଏହାଠୁ ଆଉ ଅଧିକ ସଂବାଦ କଣ ଆଶା କରାଯାଇ ପାରେ ? ତା'ପରେ ସେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ କଥା ନ ଲେଖିଲେ ବୋଲି ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଂକ ସଭାକବି ଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯିବ କିପରି ? ଏହାକୁ ତର୍କଶାସ୍ତ୍ରର Undistributed Middle falacy କହିଲେ ଭୁଲ ହେବ କି ? ଚକ୍ ଖଡ଼ି କଳା ନୁହେଁ କହିବା ଅର୍ଥ ଏହା ଯେ ହଳଦିଆ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ଏପରି କିଛି କଥା ନାଇ । ମୋ ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରବଂଧର ଉତ୍ତର ସେ ଆଜିଯାଏ 'ଝଂକାର'ରେ ଦେଇ ନାହାଂନ୍ତି ।

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ମୂଲ୍ୟବୋଧ ବିଚାର

ଚେଦୀରାଜ କର୍ଣଦେବଂକ ସହ ସଂଘର୍ଷ ମାଧ୍ୟମରେ କର୍ଣାଟକମାନଂକ ସଂଗେ ରାମାନୁଜ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଭକ୍ତିବାଦ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ରାଢ଼ ଦେଶରେ ଅନୁପ୍ରବିଷ୍ଟ ହୋଇ ଜୟଦେବଂକ ପୂର୍ବରୁ ଅଭି ଗୋଟିଏ ନୂତନ ତରଂଗ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ମାଳବରାଜ ଉଦୟାଦିତ୍ୟଂକ ଶିଳାଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କର୍ଣାଟକମାନେ ଚେଦୀ-ରାଜବଂଶର ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତ ରୂପେ ଥିଲେ । କର୍ଣାଟକମାନଂକର ରାଢ ଅଭିଯାନ ଐତିହାସିକ ବ୍ୟାପାର ଥିଲା । ସେନ୍ ରାଜାମାନେ କର୍ଣାଟବଂଶୀୟ । କର୍ଣାଟଭୂମି ଯେ ନବ ଭକ୍ତିବାଦର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରତିଷ୍ଠାକ୍ଷେତ୍ର ଥିଲା ଏହା ଜଣାଶୁଣା କଥା ।

ସେନ୍-ଯୁଗ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ପାଳରାଜାଗଣ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ହିଂଦୁମାନଂକ ପ୍ରତି ସେମାନଂକର କୌଣସି ବିଦ୍ୱେଷ ନ ଥିଲା । ପରଂତୁ ସେମାନଂକର ବୃହସ୍ପତିଂକ ଭଳି ବ୍ରାହ୍ମଣ ମଂତ୍ରୀମାନେ ଥିବା କଥା ଇତିହାସରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ପାଳରାଜାଗଣଂକ ପୂର୍ବରୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନାଡ଼ ପଂଡିତ ପ୍ରଭୃତି ବୌଦ୍ଧ ପଂଡିତମାନେ ସହଜ ମତବାଦ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । କିଂତୁ ପାଳରାଜାମାନଂକ ହିଂଦୁ ମଂତ୍ରୀ ଏବଂ ଦୁଇଜଣ ବିଶିଷ୍ଟ ହିଂଦୁ

ସାମନ୍ତଙ୍କ ପ୍ରଭାବ ଯୋଗୁ ତାହା ବିଶେଷ ଦୃଢ଼ମୂଳ ହୋଇ ପାରି ନଥିଲା । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ଥିଲେ ରାଢର ଦେବଗ୍ରାମ-ପ୍ରତିବଦ୍ଧବାଲବଲଭୀ ଭୁଜଙ୍ଗ-ସିଦ୍ଧଳ ଗ୍ରାମବାସୀ ଭବଦେବ ଭଟ୍ଟ –ସିଏ ବୌଦ୍ଧ ବିଦ୍ୱେଷୀ ଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ଜଣକ ଥିଲେ ବିଖ୍ୟାତ ଭୂମିପାଳ ଚେଦୀପତି କର୍ଣ ଦେବ । ସେ ଥିଲେ ହିନ୍ଦୁ-ବୌଦ୍ଧ ମିଳନ ପ୍ରୟାସୀ । ଏହା ପରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମୀ ବର୍ମ ରାଜବଂଶ ରାଢ଼ରେ ରାଜତ୍ୱ କରନ୍ତି । ଭବଦେବ ଭଟ୍ଟ ଥିଲେ ସେଇ ବର୍ମ ବଂଶୀୟ ହରିବର୍ମଦେବଙ୍କ ସାନ୍ଧି-ବିଗ୍ରହିକ । ସେ ଦଶକର୍ମ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରଣୟନ କରି ହିନ୍ଦୁର ଜନ୍ମଠାରୁ ମରଣୋତ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିଧିବଦ୍ଧ କରି ଦେଇଥିଲେ । ସେ ଯୁବରାଜ ବିଗ୍ରହପାଳଙ୍କ ହସ୍ତରେ ନିଜ କନ୍ୟା ଯୌବନଶ୍ରୀଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ କରିଥିଲେ । *

ଜୟଦେବଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପୂର୍ବରୁ ବୌଦ୍ଧ ସହଜଯାନର ସାଧନତତ୍ତ୍ୱ ରାଢ଼-ଦେଶରେ ବିଶେଷ ଜନପ୍ରିୟ ହୋଇଥିଲା । ଏଇ ସହଜିୟା ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଗୋଟିଏ ଶାଖା ଶ୍ରୀପାଦ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରଭାବରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ

ପରବର୍ତ୍ତୀ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏଇମାନେ ହିଁ ବୈଷ୍ଣବ ସହଜିୟା ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏମାନେ ସହଜଯାନର ସାଧନାମାର୍ଗ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସହଜଯାନ ବିଷୟରେ ପୂର୍ବରୁ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ମହା-ମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ମତରେ "ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ତିରୋଧାନର ଅଳ୍ପକାଳ ପରେ ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ-ପ୍ରଶିଷ୍ୟମାନେ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ହଜାର ବର୍ଷ ତଳେ ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ଦଳ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା, ତହିଁର ଗୋଟିକର ନାମ ମହାସ୍ଥବିର ଏବଂ ଅପରଟିର ନାମ ମହା-ସାଂଘିକ । ଥେରବାଦଗଣ କହନ୍ତି ବୁଦ୍ଧ ଆଗେ, ତାହା ପରେ ଧର୍ମ ଏବଂ ସଂଘ । ସାଂଘିକ ଦଳ କହନ୍ତି, ନା ଧର୍ମ ଆଗେ, ବୁଦ୍ଧ ଏବଂ ସଂଘର ସ୍ଥାନ ତା ପରେ । ଶକାବ୍ଦର ପଞ୍ଚମ ଶତକରେ ନାଗାର୍ଜ୍ଜୁନଙ୍କ ନେତୃତ୍ୱରେ ମହାସାଂଘିକ ଦଳର ପ୍ରକାଶ ହୁଏ ଏବଂ ମହାଯାନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଗଠିତ ହୁଏ । ଏମାନେ ପ୍ରଜ୍ଞା (ଧର୍ମ), ଉପାୟ (ବୁଦ୍ଧ) ଏବଂ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ (ସଂଘ)ର ଉପାସକ । ଶକାବ୍ଦ ପାଞ୍ଚ କି ଛଅ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଡ଼କୁ ଏଇ ତିନି ଦେବତା ନିତ୍ୟବୁଦ୍ଧ ଓ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ରୂପେ କଳ୍ପିତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହା ପରେ ବଜ୍ରଯାନ ନାମରେ ଏକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଶକାବ୍ଦ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀରେ

* ହରେକୃଷ୍ଣ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ "କବି ଜୟଦେବ ଓ ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ" ରୁ ।

ଓଡ଼ିଶାର ଜଣେ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି,— ତାଙ୍କ ପୁଅ ପଦ୍ମସମ୍ଭବ, କନ୍ୟା ଲକ୍ଷ୍ମୀଙ୍କର ଏବଂ ଜାମାତା ଶାନ୍ତିରକ୍ଷିତଙ୍କ ସହାୟତାରେ ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କର ଉପାସ୍ୟ ଥିଲି ପଦ୍ମ, ବଜ୍ର ଏବଂ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ । ଏହାର ଅନ୍ୟତମ ଶାଖାର ନାମ ସହଜଯାନ । ରାଢ଼ ଦେଶର ନାଡ଼ା ପଣ୍ଡିତ ଏବଂ ତାଙ୍କ ପତ୍ନୀ ନିଗୁ ଏହି ସହଜଯାନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ଶୂନ୍ୟ, ବଜ୍ର ଓ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ଏମାନଙ୍କର ଉପାସ୍ୟ ଥିଲେ । ନର ନାରୀର ମିଳନ-ସୁଖ ହିଁ ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ଚରମ ଓ ପରମ ସୁଖ । ଏହି ସୁଖ ସମ୍ଭୋଗ ପାଇଁ ଦେହତତ୍ତ୍ୱ ନେଇ ସାଧନା କରି ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ।" ଶାସ୍ତ୍ରୀ ମହାଶୟଙ୍କ ମତରେ ଜୟଦେବ ଏହି ସହଜିୟାମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ବିଶେଷଭାବରେ ଋଣୀ । ସହଜିୟାଗଣ ନର ନାରୀର ମିଳନସୁଖକୁ ଯେପରି ଜୀବନର ଏକମାତ୍ର କାମ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ଜୟଦେବ ଶ୍ରୀରାଧା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମିଳନକୁ ସେହି ସୁଖର ଆଶ୍ରୟ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ନିଜକୁ ତହିଁର ଦର୍ଶକ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି, ଏବଂ ତାହା କେବଳ ଦେଖି ହିଁ ପରିତୃପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏହି ମତ ଅନେକାଂଶରେ ସତ୍ୟ ମନେହୁଏ । କାରଣ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ମଧୁର ଭଜନରେ ସଖୀଭାବରେ ଉପାସନା ଅନେକାଂଶରେ ଏହିପରି ଭାବରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୋଇପାରେ । ମାତ୍ର ସଖୀଗଣ କର୍ମହୀନା ଉଦାସିନୀ ଦର୍ଶିକାମାତ୍ର ନୁହନ୍ତି, ସେହିମାନେହିଁ ଏ ମିଳନର ସାଧିକା ଏବଂ ସହାୟ୍ୟ-କାରିଣୀ । ଜୟଦେବ ଏହାଦ୍ୱାରା ବୌଦ୍ଧ ସହଜିୟା ଓ ବୈଷ୍ଣବବାଦ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସମନ୍ୱୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ମତରେ ସମ୍ରାଟ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସମୟରେ ଧର୍ମରେ ଏକ ସମନ୍ୱୟ ସାଧନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା ହୋଇଥିଲା । ତାଙ୍କର ସୁହୃଦ୍ ଓ ମନ୍ତ୍ରିଗଣ ଧର୍ମର ଦୁର୍ଦ୍ଦଶା ଦେଖି ଏହାକୁ ସ୍ମୃତିର ଅନୁଶାସନରେ ବାନ୍ଧି ରଖିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଭବଦେବ ଭଟ୍ଟଙ୍କ ଅନୁକରଣରେ ମାତ୍ସ୍ୟସୁକ୍ତ ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ଅନେକେ କହନ୍ତି, ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ ହଲାୟୁଧ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଣେତା । ଏଥିରେ ଏକ ଦିଗରେ ଯେପରି ବେଦର ପ୍ରଶଂସା ଅଛି, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ସେହିପରି ଶାକ୍ତଙ୍କର ସାଧନାର ଏକଜଟା, ଉଗ୍ରତାରା ଓ ତ୍ରିପୁରା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ପୂଜାକ୍ରମ ଓ ମନ୍ତ୍ରୋଦ୍ଧାର ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟ ସୂଚିତ ହୋଇଚି । ଗ୍ରନ୍ଥରେ

(୧) ହରେକୃଷ୍ଣ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟ କୃତ 'କବି ଜୟଦେବ' ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ବେଦର ପ୍ରଶଂସା କରାଯାଇଛି ସତ, ମାତ୍ର ଅତି ସନ୍ତର୍ପଣରେ । ବୌଦ୍ଧ ତାନ୍ତ୍ରିକାନୁମୋଦିତ ସହଜାଚାରିଧର୍ମରେ ତାନ୍ତ୍ରସାଧନ ଏବଂ ଶୀଳସାରସ୍ୱତଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ସେ ପ୍ରଶଂସା ଯେପରି ଗୋଟାଏ ସମନ୍ୱୟର ଇଂଗିତ କରେ ।

ସେନ୍-ସମ୍ରାଟଂକ ଅନୁମୋଦିତ ଏଇ ସମନ୍ୱୟର ପଥ ହିଁ ଜୟଦେବ ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେ । ଗୀତଗୋବିଂଦହିଁ ଏହାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ନିଦର୍ଶନ ।

ଜନକସୁତାକୃତଭୂଷଣ ଜିତଦୂଷଣ ସମରସମିତଦଶକଂଠ
ଅଭିନବଜଳଧରସୁଂଦର ଧୃତମଂଦର ଶ୍ରୀମୁଖଚଂଦ୍ର ଚକୋର ।

ଗୀତଗୋବିଂଦର ଏଇ ୧।୧୨ ଶ୍ଳୋକରେ କବି ଜୟଦେବ ଆଦର୍ଶ ପୁତ୍ର, ଭ୍ରାତା, ପତି, ବଂଧୁ ଓ ରାଜା ଓ ମାନବିକ ଆଦର୍ଶର ବିଗ୍ରହ ଶ୍ରୀରାମଚଂଦ୍ର ଏବଂ ତା'ପରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀପତିଂକ ବର୍ଣନା କରିଛଂତି । କବି ଶ୍ରୀରାଧାଂକ ପ୍ରେମର ଉତ୍କର୍ଷ ଦେଖାଇବା ପାଇଁହିଁ ସୀତା ରାମଂକ ଦାଂପତ୍ୟ ପ୍ରଣୟ ଏବଂ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣଂକ ପୁରାଣପ୍ରସିଦ୍ଧ ପ୍ରଣୟ କାହାଣୀର ସଂକେତ ଦେଇଛଂତି । ରାଧାଂକର ପ୍ରଣୟ ଆହୁରି ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ, ଆହୁରି ଗାଢ ଏବଂ ଆହୁରି ମଧୁର – ତାର ତୁଳନା ହୋଇ ନ ପାରେ । ଟୀକାକାରଂକ ମତରେ ଏଇ ସଂଗୀତରେ (ଶ୍ରିତକମଳାକୁଚମଂଡ଼ଳ, ଧୃତକୁଂଡଳ ଠାରୁ···ମଂଗଳ-ମୁଜ୍ଜ୍ୱଳଗୀତି ପର୍ଯ୍ୟଂତ) ଧୀରଲଳିତ, ଧୀରଶାଂତ, ଧୀରୋଦ୍ଧତ, ଏବଂ ଧୀରୋଦାତ୍ତ ନାୟକର ଲକ୍ଷଣ ବର୍ଣିତ ହୋଇଛି । କିଂତୁ ଧୀରଲଳିତ ନାୟକ ନାୟକଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ଆଦି ଓ ଅଂତରେ ସେ ଶ୍ରୀପତି ରୂପେ ହିଁ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଛଂତି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ହିଁ ଏଠି ଧୀର ଲଳିତ ନାୟକ ଏବଂ ଶ୍ରୀରାଧା ନାୟିକା । (ଜ:ଗୀ:ଗୋ)

ଗୀତଗୋବିଂଦର ରାଗ ରାଗିଣୀ ଓ ତାଳ

'ଦେଶୀ'ର ପ୍ରଭାବ

ଗୀତଗୋବିଂଦରେ ଜୟଦେବ ଯେଉଁ ସବୁ ମାର୍ଗ ଓ ଦେଶୀ ରାଗ-ରାଗିଣୀ ବ୍ୟବହାର କରିଛଂତି, ତାହା ଶୁଦ୍ଧସ୍ଥାଳଗ ବା ସାଳଗ ସୂଡ ଜାତୀୟ 'ପ୍ରବଂଧ' ବୋଲି ରାଜେଶ୍ୱର ମିଶ୍ର ପ୍ରମୁଖ କହଂତି । ଜୟଦେବ ନିଜ ରଚନାକୁ 'ପ୍ରବଂଧ' ବୋଲି କହିଛଂତି, ଯଥା : ଶ୍ରୀ ବାସୁଦେବ ରତିକେଳି କଥା ସମେତ ମେତଂ କରୋତି ଜୟଦେବ କବିଃ ପ୍ରବଂଧମ୍' । ତାଂକ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ରାଗଗୁଡ଼ିକ ହେଲା : ମାଳବ, ଗୁର୍ଜରୀ,

ବସନ୍ତ, ରାମକିରି, କର୍ଣ୍ଣାଟ, ଦେଶବରାଡ଼ି, ଗୋଣ୍ଡକିରି, ଭୈରବ ଓ ବିଭାସ । ଏଇ

ରାଗ — ନଅଟି ରାଗରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ୨୪ଟି ସଂଗୀତ ଗାନ କରାଯିବ ବୋଲି ସେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ଏଇ ନଅଟିଯାକ ରାଗ ଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ । ସମ୍ରାଟ ବଲ୍ଲାଳସେନଙ୍କ ସମୟରେ ଲୋଚନାଚାର୍ଯ୍ୟ 'ରାଗତରଙ୍ଗିଣୀ' ସଂକଳନ କରିଥିଲେ । ଏଥିରେ ମିଳୁଥିବା ମୈଥିଲ-କବି ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ପଦାବଳୀ ଏବଂ କେତେକ ମୁସଲମାନୀ ରାଗ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ ବୋଲି ମନେହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ବଲ୍ଲାଳସେନଙ୍କ ନାମଯୁକ୍ତ ଶକାବ୍ଦ ରହିଛି । ଏହାର ଟୀକାକାରମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହା ସେନାୟନ ଯୁଗର ସଂକଳନ ବୋଲି ଉଦ୍ଧୃତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଲୋଚନଙ୍କ ରାଗତରଙ୍ଗିଣୀରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ରାଗମାଳା ସଂଗେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ରାଗ କେତୋଟିର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଐକ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଖ୍ରୀ: ୧୪୩୩ ରେ ମେବାରର ରାଣା କୁମ୍ଭ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଜୟଦେବ ପ୍ରଦତ୍ତ ରାଗ ଓ ତାଳ ଆଦି ବଦଳରେ ନୂଆ ସ୍ୱର ଓ ତାଳ ସଂଯୋଗ କରିଥିଲେ । ମହାରାଣା ଯେଉଁ ସବୁ ନୂଆ ରାଗ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ହେଉଛି ମଧ୍ୟମାଦି, ଲଳିତ, ବସନ୍ତ, ଗୁର୍ଜରୀ, ଧାନଶ୍ରୀ, ଭୈରବ, ଗୋଣ୍ଡକୃତି, ଦେଶାଖ୍ୟ, ମାଳବଶ୍ରୀ, କେଦାର, ମାଳବ ଗୋଡ଼ିକା, ସ୍ଥାନ ଗୋଣ୍ଡ, ଶ୍ରୀ ମହ୍ଲାର, ବରାଟିକା, ମେଘ, ଭଦ୍ରାବତ୍ତି, ଧୋରଣୀ, ନନ୍ଦନଟ, ଦେବଶାଳ । ଏଇ ରାଗଗୁଡ଼ିକ ଜୟଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । (ଏକ୍ସ)

ଜୟଦେବଙ୍କ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ରାଗରାଗିଣୀ ଉପରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ମାର୍ଗ ଅପେକ୍ଷା ଦେଶୀର ପ୍ରଭାବ ଅଧିକ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ଜୟଦେବ ସର୍ବମୋଟ ୫ଟି ତାଳ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଯଥା :— ରୂପକ, ନିଃସାରୁକ୍, ଯତି, ଏକତାଳି ଓ ଅଷ୍ଟତାଳ । ସେ ସ୍ଥାନରେ ରାଣାକୁମ୍ଭ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ସଂଗୀତଗୁଡ଼ିକରେ ଆଦି ଝମ୍ପା, ବର୍ଣ୍ଣଯତି, ପ୍ରତିମଣ୍ଠ, ନିଃସାରୁକ୍

ତାଳ — ଅଡ୍ଡ, ମଣ୍ଠ, ରୂପକପ୍ରତି, ସିପୁଟକ, ଦ୍ୱିତୀୟ, ତୃତୀୟ, ପଂଚ ଜୟମଂଗଳ, ବିଜୟାନନ୍ଦ ଏବଂ ଜୟଶ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି ତାଳ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ଏ ସମସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ତାଳ । (*Ibid*)

ଜୟଦେବଙ୍କ ପ୍ରାୟ ସମକାଳରେ ଶାର୍ଙ୍ଗଦେବ 'ସଂଗୀତରତ୍ନାକର' ରଚନା କରନ୍ତି । ସେ ମାର୍ଗ-ସଂଗୀତକୁ ଗାନ୍ଧର୍ବଗାନ ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ଭରତ ମୁନି ମଧ୍ୟ ତାହାହିଁ କହିଥିଲେ । ('ଗନ୍ଧର୍ବମିତିବିଜ୍ଞେୟଂ ସ୍ୱରତାଳପଦାଶ୍ରୟମ୍...')

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଭାଷା ଓ ରାଗ-ରାଗିଣୀ ଉପରେ ଦେଶୀ-ସଙ୍ଗୀତର ପ୍ରଭାବ ଓ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବେଶୀ । ତାହାହିଁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଆକର୍ଷଣୀୟ ହେବାର ପ୍ରଧାନ କାରଣ । ଏହା ଜଣା ଶୁଣା କଥା ଯେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦହିଁ ଶେଷ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ । ଯେତେବେଳକୁ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କର ଜନ୍ମ ହୋଇ ସାରିଥିଲା । ଜୟଦେବ ଭାଷା ସାହିତ୍ୟରୁ 'ଦେଶୀ' ସଙ୍ଗୀତ ଗ୍ରହଣ କରି, କାବ୍ୟିକ ଗୀତ ସଙ୍ଗେ ଲୌକିକ ସଙ୍ଗୀତର ସୁନ୍ଦର ସମନ୍ୱୟ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ । 'ସଙ୍ଗୀତରତ୍ନାକର'ର ଅନ୍ୟତମ ଟୀକାକାର କଲ୍ଲିନାଥ 'ଦେଶୀ' ସଙ୍ଗୀତର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କହିଛନ୍ତି :—"ଦେଶିତ୍ୱଂଚ ତତ୍ତଦ୍ଦେଶ-ମନୁଜ-ମନୋରଂଜନୈକଫଲତ୍ୱେନ କାମାଚାରପ୍ରବର୍ତ୍ତିତମ୍ ।" ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ସଙ୍ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ମାର୍ଗ ଲକ୍ଷଣଯୁକ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଦେଶସ୍ଥ ସର୍ବ-ମନୁଷ୍ୟ-ମନୋରଂଜନ ଏବଂ କାମାଚାର ବା ସ୍ୱାଧୀନାଚାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନହିଁ ଏହାର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା । ତେଣୁ ମାର୍ଗୀୟ ଓ 'ଦେଶୀ'ର ସମନ୍ୱୟରେ ଏହା ଏତେଦୂର ଜନପ୍ରିୟ ହୋଇ ପାରିଥିଲା । ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ସଙ୍ଗେ ଲୋକାୟତର ସଂଯୋଗହିଁ ଏହି ସଙ୍ଗୀତଗୁଡ଼ିକର ହୃଦୟଗ୍ରାହିତାର ମୂଳ କାରଣ ।

ଲୋଚନ କବିଙ୍କ ମତରେ ଗୁର୍ଜରୀ ଗୌରୀସଂସ୍ଥାନର ରାଗ—ବର୍ତ୍ତମାନ ଧୈବତ କୋମଳ । ଦେଶବରାଡ଼ୀର ଉଲ୍ଲେଖ ଲୋଚନ କବିଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମିଳେ ନାହିଁ । ବସନ୍ତ ବା ବାସନ୍ତୀ ଟୌରୀସଂସ୍ଥାନର ଅର୍ଥାତ୍ ଭୈରବ ଠାଟର ରାଗ ବୋଲି ରାଗତରଙ୍ଗିଣୀରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ରାମକରୀ, ମାଳବଗୌଡ଼, ଗୋଣ୍ଡକ୍ରୀ, ମାଳବ, ବିଭାସ ପ୍ରଭୃତି ରାଗମାନ ମଧ୍ୟ ଏବେ ଏହି ଭୈରବ ଠାଟର ଅନୁରୂପ । ଲୋଚନ କବିଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ କର୍ଣ୍ଣାଟ ଖମ୍ବାଜଠାଟର ଅନୁରୂପ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଭୈରବୀ ଓ ଆଜିକାଲି କାଫୀ ଠାଟ ପ୍ରାୟ ଏକ ଶ୍ରେଣୀର ଦେଶାକ୍ଷ, ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୃନ୍ଦାବନୀ ସାରଙ୍ଗ— ଯଦିଓ ସାରଙ୍ଗ ପରି ଏହାର ଗାନ୍ଧର୍ବ-ବର୍ଜିତ ସ୍ୱର ନଥିଲା । ଏ ସମସ୍ତ ରାଗରାଗିଣୀ ଜୟଦେବଙ୍କ ସମୟରେ କିପରି ଗୀତ ହେଉଥିଲା ତାହାର କୌଣସି ସଠିକ ସ୍ୱରଲିପି ମିଳେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ମୁନି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ମତ ପୋଷଣ କରିଥାନ୍ତି ।

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଅଷ୍ଟତାଳ ବାସ୍ତବରେ ଆଠଟି ବିଭିନ୍ନ ତାଳର ସମାବେଶ । ଯଥା ଆଡ଼, ଦୋଜ, ଜ୍ୟୋତି ବା ଯତି, ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର, ଗଞ୍ଜନ, ପଞ୍ଚ, ରୂପକ, ଓ ସମ । କୀର୍ତ୍ତନ ଆସରରେ ଅଷ୍ଟତାଳର ବହୁଳ ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ଅଷ୍ଟତାଳ ଛଡ଼ା ଏଗାରଟି ତାଳରେ ଗଠିତ ରୁଦ୍ରତାଳ, ସାତୋଟି ତାଳରେ ରଚିତ ବ୍ରହ୍ମତାଳ ଏବଂ ଛଅଟି ତାଳର ସମବାୟରେ ରଚିତ ଇନ୍ଦ୍ରତାଳ ଏବଂ ଚଉଦଟି

ତାଳକୁ ପର ପର ସଜାଇ "ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ତାଳ"ର ବ୍ୟବହାର ପ୍ରାଚୀନମାନଙ୍କର ଅଦ୍ଭୁତ କ୍ଷମତାର ପରିଚୟ ଦିଏ । (ଜ. ଗୀ ଗୋ —ହ. ମୂ) ଆଜିକାଲି ତ ଦୁଇ ତିନୋଟି ତାଳ ମଧ୍ୟରେ ସଂଗୀତ-ସାଧକର ସିବାଆସିବା ସୀମାବଦ୍ଧ !! ଅଷ୍ଟତାଳ ବା ଆଠତାଳ କେବଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ଚଳୁଥିଲା ବୋଲି କାହ୍ନି କେହି କେହି ବିଭ୍ରାନ୍ତି ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ।

ଏହାଛଡ଼ା ଜୟଦେବ ଶାର୍ଦ୍ଦୁଳ ବିକ୍ରୀଡ଼ିତ, ବସନ୍ତତିଳକ, ଶିଖରିଣୀ, ହରିଣୀ, ମାଳିନୀ, ବଂଶସ୍ଥ, ଅନୁଷ୍ଟୁପ, ପୁଷ୍ପିତାଗ୍ରା, ଉପେନ୍ଦ୍ରବଜ୍ର, ଦ୍ରୁତବିଳମ୍ବିତ ଓ ସ୍ରଗ୍ଧରା ପ୍ରଭୃତି ବୃତ୍ତଛନ୍ଦମାନ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । କୌଶଳକ୍ରମେ ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟରେ ଛନ୍ଦର ନାମଟି ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଯଥା ୨।୨୦ (ପୃ୪୩)ରେ—"ଅପି ଭାମ୍ୟଦ୍ଭୃଂଗୀ ରଣିତ ରମଣୀୟା ନ ମୁକୁଳ"

"ପ୍ରସୂତୈଷ୍ଟୁତାନାଂ ସଖି ଶିଖରିଣୀୟଂ ସୁଖୟତି" ଶ୍ଳୋକରେ କୌଶଳରେ ଶିଖରିଣୀ ଛନ୍ଦର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଶାର୍ଦ୍ଦୁଳ ବିକ୍ରୀଡ଼ିତ ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟ ଛନ୍ଦ ଥିଲା ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । କାରଣ ସେ ଏହାକୁ ୩୭ ଥର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ବସନ୍ତତିଳକ ୮ ଥର, ଶିଖରିଣୀ ୮ ଥର, ହରିଣୀ ୮, ମାଳିନୀ ୩, ବଂଶସ୍ଥ ୩, ଅନୁଷ୍ଟୁପ ୩, ପୁଷ୍ପିତାଗ୍ର ୩, ଉପେନ୍ଦ୍ରବଜ୍ର ୨, ଦ୍ରୁତବିଳମ୍ବିତ ୧, ସ୍ରଗ୍ଧରା ୧ । (ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ସୁଧୀଭୂଷଣ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ)

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ'ର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ି ନାହିଁ ।

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ସାଢ଼େ ତିନି ଶତ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହାର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ କୌଣସି ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିନଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ କାବ୍ୟରେ କେବଳ ଠାଏ ଏହାର ଭାଷାଗତ ପ୍ରଭାବ ଟିକିଏ ଦେଖାଯାଏ । ଜୟଦେବଙ୍କ "ଅଭିନବ ଜଳଧର ସୁନ୍ଦର" ପଦ ସାରଳାଦାସ ପୃ୧୫୫ରେ 'ଅଭିନବ ସୁନ୍ଦର ସେ କାମଦେବ ପ୍ରାୟ' ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଏହାର ଅର୍ଥ ସାରଳା ଦାସ ପଂଚଦଶ ଶତକର କବି ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଆତ୍ମିକ ବା ଭାଷା ଆଦୌ ଗ୍ରହଣ କରି ନାହାନ୍ତି । ବରଂ ପରକୀୟା ପ୍ରୀତିର ଘୋର ନିନ୍ଦା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୁଖରେ କରାଇଛନ୍ତି । ଖଳୀକାର ଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହୁଛନ୍ତି : (ଆଦ୍ୟପର୍ବ, ପୃ ୧୫୦-୧୫୮)

ପୋଡ଼ି ପୋଡ଼ି ପରଦାର ଅଗ୍ନିଠାରୁ ନୋହୁ ।
ଯେ କରିବ ପରଦାର ପ୍ରାଣ ତାର ଯାଉ ।

ଭାଂଗିଲି ଜଗମୋହନ ପୁରୁଷର ଦର୍ପ ।
ଉପୁଜଇ ପରଦାର କଲେ ସର୍ବ ପାପ
କାମାକ୍ଷୀଦେବୀ ଚରଣେ ସେବା ମୋର ନିତି ।
ନ ବଳୁ ମୋ ଚିତ୍ତ ପରଦାର ସଂଗ ପ୍ରତି ।

'ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଂକ ରାଜତ୍ୱ (ଖ୍ରୀ ୧୪୯୭-୧୫୪୦) ପର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ କବି ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଧର୍ମମତ ବା ଉତ୍କଟ ରତିରସ-ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ନ ଥିଲେ' ବୋଲି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଝଂକାର—୨୧ ଭାଗ ୧୦ମ ସଂଖ୍ୟାରେ କହିଛନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଂଜଂକ ଲାବଣ୍ୟବତୀରେ ଥିବା ସବୁଠାରୁ ଅଶ୍ଳୀଳ ରୂପେ ବିବେଚିତ ହୋଇଥିବା' ଧାଡ଼ିଟି—

"ବାଳଭାନୁ ଜାନୁ-ଶିଶୁଜିହ୍ୱାରେ"

ରତିକ୍ଲାନ୍ତା ବିବସ୍ତ୍ରା ରାଧା ବସ୍ତ୍ରାଦି ପିନ୍ଧାଇ ଦେବା ପାଇଁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଦ୍ୱାଦଶ ସର୍ଗରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକୁ ଅନୁରୋଧ କରିବେଳେ ଯାହା କହିଛନ୍ତି ତହିଁରେ କିଛି ଭାଷାଗତ ପ୍ରଭାବ ସୂଚିତ କରେ, ଯଥା—

"ସରସଘନେ ଜଘନ ମମ ଶଂବର-ଦାରଣ ବାରଣକନ୍ଦରେ ।
ମଣିରସନା ବସନାଭରଣାନି ଶୁଭାଶୟ ବାସୟ ସୁନ୍ଦରେ ।"

"ହେ ମୋର ଶୁଭାନୁଧ୍ୟାୟୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ! ମୋର ଶଂବରଦାରଣ (କନ୍ଦର୍ପ ବାରଣ (ମତ୍ତହସ୍ତୀ) ଜିଣିଯାଉଥିବା କନ୍ଦର (ଶିଶୁଜିହ୍ୱା) ରୂପକ ସୁନ୍ଦର ପୃଥୁଳ ଜାନୁରେ ମଣିରସନାବସନ (ରତ୍ନଖଚିତ କାଂଚଦାମ) ଆଭରଣ (ଅଳଂକାରାଦି) ଏବଂ ବସନାଦି ଯଥାସ୍ଥାନରେ ପିନ୍ଧାଇ ଦିଅ ।") କେବଳ ଥରେ ଅଧେ କେଉଁଠି କମିତି ଏଇ ଭାଷାଗତ ପ୍ରଭାବ ଛଡ଼ା ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର କୌଣସି ପ୍ରଭାବ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଯେ ୩୫୦ ବର୍ଷକାଳ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପ୍ରଭାବରୁ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ ରଖି ପାରିଥିଲା, ତାର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ହେଉଚି ଗୀତ-ଗୋବିନ୍ଦର ଆର୍ତ୍ତିକ ଓ ଆଂଗିକ କୌଣସିଟିର ହେଲେ ଓଡ଼ିଶାର ଜଳବାୟୁ ଓ ମୂଲ୍ୟବୋଧ ସଂଗେ ନାଡ଼ୀର ଯୋଗ ନଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ତ ଚୈତନ୍ୟଂକ ଓଡ଼ିଶା ଆଗମନ ପରେ ମଧ୍ୟ ନିଜ ଭାଗବତରେ ଶ୍ରୀରାଧାଂକୁ ସିଧାସଳଖ ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ଦେଇଥିଲେ ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ କହିଛୁଁ ।

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଜୟଦେବଂକ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମ-ମୈଥୁନ-ଲୀଳା ତଥା ପରକୀୟା ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଓଡ଼ିଶା ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଷୋଡ଼ଶ ଶତକର ମଧ୍ୟଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରି

ନାହିଁ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଷୋଡ଼ଶ ଶତକର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ ନିତ୍ୟ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପାଠର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଥିଲେ । * ଓଡ଼ିଶାର ସାଧାରଣ ଜନମତ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଆମ୍ବିକତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତି ଅନୁକୂଳ ନ ଥିଲା ବୋଲି ଏଥିରୁ ମନେହୁଏ ।

ପକ୍ଷାନ୍ତରରେ ବଙ୍ଗଳାରେ ଜୟଦେବୋତ୍ତର ସଂସ୍କୃତ ତଥା ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟରେ, ପ୍ରାୟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରୁହିଁ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଆମ୍ବିକ-ତତ୍ତ୍ୱ ତଥା ଭାଷା, ଭଙ୍ଗୀ ଓ ଶୈଳୀର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରଭାବ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଆସୁଛି । ଚଣ୍ଡିଦାସଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବିଦ୍ୟାସୁନ୍ଦରଙ୍କ ଯାଏଁ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟର ଆରମ୍ଭରୁ ଜୟଦେବଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରି ଆସିଛନ୍ତି । ଏହାଛଡ଼ା ଜୟଦେବଙ୍କ କବି-ଜୀବନ ଉପରେ ଏକାଧିକ ବଙ୍ଗୀୟ କାବ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖିଁ, ଯଥା, ବନମାଳୀ ଦାସଙ୍କ "ଜୟଦେବ ଚରିତ", ଓ କୁଚବିହାରବାସୀ ଶ୍ରୀରାମ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କ 'ଜୟଦେବ' କାବ୍ୟ । ଓଡ଼ିଆରେ କିନ୍ତି ଏ ହେଲେ ବାବ୍ୟ ଜୟଦେବଙ୍କ ଉପରେ ରଚିତ ହୋଇନାହିଁ । ଏଥିରୁ ଜୟଦେବ ଓଡ଼ିଶା ମାଟି ସହିତ ସଂପୃକ୍ତ ନ ହୁନ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଅନ୍ୟ ଦୁଇଜଣ ଜୟଦେବ

ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଉ ଦୁଇଜଣ ଜୟଦେବଙ୍କ ପରିଚୟ ପାଉଁ । ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ଜୟଦେବ 'ଛନ୍ଦ ସୂତ୍ର'ର ପ୍ରଣେତା । ହର୍ଷଟ ଆଠଶତ ଶକାବ୍ଦରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଏକ ଟୀକା ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ସେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ରଚୟିତା ଜୟ-ଦେବଙ୍କର ବହୁ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । ଆଳଙ୍କାରିକ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ (ନବମ ଶତାବ୍ଦ) ଏହାଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଜୟଦେବ 'ପ୍ରସନ୍ନ ରାଘବ' ନାଟକ ଓ 'ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ ଅଳଙ୍କାର' ପ୍ରଣେତା । ଏହାଙ୍କ ପିତାଙ୍କ ନାମ ମହାଦେବ ଏବଂ ମାତାଙ୍କ ନାମ ସୁମିତ୍ରା । ଗୁରୁଙ୍କ ନାମ ହରି ମିଶ୍ର । ଏହାଙ୍କର ଉପାଧି ଥିଲା ପୀୟୁଷବର୍ଷ । ୧୧୭୯ ଶକାବ୍ଦରେ ଗ୍ରଥିତ କାଶ୍ମୀର କବି ଜହ୍ଲଣଙ୍କ ସୂକ୍ତି ମୁକ୍ତାବଳୀରେ ପ୍ରସନ୍ନ ରାଘବର ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଛି । ଇଏ କୌଣ୍ଡିନ ଗୋତ୍ର-ସମ୍ଭୂତ । ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସେ ନିଜ ନାମ, ଗୋତ୍ର, ପିତା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ପରିଚୟ ଦେଇ

---

* ଝଙ୍କାର—୨୧ଶ ଭାଗ, ଦଶମ ସଂଖ୍ୟା—କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ପ୍ରବନ୍ଧ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରର ଜୟ-ବିଜୟ ଦରଜାରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଲିପି ।

ଯାଇଛନ୍ତି । (ହି.ମୂ) ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର କବି ଜୟଦେବଙ୍କର ସେ ସମସାମୟିକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଯେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି, ତାଙ୍କ ଗୋତ୍ର ଓ ପତ୍ରୀତ୍ୱ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ । ଯଥା :

ପିୟୂଷବର୍ଷ-ପ୍ରଭବଂ ଚନ୍ଦ୍ରାଲୋକ-ମନୋହରମ୍
ସଦାନନ୍ଦାନମାସାଦ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥସ୍ୟା ବିବୁଧାମୁଦାମ୍ ।
ଜୟନ୍ତି ଯାଜକ—ଶ୍ରୀ ମନ୍ମହାଦେବୀାଙ୍ଗଜନ୍ମନଃ
ସୂକ୍ତି ପୀୟୂଷବର୍ଷସ୍ୟ ଜୟଦେବକବେର୍ଗିରଃ ।"

ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣାମୃତରେ ପ୍ରସନ୍ନ ରାଘବର କୌଣସି ଶ୍ଳୋକ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇ ନାହିଁ । ପୀୟୂଷ ଲହରୀ ଏବଂ ବୈଷ୍ଣବାମୃତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦୁଇଟିର (ଯାହାକୁ ଜୟଦେବଙ୍କ ରଚନା ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ) କୌଣସି ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟ ସଦୁକ୍ତିରେ ମିଳେ ନାହିଁ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର କବି ଜୟଦେବ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ନିଜର ପିତା ମାତା, ପତ୍ନୀ, ଗ୍ରାମ ଓ ଗୁରୁଜନ ସହକର୍ମୀଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଯାଇଛନ୍ତି—ଯେଉଁଥିରୁ କି ସେ ଏବଂ ପ୍ରସନ୍ନ ରାଘବର କବି ଜୟଦେବ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ ।

ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ ଯୁକ୍ତି

କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ବା ଯୁକ୍ତି ବଳରେ ଜୟଦେବଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରାଯାଇ ପାରୁନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାଙ୍କ ସଂବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଭଳି ପ୍ରବନ୍ଧମାନ ପତ୍ରପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଚି ତାହା ଦେଖିଲେ ହାସ୍ୟ ସଂବରଣ କରିହୁଏ ନାହିଁ । କିଏ ଜୟଦେବ ଶ୍ରୀମନ୍ଦିରରେ କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ବସି କେଉଁ କେଉଁ ଶ୍ଳୋକ ରଚନା କରିଥିଲେ ସେ ବିଷୟରେ ଏକ ଦୀର୍ଘ ୧୫ ପୃଷ୍ଠାର ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଲଣି ତ ଅନ୍ୟ କେହି ଜଣେ ଅଧ୍ୟାପକ ଜୟଦେବ-ରଚିତ ଓଡ଼ିଆ କବିତାମାନ ଉଦ୍ଧାର କରି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ନିଦର୍ଶନ ଦେଖାଇଲଣି । ଏହା ସର୍ବସ୍ୱୀକୃତ ଯେ ଭାରତୀୟ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଭବ ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ହୋଇଥିଲା, ତା' ପୂର୍ବରୁ ନୁହେଁ । ତଥାପି ସେମାନେ ଜୟଦେବଙ୍କ ଓଡ଼ିଆ କବିତା ପରିବେଷଣ କରିବାରେ ବ୍ୟସ୍ତ । ଯେପରି ଜଣାଯାଏ ଏମାନେ ଭାଷାବିଜ୍ଞାନର କୌଣସି ଧାର ଧାରନ୍ତି ନାହିଁ । କେହି କେହି ତ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟର ଜନ୍ମ ବୋଲି ଶିଶୁବେଦ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିବାରେ ଲାଗିଛନ୍ତି । ଅଥଚ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ (ଖ୍ରୀ. ୧୪୩୫) ଦ୍ୱାରା ପରେ ସୀମାଚଳମ୍‌ଠାରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଶିଳାଲେଖରୁହିଁ ଆମେ ପ୍ରଥମେ ପୂର୍ଣାଙ୍ଗ ଓଡ଼ିଆ

ଲିପିର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ତା' ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରନ୍ନ ବଂଗଳା ଲିପିରେ ଖୋଦିତଲେଖମାନ ଆଖିରେ ପଡ଼େ । ଏ ବିଷୟରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟରେ (ସାରଳାଯୁଗ) ଆଲୋଚନା କରିବୁଁ । ଯେପରି ଦେଖାଯାଉଚି ଜୟଦେବଂକୁ ଉଂଜଂଙ୍କ ପରି ରସାତଳକୁ ନ ପକାଇବା ଯାଏ ଆମ ଗବେଷଣା ନିରସ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଉପେଂଦ୍ର ଭଂଜ କମ୍ୟୁନିଷ୍ଟ ରୁଷ୍, ଏବଂ ଜହରଲାଲ ନେହରୁ ଏବଂ ଗ୍ୟାଂ-କାଇ-ସାକୋଂକ କଥା ଲେଖିଯାଇଛଂତି ବୋଲି କହି ଆମେ ତାଂକୁ ଯେପରି ଶ୍ରେଷ୍ଠ କରି ପକାଇଛୁଁ, ଜୟଦେବଂକୁ ସେପରି ପରିଶେଷ ହିନସ୍ତା ନ କରିବା ଯାଏଁ ଆମର ଅନୁସନ୍ଧିତ୍ସା ଶେଷ ହେବ ନାହିଁ ।

ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟର ଅଭ୍ୟୁତ୍ଥାନ

ଜୟଦେବଂକ କାଳରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତକର ଶେଷାବଧି ଭାରତବର୍ଷରେ କୌଣସି ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରାଂଜଳ ରୂପ ପରିଗ୍ରହ କରି ନ ଥିଲା । ଏକଥା ଜଣା ଶୁଣା ତଥାପି କେତେକଜଣ ଓଡ଼ିଆ ଅଧ୍ୟାପକ ଜୟଦେବଂକ ଭଣିତା ଥିବା କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଗୀତ ଉଦ୍ଧାର କରି ଏହାକୁ ଜୟଦେବଂକର ଓଡ଼ିଆ ରଚନା ବୋଲି ବଜାରରେ ଚଳାଇ ନେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିବାର ବେଳେ ବେଳେ ଦେଖା-ଯାଉଚି । ଏହା ବାସ୍ତବରେ ଏକ ବିଡ଼ଂବନାର ବିଷୟ । ଜୟଦେବଂକ ନାମରେ ଭଣିତ କେତେକ ଓଡ଼ିଆ ଗୀତ ଅଜକ ପ୍ରାୟ ୬୦ ବର୍ଷ ତଳେ 'ଉତ୍କଳ ଦୀପିକା' ପ୍ରେସରେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ଅଧ୍ୟାପକ ପଠାଣି ପଟ୍ଟନାୟକଂକ ପାଖରେ ଏ ବହିର ଖଂଡେ କପି ଅଛି ବୋଲି ଲେଖକ ତାଂକଠାରୁ ଜାଣିଚି । ମାତ୍ର ଗୀତ ଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଜୟଦେବ-କୃତ ହୋଇ ନ ପାରେ, ଏ ବିଷୟରେ ସମସ୍ତେ ନିଃସଂଦେହ ।

ଜୟଦେବଂକର ବହୁ ପରେ ନାଭାଜି ଦାସ (ଶକାବ୍ଦ ୧୫୦୦), ଓ ବଂଗଳାରେ ଚଂଡୀ ଦାସ, ଜ୍ଞାନ ଦାସ, ବ୍ରଜଭାଷାରେ ବିଦ୍ୟାପତି, ରାୟ ରମାନଂଦ (ଓଡ଼ିଶା) ପ୍ରମୁଖ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେହିଁ ନିଜ ନିଜ କୃତିମାନ ରଚନା କରି ଯାଇଛଂତି । ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ଚଂଡୀ ଦାସଂକଠାରୁ ଅରଂଭ ହୋଇଥିବା ଖାଂଟି ବଂଗଳା ସାହିତ୍ୟରେ ନଂଦନନ୍ଦିନୀ ବିରହିଣୀ ରାଧାଂକ ଆବିର୍ଭାବ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ରାଧାଂକ ବିରହ ହିଁ ପରାଧୀନତା ଯୁଗଠାରୁ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ ବଡ଼ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରେ । ଏଇ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ହେଉଚି, ରାଧାଂକ ଅଭିସାର ଏବଂ ପ୍ରିୟ ଅଦର୍ଶନରେ

ବିରହ, ଅବଶେଷରେ ପୁନର୍ମିଳନ । ଏହି ପଦାବଳୀର ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦୁଇ ଅର୍ଥରେହିଁ କରାଯାଏ । ହତାଶ ପ୍ରେମିକା ଯେଉଁ ବିଳାପ

ମାଥୁର ପଦାବଳୀ

କରୁଛନ୍ତି ତାହା ମୁସଲମାନ-ପଦାନତ ଦେଶରେ ହତାଶ ସ୍ୱଦେଶପ୍ରେମୀର ବିଳାପ ରୂପେ ମଧ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ଚଣ୍ଡୀ ଦାସଙ୍କ ପ୍ରେମିକା କହୁଛନ୍ତି : —

"ସୁଖେର ଲାଗିୟେ ଏ ଘର ବାଂଧିନୁ
ଅନଲେ ପୁଡ଼ିୟା ଗେଲ...
ସାଗର ଶୁଖାଲ ମାଣିକ ଲୁକାଲ
ଅଭାଗୀର କରମ ଦୋଷେ ।"

ଏଇ ଦୁଃଖ ହତାଶାପୂର୍ଣ୍ଣ ଯୁଗରେ ପରାଧୀନତାର ମର୍ମବେଦନା ଧର୍ମର ଭାଷାରେ (ପ୍ରିୟଜନର ଅଦର୍ଶନରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ୱାଧୀନତା ବିଲୁପ୍ତିରେ) ବିରହୀତ (ହିନ୍ଦୁ ଜାତିର) ମାଥୁର ବା ବିଚ୍ଛେଦ ଏବଂ ତଜ୍ଜନିତ ହା-ହୁତାଶ କ୍ରନ୍ଦନ ମଧ୍ୟରେ ବେଶ୍ ପ୍ରମୂର୍ତ୍ତ । *

ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ କଂଠରେ :—

"ହରି କି ମଥୁରା ପୁରେ ଗେଲ,
ଆଜ ଗୋକୁଲ ଶୂନ୍ୟ ଭେଲ ।
ରୋଦତି ପିଂଜରେ ଶୁକେ,
ଧେନୁ ଧାବଇ ମାଥୁର ମୁଖେ ।
ଅବସୋଇ ଯମୁନାର କୂଲେ ।
ଗୋପ ଗୋପୀ ନାହି ବୁଲେ ।"

ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ମାଥୁରଗାନ ଓ ବଂଗଳା ମହାଜନ ପଦାବଳୀରେ ଏହା ଆହୁରି ଅଧିକ ବିଶଦଭାବରେ ପରିସ୍ଫୁଟ । ଯେଥିପାଇଁ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଦୀନେଶଚନ୍ଦ୍ର ସେନ କହିଛନ୍ତି : — ବୈଷ୍ଣବର ମାଥୁରଗାନ...ଅପର ଦିକେ ବଂଗେର ତତ୍କାଳୀନ ଇତିହାସ ସେଇ ବିୟୋଗାଂତ ଦୃଶ୍ୟେର ଉପାଦାନ ଯୋଗାଇୟାଛେ । କତ ବିୟୋଗାଂତ ନାଟକେର ସାର ନିଂଡାଇୟା ଯେ ମାଥୁର ଗାନ ରଚିତ ହଇୟାଛିଲ, ତାହା ବଲିବାର ନୟ । (ବୃହତ୍ ବଂଗ, ୨ୟ ଖଂଡ)

* 'ସାହିତ୍ୟେ ପ୍ରଗତି'—ଡଃ ଭୂପେଂଦ୍ରନାଥ ଦତ୍ତ ।

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଭାଷା ଉପରେ ଅପଭ୍ରଂଶର ପ୍ରଭାବ

କବି ଜୟଦେବ ନିଜ ରଚନାକୁ 'ପ୍ରବନ୍ଧ' ସଂଗୀତ କହିଛନ୍ତି । "ଶ୍ରୀ ବାସୁଦେବ ରତିକେଳି କଥା ସମେତ ମେତଂ କରୋତି ଜୟଦେବ କବିଃ ପ୍ରବନ୍ଧମ୍ ।" ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରବନ୍ଧ-ଗୀତର ସ୍ୱର ଧାତୁ ଓ ଛ'ଟା ଅଂଗ । ଧାତୁ ଅର୍ଥାତ ଅବୟବ ବିଭାଗ, ଯଥା ଉଦ୍‌ଗ୍ରାହକ, ମେଲାପକ, ଧ୍ରୁବ ଓ ଆଭୋଗ । ଯେଉଁମାନେ ପଂଚ ଧାତୁର କଥା କହନ୍ତି ସେମାନେ ଧ୍ରୁବ ଓ ଆଭୋଗ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଅଂଶକୁ ଅଂତରା ଆଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି । ଅଂଗ ଛଟି, ଯଥା, ସ୍ୱର, ବିରୁଦ, ପଦ, ତେନ, ପାଠ, ତାଳ । ସ୍ୱର ସ-ରି-ଗ ମ ପ୍ରଭୃତି ଆଲାପ, ବିରୁଦ ପ୍ରଶଂସା ବା ଗୁଣବାଚକ । ପଦ ଅର୍ଥାତ୍ କଥା ଯାହା ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ । ସଂଗୀତର ସମସ୍ତ ଅଂଶହିଁ ପଦ । ତେନ ମଂଗଳ ବାଚକ ଶବ୍ଦ । ତାଳ ପରିମିତ ସମୟରେ ଯତି ବା ବିରାମ । ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରବନ୍ଧ-ଗୀତ ପାଂଚ ପ୍ରକାର । ମେଦନୀ, ନନ୍ଦନୀ, ଦୀପନୀ, ପାବନୀ ଓ ତାରାବଳୀ । ସ୍ୱର, ବିରୁଦ, ପଦ, ତେନ, ପାଠ, ତାଳ ଏଇ ଛ ଅଂଗଯୁକ୍ତ ଗାନ ମେଦନୀ । ସ୍ୱର, ପଦ, ତେନ, ପାଠ, ତାଳ ଏଇ ପଂଚ ଅଂଗ ଯୁକ୍ତ ଗାନ ଦୀପନୀ । ସ୍ୱର, ପଦ, ତାଳ ଯୁକ୍ତ ଗାନ ପାବନୀ । ଏବଂ ପଦ ଓ ତାଳ ଯୁକ୍ତ ଗାନ ତାରାବଳୀ । ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଗାନ ପଂଚଧାତୁ ଓ ଛ ଅଂଗ ଯୁକ୍ତ ମେଦନୀ ଜାତିର ଅଂତର୍ଗତ । (ହ. ମୁ)

'ଜୟଦେବ-କାବ୍ୟର ମୌଳିକ ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ହେଲେ ଏକଥା ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଯେଉଁ ସମୟରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା, ସେ ସମୟ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାୟ ଶେଷ ଅବସ୍ଥା ଏବଂ ଅପଭ୍ରଂଶ ବା ଦେଶୀ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଅଭ୍ୟୁଦୟ କାଳ । ସେଥିପାଇଁ ଏଇ ଯୁଗ-ପରିବର୍ତ୍ତନ (transition) କାଳରେ ଏଇ ପ୍ରକାର ରଚନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ଯାହା ପୁରାତନ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟର ନିୟମ ନିଗଡ଼ ଦ୍ୱାରା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ନୁହେଁ, ଅଥଚ ନୂତନ ଦେଶୀ ସାହିତ୍ୟର ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧୀନତା ମଧ୍ୟ ହାସଲ କରିନାଇ । ଏହା ଦେଶୀ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ ସଂସ୍କୃତର ପ୍ରଭାବର ଫଳ ନୁହେଁ, ବରଂ ସଂସ୍କୃତ ଉପରେ ଦେଶୀ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଭାବର ପରିଣାମ । କାରଣ ଏଇ ସମୟରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟତ୍ର ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ, ଦେଶୀ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଅଭ୍ୟୁତ୍‌ଥାନ ସଂଗେ ସଂଗେ ଓ ତାର ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ଫଳରେ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଗତି ଓ ପ୍ରକୃତିରେ

ଯଥେଷ୍ଟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଚି । ନବୋଦିତ ଓ ଜନସାଧାରଣଂକ ମଧ୍ୟରେ କ୍ରମଶଃ ବିସ୍ତୃତ ଦେଶୀୟ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟର ଆଦର୍ଶକୁ ଆତ୍ମସାତ୍ କରି ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ପୁନରୁଜ୍ଜୀବିତ ଓ ନୂତନ ରୂପରେ ଗଠନ କରିବାର ଗୋଟିଏ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ସଂକଳ୍ପ ଦେଖାଦେଇଥିଲା । ଆମର ମନେହୁଏ ଜୟଦେବଂକ ଗୀତଗୋବିଂଦ ଏଇ ନୂତନ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାର ଏକ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ନିଦର୍ଶନ । (ଏକ୍ସ)

ଦେଶୀ ଗାନର ଆଦର୍ଶରେ ରଚିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଗୀତଗୋବିଂଦର ଗାନଗୁଡ଼ିକୁ ଠିକ୍ ଦେଶୀ କୁହାଯାଇପାରିବ ନାଇ । ଦେଶୀ ଭାଷାର ପଦ୍ଧତି ଓ ଭଂଗୀ, ଦେଶୀ ସାହିତ୍ୟର ଗୀତିବାହୁଲ୍ୟ ଓ ଭାବପ୍ରବଣତା କ୍ରମଶଃ ସଂସ୍କୃତରେ ରଚିତ କାବ୍ୟ ନାଟକରେ ଆସି ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା । ଗୀତଗୋବିଂଦରେ ତାହାହିଁ ଦେଖାଯାଏ । କିଂତୁ ଏହାର ଅଲଂକାର-ପ୍ରାଚର୍ଯ୍ୟ ଓ ପରିଣତ ରଚନା-କୌଶଳ ସଂସ୍କୃତର ଅନୁଯାୟୀ, ପ୍ରାକୃତର ନୁହେ । ଯେଉଁ ଯମକ ଓ ଅନୁପ୍ରାସାଦିର ନିପୁଣ ପ୍ରୟୋଗ ଏଥିରେ ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦ ଓ ବର୍ଣ୍ଣବିନ୍ୟାସରେ ମିଳେ, ତାହା ବ୍ୟଂଜନବର୍ଣ୍ଣ-ବିରଳ ପ୍ରାକୃତ ବା ଅପଭ୍ରଂଶ ରଚନାରେ ଏଇ ପରିମାଣରେ ସଂଭବପର ନୁହେ । ଏଥିରେ ସଂସ୍କୃତ ରଚନା ଭଂଗୀ କେବଳ ଦେଶୀ ଗାନର ପ୍ରଭାବ ସ୍ୱୀକାର କରି ଦେଶୀ ଧରଣର ଗାନ ଓ ପଦାବଳୀ ରଚନା କରିଚି ମାତ୍ର । ଆମେ ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନର ଯୁଗ କଥା କହୁଛୁଁ, ସେଇ ଯୁଗରେହିଁ ଏଭଳି ଅନନ୍ୟମିତ ରଚନା ସଂଭବ ହୋଇପାରେ । (*Ibid*)

ରାଣା କୁଂଭଂକ ରସିକପ୍ରିୟା ଟୀକାରେ ଗୀତଗୋବିଂଦର ଢଗୋଟି ଗୀତର ନୂତନ ନାମକରଣ କରାଯାଇଚି । ଯଥା : ପ୍ରଳୟ ପୟୋଧିଜଳେ’ ଗୀତଟିର ନାମ ଦଶାବତାର-କୀର୍ତ୍ତିଧବଳ, ‘ଶ୍ରିତ କମଳାକୁଚମଂଡଳ’ର ନାମ ହରି ବିଜୟ ମଂଗଳାଷ୍ଟ୍ର, ‘ଲଳିତ ଲବଂଗଲତା’ର ନାମ ମାଧବ ମହୋତ୍ସବ କମଳାକର ଇତ୍ୟାଦି ।

ସଂସ୍କୃତ ଓ ଦେଶୀ ରୀତିର ସମନ୍ୱୟ

ଏହା ସତ୍ୟ ଯେ ଭାବ ଓ ରୂପ ଏଇ ଦୁଇ ଦିଗରୁ ତତ୍କାଳୀନ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟରେ ଗୀତଗୋବିଂଦ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ପଦ୍ଧତି ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲା । ଏହି ପଦ୍ଧତିକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଦେଶୀ କୁହାଯାଇ ପାରିବନାଇ କି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂସ୍କୃତ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାଇ । ସଂସ୍କୃତ ଛଂଦରେ ରଚିତ ବର୍ଣ୍ଣନାମୂଳକ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଯେଉଁ ରାଗମୂଳକ ପଦାବଳୀ ଗୀତଗୋବିଂଦର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସଂପଦ ସେଗୁଡ଼ିକ ନାମକୁ

ମାତ୍ର ସଂସ୍କୃତରେ ରଚିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଭାଷା ଓ ଛନ୍ଦର ଭଙ୍ଗୀ ଯେତେଟା ପ୍ରାକୃତ ବା ଦେଶୀ ଭାଷା ଓ ଛନ୍ଦର ଅନୁସାରୀ ସେତେଟା ସଂସ୍କୃତର ନୁହେଁ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ସଂସ୍କୃତ ଅଳଂକାର ଓ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଗୌରବ ସବିଶେଷ ରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ସତ, କିନ୍ତୁ ପଦାବଳୀରେ ବ୍ୟବହୃତ ଭାବର ରଚନା ପଦ୍ଧତି ସଂସ୍କୃତ-କାବ୍ୟର ଅନୁରୂପ ନୁହେଁ, ବରଂ ଏଇ ସ୍ୱଚ୍ଛ ଓ ସହଜଗେୟ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଦେଶୀ ଗାନର ପଦ୍ଧତିର ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏପରିକି ଅତି ଅଳ୍ପ ଚେଷ୍ଟାରେ ଅନେକ ପଦ ଯେ ସଂସ୍କୃତରୁ ପ୍ରାକୃତରେ ଏବଂ ପ୍ରାକୃତରୁ ସଂସ୍କୃତରେ ପରିଣତ କରାଯାଇପାରେ ଏହା ଦେଖାଇବା କଠିନ ନୁହେ । (ଏକ୍ନ)

ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ କଥା ହେଉଛି ଜୟଦେବଙ୍କ ରଚନାକୁ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ଗୀତକବିତାର କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନିଶ୍ଚିତ ରୂପେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିବା କଷ୍ଟ । ପୂର୍ବତନ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟର ଭାଷା, ଭାବ, ଛନ୍ଦ, ଗ୍ରହଣ କଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତରେ ଜୟଦେବ ସେମାନଙ୍କୁ ନୂତନ ଢଂଗ ଓ ନୂତନ ଭଙ୍ଗୀରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି, ଏବଂ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ କାବ୍ୟଟିକୁ ସେ ବାହାରେ ଓ ଭିତରେ ଯେଉଁ ନୂତନ ଓ ବିଚିତ୍ର ରୂପ ଦେଇଛନ୍ତି ତାହା ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁରୂପ ନୁହେଁ, ବରଂ ସମସାମୟିକ ଦେଶୀ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟର ଅଧିକତର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ । ଏଇ କାରଣରୁ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ'ର ଗେୟ ପଦଗୁଡ଼ିକ "ସଦୁକ୍ତି କର୍ଣ୍ଣାମୃତ" କିଂବା କାଶ୍ମୀରି କାବ୍ୟସଂକଳନ 'ସୁଭାଷିତାବଳୀ'ରେ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନାଇ । ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ-ସଂକଳୟିତାମାନେ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ସଂଭବତ ଅପାଂକ୍ତେୟ ମନେ କରିଛନ୍ତି ।

ବାହ୍ୟତ ନାଟକର କଂଚତ୍ର ଆବରଣ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ରଚନା ଗୀତପ୍ରାଣ ଓ ଗୀତସର୍ବସ୍ୱ । ମେଘଦୂତ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନତର ଗୀତ-କବିତା ସହିତ ଏହାର ସାଦୃଶ୍ୟ ଅତି ଅଳ୍ପ । ସର୍ଗ ବିଭାଗ ଅନୁସାରେ ଏହାକୁ ଠିକ୍ କାବ୍ୟ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଧରି ଯାଏ ନାଇ, କାରଣ ସର୍ଗବଂଧ କାବ୍ୟର ବିଶିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷଣାବଳୀ ଏଥିରେ ନାଇ । ଅନ୍ୟଦିଗରୁ ପୁଣି ଗୀତଗୋବିନ୍ଦକୁ ଦେଶୀ ଗୀତନାଟ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀୟ ରଚନା ବୋଲି କୁହା ଯାଇ ନ ପାରେ । ଭାବପ୍ରବଣତା ଓ ଗୀତବାହୁଲ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାର ଗୀତାଭିନୟ ସଂଗେ ବହୁ ସାଦୃଶ୍ୟ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଯାତ୍ରାଦ ସହିତ ଏହାର ବହୁ ପାର୍ଥକ୍ୟ ମଧ୍ୟ ରହିଛି ।

କେବଳ ଗୀତମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ନୁହେ, ଶିଳ୍ପ-ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଡକ୍ଟର ସୁଶୀଲକୁମାର ଦେଙ୍କ ମତରେ "କେବଳ ଭାବ ବା

କଥାବସ୍ତୁ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ବିଶେଷ ନୂତନତ୍ୱ ଅଛି ବୋଲି ମନେ ହୁଏ ନାହିଁ । ପୂର୍ବରାଗଠାରୁ ମିଳନ ଯାଏ ପ୍ରେମର ଯାହା କିଛି ଲୀଳା ସେ ସବୁର ସରସ ଚିତ୍ର ଦୂରଗାମୀ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପରେ ରହି ଅଛି···ଏହି ସମସ୍ତ ଚିରାଗତ ଭାବ ଓ ସର୍ବସାଧାରଣ ବିଷୟଟିକୁ ସେ ଯେଉଁ ବିଶିଷ୍ଟ ଆକାର ଓ ଭଂଗିମା ଦେଇଛନ୍ତି ତାହାହିଁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟର ରସରୂପ ଏବଂ ପ୍ରଧାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ .. ।" କେବଳ ଶିଳ୍ପୀ ହିସାବରେ ଜୟଦେବଙ୍କ କୃତିତ୍ୱ ଏତେ ଅସାଧାରଣ ଯେ ଅନେକ ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଶିଳ୍ପନୈପୁଣ୍ୟକୁ ତାଙ୍କ କବି ପ୍ରତିଭାର ସର୍ବସ୍ୱ ବୋଲି ମନେ କରିବା କିଛି ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ଅର୍ଥ ଗୌରବ ପୃଥକ ବସ୍ତୁ ନୁହେଁ । ଏହା କାବ୍ୟର ଶବ୍ଦ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ଛନ୍ଦୋଲାଳିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ ସ୍ୱତଃ ଆସିଥାଏ । କେବଳ ବହିରଂଗ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ ଆବେଗର ସାନ୍ଦ୍ରତା ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଅଂତଃଶୀଳ ।

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଯେ ସଂସ୍କୃତ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରାକୃତ ଭଂଗୀର ଅଧିକତର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଏହା ସହଜରେ ମନେହୁଏ । 'ପ୍ରାକୃତ ପିଂଗଳ' ପ୍ରଭୃତିରେ ଉଦାହୃତ ପାଦାକୁଳକ ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ ସବୁ ମାତ୍ରାଛନ୍ଦ ଏଥିରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଛି ତାହା ପ୍ରାକୃତ ବା ଅପଭ୍ରଂଶ କବିତାର ଆତ୍ମୀୟ, ସଂସ୍କୃତର ନୁହେଁ । ସଂସ୍କୃତ ଛନ୍ଦରେ ଅଂତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଅଛି କିନ୍ତୁ ପାଦାନ୍ତ ମେଳ (ବା rhyme) ନାହିଁ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ସମସ୍ତ ପଦାବଳୀ ଅପଭ୍ରଂଶ କବିତା ପରି ମେଳଯୁକ୍ତ । ଏଥିର ପଦାବଳୀର ରଚନା-ପ୍ରଣାଳୀରେ ମଧ୍ୟ ଭିନ୍ନତା ଦେଖାଯାଏ । ସଂସ୍କୃତ କବିତା ସାଧାରଣତଃ ପାଦଚତୁଷ୍ଟୟ ସମନ୍ୱିତ ଏବଂ ଗୋଟିଏ Stanza ରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ଏବଂ ଏହିପରି ଶ୍ଳୋକର ସମଷ୍ଟିକୁ ନେଇ ହିଁ କାବ୍ୟ । ଏହି ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ କେତେବେଳେ ସଂବଂଧ, କେତେବେଳେ ଅସଂବଂଧ, କିନ୍ତୁ ଏକ ଏକ ଶ୍ଳୋକ ପ୍ରାୟ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବର ଜ୍ଞାପକ । ପଦାବଳୀର ପ୍ରକୃତି ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଭିନ୍ନ । ଏମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟଷ୍ଟି ଭାବରେ ନେଲେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ ନାହିଁ । ଗାନ ପରି ପୃଥକ ଭାବରେ ବିଭିନ୍ନ ଭାବର ପ୍ରକାଶକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ସମଷ୍ଟି ଭାବରେ ହିଁ ଧରିବାକୁ ହେବ ଏବଂ ଅଂତର୍ଗ୍ରଥିତ ଧ୍ରୁବପଦ (refrain) ଏହାର ଭାବ ପରମ୍ପରାର ଯୋଗସୂତ୍ର । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ପଦାବଳୀର ଏହି ଧାରାଟି ଦେଶୀ ଗାନର ପ୍ରଥାକୁ ହିଁ ଅବଲଂବନ କରିଅଛି । ଏହା ଦେଶୀ ଗାନର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ପଦ୍ଧତି । (ହ: ମୁ)

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଅପଭ୍ରଂଶ ସହିତ ନିବିଡ଼ ସାଦୃଶ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ Piscuel ପ୍ରମୁଖ ପଣ୍ଡିତଗଣ ମନେ କରିଥାନ୍ତି ଯେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ସଂଭବତଃ ପ୍ରଥମେ

ଜୟଦେବ ଓ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ

ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ପାଇଁ କୌଣସି ପ୍ରାକୃତ ବା ଅପଭ୍ରଂଶ ଭାଷାରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ପରେ ସଂସ୍କୃତାଭିମାନୀ ପାଠକମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ କୌଣସି ପଣ୍ଡିତ ବା ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀ ଦ୍ୱାରା ସଂସ୍କୃତରେ ଭାଷାନ୍ତରିତ ହୋଇଛି । ମାତ୍ର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ସ୍ୱତଃସ୍ଫୂର୍ତ୍ତ ଛନ୍ଦମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅନୁପମ ଶବ୍ଦାଲଙ୍କାରତ୍ୱ ଓ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ଭାବପ୍ରକାଶ ଯେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୌଳିକ ରଚନାରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ ଏବଂ ଏହା ଯେ ବହିରଙ୍ଗ ପରି କାବ୍ୟରେ ଆରୋପିତ ହୋଇ ନ ପାରେ ଏକଥା ପ୍ରତ୍ୟେକ କାବ୍ୟରସିକ ମାତ୍ରେ ହିଁ ସମସ୍ୱରରେ ସ୍ୱୀକାର କରିବେ ।

କେବଳ ଏକମାତ୍ର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ନୁହେଁ, ଏହି ଯୁଗ-ପରିବର୍ତ୍ତନ କାଳର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ନାଟକରେ ମଧ୍ୟ ଦେଶୀ ଭାଷା ଓ ଦେଶଜ ରୀତିର ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଗୁଜରାଟର କବି ରାମକୃଷ୍ଣ ରଚିତ ଗୋପାଳ କେଳିଚନ୍ଦ୍ରିକା ନାଟକରେ ମଧ୍ୟ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଅନୁରୂପ ପଦାବଳୀ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଏହି ରଚନାଟି ନାମରେ ନାଟକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ନାଟକର ଲକ୍ଷଣାକ୍ରାନ୍ତ ନୁହେଁ, ସଂଗୀତର ଆଧିକ୍ୟ ଓ ଭାବପ୍ରବଣତା ପ୍ରତି ପକ୍ଷପାତରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର କିଂଚିତ୍ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କୃତ 'ମହାନାଟକ'ରେ ମଧ୍ୟ ଦେଶୀ ରୀତିର ପ୍ରଭାବ ଯଥେଷ୍ଟ ଦେଖାଯାଏ । ଏଥିରେ ପ୍ରାକୃତ ଯାତ୍ରାର ସହଜଭଙ୍ଗୀ ଅଳ୍ପ ବହୁତ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟର ଆନନ୍ଦଲତିକା, ନନ୍ଦଘୋଷବିଜୟ, ଚିତ୍ରଯଜ୍ଞ ପ୍ରଭୃତି ନାଟକ ନାମଧେୟ ରଚନା ଗୁଡ଼ିକ ଏହି ଧାରା ହିଁ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । ବିଦ୍ୟାପତିଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ମୈଥିଳ କବି ଉମାପତି ଶର୍ମାଙ୍କର ସଂସ୍କୃତ ନାଟକ 'ପାରିଜାତ ହରଣ'ରେ ମୈଥିଳୀ ଭାଷାରେ ରଚିତ ପଦାବଳୀର ସମାବେଶ ରହିଛି ଏବଂ ଏହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର ବିଷୟ ଯେ ଏହି ମୈଥିଳ ଗାନ ଗୁଡିକ ସଂସ୍କୃତରେ ଅନୂଦିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଏ ସଂପର୍କରେ ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଲକ୍ଷଣୀୟ ଯେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର କେବଳ ବର୍ଣ୍ଣନାମୂଳକ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ସମସାମୟିକ ଶ୍ରୀଧର ଦାସ-ସଂକଳିତ ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣ୍ଣାମୃତ ଓ କାଶ୍ମୀରିକ ବଲ୍ଲଭଦେବ-ସଂଗୃହୀତ ସୁଭାଷିତାବଳୀରେ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଛି, ମାତ୍ର ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଗେୟ ପଦାବଳୀ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ହେଲେ କେଉଁଥିରେ ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସମ୍ଭବତ ଏଗୁଡ଼ିକ ଦେଶୀ ଭାବ, ଭାଷା ଓ ଭଙ୍ଗୀର ଅନୁକରଣରେ ରଚିତ ଧ୍ରୁବପଦ ସମନ୍ୱିତ ଗାନ ହୋଇଥିବାରୁ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକର ସୁଭାଷିତ ସଂଗ୍ରହରେ ସ୍ଥାନ ପାଇନାହିଁ । (ଏକ୍ସ)

ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଉପରେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବାମାଚାରର ଓ ସୁଫୀବାଦର ପ୍ରଭାବ

ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ ଲୌକିକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ କାମନା ସଙ୍ଗେ ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମଲୀଳାର ସମନ୍ୱୟ ସ୍ଥାପନ କରି ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ହୃଦୟ ସ୍ପର୍ଶ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲା । ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଚିରନ୍ତନ ପ୍ରେମଲୀଳାକୁ କବି କେବଳ ଧ୍ୟାନ-ଧାରଣାର ନିତ୍ୟ ବୃନ୍ଦାବନରେ ଆବଦ୍ଧ ରଖି ନାହାଁନ୍ତି, ସେ ତାହାକୁ ପାଠକ ମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ନିକଟରେ ବାସ୍ତବ ଜଗତର ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ଓ ରସରେ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ କରି ତୋଳିଛନ୍ତି, କବିମାନସର ସୁଖ ଦୁଃଖ ଆକାଂକ୍ଷା ଓ ଅନୁଭୂତିର ରସରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କରି ଅପୂର୍ବ ବାସ୍ତବ ସୁଷମାରେ ମଣ୍ଡିତ କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀ ହରେକୃଷ୍ଣ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ଭାଷାରେ ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମଲୀଳାର ପ୍ରତିଚ୍ଛବି ରୂପେ ଅପ୍ରାକୃତ ବୃନ୍ଦାବନ ଲୀଳା ମାନବୀୟ ଭାବ ଓ ଭାଷାରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଗୀତିମୟ ଶବ୍ଦଚିତ୍ର ପରମ୍ପରାରେ ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କର ଅଧିଗମ୍ୟ ହୋଇଅଛି । ଆଦିରସ ଭଳି ମାନବ ହୃଦୟର ଗୋଟିଏ ନିଗୂଢ଼ ମଧୁର ଶକ୍ତିଶାଳୀ ବୃତ୍ତିକୁ ଧର୍ମ ସାଧନାର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ କରି ଅପରୂପ, ଦେବ ଲୀଳାକୁ ସୁପରିଚିତ ମାନବଲୀଳାରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରୂପ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ('କବି ଜୟଦେବ ଓ ଶ୍ରୀ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ')

ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନ ଓ ସହଜଯାନର ପ୍ରଭାବ ଏବଂ ଶେଷରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଓ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ଉପରେ ତନ୍ତ୍ରର ସର୍ବଗ୍ରାସୀ ବିସ୍ତାର ଫଳରେ ଜୟଦେବ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ପରକୀୟା ତତ୍ତ୍ୱ ଓ କାନ୍ତାଭାବ ମାଧ୍ୟମରେ ଲୌକିକ ମୈଥୁନ ଯୋଗ ସହିତ ଅପାର୍ଥିବ ଭଗବତ ପ୍ରେମର ଏକ ସାଲିସ ବା ସମନ୍ୱୟ ଘଟାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଆଶାତୀତ ଭାବରେ ସଫଳକାମ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ବଙ୍ଗଳାର ଅଭିଜାତବର୍ଗ ହୁଏତ ମହାଯାନୀ ନୋହିଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟବାଦୀ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଥିଲେ । ଆଉ ଗଣସମୂହ ହୀନଯାନ, ସହଜଯାନ, ନାଥଧର୍ମ ଓ ଅନ୍ୟାନ ପନ୍ଥାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ । ପରେ ସେନ୍ ରାଜାମାନଙ୍କ ଅମଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲେ ବଙ୍ଗାଳୀ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ପୌରାଣିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମରେ ବିଶ୍ୱାସୀ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ଧର୍ମାଧ୍ୟକ୍ଷ ହଲାୟୁଧଙ୍କ ଦ୍ୱାରା 'ବ୍ରାହ୍ମଣ ସର୍ବସ୍ୱ' ଓ ପଶୁପତିଙ୍କ ଦ୍ୱାରା 'ମତ୍ସ୍ୟସୂକ୍ତ' ପ୍ରଣୟନ କରାଇଥିଲେ, ଅବଶ୍ୟ ସଂସ୍କୃତରେ । ଐତିହାସିକଙ୍କ ମତରେ ବଙ୍ଗଳାର ପାଳରାଜାମାନେ ମହାଯାନୀ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ । ସେମାନେ ବୁଦ୍ଧ ଭଟ୍ଟାରକଙ୍କ ନାମରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନଙ୍କୁ ଦାନ କରୁଥିଲେ (ମଦନପାଳ ଦେବଙ୍କ

ମନହଲ ଲିପି) । ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସଭାକବି ଜୟଦେବ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁଜ୍ଜୀବନ ନିମନ୍ତେ ଏହାକୁ ବଜ୍ରଯାନ-ସହଜଯାନ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ତନ୍ତ୍ରର ଦେହାତ୍ମର ସହିତ ସମନ୍ୱିତ କରି ନୂତନ କାନ୍ତାଭାବ ଓ ପରକୀୟା ତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବା ସମ୍ପୂର୍ଣ ସ୍ୱାଭାବିକ ।

କେତେକ ଗବେଷକଙ୍କ ମତରେ ନବ୍ୟ-ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ ମୁସଲମାନୀ ସୁଫୀ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ସୁଫୀତତ୍ତ୍ୱର ଆଶକ୍ ଓ ମାସୁଫ୍‌ଙ୍କର ପ୍ରେମକାହାଣୀର ହିନ୍ଦୁ ସଂସ୍କରଣ ରୂପେ ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରେମ କାହାଣୀକୁ ପ୍ରମୂର୍ତ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଏଇ ନବ୍ୟ-ବୈଷ୍ଣବମାନେ ରାଜନୀତିକାର ଦ୍ୱାରକାର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଜାଣନ୍ତି ନାଇ । ଏମାନେ "ଶିକଣ କାଲା, ଗଲାୟ ମାଲା, ବାଜେ ନୂପୁର ପାୟେ" (ମହାଜନ ପଦାବଲୀ) ଗୋକୁଳର କୃଷ୍ଣଙ୍କ କଥାହିଁ ଜାଣନ୍ତି । ଏହା ବୃନ୍ଦାବନର୍ କିଶୋର, ଯଶୋଦାନନ୍ଦନ ଶ୍ରୀ କୃଷ୍ଣ ଓ ବୃଷଭାନୁ ନନ୍ଦିନୀ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ପ୍ରେମ ଓ ରତିକ୍ରୀଡ଼ା ବର୍ଣନାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏଇ ସାହିତ୍ୟରେ ଉଭୟଙ୍କର ପ୍ରେମ, ବିଚ୍ଛେଦ ଓ ପୁନର୍ମିଳନର ସଂଗୀତ ଅଛି । ଶ୍ରୀମଦଭାଗବତରେ ରାଧା ନାହାନ୍ତି, ଜୟଦେବ କାବ୍ୟରେ ରାଧା ଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଭାବରେ ଅଛନ୍ତି । ମୁସଲମାନ ଯୁଗରେ ସେ ରାଧା କ୍ରନ୍ଦନରତା ଓ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରହିଣୀ ପାଲଟି ଯାଇଛନ୍ତି । (ଚଣ୍ଡୀଦାସ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମହାଜନ ପଦାବଳୀରେ)

ଦେଶୀ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ-କ୍ରମ

ଐତିହାସିକମାନେ କହନ୍ତି, ମୁସଲମାନ ରାଜାମାନେ ହିଁ ବଂଗଳା ସାହିତ୍ୟର ସ୍ରଷ୍ଟା । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଗୌଡ଼-ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାକୁ ଘୃଣା ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ମୁସଲମାନ ରାଜାମାନଙ୍କ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେହିଁ ରାମାୟଣ ପ୍ରଭୃତି ବଂଗଳା ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୁଏ । କବି କୃତ୍ତିବାସ କହିଛନ୍ତି, ଗୌଡ଼ର ଜଣେ ହିନ୍ଦୁ ରାଜାଙ୍କ ଅନୁଜ୍ଞାରେ ସେ ରାମାୟଣ ବଂଗଭାଷାରେ ଲେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି । ପୁଣି ସମ୍ରାଟ ହୁସେନ ସାହାଙ୍କ ସଭାସଦ୍ ଗୁନରାଜ ଖାଁ "ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବିଜୟ" ନାମକ ବଂଗଳା ଗଦ୍ୟରେ ଏକ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ କରନ୍ତି । ଏହାଙ୍କ ଦେଖାଦେଖି "ରସୁଲ ବିଜୟ" ନାମକ ଏକ ପୁସ୍ତକ ଶେଖ ଚାନ୍ଦ୍ ନାମକ ଜଣେ ମୁସଲମାନ କବି ପ୍ରଣୟନ କରନ୍ତି । ଏହି ସମୟରେ ମହାଭାରତ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଲୋକମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ବଂଗଳାରେ ଲିଖିତ ହୁଏ । (ଡଃ ଭୁପେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଦତ୍ତ)

ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତକର ଶେଷପର୍ବ ଆଡ଼କୁ ପ୍ରାଂଜଳ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରି ବିଭିନ୍ନ ଭାରତୀୟ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟି ସା ଥିଲା। ମାତ୍ର ଏଇ ଆବିର୍ଭାବ ଏ । ଦିନକେ ସଂଭବ ହୋଇ ନଥିଲା । ଏହା ପ୍ରାୟ ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରୁ କ୍ରମେ ଦାନା ବାନ୍ଧି ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତକର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଓ ସୁପରିସ୍ଫୁଟ ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲା । ତାମିଲ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟ ବୋଧହୁଏ ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତକ ଆଡ଼କୁ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରୂପରେଖ ଗ୍ରହଣ କରି ସାରିଥିଲା । କାରଣ କଂବନ ରାମାୟଣ ଭାରତର ସବୁ ରାମାୟଣ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନତମ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ । ଓଡ଼ିଶାର 'ଶୂଦ୍ରକବି' ସାରଳା ଦାସ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧୪୩୫-୪୫ ବେଳକୁ ନିଜ ମହାଭାରତ ରଚନା ସାଂଗ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର ମଧ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିଚୟ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଗଜପତି କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଦେଖାଯାଏ ନାଇ । ତାଙ୍କର ସିମାଚଳମ୍ ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର ଲିପିଟି ଏ ଦିଗରେ ପ୍ରଥମ ନିଦର୍ଶନ ବୋଲି ଲିପିତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ଡ଼ଃ କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ମତ । ଉତ୍ତରଭାରତର ହିଂଅ କବି ତୁଳସୀ ଦାସ ଖ୍ରୀ: ୧୫୭୪ ସାଲରେ ହିନ୍ଦୀ ଅବଧି ଉପଭାଷାରେ ତାଙ୍କର 'ରାମଚରିତ ମାନସ' ପ୍ରଣୟନ ଆରଂଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଗ୍ରୀୟରସନ୍ଙ୍କ କାଳ-ନିର୍ଣ୍ଣୟରୁ ଜଣାଯାଏ ।

ଏଇପରି ଭାବରେ ଭାରତୀୟ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟମାନଙ୍କର କ୍ରମବିକାଶ ସଂବଂଧରେ ଏକ ମୋଟାମୋଟି ଧାରଣା ମିଳେ । ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକର ଶେଷ ପାଦରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟର ଅପରିଣତ ଅବସ୍ଥା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜୟଦେବ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି କବିଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଓଡ଼ିଆ ଗୀତ ଆଶା କରିବା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଡ଼ଂବନା ହେବ ।

ବଂଗଳାରେ ସେନ୍-ପର୍ବରେ ବୀରଭୂମି

ବଂଗଳାରେ ସେନାୟନ ପର୍ବ ସାମଂତସେନ ପୁତ୍ର ହେମଂତସେନଙ୍କଠାରୁ ଆରଂଭ । ବଂଗଳାର ସେନ୍-ରାଜବଂଶ 'ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ କ୍ଷୌଣୀନ୍ଦ୍ର', 'ବ୍ରହ୍ମ-କ୍ଷତ୍ରିୟ', ଏବଂ 'କର୍ଣାଟ କ୍ଷତ୍ରିୟ' ବୋଲି ଆତ୍ମପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଡଃ ନୀହାରରଂଜନ ରାୟ ତାଂକ 'ବାଂଗାଲୀର ଇତିହାସ'ରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ପାଲରାଜାମାନଙ୍କ ସୈନ୍ୟ-

* 'ଦିଗନ୍ତ', ୧୯୬୬, ୪।୫ ସଂଖ୍ୟାରେ ଏଇ ଲିପିର ଫଟୋଚିତ୍ର ଓ ପାଠ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଲେଖକ ଡଃ କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ ।

ଦଳରେ ଅନେକ ଭିନ୍ନପ୍ରଦେଶୀ ଯଥା —ଖସ-ମାଳବ-ହୂଣ୍-କୁଳିକ-କର୍ଣ୍ଣାଟ-ଲାଟ— ଲୋକ ନିଯୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ, କର୍ଣ୍ଣାଟମାନେ ବି ବାଦ ପଡ଼ି ନଥିଲେ । କୌଣସି ସେନ୍‌ବଂଶୀୟ କର୍ଣ୍ଣାଟୀ ରାଜକର୍ମଚାରୀ ହୁଏତ କ୍ରମେ କ୍ଷମତାଶାଳୀ ହୋଇ ଏବଂ ପରେ ପାଲବଂଶର ଦୁର୍ବଳତାର ସୁଯୋଗ ନେଇ ନିଜ ଆଧିପତ୍ୟ ବିସ୍ତାର କରିଥିବେ । ଅଥବା ଦକ୍ଷିଣାଗତ କୌଣସି ସମରାଭିଯାନ ସଂଗେ ମଧ୍ୟ ଏକ କର୍ଣ୍ଣାଟୀ ସେନ୍-ପରିବାର ବଂଗଳା ଦେଶକୁ ଆସିଥିବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେ । କର୍ଣ୍ଣାଟୀ ଚାଲୁକ୍ୟରାଜ ଷଷ୍ଠ ବିକ୍ରମାଦିତ୍ୟ ଥରେ (୧୬) ଉତ୍ତର-ଭାରତକୁ ସମରାଭିଯାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଅଂଗ, ବଂଗ, କଳିଂଗ, ଗୌଡ଼, ମଗଧ, ନେପାଳ ପ୍ରଭୃତି ଦେଶ ଜୟ କରିଥିଲେ । ତାଂକର ଜଣେ ସାମନ୍ତ ବି ଆହୁରି ଥରେ କଳିଂଗ, ବଂଗ, ଗୁର୍ଜର, ମାଳବ ପ୍ରଭୃତି ଜୟ କରିଥିଲେ (୧୦୬୬-୬୩) । କର୍ଣ୍ଣାଟୀ ଚାଲୁକ୍ୟବଂଶର ରାଜା ତୃତୀୟ ସୋମେଶ୍ୱର (୧୧୨୭-୬୮) ଓ ତାଂକ ପୁତ୍ର ସୋମ ବଂଗ, କଳିଂଗ, ମଗଧ, ନେପାଳ, ଅନ୍ଧ୍ର, ଗୌଡ଼ ଓ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଦେଶରେ ବିଜୟୀ ସମରାଭିଯାନ ଦାବୀ କରିଛନ୍ତି । ବସ୍ତୁତ ଏଇ ବଂଶର ରାଜା ପ୍ରଥମ ସୋମେଶ୍ୱର କର୍ତ୍ତୃକ ପରମାରରାଜ ପ୍ରଥମ ଭୋଜ ଓ କଲଚୁରିରାଜ କର୍ଣ୍ଣଂକ ପରାଜୟ ପରଠାରୁ ଉତ୍ତର-ଭାରତରେ କର୍ଣ୍ଣାଟୀ ପ୍ରତାପ ପ୍ରବାହର ଦ୍ୱାର ଉନ୍ମୁକ୍ତ ହୁଏ ।

ଏଥି ପୂର୍ବରୁ 'ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ'ରେ ଚୋଳବଂଶୀୟ ରାଜା ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଚୋଳ (୧ ୧୪-୪୪) ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରି ବିଜୟ ହାସଲ କରିଥିବା କଥା ତାଂକର ତ୍ରୟୋଦଶ ରାଜ୍ୟାଂକରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଏକ ଶିଳାଲିପିରୁ ସଂବାଦ ପାଉଥିବ୍ । ସେଇଥିରେ ସେ ଦୁର୍ଗମ 'ଓଡ୍ଡବିଷୟ' ବା ଓଡ଼ିଶା, 'କୋଶଳନାଡୁ' ବା ମହାକୋଶଳ ଏବଂ 'ଦଂଡଭୁକ୍ତି' (ମେଦିନୀପୁର) ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟ ଅଧିକାର କରିଥିବା କଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ଡଃ ମହତାବ୍ ଲେଖିଛନ୍ତି : ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଚୋଳଂକ ଉତ୍ତର ଭାରତ ବିଜୟର ଅବଶେଷ ଏତିକି ମାତ୍ର ରହିଲା ଯେ ପଶ୍ଚିମବଂଗ, ମହାକୋଶଳ ଓ ଓଡ଼ିଶାରେ କେତେକ କର୍ଣ୍ଣାଟବାସୀ ସାମନ୍ତରାଜା ବହୁକାଳ ଯାବତ କେତେକ ଅଂଚଳରେ ରାଜତ୍ୱ କଲେ ।

ସେନ୍-ପର୍ବରେ ବୀରଭୂମିର ସ୍ଥିତି

ସାମନ୍ତସେନଂକ ପୁତ୍ର ହେମନ୍ତସେନ ଦ୍ୱିତୀୟ ମହୀପାଳଂକ ରାଜତ୍ୱ-କାଳରେ ସାମନ୍ତ-ଚକ୍ରର ବିଦ୍ରୋହ ଫଳରେ ଏବଂ ଭ୍ରାତୃବିବାଦର ସୁଯୋଗ ନେଇ

ରାଢ଼ଦେଶ ଅଂଚଳରେ କିଛି ସ୍ଥାନୀୟ ସାମନ୍ତାଧିପତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ହେମନ୍ତସେନଙ୍କ ପୁତ୍ର ବିଜୟସେନ୍ (ଆ ୧୦୯୫ —୧୧୫୮) ଶୂର-ପରିବାରର କନ୍ୟା ବିଳାସଦେବୀଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ଶୂର ପରିବାରରେ ବିବାହ ଫଳରେ ପ୍ରଭାବ ପ୍ରତିପତ୍ତି ବିସ୍ତାର କରିବାକୁ ବିଜୟସେନ୍ ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରଚୁର ସହାୟତା ଓ ସୁବିଧା ପାଇଥିବେ । ବୀରଭୂମି ଏଇ 'ରାଢ଼ ଦେଶ'ର ହିଁ ଅଂତର୍ଗତ । କିଂତୁ ସେ କିପରି ପାଲ୍ ବଂଶର ପ୍ରଭୁତ୍ୱରୁ ଉତ୍ତର-ବଂଗକୁ କାଢ଼ି ନେଇଥିଲେ ସେ ବିଷୟରେ କିଛି ନିଶ୍ଚିତ ଜଣାଯାଏ ନାଇ । (ବାଂ.ଇ)

ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ରାଜେନ୍ଦ୍ରଚୋଲଙ୍କର ଉପରୋକ୍ତ ତିରୁମଲୟ ଲିପିରେ ଉତ୍ତର ରାଢ଼ର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ । ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ନବମ ଶତକର ବଂଗରାଜ ଦେବେନ୍ଦ୍ର ବର୍ମଣଙ୍କର ଏକ ଲିପରେ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଉତ୍ତର-ରାଢ଼ର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖି-ଥିଲି । ତିରୁମଲୟ ଲିପିର କିୟଦଂଶ ତଳେ ଦିଆଗଲା । ଏଥିରେ ଉତ୍ତୀର ଲାଟମ (ଉତ୍ତର-ରାଢ଼) ଏବଂ ତକ୍କଣ-ଲାଟମର (ଦକ୍ଷିଣ ରାଢ଼) ନାମ ଏକ ସଂଗରେ ମିଳୁଚି ।ଏହା ମେଦିନୀପୁରର ଦକ୍ଷିଣ ପଶ୍ଚିମରେ ।

"Tandabutti (Dandabutti) in whose gardens bees abounded...... (Land which he acquired) after having destroyed Dharmpala (in) hot battle ; Takkanaladam whose fame reached (all) directions (and which he occupied) after having forcibly occupied Ranasura; Vangala desa where the rain water never stopped (and from which) Govindachandra fled, having descended (from his) male elephant; elephants of rare strength, woman and treasure (which he seized) after having (been) pleased to frighten the strong Mahipala on the field of hot battle with the (noise of the) conches (got) from the deep sea. Uttiraladam (on the shore of the) expansive ocean (producing) pearls [ଅନୁବାଦାଂତର] Uttiraladam as rich in pearls as the ocean କିଂବା Utti-raladam close to the sea yielding pearls etc.] and the Ganga whose waters bearing fragrant flowers dashed against the bathing places." *

ରାଜା ଭୋଜବର୍ମଣଙ୍କ ବେଲାବ ଲିପିରେ ଉତ୍ତର-ରାଢ଼ ଏବଂ ତଦନ୍ତର୍ଗତ ସିଦ୍ଧଲ ଗ୍ରାମର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସିଦ୍ଧଲ ଗ୍ରାମ ବର୍ତ୍ତମାନ ବୀରଭୂମର ଅନ୍ତର୍ଗତ ସିଦ୍ଧଲ ଗ୍ରାମ । ଏହି ସିଦ୍ଧଲ ଗ୍ରାମ ହିଁ ସେନ-ସମ୍ରାଟ ଜଣେ ମନ୍ତ୍ରୀ ପଣ୍ଡିତ ଭବଦେବ ଭଟ୍ଟଙ୍କ ଜନ୍ମଭୂମି ବୋଲି 'ବାଂଗାଲାର ଇତିହାସ'ରେ କୁହାଯାଇଛି । ସିଦ୍ଧଲ ଗ୍ରାମ କେନ୍ଦୁବିଲ୍ୱ ଗ୍ରାମର ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ଅନତି ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ଲିପିରେ ଭବଦେବ ଭଟ୍ଟ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମଭୂମି ସିଦ୍ଧଲ ଗ୍ରାମ କଥା କହିଛନ୍ତି ଏବଂ ରାଢ଼ର ଏହି 'ଅନ୍ତଳ ଯେ ଅଜଳା ଓ ଜାଂଗଲମୟ' ସେ-କଥାର ଇଂଗିତ ଦେଇଛନ୍ତି । (ବାଂ.ଇ)

ବଲ୍ଲାଳସେନଙ୍କ ନୈହାଟୀ ପଟ୍ଟୋଲୀରେ ଉତ୍ତର ରାଢ ଏବଂ ତଦନ୍ତର୍ଗତ ବାଲ୍ଲହିଟ୍ଠା, ଜଲସୋଥି, ଖାଣ୍ଡୟିଲ୍ଲା, ଅମ୍ବୟିଲ୍ଲା ଏବଂ ମୋଲାଡଣ୍ଡୀ ଗ୍ରାମ ଗୁଡ଼ିକର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଦକ୍ଷିଣ-ରାଢ଼ର (ତକ୍କନଲାଢ଼ମ୍) ଉଲ୍ଲେଖ ରାଜେନ୍ଦ୍ର-ଚୋଳଙ୍କ ତିରୁମଲୟ ଲିପିରେ ଠିକ୍ ଦଣ୍ଡଭୁକ୍ତି (ତଣ୍ଡଭୁତ୍ତି) ବା ମେଦିନୀପୁର) ଜୟପରେ ହିଁ ଦେଖାଯାଏ । ସେ ଓଡ୍ଡବିଷୟ କୋଶଳୈ ନାଡ୍ଡୁ ଜୟ କରି ତଣ୍ଡବୁତ୍ତି (ବର୍ତ୍ତମାନ ଦାନ୍ତନ=ଦଣ୍ଡଭୁକ୍ତି) ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଦଣ୍ଡଭୁକ୍ତି ପରେ ହିଁ ଦକ୍ଷିଣ-ରାଢ । ଶ୍ରୀଧରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ନ୍ୟାୟକନ୍ଦଲୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ (୯୯୧—୯୨) ଦକ୍ଷିଣ ରାଢର ଅଧିପତି ତାଙ୍କ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଥିବା କଥା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । କୃଷ୍ଣ ମିଶ୍ରଙ୍କ ପ୍ରବୋଧଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ ନାଟକରେ (୧୧-୧୨ ଶତକ) ମଧ୍ୟ ରାଢ ଓ ଦକ୍ଷିଣ-ରାଢର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ରାଢ଼ଦେଶର ଦୁଇଟି ରାଷ୍ଟ୍ର ବିଭାଗର ପରିଚୟ ପାଇଥାଉଁ । ଷଷ୍ଠ ଶତକର ମଲ୍ଲସାରୁଲ ଲିପି, ଦଶମ ଶତକର ଇର୍ଦ୍ଦା ଲିପି ଏବଂ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ନୈହାଟି ଓ ଗୋବିନ୍ଦପୁର ଲିପିରେ ବର୍ଦ୍ଧମାନଭୁକ୍ତିର ସଂବାଦ ମିଳେ । ଇର୍ଦ୍ଦା-ଲିପିରେ ଦଣ୍ଡଭୁକ୍ତିମଣ୍ଡଳ ଅର୍ଥାତ୍ ଦାନ୍ତନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ଦ୍ଧମାନଭୁକ୍ତିର ସୀମା ବିସ୍ତୃତ । ଇର୍ଦ୍ଦା ଲିପି ଓ ରାଜେନ୍ଦ୍ରଚୋଳଙ୍କ ତିରମଲୟ ଲିପି ଛଡ଼ା ସନ୍ଧ୍ୟାକର ନନ୍ଦୀଙ୍କ "ରାମଚରିତ"ରେ ମଧ୍ୟ ତଣ୍ଡବୁତ୍ତି=ଦ ଣ୍ଡଭୁକ୍ତି ଓ ଦଣ୍ଡଭୁକ୍ତିମଣ୍ଡଳର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଦଣ୍ଡଭୁକ୍ତି ବର୍ତ୍ତମାନ ମେଦିନୀପୁର (ପ୍ରାଚୀନ ମିଧୁନପୁର) ଜିଲ୍ଲାର ଦକ୍ଷିଣ ଓ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମ ଅଂଶ ।

ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ଶକ୍ତିପୁର ପଟ୍ଟୋଲୀରେ ରାଢର ବିଭାଗ ବଦଳର ଖବର ମିଳିଥାଏ । ସେତେବେଳକୁ ଏହାର ନାମ କଂକଗ୍ରାମଭୁକ୍ତି, ଏବଂ ଉତ୍ତର ରାଢ ଏହି ଭୁକ୍ତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ । କଂକଗ୍ରାମ କାହାରି ମତରେ ରାଜମହଲ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କାକଜୋଲ, ଅନ୍ୟ କାହାରି ମତରେ ମୁର୍ଶିଦାବାଦ ଜିଲ୍ଲାର ଭରତପୁର ଥାନାର କାଗ୍ରାମ । ଡଃ ନୀହାରରଂଜନ ରାୟଙ୍କ ମତରେ ଶାସନୋଲ୍ଲିଖିତ ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକର ଅବସ୍ଥିତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ

ମନେହୁଏ ଯେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁର୍ଶିଦାବାଦ ଏବଂ ବୀରଭୂମ ଜିଲ୍ଲାର ଅଧିକାଂଶ, ଏବଂ ସାଁଓତାଲ ପରଗଣାର କିୟଦଂଶ ଏଇ କଂକଗ୍ରାମ ଭୁକ୍ତିର ଅଂତର୍ଗତ ଥିଲା । (୧)

ପ୍ରାଚୀନ ରାଢ଼ ଜନପଦର ଦୁଇଟି ବିଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ସୁବ୍ଭ=ସୁଂଧ ବିଭାଗଟି ସମ୍ୟକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା ଏବଂ ସଂଭବତଃ ପ୍ରାଚୀନତର । ମହାଭାରତରେ କର୍ଣ୍ଣ ଓ ଭୀମଂକ ଦିଗ୍ବିଜୟ ସଂବଂଧରେ ସୁଂଧ ଜନମାନଂକର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କର୍ଣ୍ଣ ସୁଂଧ, ପୁଂଡ୍ର ଓ ବଂଗ ଜନମାନଂକୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ରଘୁବଂଶରେ ମହୋଦଧିର ତାଳବନଶ୍ୟାମୋପକଂଠେ ସୁଂଧମାନଂକର ପରାଜୟ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । (*Ibid*)

ବିଜୟ ସେନ୍‌ଙ୍କ ଦେଓପାଡ଼ା ଲିପିରେ (ଯାହାର ରଚୟିତା ଥିଲେ ଉମାପତି ଧର) ତାଂକ ଦ୍ୱାରା ଗୌଡ଼, କାମରୂପ, କଳିଂଗରାଜ ଏବଂ ବୀର, ନାନ୍ୟ, ରାଘବ ଏବଂ ବର୍ଦ୍ଧନ ନାମରେ କେତେଜଣ ସାମଂତଂକର ପରାଜୟ ଦାବୀ କରାଯାଇଛି । ବୀର କୋଟାଟବୀର ବୀରଗୁଣ ହେବା ଅସଂଭବ ନୁହେ । ବର୍ଦ୍ଧନ ରାମଚରିତୋକ୍ତ କୌଶାଂବୀର (ବଗୁଡ଼ା ବା ରାଜସାହି ଜିଲ୍) ରାଜା ଦ୍ୱୋରପବର୍ଦ୍ଧନ ହୋଇ ପାରଂତି । ଏ ଦୁଇଜଣଯାକ ହିଁ ବରେଂଦ୍ରୀ ଯୁଦ୍ଧରେ ରାମପାଳଂକର ସହାୟକ ଥିଲେ । ରାଘବ ସଂଭବତଃ କଳିଂଗରାଜା ଅନଂତ ବର୍ମଣ ଚୋଡ଼ଗଂଗ ଦେବଙ୍କ (୧୦୭୭- ୧୧୪୭) ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁତ୍ର ହୋଇ ପାରଂତି ବୋଲି ଡଃ ମିଃରଃ ରାୟ ଅନୁମାନ କରଂତି । ବିଜୟସେନ୍ ଚୋଡ଼ଗଂଗଂକ ମଧ୍ୟରେ କିଛିକାଳ ପାଇଁ ବଂଧୁତା ହୋଇଥିବା ସଂଭବ ବୋଲି ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀଂକ ଦ୍ୱାରା ସଂପାଦିତ ଆନଂଦଭଟ୍ଟଂକ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ "ବଲ୍ଲାଳଚରିତମ୍" ଗ୍ରଂଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଏକଥା ଡଃ ମହତାବ୍ ମଧ୍ୟ ତାଂକ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ପୃ୧୬୦ରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂତି । ଡଃ ମହତାବ୍ ପୁଣି ଲେଖିଛଂତିଃପାଳରାଜାଂକ ପ୍ରଭୁତ୍ୱରୁ ବଂଗଦେଶକୁ ମୁକ୍ତ କରି ବିଜୟସେନ୍ ବଂଗର ଅଧୀଶ୍ୱର ହେବା ପରେ ଚୋଡ଼ଗଂଗଂକ ସହିତ ତାଂକର ସଂଘର୍ଷ ଘଟିଥିଲା ଓ ସେଥିରେ ଚୋଡ଼ଗଂଗ ପରାସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ବିଜୟସେନ୍‌ଙ୍କ ସଂବଂଧୀୟ ଏକ ଶିଳାଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ । ମିଥିଳାର କର୍ଣ୍ଣାଟ-ବଂଶୀୟ ସେନ୍-ରାଜା ନାନ୍ୟଦେବ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଯେଉଁ ଗୌଡ଼ପତିଂକୁ ବିଜୟସେନ ପରାଜିତ କରିଛଂତି ବୋଲି ଦାବୀ କରଂତି ସେ ମଦନପାଳ ହେବାହିଁ

* ବାଂ: ଇ । (୧) *Ibid*

ସଭର୍ବ । ଗୌଡ଼ ଜୟ ଅର୍ଥ ବରେନ୍ଦ୍ରୀ ଜୟ । ବିଜୟସେନଙ୍କ କଳିଙ୍ଗ ଓ କାମରୂପ ଜୟର ପ୍ରକୃତ ନିର୍ଧାରଣ କରିବା କଠିନ ବୋଲି ଡଃ ନୀ: ର: ରାୟ ମନ୍ତବ୍ୟକ୍ତ କରନ୍ତି ।

ବିଜୟସେନଙ୍କ ପୁତ୍ର ବଲ୍ଲାଲସେନ (୧୧୫୮—୧୧୭୯) ପରେ ଗୌଡ଼ ଅଭିଯାନ କରି ଜୟ କରିଥିଲେ, ବୋଧହୁଏ ଗୋବିନ୍ଦପାଳଙ୍କ ଅମଳରେ । ବଲ୍ଲାଳଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ 'ଅଦ୍ଭୁତସାଗର' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୌଡ଼ବିଜୟର ଟିକିଏ ଇଙ୍ଗିତ ଅଛି । ଏଇ ଗ୍ରନ୍ଥ ସମାପନ ପୂର୍ବରୁ ବଲ୍ଲାଲସେନ ପୁତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ହାତରେ ରାଜ୍ୟଭାର ଓ ଗ୍ରନ୍ଥ ସମାପନଭାର ଅର୍ପଣ କରି ସପତ୍ନୀକ ଗଙ୍ଗା-ଯମୁନା ସଙ୍ଗମରେ ନିରଞ୍ଜରପୁରଠାରେ ବାନପ୍ରସ୍ଥ-ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରିବାକୁ ଚାଲି ଯାଇଥିଲେ ।

ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ୍ କଳିଙ୍ଗ ଓ କାମରୂପକୁ ବିଜୟୀ ସମରାଭିଯାନ ପ୍ରେରଣ କରିଥିବା କଥା ତାଙ୍କ ଲିପିରେ ଦାବୀ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପୁତ୍ରମାନଙ୍କ ଲିପିରେ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ସେ ପୁରୀ, ବାରାଣାସୀ ଓ ପ୍ରୟାଗରେ ବିଜୟସ୍ତମ୍ଭ ପ୍ରୋଥିତ କରିଥିଲେ । କାଶୀ ଓ କଳିଙ୍ଗ ଜୟର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ଲିପିରେ ମିଳେ । ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ସେନ୍-ସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କାଳବେଳକୁ ପ୍ରାୟ ଷାଠିଏ ବର୍ଷର ପରିଣତ ପ୍ରୌଢ଼ । ତେଣୁ ସେ ଗୌଡ-କଳିଙ୍ଗ-କାମରୂପ ରଣାଙ୍ଗନମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ଶୌର୍ଯ୍ୟବୀର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଥିବା କଥା କୁହାଯାଇଛି ଏବଂ କଳିଙ୍ଗ-ଲଳନାମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କେଳି କରିଥିବା ବିଷୟର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ତାହା କପୋଳକଳ୍ପିତ ବୋଲିହିଁ ମନେହୁଏ ।

"କ୍ଷ୍ମାକ୍ଷେପାଦ୍ ଗୌଡ଼ଲକ୍ଷ୍ମୀଂ ଜୟତି ବିଜୟତେ କେଳିମାଜାନ୍ କଳିଙ୍ଗାନ୍ ।"
ଚେତଶ୍ଚେଦକ୍ଷିତିନ୍ଦୋପ୍ରପତି ବିତପତେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଦ୍ ଦୁର୍ଜନେଷୁ... ।"
ସ୍ୱେଚ୍ଛାମ୍ଳେଚ୍ଛାନ୍ ବିନାଶଂ ନୟତି ବିନୟତେ କାମରୂପାଭିମାନଂ
କାଶୀଭର୍ତ୍ତୁଃ ପ୍ରକାଶଂ ହରତି ବିହରତେ ମୂର୍ଦ୍ଧ୍ନ ଯୋ ମାଗଧସ୍ୟ ।"

ଶରଣ ଏଇ ଶ୍ଳୋକରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ସ୍ତୁତି କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ ଚେଦି, କଳିଙ୍ଗ, କାମରୂପ, କାଶୀ ଓ ମ୍ଳେଚ୍ଛ ରଜାଙ୍କୁ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାସ୍ତ କରିଥିବା କଥା ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଡଃ ମହତାବ୍‌ଙ୍କ ମତରେ ଏ ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା "କେବଳ ସ୍ତାବକ କବିଙ୍କ ଅନୁପ୍ରାସିକ ପ୍ରଶସ୍ତି ଗାନ ମାତ୍ର" । ଡଃ ନୀହାରରଞ୍ଜନ ରାୟ ତାଙ୍କ ବାଂ ଇ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ୍‌ଙ୍କ ଗୌଡ଼ କଳିଙ୍ଗ କାମରୂପ ଅଧିକାର ଦାବୀ ପଛରେ 'ନିଃସଂଶୟ ଲିପିପ୍ରମାଣ ଅଛି" ବୋଲି ମନେକରନ୍ତି ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ କଳିଂଗବିଜୟ ଦାବୀ ଅମୂଳକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବୀରଭୂମି ବା ଉତ୍ତର-ରାଢ଼ ଓଡ଼ିଶାର ଅଂତର୍ଗତ ଥିଲା ବୋଲି କହିବାର କୌଣସି ହେତୁ ନାଇ । ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି, ବଲ୍ଲାଳସେନଂକ ସମୟରେ ଗୌଡ଼, ବରେଂଦ୍ରୀ ଏବଂ ମିଥିଳା ସେନ୍ ରାଜ୍ୟଭୁକ୍ତ ଥିଲା । ଏହା ସାଂଗକୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅଂଚଳ ମଧ୍ୟ ସେନ୍-ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ଥିଲା; ତାହା ହେଉଛି ବାଗଡ଼ୀ ବା ସୁଂଦରବନ ମେଦିନୀପୁର ଅଂଚଳ । ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ଅମଳରେ ଏ ସମସ୍ତ ଅଂଚଳ ସେନ୍-ପରିଧିଭୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକର ଦୁଇଟି ଲିପିରେ ଏବଂ ଶକ୍ତିପୁର ପଟ୍ଟୋଲୀରେ ବର୍ଧମାନଭୁକ୍ତି ଓ କଂକଗ୍ରାମଭୁକ୍ତିର ସାକ୍ଷାତ୍ ମିଳେ—ଯାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ବୀରଭୂମ ଜିଲ୍ଲାକୁ ଆବୃତ କରିଥିଲା ।

ତେଣୁ ଡଃ ମହତାବ୍ ହଠାତ୍ ବନ୍ଧୁ ଉନ ନୀରବ ରହିବା ପରେ ବୀରଭୂମି ସେନ୍ ଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଶାର ଅଂତର୍ଗତ ଥିଲା ବୋଲି 'ଝଂକାର' ସଂପାଦକୀୟରେ (ଫେବ୍ରୁୟାରୀ ୧୯୭୬) କହିବାର ଅର୍ଥ କଣ ବୁଝିହେଉନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ଯେ ସେନ୍-ଅଭ୍ୟୁଦୟ ପୂର୍ବରୁ କଳିଂଗ ନରପତି ଅନଂତବର୍ମା ଚୋଡ଼ଗଂଗଦେବ ଥରେ ରାମପାଳ ବଂଶ ଆଉ ଆଉ ଓଡ଼ିଶାକୁ ପାଳବଂଶ ଅଧିକାରରୁ ମୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ରାମପାଳଂକ ପୁତ୍ର କୁମାରପାଳଂକ ଅମଳରେ ଚୋଡ଼ଗଂଗ ଦକ୍ଷିଣ-ରାଢ଼ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର କୁମାରପାଳ ତାଂକ ସୁଦକ୍ଷ ମଂତ୍ରୀ ବୈଦ୍ୟଦେବଂକ ସହାୟତାରେ ଚୋଡ଼ଗଂଗଂକ ଆକ୍ରମଣକୁ ପ୍ରତିହତ କରିଥିବା କଥା ତାଂକର ଏକ ତାମ୍ରଶାସନରୁ ଜଣାଯାଏ । ଚୋଡ଼ଗଂଗଂକ ଆକ୍ରମଣ ରୋକିବାକୁ ଯାଇ ଦକ୍ଷିଣ ବଂଗରେ ଏକ ପ୍ରବଳ ଜଳ-ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିବା କଥା ପାଳରାଜାଂକ ଅନୁଶାସନରୁ ମଧ୍ୟ ଜଣାପଡେ । ରାଖାଲଦାସ ବ୍ୟାନାର୍ଜିଂକ "ବାଂଲାର ଇତିହାସ" ଗ୍ରଂଥରେ ଏଇ ନୌଯୁଦ୍ଧର ବର୍ଣନା ଉଦ୍ଧୃତ ହୋଇଛି । (ଡଃ ମହତାବ୍ 'ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ'ରେ ଏହା ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଧାର କରିଛଂତି) ସେତେବେଳେ ଚୋଡ଼ଗଂଗଂକ ଗତି ରୋଧିତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ମଂଦାର ଦୁର୍ଗ ଅଧିକାର କରିନେଇ ମଂଦାରାଧିପତିଂକୁ ସେଠାରୁ ତଡ଼ି ଦେଇଥିଲେ ବୋଲି ଡଃ ମହତାବ୍ ଲେଖିଛଂତି । ମଂଦାରରେ ଅବସ୍ଥିତ ବର୍ତ୍ତମାନ ହୁଗୁଲି ଜିଲ୍ଲାର ଆରାମବାଗର ଆଠ ମାଇଲ୍ ପଶ୍ଚିମରେ ସ୍ଥିତ 'ଭିତର ଗଡ଼' ନାମକ ସ୍ଥାନ । (ଓ.ଇ) ଡଃ ନୀ:ର: ରାୟ ମଧ୍ୟ ଚୋଡ଼ଗଂଗଂକ ମଂଦାର-ବିଜୟ ସମର୍ଥନ କରିଛଂତି । ସେ ଲେଖିଛଂତି : ଦ୍ୱାଦଶ ଶତକୀୟ ଓଡ଼ିଶାର ଚୋଡ଼ଗଂଗ ରାଜାଂକ ଆଧିପତ୍ୟ ମିଧୁନପୁର (ନାଃସଂଦେହରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମେଦିନୀପୁର) ପର୍ଯଂନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ ହୋଇଥିଲା । ଅନଂତବର୍ମଣ ଚୋଡ଼ଗଂଗ ଗଂଗାତୀରରେ ମଂଦାରରାଜାଂକୁ

ପରାଭୂତ କରି ତାଂକ ଦୁର୍ଗନଗର ଅାରମ୍ୟ ଧ୍ୱଂସ କରିଥିଲେ । ମନ୍ଦାର ନାଃସଂଦେହରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ମନ୍ଦାରଣ, ଏବଂ ଆରାମ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆରାମବାଗ, ଉଭୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ହୁଗୁଲୀ ଜିଲରେ ।

ମାତ୍ର ଏ ସମରାଭିଯାନ ସ୍ଥାୟୀ ରାଜତ୍ୱ ନୁହେ । ସୁଦୂର ଅତୀତରେ ପ୍ରତାପୀ ରାଜାମାନେ ଏଭଳି ଅଭିଯାନ ବରାବର କରୁଥିଲେ । ତା'ଛଡ଼ା ପାଲବଂଶ ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଚୋଡ଼ଗଂଗ ହୁଗୁଳି ଜିଲାର ଆରାମବାଗ ବିଜୟ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ରାଜତ୍ୱରେ ରାଢ ଦେଶ କଳିଂଗ ରାଜାଂକ ଆଧିପତ୍ୟରେ ଥିଲା ବୋଲି କହିବା କେତେଦୂର ସମୀଚୀନ ତାହା ଡଃ ମହତାବ୍ ନିଜେହିଁ ବୁଝୁଥିବେ ।

ଏହାଛଡ଼ା ବୀରଭୂମିର ଅଜୟନଦ ତୀରସ୍ଥ କେନ୍ଦୁବିଲ୍ୱ ଗ୍ରାମ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ୟାମରୂପାଗଡ ବା ସେନ୍‌ପାହାଡ଼ୀ—ଯେଉଁଠି ବଲ୍ଲାଲସେନ ଏକ ନୀଚଜାତୀୟା ରମଣୀ ସହ ତଂତ୍ରସାଧନାରେ ଲିପ୍ତ ଥିଲେ— ବୀରଭୂମି ବା ଉତ୍ତର ରାଢ଼ ସେନ୍-ଅଧିକାରଭୁକ୍ତ ଥିବା ସପକ୍ଷରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଅକାଟ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ।

ଲେଖ-ପ୍ରମାଣର ସାରାଂଶ

ସଦୁକ୍ତିକର୍ଣାମୃତ ଗ୍ରଂଥର ଶୃଂଗାର-ପ୍ରବାହରେ ଉମାପତି ଧରଂକର ସୁଂଦର କାବ୍ୟମୟ ଶ୍ଳୋକଟି "ଦୂରୋଦଂଚିତ ବାହୁମୂଳ ବିଲସଚ୍ଚୀନ ପ୍ରକାଶସ୍ତନା" (ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱବାହୁ ହୋଇ ଫୁଲ ତୋଳୁଥିବା ତରୁଣୀର ନାଭିହ୍ରଦ ବର୍ଣନା) ସହ ଜୟଦେବ, ଗୋବର୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଶରଣ, ଧୋୟୀ-କବିରାଜ, ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ, କେଶବ-ସେନ୍ ପ୍ରମୁଖଂକର ଶ୍ଳୋକାବଳୀ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଏମାନଂକ ବ୍ୟତୀତ ବହୁ ଗୌଡ଼-ବଂଗୀୟ କବିଂକ ରଚନା ଏଇ ସଂକଳନରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଯଥା :— ଜଲଚଂଦ୍ର, ଯୋଗେଶ୍ୱର, ବୈଦ୍ୟ ଗଂଗାଧର, ସାଞ୍ଚିଧର, ବେତାଳ, ବ୍ୟାସ-କବିରାଜ, କେଵଟ, ପପୀପ, ଜନୈକ ବଂଗାଲ, ଚଂଦ୍ରଚଂଦ୍ର, ଗଂଗୋକ, ହଂବୋକ ଇତ୍ୟାଦି । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଥିଲେ ସମକାଳୀନ ବଂଗଳାର କବି । ଏହାଛଡ଼ା ବଟୁଦାସଂକ ପ୍ରଶସ୍ତିମୟ ପାଂଚଟି ଶ୍ଳୋକ ଯେଉଁ ପାଂଚ ଜଣ କବିଂକ ଦ୍ୱାରା ରଚିତ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ସମସାମୟିକ ବଂଗାଳୀ କବି । ଏ ପାଂଚଜଣ ହେଉଛଂତି— ମଧୁ, ସାଞ୍ଚିଧର, ବେତାଳ, ଉମାପତି ଧର ଓ କବିରାଜ-ବ୍ୟାସ । ତା'ଛଡ଼ା ଗୋବର୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଂକ ଆର୍ଯ୍ୟ ସପ୍ତଶତୀ ନାମକ ଶୃଂଗାରକାବ୍ୟଟି ଖ୍ରାଜ୍ଜଳିଦଦ୍ଦ, ଏହାକୁ ସେ ଜଣେ ସେନ୍‌କୁଳତିଳକଂକ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାରେ ରଚନା କରିଛଂତି

ବୋଲି ଏହି କାବ୍ୟରେହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟ କହିଯାଇଛନ୍ତି । ତାଂକର ଦୁଇ ଭ୍ରାତା ବା ଶିଷ୍ୟଂକ ନାମ ଥିଲା ଉଦୟନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ବଳଭଦ୍ର । ଶରଣ ତ ସଦୁକ୍ତିରେ ସଙ୍କଳିତ ତାଂକର ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକରେ ଜନୈକ ସେନ୍-ବଂଶଧରଙ୍କଂକ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ବାସ କରୁଥିବା କଥାର ସ୍ପଷ୍ଟ ଇଂଗିତ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକରେ ଗୌଡ଼ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଚେଦି, କଳିଂଗ, କାମରୂପ ଓ ମ୍ଳେଚ୍ଛରାଜାଂକ ପରାଜୟର ଇଂଗିତ ଅଛି । (ଏ ଶ୍ଳୋକଟି ଉପରେ ଉଦ୍ଧୃତ କରିଛୁ ।) ଧୋୟୀ (ଧୋୟୀକ, ଧୂୟୀ)—କବିରାଜ କାଳିଦାସଂକ ମେଘଦୂତ ଆଦର୍ଶ ରେ 'ପବନଦୂତ' ନାମକ ଏକ କାବ୍ୟ ରଚନା କରି ତାଂକ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକୁ ସେଥିରେ କୌଶଳ ସହକାରେ ନାୟକ ସ୍ଥଳରେ ଅଭିଷିକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାଂକର ସ୍ତୁତି କରିଛନ୍ତି । ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ କୁଆଡ଼େ ଥରେ ଦକ୍ଷିଣଦେଶକୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେଠାରେ କୁବଳୟବତୀ ନାମ୍ନୀ ଜଣେ ଗଂଧର୍ବକନ୍ୟା ତାଂକ ପ୍ରତି ପ୍ରେମାସକ୍ତା ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଦକ୍ଷିଣା ମଳୟବାୟୁକୁ ଦୂତ କରି ବିରହିଣୀ କୁବଳୟବତୀ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ନିକଟକୁ ପ୍ରେମ-ବାର୍ତ୍ତା ପ୍ରେରଣ କରିଛନ୍ତି । ଏହାହିଁ ହେଲା ଏ ଦୂତକାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ । ଡଃ ନୀ:ର: ରାୟଂକ ମତରେ, କାବ୍ୟଟିର ମୌଳିକତ୍ୱ ବିଶେଷ କିଛି ନାଇ, ଭାବ-ଗାମ୍ଭୀରତାର ପରିଚୟ ସ୍ୱଳ୍ପ, ତେବେ ଏକ ଏକ ଶ୍ଳୋକର ଶବ୍ଦ-ଗରିମା ଏବଂ କଳ୍ପନାର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଚିତ୍ତ ସ୍ପର୍ଶ କରେ ।

ଉମାପତି ଧର ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ପିତାମହ ବିଜୟ ସେନଂକ ଦେଓପାଡ଼ା-ପ୍ରଶସ୍ତିର ରଚୟିତା । ଏ ପ୍ରଶସ୍ତିର ୪ଟି ଶ୍ଳୋକ ସଦୁକ୍ତିରେ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଛି । ସଦୁକ୍ତି ସଂକଳନରେ ଉମାପତି ଧରଂକ ନାମରେ ଆଉ ଏକ ଶ୍ଳୋକ ରହିଛି ଯାହା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକ ମାଧାଇନଗର ପଟ୍ଟୋଲୀରେ ଠିକ ଏକା ପ୍ରକାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅତଏବ ଯେପରି ଦେଖାଯାଉଛି ବୃଦ୍ଧକବି ଉମାପତି ଧର ତିନି ପୁରୁଷ ଧରି ସେନ୍-ରାଜସଭା ସହିତ ଜଡ଼ିତ ଥିଲେ । ମେରୁତୁଂଗ ତାଂକ ପ୍ରବଂଧଚିଂତାମଣିରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଉମାପତି ଧର ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଂକର ଅନ୍ୟତମ ମଂତ୍ରୀ ଥିଲେ । ଆମର ମନେହୁଏ, ଏଥିରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାର କିଛି ନାଇ । କାରଣ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ରାଜା ହେଲାବେଳକୁ ପ୍ରାୟ ଷାଠିଏ ବର୍ଷ ବୟସରେ ପହଂଚିଥିଲେ । ସେ ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ ୧୧୭୯ ଠାରୁ ୧୨୦୫ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ତାଂକ ପିତାମହ ବିଜୟସେନଂକ ରାଜତ୍ୱକାଳ ଥିଲା ଆନୁମାନିକ ଖ୍ରୀ: ୧୦୯୫—୧୧୫୮ ପର୍ଯ୍ୟଂତ । ତାଂକ ପିତା ବଲ୍ଲାଳସେନଂକ ରାଜତ୍ୱକାଳ ଥିଲା ଆ. ୧୧୫୮—୧୧୭୯ ପର୍ଯ୍ୟଂତ । ତେଣୁ ଉମାପତିଧର ବିଜୟସେନଂକ

ରାଜତ୍ୱର ଶେଷ ପାଦରେ ହିଁ ଏଈ ସେନ୍-ସଭାରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିବେ । ସେ ଯେ କେବଳ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ଅନ୍ୟତମ ମନ୍ତ୍ରୀ ବା ସଭାକବି ଥିଲେ ତା ନୁହେଁ, ଯେଉଁ ତୁର୍କୀ-ଅଭିଯାତ୍ରୀ ମହମ୍ମଦ ବଖ୍ତିଆର ଖିଲ୍‌ଜୀ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କୁ ଆକସ୍ମିକ ଯୁଦ୍ଧରେ ପରାଭୂତ କରି ସେନ୍-ରାଜ୍ୟଶ୍ରୀ ଦଖଲ କରିଥିଲା, ବୃଦ୍ଧ ଧର କବି ସେଇ 'ମ୍ଲେଚ୍ଛନରେନ୍ଦ୍ର'ଙ୍କ ପ୍ରଶସ୍ତି-ଗାନ କରିବାକୁ ମଧ୍ୟ କୁଣ୍ଠିତ ନାହାନ୍ତି । ସେ ଶ୍ଲୋକଟି "ସାଧୁ ମ୍ଲେଚ୍ଛ ନରେନ୍ଦ୍ର ସାଧୁ ଭବତୋ ମାତୈବ ବୀରପ୍ରସୂନ" ଅନ୍ୟତ୍ର ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଛି ।

ତେଣୁ ଏଇ ସବୁ ପାରସ୍ପରିକ ସମ୍ବନ୍ଧ-ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜୟଦେବଙ୍କୁ ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନଙ୍କ ରାଜସଭାରୁ କିମ୍ବା ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ସେନ୍-ସଭାର ଅନ୍ୟ କବି ଚତୁଷ୍ଟୟ, ଯଥା ଉମାପତି ଧର, ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟ, ଧୋୟୀ-କବିରାଜ ଓ ଶରଣଙ୍କଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିବା କଦାପି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ କବି ଜୟଦେବ ଯେ ସେନ୍-ରାଜସଭା ସହିତ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

କବି ଜୟଦେବ ଓଡ଼ିଶାର ହୁଅନ୍ତୁ ବା ବଙ୍ଗଳାର ହୁଅନ୍ତୁ ସେଥିରେ ତାଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱ ଓ କବି-ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଆଦୌ କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହୁଏ ନାହିଁ ବା ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ସେ ସମଗ୍ର ଭାରତବର୍ଷର କବି ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାରତୀୟର ପ୍ରାତଃସ୍ମରଣୀୟ କବିମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ । ତେଣୁ ଏଇ ସବୁ କ୍ଷୁଦ୍ର ବାଦ-ବିସମ୍ବାଦରେ ଲିପ୍ତ ରହି ସତ୍ୟର ଅପଲାପ କରିବାକୁ ଯିବା ଆଦୌ ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ଗବେଷକ ଚିର ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧାନୀ । ଉପସ୍ଥିତ ତଥ୍ୟ ଓ ପ୍ରମାଣାବଳୀ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିହିଁ ସେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ଉପନୀତ ହୋଇଥାଏ । ତାର ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅଭିରୁଚି ବୋଲି କିଛି ନାହିଁ । ସେ ଯଦି ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅଭିରୁଚିକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟକୁ ବାଆଁରେଇଆ କରେ ବା ବିକୃତ କରେ, ତେବେ ସେ ନିଜର କ୍ଷତି ସାଧନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମହାନ କବିଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅଲକ୍ଷ୍ୟରେ କ୍ଷତିସାଧନ କରେ । ଦୁଃଖର କଥା ଆମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏଭଳି ଉଦ୍ୟମର ଅଭାବ ନାହିଁ । ଅନେକେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ, ସାରଳା ଦାସଙ୍କୁ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କବିଙ୍କୁ ଅତିରଞ୍ଜିତ କରି ବା ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସତ୍ୟର ଅପଲାପ କରି ଯେପରି ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ସେଇ ମହାକବିମାନଙ୍କୁ ହାସ୍ୟାସ୍ପଦ କରାଉଛନ୍ତି, କବି ଜୟଦେବଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ସେପରି ନ ହେଉ, ଏହାହିଁ ଆମର ଐକାନ୍ତିକ କାମନା ।

।। ତ୍ରୟୋଦଶ ଅଧିକରଣ ।।

ସାରଳା-ଯୁଗ

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟର ଜନ୍ମ

ସାରଳା ଦାସଙ୍କ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ନଜରକୁ ଆସେ । ଏଥି ପୂର୍ବରୁ କେତେକ ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଅଭିଲେଖରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ନିଦର୍ଶନ ପାଇଥାଉଁ । ମାତ୍ର ସୁଧିବଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟ-କୃତି ଭାବରେ ସାରଳା ମହାଭାରତ ହିଁ ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ରୂପେ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆସେ । ଓଡ଼ିଆ ଲିପି ମଧ୍ୟ ଏତେବେଳକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ଲାଭ କରିଥିଲା, ଯାହା କପିଳେନ୍ଦ୍ର-ଦେବଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ସିଂହାଚଳମ ନୃସିଂହନାଥ ମନ୍ଦିର ସଲଗ୍ନ ଓଡ଼ିଆ ଶିଳା-ଲେଖରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଏଇ ସମୟରୁ ସଂସ୍କୃତରେ ଲେଖାଯାଇଥିବା ପୁରାଣଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାକୃତରେ ରଚିତହୁଏ । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ, ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ, ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ, ଏବଂ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ସାରଳା ଯୁଗର ବିଶିଷ୍ଟ ଅବଦାନ । ସାରଳା ଦାସ ଯେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଣ-ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାଇ । ସେ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ସମ୍ରାଟ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର (ଖ୍ରୀ. ୧୪୩୫-୬୭) ସମସାମୟିକ ଥିଲେ ବୋଲି ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ହିଁ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବତ୍ସା ଦାସ ବା ବଚ୍ଛ ଦାସଙ୍କ 'କଳସା ଚଉତିଶା' ଥିଲା ବୋଲି ସ୍ୱର୍ଗତ ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଏବଂ ଅନ୍ୟମାନେ କହନ୍ତି । ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଥିବା

ବେଦମନ୍ତ୍ର ଯୁଗତେ ସେ ପଢ଼ନ୍ତି ଯେ କଳସା
ବଶିଷ୍ଠ ମାରକଣ୍ଡ ଆବର ଦୁର୍ବାସା ।"

ପଢ଼ି ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ପ୍ରାଚୀ-ପ୍ରକାଶିତ "ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ"ର ଇଂରାଜୀ ଭୂମିକାରେ ଏହାକୁ ବଚ୍ଛ ଦାସଙ୍କ "କଳସା ଚଉତିଶା" ବୋଲି ଧରି ନେଇ ତହିଁର ରଚନା କାଳ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି । ସେ କଳସାକୁ ନାମବାଚକ ବିଶେଷ୍ୟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଅନ୍ୟମାନେ ତାଂକର ମତ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । କିଂତୁ ପୂର୍ବ ଉଦ୍ଧୃତିରୁ ଯେପରି

କଳସା ଚଉତିଶା

ଜଣାଯାଏ ସାରଳା ଦାସ ମଂଗଳଗୀତ ଅର୍ଥରେ ହିଁ 'କଳସା' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି, କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରଚନାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ନୁହେଁ । ତା'ନ ହେଲେ ସେ ବଶିଷ୍ଠ, ମାର୍କଂଡେୟ, ଦୁର୍ବାସା ପ୍ରଭୃତି ସୁପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗର ଋଷିମାନେ ଅର୍ବାଚୀନ ରଚନା "କଳସା" ପଢ଼ିବା କଥା କାହିଁକି ଲେଖନ୍ତେ ? ତା' ପରେ 'କଳସା'ର ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ମଧୁର ଗୀତ (କଲ୍ = ମଧୁର ଧ୍ୱନି + ଶୋ = ତୀକ୍ଷ୍ଣ କରିବା + ଅ) ବା ଗାୟନୋପଯୋଗୀ ପଦ । *ଖାଲି ସାରଳା ଦାସ ନୁହେଁ, ବଳରାମ ଦାସ ମଧ୍ୟ ତାଂକ ଦାଂଡି ରାମାୟଣରେ 'କଳସା' ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି, ଯଥା :—

"କଳସା ରାଗେ ଗୀତ ଗାବନ୍ତି ସଂଜାବଳି ।
କଳାଣି ସବୁ ସୁଭାଇ ସାହେର ଉଛୁଳ ।"

ଭାଷାଗତ ବିବର୍ତ୍ତନର କ୍ରମ ବିଚାରରୁ 'କଳସା ଚଉତିଶା' କୁ ସାରଳା ଦାସଂକଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତର କହି ହେବ ନାଇ । କାରଣ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଓଡ଼ିଆରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ 'କଇ' ଓ 'କହି' ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତି

ଭାଷା-ଲକ୍ଷଣ

ବହୁବଚନରେ 'ନ୍ତି' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଚଳୁଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟା ଓ ଚତୁର୍ଥୀ ଏକବଚନରେ 'କଇ' ପ୍ରୟୋଗର ଉଦାହରଣ :—ଲଂକାକଇ, ମଂଚକଇ, ଅଂଭକଇ (ବଳରାମ ଦାସ) । ଚତୁର୍ଥୀ ବହୁବଚନରେ 'ନ୍ତି' ପ୍ରୟୋଗର ଉଦାହରଣ —'ବୃକ୍ଷାଂତ କଟାଇଲି' (ସାରଳା ଦାସ) 'ଅଂଭଂତ ଅପୂର୍ବ ସେ ଯେ ହୋଇଲା ଗୋସାଇଁ' (ବ. ଦାସ) 'ପରଜାଂତ ପାଳିବୁ ତୁ ଅତି ଯତ୍ନ କରି' (ବଳରାମ ଦାସ) । ସେଇପରି ପ୍ରାକୃତ ଭଳିର ଷଷ୍ଠୀ ଓ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ ଓଡ଼ିଆରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା —'ଗାବଂତି', 'ପାବଂତି' 'କରାବଂତି', 'ଲଗାବଂତେ' ଇତ୍ୟାଦି । କ୍ରିୟା ରୂପରେ 'ଅ' ସ୍ଥଳରେ 'ବ'ର ବ୍ୟବହାର ସେ ଯାଏ ଅବର୍ଗୀୟ 'ବ'ର ଉଚ୍ଚାରଣ ଓଡ଼ିଆରେ ଥିଲା ବୋଲି ସୂଚିତ କରେ । ଚଳିଇ, କହିଲଇ, ହୋଇଲଇ, ଆଦି କ୍ରିୟାରୂପରେ ପ୍ରାଂତ ଇ-କାର ମାତ୍ରା ସ୍ଥଳେ 'ଇ' ର ପ୍ରୟୋଗ ତଥା 'ହି', 'ଇ', 'ସେ', ଆଦି 'ନିଶ୍ଚିତାର୍ଥକ ବା ନିରର୍ଥକ ପ୍ରତ୍ୟୟ' ସେ ଯୁଗୀୟ ରଚନାରେ ବେଶ୍ ଥିଲା ।

ଅନ୍ୟ କେତେକ ବିଶେଷତ୍ୱ ହେଉଛି ସ୍ୱାର୍ଥ ଅର୍ଥରେ କ୍ରିୟାରେ 'କ' 'ସି' ର ପ୍ରୟୋଗ ଯଥା କରିବାକ, ଶୁଣସି । ('ଭୋ ଜଗମୋହନ କରିବାକ ମୋତେ ରକ୍ଷା' – (ବଳରାମ ଦାସ), "ଆବର କଥାଏ ତୁହି ଶୁଣସି ରାଜନ" (ବଳରାମ ଦାସ) ।

* 'ଝଂକାର,-' ୧୯୬୮, ଫେବୃଆରୀ ସଂଖ୍ୟା ସଚ୍ଚିଦାନଂଦ ମିଶ୍ରଂକ ପ୍ରବଂଧ ଦେଖନ୍ତୁ

କ୍ରିୟାରେ ନିମିତ୍ତାର୍ଥେ 'ତେ' ଓ 'ତ'ର ପ୍ରୟୋଗ । 'ରାମ ଲକ୍ଷଣ ଗୁଡ଼ିକତେ ତା ମନ ନ ଗଲା ।' (ବି ଦାସ), 'ରାମାୟଣ ଚରିତ କହିତ ମୋର ଇଚ୍ଛା' (ବ. ଦାସ) । ପ୍ରଥମ ବିଭକ୍ତି ବହୁବଚନରେ 'ଏ' ର ପ୍ରୟୋଗ ଯଥା : ଦେବତାଏ, ପ୍ରଜାଏ । ମାତ୍ର 'କଳସା ଚଉତିଶା'ରେ ଏ ସବୁର ଅଧିକାଂଶ ନଥିବା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାର କାଳ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧ ପୂର୍ବର ନୁହେଁ ବୋଲି କହିବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେବ । ତା' ପରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି, 'ସାହିତ୍ୟିକ ଆଂଗିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ 'କଳସା' ଏକ ଉନ୍ନତ ସୃଷ୍ଟି ଯାହା ବର୍ଣ୍ଣମାଳାନୁକ୍ରମରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସଂଖ୍ୟକ ପଦକୁ ନେଇ ରଚିତ । ତେଣୁ କଳସାର ଛାଂଦାଶ୍ରିତ ରଚନା ସାରଳାଂକ 'ଦାଂଡି' ପୂର୍ବରୁ ଚଳୁଥିଲା ବୋଲି କହିଲେ ଓଡ଼ିଆରେ ଦାଂଡିବୃତ୍ତର ଆବିର୍ଭାବ କାହିଁକି ହେଲା ତାହା ବୁଝି ହେବ ନାଇ । କିନ୍ତୁ ଦାଂଡିକୁ ଓଡ଼ିଆ ଛାଂଦର ପୂର୍ବାବସ୍ଥା ବୋଲି ଧରିଲେ ଯାଇ ଓଡ଼ିଆ ରଚନା ମଧ୍ୟକୁ ଛାଂଦ କିଭଳି ଚେଙ୍କକୁ ଚେଙ୍କ ହୋଇ ପଶିଛି ତାହା ବୁଝି ହେବ ।' (ଏକ୍ସ) ଆଲୋଚକମାନେ କହଂତି ସାରଳା ଦାସ କେବଳ ଠାଏ କଳସା ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛଂତି । କିଂତୁ ଶ୍ରୀ ସଚ୍ଚିଦାନଂଦ ମିଶ୍ରଂକ ନିକଟରେ ଥିବା ସାରଳା ମହାଭାରତ ପୋଥିରେ ଏ ଶବ୍ଦଟିର ଦୁଇଥର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି ବୋଲି ସେ କହଂତି । ମଧ୍ୟ-ପର୍ବରେ ଶାଂବ-ଚଂଦ୍ରାବତୀ ବିବାହ ପ୍ରସଂଗରେ :—

"ବେଦ ମଂତ୍ରରେ ପଢ଼ିଲେ କଳସା
ବଶିଷ୍ଠ ମାର୍କଂଡେୟ ଅଛଂତି ଦୁର୍ବାସା ।
ଆବର ଯେତେ ଥିଲେ ଯତ ମହାମୁନି
ଚାରି ମଂତ୍ରି ବେଦ ବ୍ରହ୍ମାର ତପୋଧନି ।
ଏ କଳସା ଚାରି ବର୍ଗରେ ପଢ଼ିଲେ ତପୋଚାରି ।
ଉତ୍ସବ ବଢ଼ିଲା କୁମାର କୁମାରୀ ।"

ଏ ବିଷୟରେ ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା 'ଦିଗଂତ' (ନୂଆ ପ୍ରସ୍ଥ) ୧୯୬୮, ଫେବୃଆରୀ ସଂଖ୍ୟାରେ କରାଯାଇଥିଲା । ଶ୍ରୀ ବଂଶୀଧର ମହାଂତି 'କଳସା'ର ମୂଳ ଖୋଜିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରାକୃତ ଛଂଦଗ୍ରଂଥର କଳସା ଛଂଦ ଓଡ଼ିଆରେ କଳସା ରାଗ ହେବା ଅନୁମାନ କରଂତି । କଳସା ଚଉତିଶାର ବୃତ୍ତକୁ କେଉଁଠି କେଉଁଠି କଳସା ରାଗ ବା ବାଣୀ ବା ଦଶା ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । କେଉଁଠି କେଉଁଠି ପୁଣି ମଂଗଳ ରାଗ ବା ବାଣୀ ବା ଦଶା ବୋଲି ଲେଖା ଯାଇଛି । ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା, ଯତି, ସ୍ଥାନ ଏବଂ ପାଦ ସଂଖ୍ୟା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଂଗଳ ଓ କଳସା ରାଗ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପାର୍ଥକ୍ୟ

ନାଇ । ବଳରାମ ଦାସ ଏଇ କଳସା ଟିଗ କଥା ତାଂକ ଗ୍ରମାୟଣରେ ଲେଖି ଯାଇଛଂନ୍ତି, ପୂର୍ବୋଲ୍ଲିଖିତ ପଦରେ ।*

"ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧି" ସାରଳା ଦାସଂକ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ରଚନା ବୋଲି କେହି କେହି କହଂନ୍ତି । ମାତ୍ର ତାହା ଠିକ୍ ନୁହେ । ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧି'ରେ ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟର ଯେଉଁ ସମିଶ୍ରଣ ଦେଖାଯାଏ ତାହା ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ଜନ୍ମହେବାର ପ୍ରାକ୍‌କାଳ । ଏଥିରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ବିଭକ୍ତିରେ 'କଇ' 'କହି' ଓ ବହୁବଚନରେ 'ନ୍ତ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ନ ଥିବାରୁ ଏହା ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧ ପରର ରଚନା ବୋଲି କହିବା ସଂଗତ ହେବ । ଶ୍ରୀ ଅର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାଂନ୍ତି ଏହାକୁ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ବା ତତ୍ପୂର୍ବର ରଚନା ବୋଲି ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂନ୍ତି ।

ରୁଦ୍ର-ସୁଧାନିଧି

ତଥାପି ଆର୍ତ୍ତବାବୁ ଏ ଗ୍ରଂଥର ପ୍ରଣେତା ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀ ପ୍ରାକ୍-ସାରଳା ଯୁଗର କବି ଅର୍ଥାତ୍ 'ତ୍ରୟୋଦଶ-ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ହୋଇ ପାରିଥାଂନ୍ତି' ବୋଲି ସଂଦେହରେ ପଡ଼ିଛଂନ୍ତି ଏବଂ ସେ ସଂଦେହ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଛଂନ୍ତି ।

ଏଠାରେ ମନେରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ସମସ୍ତ ଭାରତୀୟ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟ-ମାନଂକର ଜନ୍ମ ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ହିଁ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଭାଷାବିଜ୍ଞାନୀ-ମାନେ ସ୍ଥିର କରିଛଂନ୍ତି । ଏ ସର୍ବସମ୍ମତ ସତ୍ୟକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାର କୌଣସି କାରଣ ଆମେ ଦେଖୁନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଥମେ ପଦ୍ୟର ଜନ୍ମ ଏବଂ ତା'ର ବହୁ ପରେ ଗଦ୍ୟର ଜନ୍ମ । ପଦ୍ୟ ପୂର୍ବରୁ ଗଦ୍ୟର ଆବିର୍ଭାବ କଳ୍ପନା କରିବା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଯୌକ୍ତିକ କଥା । ମନେ ରଖିବାର ସୁବିଧା ପାଇଁହିଁ ସମସ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ଏବଂ ଏପରିକି କୃଷିବିଦ୍ୟା, ଜ୍ୟୋତିଷବିଦ୍ୟା, ଚିକିତ୍ସାବିଦ୍ୟା ଏବଂ ଅଂକ ସୂତ୍ରମାନ ମଧ୍ୟ ପଦ୍ୟରେ ଲିଖିତ ହେଉଥିଲା । ପରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଗଦ୍ୟର ପ୍ରଚଳନ ଆରଂଭ ହେଲା ।

ଭାଷା-ବିଜ୍ଞାନର ସୂତ୍ର

ମାତ୍ର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟର କଥା ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନେକ ଗବେଷକ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱର ଏ ମୌଳିକ ସୂତ୍ର ଭୁଲି ନାନା ପ୍ରକାର ଅବାସ୍ତବ କଥା ତଥା ଭ୍ରାନ୍ତ ମତ ଓ ତଥ୍ୟର ଅବତାରଣା

* "ଝଙ୍କାର" ପତ୍ରିକା, ୧୯୬୮ ଫେବୃଆରୀ ସଂଖ୍ୟାରେ ଶ୍ରୀ ସଚ୍ଚିଦାନଂଦ ମିଶ୍ରଂକ "ସାରଳା ଦାସଂକ କଳସା" ପ୍ରବଂଧ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

କରିଥାଂନ୍ତି । କିଏ ମାଦଳାପାଂଜି ଭଳି ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ରଚନା ଚୋଡ଼ଗଂଗଦେବଂକ-ଠାରୁ (ପ୍ରାୟ ୧୦୭୭-୧୧୪୭ ଶତାବ୍ଦୀରୁ) ଲିଖିତ ହୋଇ ଆସୁଚି ବୋଲି ନିଜ ପ୍ରଣୀତ ଇଂରାଜି ସାହିତ୍ୟ-ଇତିହାସରେ କହିଲେଣି ତ ଅନ୍ୟ କିଏ ନବମ-ଦଶମ ଶତକର ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟର ନମୁନା ସ୍ୱରୂପ ଶିଶୁବେଦ ପରିବେଷଣ କଲେଣି । ଏମାନଂକର ଗବେଷଣାର ଦୌଡ଼ ଦେଖିଲେ ହାସ୍ୟସଂବରଣ କରିହୁଏ ନାଇ । ଡଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ ଭୂମିକାରେ କହିଛଂନ୍ତି ଯେ ମାଦଳାପାଂଜି ଯଯାତିକେଶରୀଂକ ସମୟରୁ (ଅଂଦାଜ ୭୧୫ ୮୪୦) ଲିଖିତ ହୋଇ ଆସୁଚି । ମାଦଳା ପାଂଜିର ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ ବାକ୍ୟବିନ୍ୟାସ (syntax) ଓ ସ୍ୱାରୂପ ସମସ୍ତ ଦେଖିଲେ ଏହା ଯେ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ହେଲେ ମୋଗଲ୍ ଅମଲରୁ ପ୍ରାଚୀନତର ନୁହେ ଏ ବିଷୟରେ ନିଃସଂଦେହ ହେବାକୁ ପଡ଼େ । ଡଃ ହ. କୃ. ମହତାବ୍ ମଧ୍ୟ ତାଂକ ଇତିହାସରେ ଅନୁରୂପ ମତ ପୋଷଣ କରଂନ୍ତି । ଦିଲ୍ଲୀର ବାଦଶାହାମାନଂକ ନିକଟରେ ଏବଂ ପରେ ଇଷ୍ଟ ଇଂଡିଆ କୋଂପାନୀ ନିକଟରେ ପୁରୀ ମଂନ୍ଦିର ଉପରେ ନିଜର ବଂଶଗତ ଦାବୀ ଓ ଅଧିକାର ସାବ୍ୟସ୍ତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏହା ଭୋଇବଂଶ ରାଜାମାନଂକ ଇଂଗିତରେ ଲିଖିତ ହୋଇ ଆସୁଚି ବୋଲି ଏବେ ଜଣା ପଡ଼ିଲେଣି । ଏହାର ଭାଷା ଏଭଳି ଅର୍ବାଚୀନ ଯେ ଏହାର ବୟସ କୌଣସି ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌ର ଆଖିକୁ ଫାଂକି ଦେଇ ପାରିବ ନାଇ ।

ଅଦ୍‌ଭୁତ ତଥ୍ୟ

ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା ସତ ଯେ ଆମେ ଗଂଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଂକ ଅଭିଲେଖରେ କେତେବେଳେ କମିତି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଦେଖିଥିଲୁଁ । ମାତ୍ର କୋଣାର୍କ ମଂନ୍ଦିର ଶିଳାଲେଖଟି ସହ ଅଧିକାଂଶ ଅଭିଲେଖର ଲିପି ପ୍ରତ୍ନ-ବଂଗଳା । ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଦେଶର ସୀମାଚଳମଠାରେ ଥିବା ନୃସିଂହନାଥ ମଂନ୍ଦିରରେ ଖୋଦିତ କପିଳେଂନ୍ଦ୍ରଦେବଂକ ଶିଳାଲେଖଟିହିଁ ପୂର୍ଣାଂଗ ଓଡ଼ିଆ ଲିପି ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ରଚିତ । ଏଭଳି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଓଡ଼ିଆ ଲିପି ଏଥିପୂର୍ବରୁ ଦେଖି ନଥିଲୁଁ । ('ଝଂକାର' (ନୂଆପ୍ରସ୍ଥ), ୧୯୭୭, ଫେବୃଆରୀ ସଂଖ୍ୟାରେ ଡଃ କୁଂଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀଂକ ଦ୍ୱାରା ଲିଖିତ ପ୍ରବଂଧରେ ଏଇ ଲିପିର ପାଠୋଦ୍ଧାର ଓ ଫଟୋଚିତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।)

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ଲିପିର ଐତିହ୍ୟ

ଏଇ ଅବସରରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ତଥା ଲିପିର ଐତିହ୍ୟ ସଂବଂଧରେ ଟିକିଏ ସୂଚନା ଦେବା ଅପ୍ରାସଂଗିକ ହେବ ନାଇ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତକର ଭରତ ମୁନିଂକ

"ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର"ରେ ଉଡ୍ର ବିଭାଷାର ନାମ ମିଳେ । ଏହି ଗ୍ରଂଥରେ ବିଭିନ୍ନ ନାଟକୀୟ ରୀତି ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଭରତମୁନି "ଓଡ୍ର-ମାଗଧୀ" ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂତି, ଯାହା ମଧ୍ୟରେ ଓଡ୍ର, ବଂଗ, ପୌଂଡ୍ର, ଏବଂ ନେପାଳ ଅଂତର୍ଗତ ଥିଲା । ମାତ୍ର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ରଚିତ ଗ୍ରଂଥମାନଂକରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ବା ଓଡ଼ିଆ ରୀତି ସଂବଂଧରେ ବିଶେଷ କିଛି ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । ସପ୍ତମ ଶତକର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ହର୍ଷଚରିତ-ଗ୍ରଂଥର ମୁଖବଂଧରେ ବାଣଭଟ୍ଟ ସମସାମୟିକ ଭାରତବର୍ଷରେ ପ୍ରଚଳିତ ସାହିତ୍ୟ-ରୀତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଉତ୍ତର ଭାରତ ଓ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ରୀତି ଏବଂ ଗୌଡ଼ୀ-ରୀତିର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂତି, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ବା ସାହିତ୍ୟ-ରୀତି ସଂବଂଧରେ କିଛି କହି ନାହାଂତି । ପ୍ରାକ୍-ଆର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାଚ୍ୟ-ଭାରତୀୟ ନରନାରୀଙ୍କ ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ଭାଷା ଥିଲି ପ୍ରଧାନତଃ ଅଷ୍ଟ୍ରିକଗୋଷ୍ଠୀର ଭାଷା—ଯାହାର ଘନିଷ୍ଠତମ ଆତ୍ମୀୟତା ଥିଲା ମନ୍-ଖ୍ମେର୍ ଭାଷା-ପରିବାର ସଂଗେ । ଏହି ଭାଷା ଉପରେ ଏକ ସ୍ତର ରଚନା କରିଥିଲା ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷା-ପରିବାରର ସ୍ରୋତ । ତେଣୁ ଅବୈଦିକ ପ୍ରାଚ୍ୟ-ଭାରତୀୟ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀର ଭାଷା ଉପରେ ଅଷ୍ଟ୍ରିକ-ଦ୍ରବିଡ଼ ଭାଷା-ସ୍ରୋତର ପ୍ରଭାବ ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଏହି କାରଣରୁ ଉତ୍ତର ଭାରତର ବୈଦିକ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ଏହି ଆଲପଜୀୟ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଆର୍ଯ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀକୁ ସୁନଜରରେ ଦେଖୁନଥିଲେ, ଏହା ପୂର୍ବେ କହିଛୁଁ ।

ପ୍ରାଚ୍ୟ-ପ୍ରାକୃତ ବ୍ୟାକରଣକାର ଶ୍ରୀରାମ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ତର୍କବାଗୀଶ ତାଂକର ଅତି ପ୍ରାଚୀନ "ପ୍ରାକୃତ କଳ୍ପତରୁ" ଗ୍ରଂଥରେ ଶାକାରିକା, ଚ୍ଛଂଡାଳିକା, ଶାବରୀ, ଆଭୀରିକା,ଦ୍ରାବିଡ଼ିକା, ବନୌକସୀ, ମାଂଡୁରିକା, ଓ ଟାକ୍କୀ ଔଡ୍ରୀ ବିଭାଷା ସଂଗେ ଉତ୍କଳୀ ଭାଷାକୁ ମାଗଧୀ ବା ପ୍ରାଚ୍ୟ-ପ୍ରାକୃତ ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଛଂତି । ଓଡ଼ିଶାର ପଣ୍ଡିତ ମାର୍କଂଡେୟ କବୀନ୍ଦ୍ର (୧୫୬୦-୬୮, ମୁକୁଂଦଦେବଂକ ସମସାମୟିକ) "ପ୍ରାକୃତ-ସର୍ବସ୍ୱ" ଗ୍ରଂଥରେ କହିଂଛି "ଶାବର୍ଯ୍ୟା ମେ ବୌଡ୍ରୀ ଯୋଗାଭଦେଶ୍ୟ ଶୌରସେନ୍ୟାଦେଃ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ଉଡ୍ର ଓ ଶୁରସେନ ଦେଶୀୟ ଶବ୍ଦ ସହିତ ଶାବରୀର ସଂଯୋଗରେ ଔଡ୍ରୀ ବିଭାଷାର ସୃଷ୍ଟି । ଅନ୍ୟତ୍ର ଶାବରୀ ବିଭାଷା ଓ ଔଡ୍ରୀ ବିଭାଷା ପ୍ରାୟ ଏକ ବୋଲି ସେ ଔଡ୍ରୀକୁ ବିଭାଷା ବୋଲି ଧରି ନାହାଂତି । (ପରମାନଂଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ – ସହକାର, ୧୯୪୩)

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଂକ ସମୟକୁ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଲାଭ କରି ସାରିଥିଲା । କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବ ସ୍ୱରଚିତ "ପରଶୁରାମବିଜୟ" ନାମକ ସଂସ୍କୃତ ନାଟକରେ ଏକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ରଚିତ ସଂଗୀତ ସନ୍ନିବେଶିତ କରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୁ ରାଜକୀୟ ସ୍ୱୀକୃତି ଓ ସମ୍ମାନ ଦେଇଥିଲେ ।

ଓଡ଼ିଆ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା

ମୌର୍ଯ୍ୟ-ଯୁଗର ଅଶୋକଙ୍କ (ଖ୍ରୀ: ପୂ; ୩୦୦) ଅନୁଶାସନଗୁଡ଼ିକ ବ୍ରାହ୍ମୀ-ଓଡ଼ିଆଲିପିର ବର୍ଣ୍ଣମାଳାରେ ଖୋଦିତ । ଏହି ବ୍ରାହ୍ମୀ-ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର ଜନ୍ମ ଓ କ୍ରମବିକାଶ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୧୦୦୦ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବୋଲି ବଯ୍ସ୍ଟଲ୍ ଡ୍ରଭିଡ଼ଙ୍କ ମତ । ସମ୍ବଲପୁର ଅଞ୍ଚଳ ସମେତ ଏକ ବିଶାଳ ପ୍ରଦେଶରେ ଦ୍ରାବିଡ଼ ଜାତି ବସତି ସ୍ଥାପନ କରି ରହିଥିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ "ଚିତ୍ରଲିପି" ସେଠାରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏହି "ଚିତ୍ରଲିପି" ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଥିଲା । ଏହି "ଚିତ୍ରଲିପି'ର ସୈନ୍ଧବ ଉପତ୍ୟକାର ଦ୍ରାବିଡ଼-ଅଧ୍ୟୁଷିତ ଅଞ୍ଚଳର ଚିତ୍ରଲିପି ସହିତ ସୌସାଦୃଶ୍ୟ ରହିଛି । ସୈନ୍ଧବ ଚିତ୍ରଲିପି ଏବଂ ବ୍ରାହ୍ମୀ ଅକ୍ଷରମାଳା ମଧ୍ୟରେ କିଛି ସମ୍ବନ୍ଧ ଅଛି କି ନାହିଁ ତାହା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକ ଡଃ ଲ୍ୟାଙ୍ଗଡନଙ୍କ (Dr. Langdon) ମତରେ ଅଶୋକଙ୍କ ଧର୍ମ-ଲିପିରେ ଯେଉଁ ବ୍ରାହ୍ମୀ ଅକ୍ଷର ବ୍ୟବହୃତ, ସେଥିରୁ ୧୯ଟି ଅକ୍ଷର ସଙ୍ଗେ ସୈନ୍ଧବ ଲିପିର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି । * ଡଃ ବ୍ୟୁହ୍ଲର (Dr Buhler ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଏକମତ । ଅବଶ୍ୟ ଲିଖନ-ପ୍ରଣାଳୀ ଦିଗରୁ ଏ ଉଭୟେ ବିପରୀତ । ସୈନ୍ଧବ-ଲିପି ଡାହାଣରୁ ବାମକୁ ଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ବ୍ରାହ୍ମୀ-ଲିପିର ଲିଖନ-ପଦ୍ଧତି ଠିକ୍ ତହିଁର ଓଲଟା । ପରିବେଷ୍ଟନୀର ପ୍ରଭାବରେ ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଛି ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ କହନ୍ତି ।

ସୈନ୍ଧବ ଲିପି ଓ ବ୍ରାହ୍ମୀ-ଲିପି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଅଢ଼େଇ ହଜାର ବର୍ଷର ଶୂନ୍ୟ-ସ୍ଥାନ କିପରି ପୂରଣ କରାଯିବ ? ଏ ଦୀର୍ଘ ସମୟ କଣ ଭାରତବର୍ଷରେ ବର୍ଣ୍ଣମାଳା-ଶୂନ୍ୟ ଯୁଗ ରହିଥିଲା ? ଡଃ ଲ୍ୟାଙ୍ଗଡନଙ୍କ ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେବାକୁ ଯାଇ ସିନେ ବଯ୍ସ୍ଟଲ୍ ଓଡ଼ିଶାର ସମ୍ବଲପୁର ଅଞ୍ଚଳର ବିକ୍ରମଖୋଲ ନାମକ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରସ୍ତରୋପରେ ଅଙ୍କିତ "ଚିତ୍ରଲିପି" ପ୍ରତି ପଣ୍ଡିତସମାଜର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥିଲେ । ଏହି ଚିତ୍ରଲିପିର କେତେକ ଅଂଶ ସୈନ୍ଧବ-ଲିପି ସଙ୍ଗେ ପ୍ରାୟ ସମାନ ଏବଂ ଆଉ କେତୋଟି ଅକ୍ଷର ବ୍ରାହ୍ମୀ-ବର୍ଣ୍ଣମାଳା ସଦୃଶ । ତେଣୁ ଏହା ଉଭୟ ଲିପିର ମଧ୍ୟକାଳୀନ ବୋଲି କହିବା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଙ୍ଗତ ବୋଲି ଶ୍ରୀ ସତ୍ୟନାରାୟଣ ରାଜଗୁରୁ ପ୍ରମୁଖ ମନେ କରନ୍ତି । ('ସଙ୍କେତ' ପ୍ରବନ୍ଧରୁ)

---

* Mahenjodaro, Vol ii, p. 423

ରେଭେରେଂଡ୍ ହେରସ୍‌ଙ୍କ (Rev. H Heras) ମତରେ ପ୍ରାକ୍-ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ ଭାରତର ପଶ୍ଚିମୋତ୍ତର ସୀମାଂତ ସମେତ ବେଲୁଚିସ୍ଥାନ ପ୍ରଭୃତି ଅଂଚଳରେ ଯେଉଁ ଜାତି ବାସ କରୁଥିଲେ ସେମାନେ "ବ୍ରହୁଇ" ନାମକ ଏକ ଦ୍ରାବିଡ଼ୀୟ ଭାଷା କହୁଥିଲେ । ସେ ଭାଷା ସଂଗେ ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର ତାମିଲ ଭାଷାର ସାମଂଜସ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ (ଏକ୍ସ) । ଅଶୋକଂଙ୍କ ପରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ପ୍ରଥମ ଶତାବ୍ଦୀ ଆଡ଼କୁ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଅଂଚଳରେ ଲିପି ଓ ଭାଷା ମଧ୍ୟରେ ବିଭେଦ ଦେଖାଗଲା । ଗୁପ୍ତଯୁଗ ବେଳକୁ ଏହା ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟତର ହେଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ଖାରବେଳଂଙ୍କ ସମୟକୁ ଯେଉଁ ଲିପି ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା ତାହା ଅଶୋକଂଙ୍କ ସମୟର ଲିପିଠାରୁ କେତେକ ଅଂଶରେ ପୃଥକ । 'ଅକ୍ଷର ଗୁଡ଼ିକର ସରଳରେଖାକୃତି କ୍ରମେ ବକ୍ରତା ଲାଭ କରି ଲିପିକାରମାନଂଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଅଧିକରୁ ଅଧିକ କୁଟିଳାକୃତି ଧାରଣ କଲା । ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଦେଖାଗଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ବ୍ୟବହୃତ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ପାଳି ଭାଷାଠାରୁ କେତେକ ପରିମାଣରେ ସ୍ୱତଂତ୍ର ହୋଇପଡ଼ିଲା । କେତେକ ପଂଡିତଂଙ୍କ ମତରେ ମାଗଧ ପ୍ରାକୃତର ଜନନୀ ରୂପେ ଖାରବେଳଂଙ୍କ ଉଦୟଗିରି-ଲିପିକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ଖାରବେଳଂଙ୍କ ପରେ ଓଡ଼ିଶାରୁ ଯେଉଁ କେତେକ ପ୍ରାକୃତ ଲିପି ମିଳିଚି ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଭଦ୍ରକରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଭଦ୍ରକାଳୀ ମଂଦିର ସନ୍ନିକଟ ଲିପିରେ (ଖ୍ରୀ. ୩ୟ-୪ର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀ) ସେତେବେଳର ପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ସଂଗେ ଆଧୁନିକ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଥିବା ସଂବଂଧ ଜଣାପଡ଼େ ।' (ଏକ୍ସ) ଡ଼ଃ ଦୀନେଶଚଂଦ୍ର ସରକାର ସେ ଲିପିର ପାଠୋଦ୍ଧାର କରିଛଂତି । ସେଥିରେ ଥିବା 'ଗଣସ' (ଗଣେଶ) 'ଦତ' (ଦତ୍ତ) 'ଦବା' (ଦେବା) ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । *

ଗଂଗବଂଶୀୟ ରାଜା ବଜ୍ରହସ୍ତଦେବଂଙ୍କର (୯ମ ଶତାବ୍ଦୀ) ଗୋଟିଏ ତାମ୍ର ଶାସନରେ ଓଡ଼-ବିସଇ, ବିଦଗଧ (ବିଦଗ୍ଧମ୍) ଇଂଦ-ନଂଦନୋଦୟ (ଇଂଦ୍ର-ନଂଦନୋଦ୍ୱୟମ୍) ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାକୃତ ଶବ୍ଦ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । କଳିଂଗରେ ଶ୍ୱେତକ-ମଂଡଳରୁ ଗଂଗବଂଶୀ ଇଂଦ୍ରବର୍ମାଂଙ୍କ ସାନଖିମୁଂଡିରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ତାମ୍ରଶାସନରେ ବହୁ ପ୍ରାକୃତ ଶବ୍ଦ ରହିଚି । ଯଥା : କୁମର (କୁମାର), ଶିଂଗ (ଶୃଂଗ), ମଧେ (ମଧ୍ୟେ), ମଧୁସୋଦନ (ମଧୁସୂଦନ), ଦରଷନ (ଦର୍ଶନ), ଅନସ (ଅଂଶ) *(ଶ୍ରୀ ସଃ ନା ରାଜଗୁରୁ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର କ୍ରମବିକାଶ ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କରିଛଂତି ।)

---

* Epigraphia Indica—Vol xxix, P. 169
୧ । ,, ,, ,, ,, P. 165
୨ । Inscriptions of Orissa Vol xxix, p. 280 & p. 372

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ରୂପରେଖ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ହେବାର ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲାର ସୋର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗଂଡିବେଢ଼ ନାମକ ଗ୍ରାମରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଏକ ମୂର୍ତ୍ତି ତଳେ ଦୁଇଧାଡ଼ି ଛଂଦୋବଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ କବିତା ରହିଚ ବୋଲି Orissa Historical Journal Vol iiରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଯଥା—

"ଦେବେ କହି ଭଗତି କରୁଣ—

ଅଛଂତି ଶ୍ରୀ କୁମାରସେଣ" (୧୦ମ—୧୧ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ସଂକ୍ଷେପରେ ଖ୍ରୀ: ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଉକ୍ତ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ସ୍ପଷ୍ଟ ଆକାର ଧାରଣ କରି ଆସୁଥିଲା ବୋଲି ଶ୍ରୀ ହିଜଲୁରୁ କହଂତି ।

ପ୍ରତ୍ନ-ବଂଗଳା ଲିପି

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଓଡ଼ିଶାରେ ସର୍ବତ୍ର ବହୁସଂଖ୍ୟାରେ ପ୍ରତ୍ନ-ବଂଗଳା (Proto Bengali) ଲିପିର ଶିଳାଲେଖ ଓ ତାମ୍ରଶାସନ ମିଳେ । କୋଣାର୍କରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଶିଳାଲେଖରେ ଶତକଡ଼ା ୭୫% ଅକ୍ଷର ପ୍ରତ୍ନ-ବଂଗଳା— ଯଦିଓ ଣ୍ଡ,କ, ତ ,ଣ, ଇ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ଅକ୍ଷର ସ୍ପଷ୍ଟ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିର ଆକାର ଗ୍ରହଣ କରିସାରିଥିଲା । ଏହା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତକର ଶିଳାଲେଖ (ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟାଦର୍ଶରେ ଫଟୋଚିତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) । 'ଝଗଂଡ'ମ୍ୟୁଜିୟମରେ ସଂରକ୍ଷିତ ବାଲେଶ୍ୱର ଜିଲା ବାସୁଦେବପୁର ଅଂଚଳରୁ ପ୍ରାପ୍ତ ଚୋଡ଼ଗଂଗଦେବଂକ ପୁତ୍ର କାମାର୍ଣ୍ଣବ ଦେବ (୨) (୧୧୪୭-୫୬)ଂକ ଗୋଟିଏ ଶିଳାଲେଖ ଏବଂ ଭୌମ-କର ବଂଶର ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧ ଶିଳାଲେଖ (ଅଂଦାଜ ୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀ) ପ୍ରତ୍ନ-ବଂଗଳା ଲିପିରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ । ଏ ଦୁଇଟିର ଭାଷା ଯଥାକ୍ରମେ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତମିଶ୍ର ସଂସ୍କୃତ । *ସ୍ପଷ୍ଟ ପୂର୍ଣ୍ଣାଂଗ ଓଡ଼ିଆ ଲିପି କପିଳେଂଦ୍ର ଦେବଂକ ସୀମାଚଳମ୍ ଶିଳାଲେଖ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରାୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାଇ । ଏଥିରୁ ଏଇ ଧାରଣା ହୁଏ ଯେ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଭାରତରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ପ୍ରତ୍ନ-ବଂଗଳା ଲିପିହିଁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଓଡ଼ିଆ ଲିପି ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ ।

୧୯୬୭ ସାଲ ମଇ ସଂଖ୍ୟା ଝଗଂଡ, ଏବଂ ନଭେଂବର ସଂଖ୍ୟା ଝଗଂଡରେ ଏ ଯୁକ୍ତକର ପାଠ ଓ ଫଟୋଚିତ୍ର ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ପାଠୋଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ ରାଜ୍ୟ ମ୍ୟୁଜିୟମର କ୍ୟୁରେଟର ଶ୍ରୀ ପ୍ରଶାଂତକୁମାର ରାୟ, ଏମ. ଏ । ଭୁବନେଶ୍ୱର ରାଜ୍ୟ ସଂଗ୍ରହାଳୟକୁ ମଧ୍ୟ ଏ ଦୁଇ ଲେଖର ପ୍ଲାଷ୍ଟର ପ୍ରତିଲିପି ଦିଆ ଯାଇଚି ଏବଂ ତାହା ସେଠାରେ ସଂରକ୍ଷିତ ଅଛି ।

"ପ୍ରତ୍ନ-ବଂଗଳା" ନାମର ଯଥାର୍ଥତା

ପ୍ରକୃତ କଥାରେ, ଏଇ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଲିପି ବଂଗଦେଶରେ ଏକଗୁଟିଆ ଭାବରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ଆସାମ, ବଂଗଳା, ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତ ପୂର୍ବ-ଭାରତରେ ଏଇ ଲିପିର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ତଥାପି ବ୍ୟୁହ୍ଲର ସାହେବ ଏହାର 'ପ୍ରତ୍ନ-ବଂଗଳା' ନାମକରଣ କଲେ କାହିଁକି ? ବଂଗୋପସାଗର ତ ଖାଲି ବଂଗଳା ନୁହେଁ, ଓଡ଼ିଶା, ଆଂଧ୍ର, ମାଂଦ୍ରାଜ, ପ୍ରଭୃତି ରାଜ୍ୟର ଉପକୂଳ ଦେଇ ବୋହୁଚି । ମହାବଳ ବାଘ ଖାଲି ସୁଂଦରବନ ନୁହେଁ, ଢେଂକାନାଳ, ଆଠଗଡ଼ ଜଂଗଲ ଏବଂ ଅନ୍ୟଠି ମଧ୍ୟ ରହୁଛଂତି । ତଥାପି ସେମାନଂକର ନାମ ଯଥାକ୍ରମେ Bay of Bengal ଏବଂ Royal Benagl Tiger ହେଲା ପରି ଏହା ମଧ୍ୟ ଏକପ୍ରକାର ବିଡ଼ଂବନା (anomaly) ଯାହାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ ମଧ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ବଦଳାଇ ପାରିବା ନାଇ । ଅନେକେ ଏ ଲିପିର ନାମ ପ୍ରତ୍ନ-ଓଡ଼ିଆ ରଖିବାର ପକ୍ଷପାତୀ । ବସ୍ତୁତ ଡଃ କୁଂଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ ପ୍ରକାଶିତ ତାଂକ ଲିଖିତ "ଓଡ଼ିଆ ଅଭିଲେଖ" ପୁସ୍ତକରେ "ପ୍ରତ୍ନ-ଓଡ଼ିଆ ଲିପି" କଥାଟା ବ୍ୟବହାର କରିଛଂତି । ମାତ୍ର ଏହାଦ୍ୱାରା ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ହେଲା ନାଇ । ଆମେ ପ୍ରତ୍ନ-ଓଡ଼ିଆ କହିଲେ ବଂଗାଳୀ ଓ ଅସମୀୟା ଭାଷୀମାନେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେଇ ଅଭିଯୋଗ କରିବେ ଯାହା ଆମେ କରୁଛୁଁ । ତାହାଛଡ଼ା ଏ ନାମଟାକୁ ବହୁବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ଚଳଣିରୁ ଏପରି ବାଦ୍ ଦେଇ ହେବ ନାଇ, ଠିକ୍ ଯେପରି Bay of Bengalକୁ ଆମେ ଓଡ଼ିଶାରେ ମାନଚିତ୍ର ବା ପତ୍ରିକା-ପୁସ୍ତକ ଆଦିରେ Bay of Orissa କରିଦେଲେ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ହୋଇଯିବ ନାଇ । ଏହାକୁ ଆମ ଛଡ଼ା ଆଉ କେହି ଗ୍ରହଣ ବର୍ତ୍ତମାନ କରିବେ ନାଇ ।

ଆଉ କେତେକ ଗବେଷକ ଏହି ପ୍ରାଚ୍ୟ ଲିପିର ନାମ ବଦଳାଇ ପ୍ରୋଟୋ-ନାଗରୀ ବା ପ୍ରତ୍ନ-ନାଗରୀ କରିବାର ବିକଳ୍ପ ପଂଥାକୁ ସମର୍ଥନ କରଂତି । ମାତ୍ର ପ୍ରୋଟୋ-ବେଂଗ୍ଗ ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରାଚ୍ୟ-ଭାଷା ହୋଇଥିବା ସ୍ଥଳେ ନାଗରୀ ଉତ୍ତର ଭାରତୀୟ ଭାଷା ଏବଂ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଭାଷା-ଗୋଷ୍ଠୀ ସହିତ ଏହାର ସଂପର୍କ ଦୂରତମ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ତା'ଛଡ଼ା ଏ ଦୁଇ ଲିପିର ଆକାର ପ୍ରକାର ଭିନ୍ନ । ଦ୍ୱିତୀୟରେ ନାଗରୀ ଲିପିରେ ଇ-କାର ଓ ଏ-କାର ଡାହାଣ ପଟେ ଦିଆଯିବା ସ୍ଥଳେ ପ୍ରତ୍ନ-ବଂଗଳା ଲିପିରେ ଏ ଦୁଇଟିଯାକ ମାତ୍ରା ବାମ ପଟେ ଦିଆଯାଏ । ତେଣୁ ଏହାକୁ ବଦଳାଇ ପ୍ରୋଟୋ-ନାଗରୀ କଲେ ଅସଂଗତି ଆହୁରି ବୃଦ୍ଧି ପାଇବ ଏବଂ ସମସ୍ୟା ଅଧିକ ଜଟିଳ ହେବ ସିନା କମିବ ନାଇ ।

———

କବିଙ୍କ କାଳ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ

ସାରଳାଦାସ ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଆ ରାଜା ଏବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା କପିଳେଂଦ୍ର ଦେବଂକର ସମସାମୟିକ ଥିବା କଥା ତାଂକ ମହାଭାରତରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ସେ ଲେଖିଛଂତି—

"କଳିକାଳ ଧ୍ୱଂସନକୁ ଭୋଗ କୋଟି ପୂଜା
ପ୍ରଣମିତେ ଖଟଇ କପିଳେଶ୍ୱର ରାଜା ।"

କାଳ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ

କପିଳେଂଦ୍ର ଦେବଂକର ଅନ୍ୟ ନାମ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବ ଥିଲ ବୋଲି ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରୁ ମିଳିଥିବା କେତେକ ତାମ୍ରଶାସନରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଖ୍ରୀ· ୧୪୩୫ ଜୁନ୍ ୨୯ ତାରିଖ ବୁଧବାର ଦିନ ତାଂକର ଅଭିଷେକ ହୋଇଥିବା କଥା ଅଭିଲେଖମାନଂକରୁ ମିଳେ । ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଶାସନ ପରିଦର୍ଶନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିବା ବେଳେ କୃଷ୍ଣାନଦୀ କୂଳରେ ସେ ଖ୍ରୀ. ୧୪୬୭ ନଭେଂବର ୨୫ ତାରିଖ ମଂଗଳବାର ଦିନ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରଂତି । (ଓ. ଇ) ଶ୍ରୀ ଗଜପତି ଗୌଡ଼େଶ୍ୱର ନବକୋଟି କର୍ଣ୍ଣାଟ କଲବର୍ଗେଶ୍ୱର କପିଳେଂଦ୍ର ଦେବଂକ ରାଜ୍ୟସୀମା ଉତ୍ତରରେ ଗୌଡ଼ ଦେଶର କେତେକ ଅଂଶରୁ ଆରଂଭ କରି ଦକ୍ଷିଣରେ ତାଂଜୋର ଜିଲାର ତିରିବରୁର ଓ ତ୍ରିଚନାପଲ୍ଲି ପର୍ଯ୍ୟଂତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା ।

ସମକାଳୀନ ପ୍ରେକ୍ଷାପଟ

ରାଜସିହାଂସନରେ ବସିବାର ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ସେ ବଂଗ ଓ ମାଳବର ମୁସଲମାନ ଶାସକମାନଂକ ବିରୋଧରେ ସମରାଭିଯାନ କରି ସେମାନଂକୁ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । କୁମାର ହଂବିର ମହାପାତ୍ର କର୍ଣ୍ଣାଟ ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରୁଥିବା ବେଳେ କପିଳେଂଦ୍ରଦେବ ନିଜେ ସୈନ୍ୟବାହିନୀ ଚାଳନା କରି ଶ୍ରୀଶୈଳମ୍ ବା ମଲ୍ଲିକାର୍ଜୁନ କୋଂଡକୁ ୧୪୫୦ରେ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ସେ ବିଜୟନଗର ରାଜ୍ୟ ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ । ଏବଂ ତାପରେ ରାଜମହେଂଦ୍ରି ଅଧିକାର କରି ସେଠାରେ ଶାସନକର୍ତ୍ତା ନିଯୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ସେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ବାହମନି ସୁଲତାନଂକ ଆକ୍ରମଣରୁ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ । ଏଇ ପ୍ରେକ୍ଷାପଟରୁ ଅନୁମିତ ହେବ ଯେ ସାରଳା ଦାସ ଏକ ବିସ୍ତୃତ ଓ ସମୃଦ୍ଧିର ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରେ କପିଳେଂଦ୍ର ଦେବଂକ ସମକାଳୀନ ଓଡ଼ରାଷ୍ଟ୍ରର କବି ଥିଲେ । ସେ ନିଜ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ ସଂବଂଧରେ ଲେଖିଛଂତି —

ଜଂବୁ ଦ୍ୱୀପ ଭରଥଖଂଡ ମଂଡଳ ଓଡ୍ରରାଷ୍ଟ୍ର,
ଭୁବନ ପାପନଗ୍ର ପୂର୍ବଦଗ ମହୋଦଧି ତଟ ।
ଶ୍ୱେତବାସ୍ତୁ ନୀଳକଂଦର ଗିରି ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନେ
ମହେଂଦ୍ର ଚଂଦ୍ରଭାଗା କୋଣାର୍କ ଐଶାନେ ।
ସେ ପୁର ବାସ ଝଂଙ୍କେରପୁର ବାସିନୀ
ଗିରିଜାର ଆଜ୍ଞାତରେ ତହିଁରେ ମୁହିଁ ଜନ୍ମ ।" (ବିରାଟପର୍ବ)

କବି-ପରିଚୟ

ସାରଳା ଦାସ ପୁଣି ଲେଖିଛଂତି —

ଝଂକଡ଼ ଯାହାକୁ ପୂର୍ବେ ବାରସ୍ତମ୍ଭ ବୋଲି
ଗିରିଜାଂକ ଆଜ୍ଞାରେ ମୁଁ ତହିଁ ଜନମିଲି । (ବନପର୍ବ)

ସାରଳା ଦାସଂକ ଜନ୍ମ 'ଜଂଖେରପୁର' ବା କଟକ ଜିଲାର ଆଧୁନିକ ଝଂକଡ ଗ୍ରାମରେ । ସେ ଠିକ୍ କେଉଁ ସମ୍ବିହାରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ କେବେ ମହାଭାରତ ଲେଖିବା ଆରଂଭ କରିଥିଲେ ତାହା ସଠିକ କହିହେବ ନାଇ ବୋଲି ପଂଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନଂଦ ଲେଖିଛଂତି । ତେବେ ସେ ଯେ ପ୍ରଥମ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଜା କପିଲେଂଦ୍ର ଦେବ ଓରଫ୍ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବଂକ ସମସାମୟିକ, ଏହା ସେ ନିଜେ ଆଦିପର୍ବରେ ଲେଖିଯାଇଛଂତି । କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବଂକ ସମସାମୟିକ ବା ଅଳ୍ପ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ ଐତିହାସିକ ଘଟନା, ସ୍ଥାନ ଓ ରାଜାଂକ ନାମ ତାଂକ ମହାଭାରତରେ ରହିଥିବାରୁ ଏ ସତ୍ୟ ଅଧିକ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୁଏ । ମହାଭାରତ ରଚନା କଲାବେଳକୁ ତାଂକ ବୟସ କମ୍ ଥିଲା । ଏକଥା ସେ ନିଜେ ଲେଖି ଯାଇଛଂତି —

"ଶିଶୁ ବୁଦ୍ଧି ମୋର ବୟସ ଅଳପଟି ।" (ମଧ୍ୟପର୍ବ)

ତାଂକ ଲିଖିତ ମହାଭାରତ ପଂଡିତ ସମାଜରେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଯେ ସମାଦୃତ ହୋଇ ନଥିଲା ତହିଁର ସୂଚନା ତାଂକ ନିଜ ଲେଖାରୁ ମିଳେ । ସେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ନିଜ ରଚନାରେ ନିଜକୁ "ମୂର୍ଖ ମୁହିଁ ଅପଂଡିତ ଶାସ୍ତ୍ରହିଁ ନ ଜାଣେ" ଭଳି ଦୈନ୍ୟ ଭାବରେ ଲେଖିଯାଇଛଂତି ।

"ଶ୍ରୀ ଶାରଳା ଚଂଡୀଂକର ସଦା ଅଟେ ଦାସ
ଆଜ୍ଞାରେ ମୁଁ ଶାସ୍ତ୍ର କିଛୁ କରିଛୁ ଅଭ୍ୟାସ ।

ଅପଂଡିତ ମୂର୍ଖ ମୋର ଶାସ୍ତ୍ର ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ
ସେ ଯାହା କରଂତି ଆଜ୍ଞା ମୁଁ ତାହା ଲେଖଇ ।" (ବି. ରାମାୟଣ)

... ...

ଶୂଦ୍ରମୁନି ସାରଳା ଅଟେ ଚଂଡୀପୁତ୍ର (ସଭାପର୍ବ)

ସାରଳା ଦାସଂକ ଜନ୍ମ ଝଂକଡ଼ ଗ୍ରାମରେ ଏହା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି । ତାଂକର ବଂଶସଂଜ୍ଞା 'ପରିଡ଼ା' ଥିଲି । ସାରଳାଦାସଂକର ବଂଶ ପରିଚୟ ନିଜ ନାମ ଥିଲା ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର । ପରେ ସେ ସାରଳା ଚଂଡୀଂକ ଦାସରୂପେ ନିଜକୁ ସାରଳା ଦାସ ନାମରେ ପରିଚିତ କଲେ । ତାଂକ ବଡ଼ଭାଇଂକ ନାମ ପର୍ଶୁରାମ ପରିଡ଼ା ଥିବା କଥା ସେ ଲେଖିଛଂତି ।

"ଶୁଦ୍ରମୁନି ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଦାସ ଦେଲି ନାମ
ଏ କଥାରେ ମୋହର ଗଲା ମତିଭ୍ରମ । (ଆଦିପର୍ବ)

... ...

ରାମାୟଣ ବୃତ୍ତାଂତକୁ ନିରଂତରେ ଘୋଷ
ରାମଂକ ଶରଣ ନିତ୍ୟ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ଦାସ । (ବି ରାମାୟଣ)

... ...

ସେ ଅଗ୍ନି ଦେବତାଂକ ଚରଣେ ସଂଗତ
ଶ୍ରୀ ସିଦ୍ଧ ସାରଳାଦାସ କରେ ପ୍ରଣିପାତ । (ଚଂଡୀପୁରାଣ)

ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ-ବୀକ୍ଷା

ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରାଥମିକ ପଦ୍ୟ ସ୍ତରରେ ସରଳତା, ସ୍ୱାଭାବିକତା ଏବଂ ନିରଳଂକରଣ (unsophistication) ପ୍ରଭୃତି ଚରିତ୍ର ଦେଖା ଯାଇଥାଏ । ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ ସେଥିରୁ ବଂଚିତ ନୁହେଁ । ସାରଳା ଦାସଂକ ମହାଭାରତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପ୍ରଥମ ପ୍ରାକୃତ କାବ୍ୟ । ଏହା ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ କବିତାର ସର୍କ୍ଷୀକରଣ ତଥା ଶୈଳୀକରଣରୁ (stylisation) ମୁକ୍ତ । ସାରଳା ଦାସ ଯେ ସଂସ୍କୃତ ଜାଣି ନ ଥିଲେ ତା ନୁହେଁ । ଯଦିଚ ସେ ଶାସ୍ତ୍ର ପାଠ ନ ଜାଣିଥିବା 'ମୂର୍ଖ ଅଧମ ଶୂଦ୍ର' ବୋଲି ନିଜକୁ ବାରଂବାର ନିଜ ରଚନାରେ କହିଛଂତି ତଥାପି ସେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ଥିଲେ ବୋଲି ତାଂକ ଲେଖାରୁ ବେଶ୍ ଜଣାପଡ଼େ ।

ସାରଳା ଦାସଂକ ଶୈଳୀରେ ପାଉଁ ଏକ ସ୍ୱଚ୍ଛଂଦ ସ୍ରୋତମୟତା ଯାହା ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାକୃତର ସ୍ୱାଭାବିକ ସ୍ୱର-ବିନ୍ୟାସ କରି ଋଧ୍ୱନି ସହ ପାଠକ ଆଗରେ ଏକ

ନିତ୍ୟ ଅଭିନବତ୍ୱର ଚାବି ଖୋଲି ଧରେ । ତାଂକ ଶବ୍ଦହିଁ ତାଂକ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଣ । ତାଂକ ବ୍ୟବହୃତ 'ନଗ୍ର' 'ଅଂଧତକାର''ବୃକ୍ଷାଂତ', ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ଏପରି ଏକ ଜଗତ-ଉନ୍ମୋଚନ କରେ ଯାହା ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାକୃତର ନିଜସ୍ୱ ଜଗତ ଏବଂ ଯାହା ଭିତରେ ଓଡ଼ିଆର ଚେତନା ମଗ୍ନ-ଚୈତନ୍ୟର ସଂଧାନ ପାଏ । ତାଂକ ଶବ୍ଦଗୁଡିକ ମନେ ହୁଅଂତି ଯେପରି ଓଡ଼ିଶାର ବଣ-ଜଂଗଲ, ନଈ-ନାଳ ଘେରା ଅଂଧକାରର ହ୍ରଦ, ଯାହା ଏକ ଦିଗଂତରୁ ବାହାରି, ବହୁ ପଦା ଅପଂତରା ଡେଇଁ, ଅନ୍ୟ ଦିଗଂତରେ ମିଳାଇ ଯାଏ, ମଝିରେ ଗ୍ରୁଡ଼ିଯାଏ କେତେ ଯୁଗଯୁଗର ଅଲିଖି କାହାଣୀ, କେତେ ସ୍ମୃତି, ଉପକଥା ଏବଂ ଭୁଲି-ଅଭୁଲି ଚଳଣିର ଡେଣା-ଝଡ଼ା ପର ଆଉ ଛୁଂଚା ଲୋମର ଅଂଶ । ଲୋକାସ୍ମୃତରୁ ବାହାରି ସେମାନେ ଲୋକାତୀତକୁ ଛୁଇଁବା ପାଇଁ ଗ୍ରହାଂତି । ଶବ୍ଦକୁ ଗ୍ରୁଡ଼ିଦେଲେ ସାରଳା ଦାସଂକର ଆଉ ଯାହା ରହିଲି ତାହା ହେଉଚି ଏକ ରୂଢ଼ କଠିନ ଆଖ୍ୟାନ ଭାଗ, ବାସ୍ତବ ଅର୍ଦ୍ଧ-ବାସ୍ତବ ନାନା ଚହ୍ଲା-ଅଚହ୍ଲା ମୁହଁର ଭିଡ଼, ଏବଂ ଅତୀତର ବହୁ ଶବଂକୁ ନେଇ ଏକ ତରଂଗା-କୁଳ ରକ୍ତ-ନଦୀ ଯାହାକୁ ପାରି ହେବା ପାଇଁ ପୁଅର ଶବ ଉପରେ ବାପକୁ ସବାର ହେବାକୁ ହୁଏ—ଯାହା ହେଉଚି ତାର ସାମଂତବାଦୀ ଅଦୃଷ୍ଟର ଚରମ ମୁହୂର୍ତ୍ତ । ଏବଂ ଶେଷରେ ଏ ସମସ୍ତ ପରେ ଆମେ ଯାହା ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ପାଉଁ ତାହା ହେଉଚି ଏକ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ବିସ୍ତାରର ମାନଚିତ୍ର, ଏକ ଜାତିର ଜୟର ଶୋଭା-ଯାତ୍ରା—ଯେଉଁଠି ବ୍ୟକ୍ତି ବଡ଼, କିଂତୁ ଜାତି ତାଠାରୁ ମଧ୍ୟ ବଡ, ଏବଂ ଯେଉଁଠି ବ୍ୟକ୍ତିମାନସ କହିଲେ କେବଳ ସମାଜର ଉପରସ୍ତରର ମାନସିକତାକୁହିଁ ବୁଝାଏ, ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତି ସମାଜ ସହିତ ଯେଉଁଠି ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ଲୌହ ଶୃଂଖଳରେ ଆବଦ୍ଧ ।

ସାରଳା ଦାସଂକ 'ଦାଂଡି' ବୃତ୍ତ

ସାରଳା ଦାସଂକ ଦାଂଡି ବୃତ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ତାଂକର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦାନ । ଏଇ ବୃତ୍ତ କୌଣସି ଧରା-ବଂଧା ଅକ୍ଷର-ନିୟମର ଆବଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ଏଥିରେ ଆଧୁନିକ ମୁକ୍ତଛଂଦର ଅବାଧ ସ୍ୱଚ୍ଛଂଦ ଗତି ବଜାୟ ରଖାଯାଇପାରେ । ବାକ୍-ଭଂଗୀ ସଂଗେ କାବ୍ୟିକ ଭଂଗୀର ସମନ୍ୱୟ ଘଟାଇ ଏଇ ବୃତ୍ତ ବା ଛଂଦ ନିଜର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଅକ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ରଖିଚି । ଏହା ଅକ୍ଷର ବୃତ୍ତରେ ରଚିତ, ଏବଂ ମାତ୍ରା-ବୃତ୍ତର ପ୍ରାଧାନ୍ୟରୁ ମୁକ୍ତ । ଆଧୁନିକ କବିତା ଯେପରି ମାତ୍ରା-ବୃତ୍ତ ପରିହାର କରି ଅଧିକ ବାକ୍‌ଧର୍ମୀ ଛଂଦ ଓ musical metromomeର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଚି, ଦାଂଡି

ବୃତ୍ତରେ ମଧ୍ୟ ସେଇପରି ଏକ ଲୋକାୟତ ଭଂଗୀ ଏବଂ ସଂକୋଚନ-ସଂପ୍ରସାରଣ-ଶୀଳତା ରହିଛି ଯାହା ତା'ର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନିଜସ୍ୱ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଏଥିରେ ଧାଡ଼ି ଧାଡ଼ି ମଧ୍ୟରେ ଅକ୍ଷର ସାମ୍ୟ ନାହିଁ, ଅଥଚ ଯତିପାତ ରହିଛି । ଦାଂଡି ବୃତ୍ତରେ ଗୋଟିଏ ଧାଡ଼ି ଯଦି ୩୫ କିଂବା ୪୦ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ, ତଳ ଧାଡ଼ିଟି ନଅ ଦଶ କିଂବା କୋଡ଼ିଏ ଅକ୍ଷର-ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ । ଭାବପ୍ରକାଶର ଏଭଳି ସ୍ୱାଧୀନତା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଅଧିକ ସୁସଜ୍ଜିତ (sophisticated) ଛନ୍ଦ ମାନଙ୍କରେ ନାହିଁ । ଦାଂଡି ବୃତ୍ତରେ ଛନ୍ଦର ଦମ୍ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପାଏ ବକ୍ତବ୍ୟର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ (strophic unity ରେ) ଏବଂ ଯତି ପଡ଼େ ନିଃଶ୍ୱାସ ମାରିବାର ଛେକ ଅନୁସାରେ—ଯେଉଁ ସମସ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ଆଧୁନିକ କବିତାର ମୁକ୍ତ ଛନ୍ଦରେ (Verse libre) ବର୍ତ୍ତମାନ ।

ଯେଉଁମାନେ ଆଧୁନିକ କବିତାର ଗଦ୍ୟଧର୍ମୀ ବାକ୍-ଛନ୍ଦକୁ ଦେଖି ନାକ ଟେକନ୍ତି ଏବଂ ଏହା ପାଶ୍ଚାତ୍ୟରୁ ଆମଦାନୀ କରାଯାଇଛି ବୋଲି କହନ୍ତି, ସେମାନେ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଦାଂଡିବୃତ୍ତର ଐତିହ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସାରଳା ଦାସ ଯେଉଁ ଦାଂଡିବୃତ୍ତର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ ତାହା ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଦାଂଡି ରାମାୟଣ (ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ) ଏବଂ ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କ 'ଚତୁର ବିନୋଦ' ଏବଂ ଅବଧୂତ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ "ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି"ର ଗଦ୍ୟାନ୍ୱିତ ଛନ୍ଦରେ ଅଧିକ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ଦାଂଡିବୃତ୍ତର ଉଦାହରଣ —

"ଶୁଣି କୋପ କଲା ଧୂର୍ତ୍ତରାଷ୍ଟ୍ରର ବଳା ।
"ରାଗେଣ ବୋଇଲା ରେ କିରାତ, ମ୍ଲେଚ୍ଛ ବହନ ହୋଇ ପଳା ।"
[ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶରୁ]

କିଂବା "ସେ ଜରା କିରାତ ଅନେକ କୋପ କଲା
ସେଇ ଆଖଡାରୁ ଆପଣା ପଲ୍ଲିକି ବୋଲି ବୃକ୍ଷାଂତ କଟାଇଲା ।
ଆପଣା ପଲ୍ଲିର ଦ୍ୱାରେ ଭିଆଇଲା ଆଖଡ଼ା
ଦ୍ୱାଦଶ ଯୋଜନେ ଥାଇ ସାଧଇ ମହାବଳା ।
[ସାରଳା ମହାଭାରତ—ଆଦିପର୍ବ]

ଏଇ ପଂକ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସାବଲୀଳ ଗଦ୍ୟ-ଧର୍ମୀ ଏବଂ ଅକ୍ଷର-ବୃତ୍ତରେ ରଚିତ ଏବଂ ଏଥିରେ ଅଧିକ ସୁଶୃଂଖଳ ଛନ୍ଦର ଅକ୍ଷର-ନିୟମ ନାହିଁ ।
ଏହା ସଂଗେ "ରୁଦ୍ର ସୁଧାନିଧି"ର ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟ ଛନ୍ଦ ତୁଳନୀୟ ।

"ସ୍ୱେମଂତେ ଦେଖି । ଅମୃତ ଲୋଚନେ ନିରେଖି
ଜ୍ଞାନ ବୃଦ୍ଧି ଜାଣି । ଦେବଂଦ୍ର-ମୁକୁଟମଣି
ମନେ ବିଗୃରି ବୋଇଲେ ଦେଖି ଜାଣିମା ନା ଏମାନଂକର
ଅଂତର୍ଗତ ଦୋଷ ।
ଜାଣି ଅଂତର୍ଗତ ଦୋଷ ପରୀକ୍ଷା କରି ମଣିବା ତ ସେ ସ୍ୱେତେ ବିଗୃରି ।
ଜଗତପ୍ରଭୁ ନିଘୁଷୀ । ପାର୍ବତୀଂକୁ ହକାରି । ବୋଇଲେ ରସ କଉତୁକ
କରି ।
କର୍ଣ୍ଣ ମୂଳେ ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ । ହେ ଶୁଭ ଶାଂକରୀ ଦେବି !
ତୁ ତ ମାୟାସ୍ୱରୂପୀ । ପରମ ମୋହନୀରୂପୀ ।
ବ୍ରହ୍ମାଦି ଚରଣ ପରିଜଂତେ ବାହ୍ନଜ୍ୟ ଅଂତରେ ଅଛୁ ବହୁପି ।
ଏ ତୋହର ବିଭ୍ରମ ମାୟାର ଗୁଣ ।
ଏହାଂକର ବୋଧ ଉଦୟ ହୋଇଲା କି ବୁଦ୍ଧି ଅଚଳ ନିର୍ମଳ ପଣ ।
ଏ ଦୁହିଂକ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବିଗୃରି ନିକଟରେ ପକାଇ ତୁଳିଲେ
ଜାଣିବା ନା କାହାର କେତେ ଲଘୁ ପରମାଣିବା .. ।" (ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧି)

ବଡଜେନାଂକ "ଚତୁର ବିନୋଦ"ର ଗୋଟିଏ ସଂକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଏଠାରେ ତୁଳନାତ୍ମକ ବିଗୃରି ନିମଂତେ ଦିଆଯାଇପାରେ—

"ନୀଳଧର ନାମରେ ସେ ରାଜାଂକର ଥିଲେ ଏକ ରାଣୀ ।
ସୁଂଦର ପଣରେ ଯଥା ରଂଭା ବୃକ୍ଷ ଠାଣି ।
ଶଂଖ ସୁଂଦର ନାସା । ମୟୁରକଂଠ ଭାଷା
× × ×
ମୃଦଂଗମୋଟ କଟି ଦଶମାସ ଗର୍ଭ ହେଲା ପରି ।
ବନ୍ଧ୍ୟା ରାଣୀର ବାହାଶଥାଏ ସର୍ବକାଳେ ଅଂଚଳ ପେଟ ଗୋଟି ।
ବିରକ୍ତକ ଯାକ ସପାତ ସପାଡ ଧନ
ପିତୃସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଧନ,
ରାଜା ରାଣୀକୁ ଦେନ ଭୁଂଜଂଛ ଉଦରଭରି ଅନ୍ନ ।"
(ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା, ୧୭୨୨-୯୫, 'ଚତୁରବିନୋଦ')

କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥଂକ ପ୍ରଣୀତ ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟ ମିଶ୍ରିତ କାବ୍ୟ "ହାସ୍ୟ-କଲ୍ଲୋଳ" ଯାହା 'ଦିଗଂତ' ପତ୍ରିକାରେ ଧାରାବାହିକ ଭାବେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା, ଏଇଭଳି ଗଦ୍ୟାଶ୍ରୟୀ ଛଂଦରେ ରଚିତ । କବି ବ୍ରଜନାଥ ବଡଜେନାଂକ ଛଂଦ

ସଂଗେ ମୋର 'ପାଂଣ୍ଡୁଲିପି' ଓ "ଅଭିଜ୍ଞାନ" ପ୍ରଭୃତିରେ ସଂକଳିତ କବିତାଗୁଡ଼ିକର ଛଂଦର ଅସଂଭବ ସାମଂଜସ୍ୟ ଦେଖି ପଂଡ଼ିତ ନୀଳକଂଠ ଦାସ ସେତେବେଳେ (୧୯୪୩-୪୪) ତାଂଙ୍କ "ନବଭାରତ" ପତ୍ରିକାରେ ଗୋଟିଏ ସଂପାଦକୀୟ ଲେଖି ମୋ କବିତାର ଛଂଦ ସଂଗେ ଦାଂଣ୍ଡିବୃତ୍ତ ଏବଂ 'ଚତୁର ବିନୋଦ' ଛଂଦର ତୁଳନା କରି ମୋ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବାକ୍‌ଛଂଦ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ପରଂପରାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ନୁହେ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଥିଲେ ।

ଦାଂଣ୍ଡିବୃତ୍ତର ସଂକୋଚନ-ପ୍ରସାରଣଶୀଳ କ୍ଷମତା ତାକୁ ଆଧୁନିକ କରିଚି, ଆମ ଯୁଗର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ କରିଚି । ଯେଉଁମାନେ କଥା କଥାକେ କହିବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ଯେ ଆଧୁନିକ କବିତାର ସବୁ କିଛି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟରୁ ଆମଦାନୀ କରା, ସେଇ ସମାଲୋଚକମାନେ ଦାଂଣ୍ଡିବୃତ୍ତ ସଂଗେ ଆଧୁନିକ କବିତାକୁ ତୁଳନାତ୍ମକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ପଢ଼ିଲେ ନିଜ ଭ୍ରମ ବୁଝି ପାରିବେ । ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାଂତିଙ୍କ ସଂପାଦିତ ଶୁଦ୍ଧ ସାରଳା ମହାଭାରତ ଓଡ଼ିଶା ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ ତରଫରୁ ସଂପ୍ରତି ପ୍ରକାଶ ପାଇଚି । ସେଥିରୁ ଦାଂଣ୍ଡିବୃତ୍ତର କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାଂତ ଦିଆଗଲା :—

୧ । "ଶ୍ରୀ ନିରଂଜନ ପାଦେ ନତ ମସ୍ତକ
କୁଂଜଗଳ ଦେଶ ହସ୍ତିନା କଟକ । ୨୭ ।
ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନ ଶ୍ରୀମୁଖ ଅ.ଗ୍ୟାଂ ଶ୍ରୀମୁଖ । ଶ୍ରୀହସ୍ତ ପଦକ ସଂଚକ । ୨୮ ।
ଶାଂବ କୁମର ତୁଲେ ତୋହର ଦୁହିତା ଚଂଦ୍ରାବତୀକ ଘେନ ।
ବହନ ହୋଇ ତୁ କରିଦିବୁ ଦରଶନ ।୨୯।
ନଇଲେ ନଉଚେତ ଧୁ ଶାସନ । ଦୁର୍ଜୟ ଦୁର୍ବିଂଦ ଜଦ୍ୟରଥ କର୍ଣ୍ଣ ।୩୦।
ଭୂରିସବା ବାହ୍ଲିକ ଭୀଷ୍ମ ଦ୍ରୋଣ ଶକୁନି
ସ୍ୱେ ସ୍ୱେଗାର ଅକ୍ଷଉଣୀ ବଳ ଘେନ । ୩୧ ।
ପଟୋଦ୍ୱାରେ ସାବଧାନ ଥିବୁ ।
ନୋହିଲେ ତୁ ଆସି ମୋର ତୁଲେ ସମର କରିବୁ । ୩୨ ।
କେତେ ଗାଢ଼ କେତେ ଯୁଝିବ । ୩୩ ।
ଦେଖିବାକ ପୁଣ ।
ନ ଜାଣୁ କି ଶାଂବ କୁମର କାହାର ନଂଦନ ।" । ୩୪ ।
(ମଧ୍ୟପର୍ବ । ୨ୟ ଖଂଡ)

୨ । "ଶୁଣ ହୋ ବଇବସୁତ ବଦଂତ ଅଗସ୍ତି
ନାରଦଂକୁ ଆଗରେ ପଠିଆଇ ଦ୍ୱାରକାରୁ ବାହାର
ହୋଇଲେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ହଳପଢ଼" । ୪୮ ।
"ଆଠ ଚକବାରୁ ଦେଖି ଦିବଶେ ବିଷାଦ
ନାରଦେ ବୋଇଲେ ଯେବେଥେ ଆସି ପଡ଼ିଲା ପରମାଦ ।" । ୪୯ ।
(ମଧ୍ୟପର୍ବ, ୨ୟ ଖଂଡ)

୩ । "ସୋଦର ନ ମାନ ଯେ ଯେମଂତେ କଲୁ ତୁ
ଦେବଲୋକେ ନାଗଲୋକେ ମାନବଲୋକେ କେହି
ତୋତେ ନ ପୂଜଂତୁ ।" । ୭° । (ଏକନ୍ନ)

୪ । "ଶୁଣ ହୋ ମନୁବଂଶେ ବଦସ୍ୟଂତ ଅଗସ୍ତି
ସାବଧାନ ହୋଇ ଶୁଣ ମଧ୍ୟପର୍ବ ଗ୍ରନ୍ଥ । ୪୭ ।
ତୁ ଯେ ପଚରିଲୁ ମୋତେ ନକୁଳ କୋଂତମୁନେ ପୃଥିବୀ ଧାରଣ ପ୍ରସ୍ତାବ ।
ଯେବେକ ମନେ ଶୁଣ ବାବୁ ମୁଁ କହଇ ଇଂଦ୍ରଂର ଯେ ଭାବ ।" ୪୭ ।
(ମଧ୍ୟପର୍ବ, ୨ୟ ଖଂଡ, କୁଂଭ ଦୈତ୍ୟ ବଧ)

ସାରଳା ମହାଭାରତର ଶୁଦ୍ଧ ପାଠ ସହ ବଜାରେ ମିଳୁଥିବା ପୁସ୍ତକର ଆକାଶ ପାତାଳ ତଫାତ ଦେଖାଯାଏ । ସାରଳା ଦାସଂକ ଐତିହାସିକ ଦାଂଡିବୃତ୍ତ ଛପା ପୁସ୍ତକମାନଂକରେ ତାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ହରାଇ ବସିଚ ।

ବଜାର ସଂସ୍କରଣ

ତାଂକର ମୌଳିକ ଦାଂଡିବୃତ୍ତକୁ କାଟଗ୍ରଂଠ କରି ପ୍ରକାଶକମାନେ ସବୁଠି ସମାନ ଭାବରେ ଚଉଦ-ଅକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତରେ ପରିଣତ କରିଛଂତ । ସେମାନେ ଦାଂଡିବୃତ୍ତର ମୂଳଧର୍ମ ବୁଝି ନ ପାରି ତା ଉପରେ ମନଇଚ୍ଛା କତୁରି ଚଲାଇ ଯାଇଛଂତ । ଏହାଠାରୁ ବଳି ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଓ ବିଡ଼ଂବନାର ବିଷୟ ଆଉ କଣ ହୋଇପାରେ ?

୧୯୨୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କଟକର ଏକ ପ୍ରେସରୁ ପ୍ରକାଶିତ ସାରଳା ମହାଭାରତର ତୃତୀୟ ସଂସ୍କରଣରେ ପ୍ରକାଶକଂକ ସାନ ଭାଇ ସାରଳା ଦାସଂକ ମୂଳ ଲେଖାକୁ କାଟଗ୍ରଂଠ କରି କିପରି ବାହାଦୁରି ଦେଖାଇଛଂତ ତାହା ତାଂକର ନିମ୍ନଲିଖିତ ବଚନିକାରୁ ଜଣାପଡ଼ିବ, ଯାହାକୁ ପୁଣି ସେ "ସଂଶୋଧକର ନିବେଦନ" ଶୀର୍ଷକ ଦେଇ ପୁସ୍ତକ ଶେଷରେ ଛାପିଛଂତ ।

ଅକ୍ଷର ନିୟମ ମଧ୍ୟେ କାହିଁ ନ ପାଇଲି ।
ଅଣ୍ଡା ଆ ପାଳ ପରିଯେ ସର୍ବ ଦେଖିଲି ॥

କାହିଁ ଚଉଦ, ପଂଦର ଅବା ବିଂଶ ତ୍ରିଂଶ ।
ଏ ରୂପେ ଅକ୍ଷର ତହିଁ ହୋଇଛି ବିନ୍ୟାସ ॥
ଶ୍ରୀ ସାରଳା ଦାସଂକର ନୁହେ ଏ ବିଧାନ ।
ଅଯୋଗ୍ୟ ଲେଖକ ଦୋଷେ ଘଟିଛି ଏମାନ ॥
ଆଉ କାର ଦୋଷ ନାହିଁ ସେମାନଂକ ଛଡ଼ା ।
କେବଳ ଏ କରିଛଂତି ଆଂବକୁ ଆଂବଡ଼ା ॥
× × × ×
ଶିରୋନାମା ତ ତହିଁରେ ନ ମିଳଇ କାହିଁ ।
ଲେଖା ହୋଇଛି କେବଳ ଦାଂଡିମାଳ ହୋଇ ॥
ପ୍ରଥମରେ କରିଅଛୁ ଅକ୍ଷର ବିନ୍ୟାସ ।
କାହିଁ ଚଉଦ ପଂଦର କାହିଁ ବିଂଶତ୍ରିଂଶ ॥
ଏପରି ସ୍ଥଳରେ ପୁଣି କାହିଁ ଯତି ଅଛୁ ।
ଅଠ ଛଅ ନିୟମରେ ମୁଁ ଯତି ରଖିଛୁ ॥"

ଏହିପରି ସାରଳା ଦାସଂକ ଅନବଦ୍ୟ ଲେଖନୀ-ନିସୃତ ଦାଂଡିବୃତ୍ତର ଅମୂଲ୍ୟ ସଂପଦମାନ ଜଣେ ଅନାଡ଼ି ପ୍ରକାଶକଂକ କୁରାଢ଼ି ଚୋଟରେ ଆଖି ପିଛୁଳାକେ କୁଆଡ଼େ ଉଡ଼ିଯାଇଛି ଏବଂ ତା ସ୍ଥାନରେ ଦେଖା ଦେଇଛି ୧୪-ଅକ୍ଷରୀ ସମାନ ଧାଡ଼ିଯୁକ୍ତ "ସଂଶୋଧିତ" ପାଠ, ଯାହାକୁ ଅର୍ଦ୍ଧ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ଏ ଜାତି ପାଠ କରି ଆସୁଛି । ଏହି 'ସଂଶୋଧନ' ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଯେ କେତେ ବଡ଼ କ୍ଷତି ଏହି ସଂପାଦକ-ପ୍ରକାଶକମାନେ କରିଯାଇଛଂତି ତାହା ସେମାନେ ନିଜେ ବୁଝି ପାରିନାହାଂତି ।

ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଐତିହାସିକ ସ୍ଥାନ ଓ ଘଟନାବଳୀ

ସାରଳା ଦାସଂକ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସୀମା ଗଂଗାଠାରୁ କାବେରୀ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଏବଂ ପୂର୍ବ ଉପକୂଳରୁ ଓ୍ୱାରାଂଗଲ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ବିସ୍ତୃତ ଥିଲା । ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଏପରି ବହୁ ଐତିହାସିକ ଘଟନାବଳୀ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତି, ସ୍ଥାନ ଓ ଆଖ୍ୟାୟିକା ଓଡ଼ିଆ ରୂପାଂତର ମାଧ୍ୟମରେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ଯାହା ତାଂକର ସମସାମୟିକ କିଂବା ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଐତିହାସିକ ଘଟନାବଳୀର ସଂକେତ ଓ ପୂର୍ବାପର୍ଯ୍ୟ ବହନ କରେ । ଏଥିରୁ ସେ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବଂକ ସମସାମୟିକ ଥିଲେ ବୋଲି ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଜଣାପଡ଼େ ।

କୋଂଡବଡ଼ୁ ଗୁଂଟୁର ଜିଲ୍ଲାର ନରସ ରାଓ ତାଲୁକରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଗୁଂଟୁରଠାରୁ ଏହା ୩ ମାଇଲ ଦୂର । କୋଂଡବଡ଼ୁ ବା କୁଂଡୀନଗରକୁ ସାରଳା ଦାସ କୁଂଡାବେଧା ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂତି । ଯେଉଁ ରେଡ୍ଡି ରାଜ୍ୟକୁ

କୁଂଡୀନଗର

କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବ ଜୟ କରି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ତାଂକର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ବିସ୍ତାରର ମୂଳଦୁଆ ପକାଇଥିଲେ ତାହା କୃଷ୍ଣା ଓ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀର ଉତ୍ତର ଅବବାହିକାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏକ ସମୃଦ୍ଧିଶାଳୀ ରାଜ୍ୟ । କୋଂଡବଡ଼ୁ ଥିଲା ତାର ରାଜଧାନୀ ଏବଂ ମାହେଂଦ୍ରନଗର ବା ରାଜମାହେଂଦ୍ରୀ ଥିଲା ତା'ର ଦ୍ୱିତୀୟ ରାଜଧାନୀ ।

କୁଂଡୀନଗର ମାହେଂଦ୍ରନଗର ଆବର
ଜଳ ଅଜଳ ଦେଶ ଯେ ପୁଣିହିଁ ନଂଦାର । (ଆଦି ପୃ-୨୧)

୧୪୪୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବ କୋଂଡବଡ଼ୁ ବିଜୟନଗର ରାଜାଂକଠାରୁ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଏଇଠାରୁହିଁ ତାଂକର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଆରଂଭ ହୁଏ । ଏଇଠାରୁ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବ ବେଲମମାନଂକ ସାହାଯ୍ୟରେ ତେଲେଂଗାନାର ନାଲଗୋଂଡା ଜିଲ୍ଲାରେ ଅବସ୍ଥିତ ବିଖ୍ୟାତ ଦେବରକୋଂଡା ଦୁର୍ଗ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ଏଇ କୋଂଡବଡ଼ୁରୁ ଗଜପତି ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଆରଂଭ ହୋଇଥିଲା ପୁଣି ଏଠାରେହିଁ ୧୫୧୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଂକ ସମୟରେ ତା'ର ପତନ ହେଲା । ବିଜୟନଗର ସମ୍ରାଟ କୃଷ୍ଣଦେବ ରାୟ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକୃତ ନେଲୋର ଜିଲାର ଉଦୟଗିରି ଦୁର୍ଗ ଅଧିକାର କରିବା ପରେ ଅଡଂକି, ବିଣୁକୋଂଡା ବେଲମକୋଂଡା, ନାଗାର୍ଜୁନକୋଂଡା, କେତବର୍ମନ, କଂଗେଦ ଆଦି ଦୁର୍ଗରୁ ଓଡ଼ିଆ ସୈନମାନଂକୁ କ୍ରମାଗତ ତଡ଼ି ଦେଇଥିଲେ । ଶେଷରେ ସେମାନେ କୋଂଡ଼ବଡ଼ୁ ଦୁର୍ଗରେ ସମବେତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ମାତ୍ର ବିଜୟନଗର ବାହିନୀ ତାହା ଅବରୋଧ କରି ଓଡ଼ିଆ ବାହିନୀର ମୂଳପୋଛ କରି ଦେଇଥିଲେ । ସାରଳା ଦାସ କଂରୁ କୋଂଡ-ବଡ଼ୁର ପତନ ବେଳକୁ ବଂଚିନଥିଲେ ।*

'ଝଂକାର'—୨୨ଶ ବର୍ଷ, ୫ମ ସଂଖ୍ୟା ଡଃ କୃଷ୍ଣଚଂଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀଂକ ପ୍ରବଂଧରୁ ।
Further Sources of Vijayanagara History, Vol. p 203-205, ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ

ସାରଳା ଦାସ ନିଜ ମହାଭାରତରେ ବଙ୍ଗଦେଶର ପାଲ ବଂଶର ରାଜା ଧର୍ମ-ପାଳଙ୍କ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ସେନ୍ ରାଜବଂଶର ବଲ୍ଲାଲସେନ ମାଳେନ୍ଦ୍ରୀ (ବେଲଲସେନ), ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ (ମଂଗଲସେନ) ଓ ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର କେଶବସେନଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ବଖ୍ତିଆର ଖିଲ୍‌ଜି ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରାନ୍ତ ଓ ପରାସ୍ତ ହୋଇ ପୂର୍ବବଂଗରେ ଥିବା ବିକ୍ରମ-ପୁରକୁ ତାଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଉଠାଇ ନେଇଥିଲେ । ଉତ୍ତରବଂଗର ପ୍ରାଚୀନ ନାମ ଥିଲା ବରେନ୍ଦ୍ରୀ । କିନ୍ତୁ ସାରଳା ଦାସ ତାକୁ ମାଳେନ୍ଦ୍ରୀରେ ପରିଣତ କରିଛନ୍ତି । (ଏକ୍ସ) କବି ବିଜୟନଗର ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ ମଲ୍ଲିକାମଂଡଳ ନାମରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ବିଜୟନଗରର ସମ୍ରାଟ ମଲ୍ଲିକାର୍ଜୁନଙ୍କୁ ମଲ୍ଲିକାମଂଡଳ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ସେ ମଲ୍ଲିକାର୍ଜୁନଙ୍କ ନାମ ଏକାଧିକ ବାର ସିଂଧାସଳଖ ଏବଂ ଅର୍ଥାନ୍ତରରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି ତାଙ୍କ ଖୁଡ଼ୁତା ପୁଅ ଭାଇ ବିରୂପାକ୍ଷ ୧୪୬୫ରୁ ୧୪୮୫ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜା ହୋଇଥିଲେ । ତାଙ୍କ ନାମ ମଧ୍ୟ ସାରଳା ଦାସ ସିଂଧାସଳଖ ଭାବେ ଲେଖିଛନ୍ତି —

ଅଂଧକ ବଂଶରି ରାଜା ନାମ ବିରୂପାକ୍ଷ
ତାହାଣେ ଖଟନ୍ତି ଭୁଲେ ଛତ୍ରୀ ନବଲକ୍ଷ । (ଆଦି, ପୃ୪୪)

ଏଇପରି (ଉଦୟଗିରି ନେଲୋର ଜିଲା) ଚନ୍ଦ୍ରଗିରି, କାଂଚି ପ୍ରଭୃତିର ବାରଂବାର ଉଲ୍ଲେଖ ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ମିଳେ । ୧୪୬୨-୬୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ମଧ୍ୟରେ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ହଂବିରଦେବ ଏଇ ଦୁର୍ଗଗୁଡ଼ିକ ଜୟ କରି ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟକୁ କାବେରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଢ଼ାଇ ଦେଇଥିଲେ । ହଂବିରଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଶିଳାଲେଖ ତିଂଚନାପଲ୍ଲୀ ନିକଟସ୍ଥ ଶ୍ରୀରଂଗମ୍ ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରରେ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । (ଏକ୍ସ) ଏ ଗୁଡ଼ିକ ଛଡ଼ା ଶୈରମଂଡଳ ପ୍ରଭୃତିର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ସାରଳା ଦାସ କରିଛନ୍ତି । ଟାମିଲଭାଷୀ ଅଂଚଳର କାବେରୀ ମୁହାଣଠାରୁ ତେଲୁଗୁଭାଷୀ ଅଂଚଳ ନେଲୋର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୁଦ୍ର ଉପକୂଳ କରମଂଡଳ ନାମରେ ବିଦିତ । ଏଇ ଅଂଚଳ ପୂର୍ବେ ଚୋଳମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଶାସିତ ହେଉଥିବାରୁ ଚୋଳମଣ୍ଡଳ କୁହାଯାଉଥିଲା । ସାରଳା ଦାସ ଏସବୁର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି —

ବ୍ରହ୍ମମଂଡଳ ଆବର ଶୋଣିତମଂଡଳ
ଚୋଳମଂଡଳ ମେରୁମଂଡଳ ସୁତଳ । (ଆଦି)

× × ×

କରମଂଡଲ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲେ
ମେଢ଼ର ଭିତରେ ନେଇ କନ୍ୟାକୁ ଥୋଇଲେ । (ମଧ୍ୟପର୍ବ)

ସଭାପର୍ବରେ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗ୍ବିଜୟ ବୃତ୍ତାଂତରେ ପଶ୍ଚିମ ସୋମନାଥ ଓ ଶିବ ସାଗରଠାରୁ ସେ ଯାତ୍ରା ଆରଂଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । (ଏଜନ)

ଶିବ ସମୁଦ୍ର ଏହା ଆନ୍ଧ୍ର ଦେଶର ଶ୍ରୀକାକୋଲ ଜିଲ୍ଲାର ମୁଖଲିଂଗମ୍ । ଏଠାରେ ଗଂଗ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ନିର୍ମିତ ସୋମେଶ୍ୱର ମଂଦିର ଅଛି ଏବଂ ମୁଖଲିଂଗେଶ୍ୱର ମଂଦିର ନିକଟରେ ଶିବସାଗର ପୁଷ୍କରିଣୀ ଅଛି । ସୁଦୂର ଦକ୍ଷିଣରେ କୋଇଂବାତୁର ଜିଲ୍ଲାର କଲେଗାଲ ନିକଟରେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଶିବ ସମୁଦ୍ର ଅଛି ଏବଂ ତା ପାଖରେ ସୋମେଶ୍ୱର ସ୍ୱାମୀଂକ ମଂଦିର ଅଛି । (Epigraphia Indica,Vol. vii p 18—

ମାନସାନଂଦ ଏହା ପୂର୍ବ ଜୟପୁର ଷ୍ଟେଟର ରାଜଧାନୀ ନଂଦପୁର । ଏହା ଶିଳାହାର ରାଜାମାନଂକ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ବୋଲି ବିଦ୍ୟାଧର ସିଂହଦେଓଂକ Nandpur, Part 1ରୁ ଜଣାଯାଏ । କବିଂକ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପ୍ରସାଦ ନଦୀ ହୁଏତ ବଂଶଧାରା ନଦୀ । ମାତ୍ର ନଂଦପୁର ସିଲେରୁ ନଦୀ ନିକଟରେ ଅବସ୍ଥିତ, ବଂଶଧାରା କୂଳରେ ନୁହେ । (ଡଃ ପାଣିଗ୍ରାହୀ) ।

କରଣ ପର୍ବତ ଏଠାରେ ଶ୍ରୀ କୂର୍ମ ମଂଦିର ଅଛି । ଗଂଗବଂଶୀ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଜା-ମାନଂକର ବହୁ ଶିଳାଲେଖ ଅଦ୍ୟାପି ରହିଛି । ଏହା ଶ୍ରୀକାକୋଲ-ଠାରୁ ପ୍ରାୟ ୧୦ ମାଇଲ ଦୂର ।

କୂର୍ମ ପର୍ବତ ମନୋହର ଦେଶ ଓ ମୋହନ ଦେଶ ନାମରେ ସାରଳା ଦାସ ଶ୍ରୀକାକୋଲ ଓ ଗୋଦାବରୀ ନଦୀର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଅଂଚଳକୁ ଅଭିହିତ କରିଛଂତି । ମହାଭାରତ ଯୁଗରୁ ଏହା ସେଇ ନାମରେ ପରିଚିତ ହୋଇ ଆସୁଛି ବୋଲି ଏନ୍. ଏଲ୍. ଦେଂକ Geographical Dictionary, p 247 ରୁ ଜଣାପଡ଼େ । (ଏଜନ) । ପଦ୍ମଦଳ ନାମରେ ସେ ପୂର୍ବତନ ସାରଂଗ ଗଡ଼ରେ ଅବସ୍ଥିତ ପଦ୍ମପୁରକୁ ବୁଝାଇଛଂତି । ଚେଦୀଦେଶ (ବୁଂଦେଲଖଂଡ—G. D ପୃ ୪୮) ବା ଆଧୁନିକ ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶ, ନୈଋତ ଦେଶ ବା ଗୈଖାର ଦେଶ ନାମରେ ମୁସଲମାନ ରାଜ୍ୟ ବା ଭଲ ଘୋଡ଼ା ମିଳୁଥିବା ରାଜ୍ୟର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂତି । ଏଇପରି ଭାବେ ଉଜାଣି-କାଂତ (ମୋରାଦାବାଦ ଉତ୍ତରକୁ କାଶୀପୁର ନିକଟସ୍ଥ ଉଜ୍ଜୟିନୀ ଦୁର୍ଗ), କାଶୀହର ଉଦ୍ୟାନ (ହରଦ୍ୱାର), ଡହୁଡଦେଶ (ଡହ୍ରୀ)—ଯେଉଁଠି ପଂଚଧାରା

ନଦୀ ସଂଗମସ୍ଥ ପର୍ବତରୁ ବୋଧ ହୁଏ ଆସୁଛି ; ସୁଗ୍ରାମଂଡଳ (ଦିଲ୍ଲୀ-ମିରଟ ଅଂଚଳ), କୌଶିକନଗର (କାନ୍ୟକୁବ୍‌ଜ ବା ଆଧୁନିକ କାନପୁର), ବେଲ୍ଲାଲ ଦେଶ ବା ବେଲ୍ଲବଲୀପୁର (ବଂଗଦେଶର ରାଜା ବଲ୍ଲାଳସେନଂକ ନାମାନୁସାରେ କେତେ-ବେଳେ ସମଗ୍ର ବଂଗଳା ଦେଶକୁ, କେତେବେଳେ ବା ଏହାର ଅଂଶବିଶେଷକୁ ସାରଳା ଦାସ ବର୍ଣନା କରିଛଂତି ।), କାନ୍ୟକା ଦେଶ (କର୍ଣାଟ ଦେଶ) କାଉଁରୁଦେଶ (ଆସାମର ଗୌହାଟି ଅଂଚଳ), କରବୀର ଦେଶ (ବିଜୟନଗର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ), କୋଶଳଦେଶ (ଜବଲପୁର, ରାୟପୁର, ସମ୍ବଲପୁର, ସୋନପୁର ପ୍ରଭୃତି ଅଂଚଳ), ଜଂବୁକବନ (ରାଜସ୍ଥାନର ପୁଷ୍କର ହ୍ରଦ ଓ ଆବୁ ପାହାଡ଼ ମଧ୍ୟବର୍ତୀ ଅଂଚଳ), ଯମୁନାପୁର (ସୋନପୁର), ଭଂଗଦେଶ (ଦ୍ୱାରଭଂଗା), ଏକଚକ୍ରା (ବିହାର ପ୍ରଦେଶର ଏଟବାଠାରୁ ୧୬ ମାଇଲ ଦକ୍ଷିଣ-ପଶ୍ଚିମକୁ, G D ପୃ ୬୯), କଳିଭ ବା କଳିଭି ରାଜ୍ୟ, ଦିଲ୍ଲୀ-ମିରଟ ମଧ୍ୟବର୍ତୀ ଅଞ୍ଚଳ ସିଂଧୁ-ମଂଦାର (ପଶ୍ଚିମବଂଗ), ରଣସ୍ତଂଭପୁର (ରାଜସ୍ଥାନ ଜୟପୁର ଅଂଚଳର ରଂଥଂବୋର ଦୁର୍ଗ), ହେମଗିରି କେଦାରଭବନ (ଗଡ଼ବାଳର କେଦାରନାଥ ଅଂଚଳ) ମଧ୍ୟ ସାରଳା ଦାସ ଏକାଧିକବାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଯାଇଛଂତି । *

ଏହାଛଡ଼ା ବହୁ ଦେଶର ଉଲ୍ଲେଖ ସାରଳା ଦାସ କରିଛଂତି । ଯଥା :—

କଳିଂଗଦେଶ (ସଙ୍କୀର୍ଣ ଅର୍ଥରେ ମୁଖଲିଂଗମ ବା କଳିଂଗନଗର ଓ କଳିଂଗପତ୍ତନ ଥିବା ଅଂଚଳ । ଆଧୁନିକ ଶ୍ରୀକାକୋଲ ଓ ବିଶାଖାପତ୍ତନ ଜିଲ୍ଲାକୁ ହିଁ ବୁଝାଉଥିଲା ଯାହାର ପ୍ରଶାସନିକ ନାମ ଥିଲା କଳିଂଗ ଦଂଡପାଟ ।

ଚୁଡ଼ଂଗଦେଶ (ଗଂଗବଂଶ ସ୍ଥାପୟିତା ଅନଂତବର୍ମା ଚୋଡ଼ଗଂଗ ସେଠିଁରୁ ଆସିଥିଲେ) କାବେରୀ ରାଜ୍ୟ, କାଂଚନଗ୍ର, ବିଜୟନଗ୍ର, ତୁଂଗଭଦ୍ରା, ଦଂଡପା, ଶ୍ୟାମ ଦୀର୍ଘନଗର, ରାମେଶ୍ୱର, ସେତୁବଂଧ ସୁବେଲଗିରି ପ୍ରଭୃତି ଅଂଚଳର ଉଲ୍ଲେଖ ପାଉଁ । ମହେଂଦ୍ରଦେଶ, ସିଂଧୁଦେଶ, ବରାଳ ଚକ୍ର, ଚଂଦ୍ରଚୂଡ଼, ବୃଂଦାର୍ଅର୍କ ଏ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ଦୁଂଧଭିନଗ୍ର (ରାଜସ୍ଥାନର ଜୟପୁର ନିକଟସ୍ଥ ଅଂବର ସହର, G. D. ପୃ ୬୭) ଭୋଜସେନ ଦେଶ (ଭୋଜଦେଶ – କଂସରୁ ଭୋଜ ପଂଡୁ-ପତ୍ନୀ କୁଂତୀଂକ ଜନ୍ମସ୍ଥାନ) କର୍ଣ ମଂଜଳ (ଆଧୁନିକ ଭାଗଲପୁର), ମିଥିଳାଦେଶ (ଦରଭଂଗା), ମଲେଂଦ୍ରୀ ବା ବରେଂଦ୍ରୀ ଦେଶ (ଅବିଭକ୍ତ ବଂଗର ରାଜସାହି, ବୋଗ୍ରା, ଦିନାଜପୁର ଆଦି ଉତ୍ତରାଂଚଳ), ହସ୍ତୀକାଳନଗ୍ର ଓ ମଧୁମାତଂଗ ଦେଶ (ପୂର୍ବ-

*ଝଂକାର—୨୨ ବର୍ଷ-୧୨ଶ ସଂଖ୍ୟା—ଡଃ କୃଷ୍ଣଚଂଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ।

ବଙ୍ଗର ରାଜା ହରିକାଳଦେବ ଓ ମଧୁମଥନ ଦେବଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ସାରଳା ଦାସ କରିଛନ୍ତି) ।

ଗାଂଧାରଦେଶ, (ପଶ୍ଚିମ ପଂଜାବ—ବର୍ତ୍ତମାନ ପାକିସ୍ତାନର ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ସୀମାଂତ) ଚଉପୁର ନଗ୍ର (ଅଂଗଦେଶର ଚଂପାପୁର—ଆଧୁନିକ ଭାଗଲପୁର-ମୁଂଗେର ଅଂଚଳର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା)

ମନୋହର ଦେଶ

ଓଡ଼ିଶାକୁ ମଧ୍ୟ କବି 'ମନୋହର ଦେଶ' ନାମରେ କେଉଁଠି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛଂତି । ସେ ଏ ଦେଶର ଜିପୁରେଶ୍ୱର ରାଜା କପିଳାସବାସୀଂକୁ ପୂଜା କରିଥିବା କଥା ଲେଖିଛଂତି । ଏଥିରୁ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ହିଁ ବୁଝାଉଚି । ସେଥିରେ ଥିବା କପିଳାସ ତୀର୍ଥ, ଯାଜନଗର ତୀର୍ଥ, ଏକାମ୍ର ତୀର୍ଥ ଇତ୍ୟାଦିର ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ସାରଳା ଦାସ କରିଛଂତି । (ଏଜନ୍ମ) ସେଥିରୁ ଓଡ଼ିଆ ବୋଲି ଜଣାଯାଏ ।

ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଐତିହାସିକ ତଥ୍ୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ ଅଧ୍ୟାପକ ଡଃ କୃଷ୍ଣଚଂଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମୂଲ୍ୟବାନ ପ୍ରବଂଧ "ଝଂକାର" ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛଂତି । ମାତ୍ର ତାଂକୁ ଏଥିପାଇଁ କେତେକ ଗବେଷକ ପଂଡିତମାନଂକଠାରୁ ବହୁ ସମାଲୋଚନା ଓ ବାଧାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ହୋଇଚି । ଏ ସଂବଂଧରେ ଡଃ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଗଭୀର ଦୁଃଖର ସହିତ ଯାହା ଲେଖିଛଂତି ତାହା ତଳେ ଦିଆଗଲା :—

ନକଲ ଗବେଷକ

"ମୋ ଆଲୋଚନାର ତୀବ୍ର ନିଂଦା ଓ ପ୍ରତିବାଦ ହେଲା । × × × ଏମାନଂକ ମତରେ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ରଚନାକାଳ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀ ବା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ହେବ । ମୁଁ ଏହି ସାହିତ୍ୟକୁ ଓଡ଼ିଶା-ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସ୍ଥାପୟିତା କପିଳେଶ୍ୱରଂକ ସମୟକୁ ଟାଣି ଆଣି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଟେକ କମାଇ ଦେଇଚି । କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ଯେ ମୁଁ କେବଳ ଏ ସାହିତ୍ୟକୁ ପଂଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସ୍ଥାନ ଦେଉ ନାହିଁ । ପଂଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନଂଦଶର୍ମା, ପଂଡିତ ମୃତ୍ୟୁଂଜୟ ରଥ, ମନମୋହନ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ, ଡଃ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ୍, ଡଃ ମାୟାଧର ମାନସିଂ, ଶ୍ରୀ ପ୍ରଭାତ କୁମାର ମୁଖର୍ଜି, ଡଃ ବଂଶୀଧର ମହାଂତି, ଶ୍ରୀ ସୁରେଂଦ୍ର ମହାଂତି ପ୍ରଭୃତି ସାରଳା ଦାସଂକୁ ପଂଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛଂତି । ଏହି ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଐତିହାସିକ ଓ ଭୌଗଳିକ ଉପାଦାନମାନ ଅଛି ମୁଁ ତା'ର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛି ମାତ୍ର ।"

'ସାରଳା ଦାସ ନବମ ବା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ହୋଇ ନ ପାରନ୍ତି । ସେ ଯେ କପିଳେଶ୍ୱର ଗଜପତିଙ୍କ (ଖ୍ରୀଃ ୧୪୩୫—୧୪୬୭) ସମସାମୟିକ ଥିଲେ, ଏହା ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର ବହୁ ପ୍ରମାଣରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଉଛି । ଏହି ଗଜପତିଙ୍କ ନାମ ସାରଳା ମହାଭାରତର ଆଦ୍ୟପର୍ବରେ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି; ତାଛଡ଼ା ଏହାଙ୍କ ସମସାମୟିକ ବହୁ ରାଜାଙ୍କ ନାମ, ବହୁ ଭୌଗଳିକ ନାମ ଓ ବହୁ ଘଟନା ଏହି ମହାଭାରତରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଭାଷା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ମଧ୍ୟ ନିଃସନ୍ଦେହରେ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ଯେ ସାରଳା-ସାହିତ୍ୟ ଭାରତରେ ମୁସଲମାନ ଆଧିପତ୍ୟ କାଳରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରେ ବହୁ ମୁସଲମାନୀ ଶବ୍ଦ (ଆରବୀ ଓ ଫାରଶୀ ଶବ୍ଦ) ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଛି, ଯଥା କମାଣ, ହୁକୁମ, ମଇଦାନ, ସାହା, ତୋପ, ଅଲମାରୀ, ନଜର, ଦରକାର, ଆତର (ଆରବୀ ଇତ୍ର), ବଜାର, ଫଉଜଦାର (ଆରବୀ ଫଉଜ୍-ସୈନ୍ୟ), ଜାଗିର, ହଜାର, ଘୋଡ଼ା (ଫାରଶୀ ଘୁରା) । ସାରଳା ଦାସ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କଲାବେଳକୁ ମୁସଲମାନମାନେ ଅଢ଼େଇଶହ ବର୍ଷ ଧରି ଭାରତରେ ସେମାନଙ୍କର ସାର୍ବଭୌମ କ୍ଷମତା ପ୍ରସାର କରି ସାରିଥିଲେ । ଏଣୁ ଓଡ଼ିଶା ସ୍ୱାଧୀନ ଥିଲେହେଁ ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ମୁସଲମାନୀ ଶବ୍ଦ ଆମ ଭାଷା ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିଯାଇଥିଲା ।" ଶେଷରେ ଡଃ ପାଣିଗ୍ରାହୀ ଲେଖିଛନ୍ତି ସେମାନେ ତାଙ୍କୁ ଅନ୍ତତଃ ସାରଳା ମହାଭାରତର ଶୁଦ୍ଧପାଠ ବାହାରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ।

ସାରଳା ଦାସ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ରାଜ୍ୟ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ନାମ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଉଦ୍‌ଯୋଗ ପର୍ବରେ ଲେଖିଛନ୍ତି : —

ଗୌଡ଼ ଗର୍ଜନ ତହୁଁ ଭୋଟାନ ମହ୍ଲାର
କାମାକ୍ଷି ବଙ୍ଗଳା ଆଉ ବେଲାବଳାପୁର
କ୍ଷୀର ମାଳବ ଗୁଞ୍ଜର ପୁଣିହିଁ ସୌରାଷ୍ଟ୍ର
କାଶୀ କଉଶିକ କୁବ୍‌ଜ ଆଉ ମହାରାଷ୍ଟ୍ର
ଛତ୍ର ବଛତ୍ର କୋଶଳପୁର ବାରସ୍ତତ
ନେପାଳ ଅରବିନ୍ଦ ଯେ ରାଜା ଗୌଡ଼ ଇନ୍ଦ୍ର ।

ଗୌଡ଼—ଗୌଡ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଅର୍ଥରେ ବଙ୍ଗଦେଶକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ମାତ୍ର ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥରେ ଏହା ପାଞ୍ଚଟି ରାଜ୍ୟକୁ ବୁଝାଉଥିଲା । ରାଜତରଙ୍ଗିଣୀରେ ଏଇ ପଞ୍ଚଗୌଡ଼ର ନାମ ରହିଛି— ବଙ୍ଗ, ସାରସ୍ୱତ (ପୂର୍ବପଞ୍ଜାବ) କାନ୍ୟକୁବ୍‌ଜ

(ଗଂଗା ଅବବାହିକା), ମିଥିଳା (ଉତ୍ତର ବିହାର), ଓ ଉତ୍କଳ (ଉତ୍ତର ଓଡ଼ିଶା) ଦେଇ ସାରଳା ଦାସ ବ୍ୟାପକ ଅର୍ଥରେ ଗୌଡ଼ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି ପଂଜାବ, ଉତ୍ତର ଭାରତ, ବିହାର ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଅଂଶବିଶେଷକୁ ମଧ୍ୟ ଏଥିର ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଛଂନ୍ତି ।

ମୋଟ ଉପରେ ଏଇ ଛ ଧାଡ଼ି ମଧ୍ୟରେ ସେ ପ୍ରାଗ୍ ମୁସଲମାନ ଯୁଗୀୟ ଉତ୍ତର ଭାରତର ଏକ ଭୌଗଳିକ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରି ଯାଇଛଂନ୍ତି । ସେ ଗାର୍ଜନ ନାମଟି ବ୍ୟବହାର କରି ପଶ୍ଚିମ ପଂଜାବ ଓ ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ସୀମାଂତ ପ୍ରଦେଶକୁ ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଗଲେ । ଏହା ପ୍ରକୃତରେ ଗଜନୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଂଶ ଥିଲା । ଏଭଳି ପ୍ରାୟ-ସଂପୂର୍ଣ ଭୌଗଳିକ ଚିତ୍ର ମହାଭାରତ-ଯୁଗରେ ନ ଥିଲା । (ଏକ୍ସ)

ସେ ଯାହାହେଉ, ସାରଳା ଦାସ ଯେ ପଂଚଦଶ ଶତକର ଶେଷାର୍ଦ୍ଧର କବି ଏବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ସ୍ଥାପୟିତା ଗଜପତି କପିଳେଂଦ୍ର ଦେବଂକ ସମସାମୟିକ, ଏଥିରେ କୌଣସି ସଂଦେହ ନାଇ । ତଥାପି ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟର ବିଷୟ ଯେ ଜୟଦେବ ଓ ଭଂଜ କବିଂକ ପରି ସେ ମଧ୍ୟ ଆମ ଦେଶର ନକଲି ଗବେଷକଂକ ହାତରୁ ନିସ୍ତାର ପାଇ ନାହାଂନ୍ତି । ତାଂକୁ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନ-କାଳ ନେଇ ବହୁତ ଟଣା ଓଟରା କରାଯାଇଚି ଏବଂ ନବମ କିଂବା ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀକୁ ଠେଲି ନେଇ (ଯେତେବେଳେ କି କୌଣସି ଭାରତୀୟ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟର ଜନ୍ମ ହୋଇନଥିଲା) ଲୋକରେ ଉପହସିତ କରାଇବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଚି ।

କାବ୍ୟ-ପରିବେଶ

ସାରଳା ଦାସ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ମହାଭାରତ, ଚଂଡୀପୁରାଣ ଓ ବିଲଂକା ରାମାୟଣ ପ୍ରଭୃତି ରଚନା କରି ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାକୃତର ଭିତ୍ତିସ୍ଥାପନ କରିଗଲେ । ତାଂକ ପୂର୍ବସୂରୀ-ମାନେ କାବ୍ୟ, କବିତା, ନାଟକ, ଅଳଂକାର ଗ୍ରଂଥମାନ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ରଚନା କରୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଲେଖିବା ପାଇଁ ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀର ପଂଡିତମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଆଗ୍ରହ ବା ଉତ୍ସାହ ନ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ ଭାରତବିଖ୍ୟାତ ସଂସ୍କୃତ କବି-ଅଳଂକାରିକମାନଂକର ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟକୁ ସେମାନଂକର ଦାନ ଚିରସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇ ରହିବ । ଏଇ ଲେଖକମାନଂକ ଭିତରେ "ଏକାବଳୀ" ନାମକ ବିଖ୍ୟାତ ଅଳଂକାର ଗ୍ରଂଥର ପ୍ରଣେତା ଗଂଗବଂଶୀ ରାଜା ନରସିଂହ ଦେବଂକ (୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ସଭାପଂଡିତ ବିଦ୍ୟାଧରଂକ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । "ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ"

ନାମକ ବିଖ୍ୟାତ ଅଳଂକାର ଗ୍ରଂଥର ରଚୟିତା ବିଶ୍ଵନାଥ କବିରାଜ (୧୪୦୫-୧୪୭୫ ସମୟର ଗଂଗବଂଶୀ ରାଜା ନରସିଂହ ଭାନୁଦେବଙ୍କ ସାଂଧିବିଗ୍ରହିକ), ଏବଂ "ପ୍ରାକୃତ ସର୍ବସ୍ୱ" ନାମକ ପ୍ରାକୃତ ବ୍ୟାକରଣ ପ୍ରଣେତା ପୁରୀଜିଲ୍ଲା ବୀରପ୍ରତାପପୁର ଶାସନର ମାର୍କଂଡେୟ ଦାସ (୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ । ବିଶ୍ଵନାଥ କବିରାଜଂକ "ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ" ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ଏକ ପ୍ରମାଣିକ ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ମର୍ଯାଦା ଲାଭ କରିଚି । ମୁକୁଂଦଦେବଙ୍କ ସମୟରେ (୧୫୫୮-୬୮) ରଚିତ 'ପ୍ରାକୃତ ସର୍ବସ୍ୱ' ମଧ୍ଯ ଏକ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରଂଥ ।

ଏହାଛଡ଼ା ନାରାୟଣ ଦାଶ (ଗଂଗବଂଶୀ ନରସିଂହଦେବ ୧ମଂକ ସମସାମୟିକ)ଗୀତଗୋବିଂଦର 'ସର୍ବାଂଗସୁଂଦରୀ' ଟୀକା ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଚଂଦ୍ରଶେଖର ଦାଶ (୧୪ଶ ଶତକ) 'ଭାଷାର୍ଣବ' ଓ 'ପୁଷ୍ପମାଳା' ନାମକ ଦୁଇଟି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରଂଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଚଂଡୀଦାଶ (୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀ) 'କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ" ଉପରେ "କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ ଦୀପିକା" ନାମକ ଟୀକା ରଚନା କରିଥିଲେ ।

କପିଳେଶ୍ଵର ଦେବ

ସାରଳା ଦାସଂକ ସମସାମୟିକ କପିଳେଶ୍ଵର ଦେବ ବା କପିଳେଂଦ୍ର ଦେବ ନିଜେ "ପରଶୁରାମ ବିଜୟ" ନାମକ ଖଂଡିଏ ନାଟକ ସଂସ୍କୃତରେ ଲେଖି ସେଥିରେ ଏକ ଓଡ଼ିଆ ସଂଗୀତ ସନ୍ନିବେଶିତ କରିଥିଲେ । କପିଳେଂଦ୍ର ଦେବହିଁ ପ୍ରଥମ ଓଡ଼ିଆ ରାଜା । ଓଡ଼ିଶାର ମାଟି, ଓଡ଼ିଆ ବାଙ୍ମୟ ସଂଗେ ତାଂକର ସଂପର୍କ ରକ୍ତଗତ ଥିଲା । ତେଣୁ ସାରଳା ଦାସ ଯେ ତାଂକ ରାଜତ୍ଵରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ସାହିତ୍ୟ ରଚନା କରିବାକୁ ପ୍ରେରଣା ପାଇଥିବେ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ ସ୍ଵାଭାବିକ ।

ସେଇ ପ୍ରଥମେ ପରଂପରା ଭଂଗ କରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବଡ ବଡ଼ କାବ୍ୟମାନ ରଚନା କରି ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାକୃତର ମୂଳଦୁଆ ପକାଇ ଗଲେ । ଏଇ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେ ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ନମସ୍ୟ ।

ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ମୂଲ୍ୟବୋଧ

ବୀରତ୍ଵର ଲଢେଇ (Gallantry ଓ Chivalry) ଏବଂ ସ୍ଵାମୀ-ଧର୍ମ (*Nobless oblige*) ଯାହା ସାମଂତବାଦର ମୂଳ ଆଦ୍ଧ୍ଯାତ୍ମିକ ତତ୍ତ୍ଵ ତାହାହିଁ ଥିଲା ସମଗ୍ର ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ଅଂତଃସ୍ଵର । ବୀରତ୍ଵ ଏବଂ ଲଢେଇ ତାଂକ ମହାଭାରତର

ବୀରତ୍ଵର ଲଢ଼େଇ

ପ୍ରଧାନ କଥା । ସାରଳା ଦାସ ବୀରତ୍ଵ ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧର ଯେପରି ସୁଂଦର ପ୍ରାଣବଂତ ବର୍ଣନା କରି ଯାଇଛଂତି ତା'ର ପଟାଂତର କ୍ଵଚିତ୍

ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ଯୁଦ୍ଧ ଅନେକ ସମୟରେ blood feud ବା ରକ୍ତ-ସମ୍ପର୍କୀୟ-ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ୱାର୍ଥର ସଂଘର୍ଷ ଯୋଗୁ ଘଟିଥିଲା । ଅନ୍ୟ ସମୟରେ ଏହା ନାରୀ ପାଇଁ ଲଢ଼େଇ । ବୈରଦେଶ ସାମନ୍ତତନ୍ତ୍ରର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଆର୍ଥିକ ଗୁଣ । ସେଥି-ପାଇଁ ନୂଆ ନାରୀ ହରଣ କାହାଣୀର ଅବତାରଣା ସାରଳା ମହାଭାରତରେ କରାଯାଇଛି—ଯାହା ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ନାହିଁ । ସେ ବିଷୟ ପରେ କହିବୁଁ ।

"ସଂଧର ମାଡ଼ି ଯେସନ୍ତେ ବସଇ ହୁମବନ୍ତ
ସେହି ରୂପେ ଭୀମ ବକ୍ଷ ସ୍ଥଳେ ବସଇ ଦୈତ୍ୟ ।" (ବନପର୍ବ)

କିମ୍ବା, "ବିକ୍ରମ ସିଂହଙ୍କୁ ଜିଣି ଦୁଇ ମହାବଳ
କ୍ରୋଧେ ପିଟାପିଟି ହେଲେ ଠିଆ ହୋଇ ଭଲ ।
ଅଧରେ ରଦନ ଚାପ ରେରେକାର କରି
ଦୁହେଁ ଧରାଧରି ହୋଇ ହେଲେ ମରାମରି ।
ଦୁହେଁ ଦୁହିଙ୍କର ଟେଣ୍ଡା ବୁଲାନ୍ତି ଆସନ୍ତି
ଦୁଇ ରଣଷଣ୍ଢ ସାନ୍ଧ ଯୁଝେ ପଥ ଘେନ୍ତି ।" (କର୍ଣ୍ଣପର୍ବ)

ଖାରତ୍ୱ ତାଙ୍କ କବିତାର ଛନ୍ଦେ ଛନ୍ଦେ ଫୁଟି ଉଠିଛି । ସେ ମୂଳ ମହା-ଭାରତରେ ଥିବା ଘଟଣା ଓ ଚରିତ୍ରରେ ବହୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସାଧନ କରିଛନ୍ତି । ଶଲ୍ୟ ପର୍ବରେ ଶଲ୍ୟ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ ରଥରୁ ଟାଣି ଆଣି ଗୋଟିଏ ଚାପୁଡ଼ା ମାଇଲେ । ଏଥିରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ଆଖିରୁ କ୍ରୋଧରେ ଅଗ୍ନି ନିସୃତ ହେବାରୁ ଶଲ୍ୟ ସେ ଅଗ୍ନିରେ ଜଳି-ଗଲେ ।

ଯୁଧିଷ୍ଠି ବୋଇଲେ ମାମୁ ଜଳିଲ ଜଳିଲ ।
ଜଳୁ ଜଳୁ ବୋଲି କହୁଁ ଶଲ୍ୟ ଜଳିଗଲ ।

ମୂଳ ମହାଭାରତୀୟ ଚରିତ୍ର ଓ ଆଖ୍ୟାନଗୁଡ଼ିକୁ ସେ ଓଡ଼ିଶାର ଲୌକିକ ରଂଗରେ ରଂଜିତ କରି ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଅଦ୍ଭୁତ ଦକ୍ଷତା ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରମାନେ ମନେ ହୁଅନ୍ତି ସତେ ଯେପରି ଓଡ଼ିଶା ମାଟିର ଲୌକିକ ନର ନାରୀ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ ମହାଭାରତ ଏବଂ ରଂଗ ବିଲଂକା ରାମାୟଣ ରଚନା କରିଥିବାରୁ ସେ ବହୁ ଲୋକଗାଥା, ସ୍ମୃତିକଥା, ଉପକଥା ଏବଂ ଲୋକ ଚଳଣିକୁ ନିଜ କାବ୍ୟ-ପରିସରରେ ଆଣି ସ୍ଥାନ ଦେବାକୁ ସୁଯୋଗ ପାଇଛନ୍ତି ଯାହା ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟକାର-ମାନେ ପାଇ ନ ଥିଲେ ।

ପୂର୍ବରୁ କହିଛୁଁ ସାରଳା ଯୁଗର ପ୍ରେକ୍ଷାପଟ ଥିଲା ସମୃଦ୍ଧି ଓ ବସ୍ତୁତର ଏକ ଅଭୂତପୂର୍ବ ମାନଚିତ୍ର । ଓଡ଼ିଶା ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ସୀମା ସେତେବେଳେ ଗଂଗାଠାରୁ

ସାରଳା ସାହିତ୍ୟର ପଟ୍ଟଭୂମି

କାବେରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୃତ—ଓଡ଼ିଶାର ଗଜପତି କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବ ଆଭ୍ୟନ୍ତରୀଣ ବିଦ୍ରୋହ ଦମନ କରି ସାରି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର କିଂଚନାପଲ୍ଲୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ପରିଧି ବିସ୍ତୃତ କରି ସାରିଥିଲେ । ଏକ ନୂଆ ଗୋଷ୍ଠୀୟ ଚେତନା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଓଡ଼ିଆ ମଣିଷକୁ ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରବଳ ଭାବରେ ଉଦବୁଦ୍ଧ କରୁଥିଲା । ଏଇପରି ଏକ ସଂପ୍ରସାରଣଶୀଳ ପରିପ୍ରେକ୍ଷିତରେ ସାରଳା-ସାହିତ୍ୟର ଜନ୍ମ ।

ଠିକ୍ ଏଲିଜାବେଥୀୟ ଇଂଲଂଡରେ ବିସ୍ତାର ଓ ସମୃଦ୍ଧିର ବାୟୁମଂଡଳ ଭିତରେ ଯେପରି ସେକ୍ସପିଅରଂକ ଭଳି କାବ୍ୟମାନସର ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା, ଓଡ଼ିଶାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ଆଦିପର୍ବରେ ସାରଳା ଦାସଂକ ଭଳି କାବ୍ୟପ୍ରତିଭାର ଜନ୍ମ ସେଇପରି ଇତିହାସନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲା ।

ସ୍ୱାମୀ-ଧର୍ମ (*Nobless oblige*) ଥିଲା ସେ ଯୁଗର ପ୍ରଧାନ ଆର୍ଥିକ ତତ୍ତ୍ୱ । "The duty of the leige man was to fight for his leige lord" ଜମିର ସ୍ୱତ୍ୱ ରାଜାଂକଠାରୁ କୃଷକ ପାଏଁ ସ୍ତରେ ସ୍ତରେ ଲଂବି ଆସିଥିଲା (Sub infeudation of land) ସାରଳା ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଲୋକ ସଚ୍ଚା ସୈନିକ, ସେ ଠିକ୍ ଭାବରେ ଯୁଦ୍ଧ କରିଚି, ନିଜକୁ କିଂବା ତାର ଶ୍ରେଣୀ-ଧର୍ମକୁ ଫାଂକି ଦେଇ ନାହିଁ । ସେ ଆଦି ପର୍ବରେ ପ୍ରଜା 'ବାଟିକେ ବିଂଶ ଭାଗ ଦିଂଜା' ଦେଉଥିବା କଥା ଏବଂ ଶାଂତି ପର୍ବରେ 'ବାଟିକେ ଚଳାଏ' ଖଂଜା ଦେବା କଥା ଲେଖିଛଂତି ।

ବହୁ ନାରୀହରଣ ଯାହା ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ନାଇ ଏବଂ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାଳ୍ପନିକ, ସାରଳା ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ । ଏ ସବୁର ପରିଣାମ ଯୁଦ୍ଧ ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧର ରାୟଟା ସବୁବେଳେ ପ୍ରେମିକ-ପ୍ରେମିକା ସପକ୍ଷରେ । ସଚଳା ହରଣ, ସୁରେଖା ହରଣ ପ୍ରଭୃତି ଆଖ୍ୟାନ ସାରଳା ଦାସ ନିଜ କଳ୍ପନାରୁ ହିଁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛଂତି । ନ.ତେଇକୁ ବାଦ୍ ଦେଲେ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟରେ ଆଉ ଯାହା ରହିଲା ସେଥିରେ ମହାକାବ୍ୟର ଆୟତନ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ରହିବ କି ନାଇ ସଂଦେହ ।

ଡଃ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ସାରଳାଂକ ସୁରେଖା ହରଣ ବିଷୟକ ପୌରାଣିକ ଆଖ୍ୟାୟିକାରେ କପିଳେଶ୍ୱର ଦେବଂକ ପୁତ୍ର ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଂକର କାଂଚୀରାଜା ସାଳ୍ୱ ନରସିଂହଙ୍କ କନ୍ୟା ପଦ୍ମାବତୀ ହରଣ ଓ ପରେ ତାଂକ ସହିତ ବିବାହର ସାଦୃଶ୍ୟ ଦେଖଂତି । ସଚଳା ହରଣରେ ସେ ଆଲ୍ଲାଉଦ୍ଦୀନ ଖିଲିଜୀ ଗୁଜୁରାଟ ଆକ୍ରମଣ କରି କର୍ଣ୍ଣଦେବଂକ ରାଣୀଂକୁ ଅଂତଃପୁରବାସିନୀ କରିବା ପରେ କର୍ଣ୍ଣଦେବଂକ କନ୍ୟା

ଦେବଳାଦେବୀଙ୍କୁ ଏଲୋରା ଗୁମ୍ଫା ନିକଟରୁ ହରଣଚାଲି କରି ନେଇ ନିଜ ପୁତ୍ର ଖିଜିର ଖାଁ ସହିତ ବିବାହ ଦେବା ଘଟନାର ସାମଂଜସ୍ୟ ଦେଖନ୍ତି । (ତାଙ୍କ ମତରେ କର୍ଣଦେବ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ, ତାଙ୍କ ରାଣୀ ଜାଂବବତୀ ଗୁଜୁରାଟର ରାଣୀ କମଳାଦେବୀ, ଆଲ୍ଲାଉଦ୍ଦିନ ଖିଲିଜି ଇନ୍ଦ୍ର, ଏବଂ ଖିଜିର ଖାଁ ଇନ୍ଦ୍ରପୁତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରସେନ, ଦେବଳାଦେବୀଙ୍କ ପ୍ରଣୟୀ ଦେବଗିରିର ରାଜପୁତ୍ର ଶଂକରଦେବ ଶିବ ରୂପେ ସାରଳାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଛନ୍ତି ।)

ଯୋଗାଚାର ପଦ୍ଧତି

ସାରଳାଦାସ ଯୋଗାଚାର ପଦ୍ଧତି ବିଷୟରେ ବହୁ ସ୍ଥାନରେ ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି । ସେ ବୌଦ୍ଧ ବଜ୍ରଯାନୀ ଓ ସହଜଯାନୀଙ୍କ ଯୋଗାଚାର ସାଧନ ପ୍ରଣାଳୀ ବହୁବାର ବର୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

"ପବନକୁ ମୂଳାଧାର ଟେକଇ ଉଜାଣି ।
କୁଂଡଳମା ଶକ୍ତିକୁ ଚାଳିତ କରି ଆଣି ॥
ବ୍ୟାସାଂଗୁଳ ଗଂଗା ବୋଲି ଅଛୁ ଏକ ଶ୍ୱସା ।
ନିଦ୍ରା ଆଳସ୍ୟ ଆବର ନାହିଁ କ୍ଷୁଧା ତୃଷ୍ଣା ॥
ପଂଚମୁନା ନାଳଦ୍ୱାର ଝିହ୍ମଡ଼ରେ ବାଟ ।
ନଳ ଅନଳ ଭେଦିଲେ ପାଟଣ ଶ୍ରୀହାଟ ॥
ଛଂଦଣ ପକାଇଲି ସେ ବାଆସ୍ତମ୍ଭ ମୁଦ୍ରା ।
ଆପାଦଦହନ କଲି ଭାଂଗି କାଳନିଦ୍ରା ॥"

ଏହା ସହିତ ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯାପଦର କାହ୍ନୁ ପାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ଚର୍ଯାଗୀତିକୁ ତୁଳନା କରାଯାଇପାରେ —

"ନାଡ଼ିଶକ୍ତି ଦିଢ଼ ଧରିଅ ଖଟେ । ଅନହ ଡମ୍ବରୁ ବାଜଇ ବୀର ନାଦେ ॥
କାହ୍ନ କପାଲୀ ଯୋଗୀ ପଇଠ ଆଚାରେ ।
ଦେହ ନଅରୀ ବିହରଇ ଏକାକାରେଁ ॥
ଆଲି କାଲି ଘଂଟା ନେଉର ଚରଣେ ।
ରବି ଶଶି କୁଂଡଳ କିଉ ଆଭରଣେ ॥
ରାଗଦ୍ୱେଷ ମୋହ ଲାଇଅ ଛାର । ପରମ ମୋଖ ଲବଏ ମୁତ୍ତିହାର ॥"

("ନାଡ଼ି ଶକ୍ତିକୁ ପର୍ଯଂକ-ବଂଧରେ ଦୃଢ଼ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ହଠଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ଶ୍ୱାସପ୍ରଶ୍ୱାସବାହୀ ବାମ ଦକ୍ଷିଣ ନାଡ଼ିଦ୍ୱୟ ରୁଦ୍ଧ କରି ମଧ୍ୟମ ନାଡ଼ି ଅବଧୂତିକାରେ ପ୍ରାଣବାୟୁ ଉତ୍ତୋଳନ ପୂର୍ବକ ମସ୍ତକସ୍ଥିତ ଶୂନ୍ୟଚକ୍ରରେ ଧାରଣ

କରି ସିଦ୍ଧ କାହ୍ନୁପା କାପାଳିକ ରୂପେ ସାଧନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । କାପାଳିକ ଯେପରି ଡମ୍ବରୁ ବଜାଇ ନିର୍ବିକାର ଚିତ୍ତରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଥାଏ, ସେ ସେହିପରି ଅନାହତ ନାଦ ଅନ୍ତରରେ ପ୍ରକଟିତ କରି ପିଣ୍ଡ-ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଭାବରେ ବିହାର କରୁଛନ୍ତି । କାପାଳିକର ପାଦରେ ଥାଏ ଘଣ୍ଟା, ନୂପୁର, କାନରେ କୁଣ୍ଡଳାଦି ଅଳଙ୍କାର । କାହ୍ନୁପା ସେପରି "ଅଲି କାଲି" ଓ "ରବିଶଶି" କୁ (ନାଡ଼ି) ଆପୃଣାଧୀନ କରି ଭୂଷଣ ସ୍ୱରୂପ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି । କାପାଳିକର ଶରୀର ଭସ୍ମଲିପ୍ତ ଥାଏ । ଗଳାରେ ମୋତିହାର ଶୋଭା ପାଉଥାଏ, କାହ୍ନୁପା ରାଗଦ୍ୱେଷ-ଶରୀରକୁ ଦଗ୍ଧ କରି ଭସ୍ମଲିପ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ଏବଂ ପରମ ନିର୍ବାଣ ରୂପକ ମୁକ୍ତାହାର ପରିଧାନ କରିଛନ୍ତି ।"—ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିକା : ଅଧ୍ୟାପକ ଖଗେଶ୍ୱର ମହାପାତ୍ର ।

ଯୋଗାଗ୍ରର ପଦ୍ଧତିର ଅନ୍ୟ ନାମ କାୟା ସାଧନା । ଏହା ଯେ ବୌଦ୍ଧ ତଥା ହିନ୍ଦୁ ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଭାବ-ପୁଷ୍ଟ ଏଥିରେ କୌଣସି ସନ୍ଦେହ ନାଇ ।

ସହଜିଆ ସିଦ୍ଧଗଣ ବୋଧିଚିତ୍ତର ଅସ୍ଥିରତା ଓ ନିମ୍ନଗତି ନିବାରଣ କରିବା ନିମନ୍ତେ କାୟା-ସାଧନା ବା ହଠଯୋଗ ଅନୁମୋଦନ କରନ୍ତି । ନାଡ଼ି ଓ ଚକ୍ରତତ୍ତ୍ୱ ଚର୍ଯ୍ୟାକିବିମାନେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁ ତନ୍ତ୍ର ପରି ଏମାନେ ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ୭୨,୦୦୦ ନାଡ଼ି ଓ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ୩୨ ଟି ପ୍ରଧାନ ନାଡ଼ି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି ।

କାୟାସାଧନା

ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ ପୁଣି ତିନୋଟି ନାଡ଼ି ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ହିନ୍ଦୁ ତନ୍ତ୍ରରେ ଏଇ ତିନୋଟି ନାଡ଼ି ହେଉଛନ୍ତି :— ଇଡ଼ା, ପିଙ୍ଗଳା, ସୁଷୁମ୍ନା । ବୌଦ୍ଧତନ୍ତ୍ରରେ ଲଲନା, ରସନା, ଅବଧୂତିକା ବା ଅବଧୂତୀ । ବୌଦ୍ଧ ତାନ୍ତ୍ରିକଗଣ ଷଡ଼ାଙ୍ଗ ଯୋଗସାଧନ ଯଥା ପ୍ରତ୍ୟାହାର, ଧ୍ୟାନ, ପ୍ରାଣାୟାମ, ଧାରଣା, ଅନୁସ୍ମୃତି ଓ ସମାଧି ଆଦି ଅବଲମ୍ବନ କରନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟାହାରରେ ବାହ୍ୟ ରୂପରେ ଅପ୍ରବୃତ୍ତି, ନୈଧାତୁକ ବୁଦ୍ଧ-ବିମ୍ବ ଦର୍ଶନ, ଧ୍ୟାନରେ ସର୍ବଧର୍ମ-ଶୂନ୍ୟତାରେ ଚିତ୍ତ ପ୍ରବୃତ୍ତି, ପ୍ରାଣାୟାମରେ ଲଲନା-ରସନା ମାର୍ଗ ନିରୋଧ ପୂର୍ବକ ମଧ୍ୟ ମାର୍ଗ ବା ଅବଧୂତୀରେ ପ୍ରାଣବାୟୁ ସଞ୍ଚାଳନ; ଧାରଣାରେ ବିନ୍ଦୁର ପ୍ରାଣ-ପ୍ରବେଶ, ଅନୁସ୍ମୃତିରେ ଇଷ୍ଟଦେବଙ୍କ ପ୍ରତିବିମ୍ବାକାର ଦର୍ଶନ, ଏବଂ ସମାଧିରେ ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟର ଅଦ୍ୱୟସ୍ୱରୂପ ଦର୍ଶନ ଷଡ଼ାଙ୍ଗ ଯୋଗସାଧନାର ସିଦ୍ଧି । ଏଇ ସାଧନା ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମାଣ-ଚକ୍ରରେ ଶୁକ୍ର ରୂପେ ଅବସ୍ଥିତ ବୋଧିଚିତ୍ତକୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଉତ୍ତୋଳିତ କରାଯାଏ । ପ୍ରାଣାୟାମ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣ ଓ ଅପାନ ବାୟୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରାଯାଏ । ପ୍ରାଣବାୟୁକୁ ବାମରେ ଗ୍ରହଣ କରି ଦକ୍ଷିଣରେ ଛାଡ଼ିବା ଏବଂ ଦକ୍ଷିଣରେ ଗ୍ରହଣ କରି ବାମରେ ଛାଡ଼ିବା ଦ୍ୱାରା ନାଡ଼ି

ପବନ ହୁଏ । ତା'ପରେ ବାୟୁ ବାମ ବା ଦକ୍ଷିଣରେ ପରିତ୍ୟାଗ ନ କରି ମଧ୍ୟ-ନାଡ଼ିରେ (ସୁଷୁମ୍ନା ବା ଅବଧୂତିରେ) ଉତ୍ତୋଳନ ପ୍ରାଣାୟାମର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏଥିପାଇଁ ଏମାନଂକୁ ମଧ୍ୟମପଂଥୀ କୁହାଯାଏ । କୁଂଡଳିନୀ ଶକ୍ତି ଅନୁରୂପ ଏମାନେ ନିର୍ମାଣ ଚକ୍ରରେ ଡୋମ୍ବୀ, ଛିନ୍ନାଳିକା, ନୈରାତ୍ମ୍ୟ ଶକ୍ତିର ଆରୋପ କରଂତି ('ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିକା' —ପୃ. ୧୦୮)

ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦ

ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ବ୍ରଜଯାନୀ ଓ ସହଜଯାନୀ ଉଭୟ ପଂଥୀଂକ ବିଚାରରେ ବୋଧିଚିତ୍ତ ଶୂନ୍ୟ । 'ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ର ସଂଗ୍ରହ' କହେ ଏଇ ଶୂନ୍ୟ ଦୃଢ଼, ସାରବାନ, ଶୌର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ, ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟ, ଅଭେଦ୍ୟ, ଅଦାହ୍ୟ ଓ ଅବିନାଶୀ ଏବଂ ଏଇ ଶୂନ୍ୟତା ହିଁ ବଜ୍ର ।

"ଦୃଢମ୍ ସାରମ୍ ଅସୌ ଶୌର୍ଯ୍ୟମ୍ ଅଚ୍ଛେଦ୍ୟାଭେଦ୍ୟ ଲକ୍ଷଣମ୍
ଦାହି ଅବିନାଶିତ ଶୂନ୍ୟତା ବଜ୍ର ମୁଚ୍ୟତେ ।"

ମହାଯାନୀ ମତରେ ବୁଦ୍ଧ ନିର୍ବାଣ ପ୍ରାପ୍ତି ଯୋଗୁ ଶୂନ୍ୟ । ଏଇ ବୁଦ୍ଧ ବା ଶୂନ୍ୟତାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଆକାର ବା ସ୍ୱଭାବ ବା ଗୁଣ ନ ଥିବାରୁ ଏହା ନିରାକାର ନିର୍ଗୁଣ । ଏହି ଶୂନ୍ୟତା ବଜ୍ରରେ ରୂପାଂତରିତ ହୁଏ ଏବଂ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ସାଧନା ବଳରେ ।

ଏହାହିଁ ବୋଧିଚିତ୍ତ ବା ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱର ବଜ୍ର ସତ୍ତ୍ୱରେ ରୂପାଂତର । ଜାଲାବଳୀ ବଜ୍ରମାଳାତଂତ୍ରରେ ଶୂନ୍ୟର ପ୍ରତିଶବ୍ଦ ରୂପେ ବଜ୍ର ଗୃହୀତ ହୋଇଛଂତି । 'ଶୂନ୍ୟତା ବଜ୍ରଂ ଇତ୍ୟୁକ୍ତଂ ଆକାର ସତ୍ତ୍ୱଂ ଉଚ୍ୟତେ ।' ଶୂନ୍ୟ ବଜ୍ରରେ ପରିଣତ ହେବା ଦ୍ୱାରାହିଁ ବଜ୍ରଯାନର ଉତ୍ପତ୍ତି । ବଜ୍ର ସତ୍ତ୍ୱ ପଦ୍ମର ବା ଶୂନ୍ୟସହ କରୁଣାର ମିଳନ ଆରୋପ କରି ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱର ଯୁଗନଦ୍ଧ ରୂପ ପରିକଳ୍ପିତ ହେଲା । ବଜ୍ରଯାନର ଶୂନ୍ୟ, କରୁଣା ଓ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ ତାଂକ ସହଜିୟାମାନଂକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଯଥାକ୍ରମେ ପ୍ରଜ୍ଞା, ଉପାୟ ଓ ବୋଧିଚିତ୍ତ । ଏଇ ବୋଧିଚିତ୍ତ ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱ ମୂର୍ତ୍ତିମଂତ ଶୂନ୍ୟ ଓ ମହାସୁଖର ସଂପାଦକ । ଯୁଗନଦ୍ଧ ବା ସମରସ ମହାସୁଖର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ତେଣୁ ତାଂକ ବଂଦନାରେ ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇଛି :—

ବଜ୍ରସତ୍ତ୍ୱଂ ନମସ୍କୃତ୍ୟ ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟ ସ୍ୱରୂପିଣମ୍
ମହାସୁଖାଦ୍ୱୟଂ ଭକ୍ଷେ ବସ୍ତୁତତ୍ତ୍ୱଂ ସମାସତଃ । (ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ରସଂଗ୍ରହ)

ନାଗାର୍ଜୁନପାଦ ଶୂନ୍ୟର ଚତୁର୍ବର୍ଗ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି !—"ଶୂନ୍ୟଂ ଚ ଅତିଶୂନ୍ୟ ଚ ମହାଶୂନ୍ୟଂ ତୃତୀୟକମ୍ – ଚତୁର୍ଥଂ ସର୍ବଶୂନ୍ୟଂ ଚ ଫଲ ହେତୁ ପ୍ରଭେଦତଃ ।" ଶୂନ୍ୟର ଏହି ବର୍ଗୀକରଣ ସିଦ୍ଧାଚାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ରଚନାରେ ପରିସ୍ଫୁଟ । ସର୍ବଶୂନ୍ୟ ହେଉଛି ବିଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ, ଚରମ ସତ୍ୟ ଓ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ । ଏହାର ଆଦି ନାହିଁ, ଅନ୍ତ ନାହିଁ, ଭାବ ନାହିଁ, ଅଭାବ ନାହିଁ, ଅଥଚ ସବୁ ଅଛି । ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ସହଜ ଶୂନ୍ୟ । ମହାସୁଖକାୟରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସାଧକ ଶୂନ୍ୟତାର ଐକାନ୍ତିକ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ଏହା ଅବଧୂତୀର ନିବାସ ସ୍ଥଳୀ । ('ଚର୍ଯ୍ୟାଗୀତିକା'—ପୃ ୧୦୭)

ପୂର୍ବରୁ କହିଛୁଁ ସାଧକ ଶୂନ୍ୟପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ କରିବା ଦ୍ୱାରା ଜାଗତିକ ବସ୍ତୁ ସକଳର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ଶିକ୍ଷା କରେ । ଅବିଦ୍ୟା-ସଂଭୂତ ଚିତ୍ତକୁ ସଂସାର ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ । ଶୂନ୍ୟତା ଏଥିପାଇଁ ପ୍ରଜ୍ଞା ଶୂନ୍ୟପକ୍ଷ ରୂପେ ଅଭିହିତ ହୋଇଛି । ପ୍ରଜ୍ଞା ବା ବିଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ସହି କରୁଣାର ସଂଯୋଗରେ ସାଧକ ମହାସୁଖ ଲାଭ କରେ । ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ, ଭାବ ଅଭାବ, ସୁଖ ଦୁଃଖ ବିରହିତ ହୋଇ ନିର୍ବିକାର ଚିତ୍ତରେ ଜୀବନଯାପନ କରେ । ସରହଙ୍କ ଭାଷାରେ—"ସୁଣ୍ଣ କରୁଣା ଜଇ ଯୋଉଣୁ ସକ୍କଇ । ତାଉ ଭବେ ଣିଉ ଣିକ୍କାଣେ ଆକ୍କଇ ।" (*Ibid*)

ବଜ୍ରଯାନୀ ମତରେ ଦୁଃଖ କର୍ମଫଳ, ସଂସାର ସବୁ କିଛିହିଁ ଶୂନ୍ୟ । ଶୂନ୍ୟତାର ଏହି ପରମ ଜ୍ଞାନହିଁ ନିର୍ବାଣ । ବଜ୍ରଯାନୀ ଏହି ନିର୍ବିକଳ୍ପ ଅବସ୍ଥାର ନାମକରଣ କଲେ ନୈରାତ୍ମା । ନୈରାତ୍ମା କଳ୍ପିତା ହେଲେ ଦେବୀ ଶୂନ୍ୟ-ଦର୍ଶନ ରୂପରେ । ବୋଧିଚିତ୍ତ (ମଣିଷର ବୋଧିଲାଭ କରିବାର ସଂକଳ୍ପ) ପୁରୁଷ ରୂପେ କଳ୍ପିତ ହେଲେ । କୁହାଗଲା, ଏହି ବୋଧିଚିତ୍ତ ଯେତେବେଳେ ନୈରାତ୍ମାର ଆଲିଙ୍ଗନାବଦ୍ଧ ହୋଇ ନୈରାତ୍ମାରେ ବିଲୀନ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ ମହାସୁଖର । ବଜ୍ରଯାନୀମାନେ କହନ୍ତି ମୈଥୁନ ଯୋଗରେ ଯେଉଁ ପରମ ଆନନ୍ଦମୟ ଭାବ, ସେଉଁ ଏକକେନ୍ଦ୍ରିକ ଧ୍ୟାନ, ତାହାହିଁ ବୋଧିଚିତ୍ତ । ଏହି ବୋଧିଚିତ୍ତ ବଜ୍ର । କାରଣ କଠୋର ଯୋଗସାଧନା ଦ୍ୱାରା ଇନ୍ଦ୍ରିୟଶକ୍ତି ଦମିତ ହୋଇ ବଜ୍ର ପରି ଦୃଢ଼ ଓ କଠିନ ହୁଏ । ବୋଧିଚିତ୍ତ ବଜ୍ର ପରି କଠିନ ହେଲେ ତେବେ ଯାଇ ବୋଧିଜ୍ଞାନ ଲଭହୁଏ । ମିଥୁନଜାତ ଆନନ୍ଦ ବା ମହାସୁଖକୁ ସ୍ଥାୟୀ କରାଯାଏ ମନ୍ତ୍ରଶକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟରେ । (ଏ ବିଷୟରେ ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ଏହି ପୁସ୍ତକର ତନ୍ତ୍ର ପ୍ରସଂଗରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) । ସହଜଯାନୀ ଶୂନ୍ୟତାକୁ

ପ୍ରକୃତିରୂପେ ଏବଂ କରୁଣାକୁ ପୁରୁଷରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ସେମାନଂକ ମତରେ ଏହି ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷ ମିଳନ-ମିଥୁନଜାତ ଆନଂଦହିଁ ମହାସୁଖ । ଏହି ମହାସୁଖହିଁ ଚରମ ସତ୍ୟ । ଏହି ଧ୍ରୁବସତ୍ୟର ଉପଲବ୍ଧି ଘଟିଲେ ନିର୍ବାଣ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତହୁଏ । ଏହାହିଁ ସହଜ ଅବସ୍ଥା ।

ଏକଆଡ଼େ ତାଂତ୍ରିକ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଓ ଶକ୍ତିଧର୍ମ ଏବଂ ଅନ୍ୟଆଡ଼େ ବୌଦ୍ଧ ଗୁହ୍ୟ ସାଧନାବାଦର ଏକତ୍ର ମିଳନରେ ଶକ୍ତିଧର୍ମର ଯେଉଁ ନୂଆ ରୂପ ଦେଖାଗଲା ତାହା ମଧ୍ୟରେ କୌଳଧର୍ମ ପ୍ରଧାନ । କୌଳ ଧର୍ମ ସଂବଂଧରେ ବହୁ ପୋଥି ସଂପ୍ରତି ନେପାଳରୁ ମିଳନ୍ତି । ଏହି କୁଳ ଧର୍ମରେ ପଂଚ କୁଳ ବୌଦ୍ଧ ଗୁହ୍ୟସାଧନା ପରି ଶକ୍ତିର ପାଂଚଟି ରୂପ । ଯିଏ କୁଳତତ୍ତ୍ୱ ମାନି ଚଳଂତି ସେ କୁଳପୁତ୍ର । କୌଳଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ମତ୍ସ୍ୟେଂଦ୍ରନାଥ ନାଥ-ଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ନାଥଧର୍ମର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୁରୁମାନେ ହେଉଛଂତି-ମୀନନାଥ, ଗୋରକ୍ଷନାଥ ଇତ୍ୟାଦି । ('ବାଂଗାଲାର-ଇତିହାସ' ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

ସାରଳା ଦାସଂକ ମହାଭାରତ ସଭାପର୍ବରେ ଗୋରେଖନାଥଂକର ସ୍ତୁତି ବା ପ୍ରଶସ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଏହା ପୂର୍ବେ ଉଦ୍ଧୃତ କରାଯାଇଛି । ସେ ଗୋରଖନାଥଂକୁ 'ଯୋଗେଶ୍ୱର', "ଯୁଗାଂତ ପୁରୁଷ" ବୋଲି କହନ୍ତି । ତେଣୁ ଗୋରଖନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟର ପ୍ରଭାବ ସାରଳା ଦାସ ଏବଂ ତାଂକର ଉତ୍ତରସୂରୀ ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସଂକ ଉପରେ ଗଭୀର ଭାବରେ ପଡ଼ିଥିଲା ବୋଲି ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହୁଏ । ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦ ଗୋରେଖନାଥପଂଥୀ ମାନଂକ ମାଧ୍ୟମରେ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ସାଧକମାନଂକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଥିଲା । ଏମାନଂକ ରଚନାକୁ ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରାଯାଇ ନପାରେ ।

ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦର ପ୍ରଭାବ

ସାରଳା ଦାସ ନିଜେ ଶାକ୍ତ ଓ ଚଂଡୀ-ଉପାସକ ଥିଲେ । ତାଂକ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବାଦେବୀଂକ ବଂଦନା ବେଶ୍ ଦେଖାଯାଏ । ସେ ରାମଚଂଦ୍ରଂକର ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତ ଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦର ପ୍ରଭାବ ତାଂକର ଜଗନ୍ନାଥ ବଂଦନାରେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ସେ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ "ଅଣାକାର ବିଗ୍ରହ" ବା ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ କହନ୍ତି । ଏହା ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦର ପ୍ରଭାବ । ମୁଷଳ ପର୍ବରେ ଯୋଗସାଧନା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦ ଓ ଯୋଗାଗମର ତଥା ଶାକ୍ତ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ମିଳି ସେତେବେଳକୁ ଏକ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଉପୁଜି ସାରିଲାଣି ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଉଦ୍ଯୋଗ

ପର୍ବରେ ଅଗସ୍ତି ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝାଇ କହୁଛନ୍ତି: "ସେ ଅଣାକାର ଯେ ଶୂନ୍ୟେ ଭୁବନ ରଂଚିଲା । ଅଲେଖ ଲେଖ ବଚନ ପୁଟରେକ ସଂଚିଲା । ନିର୍ମଳ ଭୁବନ ଅଟି ସେ ଅଲେଖ ପୁର ।" ମନେହୁଏ ଚରିକଳ୍ପ ଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି କେଉଁ ଅତିମାନସ ରାଜ୍ୟରୁ କବି ଆହରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ପୁଣି ଜଗନ୍ନାଥଂକ ସ୍ତୁତିରେ ନିରାକାରବାଦ ତତ୍ତ୍ୱ ଫୁଟି ଉଠିଛି—

"ଜୟ ନୀଳାଂବର ନାଥ ଶୂନ୍ୟପୁର ବ୍ୟାପୀ
ଜୟ ନୀଳାଂବର ବର୍ଣ୍ଣ ଅବର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱରୂପୀ ।
ଜୟ ନୀଳାଂବର ନାଥ ଯୋଗ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ
ଜୟ ନୀଳାଂବର ମହା ବିଶ୍ୱ ପରକାରୀ ।
ଜୟ ନୀଳାଂବର ଅବର୍ଣ୍ଣ ଅଲେଖ କାୟ
ଜୟ ନୀଳାଂବର ନାଥ ଅକ୍ଷୟ ଅବ୍ୟୟ ।
....
ଲେଖ ବର୍ଣ୍ଣ ବିବର୍ଜିତ ସେ ସ୍ୱାମୀର କଳା
ଶୂନ୍ୟକୁ ହିଁ ଆହେ ନାଥ ନାହିଁତ ଦେଖିଲା ।....
ଦେବେ ଚନ୍ଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣ ଯୋଗେ ନ ପାରିଲେ ଦେଖି
ଶୂନ୍ୟ ଶବଦକୁ ପାରିବି କି ମୁହିଁ ଲେଖି ।"

ବନପର୍ବରେ ସାରଳା ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି "ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷେ ରହି ନ ପାରିଲେ ଶୂନ୍ୟରେ ।" ଆଦିପର୍ବରେ ଅଗସ୍ତୀ କହୁଛନ୍ତି—"ଆଦି ଶୂନ୍ୟ ଅଟଇ ସେ ଶୂନ୍ୟ ଉପବନ । ପବନରୁ ଜାତ ହେଲେ ଯୋଗପୁଷ୍ପମାନ ।"

ଅଣାକାର ତତ୍ତ୍ୱ — ଏହାଛଡ଼ା ସାରଳା ଦାସ ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଓ ଗୋରଖନାଥଂକର ସ୍ତୁତି କରିଛନ୍ତି । ସଭାପର୍ବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ନକୁଳ ସୂବେଲ ନଗରରେ ପହଂଚି ଗୋରେଖଂକୁ ପୂଜା କରିଥିଲେ । ଆଦିନାଥଂକ ପୁତ୍ର ମତ୍ସ୍ୟେନ୍ଦ୍ରନାଥ ଏବଂ ତାଂକ ପୁତ୍ର ଗୋରେଖନାଥ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

ରହଂତେ ସାରଥି ବୋଲେ ତହୁଁ ନକୁଳଂକୁ
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଦେଖିଲ ଆସି ଗୋରେଖନାଥଂକୁ
ଯାହାକୁ ଦେଖିଲେ ନରେ ହୋଂତି କୋଟିକଳ୍ପୀ
ନାଗ ସିଦ୍ଧ ବ୍ରହ୍ମ ତାଂକୁ ବନ୍ଦଂତି ଯଦ୍ୟପି ।
ପିଂଡପ୍ରାଣ ଏକତତ୍ତ୍ୱ ଅଟେ ଯାହାଂକର
ହେତୁଜ୍ଞାନ ପୁରୁଷ ସେ ତେଣୁ ଯୋଗେଶ୍ୱର ।

ସେହୁ ଯେ ଅଛନ୍ତି ଯୁଗ ଯୁଗାଂତ ପୁରୁଷ
ତେଣୁ କର ମାନବଙ୍କୁ ହୁଅଂନ୍ତି ଅଦୃଶ୍ୟ ।

ଏହାଛଡ଼ା ସେ ଖିଲ୍ପ ପର୍ବରେ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ଅପୂର୍ବ ସିଂହାସନକୁ ଯେ ପଞ୍ଚାଂତର ନାହିଁ
ଅଣାକାର ବିଷ୍ଣୁ ଯହିଁ ବିଜେ କରିଥାଇ ।"

ସାରଳା ଦାସ ଓଡ଼ିଶାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ଅଣାକାର ବିଷ୍ଣୁଂକ ପ୍ରକାଶ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି ଏବଂ ତାଂକୁ "ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ନିରଂଜନ ତୁହି ଯେ ଅଣାକାର" ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତା'ଛଡ଼ା ଉତ୍କଳୀୟ ଧର୍ମଜଗତରେ ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦର ପ୍ରଭାବ ସଂଗେ ଶାକ୍ତ ଏବଂ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ସମନ୍ୱିତ ହୋଇଛି । ଏଇ ଧାରା ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦୁଇଜଣ ସାଧକ-କବି ବଳରାମ ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଂକ ରଚନାରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଅନୁସୃତ ହୋଇଥିଲା । ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକ ଶେଷ ପାଦର କବି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ଏବଂ ତାଂକ ମଳାଶୁର ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ଏଇ ଧାରାକୁ ଅଧିକ ପୁଷ୍ଟ କରିଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ସାରଳା ଦାସ ବୌଦ୍ଧ ଓ ଶୂନ୍ୟ ରୂପରେହିଁ ଦେଖିଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ବୁଦ୍ଧଂକର ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ସାରଳା ଦାସ ଏକାଧିକ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ।

"ସଂସାର ଜନଂକୁ ସେଇ ତାରିବା ନିମନ୍ତେ
ବଉଦ୍ଧ ରୂପରେ ବିଜେ ଅଛି ଜଗନ୍ନାଥେ । (ସଭାପର୍ବ)

....

"ସଂସାର ରକ୍ଷା ନିମଂତେ ବଉଦ୍ଧ ସ୍ୱରୂପ ।" (ଶଲ୍ୟପର୍ବ)
ବଉଦ୍ଧ ରୂପେ ନୀଳକଂନ୍ଦରେ ଛନ୍ତି ବସି ।" (ମଧ୍ୟପର୍ବ)
ବଉଦ୍ଧ ରୂପେ ବିଜୟେ ଛଂନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ" (ମଧ୍ୟପର୍ବ)

ସାରଳା ଦାସଂକ ମହାଭାରତରୁ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ ସେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଂକ

କୃଷ୍ଣତତ୍ତ୍ୱ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ-ଲୀଳାକୁ ପ୍ରଶ୍ରୟ ଦେଇ ନାହାଂନ୍ତି । ସେ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ କୃଷ୍ଣ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

"ଆକାଶର ବାଣୀ ଶୁଣିବ କରିଷ୍ଟୀ
କ୍ଷୀରୋଦ୍ରେ ମେଲିବ ନେଇ କୃଷ୍ଣ ଅଂଗ ଗୋଟି ।
ସେ ପିଂଡ ଲାଗିବ ଆସି ସମୁଦ୍ରର କୂଳେ
ଜାରା ଶବର ପୂଜିବ ତାଙ୍କୁ ସବୁ କାଳେ ।

ଜଗନ୍ନାଥେ ରୂପେ ହରି ବିଜୟ କରିବେ
କଳିଯୁଗ ନରଂକର ଦୁଷ୍କୃତି ନାଶିବେ । (ବନପର୍ବ)

ମାତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ କୃଷ୍ଣଂକର ପ୍ରକାଶ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କବି ତାଂକ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣନା ନ କରି ତାଂକର ନିରାକାର ଗୁଣ ଉପରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ଦେଇଛଂତି । ଏଥିରୁ ଦେଖାଯିବ ଯେ ସାରଳା ଦାସ ଜଗନ୍ନାଥଂକର କୃଷ୍ଣ-ସ୍ୱରୂପ ଓ ବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱରୂପ ଉଭୟ ସ୍ୱୀକାର କରଂତି । ମାତ୍ର କୃଷ୍ଣ ଅର୍ଥରେ ସେ କୃଷ୍ଣ-ବାସୁଦେବଙ୍କୁ ହିଁ କଳନା କରିଛଂତି, ରାଧାକୃଷ୍ଣଂକୁ ନହେଁ । ବୁଦ୍ଧ ଅର୍ଥରେ ସେ 'ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ' ବୁଦ୍ଧଂକରହିଁ ଧାରଣା କରିଛଂତି ।

ଗୀତା ବାଦ୍ ପଡ଼ିବାର କାରଣ

ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଗୀତା ପ୍ରାୟ ବାଦ୍ ପଡିଚି କହିଲେ ଚଳେ । ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ ଆରଂଭରେ ସାରଳା ଦାସ ଗୀତାର ସାରକୁ ନିଜ ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ ଅଳ୍ପ କେତେ ଧାଡ଼ିରେ ଶେଷ କରି ଦେଇଛଂତି । ଏହାର କାରଣ କଣ ? ଭଗବଦ୍ ଗୀତା ହିଁ ସମଗ୍ର ମହାଭାରତର କେଂଦ୍ରବିଂଦୁ । ଏଥିରେ ବେଦ, ଉପନିଷଦ, ସ୍ମୃତି ଓ ଦର୍ଶନର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ରହିଚି ବୋଲି ଅନେକେ ମନେ କରଂତି । ମାତ୍ର ସାରଳା ଦାସ ଗୀତା ଉପରେ ବିଶେଷ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆରୋପ କରି ନାହାଂତି । ତାର କାରଣ ସେ ସଂଭବତ ଗୀତାର ଭକ୍ତିଯୋଗ ଓ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ଯୋଗକୁ ପସଂଦ କରୁ ନ ଥିଲେ । ସେ ନିରାକାର ତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଯୋଗାଭ୍ୟାସର ପଦ୍ଧତିର ସମର୍ଥକ ଥିଲେ । ତାଂକ ଦର୍ଶନରେ ଜୈନ ନିରାକାରବାଦ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦ ଓ ଯୋଗାଭ୍ୟାସର ପଦ୍ଧତି ଅଧିକ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା । ଗୀତାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମବାଦ ତାଂକ ଦର୍ଶନ ଓ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ସହିତ ଆଦୌ ଖାପ ଖାଇ ନ ଥାଂତା । ସାରଳା ଦାସ ଯେତେ ଦୂର ସଂଭବ ଗୀତା-ଧର୍ମ ଠାରୁ ନିଜକୁ ଦୂରରେ ରଖିଛଂତି ।

ପରକୀୟା ଭାବ

ସାରଳା ଦାସ ନିଜ ସାହିତ୍ୟରେ ପରକୀୟା ଭାବକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନାହାଂତି । ସହିଜସୁଂଦରୀ ଉପାଖ୍ୟାନଟି ତାଂକର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ମନଗଢ଼ା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ତାହା ସହିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ମିଳନ ଘଟାଇ ଶେଷରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକୁ ଗଭୀର ଅନୁତପ୍ତ କରାଇ ଛାଡିଛଂତି । ସାରଳା ଦାସ ପରକୀୟା ପ୍ରୀତିକୁ ତୀବ୍ର କଟାକ୍ଷ କରିଛଂତି ।

"ଭାଂଗିଲି ଜଗମୋହନ ପୁରୁଷର ଦର୍ପ
ଉପୁଜାଇ ପରଦାର କଲେ ସବୁ ପାପ ।"

ଏଥିରୁ ସାରଳା ଦାସ ସହଜିଆ ଧର୍ମର ବିରୋଧୀ ଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ । କାମାକ୍ଷୀ ଦେବୀଂକ ନିକଟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ପରଦାର-ସଂଗ ଯୋଗୁ ଅନୁଶୋଚନା ଓ ପରଦାର ସଂବଂଧରେ କଟୁ ମଂତବ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ଦିଏ । ଗୀତ ଗୋବିଂଦର ପରକୀୟାଭାବ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରିନାହିଁ । ସାରଳା ଦାସ ଗୀତଗୋବିଂଦ ପ୍ରଭାବରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ନିଜ ସାହିତ୍ୟକୁ ମୁକ୍ତ ରଖିଥିଲେ ।

ସାରଳା ମହାଭାରତର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ସ୍ୱତଂତ୍ରତା

ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତ ସଂଗେ ସାରଳା ମହାଭାରତର ବହୁ ଅସାମଂଜସ୍ୟ ଓ ସ୍ୱତଂତ୍ରତା ଦେଖାଯାଏ । ସାରଳା ଦାସ ତାଂକ ଗ୍ରଂଥରେ ବହୁ ଆଖ୍ୟାୟିକା ନିଜ ମନରୁ ଗଢ଼ି ଯୋଡ଼ି ଦେଇଛଂତି—ଯାହା ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ନାହିଁ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତର କେତେକ ଆଖ୍ୟାନବସ୍ତୁକୁ ସେ ନିଜ ଇଚ୍ଛା ମୁତାବକ ବଦଳାଇ ଦେଇଛଂତି । ଶ୍ରୀ ଗୋପୀନାଥ ନଂଦ ଏଥିପାଇଁ ତାଂକ "ଭାରତ ଦର୍ପଣ" ରେ (ସାହିତ୍ୟ ଏକାଡେମୀ ପ୍ରକାଶନ) ସାରଳା ଦାସଂକୁ ସମାଲୋଚନା କରିଥିବା ସ୍ଥଳେ ଅନ୍ୟ କେତେକ ସମାଲୋଚକ ତାଂକର ସ୍ୱକୀୟତା ଓ କଳ୍ପନା ଶକ୍ତିକୁ ମୁକ୍ତ କଂଠରେ ପ୍ରଶଂସା କରିଛଂତି । ସାରଳା ଦାସ ନିଜ ମହାଭାରତରେ ମଧ୍ୟପର୍ବ, ଗଦାପର୍ବ ଓ କାଂଇସିକା ପର୍ବ ନାମରେ ତିନୋଟି ନୂଆ ଓ ପ୍ରଧାନ ପର୍ବ ଯୋଗ କରିଛଂତି । ମୂଳ ଗ୍ରଂଥର ସୌପ୍ତିକ ପର୍ବ, ଅନୁଶାସନ ପର୍ବ, ମହାପ୍ରସ୍ଥାନ ପର୍ବ ଏ ତିନୋଟି ପର୍ବର ନାମ ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ମିଳେ ନାହିଁ । ସାରଳା ଦାସ ଯେଉଁ ସବୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନୂତନ ବିଷୟ ନିଜ ମହାଭାରତରେ ଯୋଗ କରିଛଂତି ତା ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଜୁନ ହନୁମାନ ଭେଟ, ସୁଗଂଧିକା ହରଣ, ଚଂଦ୍ରାବତୀ ହରଣ, ନୀଳେଂଦ୍ରୀ ହରଣ, ଶୋଭାବତୀ ହରଣ, ସଚଳା ହରଣ, ସୁରେଖା ହରଣ, କଳିଂଗସେନ ପ୍ରସଂଗ, ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନର ରକ୍ତନଦୀ ସଂତରଣ, ସତ୍ୟ ଆଂବ କାହାଣୀ ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖ-ଯୋଗ୍ୟ ।

କବିଂକ ସତ୍ୟ ଆଂବ ଉପାଖ୍ୟାନଟି ଏକ ଆକର୍ଷଣୀୟ ସୃଷ୍ଟି । ଏଥିରେ ନାରୀର ଅବଚେତନ ମନର ଚିତ୍ର ସୁଂଦର ଭାବରେ ଫୁଟି ପାରିଚି । ସେଇପରି

ଦୁର୍ଯ୍ୟୋଧନର ରକ୍ତନଦୀ ସଂତରଣ ଏକ ଅପୂର୍ବ ସାର୍ଥକ ସୃଷ୍ଟି । ଏଭଳି ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଉପାଖ୍ୟାନ ମୂଳ ମହାଭାରତରେ ମଧ୍ୟ ନାହିଁ ।

ସାରଳା ଦାସଂକ ନାରୀ ଚରିତ୍ର

ସାରଳା ଦାସ ବିଳଂକା ରାମାୟଣରେ ନାରୀର ଶକ୍ତି କିଭଳି ବିରାଟ ଓ ପ୍ରଚଂଡ ତାହା ଦେଖାଇଛଂତି । ରାମ ବିଳଂକାକୁ ଯାଇ ସହସ୍ର ରାବଣଙ୍କୁ ବଧ କରି ପାରି ନଥିଲେ । ତା'ପରେ ସୀତା ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ବଧ କଲେ । ବିଳଂକା କାବ୍ୟଟି ସାରଳା ଦାସଂକର କଳ୍ପନା ପ୍ରସୂତ ।

ସାରଳା ମହାଭାରତର ନାରୀ ଚରିତ୍ର, ବିଶେଷ କରି କୁଂତୀ ଓ ଦ୍ରୌପଦୀ ମୂଳ ମହାଭାରତ ତୁଳନାରେ ଟିକିଏ କପରି ଖାମ୍ୟ ଓ ସ୍ଥୂଳ ମନେ ହୁଅଂତି । ସେମାନେ ସାଧାରଣ ସ୍ତ୍ରୀ ପରି ଜଣାଯାଂତି । ତଥାପି ସେମାନେ ଯେ ଖାଂଟି ଗାଉଁଲି ଓଡ଼ିଆ ଘରର ଝିଅ ବୋହୂ, ଏହା ତାଂକଠାରୁ ସ୍ୱତଃ ବାରି ହୋଇପଡ଼େ । ସେମାନଂକ ଚାଲିଚଳନ, କଥାବାର୍ତ୍ତା ଆଉ ଟିକିଏ ମାର୍ଜିତ ହୋଇଥିଲେ ଭଲ ହୋଇଥାଂତା । ସୀତାଂକ ଚରିତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସେଇପରି ରୂଢ଼ି ମନେହୁଏ ।

ସ୍ୱର୍ଗାରୋହଣ ପର୍ବରେ ପଂଚପାଂଡବ ମହାଯାତ୍ରା ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଯାଜପୁରରେ ଆସି ପହଂଚିଛଂତି । ସେଠାରେ ହରି ବୈଶ୍ୟର ଝିଅ ସାହାଣି କନ୍ୟା ସଂଗେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଂକର ବିବାହ ସଂପନ୍ନ ହୋଇଚି । ବିବାହ ପରେ ଯମଂକ ସଂଗେ ଅର୍ଜୁନଂକର ଘମାଘୋଟ ଲଢ଼େଇ ହୋଇଚି । ବୃଦ୍ଧ ଯୁଧିଷ୍ଠିର ଓ ପାଂଡବ ସ୍ତ୍ରୀ ଭାଇ ପୃଥିବୀରୁ ବିଦାୟ ନେବା ପାଇଁ ମହାଯାତ୍ରା ଆରଂଭ କରିଥିବାବେଳେ ବଡ଼ ଭାଇଂକର ବିବାହ ବଂଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ହେବା ଏବଂ ଅନ୍ୟମାନଂକର ପ୍ରବଳ ଯୁଦ୍ଧରେ ଲିପ୍ତ ହେବା ମାନବିକ ଚରିତ୍ରର ସ୍ୱଭାବିକ ପରିଣାମ ପକ୍ଷରେ କେତେଦୂର ଅନୁକୂଳ ତାହା ବିଚାର୍ଯ୍ୟ । ଏ କାହାଣୀଟି ଅସଂଗତ ମନେ ହୁଏ ।

ଅଭ୍ୟୁତ୍‌ଥାନର ପଟ୍ଟପଟ

ମୋଟ ଉପରେ ସାରଳା ସାହିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ଅଭ୍ୟୁତ୍‌ଥାନ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ । ଏହାର ସାମାଜିକ ଅଧ୍ୟେୟ ଏବଂ ଭୌଗଳିକ ଓ ଐତିହାସିକ ପଟପଟ ଅତି ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଓ ବିଚିତ୍ର । ଆମର ମନେହୁଏ ଗ୍ରାମୀଣ ଓଡ଼ିଆ ଜୀବନର ସମସ୍ତ ଚଳଣି ଓ ଚିନ୍ତନସ୍ୱତା ସାରଳା ସାହିତ୍ୟରେ ବାଙ୍ମୟ ହୋଇ ଉଠିଚି । ସାରଳା ଯୁଗର ପ୍ରମୁଖ କବିମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ବଳରାମ ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ଅର୍ଜୁନ ଦାସ, (ରାମବିଭା ଓ

କଳ୍ପଲତା ପ୍ରଣେତା) ଶିଶୁଶଂକର ଦାସ ('କେଶବ କୋଇଲି' ରଚୟିତା) କବି ଦାମୋଦର ('ରସକୋଇଲି ଚଉତିଶା'ର କବି) ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ସାରଳା ଯୁଗକୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର Epic Age କୁହାଯାଇପାରେ । ଏହାର ପ୍ରେକ୍ଷାପଟ ଥିଲା ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ଏହାହିଁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ସମୃଦ୍ଧି, ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ଓ ଗୌରବର କାଳ ।

ବଳରାମ ଦାସ

ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଂକର ସମସାମୟିକ ଥିଲେ । ଗୌଡ଼ୀୟ କବିମାନଂକ ଗ୍ରଂଥରେ ଏହି ଦୁଇ ମହାପୁରୁଷଂକ ବିଷୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ବଂଗୀୟ କବି ଦେବକୀନଂଦନ ଦାସ ବଳରାମଂକ ସଂବଂଧରେ ଲେଖିଛଂତି:

"ବଂଦ ଉତ୍କଳୀୟା ବଳରାମ ଦାସ ମହାଶୟ
ଜଗନ୍ନାଥ ବଳରାମ ଯାର ବଂଶ ହୟ ।"

'ଜଗନ୍ନାଥ ବଳରାମ ଯାର ବଂଶ' ପଦାଂଶରୁ ବଳରାମ ଦାସ ଗୋପାଳ କୁଳରେ ଜନ୍ମହୋଇଥିବା କଥା ଜଣାପଡ଼ୁଛି । ତାଂକ ନିବାସ ସ୍ଥାନ ପୁରୀ ଥିଲା ବୋଲି 'ଦାର୍ଢ୍ୟତାଭକ୍ତି'ରୁ ଜଣାଯାଏ । "ନାମ ତା ବଳରାମ ଦାସ । ମହଂତ ସୋମନାଥ ଶିଷ୍ୟ ।" ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ଓ ତାଂକ ପୁତ୍ର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଂକର ସେ ସମସାମୟିକ ଥିଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଂକ ଶାସନକାଳ ଖ୍ରୀ· ୧୪୬୭ରୁ ୧୪୯୭ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଥିଲା । ବଳରାମ ଦାସ ଖ୍ରୀ ୧୪୮୨ରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ଦାସଂକ 'ଉଦୟ କାହାଣୀ'ରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ସେ ଦାଂଡିବୃତ୍ତରେ ରାମାୟଣ ଗ୍ରଂଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ବା ଦାଂଡି ରାମାୟଣ । ତାଂକ ବୟସ ୩୨ ବର୍ଷହେଲା ବେଳକୁ ସେ ରାମାୟଣ ଲେଖା ଶେଷ କରିସାରିଥିଲେ । (ଓ.ଇ) ମାତ୍ର ଦୁଃଖର କଥା ବଜାରେ ଯେଉଁ ଜଗମୋହନ ରାମାୟଣ ମିଳେ ସେଥିରେ ଦାଂଡିବୃତ୍ତର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନାହିଁ । ସାରଳା ଦାସଂକ ମହାଭାରତ ପରି ଦାଂଡି ରାମାୟଣକୁ ମଧ୍ୟ କାଟଛାଂଟ କରି ଚଉଦ ଅକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତରେ ପରିଣତ କରାଯାଇଛି । ସେଥିପାଇଁ ବଜାରର ଛାପା ବହିରୁ ଦାଂଡି ରାମାୟଣ ନାମର କୌଣସି ସାର୍ଥକତା ଖୋଜି ପାଇବା କଷ୍ଟ । ବଳରାମ ଦାସଂକ ଦାଂଡି ରାମାୟଣ ମୂଳ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣର ଅବିକଳ ଅନୁବାଦ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ମୂଳଗ୍ରଂଥର ସମସ୍ତ ବିଷୟ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି ।

ତାଛଡ଼ା ଅନେକ ନୂତନ ବିଷୟ ମଧ୍ୟ ସେ ସଂଯୋଗ କରିଛନ୍ତି । ରାମାୟଣ ଛଡ଼ା ସେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପୁସ୍ତକମାନ ପ୍ରଣୟନ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାପଡ଼େ ।

ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, କାନ୍ତ କୋଇଲି, ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁରାଣ, ମୃତ୍ୟୁଣୀ ସ୍ତୁତି, ଦୁର୍ଗାସ୍ତୁତି, ରାମବିଭା, କମଳଲୋଚନ ଚଉତିଶା, ବାରମାସୀ, 'ଭାବ ସମୁଦ୍ର, ଭକ୍ତିରସାମୃତ ସିନ୍ଧୁ, ସଭା ବିନୋଦ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ, ଶରୀର ଭୂଗୋଳ, ବେଢ଼ା ପରିକ୍ରମା, ତୁଳାଭିଣା, ଅର୍ଜୁନ ଗୀତା, ଗଜ ନିସ୍ତାରଣ ଗୀତା, ଭଗବଦ୍ ଗୀତା, ଅମରକୋଷ ଗୀତା, ଗୁପ୍ତ ଗୀତା, ଗରୁଡ଼ ଗୀତା, ନାମରତ୍ନ ଗୀତା, ବିରାଟ ଗୀତା, ଗୀତାସାର, ଗଣେଶ ବିଭୂତି, ବହୁଳା ଗାଈ ଗୀତ । ଏହାଛଡ଼ା ସପ୍ତାଙ୍ଗସାର ଗୀତା, ବେଦାନ୍ତସାର ଗୁପ୍ତଗୀତା ଏବଂ ବାଟ ଅବକାଶ ନାମକ ଆଉ ତିନି ଖଣ୍ଡ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରଭାତ ମୁଖାର୍ଜି କହନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁରାଣ ଗୁରୁବାର ମାଣବସାରେ ପ୍ରତି ଘରେ ଘରେ ପଠିତ ହୁଏ । (ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ)

ବଳରାମ ଦାସ 'ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ'ରେ ଭାଗବତର ଟୀକା କରିଛନ୍ତି । ଶୁଣାଯାଏ ସେ ଅତିବଡ଼ି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଭାଗବତ ଲେଖୁଥିଲାବେଳେ ତାଙ୍କଠାରୁ ତାହା ଶୁଣି ଏବଂ ସେ ସଂବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରି ନିଜେ ଏକ ଟୀକା ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ । ଭାଗବତର ଅର୍ଥ ସେ କରିଛନ୍ତି 'ଭାବରୁ ଯାହା ସେ ସଂଭୂତ । ଏଣୁଟି ନାମ ଭାଗବତ ।' (୨ମ ଅ) ତତ୍ପରେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଗବତର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଲୋକ 'ନିଗମ କଳ୍ପ ତରୋର୍ଗଳିତଂ'ର ଅର୍ଥ ନିମ୍ନ ପ୍ରକାରେ କରିଛନ୍ତି ।

ନିଗମ ବୋଲି ଯାହା କହି । ମହାଶୂନ୍ୟଟି ସେ ଅଟଇ ।
ବେଦ ଯହିଁକି ନ ଗମିଲା । ତେଣୁ ନିଗମ ନାମ ହେଲା । (୭ମ ଅ)

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତରେ ଥିବା 'ଅନାଦି ପରମ କାରଣ'ର ଅର୍ଥ ସେ କରିଛନ୍ତି—

ଅନାଦି ଅର୍ଥ ମାୟା ବା ପ୍ରକୃତି ଭାବ । ତାଙ୍କ ଭାଗବତରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ସେ 'ଲୀଳା ବିଧୃତ କଳେବର ଦେବ ମାନବେ ଅଗୋଚର' (୨.୧ଶ.ଅ) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ପୁଣି, "କରୁଣା କଟାକ୍ଷ ପ୍ରକାଶେ ଭକତଜନ ଦୁଃଖ ନାଶେ ।"

ଅଣାକାର ତତ୍ତ୍ୱ ବା ଶୂନ୍ୟବାଦ

ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର କେତେକ ଲେଖାରେ ଅଣାକାର ବା ନିରଂଜନ ତତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଶୂନ୍ୟବାଦର ବର୍ଣନା ଦେଖାଯାଏ । ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଉପାସନା ଆମ ଦେଶରେ

କିଛି ନୂଆ ନୁହେଁ । ଏହା ବହୁ ଯୁଗରୁ ଆମର ଧ୍ୟାନ ଧାରଣାରେ ରହିଛି । ଶ୍ରୁତିରେ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସବିଶେଷ ଓ ନିର୍ବିଶେଷ ଉଭୟ ରୂପରେ ଏକ ସଂଗରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ସେ ଏକାଧାରରେ ସଗୁଣ ପୁଣି ନିର୍ଗୁଣ । ଜଣେ ଲେଖକଙ୍କ ମତରେ :— ବ୍ରହ୍ମ ସଗୁଣ ପୁଣି ନିର୍ଗୁଣ । ଏହାର ସାରମର୍ମ ହେଉଛି : ବ୍ରହ୍ମଠାରେ ଅପ୍ରାକୃତ ଗୁଣ ଅଛି, କିନ୍ତୁ ପ୍ରାକୃତ ଗୁଣ ନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ମାୟାରୁ ଉଦ୍‌ଭୂତ, ସେଇ ଜଡ ପ୍ରାକୃତର ରସ ନାହିଁ, ଗନ୍ଧ ନାହିଁ, ସ୍ପର୍ଶ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଚିତ୍ ଶକ୍ତିରୁ ଯାହା ଉତ୍ପନ୍ନ, ଯାହା ଚିନ୍ମୟ ବା ଅପ୍ରାକୃତ ତାର ରସ, ଗନ୍ଧ, ସ୍ପର୍ଶ ଅଛି । ପଦ୍ମ ପୁରାଣରେ ଏହାର ଏକ ସମାଧାନ କରାଯାଇଛି । ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଯେ ନିର୍ଗୁଣ କୁହାଯାଇଛି ତାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି,—ଯାହା ତାଙ୍କର ମାୟାରୁ ଜାତ, ତାହା ହେୟ ପ୍ରାକୃତ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୁଣହୀନ । ତାର ରସ, ଗନ୍ଧ, ସ୍ପର୍ଶ କିଛି ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଯାହା ତାଙ୍କର ଚିତ୍‌ରୁ ଜାତ,—ଯାହା ଚିନ୍ମୟ ବା ଅପ୍ରାକୃତ, ତାହା ସଗୁଣ, ଅର୍ଥାତ୍ ତାର ରସ, ଗନ୍ଧ, ସ୍ପର୍ଶ ଅଛି ।

"ଯୋଽସୌ ନିର୍ଗୁଣ ଇତ୍ୟୁକ୍ତଃ ଶାସ୍ତ୍ରେଷୁ ଜଗଦୀଶ୍ୱର
ପ୍ରାକୃତୈ ହେୟ୍ୟି ସଂଯୁକ୍ତୈ ଗୁଣୈର୍ହୀନତ୍ୱ ମୁଚ୍ୟତେ ।"

ବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରେ ହେୟ ପ୍ରାକୃତ ଗୁଣ ନାହିଁ । କେବଳ ତାଙ୍କ ମାୟା-ସଂଭୂତ ପଦାର୍ଥରେ ଏ ଗୁଣ ଅଛି । କିନ୍ତୁ ଭଗବତ୍ ପଦବାଚ୍ୟ ସବୁ ଗୁଣ ଯଥା :— ଜ୍ଞାନ, ଶକ୍ତି, ବଳ, ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ବୀର୍ଯ୍ୟ, ତେଜ ତାଙ୍କଠାରେ ଅଛି ।

ଏହାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ : ପ୍ରାକୃତ ଗୁଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ଗୁଣ । କିନ୍ତୁ ଅପ୍ରାକୃତ ଗୁଣ ବିଷୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ସଗୁଣ ।
ଭଗବଦ୍‌ଗୀତାରେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହିଛନ୍ତି :—

"କ୍ଳେଶୋଽଧିକତର ସ୍ତେଷାମବ୍ୟକ୍ତା-ସକ୍ତ ଚେତସମ୍
ଅବ୍ୟକ୍ତାହି ଗତିର୍ଦୁଃଖଂ ଦେହ ବଦ୍‌ଭିର ବାପ୍ୟତେ ।" (୧୨।୫)

ଅର୍ଥାତ୍ "ଏଇ ଅବ୍ୟକ୍ତରେ ଯେଉଁମାନେ ଆସକ୍ତ ସେମାନେ ଅଧିକତର କ୍ଳେଶ ଭୋଗ କରନ୍ତି । କାରଣ ଦେହାଭିମାନୀ (ଦେହ-ଇନ୍ଦ୍ରିୟଧାରୀ) ବା ଦେହିଗଣ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ନିଷ୍ଠା କରିବାରୁ କ୍ଳେଶ ଦ୍ୱାରା ଲାଭ କରିଥାନ୍ତି ।

ମନୁଷ୍ୟର ମନ ସ୍ୱଭାବ-ଚାଳିତ ହୋଇ ଉପାସ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ପ୍ରେମ ବା ଭକ୍ତି ସ୍ଥାପନ କରେ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟାତୀତ, ଅବ୍ୟକ୍ତ, ଅନନ୍ତ, ନିରାକାର, ନିର୍ଗୁଣର

ଧାରଣା କରିବା ତା ପକ୍ଷରେ କଷ୍ଟକର । ତେଣୁ 'ଅବ୍ୟକ୍ତ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ଅପେକ୍ଷା ବ୍ୟକ୍ତ-ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ସ୍ୱରୂପ ଧାରଣା ସାଧାରଣ ମଣିଷ ପକ୍ଷରେ ସହଜ । ଏହାକୁ ହିଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ମାର୍ଗ କୁହାଯାଏ । ଏଇ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାର୍ଗ ହିଁ ଭକ୍ତି ମାର୍ଗ ଏବଂ ପ୍ରେମ ବା ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ମାର୍ଗ । ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ଅନୁରକ୍ତି ବା ପ୍ରେମ, ଭକ୍ତି ଅର୍ପଣ ପରାଭକ୍ତି । ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ ସୂତ୍ରରେ "ସାପରାନୁରକ୍ତିରୀଶ୍ୱରେ" ର ଅର୍ଥ ସଗୁଣ ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତି ବା ଅନୁରାଗ । ଭକ୍ତି ସରଳ ମାର୍ଗ । ଏଥିପାଇଁ ଯୋଗସାଧନା ବା ତପ କର୍ମାଦିର ଆବଶ୍ୟକତା ନାଇ ।*

ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ପ୍ରମୁଖ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିମାର୍ଗର କବି ଥିଲେ । ସେମାନେ ଏ ଉଭୟ ଉପାସନାର ମାର୍ଗ ଦେଖାଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ସେମାନେ ନିଜେ ସଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ଉପାସକ ଥିଲେ । ବଳରାମ ଦାସ ନିଜ ପ୍ରଣୀତ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ, ଲକ୍ଷ୍ମୀପୁରାଣ, ବେଢ଼ା ପରିକ୍ରମା, ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା, ଅର୍ଜୁନଗୀତା, କମଳ-ଲୋଚନ ଚଉତିଶା, ମୃଗୁଣୀସ୍ତୁତି ପ୍ରଭୃତିରେ ଜଗନ୍ନାଥ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ, ଶ୍ରୀରାମ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ, ପ୍ରଭୃତି ଦେବଦେବୀଙ୍କର ସ୍ତୁତି କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟ କେତେକ ରଚନାରେ ସେ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ବା ଅଣାକାର ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛନ୍ତି । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଆମେ ପ୍ରଥମେ "ଅଣାକାର ବିଷ୍ଣୁ", "ନିରାକାର ନିରଂଜନ"ର ସଂଧାନ ପାଇଥିଲୁଁ । ପଂଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଉତ୍କଳୀୟ କବିମାନେ ଯେ ଉଭୟ ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରତି ଭକ୍ତିଭାବ ପୋଷଣ କରୁଥିଲେ ଏହାହିଁ ଏଥିରୁ ପରିଷ୍ଫୁଟ ହୁଏ ।

ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦ

ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦ ଓ ଗୋରଖନାଥଙ୍କ ନାଥଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ଏମାନଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା । ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଗୋରଖନାଥଙ୍କ ବନ୍ଦନାରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ।

ପିଣ୍ଡ-ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡବାଦ

ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ବ୍ରହ୍ମଗୀତାରୁ—

"....ଶୁଣ ଅର୍ଜୁନ ଥିର ମନେ ଏ ଗୁପତ ଜ୍ଞାନଟି । ଏ ଶରୀରେ ମନ ପାଂଚ । ପଚିଶ ପ୍ରକୃତି । ପାଂଚ ପବନକୁ ମନ ପାଂଚ । ଗୁଣ ତିନି । ବେଦ

* ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ—ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ—ପୃ ୪୦୦ ।

ଗୃହ । ରସ ନଅ । ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଦୁଇ । ଗ୍ରହ ନବ । ଏ ଦେହରେ ଧରଣୀ ବନ୍ଧି । ଶ୍ରୀ ସ୍ୱାମୀ ଓଁକାର ଥାପି ମୋତେ ପରମାର୍ଥ ଦେଖାଇବ । ଶ୍ରୀହରି ହରଷ ହୋଇ କହନ୍ତି । ଏ ପରମାର୍ଥଟି ଆକାର ଉକାର ମକାର ସକାର । ତିନି ରୂପଟି ଏହି । ଉକାର ବ୍ରହ୍ମା, ମକାର ବିଷ୍ଣୁ, ସକାର ଶିବ । ସିଦ୍ଧିରସ୍ତୁ ଏ ଗୃହରେ ନିରାକାରଟି । ଏଇ ହେତୁରେ ବ୍ରହ୍ମ ଦର୍ଶନଟି । ଏ ସ୍ୱରୂପତ ବ୍ୟକ୍ତ ନ କରିବ । ଏହା ନିମନ୍ତେ ବୁଝ । ଏଇ ବ୍ରହ୍ମର ଉଦ୍ଦେ ଅସ୍ତି ଯେମନ୍ତେ ରାତି ଦିବସ ହୋଅଇ । ସେହିରୂପେ ଗ୍ୟାନୀ । ଶୁଣ ଅର୍ଜୁନ ସ୍ଥିରମନ ହୋଇ । ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଳୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟେ ବୁଝ ପୃଥ୍ୱୀ ଏକ । ଅପ ଦୁଇ । ତେଜ ତିନି । ବାଇ ଚାରି । ଆକାଶ ପାଞ୍ଚ । ଅହଂକାର ଛଅ । ବୁଦ୍ଧି ସାତ । ମନ ଆଠ । ଅଷ୍ଟଫାଶି ଏହାଙ୍କୁ ବୋଲି । ଏ ଅଷ୍ଟଫାଶି ଫିଟିବାକୁ ଅବନା ଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ର ଅଷ୍ଟ ଅକ୍ଷର । ଏ ମନ୍ତ୍ର ଗୃହଦନ୍ତ ପାହାନ୍ତିରେ ଜପିବ ।" ×××××

ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ୱର ଏବଂ ସିଦ୍ଧିରସ୍ତୁ ମିଶି ନିରାକାର ହୁଏ ବୋଲି ସୂଚନା ମିଳୁଛି । ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଉଛି ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁହିଁ ସେ ନିରାକାର କହୁଛନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ୱର ଅର୍ଥାତ୍ ଉକାର, ମକାର ଓ ସକାର ହେବ ଏଇ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର । ଏଇ ଶୂନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପୁଣି 'ବିରାଟ' କୁହାଯାଇଛି । "ଏକ ମୁଁ ମହାଶୂନ୍ୟ ଥାଇ ବିରାଟ ରୂପେ ଥିଲି ମୁହିଁ ।"('ବିରାଟ ଗୀତା'—ବଳରାମ ଦାସ)

ଏଇ ବିରାଟ, ଅଲେଖ, ନିରାକାର ନିରଞ୍ଜନ ।

ଏଇ ବିରାଟ ପୁରୁଷହିଁ ଶୂନ୍ୟ ରୂପେ କଳ୍ପିତ ଯାହାର ଅର୍ଥ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମ ।*

ଏହା ସହିତ ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଗୋଟିଏ 'ନିରାକାର' ଭଜନକୁ ତୁଳନା କଲେ କିଭଳି ଘନ ରହସ୍ୟବାଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ତହିଁର ଏକ ନିଦର୍ଶନ ମିଳିବ ।

"ଧ୍ୟାନ ଲଗିଛିରେ ଭ୍ରମତ ଗୁମ୍ଫାରେ ଯାଇଁ । ଯାଉଁଳି ଅର୍ଗଳ ମଝିରେ ଭ୍ରମର ସୁଖେ କେଳି କରୁଥାଇ । ଦୁଇ ଦ୍ୱାରେ ଦୁଇ କବାଟ ଲଗିଛି ପ୍ରକୃତି କରୁଛି ବଣା । ଏକାଦଶ ଇନ୍ଦ୍ର ପଞ୍ଚ ସ୍ୱୁଣେ ଛେଦ ପାରିଲେ ହୋଇବୁ ଜଣା । ଗୁଡ଼ିରେ କୁମନ ଧରରେ ସୁମନ ବହୁଚି ତ୍ରିବେଣୀ ଧାର । ପଞ୍ଚପୁଷ୍ପ ଘେନି ହରିଙ୍କୁ ସେବିଲେ ମାଗିବୁ ଅମର ବର । ଲେଉଟପବନ ପାଳିଟି ବହୁଚି ସୂକ୍ଷ୍ମମୁନେ ତାର ବାଟ । ତଳମେପା ପ୍ରାପ୍ତ କବାଟ ଲଗିଛି ଚଳେ ମତଗଜ

* "ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଯେତେ ବର୍ଣ୍ଣନ ପିଣ୍ଡରେ ଅଛନ୍ତି ସମସ୍ତ । ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଏକମତ ।' (ବିରାଟଗୀତା) ଏହାହିଁ ହେଉଛି ଏ ମତବାଦର ମୂଳକଥା ।

ଥାଏ । ହଂସ ଘରେ ହଂସ ହଂସୁଲୀ ଅଛନ୍ତି ଦୁହେଁ ଦୁହିଂକ ଅଦୃଶ୍ୟ । କହଇ ମୋହନ ଗୁରୁସେବା କଲେ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇବ ଦୃଶ୍ୟ ।" (ଶବ୍ଦଭେଦ ଭଜନ)

ଏହାର ଅର୍ଥ ଆଧୁନିକ ପାଠକ ବୁଝୁ କି ନବୁଝୁ ଏଥିରେ ଥିବା ଛନ୍ଦୋଟି ଚିରକାଳର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯୁଗରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଲୋକର ହୃଦୟ ଆକର୍ଷଣ କରିବ ।

ଅତିବଡ଼ି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ

ଅତିବଡ଼ି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ସାରଳା ଯୁଗର ଅନ୍ୟତମ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବି ଓ ସାଧକ । ସେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ମହାରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ (ଖ୍ରୀ. ୧୪୯୭-୧୫୨୯) ସମସାମୟିକ ଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସେ ଜଣେ ସଖା ବା ଶିଷ୍ୟ ଥିଲେ । ଶୁଣାଯାଏ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଥମ ଥର ପାଇଁ ପୁରୀ ଆସନ୍ତି, ସେତେବେଳକୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ବୟସ ମାତ୍ର ୧୮ ବର୍ଷ, ଏବଂ ସେ ଭାଗବତ ଲେଖୁଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଖ୍ରୀ ୧୫୧୦ଠାରୁ ଖ୍ରୀ ୧୫୩୩ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁରୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ ଏବଂ ୧୫୩୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପୁରୀଠାରେହିଁ ଦେହତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ତାଂକର ୨୪ ବର୍ଷ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଜୀବନକୁ ୮ ବର୍ଷ କାଳ ପୁରୀରେ କଟାଇ ଥିଲେ ଏବଂ ବାକୀ ଛଅ ବର୍ଷ ତୀର୍ଥଭ୍ରମଣରେ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଜନ୍ମ ଖ୍ରୀ ୧୪୮୭ କିଂବା ୧୪୮୭ରେ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଅନୁମାନ ହୁଏ । ଦିବାକର ଦାସ ତାଂକ ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତରେ ଲେଖିଛନ୍ତି "ଅଷ୍ଟାଦଶ ବରଷ ବେଳେ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଭେଟ ହେଲେ ।" ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଖ୍ରୀ୧୫୦୫ରେ ପ୍ରଥମ ଥର ପୁରୀ ଆସିଥିଲେ । (୧) 'ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ'ରେ ପୁଣି ଲେଖା ଅଛି ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ 'ଅତିବଡ଼ି' ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରୁଥିଲେ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ କହିଥିଲେ, 'ଅତିବଡ଼ି କଥା କହିଲ । ତେଣୁ ଅତିବଡ଼ି ହୋଇଲ ।' ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ପ୍ରେମାଂଗ ଭକ୍ତ ବୋଲି ଜାଣି ଅତିଶୟ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରୁଥିଲେ । ଏଥିପାଇଁ ବଂଗୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ବଡ଼ ଦୁଃଖିତ ଓ ଈର୍ଷାନ୍ୱିତ ହେଉଥିଲେ, ଏବଂ ପୁରୀ ଛାଡ଼ି ବୃନ୍ଦାବନ ଚାଲିଯାଇଥିଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଅଲୌକିକତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତମାନଂକ ଛଡ଼ା ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀଂକ ଭଳି ବଂଗୀୟ ଭକ୍ତ ମଧ୍ୟ ତାଂକ 'ଜଗନ୍ନାଥଚରିତସୁଧାସିନ୍ଧୁ' ନାମକ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରଂଥରେ କେତେକ ଅପ୍ରାକୃତ ଘଟଣାର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

---

(୧) ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଓ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ଅନେକେ 'ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ' ମନେ କରିଥାଂନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଂକ 'ଷୋଳ ଚଉପଦୀ'ରେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟରସର କବିତା ଦେଖାଯାଏ ;

ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମରସ କିଶୋର-କିଶୋରୀ ବେଶ
ଚଉଷଠି ବନ୍ଧେ କଲେ ରମଣ ରସ ।
ମୁଖେ ମୁଖ ଅଧର ପାନ ।
ନବ ବନ୍ଧୁଳରେ ଅଳି ଚୁଂବେ ଯେସନ । (୧)

ସେ ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମର ସମନ୍ୱୟରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥଂକର ଭକ୍ତ ଥିଲେ । ସେଇ ଜଗନ୍ନାଥହିଁ ପୁଣି କୃଷ୍ଣ ଏବଂ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ-ଲୀଳାର ଦେବତା । ଏଇ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ-ଲୀଳାରେ ପୁଣି ଆଦ୍ୟାଶକ୍ତି ଦୁର୍ଗାଂକର ଭୂମିକା ରଚନା କରାଯାଇଛି । ଏହାଛଡ଼ା ସପ୍ତାଂଗ ଯୋଗସାଧନାର ଗୁରୁତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଏଥିରୁ ମନେହୁଏ ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦ ଏବଂ ଶାକ୍ତ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ତଥା ଯୋଗାଚାରର ସଂଗମରେହିଁ ଏ-ଯୁଗୀୟ କବିମାନଂକର ଧର୍ମ-ଧାରଣା ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଦାର୍ଶନିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଂକ ପୂର୍ବରୁ ଉତ୍କଳରେ ଧର୍ମର ବନ୍ୟା ପ୍ରବାହିତ ହେଉ-ଥିଲା । ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଚୋଡ଼ଗଂଗଂକ ସମୟରେ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ରାମାନୁଜ ପୁରୀକୁ ଆସି ତାଂକ ଧର୍ମମତ ପ୍ରଚାର କରି ଯାଇଥିଲେ । ଏହା-ପରେ ଜୟଦେବଂକ ଗୀତଗୋବିଂଦର ପ୍ରଭାବ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଜୀବନକୁ ଆଲୋଡ଼ିତ କରିଥିଲା, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତକର ମଧ୍ୟ ପର୍ବରେ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାମାନଂଦ ସ୍ୱାମୀ ପୁରୀକୁ ଆସି ତାଂକ ମତବାଦ ପ୍ରଚାର କରି ଯାଇଥିଲେ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତକର ବଂଗୀୟ କବି ଚଂଡୀଦାସ ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବ୍ରଜବୋଲି କବି ବିଦ୍ୟାପତିଂକ ପଦାବଳୀ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମ ଜଗତରେ ପ୍ଲାବନ ଆଣିଥିଲା । ପଂଚଦଶ ଶତକର ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ସଂଥ କବିର ପୁରୀ ଆସି ତାଂକର ସର୍ବଧର୍ମସମନ୍ୱୟ-ମତବାଦ ଏବଂ ରାମ-ନାମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ତୁଳସୀ ଦାସ ଏବଂ ଶିଖ ଗୁରୁ ନାନକ ଆସି ନିଜ ନିଜ ଧର୍ମମତ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା

(୧) Ibid

ଲାଗି ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ । ଦ୍ୱୈତାଦ୍ୱୈତର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶା ଆସିଥିଲେ । ଶେଷରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳରେ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଆସି ପୁରୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ ।*

ଏଇପରି ବହୁ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଉପରେ ନିଶ୍ଚୟ ପଡ଼ିଥିଲା । ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦକୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଖଣ୍ଡନ କରି ଯାଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମାୟାବାଦ (ବା ଜଗତ ମିଥ୍ୟା) ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦର ଅନ୍ୟ ଏକ ସଂସ୍କରଣ ବୋଲି କେହି କେହି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିବାକୁ ଭୁଲି ନଥିଲେ । ବୈଦିକ ମତରେ ଅନାତ୍ମ ବସ୍ତୁ ମାନଙ୍କେ ଅସତ୍ । ବ୍ରହ୍ମହିଁ କେବଳ ସତ୍ । ଏଇ ବ୍ରହ୍ମ ପୁଣି ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ଓ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଥିବାରୁ ଶୂନ୍ୟ ବା ନିରାକାର ଏବଂ ନିର୍ଗୁଣ । ତେଣୁ ସେ ଶୂନ୍ୟ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସବୁଥିରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ଏବଂ ସର୍ବମୟ । (୧)

ମୂଲ୍ୟବୋଧ

ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନେ କୁହନ୍ତି, 'ମନୁଷ୍ୟର ପଂଚଭୂତାତ୍ମକ ଦେହ ଓ ପଂଚଜ୍ଞାନେନ୍ଦ୍ରିୟ ମନ ଅବିଚଳିତ ବୁଦ୍ଧି ସହିତ ଚେଷ୍ଟାହୀନ ହେଲେ ଯାଇ ପରମାଗତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।' 'ଯଦାପଂଚାବତିଷ୍ଠନ୍ତେ ଜ୍ଞାନାନି ମନସା ସହ ବୁଦ୍ଧିଶ୍ଚନ ବିଚେଷ୍ଟତେ ତମାହୁଃ ପରମାଗତିଂ ।' (କଠ) କିନ୍ତୁ ଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକେ ଏହାର ବିରୋଧ କରନ୍ତି । 'ଶିବ ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦୀ' କନ୍ଦାଚାର୍ଯ୍ୟ ଶିବଙ୍କୁ (ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ) ସଗୁଣ ଓ ସବିଶେଷ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛନ୍ତି । ଭେଦା-ଭେଦବାଦୀ ଭାସ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ସଗୁଣ ଓ ନିରାକାର । ଦ୍ୱୈତାଦ୍ୱୈତ-ବାଦୀ ନିମ୍ବାର୍କଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ଉଭୟ । ବିଶିଷ୍ଟାଦ୍ୱୈତବାଦୀ ରାମାନୁଜଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ସବିଶେଷ ଓ ସଗୁଣ । ଶୁଦ୍ଧାଦ୍ୱୈତବାଦୀ ବଲ୍ଲଭା-ଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ସାକାର ଓ ନିର୍ଗୁଣ । ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ ଭକ୍ତ ଓ କବି ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସାକାର ଓ ନିରାକାର, ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ, ନିର୍ବିଶେଷ ଓ ସବିଶେଷ ସବୁ ରକମ ବିଶେଷଣରେ ପରିଚିତ କରାଇଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ-ପନ୍ଥୀମାନେ ନିରାକାର (ଶୂନ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ) ଉପାସନା କରନ୍ତି ଏବଂ ଉପାସନାରେ ସବୁ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ନିରୋଧକୁ ଉଚ୍ଚ ଆସନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଆକାର ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୁତିର ନିରାକାର, ଅଚିନ୍ତ୍ୟ, ଅଚଳ, ଧ୍ରୁବ, ଅକ୍ଷର, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ରୂପ ପରି ଥିବାରୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଶୂନ୍ୟ, ନିରାକାର, ନିରଂଜନ, ଅଲେଖ ପ୍ରଭୃତି ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ଅନେକ ଓଡ଼ିଆ କବି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବିଟକୃଷ୍ଣ ପରି ଶୂନ୍ୟ

---

* *Ibid*

(୧) "

ମନେ କରିଥାଂନ୍ତି । ସେମାନେ କହନ୍ତି, ପ୍ରଳୟକାଳରେ ବିଷ୍ଣୁ ବଟପତ୍ରରେ ଭାସୁଥିଲେ । ଏଇ ବିଷ୍ଣୁହିଁ ଶୂନ୍ୟ,ନିରାକାର । ଜଗନ୍ନାଥ ସେଇ ଶୂନ୍ୟ ବା ନିରାକାର ପରଂବ୍ରହ୍ମ । ବୁଦ୍ଧ ନିରାକାର, ଶୂନ୍ୟ ଥିବାରୁ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧ ରୂପରେ ଏମାନେ ଦେଖିଛନ୍ତି ।

'ବଉଦ୍ଧ ରୂପେ ନୀଳ କଂଦରେ ଛଂନ୍ତି ବସି ।" (ସାରଳା ମହାଭାରତ, ମ.ପ)

"ବଉଦ୍ଧ ରୂପେ ବିଜେଷ୍ଟେ ଛଂନ୍ତି ଜଗନ୍ନାଥ ।"

ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଂକ ସମୟରେ ପଞ୍ଚସଖା କବିମାନେ ସାରଳା ଦାସଂକଠାରୁ ଏଇ ତତ୍ତ୍ୱର ସୂତ୍ର ଗ୍ରହଣ କରି ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ବୁଦ୍ଧଂକ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛଂନ୍ତି ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ କୃଷ୍ଣ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କହିଛଂନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ସ୍ୱୟଂ ବ୍ରହ୍ମ । ଯେବେ ଅବତାର ତାଂକଠାରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇ ତାଂକଠାରେ ଲୀନ ହୋଇ ଯାଇଛଂନ୍ତି । ତେଣୁ ଏଇ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ଶୂନ୍ୟପୁରୁଷ, ନିରାକାର ଓ ନିରଂଜନ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଦିବାକର ଦାସ 'ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତରେ' କୃଷ୍ଣଂକୁ ସଗୁଣ, ନିର୍ଗୁଣ ଜ୍ୟୋତିରୂପ, ସନାତନ, ସାକାର, ନିରାକାର, ତେଜୋରୂପ ବୋଲି କହି ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ କୃଷ୍ଣଂକ ସଂବନ୍ଧରେ ଯେପରି ଲେଖାଯାଇଛି ଠିକ୍ ସେଇ ପଂଥା ଅନୁସରଣ କରିଛଂନ୍ତି । ଗୁରୁଭକ୍ତିଗୀତାରେ ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବି ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ଏଇ ଭାବକୁ ସୁଂଦର ଭାବରେ ଫୁଟାଇ ଲେଖିଛଂନ୍ତି—

"ଶୁଣ ଅହେ ଗୋପସୁତ ଭଗତର କଥା
ସଗୁଣ ନିର୍ଗୁଣ ଦୁଇ ଯେବଣ ବ୍ୟବସ୍ଥା ।
ଦୁଇ ସେ ଡେଣାରେ ପକ୍ଷୀ ଉଡ଼ି କରି ଯାଇ ।
ଦୁଇ ସେ ଚକ୍ଷୁରେ ଯେହ୍ନେ ସଂସାର ଖେଳଇ ।
ଏକ ଯେ ନ ଥିଲେ କଣା ଦୁଇ ଗଲେ ଅଂଧ ।
ଏଣୁ କରି ନିର୍ଗୁଣେ ସଗୁଣ ପାଶେ ବଂଧ ।।" (ଗୁ. ଭ. ଗୀ. ୨ୟ)(୧)

ବେଦାଂତସାର ଗୁପ୍ତ ଗୀତାରେ ବଳରାମ ଦାସ ନୀଳଗିରିକୁ ନିତ୍ୟ ଗୋଲକ-ଧାମ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରିଛଂନ୍ତି ଏବଂ ଏଠାରେ ନିରାକାର ଜଗନ୍ନାଥ ନିତ୍ୟ ରାଧା ଓ ନିତ୍ୟ କୃଷ୍ଣଂକ ଏକାଂଗ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇ ବିହାର କରୁଛଂନ୍ତି । ରାମକୃଷ୍ଣାଦି ଅବତାର ଏଇ ନିତ୍ୟରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ।

---

(୧) *Ibid*

"ଏ ନୀଳଗିରି ନିତ୍ୟ ପଦ୍ମ । ତେଣୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନିତ୍ୟଧାମ ।
ଏ ନୀଳଗିରି ନିତ୍ୟ ଦୁଇ । ଅଭିନ୍ନ ଅଭେଦ ଅଟଇ ।
(ବଳରାମ ଦାସ—ବେ ସା ଗୁ. ଗୀ ୭ମ ଅ)

ଜଗନ୍ନାଥ ଧାମକୁ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟର ଲୀଳାଭୂଇଁ ବୋଲି ବଳରାମ ବେ ସା. ଗୁ . ଗୀ ରେ ଏବଂ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ କେଉଁଠି କେଉଁଠି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ 'ଭାଗବତ' ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଏକ ଅପୂର୍ବ ରଚନା । ଏହା ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ ଯେପରି ଭଗବତ୍-ଚେତନାରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରି ପାରିଛି ସେଭଳି ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ କରି ପାରି ନାହିଁ । ପ୍ରାୟ ପ୍ରତି ଗ୍ରାମରେ ଏହି ଭାଗବତର ପାଠ ଓ ଚର୍ଚ୍ଚା ପାଇଁ ଭାଗବତ ଘର ଗଢି ଉଠିଛି । ଏହି ଭାଗବତ ଟୁଂଗୀ ଗ୍ରାମ୍ୟ ସଂହତିର କେନ୍ଦ୍ର ରୂପେ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଆସୁଛି ।

ଭାଗବତରେ ଶୂନ୍ୟବାଦ ବା ନିରାକାର ତତ୍ତ୍ୱର ଅବତାରଣା ବହୁ ସ୍ଥାନରେ କରାଯାଇଛି ।

ମହାଶୂନ୍ୟରୁ ଶୂନ୍ୟଜାତ   ଶୂନ୍ୟରୁ ପ୍ରଣବ ସଂଭୂତ ।
ପ୍ରଣବ ପବନକୁ କହି   ପବନୁ ଜଳ ସଂଭବଇ ।
ଜଳ ପବନ ଜାତ ହେଲା   ସଂସାରେ ଖେଳ ଲଗାଇଲା ।
ଜଳ, ପବନ ଜ୍ଞାନ କହି   ଦେହରେ କହିଣ ବୁଝାଇ ।
ପରମ ପୁରୁଷଟି ଯେହି   ଶୁକ ବୋଲିଣ ତାକୁ କହି ।
ଜୀବଟି ପକ୍ଷିତ ହେଲା   ସକଳ ଜ୍ଞାନଟି ପୁଛିଲା ।
ଜୀବ ପରମକୁ ପୁଛଇ   ଜୀବେ ପରମ ଜ୍ଞାନ କହି ।
(ଭାଗବତ ୨ଶ ସ୍କନ୍ଧ)

"ତୁଳାଭିଣା"ରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ କହନ୍ତି :

ମହାଶୂନ୍ୟ ଯେ ଜ୍ୟୋତିରୂପ   ଜ୍ୟୋତିରୁ ଜାତ ଠୁଳରୂପ ।
ଠୁଳରୁ ଅର୍ଧମାତ୍ରା କଲା   ମାତ୍ରାରୁ ଓଁକାର ଜନ୍ମିଲା ।
ଓଁକାର ବ୍ରହ୍ମ ଏ ଜଗତ   ଶୁଣ ପାର୍ବତୀ ଦେଇ ଚିତ୍ତ ।
ଅଣାକାର ଯେ ଜ୍ୟୋତିରୂପ   ସେଠାରେ ନାହିଁ ରୂପରେଖ ।
ଧୂମ୍ର ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରାୟ ଦିଶେ   ଅଂଧକାରଟି ସେ ପ୍ରକାଶେ ।
ବ୍ରହ୍ମାଂଡ ଅଂଧକାର ହୋଇ   ଜ୍ୟୋତି ରୂପରେ ଥିଲା ରହି ।
ସେଠାରୁ ଓଁକାର ଜନ୍ମିଲା   ଓଁକାର ସାକାର ଯେ ହେଲା ।
ସକାରୁ ହୋଇଲା ମକାର   ମକାରୁ ଜନ୍ମିଲା ରକାର

ଅଂଧକାରରୁ ସୃଷ୍ଟ ହେଲ ଓଁକାରୁ ବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରକାଶିଲ ।
ଏମନ୍ତେ ହୋଇଲ ଦିବସ ଦିବସୁ ଜଗତ ପ୍ରକାଶ ।

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ 'କେଶବ କୋଇଲି' (ମାର୍କଂଡ ଦାସ)ର ଏକ ଟୀକା କରିଛନ୍ତି । 'କୋଇଲି କେଶବ ଯେ ମଥୁରାକୁ ଗଲ । କାହା ବୋଲେ ଗଲ ପୁଣ ବାହୁଡ଼ି ନଇଲା'ର ବ୍ୟାଖ୍ୟା :—

"କୋଇଲି ବୋଲିଣ ପାର୍ଥ ଜୀବକୁଟି କହି ।
ସେଇ ଜୀବ ମୁହିଁ ଜାଣ ଦିବସ ଅଛଇ ।
ଆପେ ଅସିଥିଲ ଜୀବ ଆପେ ଚାଲିଗଲ ।
ସେହି 'ପୁଣ ବୋଟି ଆଉ ବାହୁଡ଼ି ନଇଲ ।
ଏହି ସୁନ ଗୋଟି ଯହୁଁ ବାହୁଡ଼ି ନଇଲ ।
ମଥୁରା ସ୍ୱରୂପ ପିଂଡ ପଡ଼ିଣ ରହିଲା ।" *

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ "ଉଷା ହରଣ" କାବ୍ୟଟି ଏ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଅପ୍ରକାଶିତ ଥିଲ । ତାହାକୁ ଅମେ ୧୯୬୭-୬୮ ମସିହାରେ "ଦିଗଂତ' ପତ୍ରିକାରେ ଡଃ ବଂଶୀଧର ମହାଂତିଙ୍କ ସଂପାଦନାରେ ଟୀକା ସହ ଧାରାବାହିକ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛୁଁ ।

ତାଂକର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରଂଥ ମଧ୍ୟରେ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମଗୀତା, ଅର୍ଥ କୋଇଲି, ଗୁପ୍ତ ଭଗବତ, ତୁଳାଭିଣା, ଇତିହାସ ପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମଗୀତା (ଗଦ୍ୟରେ ଲିଖିତ ବେଦାଂତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା), ରାସକ୍ରୀଡ଼ା ପ୍ରଭୃତି ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ । ଏଥି ମଧ୍ୟରୁ ବହୁଗ୍ରଂଥ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଅପ୍ରକାଶିତ ।

ପଂଚସଖା—ଏକ ଭ୍ରମ ପ୍ରଚାର ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁଳପ୍ରଚାରିତ 'ପଂଚସଖା' ତଥ୍ୟଟି ଏକ ଭ୍ରମପ୍ରଚାର ବୋଲି ଜଣାପଡ଼ୁଛି । ଚୈତନ୍ୟ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କର ପାଂଚ ସଖା ରୂପେ ବଳରାମ ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ଦାସ, ଯଶୋବଂତ ଦାସ ଏବଂ ଶିଶୁ ଅନଂତ, ଏହି' ପାଂଚମହାଜନଂକ କଳ୍ପନାଟି ମୂଳରୁ ଶେଷଯାଏଁ ଏଇ ପଂଚସଖାର ଜଣେ ବୋଲି ଦାବୀ କରୁଥିବା ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକର ମନଗଢ଼ା କଥା ଉପରେ ଭିତ୍ତି କରିହିଁ ଗଢି ଉଠିଛି । ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକୁ ଛାଡ଼ି ଦେଲେ ଏଇ ପଂଚମହାଜନଂକ ଭିତରୁ ଅନ୍ୟ କେହି ନିଜକୁ ପଂଚସଖାର ଜଣେ ବୋଲି କୌଣସି ଗ୍ରଂଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନାହାଂତି ।

*Ibid

ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକ ଛଡ଼ା ମାଦଳାପାଂଜିର ଗୋଟିଏ ପାଠରେ ଏବଂ ଆନୁମାନିକ ଊନବିଂଶ ଶତକରେ ଲିଖିତ ଈଶ୍ୱର ଦାସଂକ 'ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ'ରେ ଏବଂ ନଂଦ ଦାସଂକ 'ଅଣାକାର ସଂହିତା'ରେ ପଂଚସଖାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଚ । ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ଦାସ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକର ଶେଷ ଭାଗର ଏବଂ ଊନବିଂଶ ଶତକର ପ୍ରଥମ ପାଦର ଲୋକ ବୋଲି ଜଣାଯାଇଚ । ତାଂକ ମଉଳାଶୁର ଯଶୋବଂତ ଦାସ ନିଶ୍ଚୟ ତାଂକର ସମସାମୟିକ ଥିଲେ । ସେ ତାଂକର ବହୁ ଗ୍ରଂଥରେ ନିଜକୁ ଓ ଯଶୋବଂତ ପ୍ରମୁଂଖଙ୍କୁ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଏବଂ ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଂକର ସମସାମୟିକ ବୋଲି କହି ପଂଚସଖା ତତ୍ତ୍ୱଟି ଉଦ୍ଭାବନ କରିଛଂତି । ତାଂକୁ ଅନୁସରଣ କରି ତାଂକ ପରେ ଲିଖିତ 'ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ' ଓ 'ଅଣାକାର ସଂହିତା'ରେ ମଧ୍ୟ ସେଇ ଭୁଲ୍ ତଥ୍ୟ ପରିବେଷଣ କରାଯାଇଚ ।

ଚୈତନ୍ୟଂକ ଜୀବନୀ ବର୍ଣନା କରିଥିବା କୌଣସି ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଗ୍ରଂଥରେ କେବଳ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ବଳରାମ ଦାସଂକ ଛଡ଼ା ଏ ତିନି ଜଣଂକ ଭିତରୁ କାହାର ହେଲେ ନାମ ଗଂଧ ନାଇ । ଦିବାକର ଦାସଂକ 'ଜଗନ୍ନାଥ ଚରିତାମୃତ' ପୁସ୍ତକର ୧୯ଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଂକ ବିଷୟରେ କୁହାଯାଇଚ ଯେ ସେ 'ମହାନ' ଏବଂ ପ୍ରଭୁଂକର ପରିଚାରକ ଥିଲେ । 'ମହାନଟି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସପ୍ରଭୁ ପରିଚାରକ ।' ବଳରାମ ଦାସଂକ ସଂବଂଧରେ ବଂଗୀୟ କବି ଦେବକୀନଂଦନ ଦାସ ଲେଖିଛଂତି—"ବଂଦେ ଉତ୍କଳୀ ବଳରାମ ଦାସ ମହାଶୟ ।" ମାତ୍ର କୌଣସି ବଂଗୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଗ୍ରଂଥରେ ବହୁ ଖ୍ୟାତ ଅଖ୍ୟାତ ଉତ୍କଳବାସୀ ଭକ୍ତଂକର ନାମ ଥିବା ବେଳେ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ, ଯଶୋବଂତ କିଂବା ଶିଶୁ ଅନଂତଂକର ଚିହ୍ନ ବର୍ଣ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାଇ । ସେଇପରି ଚୈତନ୍ୟକାଳୀନ କୌଣସି ଓଡ଼ିଆ ଗ୍ରଂଥରେ ମଧ୍ୟ ଏଇ ତିନି ଜଣଂକର ନାମ ନାଇ । ଦାଶରଥି ଦାସଂକ 'ବ୍ରଜବିହାର', ମାଧବ ପଟ୍ଟନାୟକଂକ 'ଚୈତନ୍ୟ ବିଳାସ' ଏବଂ ଦିବାକର ଦାସଂକର 'ଜଗନ୍ନାଥାମୃତ'ରେ ଶହ ଶହ ଓଡ଼ିଆ ଭକ୍ତଂକର ନାମ ରହିଚ, ମାତ୍ର ଏ ତିନିଜଣଂକର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ନାଇ ।

କେବଳ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦହିଁ ତାଂକର ବିଭିନ୍ନ ରଚନାରେ ପଂଚସଖାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଜଣାଇଛଂତି । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଏଇ ତଥାକଥିତ ପଂଚସଖାର ଅନ୍ୟ ଚାରିଜଣଂକର ବହୁ ଗ୍ରଂଥ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତା ମଧ୍ୟରୁ କୌଣସିଟିରେ ଏ ପ୍ରସଂଗ ସ୍ଥାନ ପାଇ ନାଇ । ('ଝଂକାର', ୧୯୬୭ ।୯—ପୃ ୮ ଓ ୮·)

ହଂଟରଂକ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ଲେଖା ଅଛି ଯେ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ପ୍ରାୟ ୧୦୦ ବର୍ଷ ତଳେ ଜୀବିତ ଥିଲେ । ଏ ବହିଟିର ରଚନା କାଳ ଖ୍ରୀ· ୧୮୭୧ ।

ତେଣୁ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକ ଜୀବତ୍କାଳ ଖ୍ରୀ. ୧୭୭୧ ହେବ । ହଂଟର ଲେଖିଛଂତି—
"He lived about 100 years ago.—History of Orissa, Appendix ix । ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ଯେ ହଂଟର ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଂକୁ ବିନା ଦ୍ୱିଧାରେ ଅତୀତରୁ ଅତୀତରେ ନେଇ ଥୋଇଛଂତି । କିଂତୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ଯେ ସେ ଜଣେ ହେଲେ କବିଂକୁ ତାଂକର ପ୍ରକୃତ କାଳଠାରୁ ଅର୍ବାଚୀନ କରି ନାହାଂନ୍ତି ।' *

ପଂଚ୍ୟସଖା ତଥ୍ୟ

ପଂଚସଙ୍ଖ୍ୟା ତଥ୍ୟ ଯେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅମୂଳକ ଏହା ଅମେ ଆଗରୁ କହିଛୁଁ । ତଥାପି ଏହା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦୃଢ଼ମୂଳ ହୋଇ ବସିଛି । ଏ ପଂଚସଖା ବିଷୟରେ କେବଳ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ଦାସହିଁ ଯାହା ତାଂକ ଗ୍ରଂଥମାନଂକରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂନ୍ତି । ଅନ୍ୟ କୌଣସି 'ସଖା' ଏ ବିଷୟରେ ଆଦୌ ପାଟି ଫିଟାଇ ନାହାଂନ୍ତି ।

ତୁମେ ମୋର ପଂଚ ଆତ୍ମା ଅଟ ପଂଚ ପ୍ରାଣ ।
ଅବତାର ଶ୍ରେଣୀ ଯେତେ ତୁମ୍ଭ ପାଇଁ ପୁଣ ।
ଯାଅ ଅଚ୍ୟୁତ ଅନଂତ ଯଶୋବଂତ ଦାସ
ବଳରାମ ଜଗନ୍ନାଥ କର ଯା ପ୍ରକାଶ । (ଶୂ ସଂ, ୧୦ମ ଅ.)
ଏମଂତ ପ୍ରକାର ପାଂଚଜଣକୁ
କହିଲ କଳ୍କି ସେ ଆଂଭମାନଂକୁ । (ଶୂ: ସଂ, ୮ମ ଅ)
× × ×
ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ନୃପତି ରାଜ ହୋଇବେ......
ତୁମେ ପାଂଚଜଣ ଆଗେ ହୁଅ ଅବତାର
ନାମତତ୍ତ୍ୱ ଦେଇ ଥୋକେ ପତିତଙ୍କୁ ତାର (ଶୂ.ସଂ., ୧୧ ଅ)

ମାତ୍ର ଅଚ୍ୟୁତନଂଦଂକ ଗ୍ରଂଥମାନଂକରୁ ମିଳୁଥିବା ତଥ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ଉପରେ ଭିତ୍ତି କରି ତାଂକୁ ଏବଂ ଯଶୋବଂତଂକୁ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକର ଶେଷ ଭାଗରୁ ଜନ୍ମବଂଶ

---

* 'ଝଂକାର', ସେପ୍ଟେଂବର, ୧୯୬୭—ଶ୍ରୀ ସଚ୍ଚିଦାନଂଦ ମିଶ୍ରଂକ ପ୍ରବଂଧ "ପଂଚସଖା—ଏକ ପ୍ରବଂଚନା" ନାମକ ପ୍ରବଂଧ ଏବଂ ସେଇ ସଂଖ୍ୟାର ସଂପାଦକୀୟ ଲେଖା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଶତକର ପ୍ରଥମ ଭାଗ ମଧ୍ୟରେ ଜୀବିତ ଥିଲେ ବୋଲି ବୁଝାଯାଇ ପାରିବ । ସେମାନେ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ତିରୋଧାନର ପ୍ରାୟ ୨୫୦ ବର୍ଷ ପରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବାର ସଂଭାବନା । ତେଣୁ ପଂଚସଖା ତଥ୍ୟଟି ଏକ ଅଳୀକ ପ୍ରଶ୍ନର ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଏ ଦିଗରେ ହଂଟର ସାହେବ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂଙ୍କର ଜୀବତ୍କାଳ ଖ୍ରୀ: ୧୭୬୮ର ପାଖାପାଖି ବୋଲି ଯାହା ତାଂକ "History of Orissa"ରେ ଲେଖିଛଂତି ତାହା ସତ୍ୟ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ ।

ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂଙ୍କ ପରିଚୟ

ନିଜକୁ 'ପଂଚସଖା'ର ଅନ୍ୟତମ ସଖା ବୋଲି ଦାବୀକରୁଥିବା ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ତାଂକ ପ୍ରଣୀତ 'ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା' 'ଉଦୟ କାହାଣୀ' ଓ 'ଦଶ ପଟଳ ମାଳିକା' ଆଦି ଗ୍ରଂଥରେ ନିଜର ପରିଚୟ ଦେଇଛଂତି । ସେଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ସେ ତିଳକଣା ଗ୍ରାମର ଅହୋକରଣ କୁଳର ଦୀନବଂଧୁ ଖୁଂଟିଆ ଓ ପଦ୍ମାବତୀଂକ ପୁତ୍ର । ସେ ଆଠ ବର୍ଷ ବୟସରେ ନୀଳାଚଳରେ ଚୈତନ୍ୟଂକୁ ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଂକ ଆଜ୍ଞାରେ ସନାତନ ଗୋସାଇଁ ତାଂକୁ ମଂତ୍ରଦାନ କଲେ । ସେ ନୀଳାଚଳରେ ରହିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଂକ ତିରୋଧାନ ପରେ ସେ ତିଳକଣା ଫେରିଆସି ଅନଂଗ ରାଜା ରଘୁରାମ ଚଂପତିଂଙ୍କ କନ୍ୟା 'ଚଂପା'କୁ ବିବାହ କଲେ । ଏଇ ରଘୁରାମ ହେଉଛଂତି ପଂଚ-ସଖାର ଅନ୍ୟତମ ଯଶୋବଂତଂକ ଶଳା । ଅର୍ଥାତ୍ ଯଶୋବଂତ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକର ମଉଳାଶୁର । ପରେ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ନେମାଳଠାରେ ମଠ କରି ରହିଲେ । ଏଇ ନେମାଳଠାରେ ହିଁ ତାଂକର ସବୁ ଗ୍ରଂଥ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ । (ଏଜ୍ନ) ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂଙ୍କ ଗୁରୁ ପରଂପରା ବିଚାର କରାଯାଉ ।

"ଅଂଭେ ତୋହ ଗୁରୁ   ମୋ ଗୁରୁ କେଶବ
ତାଂକ ଗୁରୁ ରାମକୃଷ୍ଣ
ତାଂକ ଗୁରୁ ଶ୍ୟାମ-   ଘୋଷ ସାରଂଗ ଯେ
ଘୋଷ ତାଂକ ଗୁରୁ ବ୍ରହ୍ମ ।
ସାରଂଗ ଘୋଷ   ଗୋସାଇଁ ପରିବାର
ଚୈତନ୍ୟ ଚରଣେ ମିଳି,
ମାଧବ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ   ସଂପ୍ରଦାୟେ ମିଶି
ମଠକୁ ଯେ ଗଲେ ଚଳି ।

(ଶୂନ୍ୟସଂହିତା, ଗ୍ରଂଥାରଂଭ)

'ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା'ର ଗୁରୁ-ପରଂପରାଟି 'ଗୁରୁଭକ୍ତଗୀତା'ରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ମାତ୍ର ସେଥିରେ କେଶବଂକ ସ୍ଥାନରେ ନନ୍ଦକିଶୋରଂକ ନାମ ମିଳେ ।

ଗୁରୁ-ପରଂପରା

ପୁଣି ଗୁରୁଭକ୍ତ ଗୀତାରେ ଅନ୍ୟତ୍ର କହ୍ନୁଂକ ଗୁରୁ କେଶବ ସ୍ଥାନରେ ଶ୍ରୀଚରଣ କୁହାଯାଇଛି । ସେ ଯାହାହେଉ ଚୈତନ୍ୟଂକ ଶିଷ୍ୟ ସାରଂଗ ଘୋଷ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପାଂଚ ଜଣ ଗୁରୁଂକ ବ୍ୟବଧାନ ରହୁଛି । ଗୁରୁଂକ ଜୀବଦ୍ଦଶାରେ ଶିଷ୍ୟର ମଂତ୍ରଦାନ କରିବା କଥା ନୁହେ । ଏଣୁ ଜଣେ ଲେଖକଂକ ମତରେ ଗୁରୁ ଓ ଶିଷ୍ୟଂକ ବୟସର ବ୍ୟବଧାନ ୩୦ ବର୍ଷ ଧରିଲେ ଚୈତନ୍ୟ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବଧାନ ପ୍ରାୟ ୧୫୦ ବର୍ଷ ହେବ । (ଏକ୍ନ)

ଏହାଛଡ଼ା କେତେକ ଐତିହାସିକ ବୃତ୍ତାଂତ ଏଇ ଅହେତୁ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକ ଲେଖାରେ ଦେଖାଯାଏ । ସେ 'ଗରୁଡ଼ ଗୀତା'ରେ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରର ସୀମା ସତ୍ୟବାଦୀ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ବୋଲି କହୁଛଂତି ।

"କ୍ଷେତ୍ରର ମହିମା ପାଂଚ କୋଶ ସୀମା
ସତ୍ୟବାଦୀ ପରଯଂନ୍ତେ ।" (ଗରୁଡ଼ ଗୀତା, ୨ୟ ଅ)

ଏଇ ସତ୍ୟବାଦୀ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳକୁ, ପୁରୀ, ଚୌଦ୍ୱାର, କଟକ, ଖୋରଧା, ରଥପୁର ଆଦି ହୋଇ ଊନ୍ନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆସିଲେ । ତେଣୁ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ଖ୍ରୀ ୧୫୧୦-୩୩, ଅର୍ଥାତ୍ ଚୈତନ୍ୟଂକ ପୁରୀ ରହଣି ମଧ୍ୟରେ ପୁରୀ ସୀମାରେ ସତ୍ୟବାଦୀକୁ ପାଇଲେ କେଉଁଠୁ ?

ପୁଣି 'ବର୍ଣ୍ଣଟୀକା'ରେ ସେ ପୁରୀରେ ଅରୁଣ ସ୍ତଂଭ ଥିବା କଥା ଲେଖିଛଂତି:

"ନିତ୍ୟ ନୀଳାଚଳ ପୂର୍ବ ଦ୍ୱାରରେ
ସ୍ତଂଭ ଗୋଟିଏ ଅରୁଣ ନାମରେ ।
ସେଠାରେ ବଂଶପାବଛୁ ଅଂତେଣ
କି ପୁର ଗ୍ରାମ ସୀମା ସନ୍ନିଧାନ ।

ଅରୁଣ-ସ୍ତଂଭ

ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାଂତ ଭାଗରେ ମରହଟ୍ଟାମାନଂକ ଦ୍ୱାରା ଅରୁଣ ସ୍ତଂଭକୁ କୋଣାର୍କରୁ ଆଣି ପୁରୀରେ ସ୍ଥାପନା କରାଯାଇଥିଲା । ତେଣୁ ଊନ୍ନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ ନ ହେଲେ ବଡ଼ ଦେଉଳ ଆଗରେ ଅରୁଣ ସ୍ତଂଭର ବର୍ଣ୍ଣନା କରଂତେ କପରି ?

'ଗୁରୁଭକ୍ତଗୀତା'ରେ ଦିବ୍ୟସିଂହଦେବ (ଖ୍ରୀ: ୧୬୮୪-୧୭୧୯) ଓ ଗୋପୀନାଥ ଦେବ (ଖ୍ରୀ: ୧୭୧୯—୧୭୨୭) ପ୍ରଭୃତିଂକ ନାମ ଅଛି । ଦଶପଟଳ

ମାଳିକାରେ ବୀରକେଶରୀ ଦେବଂକ (ଖ୍ରୀ: ୧୭୭୪-୧୭୯୦) କାରାବାସ କଥା ଲେଖାଅଛୁ ।

"ପ୍ରତାପ ନୃପତି ଯାଏ ପୂଜାର ଧାରଣା ।
ପ୍ରତାପଠାରୁ ମୁକୁନ୍ଦରେ କଛୁ ପୁଣ ।
ମୁକୁନ୍ଦଠାରୁ ଦିବ୍ୟ କଳର ବଗ୍ଭର ।
ସଂଘକୁ ଲେଙ୍ଖନ ପାଇ ନ କର ବଗ୍ଭର ।
କିଂବା ଗୋପୀନାଥ କାଳେ ଅରଷ୍ଟି ର ଗୋଳ ।
ନାମକୁ ନ ଚହ୍ନେ ପେଟ କମ୍ପଂତେ ସକଳ"

ପୁଣି—"ରଜା ବଂଧନେ ପଡ଼ିଥିବ ସହି ।
ଶ୍ରୀବସ୍ତ ବୀରକେଶରୀଂକ କହି ।
ନଥିବ କଛୁ ରାଜନୀତି ମାନ ।
ଦୁଃଖ ପାଉଥିବ ଧରା ହୋଇଣ ।" (ଦର୍ଶପଟଳ ମାଳିକା)

ପୁଣି "ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା"ର ୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ କୃଷ୍ଣ କହୁଛଂତି —"ମୋହ ବଂଶ ମୋତେ ନରତେ ପୂଜିବେ ନିଯୋଗ ଦେବେ ଯୋଗାଇ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ଯଦୁବଂଶର ନୃପତିମାନେ ପୂର୍ବରେ ମୋର ସେବାପୂଜାର ବିଧାନ କରିବେ । "ମୋହ ବଂଶ" ଅର୍ଥରେ ଯଦୁବଂଶ । ଖୋରଧା ରାଜବଂଶର ଯଦୁବଂଶ ଦାବୀ ଜଣାଶୁଣା କଥା । 'ମାତ୍ର ଏଇ ଖୋରଧା ରାଜବଂଶର (ଭୋଇ ବଂଶର) ପ୍ରତିଷ୍ଠା (ଖ୍ରୀ. ୧୫୮୦) ହେବାର ୭୦ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକର ଚୈତନ୍ୟଂକର ସଖା ଥିବା ସଂଭବ ନୁହେ ।' (ଏଜନ୍)

ତା'ଛଡ଼ା ତାଂକ ରଚନାରେ କେତେକ ଯାବନିକ ଶବ୍ଦ ଯଥା ଅଲେଫ୍ ତୁରୁକ୍, ଇତ୍ୟାଦି ତଂକ ରଚନାକୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ବୋଲି ସାବ୍ୟସ୍ତ କରେ । ଏହାଛଡ଼ା ଭାଷା-ବିନ୍ୟାସ ଦିଗରୁ ତଥାକଥିତ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକ ଗ୍ରଂଥଗୁଡ଼ିକ ଅର୍ବାଚୀନ ମନେ ହୁଅଂତି । ତାଂକ ରଚନାରେ ମାଫିକ୍, ହକୀକତ୍, ହିଂଦୁ, କଲମ,

* ମାଦଳାପାଂଜି କହେ—"ମରହଟ୍ଟା ଗୁରୁ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ ଗୋସାଇଁ କୋଣାର୍କ କ୍ଷେତ୍ରରୁ ମୁଗୁନିପଥର ସ୍ତଂଭ ଆଣି ପୁରୀ ସିଂହଦ୍ୱାର ଚକଡ଼ାରେ ରଖାଇଲେ ।" ଏହାହିଁ ଅରୁଣ ସ୍ତଂଭ ରୂପେ ସେଠାରେ ରହିଛି । ଏହା ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗର କଥା ।

ଓଜନ, ତଳପ ଆଦ୍ଦ ବହୁ ଯାବନକ ଶଦ ମିଳଂଛ, ଯାହା ଷୋଡଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲେଖାରେ ରହଂତା ନାଇ ।

ଷୋଡଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯଂତ ଦ୍ୱିତୀୟା ଏକବଚନରେ 'କଇ' ଏବଂ ବହୁବଚରେ 'ନ୍ତ' ପ୍ରତ୍ୟୟ ଚଳୁଥିଲ । ମାତ୍ର ଏ ସବୁ ପ୍ରୟୋଗ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକ ଲେଖାରେ ନାଇ । (ଏଜ୍ନ)

ଜଣେ ଗବେଷକଂକ ମତରେ ଦିବାକର ଦାସ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକର ଆରଂଭରେ 'ଜଗନ୍ନାଥାମୃତ' ଲେଖି ଚୈତନ୍ୟକାଳୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାଧକ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଂକର 'ଅତିବଡ଼ୀ' ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ । ଜଗନ୍ନାଥାମୃତର (ବା ଜଗନ୍ନାଥଚରିତାମୃତ) ପ୍ରଭାବକୁ ବା ଅନ୍ୟକଥାରେ ବ୍ରାହ୍ମଣଂକର ପ୍ରାଧାନ୍ୟକୁ ପ୍ରତିହତ କରିବା ପାଇଁ 'ପଂଚସଖା' ଭାବନାଟି ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକ ମୁଂଡକୁ ଆସିଥିବ । 'ପଂଚସଖା'ର ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଂକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ଅବ୍ରାହ୍ମଣ କରି ରଖିଛଂନ୍ତି । କାରଣ ପଂଚସଖା ସମସ୍ତେ ଶୂଦ୍ର । ମାତ୍ର "ଜଗନ୍ନାଥାମୃତ'ର ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ବ୍ରାହ୍ମଣ । ପଂଚସଖାର ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଂକୁ ଶୂଦ୍ର କରି ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ରଖିଛଂତି :—

"ତହୁଁ ପଂଚସଖା ଶୂଦ୍ର ହେଇଲୁ ।" ('ଉଦୟ କାହାଣୀ')

ପୁଣି, "ପଂଚସଖାମାନେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ନୋହୁଁ ।" "

କିଂତୁ ନଂଦ ଦାସେ ତଂକ "ଅଣାକାର ସଂହିତା''ରେ ଜଗନ୍ନାଥଂକୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଲି କହିଛଂତି । (ସଚ୍ଚିଦାନଂଦ ମିଶ୍ର, 'ଦିଗଂତ'—ସେପ୍ଟେଂବର, ୧୯୬୭)

ଅଣାକାର ସଂହିତା ଓ ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ

ନଂଦ ଦାସଂକ 'ଅଣାକାର ସଂହିତା' ଏବଂ ଈଶ୍ୱର ଦାସଂକ 'ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ'ରେ ପଂଚସଖାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ମାତ୍ର ଏ ଦୁଇଟି ଯାକ ଗ୍ରଂଥ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପରେ ରଚିତ । ତେଣୁ ଏମାନଂକର ସାକ୍ଷ୍ୟ ଗ୍ରହଣଯୋଗ୍ୟ ନୁହେ । ଅଚ୍ୟୁତ ନଂଦ ପଂଚସଖା ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରଚାର କରିବା ପରେ ନଂଦ ଦାସ ଓ ଈଶ୍ୱର ଦାସ ତାଂକ ମତକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଯାଇଛଂତି ।

ଅଣାକାର ସଂହିତାର ରଚୟିତା ନଂଦ ଦାସଂକ ଜନ୍ମ ଖ୍ରୀ: ୧୮୫୧ ମସିହାରେ । କାରଣ ନଂଦ ଦାସ ରାମଚଂଦ୍ରଦେବଂକ ୪୩ ଅଂକରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବା କଥା କହଂତି । ସେ ପୁଣି ନିଜ ଗ୍ରଂଥରେ ଦ୍ୱାରିକା ଦାସଂକ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛଂତି ଏବଂ ଦ୍ୱାରିକା ଦାସ ତାଙ୍କ ଜନ୍ମ ଅଂଟେ ରାମଚଂଦ୍ରଦେବଂକ ୪୩ ଅଂକରେ ପୁଣି

ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିବେ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଦ୍ୱାରିକା ଦାସଂକ ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବ (୩) ହିଁ ୪୩ ଅଂକ ଯାଏ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । 'ଚୈତନ୍ୟ ଭାଗବତ'ର ଭାଷା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଊଣିଶ ଶତକର ଭାଷାଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନତର ନୁହେ ଏବଂ ଗ୍ରଂଥକାର ଈଶ୍ୱର ଦାସଂକ ଜୀବନକାଳ ଏଇ ଶତକରେ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । (*Ibid*)

'ମାଦଳା ପାଂଜି'ର ଯେଉଁ ଅଂଶ 'ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ'ରେ ଆର୍ତ୍ତବାବୁ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ସେଥିରେ ଚୈତନ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ଆସିଲା ବେଳକୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ଅନଂତ, ଯଶୋବନ୍ତ, ଅଢବଡ଼ୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ରଘୁ ଅର୍ଜିତ ଥିବା କଥା ଲେଖା ଅଛି । ମାତ୍ର ବଳରାମ ଦାସଂକ ନାମ ନାଇ । ଏଥିରେ 'ପଂଚସଖା' ଏଭଳି କୌଣସି ଗୋଷ୍ଠୀର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ ନାଇ । ମାତ୍ର ମାଦଳା ପାଂଜିର ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟତା ବା କେତେଦୂର ? ପ୍ରାଚୀ-ପ୍ରକାଶିତ "ରାଜଭୋଗ ଇତିହାସ' ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ ମାଦଳାପାଂଜିରେ ମଧ୍ୟ 'ପଂଚସଖା' ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ନାଇ । ଏଥିରେ ଲେଖାଅଛି ଯେ ଚୈତନ୍ୟ ମହାପ୍ରଭୁ ନଦୀୟା-ନବଦ୍ୱୀପରୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦର୍ଶନରେ ଆସିଥିବାବେଳେ ଷଡ଼ ଗୋସାଇଁ ତାଂକୁ ଭେଟିଥିଲେ । ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି, ଜଗନ୍ନାଥ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ଯଶୋବନ୍ତ ଓ ଶିଶୁ ଅନଂତ ଏ ପାଂଚ ଗୋସାଇଁ ଏବଂ ରଘୁନାଥ ଅର୍ଜିତେ ଭଉଁରା ଗୋସାଇଁ । ତେଣୁ ଆର୍ତ୍ତବାବୁ ପଂଚସଖା ବିଷୟିକି କେଉଁଠ ପାଇଲେ ? ତାଂକ ନିଜ ପ୍ରକାଶିତ ମାଦଳା ପାଂଜିର ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପାଠରେ ତ ଗୋଟିକରେ ଗୃହ ଗୋସାଇଁ ଏବଂ ଅନ୍ୟଟିରେ ଷଡ଼ ଗୋସାଇଁ ଥିବା କଥା ଲେଖା ଅଛି । 'ପଂଚସଖା' କଥା କେଉଁଥିରେ ବି ନାଇ ।

ମାଦଳାପାଂଜିର ପ୍ରାମାଣିକତା କେତେଦୂର ତାହା ଆଲୋଚନା କଲେ ଦୀର୍ଘ ପୋଥି ହେବ । ଏଥିର ବହୁତ ବିଷୟ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଊନବିଂଶ ଶତକରେ ଇଂରାଜୀ ଶାସକଂକ ନିକଟରେ ନିଜର ଦାବୀ ପ୍ରମାଣ କରିବା ପାଇଁ ଭୋଇ ବଂଶ ରାଜାଂକ ବରାଦରେ ଲେଖା ଯାଇଚି । ଡଃ ମହତାବ୍‌ଂକ ମତରେ ଏହା ମୋଗଲ୍ ଅମଳରୁ ଲେଖା ହୋଇ ଆସୁଚି । (ଓ ଇ) ଏହାର ଭାଷା ନିତାଂତ ଅର୍ବାଚୀନ ।

ଆଉ ଜଣେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ।

ପଂଚସଖାର ଜଣେ ବୋଲି ଦାବୀ କରୁଥିବା ତିଳକଣାର ଓ ପରେ ନେମାଳ-ମଠର ଅହୋକରଣ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଂକ ଛଡ଼ା ଆଉ ଜଣେ ଅଚ୍ୟୁତ ବା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଥିଲେ—ସିଏ 'ହରିବଂଶ', 'ଅନଂତ ଗୋଇ' 'ଗୋପାଳଂକ ଓଗାଳ' ଇତ୍ୟାଦି ଗ୍ରଂଥମାନ ଲେଖି ଯାଇଛନ୍ତି । ସେ ଥିଲେ ଜାତିରେ ଗୋପାଳ । ସେ ତାଂକର

କୌଣସି ଗ୍ରଂଥରେ ନିଜକୁ ପଂଚସଖାର ଜଣେ ବୋଲି ଦାବୀ କରି ନାହାଂନ୍ତି । ସେ ରଣପୁର ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଗଂଡ଼ ଗ୍ରାମରେ ରହୁଥିଲେ ଏବଂ ରଣପୁର ରାଜା ପଦ୍ମନ ନରେଂଦ୍ରଂକ ଦ୍ୱାରା ପାଳିତ ହେଉଥିଲେ । (ଏଇ ପଦ୍ମନ ନରେଂଦ୍ର ଉତ୍କଳୀୟ ମୁକୁଂଦଦେବଙ୍କ ଝିଆରୀଂକୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ ବୋଲି ରଣପୁର ରାଜବଂଶାବଳୀରୁ ଜଣାଯାଏ । ମୁକୁଂଦଦେବ ଖ୍ରୀ ୧୫୫୯ ଠାରୁ '୬୭ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ ।) ତେଣୁ ଏଇ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକୁ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗର ଲୋକ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ସେ ଚୈତନ୍ୟଂକର ସମସାମୟିକ ନହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାୟ ପଚିଶ ବର୍ଷ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ । ସେ ତାଂକ ଗ୍ରଂଥମାନଂକରେ କେଉଁଠି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ବା ଶୂନ୍ୟବାଦ ଚର୍ଚ୍ଚା କରି ନାହାଂନ୍ତି । ସେ ମଧ୍ୟ କୌଣସିଠାରେ ନୀଳାଚଳି, ତିଳକଣା କିଂବା ନେମାଳର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନାହାଂନ୍ତି ।

"ରଣପୁର ସୀମା ମଝି ଯେ ଗଂଡ଼ ଗ୍ରାମରେ
ମୋହର ଘର ଅଟଇ ତହିଁର ମଧ୍ୟରେ ।
ତହିଁର ରାଜା ଅଟଇ ପଦ୍ମନ ନରେଂଦ୍ର ।"

—ହରିବଂଶ ।

ଏବଂ "ପଦ୍ମନ ନରେଂଦ୍ର ମୋତେ ଅନ୍ନ ଦେଇ ପୋଷଇ—

(ଗୋପାଳଂକ ଓଗାଳ)

ଏବଂ "ମୁଁ ଥିବି ମଣିନାଗକୁ ଯୋଜନେ ଅଂତର ।"

(ଅନଂତ ଗୋଇ)

ତେଣୁ ରଣପୁରର ଏ ଅଚ୍ୟୁତ ବା ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ତିଳକଣା ଏବଂ ନେମାଳର ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । (ଏଜନ୍ନ) ଓଡ଼ିଶାର ଅନେକ ଐତିହାସିକ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ-ଇତିହାସ ଲେଖକ ଏ ଦୁଇ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକୁ ଏକ କରି ନେଇ ସମସ୍ତ ନିରୂପଣରେ ଗୋଳମାଳ କରିଛଂନ୍ତି ଏବଂ ଭୁଲ ସିଦ୍ଧାଂତରେ ପହଂଚିଛଂନ୍ତି ।

ଅତଏବ, ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ, ଯଶୋବଂତ ଓ ଶିଶୁ ଅନଂତଂକର ଜୀବତ୍କାଳ ଯେ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ, ଏହା ନିଃସଂଦେହରେ ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ରଣପୁରର ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଓ ଧର୍ମ-ଧାରଣା ତିଳକଣାର ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂକଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଲଗା । ଏ ଦୁହିଁଙ୍କି କଦାପି ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ ।

'ହରିବଂଶ' ଏବଂ 'ଗୋପାଳଂକ ଓଗାଳ' ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରଣେତା ଗୋପାଳ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ମଧ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟଂକ ଜୀବଦ୍ଦଶା ପରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି

ଉକ୍ତ ଲେଖକ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି । କାରଣ ପଦ୍ମନ ନରେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଆଗ୍ରହରେ କବିତା ରଚନା କଲାବେଳକୁ ସେ ଯୁବକ ମାତ୍ର ।

"ମୁଁ ବାଳୁତ ମତି କିଛୁ ଜ୍ଞାନ ନାହିଁ ମୋର ।"

(ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ)

"ନୁହଇ ସେ ବୃଦ୍ଧ ମୁହିଁ ବାଳୁତ ସେ ଦେଖ ।"

(ଗୋପାଳଙ୍କ ଓଗାଳ)

ତାଙ୍କୁ ଷୋଡଶ ଶତକର ଶେଷ ଭାଗର ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପଂଚସଖାର ଅନ୍ୟତମ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା ସଂଭବ ନୁହେ । ସେ ମଧ୍ୟ କେଉଁଠାରେ ନିଜକୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପଂଚସଖାର ଜଣେ ବୋଲି ନିଜ ଗ୍ରଂଥମାନଂକରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନାହାଂତି । ଏହାଛଡ଼ା ତାଂକର କୌଣସି ରଚନାରେ ନୀଳାଚଳ ପ୍ରସଂଗ କିଂବା ନିତ୍ୟକାରବାଦ, ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱାଦିର ଆଲୋଚନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାଇ । (ଏଜନ୍ମ) ଏକଥା ଆଗରୁ କହିଛୁ ।

ମାଦଳାପାଂଜି

ମାଦଳାପାଂଜିର ସତ୍ୟତା ଉପରେ ଆଦୌ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାପନ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । କାରଣ ଏହାର ଭାଷା ଭୋଇବଂଶ ଅମଳର ଗଦ୍ୟଠାରୁ ଆଦୌ ପ୍ରାଚୀନତର ମନେ ହୁଏ ନାଇ । ତାହାଛଡ଼ା ଯେଉଁ ପାଠରେ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ, ଯଶୋବଂତ ପ୍ରଭୃତିଂକ ନାମ ଅଛି ତାହା ଊନବିଂଶ ଶତକର ଗଦ୍ୟଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହେ । ଯେପରି ଜଣାଯାଏ ଭୋଇ ବଂଶର ରାଜାମାନଂକ ଅମଳରେ ମାଦଳାପାଂଜି ଲିଖିତ ହୋଇଥିଲା । ତତ୍କାଳୀନ ମୋଗଲ ଓ ପରେ ଇଂରାଜ ଶାସକମାନଂକ ଆଗରେ ପୁରୀ ମଂଦିର ଉପରେ ନିଜର ଦାବୀ ସପକ୍ଷରେ ପ୍ରମାଣ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମାଦଳାପାଂଜି ଭୋଇ ରାଜାମାନଂକ ଆଜ୍ଞାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଥିବା ପରି ଜଣାଯାଏ । ଏହାର ଗଦ୍ୟଭାଷା ଦେଖିଲେ ଯେ କେହି ଏହା କହିବ ।

ଯଯାତି କେଶରୀଂକ (୭୯୫—୮୪୦) ଅମଳରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୯ମ ଶତକର ପ୍ରାରଂଭରୁ ମାଦଳାପାଂଜି ଧାରାବାହିକ ଭାବେ ଲିଖିତ ହୋଇ ଆସୁଛି ବୋଲି ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାଂତି "ପ୍ରାଚୀନ ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟାଦର୍ଶ" ପୁସ୍ତକର ଇଂରାଜୀ ଭୂମିକାରେ କହିଛଂତି । ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ ଓ ଡଃ ମାୟାଧର ମାନସିଂ ପ୍ରମୁଖ ନିଜ ନିଜ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଏହା ଚୋଡ଼ଗଂଗଦେବଂକ ଅମଳରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧୦୭୭-୧୧୪୭ରୁ ଲେଖା ହୋଇ ଆସୁଛି ବୋଲି କହନ୍ତି । ମାତ୍ର ଯେଉଁ ଭାଷାରେ

ଚୋଡଗଂଗ ଓ କପିଳେଂଦ୍ରଂକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କର୍‌ଯାଇଛି ସେଥିରେ ଉକ୍ତ ସମ୍ରାଟମାନେ ପାଂଜିକରଣଂକର ମୁଂଡକାଟ କରିବା କଥା, ଭଗ୍ନ ଦେଇ ପାଂଜିରେ ଲେଖେଇବା ତ ଦୂରର କଥା !

"...ତୁ ଦକ୍ଷିଣ ଯାଇ ଗୋକର୍ଣ୍ଣରସର ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯେ ଗଂଡିପୁଅ ଯେ ଚୋରଗଂଗା ଅଛି ତାକୁ ଆଂଭ ଆଜ୍ଞାରେ ଆଣି ଓଡ଼ିଶାରେ ରାଜତ୍ୱ କରାଇବୁ । ଏମଂତକୁ ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦକ୍ଷିଣ ଯାଇ ଗଂଡିପୁଅ ଚୋରଗଂଗା ଟୋକାଂକ ସଂଗରେ ଖେଳରେ ରଜା ହୋଇଅଛି । ପାଖକୁ ସେ ଟୋକାଂକ ବାହାରେ ଅନ୍ୟ ଲୋକ ଯିବାର ନାହିଁ । ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଟୋକାଂକ ଆଗରେ କହିଲ ଓଡ଼ିଶାରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜଣେ ଆସିଅଛି । ସେ ଟୋକା ଚୋରଗଂଗାକୁ କହିବାରୁ ଖପରରେ ଖପର ଖଂଡିଏ ଲେଖି ସେ ଟୋକା ମୂଳେ ଦେଲ । × × × ସେ ବ୍ରାହ୍ମଣ କହିଲ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଦେବ ଆଜ୍ଞା ଦେଇଛଂତି । ତୁଂଭେ ଓଡ଼ିଶାରେ ରଜା ହେବ । ଏମଂତ ଶୁଣି ସନମତ କଲ । ମାକୁ କହିଲ । ମା କହିଲ ମୋ ସଂଗାତ ନେତେଇ ଧୋବଣୀ ସଂଗେ ଭେଟ ହୋଇଯିବୁ ।" (ମାଦଳାପାଂଜି—ପ୍ରାଚୀ ସଂସ୍କରଣ)

ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ମହାରାଜା କପିଳେଂଦ୍ର ଦେବଂକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହିପରି :—

"ଏମଂତକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶୀ ରାଉତ କପିଲ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଘରେ ବାଛୁରି ରଖିଥାଂତି । × × ଥୋକାଏ ଦିନ ଉତ୍ତାରୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଘରୁ କାଢିଲ ବାହାର ହୋଇ ତେଲଙ୍ଗିଆଂକ ସଂଗେ ସାଂଗ ହୋଇ ଚୋରି କଲେ । ପୁଣି ଥୋକାଏ ଦିନ ଉତ୍ତାରୁ ଭିକାରି ହୋଇ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରେ ମାଗି ଖାଆଂତି ।"

ଏଭଳି ବିଷୟବସ୍ତୁ ଆଦୌ ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ତା'ଛଡ଼ା ଏ ଗଦ୍ୟ ଗଂଗବଂଶ ବା ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ପ୍ରଥମ ପର୍ବରେ ସଂଭବ କି ? ତା'ପରେ ଏଭଳି ଲେଖା ଚୋରଗଂଗ ବା କପିଳେଂଦ୍ର ଦେବଂକ ପାଂଜିକରଣମାନେ ଶ୍ରୀଛାମୁଂକ ଆଜ୍ଞାରେ ଲେଖିଥିବା ସଂଭବ କି ?

ମାଦଳ ପାଂଜିର ଅର୍ବାଚୀନତା : ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ

ଡଃ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ୍ କହଂତି ଓଡ୍ର ବିଭାଷା ବା ଅପଭ୍ରଂଶରୁ ଧୀରେ ଧୀରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କଲା ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଗଂଗବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଂକ ଅଭିଲେଖରେ । ପଂଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ରଂକ ମତ ଏଇଯେ ଉକ୍ତ ଅଭିଲେଖମାନଂକରେ ଗଦ୍ୟ-ଓଡ଼ିଆ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବାରୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ ଯେ ତତ୍‌ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପଦ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା,

କାରଣ ସବୁ ଦେଶରେ ଆଗେ ପଦ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି । ସମ୍ବଲପୁର ଜିଲ୍ଲା ବୋଡ଼ସମ୍ବର

ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ

ଜମିଦାରୀର ବୀର ନରସିଂହନାଥଙ୍କ ମନ୍ଦିର ଗାତ୍ରରେ ଥିବା ପାଟଣାନଗରର ରାଜକୁମାର ଦେବଲଦେବଙ୍କ ଲିପିଟି ଖ୍ରୀ. ୬୮୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଖୋଦିତ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାଶ କହନ୍ତି । ମାତ୍ର ଏହା କେଉଁ ଲିପିରେ ଲିଖିତ ସେ ବିଷୟରେ ପଣ୍ଡିତ ଦାଶ ନୀରବ । କୁଟିଳ ନାଗରୀ କିମ୍ବା ପ୍ରତ୍ନ-ବଙ୍ଗଳା ଲିପି ହୋଇଥିବ । ଦେବଲଦେବଙ୍କ ଲିପିଟି କଥିତ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ରଚିତ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଯଥା : ଓଁ ନମଶ୍ରୀ ଜୟଦ....ସ୍ୱସ୍ତି ଶ୍ରୀ ଉଜଗି ନାମ ସମ୍ବତ୍ସରେ ଚୈତ୍ର ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଶୁକ୍ଳ ପକ୍ଷେ ହସ୍ତା ନକ୍ଷତ୍ରେ ପାଟଣାନଗରସ୍ଥିତ ବଇଜଳ ଦେବ ରାଜାଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ଦେବଲଦେବ ରାଜାଙ୍କ ନରସିଂଘା ତୀର୍ଥେ ଗୋଣ୍ଡମାର୍ଦ୍ଦନ ପର୍ବତେ ବିରଳା ନରସିଂଘନାଥ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଶ୍ରୀ ଦେଉଳ ତୋଳାଇଲା ନଜେ × × ରନ୍ଧଶାଳା ଗାଈ ସତେକ ଲୁହାସିଂଘା ଗ୍ରାମ ଦାଆଗୋଲ ··× ×”। ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର କାଳ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ତଥା ମୂଳପାଠରେ ବହୁ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ଅଛି । ଏ ଓଡ଼ିଆ ଗଦ୍ୟ କଦାପି ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ସମ୍ଭବ ହୋଇନପାରେ । ଏଇସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମାଦଳାପାଞ୍ଜିର ଗଦ୍ୟ ଓଡ଼ିଆରେ ଓଡ଼ିଆ ଲିପିରେ ଅଷ୍ଟମ ଶତକରୁ କିମ୍ବା ଏକାଦଶ ଶତକରୁ ଲେଖା ହୋଇ ଆସୁଥିବା ମତ ଆଦୌ ଗ୍ରହଣଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ଏଭଳି ସ୍ପଷ୍ଟ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସପ୍ତମ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ବେଳକୁ ସମ୍ଭବ କି ? ସେତେବେଳକୁ କୌଣସି ପ୍ରାଚ୍ୟ ଭାଷା ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପ-ରେଖ ନେଇ ନ ଥିଲା । ଏପରିକି ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ବୌଦ୍ଧ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦର ଭାଷା ମଧ୍ୟ ଅବିଭକ୍ତ ମାଗଧୀ ଅପଭ୍ରଂଶର ଶେଷ ସ୍ତରର ପରିଣତି ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ ସ୍ଥିର କଲେଣି, କାରଣ ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଆ, ବଙ୍ଗଳା, ମୈଥିଳୀ, ଆସାମୀ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାନ୍ତୀୟ ଭାଷା ସ୍ପଷ୍ଟ ରୂପରେଖ ନେଇ ନ ଥିଲା । ଅତଏବ ପଣ୍ଡିତ ଦାଶ ଏ ଭାଷାକୁ ୬୮୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ସ୍ଥାପିତ କରିବା କେତେଦୂର ସଙ୍ଗତ ତାହା ବିଚାର୍ଯ୍ୟ । ଏ ମନ୍ଦିର କଣ ତେବେ ଭୁବନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରଠାରୁ ଏକ ଶତାବ୍ଦୀ ପ୍ରାଚୀନତର ?

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ପ୍ରାନ୍ତର ଲୋକ ବୋଲି ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରମାଣ କରିଛୁଁ । ଯଶୋବନ୍ତ ଦାସ ତାଙ୍କ ମଉଳାଶୁର ହୋଇଥିବାରୁ ସେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ସମସାମୟିକ ବୋଲି ଜଣାଯିବ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ତାଙ୍କ ଶୂନ୍ୟ

ସଂହିତାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ସେ ତ୍ରେତାରେ ନଳ, ସତ୍ୟରେ
କାଳ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ କୃପାଜଳ, ଦ୍ୱାପରରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଖା ସୁଦାମା ଏବଂ କଳିରେ
ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପାଂଚଜଣ ସଖାଙ୍କ ଭିତରୁ ଜଣେ ଥିଲେ । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେଁ ସେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପାଂଚ ଶହ ବର୍ଷ ପୂର୍ବର କପିଳ, ବେହିଦାସ, ମଲ୍ଲିକାନାଥ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ଶୂନ୍ୟବାଦ ବୁଝାଇ ସେମାନଙ୍କଠାରୁ 'ଜୟ ଜୟ'କାର ଲାଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଋଷି, ତପୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ନାମରେ ବାରସଂଘ
ବେହିଦାସ, ବାଉଳ, କପିଳ ଯେତେ ସଂଗ
ସଭା ମଣ୍ଡାଇଣ ଯେ ବସିଲେ ସବୁ ତପୀ
ପଚାରିଲେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ କି ଆଜ୍ଞା ହୋଇଅଛୁ ।
କହୁ ମୁଁ ଶୂନ୍ୟ ମଂତ୍ର, ଯଂତ୍ର, କରନ୍ୟାସ
ଋଷିମାନେ ଜୟ ଜୟ କଲେ ଯେ ପ୍ରକାଶ । (ଶୂ. ସଂ. ୧୦ମ ଅ)

ତେଣୁ ଏଭଳି ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର କାଳ-ନିରୂପଣ କରିବା ପ୍ରକୃତରେ ବଡ଼ ଅସାଧ୍ୟ ପାଠ । ତଥାପି ତାଙ୍କ ଗୁରୁ-ପରଂପରାରୁ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆନୁଷଙ୍ଗିକ ପ୍ରମାଣରୁ ସେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଭାଗର ବା ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଲୋକ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି । ତାଙ୍କ ଗ୍ରଂଥରେ ଅରୁଣସ୍ତମ୍ଭ, ସତ୍ୟବାଦୀ ମନ୍ଦିର, ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବ, ବୀରକେଶରୀ ଦେବ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଏବଂ ଭାଷାରେ ଷୋଡ଼ଶ ଶତକୀୟ ଲକ୍ଷଣ ନ ଥିବାରୁ ଆମେ ଏଇ ସିଦ୍ଧାଂତରେ ପହଂଚନ୍ତୁ । ତଥାପି ସାରଳା-ଯୁଗ ସଂଗେ ତାଂକର ଯୋଗାଚାର ଓ ଧର୍ମ-ଧାରଣା ପ୍ରଭୃତିରେ ସାମ୍ୟ ଥିବାରୁ ଆଲୋଚନାର ସୁବିଧା ପାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଏ ଅଧ୍ୟାୟର ଅଂତର୍ଗତ କରୁଛୁ । କାରଣ ଧର୍ମୀୟ ମତବାଦ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ବିଚାର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସାରଳା ଦାସ, ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭଳି ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିମାର୍ଗ
ନିରାକାରତତ୍ତ୍ୱ ଶୂନ୍ୟବାଦ ପ୍ରଚାର କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଏ ଶୂନ୍ୟବାଦ ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟପକ୍ଷ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ଯୋଗାଚାର ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସମନ୍ୱୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ନୂତନ ଆକାର ଧାରଣ କରିଥିଲା ଏବଂ ସେଥିରେ ବୌଦ୍ଧରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥ, ଶ୍ରୀରାମ, ରାଧାକୃଷ୍ଣ, ଆଦ୍ୟମାତା ଦୁର୍ଗା ସମସ୍ତେ ମିଶି ଯାଇଥିଲେ ଏବଂ ଏକ ନିରାକାର ବା ଅଣାକାରତତ୍ତ୍ୱର ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା । ଏଇ ଅଣାକାର ବା ଅଲେଖ ନିରଂଜନହିଁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ଯଶୋବଂତଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର ମୂଳପିଣ୍ଡ ।

"ଢଳକଣାରେ ମୁଁ ଜନମ ଲଭିଲି କେହି ନ ଚହ୍ନିଲେ ମୋରେ ।
ଅଗଣିତ ବୋଲି ମାତା ଡାକୁଛନ୍ତି ଅନ୍ନ ନ ମିଳଇ ଘରେ

(ଶୂ.ସଂ, ୧୭ ଅ)

ତାଂକର ନାମ ସିଂଧୁ ଗ୍ରାନଂଦ ଥିଲା । 'ସିଂଧୁ ଗ୍ରାନଂଦ ମୋ ନାମ ଗୁପତ ରହିଲା । ଧାନ ଧାମର ଅଚ୍ୟୁତ ନାମ ହେଲା ।''(ଶୂ.ସଂ୧ମ.ଅ) ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତାରେ—

"ନାମକୁ ଚହ୍ନିଲେ ଜୀବ ପରମେ ମିଶଇ
ଯୋନଭେଳା ପରି ଭବସିଂଧୁରେ ଭାସଇ ।×××

ଏକାକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମ ବା ଓଁକାର ବ୍ରହ୍ମ ଅଲେଖ । ସେ ଅନାମ । ବ୍ରହ୍ମ ମହାଶୂନ୍ୟ, ଅଣାକାର ଓ ଜ୍ୟୋତିର୍ବ୍ରହ୍ମ ।

ଏକାକ୍ଷର ବ୍ରହ୍ମ ଏହି ଜ୍ୟୋତିବ୍ରହ୍ମ ରୂପ
ଏଥିରେ ଆଲୋକିତ ଯେ ଅଲେଖ ସ୍ୱରୂପ ।
ଅନାମ ଯେ ବ୍ରହ୍ମ ମହାଶୂନ୍ୟ ଅଣାକାର
ଶବଦ ଶୁଭଇ ତହିଁ ଦ୍ୱାଦଶ ପ୍ରକାର । (ଶୂ.ସଂ)

"ଜ୍ୟୋତିବ୍ରହ୍ମ ଏକାକ୍ଷରବ୍ରହ୍ମ ଓଁକାର । ଏହା ମଧ୍ୟ 'ହରେ ରାମକୃଷ୍ଣ" ମହାମଂତ୍ରର ତତ୍ତ୍ୱ । ଜ୍ୟୋତିବ୍ରହ୍ମଂକ ଜ୍ୟୋତିର୍ମଂଡଳ ମଧ୍ୟରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା କରୁଛଂତି । ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଭୁଜ ଲଂପଟରେ ମଗ୍ନ । ଏଠାରେ ଅଦୃଶ୍ୟ ରୂପ ଜ୍ୟୋତିରୂପରେ ଦୃଶ୍ୟ ହେଉଛି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମୁରଳୀ ବଜାଉଛଂତି । ଗୋପୀମାନେ ଗୀତଗାଇ ସେବା କରୁଛଂତି । ରମା, ପ୍ରେମା, ଶ୍ୟାମଳା, ବିଶାଖା ଆଦି ସଖୀମାନେ ସେବାରେ ଅଛଂତି । ମୁରଳୀର ସପ୍ତରଂଧ୍ରରେ ସପ୍ତସ୍ୱର ବାହାରୁଛି । ହରେ ରାମକୃଷ୍ଣ ମହାମଂତ୍ର ଏହିଠାରୁ ଜାତ ହୋଇଛି । (ଶୂ.ସ ୩୨ ଅ) ଏଇ ବ୍ରହ୍ମ ଏକାକ୍ଷର ସ୍ୱୟଂ ନିରଂଜନ । ସୋଽହଂ-ରୂପୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ରୂପରେ ବିଜେ ହୋଇଛଂତି । ହରେ ପଦରେ ହ ଜଗନ୍ନାଥ ବା କୃଷ୍ଣ । ର ରାଧା । ଦୁହେଁ ନିତ୍ୟରେ ଏକାଂଗ ହୋଇ ବିହାର କରୁଛଂତି । ପୁଣି 'ହ'କାର ରାଧା ଏବଂ 'ର'କାର କୃଷ୍ଣ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ବୁଝାଇଛଂତି ।

ନିତ୍ୟ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାରେ ଗୋପୀମାନେ ଯୁଗଳ ମୂର୍ତ୍ତିର ସେବା କରୁଛଂତି । ଗୋପୀମାନଂକର ପ୍ରେମ ଅତୁଳନୀୟ ଓ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ଥିବାରୁ 'ଗୋପୀଜନବଲ୍ଲଭାୟ' ମଂତ୍ରରେ ଗୋପୀ ଶବ୍ଦ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି । ଏଇ ଗୋପୀ ନାମର ମହିମା ଅନଂତ । 'ହରେ ରାମକୃଷ୍ଣ' ମଂତ୍ରର ବୀଜ ରମା ହେଉଛଂତି ଗୋପୀ । ରମା ବା ଲକ୍ଷ୍ମୀଂକର ଅନ୍ୟ ନାମ ଗୋପୀ । ଗୋପୀ ଜଗତର ଯାବତୀୟ ଉତ୍କୃଷ୍ଟସାର ଦ୍ରବ୍ୟ ।

ଗୋପୀ ରୁକ୍ମଣୀ, ପ୍ରେମା, ସାବିତ୍ରୀ ପ୍ରଭୃତି । ସବୁନାମକୁ ଠିକ କରି ଶ୍ରୀହରି ଗୋପୀ ନାମକୁ ବାଛିଲେ । ଏହି ସବୁ ନାମକୁ ଏକତ୍ର କରି ଗୋପୀ ନାମ ଯଦିଓ ତୁଳବାରୁ ଗୋପୀ ନାମର କର୍ଣ୍ଣିକାକୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ସମାନ ହେଲେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଗୋପୀ ନାମ ସାର ହେଲା ।

ଏହି ଜ୍ୟୋତି ମଣ୍ଡଳ ଭିତରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବେଦ ବି ପ୍ରବେଶ କରି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଏଠାକୁ ଯିବାକୁ ଗାୟତ୍ରୀ ପାବଚ୍ଛ । ଗାୟତ୍ରୀ ଗାବ ରୂପରେ ସେହି ଦ୍ୱାରକୁ ଆବୋରି ରହିଛି । କାଳାନଳ ଜ୍ୟୋତି ଶରୀର ଏହି ବେଦମାତା ଗାୟତ୍ରୀ ପଥକୁ ନିରୋଧ କରୁଛନ୍ତି । ଏହି ଗାୟତ୍ରୀଙ୍କ କୃପା ହେଲେ ପ୍ରଣବ ଓଁକାର ପ୍ରବେଶ ମିଳେ । ଅଜ୍ଞାନତା ରୂପକ ଅନ୍ଧକାର ଲୋପ ହୁଏ । ଅତଏବ ଅଜପା ଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ରକୁ ଜପିବା ଆବଶ୍ୟକ । ଓଁକାର-ରୂପୀ ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ ଏକମାତ୍ର ଭଜନଯୋଗ୍ୟ । ଗାୟତ୍ରୀ ମନ୍ତ୍ର ପୁଣି ବେଦମାତା ଗାୟିର ଦେହରେ ଭେଦ କରି ରହିଛି ।"*

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ମତରେ, ନିତ୍ୟ ରାସ ମଣ୍ଡଳର ଅଧିଷ୍ଠାତା ହେଉଛନ୍ତି ନିରାକାର ।

"ଅଲେଖ ବୋଲନ୍ତି ତାଙ୍କୁ ନବଶକ୍ତି ଯେଣୁ,
ନିରାକାର ଆକାର ମଣ୍ଡଳ ନାହିଁ ତେଣୁ ।
ଶୂନ୍ୟବର ବୋଲି ଯିନା ବୋଲନ୍ତି କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ,
ବାରି କହିଦେଲୁ ଧ୍ୟାୟ ତୁ ନିରାକାରକୁ ।"

ନିତ୍ୟ ଗୋଲକରେ ନିତ୍ୟରାଧା ଓ ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣ ଅଛନ୍ତି । ନିତ୍ୟରାଧାଙ୍କ ସହ ବୃନ୍ଦମାତା ସମେତ ୧୬୨୦ ଗୋପୀ ଅଛନ୍ତି । ବୃନ୍ଦମାତା ପରାମର୍ଶ ଦେଉଛନ୍ତି ନିରାକାର ଉପାସନା କରିବାକୁ ।

ଏହାଛଡ଼ା ବତ୍ରିଶ ଅକ୍ଷର ତତ୍ତ୍ୱ ରହିଛି । କୃଷ୍ଣ (କାମବୀଜ—କ୍ଲିଂ) ରାଧା (ରଜବୀଜ—ଶ୍ରୀଂ), ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ (ଲଜ୍ଜାବୀଜ—ହ୍ରିଂ) କ୍ରମେ । ତିନି ମୂଳାକ୍ଷର ମିଶି) ଛଅ ଅକ୍ଷର ହେଲେ । ଏ ଛଅ ଗୋପୀ ନିତ୍ୟ ରାସ ମଣ୍ଡପର ଛଅ କୋଣରେ ରହିଲେ । ଛଅ କୋଣ କ୍ରମଶଃ ଆଠ କୋଣ ହେଲା, ଏବଂ ଆଠ କୋଣକୁ ଷୋଳ ଅକ୍ଷର ହେଲା । ହରେ ରାମ ହରେ ରାମ ରାମ ରାମ ହରେ ହରେ । ଆଠ କୋଣରେ ଆଠ ଗୋପୀ ଥିଲେ—ସରଳା, ଲଳିତା, ହରପ୍ରିୟା, ବିମଳା, ଧନ୍ୟା, ଶ୍ରୀମତୀ, ପଦ୍ମା । ଓ ସୁକେଶୀ । ଉକ୍ତ ଆଠ ଶବ୍ଦ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ୩୨ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ଷୋଳ ଶବ୍ଦ ହେଲା ।

* 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ'—ପୃ ୬୮୦—୮୧

ସେଥିରେ ଗୃଣ ଥର କୃଷ୍ଣ ଶ ଦ, ଦୃଇ ଥର ରାମ ଶବ୍ଦ ଏବଂ ଅଠ ଥର ହରି ଶବ୍ଦ ରହିଲା ।XXXଷୋଳ ଅକ୍ଷର ହେଉଛନ୍ତି ଷୋଳ ଗୋପୀ । ନିତ୍ୟରାସ ମଣ୍ଡଳରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଏଇ ଷୋଳ ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ଗୋପୀଙ୍କ ସହକ୍ରୀଡ଼ା କରନ୍ତି । "ଦୟା କଲେ ବୃନ୍ଦମାତା ନିରାକାର ନନ୍ଦ, ଦ୍ଵାତ୍ରିଂଶ ଅକ୍ଷର ଉପଦେଶ ଦେଲେ ତନ୍ତ୍ର ।" (ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା) (୧)

ନିରାକାରବାଦର ସମନ୍ୱୟ

ରାମ ଶବ୍ଦର ହେତୁତ୍ୱ

ନିତ୍ୟକାର ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ଅନୁସାରେ, ଶୂନ୍ୟରୁ ବିନ୍ଦୁ ଜନ୍ମିଲା । ବିନ୍ଦୁ-ବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ନିତ୍ୟକାର ବିଦ୍ୟମାନ । ମାୟା ହେଉଛନ୍ତି 'ଆଦ୍ୟଶକ୍ତି ।' 'ପ୍ରେମ ଭକ୍ତି ଗୀତା'ରେ ଅଛି : "ସେ ଯୋଗମାୟା ଆଦ୍ୟଶକ୍ତି, ମୋ ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରା ଶୂନ୍ୟେ ସ୍ଥିତି ।" ସେଇ ହେଉଛନ୍ତି ପ୍ରକୃତି । ସେଇ ହେଉଛନ୍ତି ଆଦ୍ୟମାତା ଓ ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ହେଉଛନ୍ତି ଆଦିପିତା ।" ଆଦ୍ୟମାତାଙ୍କ ଗର୍ଭରେ ବିନ୍ଦୁ ପକ୍ଷ ରା ଓ ମ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲେ । ରା ହେଉଛନ୍ତି ରାଧା । ମ କୃଷ୍ଣ ।

ଯୋଗମାୟା ନିଜ ଗାତ୍ରରେ ଏକ ଛେଦ କରି ଏଇ ଯୁଗଳ ଶକ୍ତିଙ୍କୁ ବାହାର କଲେ । ଏଇପରି ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜନ୍ମଲାଭ ହେଲା । ଏଣୁ ଶୂନ୍ୟ ସଂହିତା କହେ— "ଏକ ବୀଜ ବେନିଫାଳ ଯୁଗଳ ଅଂଗରେ ।" ବଳରାମ ଦାସ ଗଣେଶ ବିଭୂତି ଟୀକାରେ ଏହାକୁ କହିଛନ୍ତି—"ଭାଇ ଭଗ୍ନୀ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଶୁଣ ମନ ଦେଇ ।" ଏହା କହିବାର ଅର୍ଥ ଉଭୟେ ଆଦ୍ୟମାତାଙ୍କ ଗର୍ଭରୁ ସମ୍ଭୂତ । ଏଇ ଆଦ୍ୟଶକ୍ତିଙ୍କୁ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମହାମାୟା ମହାଦୁର୍ଗା ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ତାଙ୍କ ସହ ଅଷ୍ଟ ସଖୀଙ୍କର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ଏ ଅଷ୍ଟସଖୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବୃନ୍ଦମାତା ଅନ୍ୟତମା । ଅର୍ଦ୍ଧମାତ୍ରାକୁ ବଳରାମ ଦାସ ଧର୍ମମାତ୍ରା ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।'*

ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡବାଦ

ଏଇ ପିଣ୍ଡରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଅବସ୍ଥିତି । ଦୁଇ ବାହୁ, ହୃଦୟ, ନାଭି, ଉଦର, ପୃଷ୍ଠ, କଟି ଏଇ ସାତ ସ୍ଥାନ ସପ୍ତତଳ (ତଳ, ଅତଳ, ସୁତଳାଦି) ବିଶିଷ୍ଟ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପୁର । ସ୍ୱର୍ଗ, ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ପାତାଳ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାତପୁର । ଏଇପରି ୨୧ଟି ପୁର ଦେହ ଭିତରେ ଅଛି । ତାକୁ ବ୍ରହ୍ମସ୍ଥାନ ।

*(୧) ଓ ସା. ଇ ଓ 'ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ' —ମହତାବ୍ ।

ଏକୋଇଶପୁର ପିଂଡ ବ୍ରହ୍ମାଂଡ ଯେ ସରି,
ଜ୍ୟୋତିମଂଡଳର ମଧ୍ୟେ ବଳେ ନରହରି । (୩ୟ ଅ.)

ବଳରାମ ଦାସଂକ 'ବିରାଟ ଗୀତା'ରେ ଏଇ ପିଂଡ ବ୍ରହ୍ମାଂଡବାଦ ବର୍ଣିତ ହୋଇଥିଲା । "ବ୍ରହ୍ମାଂଡ ଯେତେକ ବିଧିମତ, ପିଂଡରେ ଅଛଂତି ସମସ୍ତ ।" ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ଏଇ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ଆଧାର କରି ନିଜ ମତବାଦ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛଂତି ।

ଯୋଗାଚାର

ଏଇ ମତବାଦ ଅନୁସାରେ 'ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ପାଇଁ ଅଷ୍ଟାଂଗ ଯୋଗସାଧନା ଆବଶ୍ୟକ । ଷଟ୍‌ଚକ୍ରରେ ଥିବା ପଂଚ୍ୱିଶ ପବନକୁ ନିରୋଧ କରି ଏ ଯୋଗ ସାଧନ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଇଂଗଲା, ପିଂଗଳା ଓ ସୁଷୁମ୍ନାକୁ ଆୟତ୍ତ କରି ସୁଷୁମ୍ନାରେ ମନପବନ ଏକ କରିବାକୁ ହୁଏ ।' 'ବେନି ଚକ୍ଷୁଂକ ମଧ୍ୟେ ସ୍ଥାନ - ତ୍ରିକୁଟ ବୋଲି ତାର ନାମ ।' (ବିରାଟ ଗୀତା—ବଳରାମ ଦାସ) ସୁଷୁମ୍ନା ହେଉଚି ତ୍ରିକୁଟର ଦ୍ୱାର । "ତ୍ରିକୁଟ ସ୍ଥାନରେ ଘୁଣି ହଂସ ଖେଳୁଥାଇ ।' ଇଡ଼ା ଓ ପିଂଗଳାର ସଂଯୋଗ ଯେଉଁଠି ସେଇଠି ସୁଷୁମ୍ନା । "ଏ ବେନି ସଂଗମେ ପୂତା ସୁସୁମନା ବାଟ, ଶୂନ୍ୟ ମେରୁ ବୋଲି ତାକୁ ବୋଲଂତି ତ୍ରିକୁଟ । ତହିଁ ଉପରେ ପୂର୍ବାରେ ବ୍ରହ୍ମ ରଂଧ୍ରଦ୍ୱାର × × ବ୍ରହ୍ମରଂଧ୍ର ଫିଟାଇ ଅଲେଖକୁ ଦେଖ ।"

(ସପ୍ତାଂଗ ଯୋଗସାର—ବଳରାମ ଦାସ)

ଅର୍ଧମାତ୍ରା, ଆଦିମାତା ବା ଆଦିଦୁର୍ଗା ଭ୍ରୂଲତା ମଧ୍ୟରେ ଅଛଂତି । "ଅର୍ଧମାତ୍ରା ପରେ ବିଂଦୁ ବ୍ରହ୍ମ ରୂପେ ବସେ, ବ୍ରହ୍ମ ପରେ ଆଦିବ୍ରହ୍ମ ବସଂତି ଆକାଶେ ।" (ଛତିଶ ଗୁପ୍ତଗୀତା)

ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ 'ବ୍ରହ୍ମ ଶାଂକୁଳ'ରେ କହିଛଂତି—

ପ୍ରସନ୍ନ ହେଲେ ଆଦିମାତା କଟିବ ଭବ ଭୟ ଚିଂତା ।
ବିଂଦୁଟି ପଡ଼ିବ ଆକଟି ପବନେ ପଡ଼ିଯିବ ଗଂଠି ।"*

ପୁଣି,

ସୁଷୁମ୍ନାର ଚକ୍ର ପରେ ଅନେକ ଅଂତରେ
ଅଛଂତି ବ୍ରହ୍ମାସେ ମର୍ତ୍ତି ଅନାମ ଅକ୍ଷରେ ।

* 'ଓଡ଼ିଆ ଇତିହାସ'—ପୃ ୪୬୮ ।

ଚୌରାଶିସହସ୍ର କୋଶ ଭୂମି ଆୟତନ
ସେ ଭୂମିରେ ଲୀଳା କରୁଛନ୍ତି ବେନିଜନ ।
ଗୋପୀକା ମଣ୍ଡଳ ପରେ ତ୍ରିଭଙ୍ଗି ଛନ୍ଦରେ
ରହନ୍ତି ସେ ନ ବହନ୍ତି ଭୁଜ ବନ୍ଧନରେ ।
କୋଟି ଯୁଗ ଗଲେ ତାଙ୍କ ନ ଟଳଇ ଲୀଳା,
ନୟନେ ନୟନ ମିଶି ଭୁଜେ ଭୁଜ ଗଲା ।
(୪ର୍ଥ ଅ. ଶୂ. ସ)

ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ବୃନ୍ଦାବନରେ ରାଧା ଓ ଗୋପୀମାନଙ୍କୁ ଧରି କୃଷ୍ଣ ଲୀଳା କରୁଛନ୍ତି । ସେ ଭୂମିର ଆୟତନ ଚୌରାଶି ସହସ୍ର କୋଶ । ଏକାକ୍ଷର ଓଁ ଅଷ୍ଟଦଳ ଉପରେ କନ୍ଦବ ମୂଳରେ କୃଷ୍ଣ ବଜେ କରିଛନ୍ତି । ବରହଣୀ ରାଧାଙ୍କ ଅଷ୍ଟ ନାୟିକା ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ ସେ ଏଠାରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।*

ଯେତେ ଲୀଳା କରେ ଏକାକ୍ଷର ଅଷ୍ଟଦଳେ
ବ୍ରଜଯେତେ କରିଣ ଥାନ୍ତି କଦମ୍ବର ତଳେ ।
ଯମୁନା ପୁଳିନ ବନ କାଳିନ୍ଦୀର ହ୍ରଦ
ଅଷ୍ଟ ଦଳ ମଧ୍ୟେ ଦେଖ କଦମ୍ବର ମଧ୍ୟ ।
ଓଁକାର ପାଖୁଡ଼ା ଏହି ବରହଣୀ ସ୍ଥାନ
ଏହି ଦଳେ ବ୍ୟୋମପୁରଟି ନିଧନ । (୪ର୍ଥ ଅ. ଶୂ. ସ)

ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ପ୍ରମୁଖ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିଧାରା ଓ ଯୋଗମାର୍ଗ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସେଇ ମାର୍ଗର ପଥିକ । ଏମାନେ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଲୀଳାକୁ ରୂପାନ୍ତର ମାଧ୍ୟମରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଆଗରୁ କହିଛୁଁ, ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଏବଂ ଯୋଗାଗ୍ନିର ସାଧନା ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦ ସମ୍ମିଶ୍ରଣରେ ଷୋଡଶ ଶତକର ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ସାଧାରଣ ଧର୍ମରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସେଇ ପଥର ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ପଥିକ ।

---

* 'ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ' ।
* ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ।

ଯଶୋବଂତ ଦାସ

ଯଶୋବଂତ ଦାସ ଥିଲେ ଅଡ଼ଂଗ ରାଜା ରଘୁରାମ ଚଂପଂଡ଼ଂଙ୍କ ଶଳା । ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ ଦାସ ଏଇ ରଘୁରାମ ଚଂପଢ଼ଂଙ୍କ କନ୍ୟାକୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ଯଶୋବଂତ ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦଂଙ୍କର ମଉଳାଶୁର ଏବଂ ସଂଭବତଃ ବୟସରେ ତାଂଙ୍କଠୁ ବଡ଼ । ଯଶୋବଂତ ଦାସଂଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ "ଗୋବିଂଦଚଂଦ୍ର ଟୀକା" ଏକ ଅତି ଜନପ୍ରିୟ ରଚନା । ଏହାକୁ ଯୋଗୀମାନେ କେଂଦେରା ବଜାଇ ଗାଇଲାବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ରୋତାର ହୃଦୟ ବିଗଳିତ ହୋଇଥାଏ ।

> "ଏଇ ହାତି ଘୋଡ଼ା, ଏଇ ପାଟଯୋଡ଼ା, ତୋହର ବାବାର ଥିଲା ।
> ମରିଗଲାବେଳେ ଗୋବିଂଦଚଂଦ୍ରରେ ଛିଂଡ଼ା ପଲଂକରେ ଗଲା ।"

ଯଶୋବଂତ ଅଡ଼ଂଗ ଜମିଦାର ରଘୁରାମ ଚଂପଢ଼ଂଙ୍କ ଭଉଣୀ ଅଂକନା ଦେବୀଂଙ୍କୁ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ପରେ ସେ ସଂସାର ତ୍ୟାଗ କରି ସନ୍ନ୍ୟାସ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଅଡ଼ଂଗର ଜମିଦାର ଯଶୋବଂତ ଦାସଂଙ୍କ ପାଇଁ ଅଡ଼ଂଗଠାରେ ଗୋଟିଏ ମଠ ନିର୍ମାଣ କରାଇ ଦେଇଥିଲେ ଏବଂ ମଠର ପରିଚାଳନା ପାଇଁ ସଂପତ୍ତି ଖଂଜିଥିଲେ ।

ସଂସ୍କୃତ 'ସ୍ୱରୋଦୟ ଲେଶ' ପୁସ୍ତକର 'ମୂଳ ବିଷୟକୁ ଅବଲଂବନ କରି ଯଶୋବଂତ "ଶିବ ସ୍ୱରୋଦୟ" ନାମକ ଗ୍ରଂଥ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଯୋଗସାଧନା ପ୍ରଣାଳୀ ଏ ଗ୍ରଂଥରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ।

"ପ୍ରେମଭକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମଗୀତା" ନାମକ ଗ୍ରଂଥରେ ଯଶୋବଂତ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତି-ଯୋଗର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛଂତି । 'ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ, ଶୂନ୍ୟରେ ଭଗବାନଂଙ୍କ ଅବସ୍ଥିତି, ଯୋଗମାୟାଂଙ୍କ ଜନ୍ମ, ସୃଷ୍ଟିକ୍ରିୟା, ରାଧାକୃଷ୍ଣଂଙ୍କ ନିତ୍ୟରୂପ ଓ ନିତ୍ୟ-ରାସର ବର୍ଣ୍ଣନା' ଏ ଗ୍ରଂଥରେ ପାଂଚୋଟି ଛୋଟ ଛୋଟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ଏଇ ପିଂଡ ଭିତରେ ବ୍ରହ୍ମାଂଡର ଅବସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଏହାଛଡ଼ା ଜଗନ୍ନାଥ ବଳଭଦ୍ର, ସୁଭଦ୍ରାଂଙ୍କ ତତ୍ତ୍ୱର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ଏଥିରେ ଦିଆଯାଇଛି ।

(ଓ: ସା. ଇ)

ଯଶୋବଂତ ଦାସ ବଳରାମ ଦାସ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଏବଂ ଅଚ୍ୟୁତା-ନଂଦଂଙ୍କ ପରି ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିମାର୍ଗ ଅବଲଂବନ କରିଥିଲେ । ଯୋଗସାଧନା ତାଂଙ୍କ ଧର୍ମ-ମାର୍ଗର ପ୍ରଧାନ ଅଂଗ ଥିଲା ।

ଶିଶୁ ଅନଂତ ଦାସ

ଶିଶୁ ଅନଂତଙ୍କ ନାମରେ କେତେକ ମାଳିକା ଦେଖାଯାଏ । 'ଉଦ୍ଧବ ଭକ୍ତ ପ୍ରଦାୟିନୀ ଚଉତିଶା' ନାମକ ଖଣ୍ଡିଏ ପୁସ୍ତକ ଲେଖକର ହସ୍ତଗତ ହୋଇଚି । ଏହାର ରଚୟିତା ଶିଶୁ ଅନଂତ ଦାସ । ଗ୍ରଂଥର କେତେକ ପଂକ୍ତି ଉଦ୍ଧାର କରାଗଲା । ଶିଶୁ ଅନଂତଙ୍କ କଥା ମାଦଳାପାଂଜିରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖା ଅଛି ।

"ଜୟ ହେ ଅନାଦି ଅବ୍ୟକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ଜୟ ନୀଳାଦ୍ରି ଈଶୋର ।
ଜୟ ଆଦିମୂଳ ଅବତାର ମୂର୍ତ୍ତି ହୋଇଛ ସଚରାଚର ।
ଜୟ ହେ ଅନଂତ ନିବିକାର ମୂର୍ତ୍ତି ଅରୂପାନଂଦ ଗୋସାଇଁ ।
ତ୍ରିବିଧ ପୁରୁଷେ ପ୍ରକାଶ ହୋଇଚ ଲୀଳା କଉତୁକ ପାଇଁ ।
ଜୟ ହେ କିଶୋର କିଶୋରୀ ହେ ହରି ଏକାଂଗ ରୂପ ଘଟଣା
କେ ଚହ୍ନି ପାରିବ ତୁମରି ସ୍ୱରୂପ ଚହ୍ନା ଜନେ କର ବଣା ।"

ଶିଶୁ ଅନଂତଙ୍କର ଅନ୍ୟ କେତୋଟି ପଦ—

ବିଂଦୁ ଅକ୍ଷରୁ ହୋଇଲ ଅଶେଷ । ଶିଶୁ ଅନଂତ ସେହିଠାକୁ ଆଶ ।"

ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ କବି ଶିଶୁ ସଂପ୍ରଦାୟଭୁକ୍ତ । ସେମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଶିଶୁ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ (ରାମବିଭା, କଳ୍ପଲତା,) ଶିଶୁ ବନମାଳି ଦାସ (ରାସ) ଶିଶୁ ଶଂକର ଦାସ (ଉଷାଭିଳାଷ) ଶିଶୁ ପ୍ରତାପ ରାୟ (ଶଶିସେଣା) ପ୍ରଭୃତିଂଙ୍କ ନାମ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ।

ଶିଶୁ ଅନଂତ ଦାସ ,ଅର୍ଥ କୋଇଲି, ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର, ଅଣାକାର ଶବଦ, ଭକ୍ତ ମୁକ୍ତିଦାୟକ ଗୀତା ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରଂଥ ଲେଖିଥିବା କଥା ଜଣାଯାଏ । ତାଂକ ଭାଷାରୁ ସେ ବହୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର କବି ବୋଲି ମନେ ହୁଅଂତି । ତାଂକ ନାମରେ ମାଳିକା ଏବେ ମଧ୍ୟ ବାହାରୁଚି ଏବଂ ସେ ଖଂଡଗିରି ଗୁଂଫାରେ ଗୁପ୍ତ ରହିଛଂତି ଏବଂ କଳ୍କି ଅବତାରଂକ ସଂଗେ ବାହାରିବେ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ । ଅଚ୍ୟୁତା ନଂଦ ଦାସ ତାଂକ "ଉଦୟ କାହାଣୀ"ରେ ଶିଶୁ ଅନଂତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଂକ ୨୫ ଅଂକରେ (ଖ୍ରୀ. ୧୪୮୭ରେ) ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା କଥା କହଂଚି ।

(ଓ. ସା. ଇ)

॥ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅଧିକରଣ ॥

ରୀତି-ଯୁଗ

କାବ୍ୟରେ ଅଳଂକାର ଓ ସଂଗୀତର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ରୀତି-ଯୁଗର ଆରଂଭ ହୁଏ ବୃଂଦାବତୀ ଦାସୀଂକ "ପୂର୍ଣ ତମ ଚଂଦ୍ରୋଦୟ"ଠାରୁ । ଧନଂଜୟ ଭଂଜଂକର କାବ୍ୟକବିତାରେ ମଧ୍ୟ ଆଳଂକାରିକ ଶୈଳୀର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖାଯାଏ । ରୀତି-କାବ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣ ହେଉଚି ଆଳଂକାରିକ ଶୈଳୀ ତଥା ସଂଗୀତର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ । ଏ ଯୁଗର ମୂର୍ଧନ କବି ହେଉଛଂତି ଉପେଂଦ୍ରଭଂଜ । ଭଂଜଂକର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କବି ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ଓ ଲୋକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧର ଏବଂ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବି ସଦାନଂଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମଂତସିଂହାର ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ରୀତି-କାବ୍ୟମାନ ପ୍ରଣୟନ କରି ଯାଇଛଂତି । ଭକ୍ତଚରଣଂକ 'ମଥୁରା ମଂଗଳ'ରେ ମଧ୍ୟ ବେଳେବେଳେ ଅଳଂକାରର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ରୀତିହିଁ ଏ ଯୁଗୀୟ କବିତାର ଆତ୍ମା ।

ଆଂଗିକ-ସର୍ବସ୍ୱ କାବ୍ୟ-ଧାରା

କବିତାର ସାମାଜିକ ଆଧେୟ (Social Contents) ଯେତେବେଳେ ସଂକୁଚିତ ହୋଇଆସେ, ସେତେବେଳେ ତାହା ଆଂଗିକସର୍ବସ୍ୱ ବା ଟେକନିକ୍-ପ୍ରଧାନ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଇତିହାସରେ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ଆମେ ଦେଖି ଆସିଛୁ । କୌଣସି ଜାତି ଆଗରେ ବସ୍ତୁତିର ମାନଚିତ୍ର ଯେତେବେଳେ ଖଂଡ଼ିତ ଓ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଆସେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଯୁଗର କାବ୍ୟକବିତା ତାହାରୁ ଆଖି ଫେରାଇ ସ୍ୱକୀୟ ଶୈଳୀ ଓ ସଜ୍ଜାକୁହିଁ ପ୍ରଧାନ ଅବଲଂବନ କରିବାର ଦେଖାଯାଏ । ଏ ପ୍ରକ୍ରିୟା ଯେ ସମାଜ ବା ସଭ୍ୟତା ସଂଗେ ସମ ପଦକ୍ଷେପରେ ଚାଲେ ଏପରି କିଛି କଥା ନାହିଁ । ତଥାପି ମାନସକର୍ମ ବସ୍ତୁଜଗତରେ କିଛିକି ବହିର୍ଭୂତ ହୋଇପାରେ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରୀକ୍ ସମାଜ ଓ ସଭ୍ୟତା ଅପେକ୍ଷା ରୋମାନ ସମାଜ ଓ ସଭ୍ୟତା ଅଧିକ ସଂହତ ଓ ସୁସଂଗଠିତ ଥିଲା । ମାତ୍ର ଗ୍ରୀକ୍ ସାହିତ୍ୟ ଯେପରି ସମୃଦ୍ଧ ଓ ବିଭବଶାଳୀ, ରୋମକ ସାହିତ୍ୟ ସେପରି ନୁହେଁ । ଏହାର କାରଣ ହେଉଚି ସାହିତ୍ୟ ବା ଶିଳ୍ପକଳା ପ୍ରଭୃତି ସୂକ୍ଷ୍ମ ମାନସ-କ୍ରିୟା ମୋଟାମୋଟି ଭାବେ ବସ୍ତୁ-ଚେତନା ସଂପର୍କ ଦ୍ୱାରା ନିୟଂତ୍ରିତ ହେଲେ

ମଧ୍ୟ ଏହା ବାହ୍ୟାରର ଘଟନାପୁଂଜ ତଥା ବସ୍ତୁପରିବେଶର ସିଧାସଳଖ ପ୍ରତିବିଂବ ନୁହେଁ । ମାତ୍ର ସମାଜରେ ଯେତେବେଳେ ଦ୍ରୁତ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟେ ଏହାର ଅଶୁ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ।

ଅବିଭକ୍ତ ସମାଜରେ କବିତାର ମୂଳ-ଉତ୍ସ ସାମୂହିକ ଅବେଗ ଥିଲା, ସେଥିରେ କୌଣସି ସଂଦେହ ନାଇ । କୌଂଚ ମିଥୁନର ବ୍ୟଥା ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଥମ (?) କବିଂକୁ ପ୍ରଥମ କବିତା ଲେଖିବା ପାଇଁ ପ୍ରେରଣା ଦେଇଥିବା କଥା କୁହାଯାଏ ସେତେବେଳେ ସମାଜ କଠୋର ଭାବରେ ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତି ସମାଜଠାରୁ ବହୁଧା ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତିମାନସ ଓ ସମାଜ ମାନସ ମଧ୍ୟରେ ବିଚ୍ଛେଦ ଘଟିସାରିଥିଲା । ଭାଷା ବିଜ୍ଞାନମାନଂକ ମତରେ ଆଦିମ ପଦ୍ୟ ଉତ୍ପାଦନ-କେଂଦ୍ରିକ ଥିଲା ଏବଂ କୌମ-ସମାଜର tribal festivalକୁ କେଂଦ୍ର କରିହିଁ ଜନ୍ମ ନେଇଥିଲା । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଋକ୍‌ବେଦର ମଂତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ମୂଳତଃ ଥିଲା ଯଜ୍ଞଭିତ୍ତିକ,—ଯେତେବେଳେ ଯଜ୍ଞ ଥିଲା ସାମୂହିକ ଉତ୍ପାଦନ ଓ ବିତରଣର ମାଧ୍ୟମ ଏବଂ ପରେ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜରେ ତାହାଁର ରୂପାଂତର, ଏକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ମାତ୍ର ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ଅବିଭକ୍ତ ପଦ୍ୟ ଶ୍ରେଣୀବିଭକ୍ତ ସମାଜରେ କ୍ରମେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇପଡ଼େ । ତଥାପି ଖ୍ରୀଷ୍ଟଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ଏହା ସାମୂହିକ ଆବେଗରୁ ତଥା ସମାଜ-ମାନସରୁ (Collective mind) ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼ିନଥିଲା । ଏ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଯୁଗ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା-ସାହିତ୍ୟରେ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଆରଂଭ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ସାମଂତତଂତ୍ରର ପରିଣତ ସ୍ତରରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ମୌର୍ଯ୍ୟ ପର୍ବରୁ ଆରଂଭ ହୋଇଥିଲା ।

ସାରଳା-ଯୁଗରେ ଯେଉଁ ବିସ୍ତାରର ତାନପଟ ସାମଂତତଂତ୍ରର ବିଧିବିଧାନ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ସାମୂହିକ ଚେତନାର ମୂଳସୂତ୍ର ରଚନା କରିଥିଲା, ତାହା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଂକ ପତନ ପରେ ଲୁଆଡ଼େ ଉଭେଇ ଗଲା । ବସ୍ତୁ-ଚେତନା ସାରଳା ଦାସ ଥିଲେ ଓଡ଼ିଶାର ବର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଣୁ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର କବି ରୂପାଂତର ଓ ଗାଥାକାର—ଯାହାଂକ ରଚନାରେ ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶା ଓ ପ୍ରାୟ ସମଗ୍ର ଭାରତର ଭୌଗୋଳିକ ଚିତ୍ର ତଥା ଇତିହାସ ଛତ୍ରେ ଛତ୍ରେ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ଏବଂ ରୂପାଂତର ମାଧ୍ୟମରେ ଝଲସି ଉଠିଥିଲା । ତାଂକ ଚରିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ଥିଲେ ପ୍ରାଣବଂତ, ପ୍ରଖର, ଯଦିଚ ଟିକିଏ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଓ ସାଧାରଣ । ତାଂକ ଭାଷା ଥିଲା ଏକ ଉଚ୍ଛଳ ଜଳଧିର ଭାଷା—ଯାହା ବାକ୍‌ସ୍ଫିତର ସହଜ

ପ୍ରାଣମସୃଣତାରେ ଗତିଶୀଳ ଓ ସାବଲୀଳ । ସେ ଥିଲେ ଓଡ଼ିଆ ବାଙ୍ମୟର ଉଦ୍‌ଘାଟକ ସହଜ କବି ସାରଳା ଦାସ,—ଝିଂକଡ଼ି ଗ୍ରାମର ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ପରିଡ଼ାଙ୍କର ମହାକାବ୍ୟର କ୍ରମପରିଣାମ ।

କିନ୍ତୁ ରୀତି-ଯୁଗରେ ସାରଳା ଯୁଗର ସେ ପ୍ରଶସ୍ତ ସମାଜବୋଧ କ୍ରମେ ନି୍ଷ୍ପ୍ରାଣ ହୋଇ ଯାଏ । ଭାଷା ହରାଏ ତା'ର ସହଜ ସ୍ୱାଧୀନତା, ପ୍ରାଣ-ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ବାନ୍ଧି ହୁଏ ଶୃଙ୍ଖଳା-ଅଳଙ୍କାର ଏବଂ ଯମକ-ଅନୁପ୍ରାସର ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଶିକୁଳି ଏବଂ କଥାବସ୍ତୁ ହୁଏ ପ୍ରଥାଗତ, ତାର ବିସ୍ତୃତ ପ୍ରେକ୍ଷାପଟରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ବନ୍ଦୀ ହୁଏ କେଉଁ ରାଜଅନ୍ତଃପୁରରେ କେବଳ ପ୍ରେମିକ-ପ୍ରେମିକାର ପୂର୍ବରାଗ-ପ୍ରଣୟ ବିରହ ମିଳନର ଛାଞ୍ଚଗଢ଼ା ଘଟଣା-ପରମ୍ପରା ମଧ୍ୟରେ, ନିଷ୍କ୍ରମଣର ଅନ୍ୟ ପଥ ନ ପାଇ ।

କବିତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ Christopher Caudwell ତାଙ୍କର *Illusion and Reality* ପୁସ୍ତକରେ କହିଛନ୍ତି "Poetry is the nascent self-consciousness of man not as an individual but as sharer with others of a whole world of common emotions" ଏଇ ଆବେଗ ଯେତେ ସାର୍ବଜନୀନ ହୁଏ କବିତା ସେତେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ନିଗଡ଼ରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇ ସାର୍ବିକ ହୁଏ । କବିତା ସତ୍ୟକୁହିଁ ପ୍ରକାଶ କରେ । ସେ ସତ୍ୟ କେବଳ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅଭିଜ୍ଞତା ନୁହେ, ତାହା ଏକ ମିଶ୍ରିତ ଅଭିଜ୍ଞତା (associated experience)—ସମାଜମାନସ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିମାନସର ପରସ୍ପର ମଧ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରବେଶ ଓ ସଂଘାତ ଫଳରେ ଏକ ସମ୍ୟକ ଚେତନାର ଜନ୍ମ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ତା'ର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ପରିଣାମ ।

କିନ୍ତୁ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭକ୍ତ ସମାଜରେ ଶୋଷଣ ଯେତେ ଉତ୍କଟ ହୁଏ ଚିନ୍ତା ଓ କର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବଧାନ ସେତେ ବଢ଼ିଚାଲେ । ଏଭଳି ସମାଜରେ କଠୋର ଶ୍ରମ-ବିଭାଜନ ଫଳରେ କେତେକ ଶ୍ରେଣୀ ଯଥା ସାମନ୍ତ, ସୁପରଭାଇଜର, ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ, ଯେପରି ଦିନକୁ ଦିନ ବାସ୍ତବତାଠାରୁ ଦୂରକୁ ଦୂରକୁ ଚାଲିଯାଆନ୍ତି ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତିମାନସ କେବଳ ଚିନ୍ତା ଓ ସୁଖ ଏବଂ 'ସଂସ୍କୃତି' ଇତ୍ୟାଦିରେ ଲିପ୍ତ ରହନ୍ତି, ଅନ୍ୟ କେତେକ ଶ୍ରେଣୀ ସେଇପରି ଦିନକୁ ଦିନ ଅଧିକ ଖଟିବାକୁ ଏବଂ ଚିନ୍ତାଠାରୁ ଅଧିକ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼ିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି । ଖାଲି ସେତିକି ନୁହେ ସମାଜରେ ପ୍ରବଳ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଫଳରେ ତଥାକଥିତ ଉଚ୍ଚ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟ ବହୁ ବଢ଼ମ୍ବନାର ଶିକାର ହୁଅନ୍ତି, ଏବଂ ଅନେକେ

ସମାଜରୁ ନିଜକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ଆତ୍ମମଗ୍ନତା ମଧ୍ୟରେ ସମାଧାନ ଖୋଜନ୍ତି । (*Illusion & Reality*, ୧. ୧୮)

ଆତ୍ମିକ ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ରୀତିଯୁଗ ବସ୍ତୁତ ସାମାଜିକ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟକ୍ତି-କେନ୍ଦ୍ରିକ ନୁହେଁ । ଏଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ଆଖ୍ୟାନବସ୍ତୁକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବାରୁ ଚରିତ୍ରମାନଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେହିଁ କବି ନିଜର ଭାବ ଓ ଆବେଗର ପ୍ରକାଶ କରିଥାଏ । ତେଣୁ ଏମାନଙ୍କର କାବ୍ୟ ରୀତି ବ୍ୟକ୍ତିସର୍ବସ୍ୱ ନୁହେଁ, ବରଂ ବସ୍ତୁ-ମୁଖୀ, ଯଦିଚ ସେ ବସ୍ତୁନିଷ୍ଠା ସହଜ ସ୍ୱାଭାବିକତା ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ-ସମନ୍ୱୟଠାରୁ ବହୁ ଦୂରରେ, କେବଳ ଏକ ସରଳରୈଖିକ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର ।

ରୀତି-କାବ୍ୟର ପଟ୍ଟଭୂମି

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧୬୮୫ରୁ ୧୭୫୧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର ଜୀବତ୍କାଳ ବୋଲି କେହି କେହି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି । ତେବେ ସେ ଖୋର୍ଦ୍ଧାରାଜା ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବଙ୍କ (୧୬୯୩-୧୭୨୦) ସମସାମୟିକ ଥିଲେ ବୋଲି "ରସଲେଖା" କାବ୍ୟରୁ ଜଣାଯାଏ ('ଦିବ୍ୟସିଂହ ଗଜପତି ଅଙ୍କ ସପତ/ବିଂଶତିଃଶେଷ ଦିନେ ଶେଷ ଏହି ଗୀତ ।) । ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶା ସ୍ୱାଧୀନତା ହରାଇ ମୁସଲମାନ ଶାସକମାନଙ୍କର ପଦାନତ ହୋଇ ସାରିଥାଏ । ଖ୍ରୀ. ୧୫୬୮ ବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ମୋଗଲ ଆଧିପତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୁଏ । ଓଡ଼ିଶା ଗଜପତି କେବଳ ଖୋରଧା ଓ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଅଂଚଳରେ ନାମମାତ୍ର ଶାସକ ହୋଇଥାନ୍ତି । ଶକ୍ତିଶାଳୀ ନେତୃତ୍ୱ ଅଭାବରୁ ଦେଶ ନାନା ଖଂଡରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା । ଜାତୀୟ ଚରିତ୍ର ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ନଷ୍ଟଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ମୋଗଲ ବାହିନୀର ସେନାପତି ଥିଲେ ରାଜା କେଶବ ଦାସ ମାରୁ । ସେ ପୁରୀ ମନ୍ଦିର ଲୁଂଠନ କରି ତତ୍କାଳୀନ ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କୁ ଶୋଚନୀୟ ଭାବରେ ପରାସ୍ତ କରିଥିଲେ । ରାଜା ବାଧ୍ୟ ହୋଇଁ ତାଂକ ସଂଗେ ସନ୍ଧି କରିଥିଲେ । ସନ୍ଧିର ସର୍ତ୍ତ ଅନୁସାରେ ସେ ରାଜକେମାଂକୁ ଦିଲ୍ଲୀ ବାଦଶାହାଂକ ଅଂତଃପୁରକୁ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ ନିଜ ଭଉଣୀକୁ କେଶବଦାସ ମାରୁଂକ ସଂଗେ ବିବାହ ଦେଇଥିଲେ । ଏହାଛଡ଼ା ସେ ମୋଗଲ ଖଜଣାଖାନାକୁ ତିନିଲକ୍ଷ ଟଂକା ସଲାମି ଦେଇଥିଲେ । ରାଜ୍ୟର ଘୃରିଆଡ଼େ

ଅଧଃପତନର ଦୃଶ୍ୟପଟ

ସାମନ୍ତ ଓ ଦଳପତିମାନେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରାଜତ୍ୱ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରନ୍ତି । ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଶା ମୋଗଲମାନଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାର ଓ ନିଷ୍ପୀଡ଼ନରେ ଜର୍ଜରିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥାଏ ।

ଏହାହିଁ ହେଉଛି ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପୂର୍ବରୁ ୭୦।୮୦ ବର୍ଷ ତଳର ଓଡ଼ିଶାର କରୁଣ ଚିତ୍ରପଟ । ଗୃହଆଡ଼େ ଅରାଜକତା ଏବଂ 'ନୈତିକ ଅଧଃପତନର ବିକଳ ଦୃଶ୍ୟ ।' ଭଞ୍ଜକବିଙ୍କ ଜୀବନର ଅନ୍ତିମ ସମୟରେ ଦେଶର ଅଧଃପତନ ଚରମ ସୀମାରେ ପହଞ୍ଚିଥିଲା । ସେତେବେଳର ନାମକୁ ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦେବ, ୨ୟ (ଖ୍ରୀ: ୧୭୨୭—୪୩) ଜଣେ ହୀନବୀର୍ଯ୍ୟ ଓ ଦୁର୍ବଳମନା ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ । ସେ ମୁସଲମାନ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ହାଫିଜ କାଦେରରେ ପରିଣତ ହୋଇ-ଥିଲେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କର ପାଟରାଣୀ ତାଙ୍କୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ପ୍ରଥମେ ଆଠଗଡ଼ ଏବଂ ପରେ ଘୁମୁସର ଗଡ଼ରେ ଯାଇ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ 'ଭଞ୍ଜବଂଶାନୁଚରିତ'ରେ ଦେଖନ୍ତୁ—

"ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବ ଓଡ଼ିଶା ଗଜପତି,
ମୁସଲମାନ ହୋଇ ବୁଡ଼ାଇଲେ ଜାତି ।
ଜାଣି ପାଟରାଣୀ ହୋଇଲେ ଅନ୍ତର,
ଆଠଗଡ଼େ ଆସି କଲେ ସେ ନଅର
ଆଠଗଡ଼ିଆଏ ରଖି ନ ପାରିଲେ,
ଘୁମୁସର ଭିତରେ ଆସି ପଶିଲେ ।
ବୀରକେଶରୀ ଦେବ ହେଲେ ଏଥି ଜାତ,
ବହୁତ ଉତ୍ସବ କଲେ ଭଞ୍ଜ ନରନାଥ ।

ସେ ସମୟରେ ସମାଜର ନେତା ରାଜା ଓ ସାମନ୍ତମାନେ କିଭଳି ବିଳାସ ଓ କଳାସମୃଦ୍ଧ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିଲେ, ତାହା ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ ପିତାମହ ଏବଂ ରୀତି-ଯୁଗର ଅନ୍ୟତମ ଆଦ୍ୟସ୍ରଷ୍ଟା ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଜୀବନୀରୁ ଜଣାଯିବ । ସେ ନିଜ ସାନ ଭାଇ ଗୋବିନ୍ଦ ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ ଆଟରାଜା ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ କରି ନିଜେ ଆମୋଦ-ପ୍ରମୋଦ ଓ କାବ୍ୟ-ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ନିଯୁକ୍ତ ରହିଥିଲେ । "ଭଞ୍ଜବଂଶାନୁ-ଚରିତ"ରେ ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୁହାଯାଇଛି —

"ବୀଣା, ସିତାର, ପଖା, ଖଞ୍ଜଣୀ ଆଦି ଯେତେ,
ପୁଣି ପୂଜା ବାଦ୍ୟ ବାଜଣା ଜଣା ତେତେ ।
ବାହାରେ ସାତକୋଡ଼ି ପୁଣି ଗଣି ରଖିଥାନ୍ତି,
ଭିତରେ ସାତକୋଡ଼ି ନାଚୁଣି ନାଚନ୍ତି ।

ଜଗତ ଗୋଟାଏ ସେ ନିର୍ମାଣ କଲେ
ସତୁରି ହଜାର ଟଂକା ତହିଁ ଲଗା ଇଲେ ।
ଖଟ ଦୋଳି ବାଂକଥା ତହିଁ ବଂଧାଇଲେ
ନବରତ୍ନେ ତାହା ଜଡ଼ିତ କରିଥିଲେ ।
ଉନ୍ନତ ସ୍ତନୀ ଯଉବନୀ ନାରୀଙ୍କର
ସ୍ତନରେ ମରଦନ କରନ୍ତି ଶରୀର ।"

ଏହି ଧନଂଜୟ ଭଂଜଥିଲେ ରୀତି-ଯୁଗର ଅନ୍ୟତମ ଆଦ୍ୟ-ସୂରୀ । ତାଂକ ପ୍ରଣୀତ ରଘୁନାଥ ବିଳାସ, ତ୍ରିପୁର ସୁଂଦରୀ, ଇଚ୍ଛାବତୀ, ମଦନ ମଂଜରୀ, ଅନଂଗ ରେଖା, ଚୌପଦୀ ଭୂଷଣ କାବ୍ୟ ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଆଳଂକାରିକ ରୀତିରେ ଲିଖିତ । ('ଝଙ୍କାର,' ଫେବୃଆରୀ ୧୯୬୮ ସଂଖ୍ୟାରେ ଶ୍ରୀ ପଠାଣି ପଟ୍ଟନାୟକଂକ ଭଂଜଯୁଗ ଉପରେ ଲିଖିତ ପ୍ରବଂଧ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।)

ଏଇପରି ବାତାବରଣ ମଧ୍ୟରେ ରୀତିଯୁଗର ଆରଂଭ, ବିକାଶ ଓ ବିଲୟ ।

ଅବକ୍ଷୟର ଆବହ

ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶର ଆଭ୍ୟଂତରୀଣ ଇତିହାସ ଉପାଂଶୁ ହତ୍ୟା ଓ ପାରିବାରିକ ଷଡ଼ଯଂତ୍ରରେ ସର୍ବଦା କଂଟକିତ ଥିଲା । ଉପେଂଦ୍ରଭଂଜଂକ ପ୍ରପିତାମହ ଗୋପୀନାଥ ଭଂଜ ନିଜ ବଡ଼ଭାଇ ବନମାଳୀ ଭଂଜଂକୁ ହତ୍ୟା କରି ଘୁମୁସର ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । ତାଂକ ପୁତ୍ର ଧନଂଜୟ ଭଂଜ ଥିଲେ ଜଣେ ସୁକବି ଏବଂ ନ୍ୟାୟନିଷ୍ଠ ରାଜା । ସେ ଦୀର୍ଘ ୭୫ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କଲାପରେ ତାଂକର ପ୍ରିୟତମା ସାନରାଣୀ ନୂଆଗଡ଼ ରାଜାଂକ କନ୍ୟା ମଂଡାଦେଈଂକ ପ୍ରରୋଚନ ରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର ଗଂଗାଧରଂକ ବଦଳରେ ଅନ୍ୟ ପୁତ୍ର ନୀଳକଂଠଂକ ହାତରେ ରାଜ୍ୟଭାର ଦେବାକୁ ମନସ୍ଥ କଲେ ।" ଶୁଣାଯାଏ ମଂଡା ଦେବୀ ଜଣେ ପରିଚାରିକା ହାତରେ ବିଷପ୍ରୟୋଗ କରି ବୃଦ୍ଧ ସ୍ୱାମୀଂକର ପ୍ରାଣନାଶ ଘଟାଇଥିଲେ । ଏହାପରେ ନୀଳକଂଠ ଭଂଜ ଘୁମୁସର ରାଜ ସିଂହାସନରେ ବସଂତି । ସେ ସଦଳବଳେ ଭ୍ରାତା ଗଂଗାଧରଂକ ପ୍ରାସାଦରେ ପ୍ରବେଶ କରି ତାଂକର ଏବଂ ତାଂକ ପୁତ୍ର ଶତ୍ରୁ ଭଂଜଂକର ମୁଂଡ କାଟି ପକାଂତି । ଶତ୍ରୁ ଭଂଜଂକ ଅଂତଂସତ୍ତ୍ୱା ପତ୍ନୀ କୌଣସିମତେ ଧରାକୋଟକୁ ପଳାଇ ଯାଇ ଜୀବନରକ୍ଷା କରଂତି । କିଂତୁ ନୀଳକଂଠଂକ ବିରୋଧରେ ଶୀଘ୍ର ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରଜା ବିଦ୍ରୋହ ଦେଖାଯାଏ । ଗୋବିଂଦ ଭଂଜଂକ କନିଷ୍ଠ ପୁତ୍ର ଘନଭଂଜ ଶତ୍ରୁଭଂଜଂକ ପୁତ୍ର ରଣଭଂଜଂକୁ ରାଜା ବୋଲି ଘୋଷଣା କରି ଏଇ ପ୍ରଜା-ମେଳିର ନେତୃତ୍ୱ ନିଅଂତି । ବିଦ୍ରୋହୀମାନେ ଗଡ଼ ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଆସୁଥିବା ଦେଖି ନୀଳକଂଠ

ଭଞ୍ଜ ସପରିବାର ଧରାକୋଟ, ଓ ସେଠାରେ ରହି ନ ପାରି ଅଠଗଡକୁ ପଳାଇ-ଯାନ୍ତି । ମାତ୍ର ଅଠଗଡ଼ ରାଜା ତାଙ୍କୁ ରଖି ନ ପାରିବାରୁ ନୂଆଗଡ ଯାଇ ନୂଆଗଡ଼ ରାଜାଙ୍କ ଆଶ୍ରୟରେ ମାଳିଆଝୁରେ ରହନ୍ତି । ଇଆଡ଼େ ଘନଭଞ୍ଜେ କିଛୁଦିନ ରଣଭଞ୍ଜଙ୍କ ନାଁରେ ଶାସନ ଚଳାଇବା ପରେ ତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟା କରି ନିଜେ ଘୁମୁସର ରାଜଗାଦୀ ଦଖଲ କରିବସନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ନୀଳକଣ୍ଠ ଭଞ୍ଜଙ୍କର ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ କଦାପି ରାଜା ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ତଥାପି ଘୁମୁସର ସିଂହାସନ ଉପରେ ତାଙ୍କର ନ୍ୟାଯ୍ୟ ଦାବୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ବରାବର ସଚେତନ ଥିଲେ । ସେ ତାଙ୍କର କେତେକ ପୁସ୍ତକର ଭଣିତାରେ ନିଜକୁ 'ନୃପତି', 'ଭଞ୍ଜରାଜା' କହିଛନ୍ତି ବୋଧହୁଏ ଏଇ କାରଣରୁ । 'ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ' କାବ୍ୟର ଚତୁର୍ଥ ଛାନ୍ଦର ଶେଷ ପଦରେ ସେ ଭଣିତି କରିଛନ୍ତି:—

"ସପ୍ତବିଂଶ ପଦେ ଛାନ୍ଦ ଶେଷ କରି **ଉପଇନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ନୃପତି**
ସୂଚଏ ଭାବିତ ରାମ ରାମ ଅନନ୍ତ ଭୂଷଣ ସତ୍କୀର୍ତ୍ତି
ସହସ୍ରକର ଦର୍ପ ହରଦୀପିତ
ସମ୍ପଦ ଦସ୍ତକ ଅତି ଜନକର ନେତ୍ର କମଳ ଛବିଜିତ ।"

'ରସପଞ୍ଚକ'ର ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ସେ ନିଜକୁ 'ଭଞ୍ଜରାଜ' କହିଥିବା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । 'ପଞ୍ଚସାୟକ'ରେ ଯେତେ ସ୍ଥାନରେ ଭଣିତି ରହିଛି, ସବୁଠି ସେ ପ୍ରାୟ ନିଜକୁ "ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ନୃପତି" ଭାବରେ ପରିଚିତ କରାଇଛନ୍ତି । 'ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଧୋଦୟ'ରେ କବି ନିଜର ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ ଦେଇଛନ୍ତି ସେଥିରେ 'ପଞ୍ଚସାୟକ' ଅନ୍ୟତମ । କବି ନିଜେ ରାଜା ହେବାକୁ ହକ୍‌ଦାର ଥାଇ ରାଜା ହୋଇ ନ ପାରି ମନସ୍ତାପରେ ଥିବା କଥା ତାଙ୍କ 'ରସିକ ହାରାବଳୀ' ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ଯଥା:—

"ରାଜାଙ୍କୁ ହେବାର ରାଜ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ, ଯୁବାକୁ ହେବାର ପତ୍ନୀକଷ୍ଟ ।
ବୋଲେ ଉପଇନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ବୀରବର, ଏଥୁଁ ବଳି ନାଇ ଆନ କଷ୍ଟ ।" (୮।୨୫)

ଓଡ଼ିଶାରେ ମାୟାଧର ମାନସିଂହ ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ କେତେଜଣ ଲେଖକ ଭାବପ୍ରବଣ ହୋଇ ରାଜକବି ସ୍ୱେଚ୍ଛାରେ ରାଜସିଂହାସନ ଛାଡିଦେଇ ବାକ୍‌ଦେବୀଙ୍କ ଚରଣ ତଳେ ନିଜକୁ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଥିଲେ ବୋଲି କାବ୍ୟ-କବିତା-ନାଟକ ଆଦି ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି, ସେମାନେ ଭଞ୍ଜବଂଶର ରକ୍ତାକ୍ତ ଗୃହବିବାଦର ଇତିହାସ ଓ କବିଙ୍କ ମାନସିକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସହିତ ପରିଚିତ ଥିଲେ ତ !!

ଖଡ଼ୁହଂଡା ନୀଳକଂଠ ଭଂଜଂଙ୍କର ରାଜ୍ୟରୁ ପ୍ରଜା-ବିଦ୍ରୋହ ଫଳରେ ପଳାୟନର ସଂବାଦ ସୂର୍ଯ୍ୟମଣି ଚ୍ୟାଉପଟ୍ଟନାୟକଂଙ୍କ 'ଘୁମୁସର ଭଂଜ ବଂଶାବଳୀ'ରୁ ମିଳେ:—

"ନୀଳକଂଠ ଭଂଜେ ଶୁଣିଲେ କର୍ଣ୍ଣର ।
ଘନଭଂଜେ ଘେନି ବହୁ ଲସ୍କର ।।
ରଣଭଂଜଂକୁ ରାଜତ୍ୱ ଶାଢ଼ୀ ଦେଇ ।
ସବ ମଲକାଦି କଂଧଂକୁ ଡକାଇ ।।
ଗାଲେରୀ କୋକଲବା ମୁଠା ପାଇକଂକୁ ।
ସଂଗେ ଆଣିଲେ ଯୁଦ୍ଧ କରିବାକୁ ।।
ତାହା ଶୁଣି ନୀଳକଂଠ ଭଂଜ ଭୟ ।
କରି ହୃଦକୁ କଂପାଇ ଅତିଶୟ ।।
ଆପଣା ଲୋକଂକୁ ଘେନି ପଳାଇଲେ ।
ଧରାକୋଟରେ ଯେ ପ୍ରବେଶ ହୋଇଲେ ।
ସେଠାରେ ଭୟ ପାଇ ନ ରହିଲେ ।
ଅଠଗଡ଼କୁ ସତ୍ୱରେ ପଳାଇଲେ ।।
ସେହିଠାରେ କେତେଦିନ ରହି ପୁଣି ।
ନୂଆଗଡକୁ ଗଲେ ସବୁଂକୁ ଘେନି ।×××
ତାହାଂଙ୍କର କୁମର ଉପେଂଦ୍ର ଭଂଜ ।
ଗ୍ରଂଥ କବିତ୍ୱରେ ସେହି କବିରାଜ ।"

ବିଦ୍ରୋହରେ ଜୟଯୁକ୍ତ ହେବା ପରେ ଘନ ଭଂଜେ କିଛିଦିନ ରଣଭଂଜଂଙ୍କ ନାମରେ ଶାସନ ଚଳାଇ ପରେ ରଣଭଂଜଂକୁ ହତ୍ୟା କରି ନିଜେ ରାଜା ହୋଇ-ଥିଲେ । କେହି କେହି କହଂତି ନୀଳକଂଠ ଭଂଜଂକ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ନୂଆଗଡ଼ର ରାଜା ଉପେଂଦ୍ର ଭଂଜଂକୁ ଘୁମୁସରର ରାଜା ବୋଲି ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଇ ତାଂଙ୍କର କୁଆଡ଼େ ନୂଆଗଡ଼ଠାରେ ଏକ ଅଭିଷେକ କରାଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ସେ ଚିରକାଳ ଘୁମୁସର ବାହାରେହିଁ ରହୁଥାଇଥିଲେ (ଦୁର୍ଗାମାଧବ ନଂଦ—ନବରବି, ଜୁନ୍ ୧୯୭୪)

ଉପେଂଦ୍ରଭଂଜ ବାଣପୁର ରାଜବଂଶରେ ବିବାହ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଅଳ୍ପ ବୟସରେ ତାଂଙ୍କର ପତ୍ନୀବିୟୋଗ ଘଟିଥିଲା । ତାଂକ ପ୍ରଣୀତ ପୁସ୍ତକମାନଂଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଲାବଣ୍ୟବତୀ, ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ, ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି, ସୁଭଦ୍ରାପରିଣୟ, କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଂଡସୁଂଦରୀ, ରସିକହାରାବଳୀ, ରସପଂଚକ, ରସଲେଖା, ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା, ଦଶପୋଇ, ଷୋଳପୋଇ, ବଜକାବ୍ୟ ବଂଧୋଦୟ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ।

କାବ୍ୟରେ ରୀତି

ବାମନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ "ରୀତିରାତ୍ମା କାବ୍ୟସ୍ୟ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ରୀତିହିଁ ହେଉଛି କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା । ସେ ପୁଣି ଲେଖିଛନ୍ତି —"କାବ୍ୟଂ ଗ୍ରାହ୍ୟମଲଂକାରାତ୍" ଅର୍ଥାତ୍ ଅଳଂକାର ଦ୍ୱାରାହିଁ କାବ୍ୟର ମର୍ଯ୍ୟାଦାବୃଦ୍ଧି ହୁଏ ।* ଅଳଂକାର ଅର୍ଥରେ ସେ ବୁଝିଛନ୍ତି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ । ଏହା ନିଶ୍ଚୟ ବାହ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ।*

ଦଂଡୀଂକ ମତରେ ଅଳଂକାର ଓ ଗୁଣ ଉଭୟେହିଁ କାବ୍ୟଶୋଭାଜନକ । କିଂତୁ ବାମନଂକ ମତରେ କେବଳ ଗୁଣହିଁ କାବ୍ୟଶୋଭାଜନକ ଏବଂ ଗୁଣ ଓ ରୀତି ପ୍ରାୟ ଅଭିନ୍ନ । ତାଂକ ମତରେ ଯାହା ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟଶୋଭା ଉତ୍ପାଦନ କରାଯାଏ ତାହାହିଁ ଗୁଣ । ଅଳଂକାର ଦ୍ୱାରା ଏଇ କାବ୍ୟଶୋଭା ଆହୁରି ବଢ଼ିଯାଏ ।

ଦଂଡୀ ଓ ବାମନାଚାର୍ଯ୍ୟ

"କାବ୍ୟଶୋଭାୟାଃ କର୍ତାରୋ ଧର୍ମା ଗୁଣାସ୍ତଦତିଶୟହେତବସ୍ତ୍ୱଲଂକାରାଃ ।" ବାମନଂକ ମତରେ ରୀତି ତିନୋଟି, ଯଥା ଗୌଡ଼ୀ, ବୈଦର୍ଭୀ, ପାଂଚାଳୀ । (ଏ ସଂପର୍କରେ, ଗୌଡ଼ୀ, ପାଂଚାଳୀ ପ୍ରଭୃତି ରୀତି ଯେଉଁଥିରେ ସମସ୍ତ ଗୁଣ ନାହିଁ, ତାକୁ କାବ୍ୟ କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଯଦି କେତୋଟି ଗୁଣ ଥିଲେ ଚଳିବ ତେବେ ବୈଦର୍ଭୀ ରୀତିରେ ଯଦି 'ଏଇ ପାହାଡ଼ରେ ଧୂମ ଓ ଅଗ୍ନି ଅଛି' କୁହାଯାଏ ତେବେ ତାର ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ ।)ବାମନ କହନ୍ତି, ଗୁଣ କାବ୍ୟର ନିତ୍ୟ ଧର୍ମ, ଅଳଂକାର ଅନିତ୍ୟ ଧର୍ମ । ଗୁଣ ଛଡ଼ା କାବ୍ୟଶୋଭା ହିଁ ହୋଇନପାରେ । ଅଳଂକାର କାବ୍ୟଶୋଭା ବୃଦ୍ଧି କରେ, ମାତ୍ର । ମାତ୍ର ଯଦି ଗୁଣ ନଥାଏ ତାହେଲେ କାବ୍ୟଶୋଭାହିଁ ରହିବ ନାଇ । ଫଳରେ କେବଳ ଅଳଂକାର ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟତ୍ୱ କଦାପି ସଂଭବ ହେବ ନାଇ । ୧ ।

ବାମନଂକ ମତରେ କେବଳ ଗୁଣ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ବାକ୍ୟ ଓ ବାକ୍ୟାର୍ଥର କାବ୍ୟତ୍ୱ ସଂପାଦନ କରେ । ଗୁଣ ଉପରେହିଁ ଅଳଂକାରର ସ୍ଥିତି ।

ମମ୍ମଟ ଦେଖାଇଛନ୍ତି, ଗୁଣ ନଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅଳଂକାର ଥାଇପାରେ ଏବଂ କେବଳ ମାତ୍ର ଅଳଂକାର ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟର କାବ୍ୟତ୍ୱ ସଂଭବ ।

ରାଜଶେଖର ତାଂକ କାବ୍ୟ-ମୀମାଂସାରେ ବାମନଂକର ତିନୋଟି ରୀତିରହିଁ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ବାମନ ଯାହାକୁ ଗୌଡ଼ୀ, ବୈଦର୍ଭୀ, ପାଂଚାଳୀ କହିଛନ୍ତି,

---

* କବିତା, ୧୯୬୬ । (୧) କାବ୍ୟ-ବିଚାର—ସୁରେଂଦ୍ରନାଥ ଦାଶଗୁପ୍ତ ।

(୨) କାବ୍ୟ-ବିଚାରରୁ ଗୃହୀତ ।

ମମ୍ମଟ ସେବୃତ୍ତିକୁ 'ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ-ବ୍ୟଂଜକ, ଲଘୁ, ପ୍ରକାଶକ ଓ କୋମଳ ବର୍ଣ୍ଣ ବିନ୍ୟାସର ଫଳ-ସ୍ୱରୂପ ମନେ କରିଛନ୍ତି । ମଧୁର ବର୍ଣ୍ଣ-ବିନ୍ୟାସରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଟ-ବର୍ଗ-ବର୍ଜିତ ଅନ୍ୟ ଅନ୍ୟ ବର୍ଗର ବର୍ଣ୍ଣମାନେ ଯଦି ସେଇ ସେଇ ବର୍ଗର ଅଂତ୍ୟଯୁକ୍ତ ହୁଏ, ଯଥା ଆଂକ, ଅଂକା ଇତ୍ୟାଦି ଏବଂ ଯଦି ଅଳ୍ପ ସମାସ ଥାଏ କିଂବା

ରାଜଶେଖର ଓ ମମ୍ମଟ

ସମାସ ଆଦୌ ନ ଥାଏ ତାହେଲେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ହୁଏ । ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ-ଗୁଣହିଁ ବୈଦର୍ଭୀ ରୀତିର ପ୍ରକାଶକ । ପୁଣି ବର୍ଗର ପ୍ରଥମ ଓ ତୃତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣ ସହିତ ଯଦି ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣର ଯୋଗ ହୁଏ, କିଂବା ଟ, ଠ, ଡ, ଢ, ବର୍ଣ୍ଣର ଯଦି ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ ବା ଏକଜାତୀୟ ଦୁଇଟି ବର୍ଣ୍ଣ ଏକତ୍ର ସଂଯୁକ୍ତ ହୁଏ ଏବଂ ସମାସବହୁଳ ପଦ ପ୍ରୟୋଗ ହୁଏ, ତାହେଲେ ଓଜଗୁଣ ହୁଏ । ତାହା ଗୌଡ଼ୀ ରୀତିର ପ୍ରକାଶକ । ଆଉ କୋମଳ ବର୍ଣ୍ଣମାନଂକର ଅର୍ଥାତ୍ ଲ ବ ସ ର ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରୟୋଗରେ ପାଂଚାଳୀ ରୀତି ପ୍ରକାଶ ପାଏ ।' (ଏକ୍ସ)

ଏହା ଏକପ୍ରକାର ବୃତ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇପାରେ । ବୃତ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଶବ୍ଦାଳଂକାର, ତେଣୁ ଏଇ ମତ ଅନୁସରଣ କଲେ ବାମନୋକ୍ତ ରୀତି ଅଳଂକାର ମଧ୍ୟରେ ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଯାଏ ।

ଭାମହ ରୀତି ସଂବଂଧରେ କହଂତି, ବୈଦର୍ଭୀ, ଗୌଡ଼ୀ, ପାଂଚାଳୀ ପ୍ରଭୃତି ରୀତି-ବିଭାଗ କେବଳ ମୂର୍ଖମାନେହିଁ କରିଥାଂତି । ଭାମହ ଗୁଣ, ଦୋଷ, ରୀତି ଏ ସବୁକୁ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ଗ୍ରାହ୍ୟ କରି ନାହାଂତି । ସେ କହଂତି, ଗୁଣ କେଉଁଠି ଦୋଷ ହୁଏ, ଦୋଷ କେଉଁଠି ଗୁଣ ହୁଏ । ଅମୁକ ରୀତିରେ ଲେଖିଲେ କାବ୍ୟ ହେବ, ଅମୁକ ରୀତିରେ ଲେଖିଲେ କାବ୍ୟ ହେବ ନାଇ—ଏପରି

ଭାମହ

କୌଣସି କଥା ନାଇ । ଭାମହଂକ ମତରେ ଦୋଷ-ଗୁଣ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି କାବ୍ୟ-ବିଚାର ଏକାଂତ ବହିରଂଗ ସମାଧାନ । ଦୋଷ-ଗୁଣ କେହି କାବ୍ୟର ସ୍ଥାୟୀ ଧର୍ମ ନୁହଂତି । ଶୋଭା ଓ ସୌଂଦର୍ଯ୍ୟହିଁ କାବ୍ୟର ମୂଳ ଉପାଦାନ । କିଂତୁ ଏଇ ଶୋଭା ଓ ସୌଂଦର୍ଯ୍ୟକୁ ଏକାଂତ ଭାବରେ ଶବ୍ଦଗତ ଓ ଅର୍ଥଗତ ମନେ କରି କାବ୍ୟକୁ ଏକାଂତ objective ବା ବହିରଂଗ ଭାବେ ଆଲୋଚନା କଲେ କାବ୍ୟ-ସୌଂଦର୍ଯ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ କରି ନପାରି ଶବ୍ଦାର୍ଥର ମୋହଜାଲରେ ନିପତିତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ('କାବ୍ୟ-ବିଚାର')

ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ କହଂତି ଯେ ରସର ଶୋଭା ବୃଦ୍ଧି ନକଲେ କୌଣସି ଅଳଂକାରକୁ ଅଳଂକାର କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଅଳଂକାର ଶବ୍ଦର ଗୁଣ

ନୁହେଁ କି ଅର୍ଥର ଗୁଣ ନୁହେଁ । ରସର ଶୋଭା-ସମ୍ପାଦନହିଁ

ଅଭିନବଗୁପ୍ତ ଏହାର ଧର୍ମ । କୁନ୍ତକ ବି ସେଇପରି କହିଛନ୍ତି, ବକ୍ରତାର ସହିତ ଅନ୍ୱିତ ନ ହେଲେ ଅଳଙ୍କାର ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ନାହିଁ । ଉପମାଦି ଅଳଙ୍କାର କେବଳ ମାତ୍ର ସାଦୃଶ୍ୟାଦି ଧର୍ମ ଦ୍ୱାରା ଅଳଙ୍କାର ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୋଇ ନପାରେ । ବକ୍ରତା ସହିତ ଅନ୍ୱିତ ହୋଇ କାବ୍ୟଶୋଭା ବୃଦ୍ଧି କଲେହିଁ ତାହା ଅଳଙ୍କାର ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହୁଏ । କୁନ୍ତକଙ୍କର ଏଇ ଯୁକ୍ତିକୁ ରୁଯ୍ୟକ ପ୍ରଭୃତି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗର ଆଳଙ୍କାରିକମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ କହନ୍ତି, ରୀତି ଦ୍ୱାରା କେବଳ ଶବ୍ଦ-ସଂଘଟନ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ବୁଝାଏ ନାହିଁ । ସେଇ ରୀତିକୁ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ କୁହାଯାଇ ନପାରେ ।

ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ (ଧ୍ୱନିକାର) ଅଳଙ୍କାରର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଦିଗରେ ମୁଣ୍ଡ ଖେଳାଇ ନାହାନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ଧ୍ୱନିର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ

ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ ନହେଲେ ବା ଧ୍ୱନିର ବିଚ୍ଛିତି-ସାଧନ ନକଲେ ଅଳଙ୍କାର ମାତ୍ରକେ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଙ୍ଗର ଅନୁରୂପ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଏହା ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ କାବ୍ୟ ହୁଏ ତାକୁ ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରେ ଏବଂ କାବ୍ୟ-ଶ୍ରେଣୀ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ଅତି ଅଧମ । ମମ୍ମଟ କହିଛନ୍ତି, ରସର ପୋଷାକ ନ ପାଇଲେ ବା ରସ ନ ଥିଲେ, ଅଳଙ୍କାର ଉକ୍ତିବୈଚିତ୍ର୍ୟ ମାତ୍ର । ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ବକ୍ତବ୍ୟ ହେଲା— "ଅଳଙ୍କାରୋ ହି ଚାରୁତ୍ୱହେତୁଃ ।" (ଏକନ୍)

ବାମନଙ୍କ ତିନୋଟି ରୀତି ଛଡ଼ା ରୁଦ୍ରଟ ଲାଟୀ ନାମକ ଆଉ ଏକ ରୀତିର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଏଇ ଚାରୋଟି ରୀତିର ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଭୋଜ ଏହା ସହିତ ମାଗଧୀ ଓ ଆବନ୍ତିକା ନାମକ ଆଉ ଦୁଇଟି ରୀତି କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ବକ୍ରୋକ୍ତିବାଦ

ଭାମହ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟାଳଙ୍କାରରେ ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତିକୁ ଅଳଙ୍କାର ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରି ନାହାନ୍ତି । ହେତୁ, ସୂକ୍ଷ୍ମ, ଲେଶ ପ୍ରଭୃତିକୁ ମଧ୍ୟ ସେ ଅଳଙ୍କାର ବୋଲି ମାନି ନାହାନ୍ତି । ସେ କହିଛନ୍ତି, ବକ୍ରୋକ୍ତି ସବୁ ଅଳଙ୍କାରର ମୂଳ ଏବଂ ବକ୍ରୋକ୍ତି ଛଡ଼ା କାବ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେତେଦୂର ଜଣାପଡ଼େ, ବକ୍ରୋକ୍ତି ଅର୍ଥରେ ସେ କହିବାର ଭଙ୍ଗିର ବୈଚିତ୍ର୍ୟହିଁ ବୁଝିଛନ୍ତି । ଏବଂ ସେଇଥିପାଇଁ ହିଁ ସେ

ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତିକୁ କାବ୍ୟ ବୋଲି ମାନିବାକୁ ନାରାଜ । ଘଟଣା ଯେପରି ସ୍ୱାଭାବିକ ଘଟେ ତାକୁ ସେଇପରି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ କହିବା ଭଂଗିରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ରହେ ନାଇ । ତେଣୁ ବାକ୍ୟର ଭଂଗିରେ, ଭଂଗିତରେ ଅର୍ଥପ୍ରକାଶକୁହିଁ ସେ କାବ୍ୟତ୍ୱର ପ୍ରଯୋଜକ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି । ତାଂକ ମତରେ ସମସ୍ତ ଅଳଂକାର ବକ୍ରୋକ୍ତିର ପ୍ରକାର ମାତ୍ର । ଭାମହ ଦଂଡୀ, ବାମନ କିଂବା ରୁଦ୍ରଟଂକ ପରି ବକ୍ରୋକ୍ତିକୁ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦାଳଂକାର ମାତ୍ର ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି ନାଇ । କେହି କେହି କହନ୍ତି, ଭାମହ ଅତିଶୟୋକ୍ତିକୁହିଁ ବକ୍ରୋକ୍ତି ଏବଂ ସମସ୍ତ ଅଳଂକାର ଅତିଶୟୋକ୍ତି-ମୂଳକ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଂକର 'ସୈଷା ସର୍ବୈବ ବକ୍ରୋକ୍ତି' ଉକ୍ତିହିଁ ଏହାର କାରଣ ।

ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ ଭାମହଂକ ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି କହିଛନ୍ତି :—'କବି-ପ୍ରତିଭା ଦ୍ୱାରା ଅତିଶୟୋକ୍ତି ଯେଉଁ ଅଳଂକାରକୁ ଆଶ୍ରୟ କରେ ତାହାର ଯଥାର୍ଥ ଗୁରୁତ୍ୱ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଅନ୍ୟ ସବୁ ଅଳଂକାର କେବଳ ଅଳଂକାର ମାତ୍ର । ଅତିଶୟୋକ୍ତି ସମସ୍ତ ଅଳଂକାରର ରୂପ ଧାରଣ କରିପାରେ ବୋଲି ଲକ୍ଷଣିକଭାବେ ଅତିଶୟୋକ୍ତିକୁ ଭାମହ 'ସର୍ବାଳଂକାରରୂପା' ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । (ଏକ୍ସ)

"ତତ୍ରୋତିଶୟୋକ୍ତିର୍ଯମଲାଂକାରମଧିତିଷ୍ଠତି କବିପ୍ରତିଭାବଶାତ୍ ତସ୍ୟ ଚାରୁତ୍ୱାତିଶୟୋଗୋହନ୍ୟସ୍ୟ ତ୍ୱଲଂକାରମାତ୍ରତୈବ ଇତି ସର୍ବାଳଂକାରଶରୀର-ସ୍ୱୀକରଣଯୋଗ୍ୟତ୍ୱେନ ଅଭେଦୋପଚାରାତ୍ ସୈବ ସର୍ବାଳଂକାରରୂପା ଇତ୍ୟୟମେବାର୍ଥୋବଗଂତବ୍ୟଃ ।"

ଅଭିନବଗୁପ୍ତ କିଂତୁ ଏ ବିଷୟରେ ଆନଂଦବର୍ଦ୍ଧନଂକ ସହିତ ଏକମତ ହୋଇ ପାରି ନାହାଂତି । ସେ କହଂତି :—

"ଯାତିଶୟୋକ୍ତିର୍ଲକ୍ଷିତା ସୈବ ସର୍ବା ବକ୍ରୋକ୍ତ୍ୟଲଂକାରପ୍ରକାରଃ ।" ଅର୍ଥାତ୍ ଏଇ ଯେ ଅତିଶୟୋକ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଗଲା, ସମସ୍ତ ଅଳଂକାରହିଁ ଏଇପରି ବକ୍ରତାମୂଳକ । (କାରଣ ଭାମହ ଅନ୍ୟତ୍ର କହିଛନ୍ତି, ସମସ୍ତ କାବ୍ୟାଳଂକାରହିଁ ବକ୍ରୋକ୍ତି "ବକ୍ରାଭିଧେୟଶବ୍ଦୋକ୍ତିରିଷ୍ଟା ବାଚାମଲଂକୃତିଃ' ।) ଅଭିନବଗୁପ୍ତ ପୁଣି କହିଛନ୍ତି, ଅତିଶୟୋକ୍ତିହିଁ ଯଦି ସାଧାରଣତ ସକଳ ଅଳଂକାରସ୍ୱରୂପ ହୋଇ-ଥାଂତା, ତେବେ କବିପ୍ରତିଭାର ଆବଶ୍ୟକତା ରହଂତା ନାଇ । ଆଉ ଅତିଶୟୋକ୍ତି ଅଳଂକାର କେବଳ ଅଳଂକାର-ମାତ୍ର ଏକଥାର ମଧ୍ୟ କିଛି ଅର୍ଥ ନାଇ । କାରଣ ଅଳଂକାରମାତ୍ର ବୋଲି କେଉଁଠି କିଛି ନାଇ ।

ଦଣ୍ଡୀ କହନ୍ତି ଯେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ଅଳଂକାରରେଇ ବକ୍ତବ୍ୟ ଅର୍ଥକୁ ବଢ଼ାଇ କୁହାଯାଏ, ସେଥିପାଇଁ ସମସ୍ତ ଅଳଂକାରରେ ଅତିଶୟୋକ୍ତିର ବୀଜ ରହିଚ । (ଏକ୍ସ)

ଅତିଶୟୋକ୍ତି ଏକପ୍ରକାର ବକ୍ରୋକ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତି ଛଡ଼ା ସମସ୍ତ ଅଳଂକାରହିଁ ବକ୍ରୋକ୍ତିମୂଳକ । ବକ୍ରୋକ୍ତିକୁ ସେଥିପାଇଁ ସେ 'ଅଳଂକାର ସାମାନ୍ୟବଚନ' ବୋଲି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଛନ୍ତି ।

ବାମନ କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅଳଂକାର ବୋଲି ଗଣନା କରିବାର ପକ୍ଷପାତୀ । ଏହା ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନୋକ୍ତ ଅବିବକ୍ଷିତ ବାଚ୍ୟବ୍ୟଂଗର ଅନୁରୂପ । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଲଂକାରିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେବଳ କୁନ୍ତକଙ୍କ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କେହି ବକ୍ରୋକ୍ତିକୁ କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି ।

କୁନ୍ତକ ଯେ କି ସମ୍ଭବତ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତଙ୍କ ସମକାଳୀନ ଥିଲେ, ଏବଂ ଦଶମ ଓ ଏକାଦଶ ଶତକର ଲୋକ ଥିଲେ, ତାଙ୍କର ବକ୍ରୋକ୍ତି-ଜୀବିତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି ।

କୁନ୍ତକ ସେ କାବ୍ୟ-ବିଶେଷତ୍ୱ ରୂପେ ଶବ୍ଦାର୍ଥଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଭିନ୍ନ 'ଗୋଟିଏ ଶୋଭାତିଶଯ୍ୟ, ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବା ରସ-ପ୍ରତୀତିର' କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । କବିକୌଶଳର ବିଚିତ୍ରତାହିଁ ଏଇ ଜାତୀୟ ବକ୍ରତାକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ପୁରାତନ କଥା କହିବାକୁ ଯାଇ ମଧ୍ୟ କବି ସେଠାରେ ନୂତନ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିଥାନ୍ତି । କୁନ୍ତକ ରସକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ନାହାନ୍ତି । ସେ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥର ଚତୁର୍ଥ ଉନ୍ମେଷରେ କହିଛନ୍ତି—କେବଳ ମାତ୍ର କଥାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି କାବ୍ୟ ହୁଏ ନାଇ । ରସଦ୍ୱାରରେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମୟ ହୋଇ ଉଠିଲେହିଁ ତାହା କାବ୍ୟ ହୁଏ । ଭାମହ ବା ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ଭଳି ସେ ରସକୁ ଏକ ଅଳଂକାର ବିଶେଷ (ଯଥା ରସ-ବାଦଳଂକାର) ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଅନିଚ୍ଛୁକ । ରସ ଯେଉଁଠି ବାଚ୍ୟାର୍ଥର ଅଂଗୀଭୂତ ହୁଏ ସେଠାରେ ତାହା ରସାଦାଦଳଂକାର ହୁଏ । ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ଭଳି କୁନ୍ତକ ମଧ୍ୟ ମନେ କରନ୍ତି ଯେ ରସକୁ ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇ ନପାରେ । ପୂର୍ବାଚାର୍ଯ୍ୟମାନେ ରସକୁ ଅଳଂକାରର ଅଂଗୀଭୂତ କରିବା ପାଇଁ ରସବତ୍, ପ୍ରେୟଃ, ଊର୍ଜସ୍ୱୀ ଏବଂ ସମାହିତ ପ୍ରଭୃତି ଯେଉଁ ସବୁ ଅଳଂକାରର ଉଦ୍ଭାବନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ ସେସବୁକୁ ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଂଗ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଆଣି ପକାଇ-ଛନ୍ତି । ମାତ୍ର କୁନ୍ତକ କହନ୍ତି, ଏ ସବୁ ଅଳଂକାର ନୁହେଁ କି ଗୁଣୀଭୂତବ୍ୟଂଗ ନୁହେଁ, ଏମାନେ ଅଳଂକାର୍ଯ୍ୟ । ରସବତ୍ ପ୍ରଭୃତି ଅଳଂକାରରେ ରସହିଁ ପ୍ରଧାନ ।

ରସହିଁ କାବ୍ୟ ଏବଂ ସେଥିପାଇଁ ଏହାକୁ ଅଳଂକାର କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଆନଂଦବର୍ଧନଂକ ସହିତ ତାଂକ ମତର ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏଇ ଯେ ସେ ରସକୁ ବକ୍ରତାର ଏକ 'ପ୍ରକାର' ବୋଲି ମନେ କରଂତି । ତାଂକର ଉପଚାର-ବକ୍ରତା ଆନଂଦବର୍ଧନଂକ ଲକ୍ଷଣାମୂଳ ଧ୍ୱନିର ଅନୁରୂପ । (କା:ବ)

କାବ୍ୟରେ ରସ

କାବ୍ୟରେ ରସର ଗୁରୁତ୍ୱ ସଂବଂଧରେ ଭାମହ ଅନବଗତ ନଥିଲେ । କାବ୍ୟରସ ପାନ କରି ଲୋକେ ଶାସ୍ତ୍ର ପଢ଼ିବାକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ପାରଂତି, କାରଣ ପ୍ରଥମେ ମଧୁ ଲେହନ କରି ଲୋକେ ପରେ କଟୁ ଔଷଧ ପାନ କରଂତି । ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତଂକ ସମୟରେ ରସର ଯେପରି ଘନୀଭୂତ ଆଲୋଚନା ହୋଇଥିଲା, ଭାମହ, ଦଂଡୀ ପ୍ରଭୃତିଂକ ମଧ୍ୟରେ ସେପରି ଭାବରେ ହୋଇନାଇ । ଦଂଡୀ ରସ ସଂବଂଧରେ ଯାହା ଅଳ୍ପ କିଛି ଲେଖିଛଂତି ସେଥିରୁ ତାଂକର ମତ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବରେ ନିରୂପଣ କରିବା କଠିନ । ବାମନ ରସକୁ କାବ୍ୟର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଗୁଣ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛଂତି । ଏଇ ଗୁଣଟିର ନାମ କାଂତି । ଉଦ୍‌ଭଟ ରସକୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଛଂତି । ତାଂକ ମତରେ ରସ ଥିଲେହିଁ କାବ୍ୟକୁ ଜୀବଂତ କୁହାଯାଇପାରେ । ସେଥିପାଇଁ ରସକୁ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା କୁହା ଯାଇପାରେ । (କା-ବ)

"ରସାଦ୍ୟଧିଷ୍ଠିତମ୍ କାବ୍ୟମ୍ ଜୀବଦ୍‌ରୂପତୟାଂ ଯତଃ
କଥ୍ୟତେ ତଦ୍ ବସାଦୀନାଂ କାବ୍ୟାତ୍ମତ୍ୱଂ ବ୍ୟବସ୍ଥିତମ୍ ।" (ଉଦ୍‌ଭଟ)

ଅଭିନବଗୁପ୍ତ କହଂତି, ରସକୁ ସାକ୍ଷାତ୍କାର କୁହାଯାଇପାରେ ବା ନିଷ୍ପ୍ରତ୍ୟାତ୍ମିକା ବୃତ୍ତି କୁହାଯାଇପାରେ, କିଂବା ସଂକଳ୍ପ ବା ସ୍ମୃତି ବି କୁହାଯାଇ-ପାରେ, କିଂବା କେବଳ ଏକ ସ୍ଫୁରଣ ବା ସ୍ଫୁର୍ତ୍ତି କୁହାଯାଇପାରେ । ଏ ବିଷୟରେ କିଛି ସଠିକ କହିବା ସଂଭବ ନୁହେ । ମନୀଷ ଚିତ୍ତରେ ପ୍ରସୁପ୍ତ ଭାବରେ ଅନାଦି କାଳରୁ ବହୁ ଭୋଗାନୁଭୂତି ଓ ଭୋଗର ଆକାଂକ୍ଷା ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଚି । ସାଧାରଣୀ-କୃତ ଭୟାଦି ଭାବ ଚିତ୍ତରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ହେଲେ ଅନାଦିକାଳ-ସଂଚିତ କୌଣସି ନା କୌଣସି ଭୋଗବାସନା ସହିତ ତାର ଯେଉଁ ପରିଚୟ ଘଟେ ତାହା ଫଳରେ ସେଇ ସାଧାରଣୀକୃତ ଭୟାଦି ଭାବ ରସରୂପରେ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇଉଠେ । ସବୁ କାବ୍ୟଜ୍ଞଂକ ଚିତ୍ତରେ ଏଇ ସାଧାରଣୀକୃତ ସ୍ୱଭାବର ପ୍ରକାଶ ଏକ ପ୍ରକାର ହୁଏ ନାଇ । ତାହା ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତିଂକ ଚିତ୍ତରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ହୋଇପାରେ । ସାଧାରଣୀକୃତ

ଚମତ୍କାର

ଇତ୍ୟାଦି ଭାବ ସହିତ 'ହୃଦୟସ୍ଥିତ ଅର୍ଧନିମଗ୍ନ ବାସନାର ପରିଚୟ ହେବା ଫଳରେ ଯେଉଁ ଚେତନା ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ ତାହା ସବେ ଦେଶକାଳାଦି ସଂବଂଧ-ସଂବଳିତ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସ୍ୱାର୍ଥ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସୁଖ ଦୁଃଖାଦି ଜଡ଼ିତ ନୁହେ । ଏଇ ବାଧାବିହୀନ ଚେତନା-ଉଦ୍‌ବୋଧନର ନାମ ଚମତ୍କାର ।' ଆମର ନିମଗ୍ନ ବାସନା ସହିତ ସାଧାରଣୀକରଣର ମିଳନ ବା ପରିଚୟ-ଜନିତ ଗୋଟିଏ ବିଶିଷ୍ଟ ଚେତନାର ଉଦ୍‌ବୋଧନ ହୁଏ (aesthetic attitude of the mind), ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥ ତଜ୍ଜନିତ ଆହ୍ଲାଦ ଏବଂ ତୃତୀୟ ଅର୍ଥ ତଜ୍ଜନିତ ଶରୀର ପୁଲକାଦି । ଅଭିନବଗୁପ୍ତ ରସ ସଂବଂଧରେ ପୁଣି କହନ୍ତି

ରତ୍ୟାଭ୍ୟାସ

ଯେ ସଂବଦାତ୍ମତା ରୂପେ ରସର ପ୍ରକାଶ ହୁଏ । କାହା ପ୍ରତି କାହାର ଆକର୍ଷଣ ଯଦି ସାଧାରଣୀଭୂତ ଭାବରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ତେବେ ତାହାକୁ ଆମେ ରତି କହିବୁଁ ନାଇ—ରତ୍ୟାଭ୍ୟାସ କହିବୁଁ । ଅଭିନବଗୁପ୍ତ କାବ୍ୟାର୍ଥକୁ ରସ ବୋଲି କହିଲେ ବି କାବ୍ୟର ଚରମ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ରସ ମଧ୍ୟରେ ହୁଏ ବୋଲି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଅଂଗୀକାର କରିଛଂନ୍ତି ରସ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର ଯେଉଁ ଅଂତଦୃଷ୍ଟିଟି ଫୁଟିଉଠେ, କବି ତାଂକ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱଭୁବନର ସତ୍ୟକୁ ବୁଦ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ରସସିକ୍ତ କରି ପ୍ରକାଶ କରି ଭଗବତ୍‌ପ୍ରାପ୍ତି ସଦୃଶ ଚରମାନଂଦ ଲାଭ କରଂନ୍ତି । (ଏକନ୍)

ଶୃଂଗାର ରସ ସଂବଂଧରେ ଅଭିନବଗୁପ୍ତ କହଂନ୍ତି, ଭରତ ଯାହା "ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ-ବେଶାତ୍ମକ ଅର୍ଥାତ୍" ଶୃଂଗାରର ନାମ ରତି, (ଶୃଂଗାରୋ ନାମ ରତିଃ ସ୍ଥାୟିଭାବ ପ୍ରଭାବଃ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳବେଷାତ୍ମକ) ବୋଲି କହିଛଂନ୍ତି ତାହା ଠିକ ନୁହେ । ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷର ପରସ୍ପରାଭିଳାଷ ଓ କାମପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ରତି ବା ଶୃଂଗାର କୁହାଯିବ ନାଇ । ଏହା ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବ ମାତ୍ର । କିଂତୁ ପ୍ରାରଂଭରୁ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟଂତ ମିଳନ ଓ ବିରହରେ ପରିପୂର୍ଣ ସୁଖ ସ୍ୱଭାବକୁ ରତି କୁହାଯାଏ ।

କ୍ଷେମେଂଦ୍ର ରସକୁ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ନଦେଇ ଔଚିତ୍ୟକୁ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଦେଇ-ଛଂନ୍ତି । ସେ କହିଛଂନ୍ତି, ଲୋକେ ରସକୁ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ବୋଲି କହିଥାଂନ୍ତି । କିଂତୁ ଔଚିତ୍ୟହିଁ ରସର ପ୍ରାଣ ।

ମମ୍ମଟ କାବ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟରେ ରସକୁ ଅଂତର୍ଭୁକ୍ତ ନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଦୋଷ-ଗୁଣ ଅଲଂକାରାଦି ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଂଗରେ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜଂକ ପରି ରସକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଛଂନ୍ତି । ତାଂକ ମତରେ, ରସହିଁ କାବ୍ୟର ମୁଖ୍ୟ ଅର୍ଥ, ରସକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଯାହା ଥାଏ ତାହାକୁହିଁ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ କୁହାଯାଇ ପାରେ ।

ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ

ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ତାଂକ "ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ"ରେ କହିଛଂତି ଯେ ଯେତେ-ବେଳେ ରଜ ଓ ତମ ଗୁଣ ତିରୋହିତ ହୁଏ ଏବଂ ସତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣର ଉଦ୍ରେକ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ହୃଦୟର ଚମତ୍କାରିତା ରୂପକ ଯେଉଁ ବିସ୍ତାର ଘଟେ, ତାହା ଫଳରେ କୌଣସି କୌଣସି ପ୍ରାକ୍ତନ ପୁଣ୍ୟଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତି ସ୍ୱପ୍ରକାଶ, ଚିନ୍ମୟ, ଅଖଂଡ, ଅନ୍ୟ ଜ୍ଞେୟ ବସ୍ତୁଠାରୁ ସଂପର୍କହୀନ, ଲୋକୋତ୍ତର, ଚମତ୍କାର-ପ୍ରାଣସ୍ୱରୂପ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱାଦତୁଲ୍ୟ ରସକୁ ନିଜ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ ଭାବରେ ଆସ୍ୱାଦନ କରି ପାରଂତି ।

ଚମତ୍କାରିତା — ଏହି ସମୟରେ ମନ ରଜ ଓ ତମ ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ରାଂତ ଥାଏ ନାହିଁ, ସେଥିପାଇଁ ସ୍ୱଚ୍ଛ ସତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥାଏ । ଚମତ୍କାର ଶବ୍ଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଯାଇ ବିଶ୍ୱନାଥ କହିଛଂତି ଯେ ଚମତ୍କାରିତ୍ୱ ହୃଦୟର ବିସ୍ତାର । (କା ବି)

ଚମତ୍କାରିତ୍ୱକୁ କେହି ଅଦ୍ଭୁତ ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ନାହାଂତି । କେଏ ଚମତ୍କାରିତାକୁ 'ନାଂଦନିକ ବା ସୌଂଦର୍ଯ୍ୟାତ୍ମକ ବୋଧ (aesthetic attitude) ପୁଣି କେହି ହୃଦୟ ସଂବାଦ ଜନିତ ହ୍ଲାଦ, ଏହିପରି ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛଂତି ।' ରସ ଯେ ବ୍ରହ୍ମସ୍ୱାଦ ଏବଂ ଆନଂଦାତ୍ମକ ଆସ୍ୱାଦଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ଏକଥା ବିଶ୍ୱନାଥ ମମ୍ମଟଂକଠାରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛଂତି ବୋଲି ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ସୁରେଂଦ୍ରନାଥ ଦାସଗୁପ୍ତ ତାଂକ 'କାବ୍ୟ-ବିଚାର'ରେ ଦର୍ଶାଇଛଂତି ।

ବିଶ୍ୱନାଥ ରସକୁ ସ୍ୱପ୍ରକାଶ ଆନଂଦସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ପ୍ରସଂଗରେ କହିଛଂତି ଯେ କରୁଣ, ଭୟାନକ, ବୀଭତ୍ସ, ପ୍ରଭୃତି ରସରେ ଯେଉଁ ସୁଖାନୁଭବ ହୁଏ ତାହା ସହୃଦୟ ପାଠକ ବା ଦର୍ଶକମାନେ ସମସ୍ତେ ଜାଣଂତି । ଯଦି କରୁଣ ରସାସ୍ୱାଦ ସମୟରେ ଦୁଃଖ ଅନୁଭୂତ ହୁଅଂତା ତେବେ କେହି ତାହା ଅସ୍ୱାଦ କରିବାକୁ ଉନ୍ମୁଖ ହୁଅଂତେ ନାହିଁ ବା ରାମାୟଣାଦି ଶୁଣିବା ପାଇଁ କେହି ବ୍ୟାକୁଳ ହୁଅଂତେ ନାହିଁ । କରୁଣ-ରସରେ ଦ୍ରାବିତ ହେଲେ ଅନେକ ସମୟରେ ପାଠକ ଅଶ୍ରୁଜଳ ତ୍ୟାଗ କରଂତି । ମାତ୍ର ତାହାର କାରଣ ଦୁଃଖାନୁଭବ ନୁହେ । ଚିତ୍ତ ରସ -ବିଗଳିତ ହେଲେ ଅନେକ ସମୟରେ ତାହା ଫଳରେ ଅଶ୍ରୁପାତ ଘଟିପାରେ । ନାୟକ ନାୟିକା ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଭାବାଦିକୁ ଯଦି ପାଠକ ବା ଦର୍ଶକ ସ୍ୱକୀୟ ବିଭାବାଦି ରୂପେ ମନେକରେ ତାହାହେଲେ ତାହା ଫଳରେ ଲୌକିକ, ହର୍ଷ, ଶୋକ, ବ୍ରୀଡ଼ା, ଆତଂକ ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରେ । ଏହି ଭୟରେ ତାଂକର ପୂର୍ବୋକ୍ତ

ସାଧାରଣୀକରଣକୁ ଟିକିଏ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ବିଶ୍ୱନାଥ କହିଛନ୍ତି ଯେ ବିଭାବାଦି ଜନିତ ଯେଉଁ ରସାସ୍ୱାଦ ହୁଏ, ତାହା ନାୟକର ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଯେପରି ନାୟକର ନୁହେ, ସେହିପରି ଏହା ପାଠକର ବା ଦର୍ଶକର ହୋଇ ମଧ୍ୟ ତାର ନୁହେ । ସ୍ୱଗତତ୍ୱ ବା ପରଗତତ୍ୱ ରୂପକ କୌଣସି ବଂଧନ ତାର ନାଇ ।

ବିଶ୍ୱନାଥ ରସାତ୍ମକ ବାକ୍ୟ କାବ୍ୟ ବୋଲି ('ବାକ୍ୟଂ ରସାତ୍ମକଂ କାବ୍ୟଂ') କହିଛଂନ୍ତି । ଏଇ ରସ ପୁଣି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର । ଭରତ ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରଧାନ ଓ ଗୁଡ଼ିଏ ଅପ୍ରଧାନ ରସର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଭରତ ତାଂକ ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଲେଖିଛଂନ୍ତି ଯେ 'ବିଭାବାନୁଭାବ ବ୍ୟଭିଚାରିସଂଯୋଗାଦ ରସ ନିଷ୍ପତ୍ତି ।' ଭଟ୍ଟ ଲୋଲ୍ଲଟ ପ୍ରଭୃତି କହଂନ୍ତି, ଅମ ଅଂତରର ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ ସହିତ ବିଭାବ ପ୍ରଭୃତିର ସଂଯୋଗ ହେଲେ ରସ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ ଅର୍ଥରେ ଆଲଂକାରିକମାନେ ଅଂତରର ଗୁଢ଼ ପ୍ରଦେଶରେ ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିବା ଭାବ ବା emotions ବୁଝଂନ୍ତି । ଏହା ପ୍ରଧାନତଃ ଆଠ ପ୍ରକାର : ଶୃଂଗାର, (ବିଭାବ—ରତି) (ବା sex-emotion) ହାସ୍ୟ, (ବିଭାବ ହର୍ଷ) କରୁଣ, (ବିଭାବ ବିୟୋଗ) ବୀର, (କ୍ରୋଧ ବିଭାବ ଉତ୍ସାହ, ଅପକାର ସହ୍ୟ ନ କରିବାର ଯେଉଁ ତୀବ୍ର ଭାବ) ଭୟ, ବୀଭତ୍ସ, ଅଦ୍ଭୁତ ଇତ୍ୟାଦି । ଯେତେବେଳେ ଲୌକିକ ବସ୍ତୁ ଦ୍ୱାରା ଏଇ ଭାବ ସକଳ ଉଦ୍ଦୀପିତ ନ ହୋଇ ଶିଳ୍ପ ଦ୍ୱାରା ଉଦ୍‌ବୋଧିତ ହୁଅଂନ୍ତି ସେତେବେଳେ ଏହାକୁ ରସ କୁହାଯାଏ । ଭଟ୍ଟଲୋଲ୍ଲଟ ପ୍ରଭୃତିଂକ ମତରେ ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ ଓ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ପରସ୍ପର-ପୋଷକତା କରି ସଂଯୁକ୍ତ ହେଲେ ରସର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ । *

ଏଥିରୁ ଭୋଜରାଜ ଶୃଂଗାରକୁ ଏକମାତ୍ର ରସ ବୋଲି କହଂନ୍ତି । ମହାକବି ଭବଭୂତି କରୁଣକୁ ଏବଂ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ ଶାଂନ୍ତ ରସକୁ ମୂଳ ରସ ବୋଲି କହଂନ୍ତି । ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ତାଂକ ପିତାମହ ନାରାୟଣ ପଂଡିତ କେବଳ ଅଦ୍‌ଭୁତକୁ ରସ ବୋଲି ମାନଂନ୍ତି ବୋଲି କାରିକାରେ କହିଛଂନ୍ତି । (ʻ) ଭଟ୍ଟନାୟକ କହଂନ୍ତି ଯେ ରସ ପ୍ରତୀତ ବି ହୁଏ ନାଇ, ଉତ୍ପନ୍ନ ବି ହୁଏ ନାଇ, ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ବି ହୁଏ ନାଇ । ନଟ ବା ଦର୍ଶକ ଚିତ୍ତରେ ନାଟକୀୟ ବ୍ୟାପାର ଯଦି ନିଜର ବୋଲି ମନେ ହୁଅଂନ୍ତା, ତାହା ହେଲେ କରୁଣ ରସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେମାନେ ଅତ୍ୟଂନ୍ତ ଦୁଃଖିତ ହୁଅଂନ୍ତେ । କିଂନ୍ତୁ ତାହା ହୁଏ ନାଇ । ସେଇପରି ସୀତାଂକ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ କାହାର ନିଜ ପ୍ରଣୟିନୀ କଥା ମନେ ପଡ଼ିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେ କିଂବା ନିଜ ଜୀବନରେ କେହି ସମୁଦ୍ରଲଂଘନାଦି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି ନାଇ । ତାଂକ ମତରେ ଅନୁଭବ ବା ସ୍ମୃତି ଛଡ଼ା

* କାବ୍ୟ-ବିଗ୍ରହ ୧ । 'ଦିଗଂନ୍ତ', ୧୯୬୭ ଫେବୃଆରି, ୧୨.ଂପାଦକୀୟ

ରସ ପ୍ରତୀତି ଘଟି ନ ପାରେ । ଏବଂ ଯେଉଁ କାରଣରୁ ରସପ୍ରତୀତି ଅସମ୍ଭବ, ରସର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ କହିବା ମଧ୍ୟ ସେହି କାରଣରୁ ଅସଂଭବ । ରସର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହୁଏ ଏହା ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ, କାରଣ ଯାହା ଥାଏ ତାହା କେବଳ

ରସପ୍ରତୀତି ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇପାରେ । ରସ ପୂର୍ବେ ନ ଥିଲା, ବିଭାବାଦି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶ ପାଇଲା ଏହା ବି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ଭଟ୍ଟ ନାୟକ କହନ୍ତି କାବ୍ୟରେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ବିଭାବାଦି ସାଧାରଣୀକାରେ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ । ଭାବକତ୍ୱ ସ୍ୱରୂପ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବ୍ୟାପାର ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ନୂଆ ପ୍ରକାର ସୃଷ୍ଟି ବା ପ୍ରତିଫଳନ ହୁଏ, ସେଇ ପ୍ରତିଫଳନଗତ ରସ ଅନୁଭବ ବା ସ୍ମୃତି ପ୍ରଭୃତି ସାଧାରଣ ଚିତ୍ତ ବୃତ୍ତିଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ । ରସର ଭୋଜକତ୍ୱ ବା ଭୋଗବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା 'ସତ୍ତ୍ୱୋଦ୍ରେକପ୍ରକାଶାନନ୍ଦମୟ' ସ୍ୱକୀୟ ସ୍ୱାତ୍ମିକ ଚିଦବୃତ୍ତି ସହିତ ବିଲକ୍ଷଣ ବିଶିଷ୍ଟ 'ପରବ୍ରହ୍ମାସ୍ୱାଦସହୋଦର' ରୂପେ ଅଲୌକିକ ଭାବରେ କାବ୍ୟ ନାଟକୀୟ ରସ ଆସ୍ୱାଦିତ ହୁଏ । ରସର ଉପସ୍ଥାପନ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଲୌକିକ ବସ୍ତୁ ଦ୍ୱାରା ସଂଭବ ନୁହେଁ । ରସର ଅନୁଭବ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଲୌକିକ ଉପାୟ ଦ୍ୱାରା ଘଟେ ନାହିଁ । ଭଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ମତରେ ରସର ଉପସ୍ଥାପନ ରସର ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ଦୁଇଟି ଅଲୌକିକ ବୃତ୍ତି ମାନିବାକୁ ହୁଏ । ଗୋଟିକୁ ସେ କହୁଛନ୍ତି ଭାବକତ୍ୱ, ଅନ୍ୟଟିକୁ ଭୋଜକତ୍ୱ ବା ଭୋଗୀକରଣ । (୧)

ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ ଭଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ମତ ସମର୍ଥନ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ମତରେ ରସର ଭୋଗୀକରଣ କହିଲେ କଣ ବୁଝାଏ ତାହା ଭଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ କଥାରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ରତି ଉତ୍ସାହ ପ୍ରଭୃତି ରସର ଆସ୍ୱାଦକୁ ରସର ଭୋଗୀକରଣ କୁହାଯାଇ ପାରେ । ଏଇ ରସାସ୍ୱାଦ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର । ସତ୍ତ୍ୱ, ରଜ, ତମ ଏଇ ତିନୋଟି ଗୁଣର ପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରା ଯଦିଚ ରସାଦିର ସଂଭୋଗ ହୁଏ, ତଥାପି ଏ ତିନୋଟିର ମିଶ୍ରଣ ପ୍ରଣାଳୀ ଅସଂଖ୍ୟ ପ୍ରକାର ଘଟି ପାରେ । ଭଟ୍ଟନାୟକଙ୍କ ମତର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି : ଅଭିଧା ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟର ଶବ୍ଦାର୍ଥ ବୋଧ ହେଲେ ଶବ୍ଦାର୍ଥଗତ ଦୋଷାଭାବ, ଗୁଣ ଓ ଅଳଂକାରାଦି ଦ୍ୱାରା ଏପରି ଏକ ନୂତନ ବ୍ୟାପାର ଉଦ୍ଭୂତ ହୁଏ ଯାହା ଫଳରେ କାବ୍ୟଗତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ମନୋଗତ ଭାବ ଏକ ଅଲୌକିକ ଉପାୟରେ ଚିତ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୁଏ । ସେଇ ଉପସ୍ଥିତିରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସ୍ୱଭାବ ତିରୋହିତ ହେଲେ ରତ୍ୟାଦି ସାଧାରଣ ଭାବରେ

(୧) କାବ୍ୟ-ବିଚାର ।

ସେମାନଙ୍କର ଶୋଷାଏ ଉପସ୍ଥିତ ଘଟେ । ଏଇ ଭାବକଳ୍ପ

ଭାବକଳ୍ପ

ବ୍ୟାପାର କୌଣସି ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅବସ୍ଥା ନୁହେ । ଏହା ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବୃତ୍ତି ବୋଲି ଭଟ୍ଟନାୟକ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହାକୁ ଭୋଜକଳ୍ପ ଆଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି ; (*Ibid*)

ପଦାର୍ଥ ହିଁ ରସ ରୂପେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ସାରଦାତନୟ କୁହନ୍ତି ଯେ ଯେଉଁପରି ଢେଉ ସବୁ ଉଠନ୍ତି ପୁଣି ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଲୀନ ହୋଇ ଯାଆନ୍ତି, କେତେବେଳେ ସେମାନେ ସମୁଦ୍ରର ମାହାତ୍ମ୍ୟକୁ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି, କେତେବେଳେ ପୁଣି ତା ଭିତରେ ଲୀନ ହୋଇ ଥାଆନ୍ତି, ସେଇପରି ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବଗୁଡ଼ିକ କେତେବେଳେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବର ଆସ୍ୱାଦକୁ ସୁପୁଷ୍ଟ କରନ୍ତି, କେତେବେଳେ ପୁଣି ତା ଭିତରେ ଲୀନ ହୋଇ ଯାଆନ୍ତି । (କା ବ)

ଔଚିତ୍ୟବାଦ

କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କର ଔଚିତ୍ୟବାଦ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ଔଚିତ୍ୟକୁ ରସର ପ୍ରାଣ ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି, ଉଚିତ ସ୍ଥାନରେ ବିନ୍ୟାସ କଲେ ଅଳଙ୍କାର ଦେହକୁ ଅଳଙ୍କୃତ କରିପାରେ ଏବଂ ଉଚିତ ସ୍ଥାନରୁ ଚ୍ୟୁତ ହେଲେ

କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର

ଗୁଣକୁ ମଧ୍ୟ ଗୁଣ କୁହା ଯାଏ ନାଇ । କଣ୍ଠରେ ମେଖଳା ପିନ୍ଧିଲେ କିମ୍ବା ନିତମ୍ବରେ ହାର ପରିଧାନ କଲେ ସେ ଅଳଙ୍କାରର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ରହେ ନାଇ । ଶୌର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣ ସତ କିନ୍ତୁ ଭୀତ ବା ପ୍ରଣତ ବ୍ୟକ୍ତ ପ୍ରତି ଶୌର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ହାସ୍ୟକର । ଯାହା ସଙ୍ଗତ ଯାହା ଖାପେ ତାହାକୁଇ ଔଚିତ୍ୟ କହିବା । ଔଚିତ୍ୟ ଅର୍ଥ ଆନୁରୂପତା, ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ । ରସର ଉପଯୁକ୍ତ ବାକ୍ୟ ବିନ୍ୟାସକୁ ଗୁଣୌଚିତ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଏହିପରି ରସାନୁକୂଳ ବା ଅର୍ଥାନୁକୂଳ ପଦକୁ ଅଳଙ୍କାରୌଚିତ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ରସୌଚିତ୍ୟ ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ କେଉଁ ରସ ସହିତ କେଉଁ ରସର ମିଳନ କିପରି ଅବସ୍ଥାରେ ସମ୍ଭବପର ହୁଏ ତାହା ଦେଖାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ର ଏଇପରି କାରକୌଚିତ୍ୟ, ଲିଙ୍ଗୌଚିତ୍ୟ, ବଚନୌଚିତ୍ୟ, ବିଶେଷଣୌଚିତ୍ୟ, ଉପସର୍ଗୌଚିତ୍ୟ, କ୍ରିୟାପଦୌଚିତ୍ୟ, କାଳୌଚିତ୍ୟ, ସ୍ୱଭାବୌଚିତ୍ୟ, ସାରସଂଗ୍ରହୌଚିତ୍ୟ, ପ୍ରତିଭୌଚିତ୍ୟ, ଅବସ୍ଥୌଚିତ୍ୟ, ନାମୌଚିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । କୁନ୍ତକଙ୍କ ମତରେ ଔଚିତ୍ୟ ହାନି ହେଲେ ରସର ଅପକର୍ଷ ଘଟେ ; କିନ୍ତୁ ଏହା ବୋଲି ଔଚିତ୍ୟକୁ ରସର ପ୍ରାଣ କୁହାଯାଇ ନ

ନାଂଦନିକ ବୋଧ

ପାରେ । କିଂତୁ ଏକଥା ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ ଯେ ଔଚିତ୍ୟବୋଧ ସୌଂଦର୍ଯ୍ୟ-ବୋଧର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଅଂଗ । କୁନ୍ତକ ଔଚିତ୍ୟକୁ ବକ୍ରୋକ୍ତିର ଏକ ପ୍ରଧାନ ଅଂଗ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରଂତି । ତାଂକ ମତରେ ଔଚିତ୍ୟ ହାନି ହେଲେ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ହାନି ଘଟି ପାରେ । କେଉଁ ରେଖା ସଂଗେ କେଉଁ ରେଖା ମିଳିତ ହେଲେ, କିଂ । କେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣ ସଂଗେ କେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣ ମିଳିତ ହେଲେ ତାହା ସୁଂଦର ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ତାହା ବାହ୍ୟ ସୂତ୍ର ଦ୍ୱାରା କୌଣସି ମତେ ଅନୁମାନ କରି ଯାଏ ନାଇ । ନିପୁଣ ଶିଳ୍ପୀ ନିକଟରେ ସେ ଔଚିତ୍ୟ ନିଜେ ହିଁ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ ଏବଂ ସେ ଔଚିତ୍ୟର ହାନି ହେଲେ କୌଣସି ବସ୍ତୁହିଁ ସୁଂଦର ବୋଲି ପ୍ରତିଭାତ ହୁଏ ନାଇ । ବସ୍ତୁତ ରସୋତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ବିଭାବାଦିର ଯଥାଯଥ ସନ୍ନିବେଶ ନ ହେଲେ ଶବ୍ଦରେ ଧାତୁରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ହୋଇ ତାହାର ହୃଦୟ-ସଂବାଦ ଉତ୍ପନ୍ନ କରି ପାରେ ନାଇ । ଉପସ୍ଥାପିତ ବସ୍ତୁ ସହିତ ଇଦାନିଂତନ ବା ପ୍ରାକ୍ତନ ବାସନାର ଅନୁରୂପତା ନ ଥିଲେ ହୃଦୟ-ସଂବାଦ ଥାଇ ପାରେନା ଓ ରସର ଉତ୍ପନ୍ନ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେନା । କ୍ଷେମେଂଦ୍ର ଔଚିତ୍ୟକୁ କୁଂତକଂକ ପରି ଏପରି ବ୍ୟାପକ ଭାବରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ନାହାଂତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ପଂଡିତ ତାଂକ ରସଗଂଗାଧର ଗ୍ରଂଥରେ କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରସଂଗ ରେ ରମଣୀୟ ପ୍ରତିପାଦକ ଶବ୍ଦକୁ କାବ୍ୟ କହିଛଂତି । ରମଣୀୟତା ଅର୍ଥ - ଲୋକୋତ୍ତରାହ୍ଲାଦଜନକ ଜ୍ଞାନଗୋଚରତା । ଲୋକୋତ୍ତର ଶବ୍ଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଯାଇ ଜଗନ୍ନାଥ କହିଛଂତି ଯେଉଁ ଜାତୀୟ ଆହ୍ଲାଦ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟାଏ ବିଶେଷ ଚମତ୍କାରିତ୍ୱ ଥାଏ ଯାହା କେବଳ ମାତ୍ର ସହୃଦୟର ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ଏବଂ ଯାହାକୁ ଅପର ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଅହ୍ଲାଦ ଠାରୁ ସ୍ୱତଂତ୍ର ବୋଲି ମନେ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ଏଇ ଚମତ୍କାରିତ୍ୱକୁ ସେ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତଂତ୍ର ଜାତି କହିଛଂତି, ସେ ପୁଣି କହିଛଂତି, ସାଧାରଣ ଲୌକିକ ବାକ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଅନଂଦ ହୁଏ ସେଥିରେ ଏଭଳି ଲୋକୋତ୍ତରତ୍ୱ ନାଇ, ତେଣୁ ସେଭଳି ବାକ୍ୟକୁ କାବ୍ୟ କୁହାଯାଏ ନାଇ । ଜଗନ୍ନାଥଂକ ମତରେ ଚମତ୍କାରତ୍ୱ ହିଁ କାବ୍ୟତ୍ୱ । ଚମତ୍କାର ଶବ୍ଦରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଆହ୍ଲାଦ ବା ଆନଂଦ ମାତ୍ର ବୁଝଂତି ନାଇ, କିଂତୁ "କାବ୍ୟର ଆହ୍ଲାଦରେ ଯେ ଗୋଟିଏ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ରୂପ ବାସନା ସହିତ ସ୍ଫୁଟ ଚିତ୍ତର ମିଳନ ଜନିତ ଏକ ଦୁର୍ବାଚ୍ୟ ଅନୁଭୂତି ଅଛି ତାହାକୁହିଁ ସେ ଚମତ୍କାର ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରା ଲକ୍ଷିତ କରିବାକୁ ଚାହିଁଛଂତି ।" (କାବ୍ୟ-ବିଚାର, ପୃ '୫୯) ଜଗନ୍ନାଥଂକ ମତରେ କବି ପ୍ରତିଭାଇ କାବ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିର କାରଣ । ପ୍ରତିଭାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହିଁ କାବ୍ୟର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ।

କାବ୍ୟରେ ଧ୍ୱନି

ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ଧ୍ୱନି ବୋଲି କହନ୍ତି । 'କାବ୍ୟସ୍ୟାତ୍ମା ଧ୍ୱନିରିତି ବୁଧୈର୍ଯଃ ସମାମ୍ନାତପୂର୍ବଂ ।' ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ମତରେ, ଯାହା କିଛି କାବ୍ୟର ଶୋଭାକାରୀ ତାହାକୁ ଯେଉଁ ନାମ ଦିଆ ଯାଉ ନା କାହିଁକି ତାହା ଅଳଂକାର ମଧ୍ୟରେ ପଡ଼ିବ । ଏହି ଅଳଂକାରର ଅନେକ ପ୍ରକାର ଶ୍ରେଣୀ ବିଭାଗ ଆଳଂକାରିକମାନେ କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରେଣୀ ବିଭାଗରେ ବିଚକ୍ଷଣତା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନୂତନତ୍ୱ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଗୁଣ, ଅଳଂକାର ଛଡ଼ା କାବ୍ୟ-ଶୋଭାର ନିମିତ୍ତଭୂତ ଯେ କୌଣସି ବୈଚିତ୍ର୍ୟର ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ ନା କାହିଁକି ତାହା ଗୁଣାଳଂକାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ମାତ୍ର ହେବ । ଶବ୍ଦାର୍ଥ କାବ୍ୟର ଶରୀର । ଏମାନେ କେହି ଧ୍ୱନି ନୁହନ୍ତି । ଶବ୍ଦାର୍ଥର ଚାରୁତାକୁ ମଧ୍ୟ ଧ୍ୱନି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । କାରଣ ଅର୍ଥର ଚାରୁତା ଅଳଂକାର ମଧ୍ୟରେ ପଡ଼େ । ଅନୁପ୍ରାସ ଯମକ ଆଦି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ବୃତ୍ତି ବା ରୀତିରେ ସୃଷ୍ଟି, ବୃତ୍ତି ଓ ରୀତି ଗୁଣାଳଂକାର ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହନ୍ତି । ତେଣୁ ଏହା ଧ୍ୱନି ନୁହେଁ ।

ଏହି ଧ୍ୱନିର ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ କହନ୍ତି : "ତସ୍ୟ ହି ଧ୍ୱନେଃ ସ୍ୱରୂପମ୍ —ସକଳସତ୍କବିକାବ୍ୟୋପନିଷଦ୍‌ଭୂତମ୍ ଅତିରମଣୀୟମ୍ ଅଣୀୟସୀଭିଃ ଚିରନ୍ତନକାବ୍ୟଲକ୍ଷଣାଭିଧାୟିନାଂ ବୁଦ୍ଧିଭିରନୁନ୍ମୀଲିତପୂର୍ବମ୍ ।' ଅଭିନବ ତାଂକ ଟୀକାରେ କହିଛନ୍ତି —"କେବଳ ମାତ୍ର ସହୃଦୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେହିଁ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଧ୍ୱନିର ସାରଭୂତ ରସଧ୍ୱନିର ଆସ୍ୱାଦ କରି ପାରନ୍ତି । ଯାହା ହୃଦୟରେ ଏଭଳି ସ୍ୱାଭାବିକ ଶକ୍ତି ଅଛି ଯେ ସେ ସତ୍‌କାବ୍ୟବର୍ଣ୍ଣିତ କାବ୍ୟାର୍ଥ ଆସ୍ୱାଦନ କରି ତନ୍ମୟ ହୋଇ ପାରନ୍ତି, ତାହାଂକୁହିଁ ସହୃଦୟ କୁହାଯାଏ । (ଏକ୍ନ)

ଧ୍ୱନିକାରଙ୍କ ମତରେ କାବ୍ୟର ଅର୍ଥ ଦୁଇ ପ୍ରକାର—ଗୋଟିଏ ବାଚ୍ୟ, ଅନ୍ୟଟି ପ୍ରତୀୟମାନ । ବାଚ୍ୟ ଅର୍ଥ ଉପମାଦି ବହୁବିଧ ଉପାୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ମହାକବିମାନଙ୍କ ବାକ୍ୟରେ ରମଣୀୟ ଲାବଣ୍ୟ ଭଳି ଆଉ ଗୋଟିଏ ପ୍ରତୀୟମାନ ଅର୍ଥ ଥାଏ, ଯାହା କାବ୍ୟର ଶବ୍ଦ ଓ ସାଧାରଣ ଅର୍ଥଠାରୁ, ଗୁଣାଳଂକାର ପ୍ରଭୃତିଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଭିନ୍ନ ।

"ପ୍ରତୀୟମାନଂ ପୁନରନ୍ୟଦେବ ବସ୍ତ୍ୱସ୍ତି ବାଣୀଷୁ ମହାକବୀନାମ୍
ଯତ୍ତତ୍ ପ୍ରସିଦ୍ଧାବୟବାତିରିକ୍ତଂ ବିଭାତି ଲାବଣ୍ୟମିବାଙ୍ଗନାସୁ ।"

ଶରୀରର ଲାବଣ୍ୟ ଯେପରି ଶରୀରର ଅବୟବଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଭିନ୍ନ, ଅଥଚ ତାହା ଅବୟବ ଦ୍ୱାରାହିଁ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ଏବଂ କୌଣସି ଅଳଂକାରାଦିର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ

ନାଇ, ଧ୍ୱନି ବି ସେଇପରି କାବ୍ୟଶରୀରର ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ—ଯଦିଚ ତାହା କାବ୍ୟଶରୀରଠାରୁ ଏକାଂତ ସ୍ୱତଂତ୍ର ।" ଏଇ ଧ୍ୱନିଗମ୍ୟ ଅର୍ଥ ତିନି ପ୍ରକାର—କେବଳ ବସ୍ତୁ, ଅଳଂକାର ଏବଂ ରସାଦି –ଯାହା ବାଚ୍ୟ ଅର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ଆକ୍ଷିପ୍ତ ହୁଏ, କିଂତୁ ବାଚ୍ୟ ଅର୍ଥଠାରୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିନ୍ନ । ଅଭିନବ କହଂତି, ଏଇ ତିନି ପ୍ରକାର ଧ୍ୱନି ମଧ୍ୟରେ ରସଧ୍ୱନିହିଁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଅଭିନବଂକ ମତରେ ରସହିଁ ଯଥାର୍ଥରେ କାବ୍ୟାର୍ଥ । (ଏକ୍ଷନ୍ ଏବଂ କାବ୍ୟ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ)

ବାଚ୍ୟାର୍ଥଠାରୁ ଅନେକ ସମୟରେ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ପ୍ରତୀୟମାନ ଅର୍ଥଟି ପ୍ରକାଶ ପାଇପାରେ । (ଯେପରି ଗୃହକର୍ତ୍ତା ପଥିକକୁ ତା ଶାଶୂ ଯେଉଁଠି ଶୋଇଛଂତି, ସେଠି ପାଦ ନ ଦେବାକୁ ନିଷେଧ ଛଳରେ ପ୍ରୋଷିତଭର୍ତ୍ତୃକା ପତ୍ନୀ ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ନିମଂତ୍ରଣ କରିଥାଏ ।) ବସ୍ତୁବ୍ୟଂଜନା ପରି ଅଳଂକାର ବ୍ୟଂଜନା

କାବ୍ୟାର୍ଥ

ମଧ୍ୟ ବହୁପ୍ରକାର । ବସ୍ତୁ ଓ ଅଳଂକାର ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥାଂତି । କିଂତୁ ରସ, ଭାବ ଓ ରସାଭାସ ଓ ଭାବାଭାସ କେବେ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅଂତି ନାଇ, ସେମାନେ କେବଳ ଅସ୍ୱାଦ୍ୟଭାବରେହିଁ ପ୍ରତିଭାତ ହୁଅଂତି, ତେଣୁ କାର୍ଯ୍ୟତ ରସଭାବାଦି ଧ୍ୱନି ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବ୍ୟାପାର ଦ୍ୱାରା କଦାପି ପ୍ରତୀତ ହୁଅଂତି ନାଇ, କାରଣ ଏମାନେ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ବା ବାକ୍ୟର ଅର୍ଥ ନୁହଂତି । 'ଦେଶ, କାଳ, ଆଶ୍ରୟାଦି ସହିତ ସାମଂଜସ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଓ ଔଚିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିରେ ଯେତେବେଳେ ସ୍ଥାୟୀଭାବ ପ୍ରଧାନ ରୂପରେ ଉଦ୍ରିକ୍ତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ତାହାକୁ କୁହାଯାଏ ରସ ଏବଂ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବ ପ୍ରଧାନରୂପେ ଉଦ୍ରିକ୍ତ ହେଲେ ତାକୁ କୁହାଯାଏ ଭାବ । ଦେଶକାଳାଶ୍ରୟାଦିର ବିରୁଦ୍ଧରୂପରେ ସ୍ଥାୟିଭାବ ଉଦ୍ରିକ୍ତ ହେଲେ ତାକୁ କୁହାଯାଏ ରସାଭାସ ।'

'ଅଥ ସହିତ ଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟାପାର ଦ୍ୱାରାହିଁ ଧ୍ୱନି ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥାଏ । ରସାଦି ବସ୍ତୁ କେବେ କୌଣସି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହୋଇ ପାରେନା ।' "ବ୍ରାହ୍ମଣ, ତମର ପୁଅଟିଏ ହୋଇଚି" କହିଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣର ଯେ ଆନଂଦ ହୋଇଚି ତାହା ଅନୁମାନ କରାଯାଏ । ତେଣୁ ଅଭିନବ କହିଛଂତି, ରସହିଁ ବାସ୍ତବିକ କାବ୍ୟର **ଆତ୍ମା** । ବସ୍ତୁ ଓ ଅଳଂକାରଧ୍ୱନି ଶେଷରେ ଏଇ ରସରେହିଁ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୁଅଂତି । ସେଥିପାଇଁ ସେମାନଂକୁ କାବ୍ୟାର୍ଥଠାରୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଏଇ ଅର୍ଥରେ ଧ୍ୱନିହିଁ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ଏହା କୁହାଯାଇପାରେ । (କାବ୍ୟ-ବିଚାର ଓ 'କାବ୍ୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ')

ଏଠାରେ ଏ ସଂପର୍କରେ ଅଧିକ ଆଲୋଚନା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ।

ସ୍ଫୋଟବାଦ

ସ୍ଫୋଟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପତଂଜଳିଂକ ମହାଭାଷ୍ୟରେ ପଶ୍ପଶା ପ୍ରକରଣରେ ଇଂଗିତ ରହିଛି ।'ତପରସ୍ତତ୍କାଲସ୍ୟ' ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅବସରରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ଭର୍ତ୍ତୃହରିଂକ ବାକ୍ୟପଦୀୟରେ ଏ ବିଷୟରେ ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଭର୍ତ୍ତୃହରିଂକ ମତରେ ଶବ୍ଦ ତିନି ପ୍ରକାର-ବୈଖରୀ, ମଧ୍ୟମା ଓ ପଶ୍ୟଂତୀ । ଯେଉଁ ସବୁ ଶବ୍ଦ କାନରେ ଶୁଣାଯାଏ ତାହାକୁ ବୈଖରୀ କୁହାଯାଏ । ଅଂତର ମଧ୍ୟରେ—'କ୍ରମାବଗାହିରୂପେ ବୁଦ୍ଧିବ୍ୟାପାର ବା ଚିଂତାବ୍ୟାପାର ରୂପେ ପ୍ରାଣବୃତ୍ତି ସହିତ ଅନୁଚ୍ଚାରିତ ଓ ଅଶ୍ରୁତ, ଜ୍ଞାନ ବା ବୁଦ୍ଧିର ଆକାରରୂପେ ଉଚ୍ଚାରିତ ଶବ୍ଦର ପ୍ରଯୋଜକ ରୂପେ ଯାହା ପ୍ରକାଶ ପାଏ ତାହାକୁ ମଧ୍ୟମା ଶବ୍ଦର ସ୍ୱାଭିଖ୍ୟା କୁହାଯାଏ । ଯଦିଚ ଏଇ ବୁଦ୍ଧିର ଧାରା ମଧ୍ୟରେ କ୍ରମ ବା ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟର ଆଭାସ ଥାଏ ଏବଂ ସେଇ ହିସାବରେ ତାହା କ୍ରମଭାବୀ ଶବ୍ଦଧ୍ୱନିକୁ ଉତ୍ଥାପିତ କରିପାରେ, ତଥାପି ବୁଦ୍ଧିର ସ୍ୱରୂପରେ ଅବସ୍ଥିତ ବୋଲି ଏହା । ମଧ୍ୟରେ ଯଥାର୍ଥଭାବରେ କୌଣସି କ୍ରମର ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟ ନାଇ । ଏହାର ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ଓ ଉଚ୍ଚାରିତ ଶବ୍ଦର ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥାଏ ।' ଚିତ୍ତ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥର ପ୍ରକାଶ ହୁଏ ତାହା ଏକ ଅଖଂଡ ଜ୍ଞାନାତ୍ମକ ପ୍ରକାଶ— କିଂତୁ ତାହା ମଧ୍ୟରେ ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟର କ୍ରମଧାରା ନାଇ । କିଂତୁ ତାହା ନିଜକୁ ଶବ୍ଦାକାରରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ସମୟରେ ପୌର୍ବାପର୍ଯ୍ୟ ଧାରାକୁ ଅବଲଂବନ କରି ସ୍ୱାନୁରୂପ, ସ୍ୱାଭିବ୍ୟଂଜକ ଶବ୍ଦଧାରା ସୃଷ୍ଟି କରିପାରେ । ଏଇ ଶକ୍ତି ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଅଂତର୍ନିହିତ ରହିଛି । ପଶ୍ୟଂତୀ ଅବସ୍ଥା ଏହା ଅପେକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମ । ଏଇ ଅବସ୍ଥାରେ ଜ୍ଞାନ ଓ ଜ୍ଞେୟ ଏକୀଭୂତ ହୋଇଥାଏ । (କା-ବି) ଏଥିପାଇଁ ଏହାର କୌଣସି ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଆକାର ନାଇ, ଅଥଚ ପରିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅର୍ଥକୁ ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ବା ସଂଯୁକ୍ତ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ତାହା ମଧ୍ୟରେ ଅଛି । ସମସ୍ତ ଅର୍ଥର ପ୍ରକାଶ ସତେ ଯେପରି ଯୁଗପତ୍ ଏଇ ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଶାଂତ ଭାବରେ ରହିଛି । ସୃଷ୍ଟିପ୍ରକ୍ରିୟାର ପ୍ରାକ୍କାଳରେ ବୀଜ ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ବୃକ୍ଷୋତ୍ପାଦନର ଶକ୍ତି ଯେପରି ବିବିଧ ଭଂଗୀରେ ଫୁଟି ଉଠିବା ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ଥାଏ, ଅଥଚ ନିଜକୁ ବିଭକ୍ତ କରି ପ୍ରକାଶ କରେ ନାଇ, ଭୀଷଣ ଝଡ଼ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରକୃତିର ଅଂତଃସ୍ତବ୍ଧତା ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ତାର ଶକ୍ତିପୁଂଜ ନିଜ ମଧ୍ୟରେ ଲୀନ ହୋଇ ଥାଏ, ଚିତ୍ତର ମଧ୍ୟ ସେଇପରି ଏକ ଅବସ୍ଥା ଅଛି ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାରେ ଅର୍ଥାକାରର ଉଦ୍‌ବୋଧ ହୋଇ ନାଇ, ଅଥଚ ଚିତ୍ତର ସ୍ୱାଭିନ୍ନ ସ୍ପଂଦନ ମଧ୍ୟରେ ତାହା ବିଧୃତ ହୋଇ ରହିଅଛି—ଏଇ ଅବସ୍ଥାକୁ କୁହାଯାଏ ପଶ୍ୟଂତୀ ।

ପ୍ରକୃତିପ୍ରତ୍ୟୟ ଭେଦରେ ଶବ୍ଦର ଯେଉଁ ସବୁ ଶକ୍ତି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ବସ୍ତୁତ ତାର କୌଣସି ସତ୍ତା ନାଇ । ମହାଶକ୍ତି ମଧ୍ୟରୁ ବାହାରିଛି ବୋଲି ସମସ୍ତ ଶବ୍ଦରହିଁ ବିଶିଷ୍ଟ ଶକ୍ତି ଅଛି । ସେଥିପାଇଁ ରୂପ-ରସ-ଗନ୍ଧ-ସ୍ପର୍ଶାଦିର ଯେପରି ଦୃଷ୍ଟ ଓ ଅଦୃଷ୍ଟ ଫଳ ଅଛି, ଶବ୍ଦର ସେଇପରି ଦୃଷ୍ଟ ଓ ଅଦୃଷ୍ଟ ଫଳ ଅଛି । ଶବ୍ଦାତ୍ମକ ମନ୍ତ୍ରାଦିରେ ଉଚ୍ଚାରଣ ଦ୍ୱାରା ବିଷାପନୟନ ପ୍ରଭୃତି ଦୃଷ୍ଟ ଫଳ ଦେଖାଯାଏ । ସେଇପରି ବେଦାତ୍ମକ ଅକ୍ଷରମାଳାର ଯଥାବିଧି ଉଚ୍ଚାରଣରେ ସ୍ୱର୍ଗାଦି ଅଦୃଷ୍ଟ ଫଳ ଘଟିଥାଏ··· ।' (ଏକ୍ସ) (କାବ୍ୟ ନିର୍ଣୟ)

ରୀତି-ଯୁଗର ଆମ୍ବିକ

ସୂର୍ଯବଂଶୀ ଯୁଗ ପରେ ପରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମଲୀଳା ଧୀରେ ଧୀରେ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟଜଗତରେ ପ୍ରବେଶ କରେ । ମୁସଲମାନ ଯୁଗରେହିଁ ଏହା ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରେ । ଠିକ୍ ଜୟଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଯେଉଁ କାରଣରୁ ଏହା ଗୌଡ଼-ବଙ୍ଗରେ ଇସଲାମୀ ପ୍ରଭାବ ସମୟରେ ପ୍ରଧାନ ଆମ୍ବିକରୂପେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା, ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେ ନିଶ୍ଚୟ କେତେକ ଅନୁରୂପ କାରଣ ଥିଲା ଏଥିରେ କିଛି ସଂଦେହ ନାଇ । ସାରଳା-ଯୁଗରେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଓ ବଳରାମ ଦାସ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ତତ୍ତ୍ୱକୁ କେତେକ ଖଂଡକବିତାରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଂକର ସଂଭୋଗ ବର୍ଣନାକୁ ଯଥାସଂଭବ ବାଦ ଦେଇଥିଲେ । ଦନାଇ ଦାସଂକ 'ଗୋପୀ ଭାଷା'ରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମଲୀଳା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତହିଁର କାରୁଣ୍ୟ ଦିଗହିଁ ଅଧିକ ଚିତ୍ତା-କର୍ଷକ ମନେହୁଏ । ଦେବଦୁର୍ଲଭ ଦାସଂକ 'ରହସ୍ୟ ମଂଜରୀ'ରେ ମଧ୍ୟ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମଲୀଳାର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣିତ ହୋଇଛି । କିଂତୁ ରାଧାକୃଷ୍ଣଂକ ରତି-କ୍ରୀଡ଼ା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପାଇ ନାହିଁ ।

ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ

ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସହିଁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ପ୍ରାକ୍-ଭଂଜ ଯୁଗରେ 'ଗୀତଗୋବିଂଦ'ର ପ୍ରଣୟ-ମୈଥୁନ-ଲୀଳାକୁ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ବିବକ୍ଷିତରେ ମଂଚପ୍ରବେଶ କରାଂଛି । ସେ ଯେପରି ଉଲଗ୍ନ ଓ ଅଶ୍ଲୀଳ ଶବ୍ଦରେ ଗୋପୀମାନଂକ ସହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଂକର ପ୍ରଣୟ-ମୈଥୁନ ବର୍ଣନା କରିଛଂତି ତାହା ଅନେକ ସମୟରେ ଦେହ-ତାପରେ ଗୀତଗୋବିଂଦକୁ ମଧ୍ୟ ବଳି ଯାଇଛି । କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାଂତ 'ରସକଲ୍ଲୋଳ'ରୁ ଦିଆ

କାବ୍ୟ-ବିବକ୍ଷିତ

ଯାଉଛୁ— (ଶୀତବଦନରେ କୃଷ୍ଣ ଓ ଗୋପୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଙ୍କା ଋଷିହାସ) "(କୃଷ୍ଣ) କେଉଁ ଗୋପୀ ପାଶେ ହୋଇ ପ୍ରବେଶ, କଉତୁକେ କରନ୍ତି ପରିହାସ/କୋଳେ ରଖିଅଛୁ ତୁ ଉଷୁମକୁ, କହୁଅଛୁ ଯାଇ ମୁଁ ହିମକୁ/କାହିଁଗଲୁ ଯେ ବୋଲି ଲୋଡୁଅଛୁ, କୁଚକନ୍ଦରେ ଆସି ଏ ପଶିଛି ।"

(ଗୋପୀଙ୍କ ଉତ୍ତର)

"କମ୍ପୁଅଛୁ ଯେବେ ଶୀତ ବଳରେ, କମ୍ପା ନ ପଶ ଆସି ମୋ କୋଳରେ

(୧୧ଶଛାନ୍ଦ)

ତା'ପରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ଗୋପୀ ତାଙ୍କ ଆଗରେ ଯେପରି ଅଙ୍ଗଭଙ୍ଗି କରୁଛନ୍ତି ତାହା ଝୁନ୍ନତ ରୁଚିର ପରିଚାୟକ ନୁହେ ।

"କେଉଁ ଗୋପୀ ଦେଖି ଧୈର୍ଯ୍ୟ ନରଖି କରେ ମଧୁର ଅଙ୍ଗଭଙ୍ଗ
କର୍ଣ୍ଣକଣ୍ଡୁ ଛଳେ କର ଟେକି ଦେଲେ ବଶ କରଇ ଶିଖିରଙ୍ଗ ।
କେଉ ଯୁବତୀ, କରଇ କରିବର ଗତି,
କୁଚରୁ ଅଂଚଳ ଖସାଇ ଚଂଚଳ କରଇ ଯଦୁପତି ମତି । ୬ । ୨୮ X X
କେଉଁ ଗୋପିକା ଜାନୁ କଦଳୀବୃକ୍ଷରୂପୀ
କନକ କଳସ କମନୀୟ ବେଶ କୁଚ ମଙ୍ଗଳକୁମ୍ଭ ସ୍ଥାପି ।
କେଉଁ ଗୋପିକା କୁଚ ଶ୍ରୀଫଳ ଘେନ କର
କଲି ନମସ୍କାର ଆହେ ମୋର ପ୍ରାଣନାଥ ତୁମେ ହେ ବେଣୁଧାରୀ । ୬।୩୧

ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ମଧ୍ୟପ୍ରାନ୍ତ ଯମକ (ଯଥା :—କମଳ ସମ୍ଭବ ଭବ ସୁର-ନାୟକ, କଉଶପ ଆଦି ଲୋକ ନାହାର ଲୋକ ର. କ. ୧ମ ଛା) ପ୍ରାନ୍ତଯମକ (ଯଥା କମନୀୟ କୃଷ୍ଣ କଥା ପ୍ରସଙ୍ଗ କାଳସର୍ପକୁ ଯେ କଥାପ୍ରସଙ୍ଗ—ର: କ. ୩ଛା), ଶୃଙ୍ଖଳା(କରୁଣା କଟାକ୍ଷ କଟାକ୍ଷେ ଅଲକ୍ଷ୍ୟ ଘେନାଘେନ ଭାବ ଦେଖାଇ—୬ଷ୍ଠ ଛା), ବକ୍ରୋକ୍ତି ଆଦି 'ରସକଲ୍ଲୋଳ' ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ନିପୁଣ ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କର ରସକଲ୍ଲୋଳ ଗ୍ରନ୍ଥଟି କ-ଅଦ୍ୟାନୁପ୍ରାସରେ ରଚିତ ।

'ରସକଲ୍ଲୋଳ' ଛଡ଼ା ଦୀନକୃଷ୍ଣଙ୍କର 'କମଳାକାନ୍ତ ଚଉତିଶା' ଏବଂ 'ଦ୍ରୁତିଭ ଅବକାଶ' ଦୁଇଟି ଜନପ୍ରିୟ ରଚନା । କମଳାକାନ୍ତ ଚଉତିଶାର ଗୋଟିଏ ବହୁ-ଉଦ୍ଧୃତ ପଂକ୍ତି:—

"କମଳାକାନ୍ତବାହନଭକ୍ଷ୍ୟଧାରିନାରୀଯାନ
ତା ସୁତ ତା ରିପୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୁଖ ମଳିନ ।
କନକପୁର ଯାହାଂ ତା-ରିପୁ ଦୂତ ଭଣ୍ଡାର
କରିଛୁ ପାଣି ସଂଯୋଗ ରବି ସୁତଗଣ ।"

କିଂବା "ଘୃତଖେଚରୀ ଶପୁସୁତ ଘଟନ ମୁଖ ଘାପିତ
ଘୃମିତ ଦଶୁଚ ବନ-ସୁତଲୋଚନ ।
ଘାତକୀ କର-ଅଇର-ଶପୁ ଅଂଗେ ଯେହ୍ନେ ଘାର ।"

'ଆର୍ତ୍ତତ୍ରାଣ ଚଉତିଶା' କବିଂକର ସବୁଠାରୁ ଜନପ୍ରିୟ ଜଣାଣ । ଏହାର ପ୍ରତିଟି ଶବ୍ଦ ଯେଉଁପରି ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ସେଇପରି କାରୁଣ୍ୟ-ବ୍ୟଂଜକ ।

'କୃପାସିଂଧୁ ବଦନ କରି ଅବଲୋକନ
କେଉଁ କରମହୀନ ଜନ
କାକୁସ୍ଥତର ହୋଇ କର ଯୋଡ଼ି ଜଣାଇ
ଗରୁଡ଼ ସ୍ତଂଭ ସନ୍ନିଧାନ ହେ । ମହାପ୍ରଭୁ । ।"

କବିଂକ ସମକାଳୀନ ସମାଜରେ ମଧ୍ୟବିତ୍ତ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ଏବଂ ଜଣେ ସଚେତନ କବି କିପରି ବିଡ଼ଂବନା ଭୋଗୁଥିଲେ ତାହାର ଉଲ୍ଲେଖ କବି ନିଜ "ରସକଲ୍ଲୋଳ" ଗ୍ରଂଥରେ କରିଛଂତି । ଯଥା :—

"କବି ଯା କରେ ମୂର୍ଖକୁ ସ୍ତୁତି ଏଥିରୁ ବଳି ନାହିଁ ବିପତ୍ତି ।
ଏଥିକି ପ୍ରତି ସ୍ତୁତିରେ କାତି ମାରିବା ଭଲ ଯେ ।" ୧୬ଶ ସ୍ତୁ ।

ପୁଣି, କୃଷ୍ଣେ ଆଶ୍ରା କରି ସୁବିଦ୍ୟା ଆଚରି ପାଷାଂଡକୁ ଯାହା ସ୍ତୁତି
କୃଷ୍ଣଦାସ କହେ, କିଛି ଭଲ ନୋହେ କେବଳ ସ୍ତୁତିକି କତି । ୨୪ ସ୍ତୁ ।

'ଦାଢ଼୍ୟତାଭକ୍ତି'ରେ ଶ୍ରୀରାମ ଦାସ ଲେଖିଛଂତି ଯେ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସଂକ ପୁରୀ-ଖୋରଧା

କବିର ବିଡ଼ଂବନା — ରହଣି ବେଳେ ଦିନେ ରାଜା ଦିବ୍ୟସିଂହଦେବ ତାଂକୁ ଡକାଇ କହିଲେ ଯେ ସେ ରାଜାଂକ ନାମରେ ଗୀତ ଭଣିତି କଲେ ଅନେକ ଧନରତ୍ନ ପାଇବେ । କିଂତୁ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ଏଥିରେ ରାଜି ନହେବାରୁ ରାଜା କ୍ରୁଦ୍ଧ ହୋଇ ତାଂକୁ ବଂଦୀଶାଳାରେ ରଖିଲେ । ମାତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥଂକ ଆଦେଶରେ ତାଂକ ହାତବେଡ଼ି ଗୋଡ଼ବେଡ଼ି ଖୋଲିଗଲା । ରାଜା ଭୟ ପାଇ ତାଂକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ।*

(ରାଜା କହିଲେ)—"ମୋ ନାମ ଭଣିଲେ ଅବଶ୍ୟ, ଅନେକ ଦେବୀ ଗ୍ରାମ ଦେଶ ।
ନୋହିଲେ ମରିବୁ ଅବଶ୍ୟ, ଛାଡ଼ ତୋ ଜୀବନର ଆଶ ।"

(ଦୀନକୃଷ୍ଣ)—"ବୋଇଲେ ଶୁଣ ନୃପନାଥ, କେବଳ ଦେବ ଜଗନ୍ନାଥ/
ଏ ପିଂଡ ବିକିଅଛି ତାରେ, ଗୀତ ମୁଁ ଅନ୍ୟରେ ନ ବୋଲେ ।" (ଦାଢ଼୍ୟତାଭକ୍ତି)

---

* କେହି କେହି ଜଳେଶ୍ୱର ଆଡ଼ର ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଏବଂ ଖୋରଧା ଆଡ଼ର ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଏ ଦୁଇଜଣ ସ୍ୱତଂତ୍ର ବ୍ୟକ୍ତି ବୋଲି ମନେ କରଂତି । ମାତ୍ର ଉଭୟଂକର ହିଟହିଟା ଓ ଗ୍ରଂଥ-ପ୍ରମାଣ ପ୍ରାପ୍ତ ଏକ ମନେ ହେବାରୁ ସେମାନେ ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ କହିବା ସଂଗତ ହେବ । ଲେଖକ ।

ଏଥିରୁ ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜ-ପରିବେଶରେ ଜଣେ ଆତ୍ମ ସଚେତନ କବି କିପରି ଅଶେଷ ଦୁଃଖ ନିର୍ଯାତନା ଭୋଗ କରୁଥିଲେ ତାହାର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଆଲେଖ୍ୟ ମିଳେ । ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବଙ୍କ ସତର ଅଙ୍କରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଖ୍ରୀ: ୧୭୦୫ରେ ସେ ନିଜର 'ନାମରତ୍ନ ଗୀତା' ରଚନା ଶେଷ କରିଥିବା କଥା ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ।

ଲୋକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧର ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କବି । ତାଂକ 'ପଦ୍ମାବତୀ ପରିଣୟ" କାବ୍ୟଟି ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବଂକ ଚଉଦ ଅଂକରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୭୦୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଶେଷ କରିଥିବା କଥା ଉକ୍ତ ଗ୍ରଂଥରେ ଭଣିତାରେ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି ।

ଲୋକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧର

ସେ ତାଂକ କାବ୍ୟରେ ବାଣପୁରର ସୁନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିବାରୁ ସେ ବାଣପୁର ଅଂଚଳର ଲୋକ ହୋଇଥିବେ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ । ସେ ତାଂକ 'ସର୍ବାଂଗସୁନ୍ଦରୀ' କାବ୍ୟରେ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ନିଜକୁ 'ଲୋକନାଥ ଦାସ' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଲୋକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧର ବୋଲି ଲେଖି-ଛନ୍ତି । 'ନୀଳାଦ୍ରୀ ମହୋତ୍ସବ' କାବ୍ୟଟି ସେ ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବଂକ ଆଙ୍କରେ ଲେଖିଥିବା କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ସେ ପ୍ରୋଷିତଭର୍ତ୍ତୃକା, ବାସକ ଶଯ୍ୟା, ସ୍ୱୟଂଦୂତୀ ନଷ୍ଟଦୂତୀ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି । 'ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଂଜ ଓ ଦୀନକୃଷ୍ଣଂକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ତାଂକର ବର୍ଣ୍ଣନା-ଚାତୁରୀ ଓ ଶବ୍ଦ ବିନ୍ୟାସ ଅନ୍ୟ କବିଂକଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ନାଇ ।' (ସୂ: ନା: ଦା—ଉ. ସା ଇ)

ଜଗନ୍ନାଥଂକ ବର୍ଣ୍ଣନା —

"ତରୁଣ ତମାଳ ନୀଳଗିରିମାଳ ଶାଳ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ବଦନ
ଧବଳ କମଳ କାଳିନ୍ଦୀ କମଳ ମଧ୍ୟେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାୟେ ଶୋଭନ ।
ହରିଲି ଶ୍ରୀବଦନେ ବେନି ନୟନ ।
ସୁଅଧର ଛବି ନିଂଦେ ଉଦେ ରବି ପଲ୍ଲବ ବନ୍ଧୁଲି ପ୍ରସୁନ ।
ଶିରରେ ସଗର ଶାଖାର ସହିତ ସୁଘଟ ମୁକୁଟ ବିରାଜଇ,
ସୁଗଂଡ ମଂଡଳ ମଂଡିତ କୁଂଡଳ ମାର୍ତ୍ତଂଡ ଚଂଡକୁ ଖଂଡଇ ।
ପ୍ରଳମ୍ବ ଶ୍ରୀଭୁଜ ଦଂଡ ଦେଖି ପ୍ରିୟେ,
ପତିତେ ଶରଣ ପଶିବା କ ରଣ ଭାବରୁ ଏହେନ ଶୋଭାପାଏ ।"

କବିଂକର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରକଳା, ରସକଳା ପ୍ରଭୃତି ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ।

କବି ବିଦ୍ୟାଧର ଶ୍ଳେଷ, ଯମକ,ଅନୁପ୍ରାସ ଏବଂ ଅଲଂକାର ପ୍ରୟୋଗରେ ବିଶେଷ ନୈପୁଣ୍ୟ ଦେଖାଇଛନ୍ତି ।

ଭୂପତି ପଣ୍ଡିତ

ଭୂପତି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ 'ପ୍ରେମପଂଚାମୃତ' ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପରକୀୟା ପ୍ରେମର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛି । ସେ ନିଜ ରଚନାରେ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାକୃତର ଜୟଗାନ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାକୃତହିଁ ବ୍ୟବହାର କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ତୋହର ଜୀବ ଆତ୍ମା ରାଧେ
ପରମ ମିଶି ତାର ମଧ୍ୟେ
ଦ୍ୱିଅର୍ଦ୍ଧେ ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ
ଏଣୁ ସେ ଏକ ଅଂଶ ହୋଇ ।
ମନ ପରମ ଅଂଗ ବେନି
ଯୋଗ ସଂଯୋଗେ ଭିନ୍ନ ଗଣି ।"

ସେ ସ୍ୱକୀୟା, ସମାନ, ବିଟପା ଓ ପରକୀୟା ଏଇ ଚାରିରସ ବିଚାର କରି ପରକୀୟାକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆସନ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ରାଧାଙ୍କ ସଂଗେ ସେ ବୃନ୍ଦାବତୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ କୃଷ୍ଣପ୍ରିୟା ରୂପେ ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି । ଭୂପତି ପଣ୍ଡିତ ଜଣେ ପଶ୍ଚିମବାସୀ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାକୃତରେ ଗ୍ରଂଥ ରଚନା କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଆଙ୍ଗିକ ଦିଗରୁ ସେ ରୀତି-ଯୁଗର ଅନ୍ତର୍ଗତ ନୁହଁନ୍ତି । ସେ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ବୃତ୍ତରେ ଏବଂ ସହଜ ପ୍ରାକୃତରେହିଁ ଗ୍ରଂଥ ରଚନା କରି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ବୃନ୍ଦାବତୀ ଦାସୀ

ବୃନ୍ଦାବତୀ ଦାସୀ ଖ୍ରୀ. ୧୭୯୯ରେ 'ପୂର୍ଣ୍ଣତମ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ' କାବ୍ୟ ରଚନା ଶେଷ କରିଥିଲେ । ଲେଖିକା ପୁରୀ ଜିଲାର ମଲିପଡ଼ା ଗ୍ରାମର କରଣ ବଂଶୀୟା । ଏ ଗ୍ରଂଥଟିର ବିବକ୍ଷିତ ଓ ଉପଜୀବ୍ୟ ବିଷୟ ହେଉଛି ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରଚାରିତ ପ୍ରେମ-ଧର୍ମ । ଆଲଂକାରିକ କାବ୍ୟ ହିସାବରେ ତାଙ୍କ ଗ୍ରଂଥଟି ଉଚ୍ଚକୋଟିର ବୋଲି ବିଶେଷଜ୍ଞମାନଙ୍କର ମତ । ତାଙ୍କ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ନାମ ଥିଲା ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ମହାପାତ୍ର । ମାତ୍ର ପୁରୁଷାନୁକ୍ରମେ ବ୍ରଜବୈଷ୍ଣବ ଥିବାରୁ 'ଦାସ' ନାମରେ ପରିଚିତ । ନାୟିକାର ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଶବ୍ଦାଲଂକାର ଦ୍ୱାରା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ସ୍ତୁତି କରିଛନ୍ତି .—

"ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପ୍ରତି ଅଂଗ ଯେହି, ସ୍ୱଭାବେ ନିରୂପମ ସେହି ।
ଉପମା ଧାତା ଘଟଣାରେ, ଦିଅନ୍ତି ସିନା କବିତ୍ୱରେ ।
ସେ ଧାତା ଘଟଣୁ ବାହାର, ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରକାଶ ବେଣୁଧର ।
ତେଣୁ ଏ ଉପମା ଯୁଗଳ, ଦେବାର ନୋହିଲା ଯୁଗତ ।"

('ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରୂପ ଓ ବେଶଭୂଷା ପ୍ରଭୃତି ନିରୁପମ ଥିବାରୁ ଉପମା ଦେବାରେ କବି ଦ୍ୱିଧାବୋଧ କରୁଛନ୍ତି । ତଥାପି କବିତ୍ୱ ଅନୁରୋଧରେ ସେ ଉପମା ପ୍ରୟୋଗ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି ଇତ୍ୟାଦି ଇତ୍ୟାଦି ।)

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ

ମୁସଲମାନ ଯୁଗରେ ଅବକ୍ଷୟମାନ ଓଡ଼ିଶାର ସାହିତ୍ୟ ଆକାଶର ମଧ୍ୟାହ୍ନ ସୂର୍ଯ୍ୟର ହେଉଛନ୍ତି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ । ସେ ଏ ଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟର ମୂର୍ଦ୍ଧନ୍ୟ କବି ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ପରକୀୟା ପ୍ରୀତିକୁ ନିଜ କବିତାରେ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନାହାଁନ୍ତି । ସେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମ-ଲୀଳା ଉପରେ କୌଣସି କାବ୍ୟ ଲେଖି ନାହାଁନ୍ତି । ଆଦର୍ଶ ସତୀ ଏବଂ ଆଦର୍ଶ ପୁରୁଷ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ନାୟକ କରି ସେ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ବ-ଆଦ୍ୟାନୁପ୍ରାସରେ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ସ୍ୱକୀୟା ପ୍ରେମ "ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି"ରେ "କେତେଦୂରେ କୁମୁଦିନୀ

ସ୍ୱକୀୟା ପ୍ରେମ   କେତେଦୂରେ ସୁଧାକର/ପ୍ରେମ ଆଭେଦ୍ୟ ତାଙ୍କର........ଯେ

ଯାହାର ସେ ତାହା'ର" ପଙ୍କ୍ତିରେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଚି । ଏହାକୁ ଅନେକ ବକ୍ତା ଭଞ୍ଜ-ଜୟନ୍ତୀ ସଭାମାନଙ୍କରେ ଭଞ୍ଜଙ୍କର 'ଯେ ଯାହାର ସେ ତାହାର ବାଦ' କହି ଉଚ୍ଚସ୍ୱରରେ ବକ୍ତୃତା କରିଥାନ୍ତି ।

ଭଞ୍ଜଙ୍କର 'ଝୋଲପୋଇ' ପୁସ୍ତକଟି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପ୍ରକାଶିତ ଥିଲା । 'ଦିଗନ୍ତ' ପତ୍ରିକାରେ ଧାରାବାହିକ ଭାବେ ଅଧ୍ୟାପକ ଡଃ ଜାନକୀବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତିଙ୍କ (ଭରଦ୍ୱାଜ) ଦ୍ୱାରା ତାହାର ସମ୍ପାଦନା କରାଇ ତାର ସଟୀକ-ପାଠ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇ ଥିଲା । ଏଇପରି ତାଙ୍କର ଆଉ କେତେକ ରଚନା ଅପ୍ରକାଶିତ ଅଛି । ମାତ୍ର ସେଥିପ୍ରତି କାହାରି ଦୃଷ୍ଟି ନାଇ । ଏହା ପ୍ରକୃତରେ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟର ବିଷୟ । ସ୍ୱାମୀ-ସ୍ତ୍ରୀର ପ୍ରେମ ଓ ସମ୍ଭୋଗ ଉପେନ୍ଦ୍ର କାବ୍ୟର ମୂଳକଥା ।

"ସ୍ମର ଶାସ୍ତ୍ର ଯାର ପଢ଼ା ନାହିଁ   ଯାଗ କରୁଥାନ୍ତି କାହିଁପାଇଁ ?
ତହିଁ ଭୋଗସ୍ରକ ଚନ୍ଦନ ବନିତା ଜୀବଗଲେ ସେ ପ୍ରାପତ ହୋଅଇ ।
ସ୍ୱର୍ଗ ଯାଇ କେଉଁ ଭୋଗ ହେବ, ମୀଥାରେ ମୋକ୍ଷଣ ଅଛି ଭାବ,
ସୁତନୁ ଜାନୁ ସିଂହାସନ କି ତହିଁ ମନୋରମ ହୋଇ ସ୍ଥାନ ଥିବ ?"

ଜୀବନକୁ ଏଇ ସଂସାର ମଧ୍ୟରେ କିପରି ଉପଭୋଗ କରିହେବ ଭଞ୍ଜକବି ତାହାର ମାର୍ଗଦର୍ଶନ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ସ୍ୱର୍ଗକୁ ଯାଇ କଣ ହେବ ? ପ୍ରିୟାର ନୀବି ମୋଚନ ଆନନ୍ଦଠାରୁ କଣ ତାହା ଅଧିକ ଆନନ୍ଦ ଦେଇ ପାରିବ ? ପ୍ରିୟାର

ଆନୁ ସିଂହାସନଠାରୁ କଣ ଇଂଦ୍ରାସନ ବଡ଼ ହୋଇପାରିବ ? ସେ ସ୍ୱର୍ଗକୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ କଳ୍ପନା କରି ଲେଖିଛଂତି—

ମହାସୁଖ ନାହିଁ ଦଂପତ୍ତିରୁ   କି କାର୍ଯ୍ୟ କୁବେର ସଂପତ୍ତିରୁ
ଜୀବନ ଯିବାର ବଡ଼ ତ ନୁହଇ
ଯୁବାଂକୁ ଯୁବତୀ ବିଚ୍ଛେଦରୁ ।
ପରମ ପଦାର୍ଥ ପୀରତିରୁ   ବଡ ସୁଖ ନାହିଁ ସୁରତିରୁ
ନାହିଁ ନଥିବ ନୋହିବ ସର୍ବମତେ
ତହିଁକି ପ୍ରତି କାରଣ ଶ୍ରୁତିରୁ ।
ରତି ବୋଲି ଯେଉଁ ଦୁଇ ଅକ୍ଷର   ପାଶୋର ଯିବାକୁ ସେ ପଂଚଶର
ନିଜ ବଲ୍ଲଭୀ ନାମ ତା ଦେଇଚ,
ଏଣୁ ସେ ନାଗର ଗହଣ ସାର ।
ପଚ୍ଚଶର ପଚ୍ଚ ରଷି ଯହିଁ   ଅଦ୍ଭୁତଗଜାରେ ଦେଲେ ମୋହି
ନବଯୌବନୀ ବନିତା ଗୃହିଁ ।
ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଧରୁକେ ଅବମୀଜ ହୋଇ ।

ପୁଣି—

ଯୁବତୀ ସଂଗେ ବିହାର ନାହିଁ, ବିଚ୍ଛେଦ ଯାହାର
ଧିକ ଜୀବନ ତାହାର ହେଉ ସଂହାର ।
ଓଷ୍ଠେ ସୁଧା ସୁତେହାର ଥାଉ ଅମରେ ନିହାର—
କର କରଂତି ଆହାର, ତାଂକୁ ଜୁହାର;
ତାଂକ ଖ୍ୟାତି ସୃଷ୍ଟି ବାହାର
ବାଳାବାହୁ ଥାଉ ଗଳେ ବହଂତି ହାର ।

ଉପେଂଦ୍ର ଭଂଜ 'କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଂଡ ସୁଂଦରୀ' କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାର ରୂପ-ଲାବଣ୍ୟ ସହିତ ହରଲୀଳା, ରାମଲୀଳା, ଓ କୃଷ୍ଣଲୀଳାର ତୁଳନା କରିଛଂତି ।

ରାମଲୀଳା ସହିତ ନାୟିକାର ତୁଳନା

କଲ୍କ କି ସୃଷ୍ଟି କିଛୁ ନ ହୁଡ଼ିଲ
ହରଲୀଳା ଏ ରୂପେ ନିବାଡ଼ିଲ ।
ସୁଗ୍ରୀବରେ ସେ ଚଂଦନ ମିଶ୍ରିତ
ରାମ-ଲକ୍ଷ୍ମଣ ମୁଖେ ପ୍ରଶଂସିତ । ୧୫ ।

କାଶିତ ଚଂଦ୍ରହାସ-ଝଲକ
ମଂଦୋଦରୀ-ବର ଶକ୍ର ତିଲକ
ମେଘନାଦ ଶିଖା ଲକ୍ଷ୍ୟ ଝଲକ
ଦକ୍ଷ ଧରି ସେ ସୁମନା-ବଳୀକ । ୧୬ ।
ସଦା ଅଂଗଦ ବାହୁରେ ବିହରେ
କୁଚ-କୁଂଭ ଉନ୍ନତି ଚିତ୍ତ ହରେ
ଏଣୁ କରି ପୁଷ୍ପ ଲଂକା କଂପନ
ଏ ତ କଳଙ୍କ କଥା ଉଦ୍ଦୀପନ । ୧୭ । (ଚମ୍ପୁ ଛାଂଦ)

(ରାମ ଅବତାରରେ ହରି (ଶ୍ରୀ ରାମଚଂଦ୍ର) ସୁଗ୍ରୀବ ଓ ଚଂଦନ ନାମକ ଦୁଇ ମାଂକଡ଼ଂକ ସଂଗେ ବଂଧୁତା କରିଥିଲେ । ଏ ଦୁହେଁ ରାମଂକର ପ୍ରଶଂସା କରୁଥିଲେ । ନାୟିକାର ସୁଗ୍ରୀବ (ଉତ୍ତମଗ୍ରୀବା) ଚଂଦନ ମିଶ୍ରିତ ହୋଇ ଶୋଭା ପାଇଲା ଏବଂ ମୁହଁରେ ଚଂଦନ ବୋଳା ହେବାରୁ ମୁହଁ ଲକ୍ଷ୍ମଣ (ଚଂଦ୍ର) ପରି ରାମ (ଶୋଭା) ଯୁକ୍ତ ହେଲା ।

ମଂଦୋଦରୀ-ବର (ରାବଣ) ଚଂଦ୍ରହାସ (ଖଂଡା ଝଲକ) ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ମେଘନାଦର (ଇଂଦ୍ରଜିତ) ଶିଖାଝଲକୁ (ମୁକୁଟ ପ୍ରଭା) ତୁଳନା ନଥିଲା । ସେ ମଧ୍ୟ ସୁମନା (ଦେବତାଂକୁ) ମାନଂକୁ ଧରି ନେବାକୁ ଦକ୍ଷ ଥିଲା । ପୁଣି, ମଂଦୋଦରୀ-ବର (ଶ୍ରେଷ୍ଠା କ୍ଷୀଣୋଦରୀ) ନାୟିକା ଶକ୍ରଶସ୍ତ୍ର ପରି କପାଳରେ ତିଳକଚିହ୍ନ ଦେଇଥିଲା । ଏହାର ଶିଖା (କେଶପାଶ) ସହ ମେଘନାଦ (ମୟୂର) ଲକ୍ଷ୍ୟହେଲା ।) ପୁଣି ସେଇ ମୟୂର ସଦୃଶ ଝଲଥିବା କେଶ ସୁମନା-ବଳୀକୁ (ପୁଷ୍ପାବଳୀ) ଧରିବାକୁ ଦକ୍ଷ ହେଲା ।

ଅଂଗଦ ସର୍ବଦା ବାହୁବଳରେ ବିହାର (କ୍ରୀଡ଼ା) କରୁଥିଲା । କୁଂଭକର୍ଣ୍ଣ ଉଚ୍ଚତାରେ ସମସ୍ତଂକ ଚିତ୍ତ ହରଣ କରୁଥିଲା । କନ୍ୟାର ବାହୁରେ ସର୍ବଦା ଅଂଗଦ (ଅଳଂକାର ବିଶେଷ) ବିହାର କରି ବା ରହିଲା । କୁଚକୁଂଭ ଉଚ୍ଚତାରେ ମନହରଣ କଲା । ଲଂକାରେ ପୁଷ୍ପକ ବିମାନ କଂପୁଥିଲା । ଦେବତାମାନଂକ ବିମାନ ଅସୁର କବଳରେ ରହି କଂପୁଥିଲା । ମେଘନାଦ ଦ୍ୱାରା ଧର୍ତ୍ତ ହୋଇ ଦେବତାମାନେ ମଧ୍ୟ କଂପୁଥିଲେ । କୁମାରୀ କେଶରେ ପୁଷ୍ପଲଂକା (ପୁଷ୍ପ ସମୂହ) କଂପୁଥିଲେ ।) (ଓ.ସା.ଇ)

କୁଣ୍ଡଳୀକା : କୃଷ୍ଣକୁନ୍ତଳା ସହିତ ମଧ୍ୟ ନାୟିକାର ରୂପ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି—
ନେହେ ସୁଭ୍ରତ ହେବା କହୁଚି　　କୃଷ୍ଣ ଅର୍ଜୁନ ରଂଗ କରାଇଛୁ ।
ଭ୍ରୂଣ ଅଂଜନ କପାଳ କମାଣ　　ବାଣ ପ୍ରୟୋଗ କଟାକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ।

କର୍ଣବଜ୍ର ମଲ୍ଲିକଢ଼ୀ ବହିଲା ସୁଭାଟଂକ ଅଢ଼ଣୀରେ ଶୋହିଲା ।
ଦ୍ରୋଣସୁତ ଉତ୍ତରହିଁ ବଖ୍ୟାତ କଲା କ ଉପଲକ୍ଷଣା ସାକ୍ଷାତ ।
—(କୋ.ବ୍ର ୩।୧୯)

(ମହାଭାରତରେ କୃଷ୍ଣ ଓ ଅର୍ଜୁନ ଯୁଦ୍ଧରଂଗ କରୁଥିଲେ । ଅର୍ଜୁନ ଧନୁ ଓ କୃଷ୍ଣଚଂଦ୍ର ଢାଲ ଧରି ଲଢ଼ୁଥିଲେ । ଦ୍ରୋଣସୁତ ଅଶ୍ୱତ୍ଥାମା ଓ ବିରାଟ ରାଜାଂକ ପୁତ୍ର ଉତ୍ତର ଏ ଦୁଇ ବୀର ବିଖ୍ୟାତ ହୋଇଥିଲେ । କନ୍ୟାର ଆଖିରେ କୃଷ୍ଣ, ଶ୍ୱେତ ଓ ରଂଗ (ଲାଲ) ବର୍ଣ ଲୀଳା କରୁଛି । ଚକ୍ଷୁର ଅଂଜନ ଧନୁର୍ଗୁଣ, ଭ୍ରୂଲ ଧନୁ, କଟାକ୍ଷ ଚଳନ ଅର୍ଜୁନଂକ ଧନୁ ଓ ବାଣ ସଂଗେ ସମାନ ହେଲା । ନାୟିକା କର୍ଣରେ ବଜ୍ରସମ ମଲ୍ଲୀକଢ଼ୀ ଓ ଢାଲ ସମ ଭାଟଂକ ଶୋଭା ପାଇଲା । ଦ୍ରୋଣସୁତ (କୋଇଲ) ପରି ଉତ୍ତର (ବାକ୍ୟ) କହିବାରେ ବିଖ୍ୟାତ ହେଲା ।) (ଓ ସା ଇ)

ନାୟିକାର ଶୋଭାବର୍ଣନା—ନାରୀହିଁ ଉପେଂଦ୍ରଭଂଜଂକ ଔପନ୍ୟାସିକ କାବ୍ୟ-ଗୁଡ଼ିକର କେଂଦ୍ରବିଂଦୁ । ତା' ସହିତ ମୈଥୁନ ଜୀବନର ଏକମାତ୍ର କାମନା ଓ ସୁଖ ।

ସୁସ୍ୱର କରି ବାଗୀଶ୍ୱରୀ ଭଣି ପ୍ରୟୋଜନ ଏଇ ପ୍ରୟୋଗଶ୍ରେଣୀ
କେଳି-ପ୍ରବୀଣା ବୀଣାଜିଣା ବାଣୀ ଖଂଜନ ଗଂଜନ-ରଂଜନକ୍ଷଣୀ ।
ସୁରସ-ନିଧି ନିଧି ପ୍ରତିମା ଗୁଣ-ନାଗରୀ-ନାଗରୀ ଉତ୍ତମା ।
ସଂସାରସାର ଲବଣ୍ୟ ସଦନା କୁଂଦହିରି କୁଂଦଜିତ ରଦନା ।
ସବିକାଶ କାଶ ନଂଦନ ହାସୀ ରାଜିତ ରାଜୀବ ଜିତ ସୁହାସୀ ।
ନବୀନାଠାରେ ଏ ବିନା ଉକ୍ତି ଶୋଭିତ ଲୋଭିତ କେବେ ନୁହଂତି
(୮ । ୧୪)

ନାୟିକାର ପ୍ରଧାନ ଗୁଣ ମଧ୍ୟରେ 'କେଳି-ପ୍ରବୀଣା' 'ସୁରସ-ନିଧି ନିଧି-ପ୍ରତିମା' ଆଦି ଲକ୍ଷଣୀୟ । ସେ "ଅନଂଗ ଶାସ୍ତ୍ର ପୋଥି ନ ଛାଡ଼ନ୍ତି କରୁ, ଏକାଂତ ସ୍ଥାନେ ବସି ପଢ଼ଇ ଥିରୁ ।" ବସଂତ, ମଳୟ, ଚଂଦ୍ର ସମସ୍ତେ ସେଇ କାମ-ଲୀଳାର ଉଦ୍ଦୀପକ ଓ ସହାୟକ ।

"ଅତି ରସମୟ ବସଂତ ସମୟ ବିଚିତ୍ର ପ୍ରମେୟ ତାହାର
ମିତ୍ର ଅନଂଗକୁ ପ୍ରବଳ କରାଇ ଆଚରି ଚର୍ଚରୀ-ବିହାର ।
ଆଗତେ ଆରୋହିଲା ନାଗେଶ୍ୱରକୁ ।
ଋତୁରାଜ ପଦୁଁ ସେ ରଜ ଘେନିଲା ଗୁହିଁ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କେଶରକୁ ।" ୬।୧

ନବଯୌବନା ସୁଂଦରୀ କଂଦର୍ପର ରୂପାସ୍ତ୍ର ପରି ଦେଖାଯାଉଛି । ସେ ପୁଷ୍ପବତୀ ହେବା ପରେ ସାତ ଦିନ କାଂତଗୃହରେ ରହିବା କଥାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କବି ଲେଖିଛଂତି—

"କାଂଡଗୃହେ ରଖିଲେ ଅନୁଗୃଣି
ବାଲା କାମଂକାଂଡ ଏହା ବିଗୃଣି ।
ନୋହେ ଲେହ ଫୁଲ ଏଥୁ ବାହାର
ରୂପ ମୋହନାସ୍ତ୍ର ନଷ୍ଟେ ଏହାର ।
କାମରୂପାସ୍ତ୍ର ନୋହିଲେ କାହିଁକି
ଆସ୍ଥି ଗୋଚର ଥିଲା ଏ ବହିକି ।
ଏବେ ଗୋଚର ହୋଇଲା କବିକି
ବର୍ଣ୍ଣିବାକୁ ତା ମଂଜୁଳ ଛବିକି ।"
(କୋ: ବ୍ର ୩୬।୪୦-୪୧)

ଏବଂ "ଭଗ୍ନ ଯୌବନ ସୃଷ୍ଟି ସଜାଡ଼ିଲା ଆଗ ଉପମାସୃଷ୍ଟି ଉଜାଡ଼ିଲା ।
ଯୋଗୀ ସୃଷ୍ଟିରେ ପ୍ରଳୟ ବହିବ ଯୁବା ସୃଷ୍ଟି ଆଉ କେତେ ରହିବ ।"
(କୋ. ବ୍ର ୩୬।୬୦)

ସମସ୍ତ କିଛୁ କେବଳ ସେଇ ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ, ଗୋଟିଏ ମାନସ-ଭଂଗୀକୁ ପ୍ରତିଫଳିତ କରୁଚି । ନାରୀର ସାର୍ଥକତା କେବଳ 'କାମକାଂଡ' ହେବାରେ । ଏହାହିଁ ଭଂଜକାବ୍ୟର ମୂଳସ୍ୱର ।

ନାରୀର କୌଣସି ଅଂଗକୁ ସେ ବର୍ଣ୍ଣନା ନକରି ଛାଡ଼ି ନାହାଂନ୍ତି । ଏପରିକି ଲାବଣ୍ୟବତୀ ପୁଷ୍ପବତୀ ହେବା ପରେ ଭଂଜେ ତା'ର ଗୋପନ ଅଂଗ ଏବଂ ଶୋଣିତ ମଂଡଳର ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛଂନ୍ତି :—

ଶୁଣ ରସିକେ ନବ ଯଉବନୀ ହୋଇ ବନିତା ମଂଡଳୀ ଅବନୀ । X X
ଯାଇଁ ଏକାଂତେ ଯହୁଁ ରତ୍ନକେଶୀ ଜଂଘା ସନ୍ଧିରେ ସେ ଦୃଷ୍ଟି ନିବେଶି
କଂଦ ସ୍ଫଟିକ ବାଡ଼ରେ ଯେସନ ଫୁଲ ମଂଦାର ତେମଂତ ପ୍ରସନ୍ନ ।
ଚୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିରେ ମଂଡଳ ଆକାରେ ଦ୍ରାବି ହିଂଗୁଳ ଢାଳିଲା ପ୍ରକାରେ ।
ହେମ ପଦକରେ କାମ ବଣିକ କଲା ନାୟକ ଦା ଦବ୍ୟ ମାଣିକ୍ୟ ।
ଯୁବାଜନଙ୍କୁ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ସଂକଳ୍ପ କରେ କର, କଂବେ ନାହିଁ ବିକଳ୍ପ ।
ଯଉବନ ମାଳି ସ୍ତନ ଶଂଭୁରେ ପୂଜାବିଧି ସାରି ଦବ୍ୟ କଂବୁରେ ।
ପାରିଜାତ ପ୍ରସାଦ କି ଥୋଇଚି ସେହି ପ୍ରକାରେ ରୁଚିର ହୋଇଚି ।
ବାଳଭାନୁ ଜାନୁ ଗିରି-ଗୁହାରେ ସ୍ଥିତ ତା ଭାନୁ କି ଅଗ ବାହାରେ
ଅଧୋମୁଖରୁ ଶୋଣିତ ବମନ କଚ୍ଛପ କି କରଇ ଧେନ ମନ ।

ଚନ୍ଦ୍ର ଦେଖନ୍ତି କରି ମାନସରେ   ରତି ଜଗନ ଫେଣ୍ଟି ଶେଷରେ ।
ନବନୀତରେ ସିଂଦୂର ଗୋଳିଲା   ଏହି ଉପମାରେ ଚନ୍ଦ୍ର ବଳିଲା ।
(ଲ:ବ ୩ । ୨୭-୩୧

ଅନେକେ ମନେକରିଥାଂନ୍ତି, 'ଉପେନ୍ଦ୍ର ଶୃଂଗାର ରସ ନାମରେ ଯାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛଂନ୍ତି ତାହା ବୀଭତ୍ସ ।' ମାତ୍ର ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାଂନ୍ତି ବିଜୟଚଂଦ୍ର ମଜୁମଦାର ପ୍ରମୁଖଂକର ଏହି ମତ ଖଂଡନ କରିଛଂନ୍ତି । ତାଂକ ମତରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅଶ୍ଳୀଳତା ରହିବା ଯୋଗୁ ଯଦି ଶୃଂଗାର ବୀଭତ୍ସରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ତେବେ ଭାରତର ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ଓ ପ୍ରାକୃତ କାବ୍ୟମାନଂକରେ ନାୟକର ନାୟିକା ପ୍ରତି ପ୍ରୀତିକୁ ଏହି ଦୋଷରେ ଦୁଷ୍ଟ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । *

ସେ ଯାହାହେଉ ଭଂଜ ଓ ରୀତିଯୁଗୀୟ କବିମାନଂକର ପ୍ରଧାନ ଉପଜୀବ୍ୟ ରସ ହେଲା ଶୃଂଗାର । ଏହାର ସ୍ଥାୟିଭାବ ରତି । ଆଲଂବନ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷ । ଉଦ୍ଦୀପନ ବସଂତାଦି ଋତୁ, ମାଲ୍ୟ, ଅନୁଲେପନ, ଅଳଂକାର, ଚଂଦ୍ର, ଚଂଦ୍ରିକା, ଚଂଦନ, ମଳୟ ଇତ୍ୟାଦି । ଅନୁଭାବ—ନୟନଭଙ୍ଗୀ, ଭ୍ରୂକ୍ଷେପ, କଟାକ୍ଷ, ଲଳିତ ମଧୁର ଅଂଗ ବିକ୍ଷେପ, ମୁଖାବଲୋକନ, ଗୁଣଶ୍ରବଣ, ଗୁଣବର୍ଣ୍ଣନା, ସ୍ତଂଭସ୍ୱେଦାଦି । ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ଉଗ୍ରତା, ମରଣ, ଆଳସ୍ୟ ଓ ଜୁଗୁପ୍ସା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଭାବ ।

ଶୃଂଗାର ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ସଂଭୋଗ ଓ ବିପ୍ରଲଂଭ । ବିପ୍ରଲଂଭ ଶୃଂଗାରରେ ଅନୁଭାବ—ନିର୍ବେଦ, ଗ୍ଳାନି, ଶଂକା, ଅସୂୟା ଔତ୍ସୁକ୍ୟ, ନିଦ୍ରା, ସ୍ୱପ୍ନ, ବ୍ୟାଧି, ଉନ୍ମାଦ ଇତ୍ୟାଦି । ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ୟାମଳ । ଅଧିଷ୍ଠାତା ଦେବତା ବିଷ୍ଣୁ ।

ବୀଭତ୍ସ ରସର ସ୍ଥାୟିଭାବ ଜୁଗୁପ୍ସା । ଅହୃଦ୍ୟ ଓ ଅପ୍ରିୟ ଦର୍ଶନ, ଅନିଷ୍ଟ ଶ୍ରବଣ, ଦର୍ଶନ ଓ ପରିକୀର୍ତ୍ତନ ଆଦି ବିଭାବ । ଶବ ଆଲଂବନ । ଅଂତବିଦାରଣାଦି ଉଦ୍ଦୀପନ । ଅନୁଭାବ—ସର୍ବାଂଗବିକ୍ଷେପ, ମୁଖନେତ୍ର ଘୂର୍ଣ୍ଣନ, ହୃଲ୍ଲେଖ, ନିଷ୍ଠୀବନ, ଉଦ୍‌ବେଜନ । ବ୍ୟଭିଚାରୀ—ଅପସ୍ମାର, ମୋହ, ବ୍ୟାଧି, ମରଣ । ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣ ନୀଳ । ଦେବତା ମହାକାଳ । *

ଆଂଗିକ ଓ ଅଳଂକାର

ଭଂଜ ତଥା ରୀତିଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟରେ ଯମକ, ଅନୁପ୍ରାସ, ଶୃଂଖଳା, ପଦାନୁପ୍ରାସ, ଦ୍ୱିରୁକ୍ତି, ପଠିତ, ଶ୍ଳେଷ, ଚିତ୍ରାଂଲକାର, ବର୍ଣ୍ଣଚିତ୍ର, ଆକାର ବା ବଂଧଚିତ୍ର,

* ପ୍ରାଚୀ ସଂସ୍କରଣ 'ଲାବଣ୍ୟବତୀ'ର ମୁଖବଂଧରୁ ।

ଗତିଚିତ୍ର, ଗୋମୂତ୍ର, ବାକ୍ୟୋବାକ୍ୟ, ପ୍ରହେଳିକା (ଦତ୍ତାକ୍ଷର, ଚ୍ୟୁତାକ୍ଷର, ଇତ୍ୟାଦି) ଅକ୍ଷର ମୁଷ୍ଟି, ବିନ୍ଦୁମତୀ ପ୍ରଭୃତିର ବହୁଳତା ଦେଖାଯାଏ ।

ଅଳଙ୍କାର (ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର, ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ଏବଂ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଉଭୟ ଅଳଙ୍କାର) ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହି କାବ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ।

ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାକୃତରେ ଯେ ସଂସ୍କୃତ ଅଳଙ୍କାର-କାବ୍ୟ ପରି ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ କାବ୍ୟ ରଚନା କରାଯାଇପାରେ, ଏ-ଦିଗରେ ପ୍ରଥମେ ସଫଳ ପରୀକ୍ଷା ଚଳାଇଛନ୍ତି କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଏବଂ ଆଶାତୀତ ସାଫଲ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଗୋଟାଏ ଯୁଗର ପଥିକୃତ୍ କବି କୁହାଯାଇ ପାରେ ।

ସାଧୁ ତତ୍ସମ ଓ ତଦ୍‌ଭବ ଶବ୍ଦ ସଙ୍ଗେ ଦେଶୀ ପ୍ରାକୃତ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ରସ ଓ ଧ୍ୱନିଗତ ସମନ୍ୱୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ରଚନାରେ ଯେପରି ନୈପୁଣ୍ୟ ସହକାରେ ଦେଖାଯାଏ ତାହା ଅନ୍ୟତ୍ର ବିରଳ । ଯଥା :—

ଭଞ୍ଜ ଓ   ବିନାଶ ନାସା ଶ୍ରବଣ ସୂର୍ପଣଖା ପ୍ରବେଶ ଲଙ୍କାରେ ।
ରାଧାନାଥ   ବୃକ୍ଷ ପାଟଳିରୁ ଫୁଲ ଝାଡ଼ିଦେଇ ଉଡ଼ି ଯାଇଚି କି କୀର । (ବୈ.ବି)

(କିମ୍ବା) ବଧିର ନୁହେ ମୁଁ ଶୀର ବୋଇଲ ତହୁଁ ଧୀବର
ଶୁଣିଛିଲିଣି ପଥରେ ପଥର ଅବଳା,
ବାଳପଣେ ତୋ ଚରଣୁ ଆଶଙ୍କା ଉପୁଜେ ତେଣୁ
ନଉକା ନାରୀ କା ହେଲେ ବୁଡ଼ିବ ଭେଳା ।
ବୃତ୍ତି ଏ ମୋ ପୋଷେ କୁଟୁମ୍ବ
ବସାଇ ନ ଦେବି ପାଦ ନ ଧୋଇ ନାବ । (ବୈ ବି)

କିମ୍ବା   'ବକେ ବସିଥିଲା ଧ୍ରୁବ ଉପର

ରାଧାନାଥ କିନ୍ତୁ ଏ ସମନ୍ୱୟ ରକ୍ଷା କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ରଚନାମାନଙ୍କରେ ସାଧୁ ତତ୍ସମ ଶବ୍ଦ ସଙ୍ଗେ କଥିତ ଶବ୍ଦର ସମନ୍ୱୟ ସେପରି ଦେଖା ଯାଏ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ଭଞ୍ଜଙ୍କ ମାଳ ଯମକର ଉଦାହରଣ :

ବହଇ ନର୍ବର ଝର ଝର ଅବିରତ
ବିଶେଷ ତରଙ୍ଗ ରଙ୍ଗ ରଙ୍ଗିଣୀ ଶୋଭିତ ଯେ
ବହି ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦ୍ର ଶୀତଳକୁ ବାତ
ବହେ ମନ୍ଦ ମନ୍ଦ ମନ୍ଦସୁତ କରେ ଚୂତ ଯେ । ବୈ.ବି ୧୯

ଶୃଙ୍ଖଳାଯମକ :   ବୋଧେ ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ରଘୁନାଥ ସୀତା ମତି
ବିଚିତ୍ର ଚିତ୍ରକୂଟ ଯେ କୁଟକେ ବ୍ରତତି ଯେ

ବ୍ରତତୀତତି କମ୍ପନ୍ତି ଅତିଶ୍ରି ବାସନ୍ତି
ବାସନ୍ତି ସହିତରେ ଫୁଲ୍ଲ ଫୁଲରେ ସ୍ତ୍ରବର୍ତ୍ତି ଯେ । ବୈ ଷ
ସିଂହାବଲୋକନ : ବୋଧନ୍ତି ରାମ ସିଂହାବଲୋକନେ ଅବଲା
ବଳାକା ପଂତି କରନ୍ତୁ ଧି ବିଲୁ ଧବଳା ଯେ ।
ବଳାଇ ମାନସ ମାନ ମାନ ଅବା ଭ୍ରାଣବନ୍ଧୁ
ବନ୍ଧୁକ ରଂଜନ ଅତି ରଂଗ ନିରବଧି ଯେ । ବୈ ଷ

ଏଇପରି ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଯମକ, ଅନୁପ୍ରାସ, ଶୃଂଖଳା ଶ୍ଳେଷ, ଗତିଚିତ୍ର, ଚିତ୍ରାଂଳକାର ଭଂଜେ ବ୍ୟବହାର କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

ରୀତି-କାବ୍ୟରେ ମୂଲ୍ୟବୋଧ

ସବୁ ରୀତି-କାବ୍ୟର ମୂଲ୍ୟବୋଧ ସମାନ ନୁହେଁ । ତେବେ ଅଳଂକାର-ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ଶୃଂଗାର ରସର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତି କାବ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ । କାବ୍ୟ-ଲକ୍ଷ୍ମୀଂକର ସ୍ୱକୀୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅଳଂକାରର ବାହୁଲ୍ୟରେ ପ୍ରାୟ ଉପଲବ୍ଧି କରିହୁଏ ନାହିଁ । ବିଷୟବସ୍ତୁରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ ବିଶେଷ କିଛି ନାହିଁ । କୁମାର-କୁମାରୀ ବା ରାଧା-କୃଷ୍ଣଂକର ପୂର୍ବରାଗ, ପ୍ରଣୟ, ବିଚ୍ଛେଦ, ମିଳନ ଓ ରତିକ୍ରୀଡ଼ା ସମସ୍ତ ପୌରାଣିକ ଏବଂ ଔପନ୍ୟାସିକ (ଆର୍ତ୍ତବାବୁ ଭଂଜଂଙ୍କ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟକୁ 'ଔପନ୍ୟାସିକ' କହିଛନ୍ତି) କାବ୍ୟର କଥାବସ୍ତୁ । ନାୟିକାର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା, ଗୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନା, ପ୍ରେମ ଓ ଉଦ୍ଦୀପନ (ବସନ୍ତ, ମଳୟ, ଚନ୍ଦ୍ର) ପ୍ରତ୍ୟେକ କାବ୍ୟରେ ପୁଣି ଭରିଛି । ଗୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ 'କେଳି-ପ୍ରବୀଣା' 'ସୁରସ-ନିଧି ନିଧି ପ୍ରତିମା', 'ଗୁଣ-ନାଗରୀ-ନାଗରୀ ଉତ୍ତମା', 'ସଂସାରସାର ଲାବଣ୍ୟ ସଦନା' ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷଣ ଭଂଜେ ପ୍ରଚୁର ପରିମାଣରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । ମୋଟ ଉପରେ ଦୈହିକ ମିଳନ ଓ ତଜ୍ଜନିତ ସୁଖହିଁ ରୀତି କାବ୍ୟର ପ୍ରଧାନ ମୂଲ୍ୟବୋଧ—ଏହା କେଉଁଠି ସ୍ୱକୀୟା ଏବଂ କେଉଁଠି ପରକୀୟାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଗଢ଼ି ଉଠିଛି ।

ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ-ରସ

କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ସଦାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର ଉଭୟେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ରସର କବି । ଏମାନେ ଭଂଜଂଙ୍କର ଉତ୍ତରସୂରୀ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଂଜଂଙ୍କ ନାୟିକା ସ୍ୱକୀୟା । ମାତ୍ର ବ୍ରହ୍ମା ଓ ସାମନ୍ତସିଂହାରଂକ ନାୟିକା ପରକୀୟା । କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା 'ଯୁଗଳରସାମୃତ ଲହରୀ' ଓ 'ପ୍ରେମ-ତରଂଗିଣୀ'ରେ କାନ୍ତାଭାବର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରତି-ପାଦନ କରିଛନ୍ତି ।

"ଘୂର୍ଣ୍ଣାୟମାନ ନୟନ ଦୁହେଁ ରସାଳସେ
ଅନ୍ୟାନ୍ୟରେ ପ୍ରାପ୍ତି ଲୋଭ ପରକୀୟା ରସ ଯେ ।
ଅପ୍ରାକୃତ ଅନଙ୍ଗରେ ପୀଡ଼ିତ ହୃଦୟ
ମହାଭାବ ରୂପା ରସ ରାଜା ଜୟ ଜୟ ।"

ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର ଅଭିମନ୍ୟୁ ରାଧା-କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ 'ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମମୂର୍ତ୍ତି ଜୟ ରାଧା ହରି" ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ତାଙ୍କର ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲୀଳାକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା" ପାଇଁ ସେ ଦୁହେଁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

'ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମମୂର୍ତ୍ତି ଜୟ ରାଧା ହରି, ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲୀଳାକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ଅବତରି । ଆଦି ଅନାଦି କାରଣ ନିର୍ଗୁଣ ସଗୁଣ, ଆତ୍ମାରାମ ସନାତନ ବ୍ରହ୍ମ ନିରୂପଣ ।' (ବିଦଗ୍‌ଧ ଚିନ୍ତାମଣି)

ସେ ନିତ୍ୟରେ ଈଶ୍ୱର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଲୀଳାରେ 'ଈଶ୍ୱରଙ୍କଠୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର' । ଅଭିମନ୍ୟୁ ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମଲୀଳାକୁ ଅଭୂତ ମାନବୀୟ ଆବେଗରେ ଭରି ଦେଇ ସହଜ ଓ ରସସ୍ନିଗ୍ଧ କରି ପାରିଛନ୍ତି ।

ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ, ବିଶେଷ କରି ରତିଲୀଳାର ପ୍ରାବଲ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ତାଙ୍କ ବି.ଚି. ରେ ରାଧା ତଥା ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରୀତି ବିଷୟରେ କହିବାକୁ ଯାଇ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଆକ୍ଷେପ କରିଛନ୍ତି : "ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏଭଳି ଅତ୍ୟଧିକ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ନିଷ୍ଠାତ୍ମକ ରଚନା ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ" । ତାଙ୍କ ମତରେ 'ପ୍ରୀତି ଅବୈଧୀ ହେଲେ ରସରେ ବାଧା ଜନ୍ମେ ।'

କିନ୍ତୁ ବୈଧୀ ପ୍ରୀତି ବା ସ୍ୱକୀୟା ସହ ରତିକ୍ରୀଡ଼ା ଯଦି ଅତ୍ୟଧିକ ଦେହ-ତାପ-ତପ୍ତ ହୁଏ ତେବେ ତାହା ମଧ୍ୟ ରସରେ ବାଧା ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ଏହାର ଉଦାହରଣ ଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟ-କବିତାରେ ଅଭାବ ନାହିଁ । 'ବିଦଗ୍‌ଧ ଚିନ୍ତାମଣି'ର ୩୪ଶ ଛାନ୍ଦଟି ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାର ତାଙ୍କ 'ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପରିଚୟ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସନ୍ନିବେଶିତ କରିଛନ୍ତି । ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ କହନ୍ତି 'ସେ ଛାନ୍ଦଟି ଯେପରି ଅଶ୍ଳୀଳ ସେପରି ଅଶ୍ଳୀଳ ପଦାବଳୀ ଅନ୍ୟତ୍ର ବିରଳ ।' (ଲାବଣ୍ୟବତୀ—ମୁଖବନ୍ଧ, ପ୍ରାଚୀ ସଂସ୍କରଣ)

(ଅବନା) ମଦମତ୍ତ ଉନ୍ମତ ଗଜମସ୍ତକ
ବଡ଼ ଉଲଟ ତବଲ ରମ୍ୟ ମଣ୍ଡପ ତ ସତ ।
ଦନ୍ତ ଶଠ ବରକତ ବନଧର ଯହୁ ପ୍ରକଟ କନକ ଘଟ ଘଟନତ ସ୍ତନ ।

(ବନା) ଧୀରେ ଧୀରେ ବେଲେ ଦେବେ ଗ୍ରଡିକ ମୋ ଯୋଖି
ଦଶ ଦଶେ ଆସୁ ନାହିଁ କି ଦୋଷେ ସୁମୁଖୀ ।
ଚରଣ ଶରଣ ରଣରଣ ଦରହର ।
ଯତନେ ରତନ ଘନ ସ୍ତନ ତ ରଂକର ।
ଅଂଗ ଅନଂଗର ଶର ସଦନ ତ ସତ ।
ନୟନ ଦର୍ଶନ ଜନରଂଜନ ସତତ । (ଯମସ୍ଵର ନବୋଷ୍ଠକ)

....

ଅବ୍ଜ ରସଶ୍ରେଣୀ ହେବେ ଭ୍ରମର ଚକୋର
ଅବଜ ପୂଜନେ ଶୋଭନ ହେବେ ସର୍ବପୁର ।
ଅରୁଣ ଲୋକନେ ମୂଦ କୁମୂଦ ହୋଇବ
ବିପକ୍ଷିତ କଥାରେ ସୁଗତି ନମିଳବ । (ବ ଚ ୩୪)

ଲୌକିକ ଯୌନ-ସଂଭୋଗ ସହିତ ଅଲୌକିକ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମଲୀଳାର ସଂଯୋଗ ଘଟାଇ ସାମଂତସିଂହାର ତାଂକର କାବ୍ୟ ଜଗତ ସୃଷ୍ଟି କରିଛଂତି ।

ଯମକ, ଅନୁପ୍ରାସ, ଶ୍ଳେଷ, ଶୃଂଖଳା

ରୀତି-କବିମାନେ ପ୍ରଚୁର ଯମକ, ଅନୁପ୍ରାସ, ଶ୍ଳେଷ, ଶୃଂଖଳା ଆଦି ଅଲଂକାର ନିଜ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ବ୍ୟବହାର କରିଛଂତି ।

ଯମକ : ଭରତଂକ ମତରେ ଶବ୍ଦର ଅଭ୍ୟାସରେ ଯମକ ହୁଏ । ଯେଉଁଠି ଦୁଇଟିଯାକ ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥଯୁକ୍ତ ପଦ ହୁଅଂତି ସେଠି ଲଟାନୁପ୍ରାସ ହୁଏ । ବର୍ଣାନୁପ୍ରାସରେ କେବଳ ବ୍ୟଂଜନର ଆବୃତ୍ତି ହୁଏ, ମାତ୍ର ଯମକରେ ସ୍ଵର ଓ ବ୍ୟଂଜନ ଉଭୟର ଆବୃତ୍ତି ହୁଏ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଚଳିତ ଯମକମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଏକାକ୍ଷର ଯମକ, ଦ୍ଵିବର୍ଣାଦ୍ୟ ଯମକ, ଦ୍ଵଂଦ୍ଵାଦ୍ୟ ଯମକ, ବ୍ୟୁରୁକ୍ତ ଯମକ, ଅନୁଚ୍ଛଂଦ ଯମକ, ସମପାଦ ଯମକ, ଧ୍ଵନି ଯମକ, ଆଦି, ମଧ୍ୟ, ଆଦ୍ୟଂତ ଯମକ, ଆଦି-ମଧ୍ୟ ଯମକ, ମଧ୍ୟ-ଅଂତ ଯମକ, ମାଳ ଯମକ, ସର୍ବ ଯମକ, ମହାଯମକ, ନୟନ ଯମକ । ଭଂଜଂକ ମହାଯମକ ସାମଂତସିଂହାରଂକଠାରୁ ପୃଥକ ।

ଶୃଂଖଳା :—ଯମକପ୍ରାଂତ ଶୃଂଖଳା, ସିଂହାବଲୋକ, ଚନ୍ଦସିଂହାବଲୋକନ, ମଂଡୂକପ୍ଲୁତ ଶୃଂଖଳା, ଗଂଗାସ୍ରୋତାଧିକାର ଶୃଂଖଳା, ସର୍ବାଂଗପାଦ ଶୃଂଖଳା, ଇତ୍ୟାଦି ଉଲ୍ଲେଖନୀୟ ।

ଅନୁପ୍ରାସ :—ସ୍ୱରର ସମତା ନ ଥାଇ ଅନତିଦୂରସ୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣଙ୍କର ସାମ୍ୟକୁ ଅନୁପ୍ରାସ କହନ୍ତି । ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ମତରେ ଏହା ଦ୍ୱିବିଧ ଯଥା ବୃତ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ, ଶ୍ରୁତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣକାରଙ୍କ ମତରେ ଏହା ଷଡ଼ବିଧ—ଶ୍ରୁତି, ବୃତ୍ତି, ବର୍ଣ୍ଣ, ପଦ, ଦ୍ୱିରୁକ୍ତ ଓ ଲାଟ ଅନୁପ୍ରାସ । ଶ୍ରୁତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ପୁଣି ତିନି ପ୍ରକାର—ଗ୍ରାମ୍ୟ, ନାଗର ଓ ଉପନାଗର । ଗ୍ରାମ୍ୟ ପୁଣି ମସୃଣ, ବର୍ଣ୍ଣମସୃଣ, ବର୍ଣ୍ଣୋତ୍କଟ ଓ ବର୍ଣ୍ଣାନୁତ୍କଟ ଭେଦରେ ଚାରି ପ୍ରକାର ।

ଶ୍ଳେଷ—ସଭଙ୍ଗ, ଅଭଙ୍ଗ ଓ ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ । ଏହାଛଡ଼ା ପୁଣି ଚୂର୍ଣ୍ଣୀଭୂତ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ରହିଛି । ଶ୍ଳେଷ ଅନେକ ପଦର ଏକରୂପବୋଧ ।

ଉପରୋକ୍ତ ଅଳଙ୍କାର ଛଡ଼ା ଚିତ୍ରାଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟ ଭଞ୍ଜ-କାବ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ । ଭଞ୍ଜଙ୍କ 'ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଧୋଦୟ'ରେ ଆମେ ଚିତ୍ରାଳଙ୍କାର ପାଉଁ । ଏହା ଛ' ପ୍ରକାର ଯଥା ବର୍ଣ୍ଣ, ସ୍ଥାନ, ସ୍ୱର, ଆକାର, ଗତି ଓ ବନ୍ଧ ।

ଏହାପରେ ଗତିଚିତ୍ର, ଯଥା ଗତପ୍ରତ୍ୟାଗତ, ତୁରଙ୍ଗପାଦ, ଅଜାମେଷଯୁଦ୍ଧ, ମଣ୍ଡୂକପ୍ଲୁତ, ଶାର୍ଦ୍ଦୂଳବିକ୍ରୀଡ଼ିତ, ଗୋମୂତ୍ରିକା ଓ ସର୍ବତୋଭଦ୍ର ଭେଦରେ ନାନାବିଧ ।

ଏ ସମସ୍ତର ବିଶଦ ଆଲୋଚନା ଓ ଉଦାହରଣ 'କବିତା, ୧୯୭୨' ଗ୍ରନ୍ଥର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଏବଂ ପ୍ରାଚୀ ପ୍ରକାଶିତ 'ଲାବଣ୍ୟବତୀ' ମୁଖବନ୍ଧରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଅଧିକନ୍ତୁ ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାରଙ୍କ 'ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି'ର ୩୪ଶ ଓ ୩୬ଶ ଛାନ୍ଦରେ ତାଙ୍କ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ଅନୁପ୍ରାସ ଶୃଙ୍ଖଳାର ବିସ୍ତୃତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମାନ ରହିଛି ।

ଉପସଂହାର

ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ କହିଛନ୍ତି :—"ଅଳଙ୍କାର ବିଷୟରେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ଯେ ବେଶୀ ଧନୀ, ଏହା କହିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । କିନ୍ତୁ ଖାଲି ଏହି ବାହ୍ୟ ଭୂଷଣ ଥାଇ କ'ଣ ହେବ ? ସେଥିରେ ଅନ୍ତଃସାର ନାହିଁ । ଏହି ସମୟରେ ରଚିତ କାବ୍ୟାବଳୀରେ କୌଣସି ଉନ୍ନତ ଚିନ୍ତା ଏବଂ ବିଷୟବୈଚିତ୍ର୍ୟ ନାହିଁ । ଆବରଣଟି କାଢ଼ି ନେଲେ ଅନେକ କାବ୍ୟର ମଙ୍କା ପ୍ରାୟ ଏକ ଦେଖାଯିବ । ସେ ସବୁରେ ନା ଇତିହାସ, ନା ସମାଜଚିତ୍ର, ନା ଉନ୍ନତ ଆଦର୍ଶ କିଛୁ ନାହିଁ ।" (ରସକଲ୍ଲୋଳ—ପ୍ରାଚୀ ସଂସ୍କରଣ ମୁଖବନ୍ଧ)

ଏ-ଯୁଗୀୟ ସମାଜଜୀବନରେ ଓଡ଼ିଶାର ଗଜପତିମାନଙ୍କର ତଥା ତାଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ ସାମନ୍ତ ରାଜନ୍ୟମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ 'କାଳମାହାତ୍ମ୍ୟ ଚରିତ୍ର ତଥା ସ୍ୱାନୈତିକତା

ପ୍ରଜାମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥିଲା ।' ଉପେନ୍ଦ୍ରଂକ ପୂର୍ବକାଳୀନ ତଥା ସମକାଳୀନ ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶ ଉଲଗ୍ନ କାମଚରିତାର୍ଥତା ଓ ସ୍ୱଜନବଧ ଇତ୍ୟାଦି ମହାପାତକରେ କଳୁଷିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା । ଗୋପୀନାଥ ଭଂଜଂକ ଦ୍ୱାରା ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଭ୍ରାତା ବନମାଳୀଂକ ହତ୍ୟା ଏବଂ ଗୋପୀନାଥଂକ ପୁତ୍ର ଧନଂଜୟଂକର ତାଂକର ପ୍ରିୟବତୀ କନିଷ୍ଠା ମହିଷୀ ନୟାଗଡ଼ ରାଜଜେମା ମଂଡାଦେଈଂଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ନିଧନ ପୁଣି ମଂଡାଦେଈଂକ ପ୍ରରୋଚନାରେ ନୀଳକଂଠଂକର (ଉପେନ୍ଦ୍ରଂଦ୍ର ପିତା) ଜ୍ୟେଷ୍ଠଭ୍ରାତା ଗଂଗାଧର ଓ ତାଂକ ପୁତ୍ର ଶତ୍ରୁଭଂଜଂକୁ ହତ୍ୟା ଏବଂ ଶତ୍ରୁଭଂଜଂକ ପୁତ୍ର ରଣଭଂଜଂକୁ ଘନଭଂଜଂକର ହତ୍ୟା, ଏ ସମସ୍ତର ବିଷମୟ ଫଳାଫଳ ଓ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ତତ୍କାଳୀନ ସମାଜଜୀବନକୁ ନିଶ୍ଚୟ ନିମ୍ନଗାମୀ କରିଥିଲା । ବାଣଭଟ୍ଟଂକ 'ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଚରିତ'ର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖରେ ଯେଉଁପରି ନୈତିକ ଚରିତ୍ରହୀନତା ଓ ସ୍ୱଜନବଧ ଇତ୍ୟାଦିର ନଗ୍ନଚିତ୍ରଣ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ ଓଡ଼ିଶାର ଅବସ୍ଥା ଥିଲା ଠିକ୍ ସେଇପରି ।

ଏହାଛଡ଼ା ଓଡ଼ିଶା ଗଜପତି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବ ମୁସଲମାନ ଧର୍ମଗ୍ରହଣ କରି ନିଜ କନ୍ୟା ଓ ଭଗିନୀଂକୁ ମୁସଲମାନ ବିଜେତାଂକୁ ଅର୍ପଣ କରିଥିବା କଥା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଏଇ ଘୋର ଅଧଃପତନର ଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟକବିତାର ସଂପ୍ରସାରଣଶୀଳ ଦିଗଂତ ଯେ ସଂକୁଚିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା ବା ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଯେ ତା'ର ବିଷୟବୈଚିତ୍ର୍ୟ ହରାଇ ବସିଥିଲା ଏଥିରେ ଅସ୍ୱାଭାବିକତା କିଛି ନାଇ । ସମ୍ମୁଖରେ କୌଣସି ନୂତନ ବିଷୟବସ୍ତୁ ନ ପାଇ ରୀତିଯୁଗୀୟ କବିମାନେ ଆଂଗିକସର୍ବସ୍ୱ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲେ । ଖାଲି ଓଡ଼ିଆ ନୁହେଁ, ଭାରତବର୍ଷରେ ସର୍ବତ୍ର ମୁସଲମାନ ପର୍ବରେ ଯେଉଁ କାବ୍ୟକବିତାମାନ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି, ସେ ସବୁଥିରେ କଥାବସ୍ତୁ ହୋଇଛି ପ୍ରଥାଗତ । ବିଜୟଚନ୍ଦ୍ର ମଜୁମଦାର, ଡଃ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାଂତି ପ୍ରମୁଖ ସମସ୍ତେ ଓଡ଼ିଶାର ଏଇ ଛଟିଷ୍ଣୁ ଯୁଗର ଶୋଚନୀୟ ଦୁରବସ୍ଥା ତଥା ନୈତିକ ଅଧୋଗତି କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

ଏହାର ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ମରହଟ୍ଟା ଅମଳରେ (ଖ୍ରୀ:୧୭୫୧-୧୮୦୩) ଦେଶର ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିମୂଳକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଗୁଡ଼ିକ ବିଧର୍ମୀ ଶାସକମାଂନଙ୍କ ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଲା । ଶାସକ ଓ ଶାସିତ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ୟବଧାନର ଦୂରତା ମଧ୍ୟ କେତେକ ପରିମାଣରେ କମିଗଲା । ମାତ୍ର ସେମାନେ ଦେଶରେ ଦୃଢ଼ ଶାସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ପାରି ନ ଥିଲେ । "ସେମାନଂକ ରାଜତ୍ୱକୁ ଲୋକେ ବରଂ ଏକପ୍ରକାର ତସ୍କରର ରାଜତ୍ୱ" ବୋଲି ମନେକରୁଥିଲେ । (ଓ ଇ) ଦେଶରେ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ପ୍ରବାହ ପୂର୍ବପରି ସ୍ଥାନୀୟ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲା । ତେବେ ବେରାର ଓ

ମଧ୍ୟପ୍ରଦେଶର ମରହଟ୍ଟା ରାଜାମାନେ ଓ ସେମାନଂକର ପ୍ରାଦେଶୀକ ପ୍ରତିନିଧିମାନେ କବି ଓ ପଂଡିତମାନଂକୁ ଆଦର କରୁଥିଲେ । ପରିଣାମରେ ଏହି ସମୟରେ ଅନେକ ଉତ୍କଳୀୟ କବି ଓ ପଂଡିତ ସଂସ୍କୃତରେ ଗ୍ରଂଥ ଲେଖି ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅର୍ଜନ କରିଛଂତି । ଏମାନଂକ ମଧ୍ୟରେ ଗଂଗାଧର ମିଶ୍ର, ('କୋଶଳାନଂଦ ମହାକାବ୍ୟ' ପ୍ରଣେତା) ହଳଧର ମିଶ୍ର (ବସନ୍ତୋତ୍ସବ ଓ ସଂଗୀତ କଳ୍ପଲତା) ଶତଂଜୀବ ମିଶ୍ର ('ମୁଦିତ ମାଧବ' ନାଟିକା) ଜଗନ୍ନାଥ ମିଶ୍ର (ରସକଳ୍ପଦ୍ରୁମ) ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ ।

ଭାମହ କହଂତି, ସତ୍‌କାବ୍ୟ ପ୍ରୀତି ଓ କୀର୍ତ୍ତିର କାରଣ ହୁଏ । କଳା ମନୁଷ୍ୟର ଧର୍ମଅର୍ଥକାମମୋକ୍ଷ ଏହି ଚତୁର୍ବର୍ଗ ଫଳପ୍ରାପ୍ତିରେ ସହାୟକ ହୁଏ ଏବଂ ମନୁଷ୍ୟକୁ ବିଚକ୍ଷଣତା ପ୍ରଦାନ କରେ । ମମ୍ମଟଂକ ଭାଷାରେ:—

"କାବ୍ୟଂ ଯଶସେଽର୍ଥକୃତେ ବ୍ୟବହାରବିଦେ ଶିବେତର କ୍ଷତୟେ
ସଦ୍ୟଂ ପରନିର୍ବୃତୟେ କାଂତାସମ୍ମିତତୟୋପଦେଶଯୁଜେ ।"

ଅର୍ଥାତ୍ କାବ୍ୟ ଲେଖିଲେ ଯଶ ମିଳେ, ଅର୍ଥ ମିଳେ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ସମାଜର ବ୍ୟବହାର ଜଣାଯାଏ । କାଂତା ଯେପରି ମଧୁର ପ୍ରେମଶୀଳ ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା ତା'ର ପ୍ରିୟତମକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରେ, କାବ୍ୟ ସେଇପରି ରସସୃଷ୍ଟି ଦ୍ୱାରା ଉନ୍ନତ ଚରିତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରି ପାଠକ ବା ଦର୍ଶକକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିପାରେ । କାବ୍ୟର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଚରିତ୍ରରୁ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଉପଦେଶ ଓ ଅଭିଜ୍ଞତା ଲାଭ କରାଯାଇପାରେ ବୋଲି ଏଥିରୁ ସୂଚିତ ହେଉଛି ।

ମାତ୍ର ସେ ଅଭିଜ୍ଞତା ଯଦି କେବଳ କାମଜନିତ ହୁଏ ଏବଂ ତାହା ଯଦି ଜୀବନର ବୃହତ୍ତର ପରିସରରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇପଡ଼େ, ତେବେ କାବ୍ୟର ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବ୍ୟାହତ ହୁଏ ନାହିଁ କି ? ରୀତି-ଯୁଗ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ଋଦ୍ଧିମଂତ ଯୁଗ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ଅନଭିପ୍ରେତ ଦିଗରେ ପ୍ରଭାବ ସାହିତ୍ୟଂକୁ ଦିଗ୍‌ଭ୍ରଷ୍ଟ କରିବାରେ କମ ସାହାଯ୍ୟ କରି ନାହିଁ ।

ମହାକବି ଉପେଂଦ୍ରଭଂଜ, ଦୀନକୃଷ୍ଣ, ଅଭିମନ୍ୟୁଂକ ଭଳି ମହାନ କବି-ପ୍ରତିଭା ରୀତି-ଯୁଗର ଅବିସ୍ମରଣୀୟ ଦାନ । ଏ ଯୁଗର ଅବକ୍ଷୟମାନ ଆବହ ମଧ୍ୟରୁ ଯେ ଏମାନଂକ ଭଳି ସ୍ରଷ୍ଟା-ମାନବର ଜନ୍ମ ହେଲା, ଏହାହିଁ ହେଉଛି ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅମୋଘ ଜୀବନୀଶକ୍ତି ସପକ୍ଷରେ ମହାକାଳର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରମାଣପତ୍ର । ସେମାନଂକର ଚର୍ଯା ଓ ମନନ, କଳା, ଓ ସୃଜନୀଶକ୍ତି ଏ ଦେଶର ଇତିହାସରେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା କାଳିମାମୟ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ, ଏକମାତ୍ର ଆଶା ଓ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତିର ଆଲୋକ-ରେଖା ହୋଇ ଦେଖାଦିଏ ।

[ଶେଷ]

॥ ସଂଶୋଧନୀ ॥

ପଂଚମ ଅଧିକରଣ ଭ୍ରମବଶତଃ ଦୁଇଥର ଛପା ଯାଇଚ । ତେଣୁ ୫ମ (୨), ୬ଷ୍ଠ ଓ ୭ମ ଅଧିକରଣମାନ ଯଥାକ୍ରମେ ୬ଷ୍ଠ, ୭ମ ଓ ୮ମ ଅଧିକରଣ ହେବ । ଅଷ୍ଟମ ଅଧିକରଣ ସେଥିପାଇଁ ଦିଆ ଯାଇ ନାଇ ।

ମୁଦ୍ରାକର ପ୍ରମାଦ	ସଂଶୋଧିତ ପାଠ	ପୃଷ୍ଠା	ଧାଡ଼ି
ପର୍ଯ୍ୟବେସିତ	ପର୍ଯ୍ୟବସିତ	୧	୧୬
ପର୍ଯ୍ୟଂତ	ପର୍ଯ୍ୟଂତ	୧	୨୦
ଶିବନାଥ ଘୋଷ	ଶିବଦାସ ଘୋଷ	୨	୨୯
ideolgy	ideology	୧୩	୨
ଜବନ	ଜୀବନ	୧୩	୫
ମାଣିଷର	ମଣିଷର	୧୬	୧
୧୧୧୫	୧୦୧୫	୧୯	୩
୩୫୦୩	୩୪୦୩	୧୯	୩
alibity	ability	୨୮	୧୯
periodications	periodisations	୩୫	୨୦
କୌଟଲ୍ୟ	କୌଟିଲ୍ୟ	୩୮	୨୫
ଅଂତର୍ଧ୍ୟାନ	ଅଂତର୍ଧାନ	୪୮	୧୫
ତୀର୍ଥାଂକୁର	ତୀର୍ଥଂକର	୭୭	୨୬
ବେହୁ	ଦେହୁ	୯୧	୧୫
ଶୁଦ୍ର	ଶୂଦ୍ର	୯୬	୧୫-୨୦
ବଶିଷ୍ଠ	ବଶିଷ୍ଠ	୧୦୦	୨୧
ଅପ୍ତ	ଆପ୍ତ	୧୦୪	୬
ବେଣୀମାଧବ	ବେଣୀମାଧବ	୧୨୬	ଫୁ: ନୋ
ଅନେକାଂତବାଦ	ଅନେକାଂତବାଦ	୧୩୬	୨
ତୀର୍ଥାଂକୁର	ତୀର୍ଥଂକର	୧୩୭	୧
ଗ୍ରଂଥ୍ର	ଗ୍ରଂଥ	୧୪୫	୨୦
ପୂର୍ଣ୍ୟ	ପୁଣ୍ୟ	୧୬୪	୧୩
ଫୁଲସୂତ୍ର	ମୂଳସୂତ୍ର	୧୭୭	୫
କଂକମୁଦ୍ରା	କର୍ମମୁଦ୍ରା	୧୯୭	୬
ମହୁଛଂଡ	କହୁଛଂଡ	୨୨୮	୨୯

ମୁଦ୍ରାକର ପ୍ରମାଦ	ସଂଶୋଧିତ ପାଠ	ପୃଷ୍ଠା .... ଧାଡ଼ି	
କବିଟଜ	କବିରାଜ	୨୩୬	୧୭
ପ୍ରତିପାଦ	ପ୍ରତିବାଦ	୧୪୯	୧୮
କୁଂଜବିହାହାରୀ	କୁଂଜବିହାରୀ	୩୨୧	୨୪
ବସ୍ତୁଷ୍କଲ	ଜସ୍ତୁସ୍ଥାଳ	୩୨୩	୨୦
ଥିଲ	ଥିଲେ	୩୮୫	୨୬
ଜଗନ୍ନାଥ, ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ	ବଳରାମ, ଜଗନ୍ନାଥ, ଅଚ୍ୟୁତାନଂଦ	୩୬୨	୧୩
୩ସ୍ତୁ ଅ.	୩ସ୍ତୁ ଅ. ଶୁ ସଂ	୩୮୨	୩
ରତ୍ୟାଭ୍ୟାସ	ରତ୍ୟାଭ୍ୟାସ	୪୦୦	୧୦-୧୧
ମୂର୍ଧନ କବି	ମୂର୍ଧନ୍ୟ କବି	୪୧୪	୬
କୁସୁଦନୀ, ଆଭେଦ୍ୟ	କୁମୁଦନୀ ଅଭେଦ୍ୟ	୪୧୪	୧୧ ୧୬

* ସହୃଦୟ ପାଠକ ପାଠିକାମାନଂକୁ ଅନୁରୋଧ ସେମାନେ ଏ ମୁଦ୍ରାକର ପ୍ରମାଦ ଗୁଡ଼ିକ ସଂଶୋଧନ କରି ନେଇ ପୁସ୍ତକ ପାଠ କରିବେ ।

। ବିନୀତ ଲେଖକ ।

ବି:ଦ୍ର: ଉପେଂଦ୍ର ଭଂଜଂକ 'ଚିତ୍ରକାବ୍ୟବଂଧୋଦୟ'ରେ ଥିବା ଗ୍ରଂଥ-ତାଲିକାରେ 'ପଂଚଶାୟକ'ର ନାମ ନାହିଁ । ପୃ ୩୯୨ର ପାଠ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପଢ଼ିବାକୁ ହେବ । କେତେକ ପଂଚଶାୟକ ପୋଥିରେ ଗୋପାଳ ଭଂଜଂକ ନାମ ଭଣିତାରେ ଦେଖାଯାଏ, ଅନ୍ୟ କେତେକ ପୋଥି 'ଉପେଂଦ୍ର ଭଂଜ ନୃପତି'ଂକ ନାମରେ ଭଣିତା ହୋଇଛି । ଘୁମୁସରର ଦିବାନ ଥିବା କବି ସୂର୍ଯ୍ୟମଣି ଚ୍ୟାଉପଟ୍ଟନାୟକଂକ "ଘୁମୁସର ଭଂଜବଂଶାବଳୀ'କୁ ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରଂଥ ବୋଲି ଧରିଲେ ଏଥିରେ ଗୋପାଳ ଭଂଜଂକ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ମିଳେ ନାହିଁ । ତାରିଣୀଚରଣ ରଥଂକ 'ଘୁମୁସର ଇତିହାସ'ରେ ଥିବା ଗୋପୀନାଥ ଭଂଜଂକ ପିତା ଗୋପାଳ ଭଂଜ ପ୍ରକୃତରେ ପ୍ରତାପ ଭଂଜ । ତେଣୁ 'ପଂଚଶାୟକ'ର ପ୍ରଣେତା ଉପେଂଦ୍ର ଭଂଜ ବୋଲି ହିଁ କୁହାଯିବ । କାରଣ ଗୋପାଳ ଭଂଜ ବୋଲି କେହି ନଥିଲେ । 'ରସପଂଚକ'ର ର-ବୋଲିରେ କବି ନିଜକୁ ପାଟକୁମାର ରୂପେ ପରିଚିତ କରାଇ ("ରଚିତ ପାଟକୁମାର ଯାହା ଉଦ୍ଦେଶୀ ବିଚୁର") ପ-ବୋଲିରେ 'ରାଜା' କହୁଥିବାରୁ ("ପଦେ ଉପଇଂଦ୍ର ଭଂଜରାଜ") ଇତି ମଧ୍ୟରେ ପିତା ନୀଳକଂଠଂକ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଥିବା କଥା ଅନୁମିତ ହୁଏ । 'ପଂଚଶାୟକ' ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ରଚନା । ବୋଧହୁଏ 'ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ' ପରେ ଏହା ରଚିତ ହୋଇଛି ।

ସ. ରାଉତରାୟ

